

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ
İNCƏSƏNƏT DİL VƏ ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

FİRUDİN HƏSƏN OĞLU RZAYEV

**NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN ETNOGENEZİ TARİXİNDƏN
M.Ö. II-I MİNİLLİKLƏR
(Naxçıvan oykonimləri əsasında)**

II CİLD

NAXÇIVAN- 2017

**Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Naxçıvan Bölməsi Rəyasət heyətinin 10. 01 ay 2017–ci il
protokol №1, 1/7 №-li qərarı ilə çapa təqdim edilmişdir.**

Tarix elmləri üzrə məsləhətçi:

İ.M. Hacıyev

AMEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor.

Dilçilik üzrə elmi məsləhətçi:

A.M. Babayev

Filologiya elmləri doktoru,
professor.

**Kitabdakı 4 xəritə müəllifin özü tərəfindən ilk dəfə olaraq
tərtib edilmişdir.**

**F.H.Rzayev. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən
(m.ö. II-I minilliklər). Bakı: ADPU, 2017, 588 s.**

Kitabda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisindəki əhalinin etnogenzində m.ö. II-I minilliklərdə iştirakı olmuş, indiyədək dövrlərə görə sistemli tədqiq olunmamış proto Azərbaycan tayfalarından bəhs olunur. Burada Naxçıvanın qədim və müasir ərazilərində məskun olmuş tayfaların yeri, adların daşdığı mənalar, onların mifik inancları, əraziləri, əski salnamələrdəki yeri ətraflı tədqiq edilir. Monoqrafiyada Naxçıvan ərazisində bu tayfa adları ilə yaranmış etnooykonimlər qədim arxiv və qaynaq məlumatları əsasında sistemləşdirilmiş, etimoloji təhlilləri verilmiş, sözlərin dövrləri və prototürk-Azərbaycan dilində olması elmi faktlarla sübut olunmuşdur. Naxçıvan oykonimlərinin qədim salnamələrdəki mətnlər ilə müqayisəli təhlilləri dilimizin ilkin ifadə imkanları haqqında da yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarır.

Kitab elmi tədqiqatla məşğul olan aspirant, dissertant və digər elmi təbəqələrin nümayəndələri, tələbələr və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

*Naxçıvan ulu tarixi keçmiş olan,
qədim Azərbaycanlıların yaşadığı
bir ərazidir.*

*Mən, bu qədim tarixin bütünlüklə
öyrəniləcəyinə və əsl həqiqətin öz
yerini tapacağına tamamilə inanıram!*

*HEYDƏR ƏLİYEV
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri*

NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN ETNOGENEZİ VƏ TARİXİNƏ DAİR YENİ QIYMƏTLİ MONOQRAFIYA

(Ön söz əvəzi)

Azərbaycan xalqının istər qədim tarixi və dilinin, istərsə də onun etnogenezinin araşdırılması sovetlər dövrü alimlərimiz üçün problem məsələ olaraq müəyyən çətinliklərlə üzləşmişdir. Əgər o dövr bu istiqamətlərdə yazılmış monoqrafiya və ümumiləşdirici tarixi əsərlərə diqqət etsək, qədim Azərbaycan ərazilərində mövcud olmuş Aratta, Mitan, Manna, Midiya, Albaniya, Atropatena kimi dövlətlərimizin tarixi əsasən əcnəbi İ.M.Dyakonov, M.S.İvanov, Q.A.Kapansyan, Y.A.Manandyan və b. bu kimi müəlliflər tərəfindən tədqiq edilmiş və əsl tarix təhrif olunmuşdur.

Lakin böyük tarixi şəxsiyyət və görkəmli dövlət xadimi olan ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin xalqımızı böyük siyasi bacarığı ilə müstəqilliyinə qovuşdurması ərazidə sabitliklə yanaşı, elmi qurumların da iş səviyyəsinin yüksəlişinə nail olmaqla, milli özümüzə qayıdışın da təməlini qoymuş, əsl tədqiqata münbit şərait yaratmışdır.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, tanınmış dilçi alim Firudin Rzayevin “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən” (II cild) adlı bu monoqrafiyası məhz Azərbaycan elmində tariximizə və dilimizə milli konsepsiyadan yanaşıldığı bir dövrdə, qərəzsiz və əsl tədqiqatın bir nümunəsi kimi yeni tarixi və dil faktları ilə zəngindir. Biz bu istiqamətdə müəllifin yazmış olduğu monoqrafiyanın I cildində antik müəlliflərin, məlumatlarında Naxər-Naxçıvan torpağının bəşər nəslinin ilk beşiklərindən biri olduğundan, ilkin şəhər mədəniyyəti qalıqları, qayaüstü rəsmləri və yazı nümunələri ilə öz qədimliyini sübut etdiyindən bəhs etmişik.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbovun şəxsi təşəbbüsü, əsl vətəndaşlıq mövqeyi nəticəsində bu tarixin və mədəniyyətin beynəlxalq aləmə inteqrasiyası ilə bağlı təkə son

illərdə 15-ə qədər Beynəlxalq simpozium və konfrans keçirilmişdir. Türkiyə, İran, Ukrayna, Rusiya, Amerika, İngiltərə, Fransa və başqa dövlətlərdən gəlmiş alimlərin iştirak etdiyi bu konfranslarda ərazinin tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və s. istiqamətləri məruzələrdə yer almış, bu qədim diyarın ilkin insan məskənləri və şəhər mədəniyyətindən biri olduğu təkzibolunmaz faktlarla üzə çıxarılmışdır. Bu yeni elmi nəticələr təkcə Naxçıvan və Bütöv Azərbaycan tarixinə deyil, eləcə də dünya tarixinin də bəzi qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirməkdədir.

Bəsrə-Kəngər körfəzindən Dəmirqapı Dərbəndə və Qara dənizə qədər olmuş Bütöv Azərbaycanımızın bir parçası olan Naxçıvan əhalisinin etnogenezi məsələsini əks etdirən bu tədqiqat əsəri, son dövrlər tədqiqat obyektinə çevrilən problem məsələlərdən biridir. Qeyd edək ki, sovetlər birliyi dağılıdıqdan sonra müstəqillik əldə etməyimiz, dünya dövlətləri arasında layiqli yer almağımız, bir sıra dövlətlərin siyasi maraqlarına zidd olmaqla, qısqançılıqla qarşılanmışdır. Onlar bir vaxt öz təsirləri altına aldıkları bu dövlətin uğurları ilə barışa bilmir və azlıqda olan bir qrup etnik birlikləri tarix və mədəniyyətimizin, eləcə də etnogenezimizin şərikləri kimi qələmə verməyə səy göstərirlər. Təbii ki, istər antik mənbələr, istərsə də qədim yazılar onların müdafiə etdikləri etnik qruplara dair heç bir məlumat vermir.

Belə uydurmalara tutarlı elmi təkziblər verən Firudin Rzayevin “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən” II cild monoqrafiyası m.ö. II-I minillikləri əhatə edən, o dövr etnogenezimizdə iştirakı olmuş 37 tayfa və tayfa qollarının dili və tarixi haqqında ətraflı məlumat verən dəyərli bir əsərdir. Qeyd etmək istərdik ki, müəllifin eyni adlı I cild monoqrafiyasının davamı olan bu əsər də siyasi birliklərin Moskva, Dərbənd və b. ərazilərdə yaratdıqları “Dünya dilləri”, “Dostani”, “Yujdağ” kimi mətbəələrdə nəşr etdirdiyi tariximizə qarşı istiqamətlənmiş təhriflərlə dolu kitab və məqalələrə tutarlı cavabdır. F.Rzayev bu monoqrafiyada da

xüsusi yaradılmış siyasi mərkəzlərin yazılarını diqqətə almaqla irəli sürülmüş uydurmalara Şumer, Urartu yazıları, antik müəlliflərin əsərlərindən yetərincə faktlar göstərməklə, ərazinin bütövlükdə prototürk-azərbaycanlılara məxsus olduğunu tarix və dil faktları ilə sübut edir.

Monoqrafiyada diqqəti çəkən ən əsas problemlərdən biri I fəsildə yer alan rus siyasəti ilə antik müəlliflər Herodot, Strabon, Klavdi Ptolomey, Plutarx, Alban tarixçiləri M.Xorenli, M.Qoş, M.Kalankaytuklu kimilərin əsərlərinin tərcüməsi zamanı müəlliflərin Azərbaycan tarixini təhrif etdiklərinin üzə çıxarılmasıdır. Bu problemə müqayisəli nəzər salan F.Rzayev, əlavə izahlardakı fikirlərin saxta olmasına dair yetərli dil, tarixi və coğrafi sübutlar göstərməklə, tərcüməçilərin izahlarının heç bir elmi əsası olmadığını elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. İstər tarixi şəxsiyyət, ərazi adlarının, istərsə də dövrlərin təhrifi müəllifin diqqətindən yayınmamış, ümumtürk onomastik sistemindən xeyli nümunələr göstərməklə, müəlliflərin əsərlərində bunların tamamilə fərqli yazılışda olduğuna dair əsərlərdən nümunələr vermiş, bunun uydurma olduğunu tarixi faktlarla sübut etmişdir. Bu siyasi oyunda bəzi müəlliflərin “erməni tarixçiləri” olmadığını, onlardan bir qisminin qədim türk tarixçiləri olduğunu da elmi faktlarla əsaslandırılmışdır.

Monoqrafiyada Kəngər, Midiya dövləti tayfalarından biri kimi tarixi qaynaqlara düşən Maq prototürklərinin, eləcə də Azərbaycan ərazisində Muğan və Mil adlarının “Maqan”, “Milum” şəklində Şumer yazılarında olduğuna dair mətnlərdən sübutlar göstərən müəllif, tariximizlə bağlı yeni faktlar üzə çıxarmışdır. Bu mətnlər Maq tayfaları və onların adından yaranan Muğan (Şumer yazısında Maqan), eləcə də Mil ölkələrinin m.ö. III minillikdə mövcudluğunu sübut etməklə yanaşı, tarixi qədimliyimizin danılmaz təsdiqidir. Burada tayfalar, onların dövlət, ölkə qurumlarına aid göstərilən Şumer mətn yazıları və digər qaynaqlardan gətirilmiş tarixi faktlar, müəllifin ağır zəhməti və elmi uğurunun nəticəsidir. Məhz bu qədimliyi bir daha sübut edən bu elmi nəticələr Rus

tarixşünaslığında yer almış Azərbaycan ərazisindəki Manna, Midiya dövlətlərinin əsl tarixinin təhrif olunduğunu da üzə çıxarır.

Monoqrafiyada eyni gerçəkliyin qədim Sak və Oğuz türklərinin də tarixində yer aldığını görürük. F.Rzayev oğuzların xan və yabqular (xaqanları) dövrünü “Oğuznamə”də göstərilən illər əsasında tamamilə tədqiq etməklə, illəri ardıcıl hesablamış, eləcə də sak türkləri ilə bağlı yeni faktlar göstərməklə hər iki tayfanın m.ö. II minillikdə tarix səhnəsində olduqlarına dair yetərli elmi sübutlar göstərmişdir. Oğuzlarla bağlı tamğa işarələrin onlardan öncə tarix səhnəsində olmuş As, Turdi, Tus əlifba işarələrində təkrarının müqayisəsi də elmi baxımdan yeni olmaqla bərabər, bu tayfaların onların varisləri olması ehtimalını bir daha ortalığa çıxarır. Bu, istər sakların m.ö. VII əsrdə tarix səhnəsində olması, istərsə də oğuzların eramızın V əsrinə aid edilməsi haqqındakı uydurma konsepsiyaları əsaslı şəkildə təkzib edir və onların m.ö. II minillikdən tarixdəki, siyasi proseslərin iştirakçıları olduğunu tamamilə təsdiq edir.

Tədqiqatçı Naxçıvanın m.ö. II-I minilliklər skif, kimmer, eləcə də kəspə tayfa ittifaqlarının ərazisi, inancları, tarixi dövrü və onlarla bağlı oykonimləri genişliyi ilə araşdıraraq, bu türk tayfaları haqqında yetərincə tarixi faktlar dövrüyyəyə gətirmiş, gəldiyi nəticələri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Qədim mənbə və yazılı salnamələrdən nümunələr göstərən müəllif, bu monoqrafiyada da indiyə kimi tədqiq olunmamış tarixi faktları üzə çıxarmış, hər bir tayfanın bu ərazidə məskunlaşma tarixinə, Naxçıvan əhalisinin etnogenezindəki yerinə aydınlıq gətirmişdir.

Qədim Naxər-Naxçıvan ərazisində məskun olmuş Azərbaycanın Midiya dövlətinə məxsus bus, budi, arizant, partagen tayfaları ilə bağlı tarixi məlumatlarla yanaşı, antik tarixçi və coğrafiyaşünaslar Herodot, Strabon, Klavdi Ptolomey, Plutarx kimilərin məlumatlarını müqayisəli təhlil edən müəllif, bu tayfalar haqqında da yeni tarixi faktları

ortalığa çıxarmışdır. Bununla bərabər Gel, Leg, Kol, Çul, Yayı, eləcə də Bolqar tayfa ittifaqının ərazilərimizdə yerli sakinlər olması ilə bağlı tarixi faktlar da son dərəcə elmi əhəmiyyətə malikdir. Burada tayfa inanclarının rus siyasəti ilə azlıqda olan etnik qruplara aid edilməsi də tədqiqatçının diqqətindən yayınmamış, o, bu istiqamətdə ümumtürk və dünya xalqları mifini müqayisəli araşdırmaqla bu qədim mifik inancın Naxçıvan ərazisindəki prototürlərə aid olduğunu sübut edən xeyli faktlar göstərmişdir.

Monoqrafiyada bizim diqqətimizi daha çox çəkən Qıpçaq, Sak, Sarmat, Xaçmataq və s. tayfaların hər birinin Tanrı inancı ilə bağlı mədəniyyət əşyalarının sonralar xristianlar tərəfindən mənimsənilməsi tarixi prosesinin geniş araşdırılmasıdır. Qeyd edək ki, istər “Bibliya” və “Yeni Çağırış, Zəbur kitabı, İbrətli hekayə” müqəddəs kitablarından götürülən cümlə nümunələri, istər xristianlığın eramızın V əsrində türkləri “xristian” adlandırması faktı və onların gəzdirdikləri xaç işarəsini bütpərəstliklə bağlayaraq xaçları lənətləmələri bu mədəniyyət əşyalarının eramızın V əsrində tamamilə türklərə aid olduğunu birmənalı təsdiq edir. F.Rzayevin bu istiqamətdə göstərdiyi xeyli sayda tarixi faktlar, altay xaç işarələri ilə müqayisələr, XX əsrdə belə Naxçıvan ərazisində bu Tanrı inancına aid mədəniyyəti ermənilərə verməmək üçün xalqımızın apardıqları mübarizə, bu mədəniyyətin xristianlarla heç bir əlaqəsi olmadığını bir daha təsdiq edir. Müstəqillik dövrümüzdə babaların bizə miras qoyduğu mədəniyyəti kimlərəşə güzəştə getmək, tariximizi və ərazilərimizi də təhlükə altına atmaqdır. Fikrimizcə, bu tarixi inanc geniş tədqiq edilməklə özümüzə qaytarılmalı, ermənilərə heç vaxt aid olmayan əski Tanrıçılıq mədəniyyətinə sahib çıxmalıyıq.

Monoqrafiyada bu inanca sahib olan Qıpçaq türk ittifaqının mənsub olduğu əraziləri və Naxçıvanda yaşamış digər türklərə aid müəllif tərəfindən ilk dəfə tərtib edilmiş xəritələr də qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsinin o dövr ərazisi və siyasi hadisələr dövrünü tamamilə əks etdirir. Müəllifin tərtib

etdiyi xəritələr tarixi məlumatlar nəzərə alınmaqla, həm də, o dövrlərdə əsl gücə çevrilən hakim prototürklərin sahib olduqları ərazilərin xəritə əksidir.

Beləliklə, bu ərazilərin Bütöv Azərbaycana aidliyi və ermənilərin bu torpaqlara gəlmə olması tarixi faktı monoqrafiyada elmi cəhətdən bir daha sübuta yetirilmişdir.

F.Rzayev bu monoqrafiyada da yer adlarında tayfa adlarının mövcudluğuna dair çoxsaylı mənbələrlə kifayətlənməmiş, bununla bərabər son dövr Orta Asiya türklərinin tarixi məlumatlarını da müqayisəli təhlil edərək, bu mədəniyyətin məhz Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda o dövrdə yaşamış Kəngər, Maq, Sak, Oğuz, Kaspi, Skif, Midiya tayfaları, Bolqar tayfa qolları, Gel, Xaçmataq, Çul və s. tayfalara məxsusluğuna dair xeyli tarixi faktlar göstərmişdir. Burada müəllifin tarix, etnoqrafiya, arxeologiya, dil, ümumtürk və coğrafi aspektlərin vəhdətində ortalığa qoyduğu elmi faktlar qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsinin mədəniyyət abidələrinin m.ö. VI-I minilliklərdən bu ərazidə məskun olmuş yerli-avtoxton protoazərbaycanlılara məxsusluğunu tamamilə sübut edir.

Müəllif bu monoqrafiyada da türk tayfa adlarının yaranmasında türk mifik təfəkkürünə diqqət etmiş, türk inanclarında mövcud olan tanrı və tayfa adlarına linqvistik yanaşmaqla ümumtürk mifik baxışlarına dair yeni nəticələr ortaya çıxarmışdır. Burada dilimizin təkamül yoluna, onun ilkin leksik-semantik quruluşuna xüsusi diqqət edən F.Rzayev dilimizin kök və flektiv dillərdən neçə min il əvvəl formalaşdığını müqayisəli təhlil etməklə özünü geniş dünyagörüşlü dilçi alim kimi bir daha təsdiq etmişdir.

Bütün bu elmi nəticələri, geniş və əhatəli tədqiqatı nəzərə alaraq müəllifə gələcək elmi yaradıcılığında yeni-yeni uğurlar arzulayırıq.

İSMAYIL HACIYEV
AMEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor

M.Ö. II-I MİNİLLİKLƏR XALQIMIZIN ETNOGENEZİ VƏ DİLİNİN İFADƏ İMKANLARINA DAİR MONOQRAFIYA

(Elmi rəy)

Hər bir xalqa mənsub olan dilin öncə səs, sonra söz, sonda isə cümlə şəklində ifadəsi, min illər davam etmiş tarixi bir prosesin nəticəsi olmuşdur. Onun geniş arealda ifadə imkanına çevrilməsi, həm ona sahib olan xalqın qədimliyi, həm də dilin ifadə imkanlarının genişliyi ilə bağlı idi. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın dastan, bayatı, nağıl və s. qollarında yer alan ifadələr, ədəbiyyatımızın qədim dövrlərdə janr xüsusiyyətləri daşması dilimizin ən azı m.ö. III minilliklərdən tam formalaşdığını sübut etməklə yanaşı xalqımızın bu tarixdən xeyli əvvəl tarix səhnəsində olduğunu da birmənalı sübut edir.

Biz dil tariximizin təkamülünü özündə əks etdirən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, layiqli dilçi alim və tədqiqatçı Firudin Rzayevin “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən I cild” kitabına yazdığımız elmi rəydə də onun dilimizin ilkin ifadə formaları haqqındakı fikirlərini yüksək qiymətləndirmişik. Bu monoqrafiyanın II cildində də biz etnogenezimiz, tarix və coğrafiyamızla yanaşı dilçiliyimizə də dair xeyli yeni elmi nəticələrlə qarşılaşırıq.

Azərbaycan dilinin Bəsrə-Kəngər körfəzindən Dəmirqapı Dərbəndə qədər yayılması, eləcə də Rafael Dü Man, Adam Alyari, Ungelberq Kekberq, Öjen Flanden, Paskal Kost kimi Fransız və Avropa səyyahlarının kitablarında Osmanlı imperiyası, İran, bütün Qafqaz ərazilərində bu dilin ümum ünsiyyət vasitəsi, Rusiyada ticarətdə mühüm bir vasitə olması haqqındakı fikirləri onun əhatə dairəsinə canlı sübutdur. Hazırkı müstəqil dövlətçiliyimizdə ana dilimizin inkişafı və təkmilləşməsi üçün hər cür şərait eləcə də dövlət qayğısı vardır. Məhz bu şəraitin məhsulu olan F.Rzayevin monoqrafiyasının II cildində m.ö. II-I minilliklər ərazilərimizdə yerli-avtoxton

sakinlər olmuş kəngər, maq, sak, skif, zəngi, oğuz, kaspi, kimmer, Midiya tayfaları və s. tayfalarla bağlı yeni tarixi faktlar üzə çıxarılmış, bu tayfaların adını daşıyan oykonimlərin linqvistik təhlilləri aparılmışdır. Burada tək səs-hərflərin məna daşması faktlarının sübutu, ilkin dilimizin birhecalı olması variantının dil faktları ilə təsdiqi, toponimik adlar üzərində aparılacaq tədqiqatlara yeni bir konsepsiyanın təqdimi və onun dil faktları ilə sübutu, F.Rzayevin dilimizlə bağlı yeni elmi nəticələrinin əsl mahiyyətini ortalığa çıxarır. Əgər m.ö. VI-I minilliklərlə bağlı oykonimlərin quruluşunda ortalığa tək səslərin fonomorfem kimi çıxması faktını nəzərə alsaq, o zaman qeyd etdiyimiz kimi səs+söz+cümlə təkamülü dilimizin ən qədim dillərdən, bəlkə də ilk formalaşan dillərdən bir olduğuna təkzib olunmaz bir sübutdur. Məhz sadalanan prototürk tayfa dillərinin Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisində yaranmış çarlıq, ölkə, əyalət kimi qurumlarında ümum ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi amili, türk- Azərbaycan dilinin qədimliyi ilə bərabər, bir çox türk dilləri arasında ümumişlək dil olduğunu, eləcə də digər tayfa dillərinə təsir etmək gücündə olması faktını üzə çıxarır və təsdiq edir.

Tədqiqatçının bu monoqrafiyasında Naxçıvanın qədim və müasir ərazilərində məskun olmuş tayfaların yeri, bu adların daşdığı mənalar, onların mifik inancları, əraziləri, əski salnamələrdəki yeri ətraflı tədqiq edilmiş, bu tayfaların öz adları ilə yaratdığı etnooykonimlər qədim arxiv və qaynaq məlumatları əsasında sistemləşdirilmiş, etimoloji təhlilləri verilməklə, sözlərin aid olduqları dövrlər də müəyyən edilmişdir. Onların prototürk-Azərbaycan dilində olması elmi faktlarla sübut olunmuş, bu adları formalaşdıran sözlərin qədim türk sözlükləri ilə dil və tarixi baxımdan müqayisəli təhlilləri verilmiş, nəticədə dilimizin əski dövrlərinə dair yeni dil və tarixi faktlar ortalığa çıxarılmışdır.

Biz xeyli yazılarımızda Azərbaycanın rus-fars siyasəti ilə parçalanmasının dilimizin tənəzzülünə yol açdığından, onun assimilyasiya olunmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyindən bəhs

etməklə, Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə bu dilin Dövlət dili səviyyəsinə qaldırdığını və əbədiyaşarlıq statusu aldığını qeyd etmişik.

Firudin Rzayevin m.ö. II-I minilliklərdə Naxçıvan əhalisinin etnogenezinə və bu etnosların dilinə həsr edilmiş bu monoqrafiyasındakı tədqiqatı, dilin məhz bu müstəqillik amilindən və inkişafından bəhrələnmiş bir elmi əsər olduğuna yetərli sübutdur. Qeyd edək ki, bu dilin tarixi təkamülünü özündə yaşadan ən gərəkli mənbələrdən biri olan coğrafi adlar sistemi üzərində qurulmuş bu əsər, onların adlanma prosesi xeyli qədimlərə söykənir. Təbii ki, bu adların formalaşma və adlanması, o əraziyə sahib olan xalqlara mənsub həmin dövrdə hakim dilin ifadə imkanları hesabına baş vermişdir. Lakin müəllif, burada adların izahını dil, tarix, coğrafiya, mifik təfəkkür, etnoqrafiya, son dövr arxeoloji araşdırmaların nəticələri, qədim türk və areal türk sözlükləri və s. amillərlə vəhdətdə qəbul etmişdir ki, biz toponimikaya dair tədqiqatlarda bu cür elmi konsepsiyaya təsadüf etmirik. Tədqiqatın bu üslubu yeni olmaqla ağır zəhmət tələb edir ki, müəllif bu yeni konsepsiyasını qüsursuz, layiqincə yerinə yetirmişdir.

Bütün bunlar 30-dan yuxarı prototürk tayfası və tayfa qollarının tarixi və ərazisi, dili və inancının Şümer, Urartu və digər salnamə yazılarına, antik müəlliflərin əsərləri və dini kitablara əsl tədqiqatçı bacarığı ilə yanaşması sayəsində əldə edilmiş, elmi nəticələrə istinadən mümkün olmuşdur. Bu isə F.Rzayevin səriştəli dilçi alim olduğunu, sanballı və ağır bir zəhmətin öhdəsindən bacarıqla gələn əsl tədqiqatçı peşəkarlığını ortalığa çıxarır.

Biz qəti olaraq deyə bilərik ki, bu müqayisəli təhlillərdən əldə olunan elmi nəticələr, monoqrafiyanın I cildində olduğu kimi, bu cildə də təkcə Naxçıvan əhalisinin etnogenezi, qədim tayfaların dili, mifik inancı və s. tarixi faktların təsdiqi deyil, ümum Azərbaycan dili və tarixi ilə yanaşı, ümumtürk dili və tarixinin də təsdiqində yeni mərhələdir. Bunu Kəngər, Maq tayfa adlarının müəllif

tərəfindən şumer yazılarında aşkar edilməsi faktı, Oğuz, Qıpçaq, Sak, Skif, Kimmer, Xaçmataq və s. türklərlə bağlı göstərilən yeni dil və tarixi faktlar da təsdiq edir. Dilçi, toponimist alim Firudin Rzayevin müxtəlif dini kitablar və tədqiqat əsərlərindən ortalığa çıxardığı əski tanrıçılıqda fərqli xaç işarələrinin mövcudluğu məsələsi, onun Xristianlıq dinindən qabaq türklərdə olması amili, hələ eramızın V əsrində bu işarənin xristianlıqda deyil türklərdə inanc yeri kimi mövcudluğu faktları, bu qədim mədəniyyətin də türklərə aidliyini tamamilə sübut edir. Ayrı-ayrı türklərdə müxtəlif xaç işarələri, oğuzlardakı tamğa işarələrinin müxtəlifliyini təkrarlamaqla, qədim tayfalarımızın özlərinə məxsus adət seçimini, xanlıq dövrü hər bir xanlığın fərqləri bayraq rəmzlərini təkrarlayır. Müəllifin gətirdiyi tarixi sübut və dəlillər müqabilində bizim bu qədim inancımız və mədəniyyət əşyalarımızdan üz döndərməyimiz, türk mifik təfəkkürünün, eləcə də o dövr tariximizin də oğurlanmasına yol açan səbəblərdən biridir ki, biz bu mədəniyyətə mütləq sahib çıxmalıyıq. Əks halda istər tarix və mədəniyyətimizi, itərsə də qədim yurd yerlərimiz-əzəli torpaqlarımızı biz öz əlimizlə xristianlıqda olan ermənilərə vermiş oluruq.

Bütün bunlara istinadən qeyd etmək istərdik ki, Firudin Rzayevin hərtərəfli biliyi, eləcə də türk xalqlarının dili və onun mənşəyi haqqındakı yetərinə sahib olduğu bilgi, elmi əsərlərin düzgün təhlilinə imkan yaratmış, qəti fikir söyləməkdə ona tarixi, coğrafi və dil faktları olaraq kömək etmişdir. Monoqrafiyada tarixi faktlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuş xəritələr də müəllifin əsl tədqiqatçı bacarığı və peşəkarlığının bariz nümunəsidir.

Bütün bunlarla yanaşı bizim bu əsərdə dilimizin ən qədim dövr dilçilik yönündən diqqətimizi çəkən əsas amillərdən biri də I cildə olduğu kimi II cildə də 8 min il öncəki dilimizdə kök və şəkilçi münasibətlərinin müasir dilimizin morfoloji və leksik qanunları ilə müqayisələrinin elmi izahlarıdır. Burada əski dilimizdə az-az təsadüf olunan amorf,

flektiv dil xüsusiyyətlərinin izahları da dil tariximiz üçün bir elmi faktı ortalığa çıxarır. Əgər bu gün dünya dillərində amorf (kök dil) və flektiv dil ünsürləri hələ yaşamaqdadırsa, bir daha qeyd edək ki, proto Azərbaycan dili bu prosesi 8 min il öncə adlamış, tarixi baxımdan ən qədim dil olmuşdur. Bu tarixi faktın özü də monoqrafiya müəllifinin dilçilik elminə gətirdiyi bir elmi yenilikdir.

Bildiyimiz kimi sözlərin öndən, orta və sondan dəyişilmələri, flektivlik əlamətləri slavyan, roman-german, sami, ərəb və s. dillərə aiddir. Burada daxili və xarici fleksiyalar mühüm rol oynayır ki, bunlar monoqrafiyada geniş izah olunur.

Firudin Rzayev amorf-kök dillərə dair nümunələr göstərməklə yanaşı, flektiv dillərə dair qədim Manna və Midiya toponimlərindən Qilzan, Urimzan, qıpçaqlarda Koman, Kuman, peçeneqlərdə Yazı Kapan kimi tayfa əski **-an** “mənsubluq”, bəzən də “bənzətmə” mənalı şəkilçini nümunə verərək, Naxçıvan etnooykonimlərində bunun bütün variantlarda geniş izahını təqdim edir. Eyni hal **-ut/at/t** “yer məkan”, “cəmlik”, **-a**, **-ik** “kiçiltmə” və s. şəkilçilərə də aiddir ki, müəllif bəzən bunların leksik məna da daşmasına dair oykonimlərdən misallar və dil faktları göstərir.

Yuxarıda göstərilən bütün bu müqayisəli nümunələrdən müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, ən qədim dillər iltisacı dillərdir ki, bu dillər hər iki mərhələni min illər bundan öncə keçərək, günümüzdə sabit ifadə imkanına malik dilə çevrilmişdir. Müəllifin fikrincə, amorf dillər bu üç mərhələnin ilkin, flektiv dillər orta, aqqlütinativ-iltisacı dillər isə son, sabit və mükəmməl mərhələsi olmuşdur. Biz də bu fikirlə tam şəriklik və dilimizin bu dil quruluşlarından ən qədim dil olduğunu təsdiq edirik.

Tədqiqatçı alim F.Rzayevin bu əsərində diqqətimizi çəkən son dövrlər dilçilikdə geniş aspektdən tədqiq olunan adlardakı predikativlik məsələsidir. Qeyd edək ki, predikativlik anlayışlarında predikat-məntiqdəki mühakimə

obyektini-subyekti (mübtədə, yəni haqqında nə danışılırsa o şeyi) müəyyən edən anlayış kimi dəyərləndirir. Əsərdə oykonimik adların izahında da müəllif bu variantlar kontekstində predikativliyin mövcud obyektə bir səslə, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə də ifadəsinə dair nümunələr göstərir.

Əsərə diqqət etdikdə müəllifin müraciət etdiyi 5 yüzdən yuxarı elmi əsərlərin 150-dən çoxu son 15 ilin nəşrləridir. Bu isə F.Rzayevin həm keçmiş, həm də müasir tədqiqat və mənbələri yetərinə izlədiyinin təkzibolunmaz sübutudur. Kitabda antik tarixçilər və coğrafiyaşünasların əsərlərinə ciddi və qərəzsiz baxış, 220- dən artıq rus, 40-a qədər türk, 150-dən çox Azərbaycan dilində, eləcə də fars, alman və digər millətlərin dillərində yazılmış elmi əsərlərin və tədqiqatların (500-dən yuxarı elmi əsər) müqayisəli tədqiqi əsl tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında müəllifin vətəndaşlıq qeyrətinin və əhatəli elminin təcəssümüdür. Bir sözlə aparılmış tədqiqatların ümum toplusu olan bu monoqrafiyadakı bütün elmi nəticələri, geniş və əhatəli tədqiqatı nəzərə alaraq müəllifə gələcək elmi yaradıcılığında yeni-yeni müvəffəqiyyətlər arzulayırıq.

ADİL BABAYEV.

Filologiya elmləri doktoru, professor.

MÜƏLLİFDƏN (Giriş əvəzi)

Xalqların dövlət şəklində mövcudluğu, onun qədim dili, tarixi, yazı mədəniyyəti, min illərə söykənən məişəti, adət-ənənələri və tarixi, onun ərazisi ilə vəhdətdə tanınır. İşğal altında olmasına baxmayaraq öz keçmişinə sahib çıxan xalq, ana dilini, qədim mədəniyyəti və tarixini, məişəti, adət-ənənələri və qədim yazılarını da istənilən tarixi prosesdə qoruyub saxlaya bilər. Təbii ki, işğalçı dövlətin ilk siyasi qəsdı əsarəti altına aldığı xalqa məxsus bu tarixi, onun mədəniyyətini və dilinin əlindən almaqla assimilyasiya etməkdən ibarətdir. Lakin istənilən hər hansı bir xalq işğallar zamanı itiklərlə üzləşsələr də, bu proseslər belə əsl həqiqətləri tarixdən tamamilə silib atmaq gücündə deyil.

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisi hazırkı Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən 6 dəfə böyük olmaqla, Urmiya, Van, Göyçə gölləri arasını əhatə etmişdir (253, s.16-107). XIX əsrə qədər bu ərazilərin xeyli hissəsi, o cümlədən Qərb Azərbaycan (İrəvan xanlığı) mahalları, eləcə də rus və fars siyasətində Cənub Azərbaycan torpaqlarına qatılmış Urmiya bölgəsinin Maku, Xoy, Zəncan, Salmas, Poldəşt, Türkiyə ərazisinə qatılmış Sürməli kimi mahallar, məhz bu ölkə daxilində mövcud olmuşlar. Bütün bu tarixi izlər ərəb mənbələri, qədim yazılar, Osmanlı arxiv sənədləri və s. məlumatlarda bu gün də belə öz əksini qoruyub saxlamaqdadır (ətraflı bax, 43; 89; 116; 119).

Qədim Naxçıvan ərazinin m.ö. II-I minilliklərlə bağlı etnogenezi tarixi, eləcə də Bütöv Azərbaycanın VI-I minilliklər etnogenezi məsələsi sistemli tədqiq edilməmiş, bu xalqın formalaşmasında iştirakı olmuş tayfaların kimliyi, dili tamamilə müəyyənləşdirilməmişdir. Əgər sovetlər dövrü və müstəqillik əldə etdiyimiz tarixdən bu tərəfə alimlərimizin yazdığı elmi əsərlərə diqqət etsək, burada da Azərbaycan xalqının təşəkkülü,

onun xalq kimi formalaşması tarixi və bu prosesdəki tayfa birlikləri məsələsi ətrafında yekdil rəyə gəlinməmişdir. 1960-1995-ci illərə qədər yazılmış Azərbaycan tarixinə dair yazılarda biz hələ də köhnə sovet konsepsiyasından yaxa qurtarılmadığına təsadüf edirik. Rus “tarixşünaslığının” dövlətlərimiz haqqında yazdığı tarixlərə də əhəmiyyət vermədən bir qrup tarixçilərimiz onu heç bir tarixi dəlil, sübut göstərmədən yaxın dövrlərə çəkmişlər. Ərazimizdə m.ö. III minilliklərin sonu, II minilliyin əvvəlində tarix səhnəsində olmuş Mitan dövləti haqqında yetərincə faktlar mövcud olduğu halda (126, s. 315-318), bu tarix nəzərə alınmadan M.İsmayılov öz tədqiqatlarında mitanların (kitabda Matien) m.ö. VI-I yüzilliklərdə yaşadığını göstərir. Burada hürrü, kuti, türük və b. tayfaların tarixi də son dövrlərə m.ö. II-I minilliklərə aid edilir (202, s. 5-7, 64 s.).

Bütün bunlara baxmayaraq, Naxçıvanın qədim dünya sivilizasiyası və bəşər sivilizasiyasının ilkin mərkəzlərində ayrıca yeri olan ərazilərdən biri kimi mövcud olması, buradakı tayfa birliklərinin yerli-aborigen sakinlər kimi xalq şəklində eyni dil, inanc və mədəniyyət baxımından vəhdətdə olması, xeyli tarixi məlumatlarla təsdiqlənir. Ən azı m.ö. VI minillikdən başlayaraq, bu xalqın özünün əlifbası, yazı mədəniyyəti olmuşdur ki, bu antik coğrafiyaşünas Strabonun məlumatlarında da öz əksini tapır (41, s. 137).

Son dövrlər Naxçıvanla bağlı aparılan tədqiqatlar yəhudi tarixçisi İosif Flavinin “Naxçıvan bəşər nəslinin ilk beşiyi, Nuhun saldıdığı ilk şəhər” fikrini (23, s. 14) bir daha təsdiq edir. Ç.Qacarın bu ərazi haqqındakı araşdırmalarında Naxçıvan Adəmdən Nuha qədər xarakterizə edilməklə Nuh daşqınından sonra ilkin həyatın Naxçıvandan başladığına dair tarixi faktlar göstərilmiş, burada Nuhdaban, Nəbi yurdu, Nəhəcir, Nuhgədik kimi xeyli coğrafi adlar da nümunə olaraq verilmişdir (373, s.12-22).

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu gün qədim Naxçıvan torpaqları olan Gəmiqaya və Nüvədi, eləcə də Sürməli

mahalının Dügər kəndi ərazilərindəki qədim daş və tablet yazı nümunələrində m.ö. VI minilliyə söykənən Asər-Azər əlifbası təkrarlanmaqdadır. Bu əlifba işarələri Finikiya yazılarında da təkrarlanmaqla onlardan daha qədimə söykənir. Biz yazılarımızda Naxçıvanın Oğlanqala ərazisindən aşkarlanmış mixi yazının As əlifbası ilə müqayisəsində onun **As-kın** kimi “As qalası” mənasında oxunduğunu qeyd etmişik (253, s. 62-63). İnanırıq ki, tezliklə bu istiqamətdə müqayisəli təhlillər aparılmaqla Azərbaycan əlifba tarixi öz haqqını özünə qaytaracaqdır. Ümumiyyətlə qeyd edək ki, əgər bu xalq günümüzdə yazılı abidə, qədim yazılı dastanlarla özünün beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edirsə, bu uzun bir tarixi prosesin nəticəsi olmaqla xalqımızın qədimliyinin sübutudur. Bu proseslərdə isə ərazidəki tayfaların bütöv bir şəkildə iştirakının formalaşması, artıq dövlətçilik, çarlıq və s. qurumların təməlinə xalq məfhumunun mövcudluğunu sübut edir. Naxçıvan ərazisində ölkə, əyalət, xanlıq və s. qurumların tarixi qaynaqlardakı izləri, burada xeyli tayfa birliyinin mütəşəkkil şəkildə mövcudluğunu əks etdirir.

Tarixi məlumatlara diqqət etsək, m.ö. II-I minilliklərdə bu ərazidə yaşamış tayfaların dil və inanc, mədəniyyət və məişət eyniliyi və bütövlüyünü əks etdirən tarixi faktlardan biri də bu yazılardakı toponimik adlardır. Onlar dil, tarix, coğrafi baxımdan əsaslı tədqiqat obyektı olaraq öz aktuallığını bu gün də itirməmişdir. Tarixi faktlar da sübut edir ki, bu qədim ərazidəki mədəniyyət hələ m.ö. VI minillikdən III minilliklərə qədər ərazimizdə tayfa ittifaqları şəklində məskun olmuş **as, naxər, türükkü, kuti, kas, lulubəy, hürü, şu, koman, tus, doray** kimi prototürklər tərəfindən yaradılmış mədəniyyətdir. Qeyd edək ki, bu tayfalar və onların əraziləri haqqında qədim Assur, Hett, Axxiyava, Akkad, Urartu, Misir fironu II Tutmosun yazıları və salnamələri geniş məlumatlarla zəngindir. Biz bu tayfaların tarixdəki yeri, dilləri və əraziləri haqqında bir çox yazılarımızda ətraflı məlumat vermişik (ətraflı bax, 250; 253; 450, s. 132-136; 451, s. 1446-1464; 452, s. 132-136).

Bundan sonra xeyli sayda mənbələr m.ö. II-I minilliklər bu mədəniyyəti davam etdirən **sak, kimmer, skif, şirak, kaspi, kəngər, gel, leg, xaçmatak, eləcə də Midiya tayfaları bus, partagen, arizant, maq, budi** kimi 30-a qədər tayfaların adlarını göstərir. Mənbələr isə bu tayfaların m.ö. VI-III minilliklərdə ərazilərimizdə olmuş prototürklərin varisləri olduğu haqda yetərincə məlumat verir (20, I 101; 296, s. 114).

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan xalqının etnogenezində m.ö. II-I minilliklərdə iştirakı olmuş bu çoxsaylı tayfa birliklərindən hansıların bu torpağın bir parçası olan qədim Naxçıvan ərazisində yerli sakinlər olması və hansı dillə mənsubluğu hansı məntəqə adlarında öz izlərini əbədiləşdirməsi indiyədək sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Biz Azərbaycanın görkəmli alimləri A.Qurbanov, İ.Əliyev, İ.Hacıyev, B.Budaqov, T.Hacıyev, A.Bağirov, Q.Qeybullayev, A.İmanlı, A.Sumbatzadə, Q.Məşədiyev, T.Əhmədov və başqalarının yazılarında bu problemlə bağlı yeni elmi fikirlərlə rastlaşırıq. Burada fikirlərin təsdiqi istiqamətində tayfa adlarına müraciət edilsə də, bu əsərlərdə ərazidəki tayfalar, onların yaratdığı toponimik adlar, sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir (ətraflı bax, 150; 154; 155; 200; 207).

Bu cür yüzə yaxın monoqrafiyada Naxçıvan əhalisinin etnogenezi, onların dili və bu tayfa adları ilə bağlı adlar səthi tədqiq olunmuş, bir çox hallarda isə irəli sürülmüş fikirlər elmi faktlara söykənməmişdir. Bu yazılarda xalq etimologiyası, səthi etimoloji izahlar və s. yer alsə da, bu tayfaların m.ö. VI-I minilliklərdə ərazidəki tarixi proseslərdə iştirakı, dilimizin ilkin yaranma formasının adlara tətbiqi üslubu nəzərə alınmamışdır. Aparılmış tədqiqatlarda yenii elmi fikirlərlə yanaşı, əski türk dili sözlükləri ilə müqayisələr aparılmamış, nəticədə xeyli bir-birini təkzib edən yanlış elmi fikirlər irəli sürülmüşdür (258, s. 126-128).

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, 1813-1822-ci illər ərazilərimizin Şimal və Cənub Azərbaycana parçalanması, rus, fars işğalı altına düşməsi ilə Bütöv Azərbaycanın, eləcə də

onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixi və mədəniyyətinə əsl səlib yürüşləri başlanmışdır. Buradakı qədim arxeoloji mədəniyyət nümunələrimiz talan edilməklə, guya Qafqaz, Rusiya, Gürcüstan, Ermənistanın “tarix muzeylərinə” tədqiqat üçün daşınmış, sonralar isə bu əşyalar yoxa çıxmışdır. Ərazidəki ən qədim yazılı daşların toplandığı Vəng-Bəngü daş məbədləri talan edilməklə qədim türk yazıları Ermənistana daşınmış, sonra bu yazılar “erməni abidələri, yazıları” kimi kitablara salınaraq beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Bu isə təbii ki, ərazidə məskunlaşmış tayfa birliklərinin kimliyi istiqamətində şübhəli fikirlərə yol açmış, xristian amili önə çəkilməklə tariximiz kiçik etnik qrupların adına yamanmışdır.

1895-ci ildə rus arxeoloqu N.V.Fedorov Naxçıvanın Qızılwəng ərazisindən m.ö. II minilliyə aid olan qızıl sikkələrlə yanaşı, başında uzun şişuclu papaq, əynində çuxaya bənzər geyim, şalvar və belində qurşaq insan heykəli və s. xeyli sayda mədəniyyət nümunələri aşkar edir. Bu əşyalar Moskva Dövlət Tarix Muzeyinə aparılır, sonralar isə muzeydə yalnız kişi heykəli saxlanılır və qalmış əşyalar yoxa çıxır (228, s. 17-18). Biz bu geyim və əşyaların skif-sak mədəniyyətinə aid olduğu haqda xeyli tarixi faktlarla qarşılaşırıq. Aşağıda göstərilən bu rəsm kimmer, skif, sak geyimləridir ki, qədim türk ordularının geyimlərində də təkrarlanırdı (126, s. 529).

Əgər şəkildə gördüyümüz bu skif-sak geyimini Naxçıvanın Qızıl Vəng ərazisindən aşkarlanan insan fiqurunun sadalanan geyimləri ilə müqayisə etsək, burada eynilik danılmazdır. Bu baş geyimi, çuxaya bənzər geyim, şalvar, kəmər görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatçısı Mirzə Şəfi Vazehin də geyimlərində təkrarlanmışdır. Təbii ki, Sak geyiminin m.ö. II minilliyə aidliyinin təsdiqi sovet siyasətində saklar və kimmer skiflərin m.ö. IX əsrə aidliyi versiyasını tamamilə təkzib edir, sakların Naxçıvan ərazisində məskunlaşma tarixinin m.ö. II minillikdən də əvvəl olduğunu sübut edir (-F.R.). Lakin bəzi Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında biz bu tarixin nədənsə geri çəkilib yaxın dövrlə əlaqələndirilməsini müşahidə edirik. Qeyd edək ki, son dövrlər alimlərimizin yazılarında bəzi fikirlərə rast gəlirik ki, bu fikirlər müəyyən mənada xalqımızın türk toplumları içərisindən seçilib ayrıca dövlət və millət halına gəlməsi prosesini vurğulayır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Müxbir üzvü Nizami Cəfərovun yazılarında ərazilərimizdəki tayfalarla bağlı proseslər yer almaqla, bu yazılarda Türklərin müstəqil bir etnos olaraq tarix səhnəsinə çıxdığı dövr təxminən m.ö. III minilliyin ortalarına aid edilir. Burada türklərin m.ö. II minillikdə Cənubdan gələrək Qafqazda məskunlaşan indiki Dağıstan xalqlarının ulu babaları, bu coğrafiyanın ilk sakinləri olduqları, Azərbaycan xalqının bu coğrafiyada məskunlaşması əsasının Qıpçaq türklərinin-hunların Qafqaza ardıcıl axını ilə qoyulduğu göstərilir (159, s. 12-20). Lakin biz yazılarımızda Bütöv Azərbaycan ərazilərində türk tayfalarının məskunlaşma tarixinin m.ö. V minillikdən də qabağa getdiyinə dair tarixi faktlar göstərilib onların “gəlmə” olmadığını, ərazinin aborijen-yerli sakinlər olduğunu göstərmişik (ətraflı bax, 253). Bu fikirlər xeyli sayda qaynaq məlumatları və Dağıstan xalqlarının tarixçi, dilçi alimləri tərəfindən də elmi cəhətdən əsaslandırılır. Onlar nəinki Azərbaycan eləcə də onun bir parçası olan Naxçıvan ərazisində türklərin artıq bir xalq kimi dövlətə və qədim mədəniyyətə malik olduqlarını m.ö. III minilliyə aid edirlər (308, s. 41-53;

327, s. 174-182.). Məhz bu tarix sovetlər dövrü ərazilərimizdən qarət olunan arxeoloji nümunələrdən sonra son dövrə çəkilmişdir. Bu prosesin bəzilərinə diqqət edək.

1913-cü ildə S.V.Ter-Avetisyan Xaraba Gilan ərazilərindən qızıl sikkələr, yazılı mərmər daşlar, qədim bəzək əşyaları aşkar edərək götürür, sonda bu əşyalar da kimlər tərəfindənsə mənimsənilir. 1926-cı ildə isə Aşağı Aza, Der kəndi xaraba Gilan ərazilərindən götürülən mədəniyyət əşyaları V.M.Sisoyev tərəfindən guya “muzeylərə” aparılır, sonda bunlar muzeydə aşkar edilmir (366, . s. 17-21). 1919-cu ildə Naxçıvan əhalisinin Tenqri-Tanrıçılıla bağlı hələ də ibadət etdikləri və Altayda da eynisi mövcud olan Tək Əl və xaç əşyaları Naxçıvandan adı gizli saxlanılan erməni tarixçisi tərəfində Eçmiədzin kilsəsinə aparılır (246, s. 141-146).

Biz bu hadisələrin sayını xeyli artırma bilərik və aşağıda bu haqda geniş məlumat verəcəyik. Əgər diqqət etsək, bütün bu “elmi axtarışlarda” Azərbaycan və ya hər hansı bir türk aliminin iştirakına təsadüf etmirik. Bu sadəcə rus siyasətində işğal olunmuş ərazilərin tarixi mədəniyyətinin talanı, xalqın tarixinin gizlədilməsi məqsədi ilə həyata keçirilirdi. Göstərilən arxeoloji nümunələr əsas götürülməklə, Azərbaycan türklərinin, eləcə də onun bir parçası olan Naxçıvan ərazisində yaşamış qədim tayfaların da m.ö. II-I minilliyə aid dilləri, əraziləri və tarixləri haqqında “erməni tarixçiləri” yanlış konsepsiyalardan “erməni tarixi” yaradırdılar. Bu dövr istər Avropa, istərsə də əcnəbi və rus tədqiqatçılarının əsərlərində sovetlər siyasətinə uyğun müxtəlif istiqamətlərdən ümumtürk dili və tarix saxtalaşdırılmağa başlanılır. Beləliklə Azərbaycan türklərinin əski tayfa dilləri və onların birgə çarlıq və dövlətçilik dövrlərinin tarixi təhrif edilir, bu cür mövzular isə çoxsaylı əcnəbi və rus tədqiqatçıların əsas tədqiqat obyektinə çevrilir.

Öz tədqiqatlarını sovetlər siyasətinə uyğun quran rus alimləri İ.M.Dyakonov, T.F.Aristov, M.N.Poqrebeva, O.L.Vilçevski, E.İ.Vasilyev, E.A.Qrantovski, V.İ.Avdiyev, gürcü, erməni, kürd alimləri Q.A.Melikişvili, Q.Q.Qeorqadze,

S.T.Yeremyan, Q.A.Kapansyan, M.L.Xaçıqyan, L.Məmməd kimilərin yazılarında 1945-ci ildən başlayaraq m.ö. VI minilliyə aid prototürk tayfaları öncə “qafqazmənşəli”, “irandilli”, “naməlum xalq”, “mənşəyi bəlli olmayan” tayfa birlikləri kimi təqdim edilir. Ardınca isə, Azərbaycan tarixi və ərazisi, buradakı yerli-aborigen prototürk tayfalarının tarixini təhrif edənlərin “əcdadları” kimi qələmə alınır. Onların yazılarında tayfaların dili, tarixi və mədəniyyəti saxtalaşdırılır, ərazilərin isə tarixi təhrif edənlərə məxsus olduğu göstərilir.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, sovetlər siyasətində yer alan tədqiqatlar bu siyasi oyundan kənarlaşa bilmir. Müəlliflər təkcə Cənub Azərbaycanda Manna və Atropatena dövlətlərinin dilinin iki dəfə “azəri-iran”, “türk-Azərbaycan” dili şəklində dəyişildiyini qeyd edirlər və burada Midiya tayfaları “farsmənşəli tayfa ittifaqı” kimi göstərilir. Əhalinin dil quruluşuna gəldikdə isə, əsas dil “irandilli midiyalılar”, “zaqrodilli”, “kuti-lulubəy” dillilər kimi qruplaşdırılır (469, s. 16-17, 35). Bundan sonra qədim Mitan, Hürri dövlətlərinin dili Urartu dilinə yaxın, qohum dil olmaqla “qafqazdilli” kimi təqdim edilir (415, s. 100-105). Ardınca tədqiqatlarda Midiya tayfaları türk deyil, “türkdilli” tayfalar adlandırılır, burada dil “kuti-lulubi”, “kassit elam”, “irandilli” tayfalar sistemində təbliğ edilir ki, sonuncu dil aparıcı dil hesablanır. Ümumən Midiya dövləti də zəif, laxlayan bir dövlət kimi göstərilir (296, s.105-107; 356, s. 230-232).

Bildiyimiz kimi Naxçıvan Midiyanın qüdrətli əyalətlərindən biri idi və etnogenez məsələsində də demək olar ki, eyni idilər. Bundan başqa əgər Midiya zəif dövlət olmuşsa, bu halda o Urartu dövlətini necə çökdürmüşdür? Əgər göstərilən faktlara diqqət etsək, burada həm dilimiz, həm də dövlətçiliyimiz təhrif olunur.

Ümumiyyətlə bütün bu əsərlərə müqayisəli nəzər saldıqda, bu siyasi oyunda istər Azərbaycan xalqının, o cümlədən də bu torpağın bir parçası olan Naxçıvan əhalisinin, istərsə də bütün türk xalqlarının dili və milli dəyərlərinə

istiqlamətlənmiş əsasən iki amil özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

1. Hazırda gücə çevrilən mərkəzləşmiş xristian faktoru və bu faktor dairəsində başqa dində olan digər xalqların-əsasən də prototürklərin on minilliklərlə ölçülən dili, tarixi və mədəniyyətinə ikrahlı baxış, eləcə də onu tarixdən silməklə, bu tarixi və mədəniyyəti son dövrlərə çəkmək planı.

2. Bir zamanlar dünyaya hakim olmaqla, onlara hökm etmiş bu qədim türklərə qarşı qisasçılıq və əski kökü olan, lakin, həliyədə gücünü itirmiş bu xalqların maddi-mədəniyyət nümunələrini vəhşicəsinə talan etmək, tarixinə zor tətbiq edərək, bu tarixi mənimsəmək, öz “tarixlərini” qədimləşdirmək planı.

Beləliklə bu iki amil müqabilində işğaldakı bütün türk xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan türklərinin, o cümlədən də qədim Naxər-Naxçıvan ərazisi tayfalarının tarixi, dövlətçilik ənənələri, yazısı və dili də son 200 ildə bu zor “maşınının” ciddi səyi ilə tamamilən təhrif edilmiş və həliyədə də təhriflər davam etdirilməkdədir. Bu gün ermənilərin özlərinə aid etdikləri qədim türk daş yazıları məbədləri-vənglər və oradakı əski türk mədəniyyəti tamamilə “erməniləşdirilmiş”, eynilə altay türklərinin də inancında yer alan xaç nişanlı qədim tanrıçılığa aid skif-oğuz, sak, massaget türklərinə məxsus olan türk məzarlıqları da erməni məzarları adı ilə ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Bu gün xristian olmayan etnik qrupların bir qismi də rus siyasəti ilə Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazilərini xəritə və yazılarla beynəlxalq aləmə öz adları ilə təqdim etməkdədirlər. Bütün bu tarixin yenidən bərpası, beynəlxalq aləmdə əsl həqiqətlərin öz yerini alması məsələsi Azərbaycan dilçiləri, coğrafiyaçı və tarixçilərindən xüsusi zəhmət tələb edir. Bu prosesdə m.ö. II-I minilliklərə aid tariximiz, m.ö. VI-III minilliklərin tarixindən daha çox təhriflərə məruz qalmaqdadır ki, burada bir neçə siyasi məqsəd əsas amillərdən sayıla bilər.

1. Hazırkı Rusiya XV-XVII əsrlər hələ kiçik knyazlıqlar kimi mövcud idi və bunlar qədim tarixə gedə bilmirlər. Onlar hələlik m.ö. II-I minilliklərdə mövcud olmuş başqa xalqların, əsasən də yaxın ərazidə yerləşən xalqların mədəniyyəti və tarixinə sahiblənməklə özlərinə tarix yaradırlar.

2. Ermənilər XIX əsrin əvvəllərində rusların əli ilə bu ərazilərə köçürülür və m.ö. V əsrdə **friq** kimi Balkan yarımadasındakı Frakiyadan Hett dövlətinin Haysa ərazisinə köçüb “hayasa” adlanırlar, sonra isə Ərmən türk yaylasına köçərək “ərmən” adlanırlar. Hər dəf adlarını dəyişmiş friqlər bütün bu ərazilərdən oğurluq və əxlaqi adətlərinə görə qovulmuşlar. Onlar rusların əli ilə XIX əsrdə əvvəllər Naxçıvana aid olmuş 6 rayon ərazisində əyalətə sahib olaraq “dövlətə” çevrilmişlər və bu ərazilər bütövlükdə Azərbaycana aid torpaqlar olmuşdur.

3. Gürcülər hələ XIX əsrdə fransızların çəkdiyi xəritədə Metix qalası ətrafında kiçik knyazlıqdır və onların özlərinə əcdad hesab etdikləri iberlərin və urartuların dili türk dilidir ki, bu xeyli sayda yazılarla təsdiq olunur. Onların hazırkı ərazilərinin 90 faizi Azərbaycan torpaqlarıdır.

4. Hazırda rus siyasəti ilə torpaq iddiasında olub Naxçıvan ərazisini də Moskvada öz xəritələrinə salan kürd və talışlar isə rus siyasi oyununa qoşulsalar da, tarixləri əsrimizin V-VI əsrindən qabağa getmir və onlar ərazilərimizə gəlmə etnik qruplardır.

Bütün bunlarla yanaşı, əgər biz tarixi mənbələrə diqqət etsək, ümumən Qafqazın və onun bir parçası olan Azərbaycan torpağı Naxçıvanın m.ö. V-I minilliklər, eləcə də miladdan sonrakı dövr XIX əsrə qədər Qafqazın etnik tərkibi prototürk-proto azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Bu tarixi faktlara da qısaca nəzər salmağı həm elmi baxımdan, həm də oxucular üçün əhəmiyyətli olacağını düşünürük.

Naxçıvanın da daxil olduğu m.ö. V-I minillikləri əhatə edən qədim Qafqazdakı tayfa birlikləri, sən 2 yüz il ərzində müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq olunaraq, rus siyasəti ilə bu gün

də belə sonradan formalaşmış etnik qrupların əcdadları kimi təqdim olunurlar. Buradakı tarixi abidələrin, arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin m.ö. minilliklərlə səsleşən tarixi, minlərlə yer adlarındakı dil elementlərinin qaynaqlardakı yeri ərazidə mövcud olan bu kiçik etnosların yaranma tarixindən xeyli əvvəllərə söykənir. Tarix səhnəsinə m.ö. VI-I minilliklərdə çıxan türk əcdadlarımızın heyrətamiz türk mədəniyyətini yaratdığı, tarixi Qafqaz ərazisində öz qüdrətli dövlətlərini qurduğu, öz izlərini əbədləşdirdiyi dövrlər, bu etnik qrupların adı mənbələrdə qeydə alınmır.

Yazıyaqədərki dövrdən xeyli əvvəl, uzaq tarixin siyasi və təbii hadisələri ərazidə m.ö. məskun olmuş prototürklərin şifahi şəkildə deyimlərində, yaddaşlarında yaşamış, bu proses Qafqazda yayılmış sonralar isə dastan, mif, rəvayət formalarında yazılı məxəzlərə daxil olmuşdur. Bildiyimiz kimi bu da bir danılmaz həqiqətdir hər bir rəvayətin, mifin və əfsanənin bətnində uzaq tarixlərin izi yşamaqdadır ki, bu şifahi ünsürlərin də heç biri rus siyasi oyununda dəstəklənən etnik qruplarda qeydə alınmır. Lakin bu gün bu qruplar istər Azərbaycan məişəti; mətbəxi, geyimi, inancı, musiqi sənəti və s. mədəniyyət nümunələrimizi dünyaya öz adları ilə təqdim etməyə çalışırlar. Bəs əsl həqiqətdə Qafqazın etnik tərkibi hansı tayfalardan ibarət olmuş, bu mədəniyyət nümunələrini kimlər yaratmışdır?

Qafqazın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan, Nuh tufanı ilə bağlı adı qaynaqlarda çəkilən qədim Naxçıvan diyarı bəşər nəslinin ilk beşiklərindən biri hesab olunmaqla Nuhun ilk saldığı şəhərlərdən biri kimi oxuculara təqdim edilməklə tədqiqatlarda Nuh övladlarının buradan bütün Qafqaza yayıldığı göstərilmişdir (228, s. 19). Təbii ki, bu fikirlər geniş tədqiqat tələb edən problem məsələlər olmaqla bu gün də problem məsələ olaraq bəzi istiqamətlərin yenidən tədqiqində aktual tədqiqat obyektinə olaraq qalmaqdadır.

Qədim Qafqaz və onun bir parçası olan Naxçıvan ərazisi m.ö. VI- I əsrlər əski səyyahlar Herodot, Strabon, Plutarx,

İ.Flavi, II əsr K.Ptolemey, VIII-XI əsrlər Y.Həməvi, Ə.Bəlazuri kimi xeyli tarixçilər tərəfindən onların məlumatlarında xatırlanmışdır (117, s. 157). Çar Rusiyası və Sovetlər birliyi dövründə bütün bu ərazilər rus, gürcü, erməni arxeoloqları tərəfindən arxeoloji istiqamətdə tədqiq olunmuş, beynəlxalq əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək ki, son iki yüz il ərzində tarixi Qafqaz, o cümlədən də Naxçıvan mədəniyyəti abidələri vəhşicəsinə talanmış, əldə olunan elmi nəticələr isə siyasətlərə uyğun xristian faktoruna xidmət etmişdir. Biz Qafqazda və onunun bir parçası olan Naxçıvan ərazilərində bütün bu mədəniyyətləri yaradan qədim dövr dövlət və tayfa birliklərinə ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

Naxçıvanın torpağı qədim İrəvan ərazisinin etnik tərkibi. Bu ərazi qədim tarixçilər Strabon, İ.Flavi, K.Ptolemey, Plutarx, sonrakı dövrlərdə Yaqut-əl-Həməvi, Ə.Bəlazuri, müasir tədqiqatçılardan isə İ.Q.Əliyev, Q.A.Melikişvili, İ.M. Dyakonov, Q.Qeybullayev və b. xeyli sayda tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, əyalət kimi Midiya və Atropatena dövlətlərinin tərkibində göstərməklə bu istiqamətdə maraqlı elmi fikirlər irəli sürülmüşdür (219, s. 24-31; 358, s. 235; 416, s. 247-248). Bəs bu ərazinin etnik tərkibi kimlərdən ibarət olmuş və hazırki torpaqların tarixi sakinləri hansı tayfa birliklərindən formalaşmışdır?

Bildiyimiz kimi İrəvan və Zəngəzur əraziləri qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi əraziləri olmaqla tarixi türk torpaqları olmuş, Səfəvilər hakimiyyəti dağıldıqdan sonra, 1590-cı ildən 1840-cı illərə kimi İrəvan xanlığına çevrilmiş, İrəvan və Karbi (cəmi 2) nahiyələrinə ayrılmışdır (89, s. 164-183). Bu nahiyələrdə m.ö. IV minillikdən tarix səhnəsində görünən **Kas** türk boylarının adını yaşadan Qoş, Kasıl, Kasuz (7 kənd), m.ö. III minillikdən **Sak** türkləri ilə bağlı Sak, Zak, Zakavəng, Sakovit kimi 16 kənd mövücud olmuşdur. M.ö. II minilliyin əvəllərindən eramızın XVI- əsrlərinədək isə **Kəngər, Sak, Manq, Arizant, Bus, Kimmer, Oğuz, Hun, Skif, Bolqarlı, Xaçmataq, Sarmat, Subar, Şirak** və s. kimi Aratta, Mitan,

Manna, Midiya, Albaniya, Atropatena türk dövlətlərində aparıcı güc olan türk boylarının adlarından formalaşan yüzlərlə məntəqə mövcud idi (21, s. 26-36; 89, s. 163-170, 180-183). Bu türk boylarının adlarını daşıyan məntəqə adları 1590-1926-cı illərin arxiv sənədlərində (129, s. 12.) bu günə qədər təkrarlanmış, m.ö. II minillikdə Assur, Hett, Axiyava, Urartu və s. mənbələrində qeydə alınmışdır.

Əgər diqqət etsək, Midiya tarixi və buradakı **maq, bus, arizant, struxat, budi, partagen** tayfa adları haqqında, həm Herodotun yazılarında məlumat verilir (13, I, 101), həm də onların dili, mifik düşüncəsi-inancı, məişətləri haqqında xeyli məlumatlara İ.M.Dyakonov, İ.Q.Əliyev E.A.Qrantovskinin yazılarında rast gəlirik. Düzdür, burada “qafqazmənşəli”, “iranmənşəli” kimi yanlış konsepsiyalar yer alsada, bəzən bir qrup əhəmiyyətli tarixi faktlarla da rastlaşırıq (296, s. 70-72, 79-85; 356, s. 87).

L.N.Qumilyov və M.İ.Artamanovun yazılarında türük, şirak tayfalarının Qafqazdakı əraziləri və dili (303., s. 114), görkəmli alim Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında isə, xeyli sayda türk tayfa adları, onların dili və inancları ilə bağlı mənalara geniş araşdırılmışdır (207, s. 26-30; 210, s. 15-17). Bu istiqamətdə türk araşdırıcıları Balkan Kamal və F.Kırzioğlu tərəfindən Kars ərazisində yaşamış kas, oğuz, Qıpçaq tayfaları onların məişət və dilləri geniş tədqiq edilmiş, onların tədqiqatlarında xeyli sayda yeni faktlar ortalığa qoyulmuşdur (494, s. 48; 511, s. 37-39). Xüsusi qeyd edək ki, biz Qafqaz və Naxçıvan ərazisində məskun olmuş Kas tayfa adını eyni zamanda uyğurlarda altı tayfa adında (303, s. 114), XVIII əsrdə Sibirin Udin mahalında iki (Kara-Kas, Sarıq-Kas) tayfa adlarında, Cənubi Azərbaycanda isə, onlarla adda təkrarlandığını da görürük (354, s. 247, 252; 507, s. 170-175). Bununla bərabər V.Ömeroğlunun Kimmer və Kaşqay, E.Türkmənin Keşli və Laçın tayfaları ilə bağlı tarixi araşdırmalarında, F.Sumərin, F.Bayatın bu istiqamətdə tədqiqatlarında bütövlükdə qədim kasların türk olması faktlarla

qəti olaraq sübut edilmişdir (502, s. XII, XIV-XV; 504, s. 34, 90; 520, s. 89-95).

M.ö. VII əsrdə “Avesta”da adı çəkilən, lakin tədqiqatlarla m.ö. II minilliyə aidliyi sübut olunan **Sak** türklərinin adı Naxçıvan ərazisində iki nahiyədə (89, s. 164-183; 116, s. 11-18; 250, s. 67-78) və Cənubi Azərbaycanda isə yüzlərlə məntəqə adında qalmışdır (507, s. 18-19). Qazaxlarda **saqa**, özbəklərdə **sakay**, qırğızlarda **saka**, türkmənlərdə **saklar** qeyd-şərtsiz olaraq türk saklardır ki, bunlar Naxçıvan, o cümlədən də Qafqazlardan şimala doğru yayılmışlar. Qədim Sak türkləri haqqında belə məlumatlara L.M.Levina, T.A.Trofimov, E.E.Kuzmina, B.Ögəl və E.Esinin yazılarında da rast gəlik ki, bu tədqiqatlarda sak-saka boylarının tarixi, ərazisi və məişəti müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılmışdır (144, s. 248-251; 392, s. 120-126; 494, s. 328-337; 499, s. 24-25). Eyni problem K.Göde və R.Özdəkin əsərlərində də geniş tədqiq edilmiş və burada sakların dili, tarixi ərazilərinə dair yeni elmi faktlar ortalığa çıxarılmışdır ki, (235, s. 49, 85, 129; 510, s. 4-5) burada sakların yayım ərazilərinin də türklərə aid olduğu birmənalı təsdiq olunur.

N.Y.Marr öz tədqiqatlarında qeyd edirdi ki, **Ermənistanın şərq əyalətlərinin ən qədim sakinləri Sak türkləri** olmuşdur (411, s. 195). Eyni fikri erməni tarixçisi Y.A.Manandyan və S.T.Eremyan da söyləmişlər. Onlar, kimmerləri də bura əlavə edərək bu fikrin təsirini bir qədər yumşaltmaq istəmiş, gələcəkdə onları “erməni tayfaları” kimi vermək planı ilə **Ermənistanın şərqinin bir hissəsinin kimmerlərə və saklara** məxsusluğunu, sakların bu əraziyə gəlməklə kimmerləri sıxışdırdıqlarını, Ağrı (yazıda Ararat) vadisi və Urmiya hövzələrinə yayıldıklarını qeyd etmişlər (361, s. 93-94; 409, s. 54). Lakin biz bu fikrin tam doğruluğunu, bu ərazilərin bütünlükdə saklara aidliyini, onların göstərilən tarixdən 2 min il əvvəl bu ərazilərdə məskunluğunu xeyli mənbələrdəki məlumatlarla, eləcə də Strabonun yazılarındakı

tarixi faktlarla da təsdiq olunduğunu görürük (207, s. 90; 288, s. 422-424; 296, s. 56, 93 XI, 14, 4; 298, s. 188-196).

İndiki uydurma “Ermənistan” ərazisində **m.ö. VII əsrə** aid türk **manqlarla** bağlı 25, **arizantlarla** aid 13, **buslara** aid 16, **kimmerlərə** aid 5, **aslara** aid 12 kənd, **m.ö. IV əsrə** aid **şiraklarla** bağlı 81, **m.ö. ən azı VIII əsrə** aid **oğuzlar** və onların qolları **Kəngər, Qarbay, Bulla, Tərkə, Bakır** və s. türk tayfaları ilə bağlı 350-dən yuxarı məntəqə adı qeydə alınır (89, s. 159-183). Ərazidə qədim köklərimizdən olan **hun, xəzər, qazax, peçenek, savir, xaçmataq** və s. türk tayfalarının yaratdığı yüzrlərlə yer adı da mövcuddur. Bu tayfalar onların, dil qrupları, yayılma arealları və s. haqqında zəngin məlumatlara antik müəlliflərdən Herodot və Plutarxın əsərlərində də rast gəlirik (20, s. 53, 93; 37, XI s. 63, XXVI s. 137). Qeyd edək ki, sovetlər dönəmində o dövr siyasətinin müasirləri olan N.A.Baskakov, E.I.Sidorov, A.G.Sumbatzadənin də yazılarında müəyyən tarixi faktlar göstərilərsə də, bu tarix bir qədər səthi araşdırılmışdır. Bu tayfalar içərisində bir qrupu əsasən də **xəzər, savir** boylarının dili “iranmənşəli”, “anlaşılmayan” dillər kimi türklərdən uzaqlaşdırılmışdır (320, s. 6-13; 466, s. 37). Bununla bərabər bu fikirlərə elmi təkziblər, bu tayfaların türklüyü və miflərinə, ərazilərinə dair yeni faktlara biz İ.Əliyev, M.Seyidov, K.Əliyev və başqalarının tədqiqatlarında rast gəlirik (262, s. 50, 94-101; 296, s. 25-53; 298, s. 84, 85).

Türk **manqlar** hazırda tunqus-mancurların adında **manq**, Altayda **mansu** (392, s. 182-183), qırğızlarda **monquş**, Tuvada **menqi** şəklində, Ön, Orta, Kiçik Asiyanı yaradan qüdrətli **asların** izi uyğurlarda Asan, Asan-tigin, Esen-buqa, Bulqar xanı Asan (228, s. 37, 109) albanlarda Asan Calal, Asak, Asirak şəxs adlarında, Aşqabad, Astabad, Aras-Araz kimi toponimik adlarda bu gün də mövcuddur. **Şiraklar** isə M. Seyidov, Q.Qeybullayev, V.Vinoqradov və b. tədqiqatçıların əsərlərində geniş tədqiq olunmaqla, onların bir türk tayfası olması tarixi və dil faktları ilə sübut olunmuşdur (210, s. 104-108; 262, s. 50; 332, s. 108). Biz yüzrlərlə yer adında, Şor, Saqay, Uyğur və

bütün türk dillərində **şir, sır, çır, çar, çırat** komponentlərinin bu gün də belə “ışıq”, “şüa” mənalarında qaldığını görürük (63, s. 103; 269, s. 41-42, 47) ki, bu Şar-günəş tanrısı adından yaranış Şir+ak-“Uca ışıq” tayfa adında da eyni mənada qaldığının şahidi olur.

Oğuz boyları da geniş arealda Qafqaz və Naxçıvanın etnogenezində iştirak etmiş və F.Rəşidəddin, Əbül-Qazi, eləcə də Uyğur variantının “Oğuznamə”lərində, yer almaqla V.V.Radlov, V.V.Bartold, A.M.Şerbak, A.N.Orkun, E.Kemal, M.F.Köprülü, S.Əlizadə, B.Ögəl kimi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış türk olmaları birmənalı qarşılanmışdır. Biz aşağıda bu haqda geniş bəhs edəcəyik. Plutarx isə, “Lukkul” başlığında ərazini **Asiya ölkəsi** adlandırır ki, bu da qədim **As** türk tayfalarının adını daşıyırdı (37, s. 127-128).

Hazırkı “Ermənistan” ərazisinin keçmiş və müasir adları türk tayfa adlarındanır. M.ö. VIII əsrdə **ərazinin şimal-qərbində** kimmerlərlə bağlı **Qamrik əyaləti** (356, s. 205), XX əsrin sonlarına qədər isə **Mola Kəmər, Gözlü Kəmər, Qəmərli** (207, s. 79) məntəqələri var idi. Bu dövrdə **Sak** türkləri və **kimmer-sakların** üç birləşməsi ərazinin **cənubu, mərkəzi və şərqində** **Sisakan, Saka, Sakasin** əyalətləri və hazırkı **Zəngəzur, Göyçə Erevan, Sevan (Göyçə)** ərazilərində yerləşirdi. XX əsrin sonuna qədər İrəvan əyalətinin **Karbi, Vedi, Aralıq, Ağsaqlı** nahiyələrində azərbaycanlılardan ibarət **Sak** türk tayfa adı ilə 43 məntəqə adı mövcud idi (89, s. 159-162; 250, s. 98-106) və buradan xeyli skif-oğuz mədəniyyəti nümunələri tapılmışdır (280, s. 50-53; 409, s. 225, 231).

M.ö. VIII əsr Şirak türkləri Sevan ərazisindən cənub-qərbdə, Axuryan çayı vadilərində, Vənənd və Ararat ərazilərində (207, s. 108-111) yaşayırdılar. Qaynaqlar **Göyçə (Sevan)** gölündən qərbdə də **I əsrdən XX əsrin sonuna qədər Şirak Şoragel** əyalətlərini və şiraklarla bağlı 56 kənd, 3 nahiyə olduğunu təsdiq edir (13, s. 159, 179-180; 207, s. 106-107).

M.ö. VII əsrdən türk **qarqarlar** ərazinin cənub-şərqində, **Qoqrena** əyalətində və **Qarqar, Herher, Xarxar**

məntəqələrində (207, s. 108; 210, s. 35), **Pasian-peçeneqlər** m.ö. VII əsrdə cənub-qərbində **Göyçədən** axan **Zəngiçay** axarında **Basiana ölkəsi və Beçni, Beçini, Parçi** və s. məntəqələrdə (210, s. 86), m.ö. IV əsr **Kol türkləri və hunlar, xəzərlər** onların **kəbər, bozal, kulas, tərənə, tərəkə** qolları ərazinin şimalında, mərkəzi və qərbində, cənub və cənub-şərqində **Kol, Basil ölkəsi, Taron** əyalətlərində (95, s. 23, 27), **Kelar, Ərku, Kul, Xəzərku, Kulas** (İrəvan, Vedi, Karbi və s. nahiyələrdə) kimi xeyli məntəqə adlarında XX əsrin sonuna qədər yaşamışlar (281, s. 43; 89, s. 159, 172; 207, s. 103, 111-115; 337, s. 349, 352-354).

Şirak əyaləti Ermənistanın **Vənənd və Ararat əyalətlərinin** arasında yerləşirdi və əyalət m.ö.VI əsrdən də qabaq türk **Şirak** tayfalarına aid idi (289, s. 225). **Şirak** soyu, uydurma Ermənistanda XX əsrin əvvəllərinə kimi adları və əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan 32 məntəqədə, Şüregəl nahiyəsində yaşayırdılar (89, s. 124-126). Burada m.ö. II əsrdən xeyli əvvəl **vənəndlər və türk bulqarlar** bir əyalət olaraq mövcud idi (262, s. 324-325).

Ərazinin mərkəzi, cənubu və qərbində m.ö. VIII-VII əsrdən də əvvəl **kimmer, skif, sak, arizant, bus, türökkü, maq, barsil, subar**, türk boyları, m.ö. VI- III əsrlərdən ötən əsrin sonuna qədər isə, **quqar, şirak, hun, pasian, bulqar, oğuz, kəngər, peçeneq, aran, katak, vənənd, sadak, kul, gorus, çor, cinli, xəzər** və onun qolları **bozal, kulas tərənə, tərəkə, kuvyar** tayfaları yaşamışlar. Onların adları XX əsrin 90-cı illərində Ermənistanın məntəqə adlarında qalırdı (353, s. 171-178; 356, s. 240; 416, s. 229, 231; 512, s. 329). Ermənistan ərazisinin qədim sakinlərindən biri türk **kataklar** idi. Kotayk mahalı Zəngibasar mahalının ilkin adlarından olmuşdur (288, s. 302). Qıpçaq türklərinə aid olan bu tayfalar özbək, qırğız, başqırd, qazax, noqay, qaqauz və b. türk boyları arasında da yayılmışlar (337, s. 115).

Ərazidəki bütün tayfalar **Bütöv Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya, Sibir, Altay, Krım, Volqaboyu, Kərkük** və s.

türk ellərinin yer və tayfa adlarında geniş yayılmışdır (99, s. 24-25, 36, 56, 58, 60-61). Uydurma “Ermənistanın” etnik tərkibi **m.ö. IV minillikdən-XX əsrin sonuna qədər** bu şəkildə idi.

Qafqaz Albaniyası ərazisinin etnik tərkibi.

Bu gün ən azı 6 min illik dövlətçilik tariximizi yaşadan **Vətən** deyib qürur duyduğumuz **Azərbaycanın** şimalında m.ö. VI əsrdən mövcud olan **Alban** dövlətinin etnik tərkibi bəzi kiçik etnik qruplar istisna olunmaqla bütövlükdə türklərdən ibarət olmuşdur. Ərazidə **alban, sak, maq, maskut, kaspi, uti, quqar, aran** kimi türk tayfaları aparıcı güc və vilayətlərə sahib olmuşlar (296, s. 52-60, 74). Yunan səyyahı Strabonun “Coğrafiya” əsərində **alban, masqut, aran, sak, kaspi, şirak, çul, xaçmataq, quqar, abant, satak, ügər, lek, uti, qarqar, silbi** və s. 26 türk tayfalarının adları qeyd olunur. Burada özünü “alban” adlandıran türk tayfalarının bütöv Alban ərazilərini əhatə etdiyi, bir qisminin isə Atropatena və Midiya dağlarında yaşadığı, kiçik etnik qrupların da özlərini “alban” adlandırdıqları göstərilir (41, XI, 5, 1, XI, 7, 1, XI 8,8). Hələ m.ö. minilliklərdən günümüzə qədər bütün türk xalqları içərisində **alban, alvan, alpan** boyları adlarının keçməsi, albanların bir türk boyu olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu fikir IV-VIII əsrlər erməni müəllifləri Favst Buzənd, Xorenli, Parabski, Sebos, Şirakasi, Qevond və b. məlumatlarında da təsdiq olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **bu tarixçilərin milliyyətə erməni olması tarixi faktlarla təsdiq olunur.** Biz bir çox yazılarımızda buna yetərli sübutlar göstərmişik. Bundan başqa “VII əsrin Erməni coğrafiyası əsərində” **hun, maskut, sarmat, savir, kaspi, şarvan, xaçmataq, bakan** kimi xeyli türk tayfa adları da qeyd olunur (298, s. 35-40) ki, bu tayfaların, hamısı m.ö. II-I minilliklər və ondan sonrakı dövrlərdə Naxçıvan ərazilərində yerli sakinlər olmuşlar. Sakların bütün türk ərazilərində yayılması prosesi eynilə bu türk tayfalarının yayım prosesində də təkrarlanmışdır. İndi isə bu və digər boyların Alban ərazilərində yayılma arealına diqqət yetirək.

Strabon Albaniyada **sak, alban, kaspi** tayfalarının şimal, şərq və mərkəzə doğru yerləşdiyini (41, XI, 4, 6), Favst Buzənd isə ərazinin şimali-şərqində Maskut çarlığının olduğunu və onun çarı Sanasenin **hun, qarqar, maskut, uti, silbi, xaçmataq, ijemax qat, qular, aqvan, əgərsvan, balasakan** və s. tayfalardan ordu topladığını göstərir (25, III, 7). Əgər miladdan sonra IV əsrlərdə bu türk boyları Albaniyanın yarısını əhatə edirdisə, şübhəsiz ki, m.ö. IV əsrlərdə onun təşəkkülündə də onların fəal iştirakı olmuşdur.

M.ö. IV əsrdən, ötən eranın son dövrlərində Albaniyanın **şimal-qərbində Kambisena** vilayətinin **Şirak** düzənliyində **alban, lupin/lipin, skif, sak, savir, silbi** türkləri (337, s. 73, 127, 154 və s.), **Acəri- Asəri** türk vilayətində **aslar, saklar, Kabala-Qəbələ** vilayətində (Şəki və Çola vilayətləri arasında) **silbi, xaçmataq, ijemax qat, qular, aqvan xəzər, savir, qarqar, bulqar, barsil** tayfaları yaşayırdı (231, s. 86). **Elə həmin dövrlərdə Şəki vilayətində** (Albaniyanın şimal qərbi) **alban, uti, skif, sak** tayfaları (519, s. 49), **Paytarkan-Balasaqun vilayətində** isə (müasir Azərbaycanın cənub-şərqində) **kaspi, alban, hun, xəzər, akasir, balas, asnianlar/aynianlar** və s. yaşayırdılar (13, III, 7, V, 14; 21, s. III, 60; 289, s. 420-423). M.ö. IV-V əsrlər tarixi **Uti vilayəti Kür çayının şimali-qərbində** yerləşməklə (41, XI, 71), burada **Aran** nəslindən olan **uti, qarqar, savdey** (21, II, 8), **sak, hunlar**, hazırki Gürcüstan və Ermənistan sərhədləri boyunca isə **kəngər tayfaları** məskun idi. Albaniyanın digər iri vilayətlərindən biri də **Ərsak vilayəti** idi. Mənbələrə **Artsax və Arsak** kimi düşən bu vilayətin etnik tərkibini **m.ö. IV əsrdən sak, hun, xəzər, qarqar, uti və basillər** təşkil edirdi. Eramızın I əsrində arşakidlərin, VI-VIII əsrlər mehranilərin sülaləsi tərəfindən idarə olunan ərazinin etnik tərkibi dəyişilməmiş, XIII əsrin sonunda burada formalaşan Alban Xaçın knyazlığı monqolların hücumları ilə süquta yetmişdir (231, s. 95).

Albaniyanın daha iri bir tərkib hissəsi **Sünik** (əslində **si sakları**) adlanırdı və 12 vilayətdən ibarət olan (F.R) bu ərazi

sakların nəzarətində idi. Albaniyanın cənubu, **Arsak vilayətinin** şimalını əhatə edən, hərbi, siyasi və iqtisadi qüdrətə malik bu ərazidə az qala bütövlükdə **sak türkləri, xəzərlər, uti, savir, girdman** və s. tayfalar yaşayırdılar (231, V, s.12-15). Tarixi məlumatlardan aydın göründüyü kimi Albaniya ərazisi bütövlükdə qədim Azərbaycanın türk tayfa birliklərindən təşkil olunmuş, onların əzəli torpaqları idi.

İndi isə m.ö.VI əsrdən eramızın XIII əsrinədək Albaniyanın etnik tərkibini ardıcıl izləyək. Strabon, Ptolemey və digərlərinin məlumatına əsasən m.ö. IV, eramızın XIII əsrlərinə qədər (Alban Xaçın knyazlığı nəzərə alınmaqla) Albaniyanın şimalından cənuba doğru 5 vilayət və 6 əyalətlərdə **as, sak, alban, gel, silbi, leg, lpin, kaspi, hun, qarqar, maskut, uti, xaçmataq, ijemax, qat, qular, aqvan** (deməli, Albaniyada həm **alban**, həm də **aqvan** adlı tayfalar mövcud idi), **əgərsvan, balasakan, xəzər, savir, bulqar, barsil, skif, akasir, balas, aynianlar, savdey, girdman**, və s. tayfalar qeydə alınır ki, bu da Strabonun **26 tayfa** fonemini təkzib edir (F.R.). Biz bunun ruslar tərəfindən tərcümə zamanı təhrif olunduğunu düşünürük. Çünki təkcə türk xəzərlərin **bizal, kəbr, kulas, kuyyar, tərəkə, tərənə**, və s. qolları müasir Bütöv Azərbaycan toponimik sistemində Buzqov, Bizlan, Bozlu, Bozalqanlı, Bizəyir, Kəbər Zeyzit, Kəbirli, Kəvər, Külüs, Küləslı, Kulaza, Tarəkən, Tarəçi, Dərəkə, Dərk, Tərkəş, Turna, Tarun, Dərkə və s. yüzlərlə adlarda yaşamaqdadır (47, s. 19-20, 57, 61, 91; 506, s. 170, 175). Qeyd edək ki, Ordubad rayonunda sonuncu Dərkə adı **Dər+kənd** şəklində “kənd” sözünün əlavəsi ilə təhrif olunub və bu Dorka-“Şöhrətli Dor” tayfasının adındandır (- F.R.). Eyni hal digər tayfa adlarında da müşahidə edilir. Bütün bu tayfaların bir qismi **Tenqrianlıqda-Tanrıçılıqda olan** (m.ö. VII əsr), **sonra xristian adlanıb** (bu dini də türklər yayıb (246, s. 141-146) **islami qəbul etmiş türklərdir** və bütün ərazini əhatə edirdilər.

Əski Gürcüstan ərazilərində türklər.

Tarixi qaynaqlar Gürcüstan ərazisinin etnik tərkibində **kimmer** türk boylarının adını çəkir, onların m.ö. IX əsrlərdən Qafqaz və Şimali Qafqazın ətrafında məskunlaşdığını, Assur yazılarında isə Gürcüstanın qərbində kimmerlərlə bağlı Qamrik əyalətinin olduğunu göstərir (356, s. 205). Çox qəribədir ki, bütün türk xalqlarında aparıcı güc olan bəzi türk boylarını gürcü araşdırıcıları gürcü hesab etməklə öz tarixlərini qədimləşdirməyə cəhd edirlər. Belə tayfalardan biri **türk Quqarlardır**. Yunan səyyahı Strabonun, fransız tarixçisi Sen-Martinin, tarixçilər A.İ.Qrekin, K.V.Treverin, D.L.Musxelişvilinin, Q.A.Melikişvili və başqalarının əsərlərində quqarlar geniş araşdırılmışdır (337, s. 99-102).

Hələ m.ö. I əsrlər Gürcüstanın şərqudə **quqarların** yaşadığı, eramızın IV-V əsrlərində burada **Quqarak** əyalətinin mövcud olması ərazidə **quqarların** geniş yayıldığını sübut edir. Sen-Mertin Quqarak əyalətinin Gürcüstanın **Axalkalak, Tumanis**, indiki **Borçalı** ərazilərini əhatə etdiyini yazırdı (416 s. 91). Bəzi tədqiqatlarda daha bir türk tayfası **cinlilər** gürcülərin “ulu” babaları kimi təqdim olunur. **Cinli** tayfasını erməni, və gürcü mənbələri müxtəlif yöndən tədqiq edir. Ermənilər onların Çindən gəldiyini, gürcülər isə onların **türk** olduqlarını söyləyirlər. Məsələn burasındadır ki, **bu tayfanın mamikonlar sülaləsi** gürcü və erməni dövlətlərində aparıcı güc olmuş, Ermənistana **Artavaz, Vasak, Samuel, Vaçe, Vahan, Muşel** kimi sərkərdələr nəslə bəxş etmiş, onlara əyilməmiş və özlərini ermənilərdən üstün tutmuşlar. F.Buzəndin kitabında Manvel Mamikon ermənilərə deyir: “Biz sizin qullarınız deyilik və hətta sizdən yüksəyik. Qardaş qanı tökməmək üçün biz vətəndən ayrılıb burada məskunlaşmışıq”. M.ö. II əsrdən Gürcüstanın Orbet qalasında məskunlaşan bu tayfalar sonralar **Orbelilər** kimi tanınmış, **gürcülər üçün Orbeli** nəslinə, **Ermənistana** köçdükdən sonra **Orbelyan** soyuna çevrilmişlər (210, s. 122). Qərribə məntiqdır. Bir türk boyu iki ölkəni idarə edir və hər ölkə onu öz qədim əcdadları sayırlar. Araşdırmamız göstərir ki, onlar **sak** tayfalarının bir qolu idi (F.R.). Belə ki, nə

qədər adları dəyişdirsələr də, hələ bu gün belə Gürcüstanda **Sak türkləri** ilə bağlı **Saqar+eco** (burada **eco** gürcü dilində şəkilçidir F.R), **Sak/saç+xere** kimi məntəqə adları mövcuddur). Bu fikrimizi daha bir amil təsdiq etməkdədir. Sisakanın XIII əsrdə axırıncı hakimi Stepan Orbelian öz nəsilərini cinli sayaraq Gürcüstanla bağlasa da, əsasən Albaniya və Atropatenaya aid olmuş, bəzən isə 12 əyalətlə müstəqil **sak ölkəsi** kimi tanınmışlar (288, s. 420-423; 298, s. 189-195; 326, s. 141). Bir çox tədqiqatçılar isə **Sünik və Artsaxın sak türklərinin dilində danışdıqlarını qeyd edir** (357, s. 128-129). Bu dövrdə Gürcüstanı bütövlükdə **Sünik-sak** knyazları idarə edirdilər (361, s. 12). Gürcüstan torpaqlarının **cənub – şərq** hissələrində **xəzərlər** və **saklar** yaşayırdı və onların idarəçiliyi də Xəzər və Sak türklərinin əlində idi. Dediymiz kimi, Gürcüstanın Azərbaycanla sərhəd bölgəsinə yaxın ərazilərində **saklarla** bağlı **Siteli- Skaro (Sakaro), Saqar+eco, Sak/saç+xere, Ziqdudi-Sak+ti**, Tbilisidən şimala doğru **kaslarla** bağlı **Kaspi, Kazbeqi, Xaşuri-Kasur** kimi məntəqələr qədim türk boylarının tarixi ilə bağlıdır (99, s.52-53).

Gürcüstanın keçmiş **Duşeti (Tus+at+i-**“Tus yurdu”- **F.R.)** qəzasında **Corci** məntəqəsi və ona yaxın məntəqələrdə **Çor türkləri** yaşayırdılar (210, s. 113). Hazırda burada **qıpçaqlarla** bağlı **Duşeti** qəsəbə adı (99, s. 52-53), **Sadak** türkləri ilə bağlı Sadakuni, Sadko, Salaxlı kəndləri (337, s. 113, 118) vardır. Gürcüstanda m.ö. **VII əsrdən Pasian** tayfaları məskun idi. Əgər xatırlasaq, bulqarlar məhz Pasian əyalətinə m.ö. IV və II əsrlərdə, iki mərhələdə köçmüşlər (512, s. 86, 283). Burada **peseneq-pasianlarla** bağlı **Pasan/Beçen+auri** (-auri şəkilçi), **Pisunda** (Söz “pasianların verdiyi” mənasında təmiz türk dilindədir. F.R.) qəsəbə adlarına rast gəlirik (99, s. 52-53).

Gürcüstanın hazırki xəritəsində **Kol** türkləri ilə bağlı **Qali** (Azərbaycanda **Qala** çayı, **Qalkyio** dağ, **Qala** qəsəbə, **Gal** Culfa r-nda kənd və s.), **Hun-hunqarlarla** bağlı **Inquri** çayı,

Subarlarla bağlı **Cabarı/subarı, Sabanq türkləri** ilə bağlı **Sabunçu** və s. adında yüzlərlə məntəqə qalmaqdadır (99, s. 52-53). Əgər 1941-45-ci illərdə Gürcüstandan türklərin boşaldılma siyasi prosesini yadıma salsaq, hazırda burada 1 milyona yaxın türkün yaşamasını da nəzərə alsaq, eləcə də qədim **kas, sak, bulqar, subar, skif, kimmer, quqar, cinli, kaspi, xəzər, pasian, qıpçaq, saadak, peçeneq, hun, və s.** türk tayfalarının yayılma arealına diqqət yetirsək, türk boylarının bütün ərazini əhatə etdiyi danılmazdır. Bir daha qeyd edək ki, eyni tayfalar qədim Naxçıvan ərazisinin yerli-aborigen sakinləri idi və bu bir türk tayfa ittifaqı olmuşdur.

Araşdırmada istinad olunan mənbə və faktlara söykənməklə qətiyyətlə demək olar ki, m.ö. III-II minilliklərdən günümüzə qədər bu türk tayfaları Naxçıvanla bərabər göstərilən hər üç dövlətin, eləcə də Şimali Qafqazın tarixi təşəkkülündə fəal iştirakçı olmuş, aborigen sakinlər olmaqla ərazilər bu qədim türk tayfalarının hakimiyyəti ilə idarə edilmişdir. Məhz bunun nəticəsi idi ki, ümum Qafqazın, o cümlədən də gürcü və ermənilərin Qafqazda ortaq dili **türk dili olmuş** və bu XX əsrin 40-50-ci illərində davam etmişdir. Yəqin ki, rus, fransız və digər səyyah, şair və məmurların XIV-XVII əsrlər işlətdiyi **“Qafqazda yaşayan xalqlar üçün türk dili ümumi dil hesab olunur”** ifadəsi təsadüfi deyil, ən azı 5 min il ərzində Azərbaycan prototürk birliklərinin hakimiyyəti altında qalan azsaylı xalqların zərurətdən doğan dilmənimsəmə tarixi prosesi olmuşdur. Bizə belə gəlir ki, Qafqaz regionunda etnik məsələ antik və qaynaq məlumatlarına istinadən yenidən ətraflı tədqiq olunmalı, tariximizə zorla sıranmış uydurma yamaqlar sökülüb atılmalıdır.

Bütün bunlara bərabər m.ö. II-I minilliklər qədim Naxçıvan ərazisində yerli sakinlər olan prototürk tayfalarının tarixi, yaratdıqları yer adlarının linqvistik tədqiqi, arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi əski dilimiz və tariximizin özünə qaytarılması mümkündür. Hazırda müstəqil dövlətçiliyimizin beynəlxalq aləmə inteqrasiyasında əsas vacib

şərtlərdən hesab olunan bu problemlərin həllinə müsbət şərait yaranmışdır. Məhz bu problemlərlə bağlı bir neçə məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, bu xalqımızın dili, tarixi və mədəniyyətinin beynəlxalq aləmə inteqrasiyasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbovun təşəbbüsü və səyi nəticəsində Naxçıvan ərazisi mədəniyyəti və tarixinin öyrənilməsi, onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması üçün, təkcə son 20 ildə bu əraziyə xarici dövlətlərdən xeyli sayda arxeoloqlar cəlb olunmuşdur. Onların yerli mütəxəssislərlə birgə apardığı arxeoloji axtarışların nəticəsinə görə, Naxçıvan ərazisi yalnız ümum Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı deyil, dünya tarixi və mədəniyyəti üçün də gərəkli elmi faktlar ortalığa qoyan bir qədim ərazidir. Bu axtarışlarda arxeoloji nümunələr mədəniyyətinin m.ö. VIII-I minillikləri əhatə etməsi elmi sübutlarla təsdiq olunmuşdur. Ərazidəki Duzdağ və Oğlanqala haqqında Amerika, Fransa arxeoloqları Gatherine Marro, Lauren Listvet, Hilary Gopnik in araşdırmalarında da bu tarix elmi nəticələrlə təsdiq olunur (524, s. 149-176; 525, s. 25-28.; 526, s. 39-66). Bu tarixi faktlar Azərbaycan arxeoloqlarının Kültəpə, Oğlanqala, Qız qalası, Ovçular təpəsi, Gəmiqaya, Xaraba Gilan, Şahtaxtı, Xoşkeşin, Nəhəcir, Qızıl Vəng, Ərəbyengicə, Abasabad kimi yüzlərlə ərazilərimizdəki tədqiqatlarında da öz təsdiqini tapmışdır (148, c. 43, 57-61, 123-125; 261, s. 71-77). Bununla bərabər tarixi Qazançı, Əlincə, Süzüt, Berdik, Ərvana kimi qala istehkamların tədqiqi də yeni elmi nəticələrlə yekunlaşmışdır. Ərazilərimizdəki bu qədim mədəniyyət nümunələrinin adlarını çəkdiyimiz tayfa birliklərinə məxsus olub Naxçıvanın etnogenezi və mədəniyyəti tarixində xüsusi rolu olması, bu cür təkzibolunmaz tarixi faktlarla sübut olunur. Qeyd edək ki, bu axtarışların elmi nəticələrinin bir qismi müxtəlif elmi jurnal və monoqrafiyalarla dünya ictimaiyyətinə təqdim olunmuşdur. Son dövrlər Naxçıvanda keçirilən beynəlxalq simpozium və konfranslarda

da yerli alimlərlə bərabər xarici alimlərin Naxçıvan tarixi haqqında yeni elmi fikirləri dinlənmiş və nəşr olunmaqla beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Konfransların məqsədi də təbii ki, Naxçıvan tarixi, etnoqrafiyası, etnogenezi və s. problemlərin tədqiqi ilə bağlı olmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri yanında Bilik Fondunun təşkilatçılığı ilə keçirilən bu cür simpozium və konfransların bir qisminin məzmunu və tədqiqat istiqamətlərinə qısaca nəzər salmaq istərdik.

2006-cı il, 9-10 iyun tarixdəki “Naxçıvan: Tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri” beynəlxalq simpoziumu keçirilir. Burada 50 məruzə, 2008-ci ildə 5-6 oktyabr tarixdə keçirilən “Naxçıvan bu gün: islahatlar perspektivlər” beynəlxalq simpoziumunda isə 77 məruzə dinlənilir. Bundan sonra 24-25 aprel 2009-2011-ci illərdə keçirilən “Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan”, “Naxçıvan ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” beynəlxalq simpoziumunda ərazinin Nuh tufanı ilə bağlılığı və qədimliyi, ermənilərin bu ərazilərə gəlmə olması faktları, “Naxçıvan” adının qaynaqlara düşmə müxtəlifliyi və s. problemlər Ali Məclisin sədri Vasif Talibovun məruzələrində tarixi faktlarla öz təsdiqini tapmışdır (Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi 2010, s. 10-17, 300 s.; Naxçıvan ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi 2012, s. 7-9, 398 s.).

Bu simpoziumlardakı çıxışlarda Naxçıvanın tarixi, etnogenezi, coğrafiyası, arxeologiyası, əraziyə erməni iddiaları, ədəbi mühiti, mədəniyyəti və s. sahələr haqqında yeni fikirlər tarixi faktlarla əsaslandırılır (106, s. 16-48, 55-220, 345-360; 107, s. 12-31, 53-97, 242-272).

2011-ci il, 20-24 iyulda keçirilən bu beynəlxalq simpoziumlarda 70-dən yuxarı məruzə dinlənilir ki, bunların əksəriyyətində antik müəlliflərin əsərlərində və dini

kitablardakı Naxçıvan-Nuh problemi geniş araşdırılır, ərazinin əski dövrləri tarixi faktlar əsaslandırılır və yeni elmi nəticələr ortalığa qoyulur (108 s. 187-196, 300-308; 111, s. 10-44, 55-108, 140-168, 243-250). Bütün bunlarla bərabər 2012-ci il 27-28 iyulda keçirilən “Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ”, 2014-cü il 04-05 iyulda keçirilən “Naxçıvan muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir”, 2015-ci il, 16-17 oktyabrda keçirilən “ Tarixi İpək yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı məsələləri” kimi beynəlxalq simpoziumlardakı məruzələr də Naxçıvan qədim tarixi və mədəniyyətinin təsdiqində yeni elmi fikirlərlə nəticələnir (109 s. 6-35, 47-55,102-112, 149-197; 110, s. 8-38, 55-67, 220-227; 271, s. 69-73, 149-150).

Təkcə son 2 ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisin Sədri cənab Vasif Talıbovun sərəncam və tövsiyəsi ilə 2015-ci 27 oktyabrda keçirilən “Dədə Qorqud”, 2016-cı il iyulun 9-da isə keçirilən “Naxçıvan qalaları: tarixdə və günümüzdə” mövzularındakı beynəlxalq elmi konfrans və simpoziumlarında isə 210-dan yuxarı məruzə dinlənilmişdir. Bu məruzələr Naxçıvanın əski tarixini, mədəniyyətini bir daha təsdiq etməsi baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Keçirilən konfrans və simpoziumlarda Ali Məclisin Sədri cənab Vasif Talıbovun məruzəsi ilə yanaşı Azərbaycan Türkiyə, İran, Rusiya, Amerika, Almaniya, Fransa, İngiltərə və s. ölkələrdən gəlmiş alimlərin məruzələrində demək olar ki, Naxçıvanın qədim tarixi, arxeologiyası, əhalinin etnogenezi və s. tarixilik məsələləri dinlənilmiş, xeyli sayda yeni elmi nəticələr əldə olunmuşdur (Naxçıvanda Dədə Qorqud. (Beynəlxalq simpoziumun materialları 26-27 oktyabr). Naxçıvan: Əcəmi NPB, xüsusi buraxılış. 2016, s. 4-5, 204-214, 308 s.).

Ümumən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisin Sədri cənab Vasif Talıbovun bütün bu simpozium və konfransların açılışındakı çıxışlarında bu ərazinin ilkin insan məskənlərindən biri olması, qədim tarixi və mədəniyyəti xeyli sayda elmi faktlarla toplantı iştirakçılarına çatdırılmışdır. Sonuncu simpozium və konfranslarda isə İ.Həbibbəyli,

İ.Hacıyev, Y.Mahmudov, V.Əliyev, N.Cəfərov, S.Qaşqay, N.Vəlixanlı, Ə.Quliyev, F.Səfərli, A.Bağirov, Q.Qədirzadə, V.Baxşəliyev, B.İbrahimov, Q.İsmayılzadə və başqalarının məruzələrində Naxçıvanın qədimliyi, arxeologiyası, etnoqrafiyası, epiqrafik yazıları, etnogenezi, mifik inancları və s. mövzularla bağlı qiymətli fikirlər yer almışdır. Bununla bərabər O.Bəlli Y.Kalafat T.Öcal, Nail Tan, Gülağ Öz, Xeyreddin İvgin, Nurhan Aydın, M.İşıklı kimi türk, Vitali Otraşenko, Katherino Marro, Lauren Ristvet, Hilariy Gopnik, İştvan Erdeli, Bəhram Ajoroloo, Remi Berthon, Zsofia Eszter Kovacs, Vim Van Neer, Thomas Cucchi, Alirza Hejderi, Mir Ruhulla Məhəmmədi kimi 200-dən artıq rus, amerikan, alman, fransız, ingilis, İran, alimlərinin məruzələrində Naxçıvanın əsl tarixi həqiqətləri, dilimizin qədimliyi, etnogenez tariximiz və s. istiqamətlər genişliyi ilə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Bütün bu mövzulara dair məsələləri özündə əks etdirən elmi faktlar müqabilində əcnəbi alimləri belə Naxçıvan ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu, faktlar müqabilində tamamilə təsdiq edirlər ki, bu da antik müəlliflərin məlumatları ilə eynilik daşıyır. Bu qədim diyar hələ m.ö. VI minillikdən **as, kuti, naxər, kas, şu, subər, koman hürrü, tal, tus, doray** kimi xeyli sayda prototürklərin ana yurdu olmaqla, bu tayfalar Mesopotamiya, Şumer, Akkad mədəniyyəti ilə də sıx bağlı olmuşlar. Əgər antik müəlliflər və A.F.Elford, R.M.Bomer, S.N.Kramer kimi tədqiqatçıların məlumatlarına istinad etsək, bir çox hallarda kassi, şu, kuti, subərlərin göstərilən dövlətlərin mədəniyyətinə birbaşa təsir etdiyini də görürük (206, s.144-155; 253, s. 53-60, 149-155, 264-277). Bundan sonra bu qədim sivilizasiya mərkəzində m.ö. II-I minilliklərdə onların varisləri kəngər, sak, massaget, skif, kimmer, kol, çul prototürkləri, Midiya tayfaları və s. tayfalar yerli sakinlər olmuşlar. Bu qədim türklərin Naxçıvan ərazisində m.ö. VI-I minilliklərdəki dili, inancları və yaratdığı mədəniyyət nümunələri o dövr qonşu dövlətlərin dili inancı və mədəniyyətinə birbaşa təsir etmişdir.

I FƏSİL

NAXÇIVANLA BAĞLI M. Ö. II-I MİNİLLİYƏ AİD TARİXİ FAKTLAR, ONLARIN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏHRİFİ

1. M.Ö. II-I MİNİLLİKLƏRƏ AİD MƏNBƏLƏRDƏ NAXÇIVAN

Bütün Şərq türklərinin ərazisi, tarixi, dili və mədəniyyətinə dair tədqiqatlarda Azərbaycan və onun bir parçası olub Araz çayından şimala və cənuba doğru yayılmış qədim Naxər-Naxçıvan torpaqları ilkin sivilizasiya mərkəzi kimi təqdim olunmaqdadır. Bunun əsas səbəblərindən biri də bildiyimiz kimi istənilən ölkə, dövlət, çarlıq və s. qurumların ərazisi və qədimliyini təsdiq edən müxtəlif tarixi amillərin mövcudluğudur. Bu ərazilərdə antik müəlliflərin əsərlərinə və əski qaynaqlara, eləcə də salnamə yazılarına düşən qədim tayfa ittifaqları və onların dili, tayfaların adları, əski inancları, etnoqrafik amillər və ərazilər tarixin sübutu üçün əsas obyektlər olaraq, bu qədimliyi özündə qorumaqdadır. Bununla bərabər mənbələrdəki coğrafi-toponimik və şəxs-antroponimik adların aid olduğu dil və onun ifadə üslubu, müasir dövrə gəlib çatmış qədim arxeoloji mədəniyyət nümunələri və s. haqqındakı məlumatlar da bu tarixi qədimliyin təsdiqində əsa göstəricilərdən sayılır. Ərazilərdəki qayalara həkk olunmuş piktoqrafik-şəkli yazı nümunələri və rəsmlərin ideoloji xüsusiyyətləri qədimlik tarixi faktları olmaqla da, əsl tarixi həqiqəti ortalığa çıxaran əyani sübutlardır. Əgər antik müəlliflərin yazılarına diqqət etsək, burada Naxçıvan dolayısı ilə saydığımız amilləri özündə cəmləşdirən tarixi ərazi olaraq qeyd olunur. Bu cür mənbə məlumatlarında Naxçıvanla bağlı xeyli tarixi faktlarla qarşılaşırıq.

Qeyd edək ki, son dövrlər nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi” kitabının qədim dövrə aid I fəslindəki məlumatda Naxçıvan mədəniyyətinin m.ö. II-I minilliklərindən bəhs

edilməklə Kültəpə, Oğlanqala, Çalxanqala, Şərur, eləcə də Gəmiqaya rəsmlərinin tarixi bu minilliklərə aid edilmişdir. Kitabın 4-cü fəslində isə **kuti**, **kassi**, **şu**, **lulubi** kimi tayfa qruplarının Urmiya ətrafında olduğundan bəhs edilsə də, onların hansı ərazilərdə məskunluğu, hansı xalqa mənsub olduğu göstərilməmiş, tarixi isə m.ö. III minilliyin əvvəllərinə aid edilmişdir (79, s. 50-51, 126-128, 701-702). Lakin, Naxçıvana aid olmuş bütün bu ərazilərdən aşkarlanmış mədəniyyət nümunələrinin, eləcə də tayfa birliklərinin tarixinin Erkən Tunc, Orta Tunc dövrlərini (m.ö. VI-III minilliklər) əhatə etdiyinə dair yetərincə tarixi faktlar mövcuddur (113, s. 55).

Bu istiqamətdə biz yazılarımızda Naxçıvan ölkəsinin adının **NAXARain** yazılışında m.ö. XVI əsrdə, ilk dəfə Misir fironu III Tutmosun (m.ö. 1504-cü il) salnaməsində qeyd alındığı haqda məlumat vermişik ki, burada “Naxarain- Naxər” bu qədim diyarın adı kimi tarixləşmişdir (273, s. 175; 126, s. 314-318, 344-346). Bu yazıdakı Naxər ölkə adı qədim türklərin Subər, Salvar, Qarqar, skiflərin Xəzər, Bolqar, Katiar, oğuzların Dögər, Kəngər, Kənəsər, Edizkər, hunların Salar kimi tayfa adlarının “ər” komponentindən yaranma quruluşundadır (234, s. 339; 337, s. 56; 318, s. 226). Diqqət etsək, ad Misir dilində hələ o dövr Nax+ar, Nax+ ər şəklində Mitan dövlətinin ölkəsi olaraq onun şimal sərhədində qeyd edilirdi. Daha sonra bu ölkənin Urartu yazılarında **MÂTU NAKRU** şəklində göstərildiyini, müqəddəs kitab Bibliyada İsaakın İakovu yanına çağırıb onu Harrana-Arana göndərməsi və bunun Mesopotamiya ərazisinin şimalında Naxər şəhərinə yaxın ərazidə yerləşməsi və onun şərqlə doğru gəlib Naxər övladlarının yurdu Harrana-Arana çatmasından bəhs etmişik (253, s. 145-148). Onu da qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisindən keçən Araz çayı və Arpaçayı vadiləri qədim mənbələrdə Arran-Muğan adlanmışdır və bu m.ö. III minillikdə şumer yazılarında da xatırlanır (206, s. 121). Biz bu barədə Kəngər tayfalarından bəhs edərkən ətraflı məlumat verəcəyik.

Bununla bərabər yəhudi tarixçisi İosif Flavinin əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərini bəşər nəslinin ilk beşiyi hesab etdiyi və onun Nuh saldıdığı ilk şəhər olması haqda məlumatlarından da bəhs etmişik (23, s. 14; 24, s. 57, 93). Təbii ki, bu da Naxçıvandakı ilkin və qədim sivilizasiya ilə bağlı bir tarixi faktdır.

Bu faktlarla bağlı məlumatlara son dövr görkəmli alim İ.Həbibbəylinin də yazılarında rast gəlirik. O, Nuhla bağlı əfsanələrin bir həqiqət olması, Naxçıvanın yaşı, qədim duz mədəniyyəti və c. tarixi həqiqətlərlə bağlı xeyli mənbələrə istinad etməklə, rəvayətlərin həqiqiliyinə dair xeyli elmi faktlar göstərmiş, bunun əsl tarixi həqiqətlər olduğunu sübut etmişdir (194, s. 120; 195, s. 9-13; 196, s. 20-28; 197, s. 55-68).

Tarixin atası sayılan Herodotun yazılarında da Araz çayı adına rast gəlirik ki, burada çayın ilkin mənbəyini Mitən dağlarından götürdüyü və yerli əhalinin Günəşə sitayiş etdiyi göstərilir (13, I 201, 202, 205). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Araz mənbəyini götürdüyü Mitən dağlarının bəzi ərəzisi o dövr Naxər-Naxçıvan ölkəsinin ərəzisi daxilində idi (226, s. 317). Herodotda biz onun m.ö. IX əsr tarixini əks etdirən “amazonki”-“amazonlar” sözünə də rast gəlirik ki, bu ad əsərdə “qadın döyüşçü” kimi verilməklə, burada onların düşmən öldürməyincə evlilik qurmadıqları adətləri də təsvir edilir. Onlar Don çayı ilə Azov dənizi arasında məskun olan tayfalar olaraq göstərilir (17, IV 110-117). Qeyd edək ki, Naxçıvanın qədimliyini sübut edən amillərdən biri də məhz bu qadın cəsədlərinin Naxçıvan ərəzində də aşkarlanmasıdır. Ordubad bölgəsindəki Xaraba Gilan qədim yaşayış yerində aşkarlanan bu cəsədlər skiflərdən də qədim dövrə təsadüf edir. Çox maraqlı haldır ki, yerli arxeoloqlarımızın aşkar etdikləri amozon cəsədlərinin m.ö. II minilliyə aidliyi, əcnəbi alimlərinin də iştirakı ilə elmi faktlarla təsdiq edilmişdir (145, s. 196-197; 199 s. 127-135).

Bütün bunlarla yanaşı qədim Naxçıvan tarixi haqqında mənbələrdən biri də m.ö. IV-III minillikdə Ön Asiyaya dair

elmi faktlardır. Burada ibtidai icma quruluşu, oturaq həyat tərzii və heyvandarlıqla məşğul olan tayfalar haqqında elmi məlumatlar yer alır. Ərazidəki mədəniyyəti yaradan tayfaların adları bu tədqiqatlarda çəkilməsə də boyalı qablar mədəniyyətinin əraziləri qeyd edilərkən Tel təpə (Tal tayfa adındandır-F.R.), Turəng təpə, kaslarla bağlı Kasər təpə adları ilə yanaşı Arpaçayının da adı çəkilir (kitabda Arpaçiya yazılışında göstərilir) ki, buradakı tayfaların əkinçiliklə məşğul olduqları eneolit dövrünə aid edilir (126, s. 192). Tarixi faktlara istinad etsək, bu dövr m.ö. VI-IV minillikləri, Mis, Daş Dövrü tarixlərini əhatə edir ki, aşkar olunmuş mədəniyyət nümunələri ərazinin qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu bir daha sübut edir. Adlardan da görüldüyü kimi bu qədim mədəniyyət qədim azərbaycanlılara məxsus olmuş, ərazi mədəniyyəti məhz bu tayfa birliklərinin, onların varislərinin yaratdıqları mədəniyyətdən kənara çıxmaqla ətraf mədəniyyətlərə də öz təsirini göstərmişdir (253, s. 21-30; 113, s. 43).

Biz yunan coğrafiyaçısı Hekatey Miletskinin yazılarında m.ö. VI-V yüzilliklərdə Kiçik Asiya ərazisində o döv baş verən tarixi proseslər haqqında məlumatlara rast gəlirik. Bu proseslərdə Araz çayı adına və onun şimal və cənub axarlarında Mateanla sərhəddə 20 Kol tayfalarından **moxi-miki, dondar, massaget, sak, aqafris** və s. tayfaların, Bexir tayfaları ilə yanaşı Xoy tayfalarının onlarla qonşuluqda isə Tusər (əsdərə Dizir) tayfalarının məskunlaşdığı qeyd olunur. Burada Qafqazın cənub ətəklərinin **Kol** dağları adlandırıldığına dair məlumatlara da rast gəlirik. (12, s. 10-16; 352, s. 23). Qeyd edək ki, bu ərazi olaraq Naxçıvan torpaqlarını da əhatə etmiş, adı çəkilən tayfalar burada yaşamaqla bərabər, ərazidəki xeyli sayda məntəqə adları və b. toponimik adlarda da öz izlərini qoymuşlar. Biz aşağıda bu barədə ətraflı danışacağıq.

Eramızın ilk əsrinin I yarısına dair Naxçıvan ərazisinin bir çox toponimik adlarına biz yunan coğrafiyaçısı Klavdi Ptolemeyin məlumatlarında rast gəlirik. İlk dəfə F.Kruze

Ptolemeyin yazılarından bəhs edərkən burada Naxçıvan (Nuksuanu) şəhərinin adının çəkildiyini qeyd edir (33, s. 423-439). Biz bundan əvvəlki yazılarımızda da Naxçıvan adının m.ö. II əsr K.Ptolomeyin “Coğrafiya”sında “Naksuana” şəklində Cənubi Qafqazda göstərildiyini, onun təkcə Qafqazın deyil, bütün Şərqi ən böyük şəhərlərindən biri olduğunu da qeyd etmişik (39, s. XXII). Ümumən son dövr aparılan elmi tədqiqatlarda da bu istiqamətdən xeyli tarixi faktlarla da qarşılaşırıq (186, s. 10-12; 228, s. 20).

V əsr Alban tarixçiləri Eqişe və M.Xorenlinin məlumatlarında da Naxçıvanın öz adına və bu ərazidəki Şərur düzü, Xalxal, Kolovit, Kolton kimi toponimik adlara rast gəlirik (21, s. 53). Bununla bərabər V əsr tarixçiləri F.Buzəndin, eləcə də XIII əsr Alban tarixçisi K.Gəncəlinin də yazılarında Naxçıvanın adı çəkilməklə, bu ərazi adları haqqında məlumatlar verilmişdir(29, s. 76, 127-130; 25, s. 133-135). Qafqazdakı hadisələrin m.ö. V-XIII əsrlər dövründən bəhs edən bu müəlliflərin müəyyən tarixi hadisələrlə bağlı Naxçıvan şəhərinin adını çəkdiyi haqda biz geniş məlumat vermişik (253, s. 21-31).

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, VII-IX əsr erməni və ərəb, eləcə də XIII əsr monqolların ərazilərimizə hücumunu əks etdirən mənbələrdə istər Naxçıvan, istərsə də onun ayrı-ayrı ərazi və toponimik adları daha çox yer almışdır. Bu mənbələrdən VII əsr “Erməni coğrafiyası”nda Əlincə (əsərdə Erincak), Kəngər əyaləti (4, s. 26-84), VII əsrin sonunda yaşamış M.Kalankatuklunun yazılarında Araz çayı, Sisakan, Ərgəz-Ərges məntəqə və tayfa adlarının adı çəkilir (35, s. 17). Biz VIII əsrdə yaşamış Qevondun məlumatlarında da Naxçıvan, Xok məntəqə adlarına rast gəlirik və burada **massaget, sak, şirak** tayfa adları çəkilməklə onların ərazilərimizdə əsaslı güc olduqları qeyd olunur (27, s.23-25).

XII əsrdə yaşamış M.Qoşun məlumatlarında da Naxçıvan, Əlincə, Araz, Danzik coğrafi adları yer alır (35, s.

239-252) Biz aşağıda bu müəllifləri erməni deyil onların Alban tarixçiləri olması haqqında ətraflı məlumat verəcəyik.

Bütün bunlara yanaşı ermənipərəst fransızların belə XX əsrin əvvəllərində ərazilərimizə dair tərtib etdiyi xəritə də bu ərazidə erməni tarixinin olmadığını təsdiq edir.

Xristian faktoru önə çəkilməklə siyasi baxımdan tərtib olunmuş bu xəritədə Azərbaycanın 2 yüz il ərzində itirdiyi torpaqların müasir ərazimizdən nə qədər böyük olduğu göz önündədir. Aşağıda təqdim olunan bu xəritədə Tiflis, Kutaisi torpaqları da o dövr üçün əlimizdə idi və Azərbaycan iki dəniz arası ərazini öz dövlətçiliyində birləşdirirdi. Bu xəritədə

Naxçıvan ərazilərinin də 1919-cu ilədək hansı əraziləri özündə cəmləşdirdiyi əks olunmaqdadır. Burada Naxçıvanın Sürməli mahalı Van gölünə qədər dayanırdı ki, bu ərazilər qədim Naxər-Naxçıvan ölkəsi daxilində idi. Hələ XVI əsrin sonlarında belə Məvaziyi Xatun, Bazarçayı, Karni, Vedi, Şərabxana, Ərmus, Abnik, Zar, Zebil, Sisyan, Sürməli, Maku, Abaran, Ağcaqala nahiyələri Naxçıvan ərazisi idi ki, bura 437 kəndi 100-ə yaxın yaylaq və məzrələr (xaraba kəndləri) daxil idi (Ətraflı bax 89, s.40-42, 159-182).

Əgər diqqət etsək, fransızların XX əsrin əvvəllərində çəkdiyi bu xəritədə hələ “sovet ermənistanı” şərti qeyd olunmuşdur. Rusiya onu saxlaya biləcəyinə tam əmin deyildi. O zaman ermənilər hansı əsasla ərazilərimizdən torpaq iddiasındadırlar? Təbii ki, bu siyasi oyundan irəli gəlmiş tarixi saxtalaşdırmaq gedişdən başqa bir şey deyil. Bu prosesə öz kitabında geniş yer ayıran İ.Əliyev, rus müəllifləri V.L.Veliçko, N.Voronov, gürcü İ.Çavçavadze və b. müəlliflərə istinadən ermənilərin rus himayəsində “Böyük Ermənistan” yaratmaq qəsdinin İrəvandan başlamaqla Qarabağ, Naxçıvan daxil olmaqla bərabər Voronej şəhərinə qədər dayandığına dair uydurmalara elmi təkziblər vermişdir (175 s. 42-61).

Biz XII-XIII əsr ayrı-ayrı erməni, gürcü, ərəb mənbələrinə diqqət etdikdə, bu mənbələrdə də Naxçıvan, Əlincə qala, Gilan kimi adlara təsadüf edirik (170, s. 20-21). Qeyd edək ki, Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlarda da Naxçıvanın bir çox məntəqə və şəhər adlarını tarixi proseslərlə bağlı izləyirik (83, s. 17-21, 43, 59). Naxçıvanın bir qrup adlar sistemi elə bu dövr XIII əsrə aid monqollarla bağlı mənbələrdə də yer alır. Biz Şihab əd-Din Məhəmməd ən-Nəsəvinin yazılarında Naxçıvan, Qafan, Aras çayı, Əlincəqala, Gilan, Xok, Kars, Qağızman, İğdır kimi xeyli coğrafi adlara rast gəlirik ki, bu adlar əsərdə dəfələrlə təkrarlanır (43, s. 30, 32, 91, 314, 365).

Bütün bunlarla yanaşı Naxçıvanın qədim bir tarixə mənsub olduğu bu ərazinin toponimik sistemindəki m.ö. IV-III

minilliyə aid tanrı adları ilə də təsdiq olunur. Burada **şumer, kassi, kuti, türk** və s. prototürklərlə bağlı məntəqə adları, oykonimlərdəki tanrı adları da bu qədimliyin tarixi sübutlarıdır (257, s. 49-150, Tezis). Naxçıvan ərazisindəki coğrafi-toponimik sistemdə şumer, kassi, kuti kimi prototürklərin inancında yer alan tanrı adları bu gün də belə qalmaqdadır. Onlar məntəqə adları-oykonim, dağ, dərə, düz adları-oronimlərdə öz izlərini qorumuşlar. Tarixi mənbələrə nəzər saldıqda, biz Şumer türklərində Utu, Nanna, An/Anu, Aşşur, Enlil, Ea, Ki, Zuən, Şar, Huma, Sin kimi tanrı adları ilə rastlaşırıq (207, s.50-51). Sonralar Şumər ərazilərini işğal edib onları **buti/batlara**-“ yurdlara” bölən və yurdların idarəçiliyini **xanlara** (salnamə yazıda “xian”-çar titulu idi) həvalə edən Kassi türklərində də bu tanrı adlarının mövcudluğunu görürük (394, s.102). Təbii ki, bunların bir qismi Ön Asiyadan şumerlərə axın etmiş və onları 300 il öz əsarətində saxlamış Kas türklərinin inancından onların mifologiyasına adlamışdır. Şumerlərin türk olması isə, son dövr araşdırmaları ilə də təsdiq olunur ki, burada xeyli sayda sözlər qədim və müasir dilimizdə işlənməkdədir (493, s.13-25).

Midiya tarixini yazan rus müəllifi İ.M.Dyakonov da kassilərdə Şukamuna, Şimaliya, Kaşşu, Harbe, Şixu, Sax/Şuriaş, Qidar, Kamulda, Mirizir, İmmiriya, Kuri kimi tanrı adlarını göstərir (356, s.129-132). Lulubəy türklərində də biz Kiur tanrı adına rast gəlirik. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, istər Şumer, istərsə də Kas tanrı adlarının türk dilində olduğuna dair görkəmli Azərbaycan alimi Q.Qeybullayev yüzlərlə türk-şumer dil elementləri və sözlərini paralel şəkildə sübut olaraq göstərmişdir. O, Kassi, Kutu, Hürü tayfalarındakı çar adlarının da qədim türk sözlükləri əsasında etimoloji izahlarını verməklə onların tanrı adlarından formalaşdığını göstərir (ətraflı bax, 207; 337; 338).

Biz bir qrup yer adlarımızın qədim türk tanrı adını özlərində daşmasına və Naxçıvanın bu qədimliyini bir daha təsdiq etməsinə də qısaca nəzər salmaq istərdik. Qeyd edək ki,

bu adlar sonradan tayfalarımızın da adlanmasında iştirak etmişdir.

An/Anu, Göy Tanrısı adı və Ordubad ərazisində **Anaqtu**- “Qüvvətli Anu” məntəqə adı, **İlan dağ**- “Anu yurdu”, **Anzır**-“Anunun işığı”, Culfa rayonu ərazisində dağ və məntəqə adları, **Aşşur**- tanrı adı və **İmadi-Açur**-“Asların qurduğu ölkə”, **Aştarak**-“As yaradan türk”, **Asnaberd (Aznaberd)**- “As çarı” və ya “As qurduğu qala”, **Aştazur**-“Aş tikən işıqlı yurd” **Aşafi**-“Aş evi”. Bununla bərabər biz **Dur** tanrı adına və **Dərgəmərrik**-“Dur tanrısının igid şaman varisi”, **Dər**-“Dur tanrı yurdu”, **Dar dağ**-“Dur tanrı dağı”, **Kiur** tanrı adı və **Kiur+na** məntəqə adı “Kiur tanrısının verdiyi, bağışladığı yer”, **Şar** tanrı adı və **Şar+ur**- -“Şar tanrısının qurduğu”, **Şur+ut**--“Şar tanrısının məkanı”, **Di+sər**--“Şar tanrısı tikən” kimi adlara da rast gəlirik. Eyni hal **Utu** tanrı adı və **Uti** əyalət və tayfa, **Hati**- məntəqə adları, **Utik**--“Utinin varisləri” məntəqə adlarında da təkrarlanır. Yüzə yaxı Naxçıvan məntəqə və oronimik adlarındakı Şumer, Kassi, Kutı, Lulubəy və s. prototürklərin mifik inanclarının təkrarı ərazinin bu tayfalarla eyni inanc və məişətə mənsub olmaqla Şumer ərazisi ilə də mədəni, mifik əlaqələrin mövcudluğunu sübut edir.

Biz bunlarla bərabər Naxçıvanın qədimliyini Gəmiqaya toponimik sistemində də qaldığına dair faktlar göstərmişik. Burada **Nuhla** bağlı **Nəbi** yurdu, Qaranquş yaylağı, Qəzər yurdu, “Bilqamıs” dastandakı **Nisir** dağı və **Nəsirvaz** zirvəsi, **Kudur** Enlil tanrı adı və **Qudu** yurdu, **Bilqamıs** dastan adı və **Bilbil** yer adı, **İrnini** tanrı məkanı və **İrni** yer adı, dastanda **Saria** dağ adı və ərazidə **Sarı** dağ kimi adların təsadüf olmadığını qeyd etmişik (8, s. 42, 44, 90; 253, s.16). Bir daha demək istərdik ki, bu adlar Naxçıvan və Mesopotamiya mədəniyyətlərinin bağlılığının danılmaz sübutlarıdır ki, o zaman “friq”, “hayas”, “erməni” adlanan hazırkı ermənilər tarix səhnəsində yox idilər. Təbii ki, **Naxçıvandakı bu adlar tarixinin m.ö. IV minilliyə söykənməsi ərazi mədəniyyətinin 6 min illik tarixinin təkzibolunmaz sübutlarıdır ki, hər**

hansı bir siyasi prosesin bu tarixi tamamilə silməsi mümkün deyil.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də xüsusi qeyd edək ki, bir çox tayfa adlarımızın adları tərsinə oxunduqda digər tayfanın adına daşır. Ola bilsin ki tayfalar öz adlarını varislərə bu şəkildə vermişlər. Biz **kas-sak, Şu-us/uzlar, Sub-bus, kuti- İtuq-Uduq, trük-kürt, maq-qam, leg-gel, kadus-sadak, kınık-kınık, kulas-saluk** kimi xeyli sayda tayfa adlarını daxil etmək olar ki, bu məsələ də xüsusi tədqiqat tələb edir. Fikrimizcə, hər bir tayfa öz varisinə öz adının əks variantını vermişdir. Lakin, buradakı sirr və əlamətin “niyə”si bu günə qədər araşdırılmamışdır. Bütün bu tayfalar m.ö V-I minilliklərdə tarix səhnəsində olan türk boylarıdır. **Türüklərin** əks oxunuşunun **Kürt** tayfaları ilə eyni söz quruluşuna malik olması və bu istiqamətdəki fikrimizə dəstək verən bir tarixi faktla qarşılaşırıq. Özlərini fars mənşəli hesab edən kürdlər Orxon Yenisey yazılarında Kürd-Türk tayfaları kimi təqdim olunur (234, s. 389). Bu tayfaların “Əcəm” qolu tamamilə türk dilinə və adətlərinə, “Yəzidi” qolu isə Fars adət və ənənəsinə mənsubdurlar. Ola bilsin ki, hansısa siyasi proseslərdə bu tayfalar ayrı-ayrı qollara bölünüblər. Tərəfimizdən ilk dəfə göstərilən bu versiya xüsusi araşdırma tələb edir (F.R.).

Əgər mənbələrə diqqət etsək, qədim Naxçıvan ərazisinin yuxarıda qeyd olunan bu qədər qaynaqlarda yer alması səbəbləri, bu qədim diyarın sivilizasiya mərkəzi kimi o dövrlər dünya dövlətləri, çarlıqları və başqa qurumların diqqətindən kənar qalması idi. Bununla bərabər qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisi tarixi proseslərdə ağır döyüşlərin də qaynar nöqtələrindən biri olmuş, ərazi təbii ki, dəfələrlə işğallara, dağıntılara da məruz qalmışdır. Biz xeyli sayda tarixi mənbələrdə Sasani, Bizans, Ərəb, Səlcuq və b. dövlətlərin ardıcıl yürüşlərində bu ərazinin dağıntılara məruz qaldığına dair məlumatlarla rastlaşırıq. Buna baxmayaraq yerli məhsuldar qüvvələrin inkişafı və təəssübkeşliyi sayəsində bu ölkənin yenidən bərpa olunduğunu, yenidən dünyanın qədim

mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrildiyini izləyirik (5, s. 227; 22, s. 149; 351, c. 83). Bu isə bir daha bu qədim diyarın böyük imperiya və dövlət qurumlarının işğallarına baxmayaraq öz tarixi mədəniyyətinə və tarixi ərazilərinə sahib olmaqla, dünya xalqları mədəniyyətinə də öz mədəniyyətini inteqrasiya etdiyini sübut edir. Lakin bu da danılmaz faktdır ki, ərazi bundan sonra yenidən bərpa edilsə də, m.ö. II-I minilliklərə aid tayfaların adını daşıyan bir sıra məntəqələr tamamilə yer üzərindən silinmişdir. Bunlardan bəziləri bərpa edilsə də belə, onların xeyli hissəsinin adları siyasi hakimiyyətə uyğun dəyişdirilmiş və minillər keçdikcə bu adlar unudulmuşdur (- F.R.). Onu da qeyd edək ki, təkcə son 5 yüz ildə Səfəvi hakimiyyətinin süqutundan və ərazinin Osmanlı imperiyası, daha sonra Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra sənədlərdəki məntəqə adları xeyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Burada dil amili öndə olmaqla siyasi amil də əsaslı fakt olmuşdur. Bütün bu amillər belə etnogenezimizi formalaşdıran, m.ö. VI-III minilliklər tarix səhnəsində olmuş As, Naxər, Türuk-Türk, Kutı, Hürü, Koman, Lulubəy və s. prototürklərin ərazilərimizdə minlərlə toponimik adda dilimizin ilkin dövrlərinin ifadə imkanlarını tamamilə silib ata bilməmişdir. Onların bu pozulmaz izləri m.ö. II-I minilliklər bütöv Azərbaycan xalqı ilə bərabər onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan əhalisinin də etnogenezini formalaşdıran Kəngər, Sak, Zəngi, Oğuz, Xaçmatak, Kaspi, Skif, Kimmer, Şirak, Manna, Midiya Gel, Qıpçaq, Çul, Yuci-Yaycı, Kol, Bulqar-Bolqar və s. türklər tərəfindən qorunub saxlanmışdır. Qeyd etdiyimiz siyasi proseslərdə qədim azərbaycanlıların dili, tarixi nə qədər siyasi zərbələrə məruz qalsa da, bu siyasi qurumlar tarixi həqiqətləri mənbə məlumatlarından, qədim salnamə yazıları və antik müəlliflərin əsərlərindən qoparıb atmaq gücündə deyil.

2. SOVETLƏR SİYASƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ ONUN TƏRKİB HİSSƏSİ OLAN NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN ETNOGENEZİ PROBLEMLƏRİ

Bütöv Azərbaycan, eləcə də onun bir parçası Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisi hələ m.ö. VI-I minilliklərdən Azərbaycan türklərinin ana yurdu olmuşdur. Kəngər-Bəsrə körfəzindən Dəmirqapı Dərbəndə, Xəzər dənizi və Qara dəniz arası torpaqlara sahib olan qədim Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsi iki yüz ildən artıq bir dövrdə ciddi cəhdlərlə təhrif olunmaqdadır. 1813-1822-ci illər Azərbaycanın parçalanmasından sonra çar Rusiyasının əsas siyasəti bu ərazidəki qədim tarixi və mədəniyyəti silməklə, xalqımızı sonradan formalaşmış bir xalq olaraq təqdim etməkdən ibarətdir.

İstənilən bir xalqın formalaşmasında etnik qruplar, onların eyni inanc və dil, mədəniyyət və adətlər ətrafında birliyi-xalqa çevrilişi təbii ki, min illərin tarixi siyasi prosesinin nəticəsi olmuşdur. Xalqımızın, o cümlədən də Naxçıvan əhalisinin etnogenезinin formalaşması da bu cür tarixi inkişaf yolu keçmiş, ümum Azərbaycan etnogenezi ilə vəhdətdə olmuş, sonralar ümumtürk arealına qədər inteqrasiya olunmuşdur. Bu gün Naxçıvan, Azərbaycan və ümumtürk arealında qədim Asər-Azər, kas, kuti, hürrü, türük-türk, tal kimi xeyli türk tayfalarının adını daşıyan minlərlə coğrafi ad bu vəhdətin tarixi sübutlarıdır. Astabad, Astaf, Astanlı, Astara, Aşqabad, Astraxan, Asuan, Qusar, Kaskalan, Kasan, Kasansay, Kasli, Qutkaşen, Qutuqan, Kutilas, Kutana, Kutil, Lulu, Lulukəran, Tal, Talap, Taldısay, Tırkeş, Türkədi, Türkəkəran Torkay kimi coğrafi adlar, bu gün də Naxçıvan, Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya, Sibir və s. türklərin ərazilərində bu tayfaların izlərini özündə saxlamaqdadır (47, s. 1, 37, 67, 96; 99, s. 29, 38, 52-59, 116, 217). Lakin buna baxmayaraq xristian faktoru önə çəkilməklə Azərbaycan ərazisində m.ö. VI-I minilliklər tarix səhnəsində olmuş Mitan, Aratta, Manna, Midiya, Atropatena, Alban

dövlətlərinin etnogenezi tarixi siyasi yolla saxtalaşdırılmışdır. Təbii ki, belə bir tarixi proseslərdə dövlətin adı dəyişdirilməsinə baxmayaraq, bu ərazinin etnosları-tayfaları, eləcə də onların dili yerində qalır, dəyişmir. Lakin çar siyasətindən başlayaraq sovetlər dövrü bu ərazilərdəki yüzə yaxın Azərbaycan türk tayfaları türk olaraq deyil “türkmənşəli”, “gölmə”, “qafqazdilli”, “irandilli”, “farsmənşəli” və s. yanlış versiyalarla tədqiqat əsərlərinə daxil edilmişdir.

Son iki yüz ildə dərc olunmuş xeyli sayda əsərlərlə yanaşı ümumiləşdirilmiş iri həcmli kitablarda istər dilimiz, tariximiz, istərsə də etnogenez və ərazi məsələləri bu xalqdan uzaqlaşdırılmağa səy edilmişdir. Sovetlər siyasətinə uyğun çap olunmuş I-II cild “Ümumdünya tarixi”, 2 cildlik “Dünya xalqlarının mifi” və s. ümumiləşdirilmiş əsərlərdə Mitran dövlətinin əsas tayfası hürülər olaraq göstərilməklə, onların dili “Hindavropa dilli” kimi verilmiş, “Şimali Hindistan” tayfası hesab edilmişdir. Bu ölkə ərazisinin sərhədi isə Azərbaycanın Cənubu, Kiçik Asiyanın bir hissəsi (indiki Türkiyə), Kərkük ətrafı və “Ermənistan dağları” kimi göstərilmiş, kassilərlə yaxın olduqları haqda fikirlər irəli sürülmüşdür. Bundan sonra Manna dövlətinin ərazisi də “Ermənistan dağları” kimi, əhalisi isə “karteveli”, “abxaz-çərkəz”, “hayasa”, “urartu” kimi hürü dilinə yaxın tayfalar olaraq izah olunmuşdur. Ardınca bunlar kitabda gürcü, erməni, azərbaycanlıların uluları kimi təqdim edilmiş, Midiya dövlətinə tayfaları isə “köçəri” və “yarım köçəri” tayfalar kimi qeyd olunmaqla, sıx ittifaq şəklində fars tayfaları olduğu yazılmışdır. Eyni təsvir Atropatenaya da aid edilmiş, onun dövlətçiliyi göstərilmədən bir neçə dəfə adı çəkilmiş, dövlətçiliyi göstərilməmiş, lakin Ermənistan və İberiyaya dair xeyli “tarixi faktlar” göstərilmişdir (126, s. 310, 315-319, 324, 514-524, 591-593; 127, s. 392, 413-424, 677). Qədim türklərin mifik inancları məsələsinə gəldikdə isə türklərin Aqər tanrı adı ərəblərə, Aqhun tanrı gürcü mifinə, Arqaş oxatan tanrı farslara,

Maqoq tanrı adı yəhudilərə, Tork Anqah, Turk Anqah tanrı adı ermənilərə, Doray tayfa adı yunanlara və s. aid edilmişdir (100, s. 33, 36, 98, 307, 392; 101, s. 520).

Azərbaycanın qədim Alban dövlətinin tarixi də bu siyasi oyunun təsirində olmuşdur. Bu tarix sovetlər siyasətində ermənilərə aid edilməklə, dünya elmi ictimaiyyətinə “erməni tarixi” kimi təqdim edilməkdədir. Əgər bu istiqamətdəki yazılara baxsaq, dövlətlərimizin dili tarixi, etnogenezi qeyri-millətlərdən olan İ.M.Dyakonov, E.A.Qrantovski, B.A.Turaev, A.M.Xazanaov, V.V.İvanov, M.S.İvanov, Q.A.Melikişvili, Q.Q.Qeorqadze, S.T.Yeremyan, Q.A.Kapansyan, A.S.Kaziyan kimi rus, eston, gürcü, erməni müəllifləri tərəfindən yazıya alınmışdır.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu dövlətlərin etnogenezində iştirak edən **as, kuti, hürri, naxər, tal, tus, skif, sak, maq, arizant, koman, xəzər, sarmat, alan, silvi, massaget** kimi yüzə yaxın tayfalar demək olar ki, bütünlükdə ərazilərimizdəki yerli Azərbaycan türkləri olmuşdur. Antik mənbələrdə bu istiqamətdə yetərinə tarixi faktlar olmasına baxmayaraq, onlar XX-XXI əsrin əvvəlləri dərc olunmuş əcnəbi müəlliflərin əsərlərində başqa millətlərə aid edilmişdir. Bu Azərbaycan tarixini təhrif etməklə yanaşı, Naxçıvan etnogenezi tarixinə də sahib olmağın siyasi gedişlərindən biri idi. Bu gün də belə Moskvada mərkəzləşmiş “Dünya dilləri”, “Dostani”, eləcə də qədim şəhərimiz Dəmirqapı Dərbənddə yaradılmış “Yujdağ” kimi mətbəələrdə nəinki Azərbaycan tarixi, xalqımızın dili, etnoqrafiyası, etnogenezi və s. mədəniyyət tariximiz saxtalaşdırılmaqla bu qədim tarix, dil və mədəniyyət əsasən erməni, gürcü, talış, kürd və başqa millətlərin adına yamanmaqda davam etdirilir (372, s. 168-184; 387, s. 197-223; 404, s. 70-71; 405, s. 35-37.). Bunun əsas mənbəyi isə çar və sovetlər Rusiyası dövrü ümumtürk, eləcə də Azərbaycan tarixinin yer aldığı antik qaynaq və yazılı salnamələrin təhrif olunması idi ki, bu səpkidə yüzlərlə ədəbiyyat yazılmışdır.

Bildiyimiz kimi siyasi gücə çevrilən dövlətlər, daima işğal altına aldığı dövlətlər üzərində nəzarəti əldən verməmək üçün kiçik etnik qruplarla buradakı əhalini münaqişə vəziyyətində saxlamaq cəhdlərinə əl atırlar. Bu prosesdə onları yaşadığı dövlətlərin tarixi və mədəniyyətinə şərək qoşmaqla əslində bu mədəniyyətin azlıqdakı xalqlara aidliyini önə çəkməyə çalışırlar. Hazırda erməni, gürcü, kürd, talış xalqlarının dövlətçilik meylləri məhz bu siyasi gedişlərin nəticəsi olaraq üzə çıxır və itirdiyimiz torpaqlar da bu əsasən bu amillərlə bağlıdır. Artıq gücə çevrilən Rusiya tərəfkeşliyindən tarixi qaynaqlarda bu ərazilərdə qeydə alınmayan kiçik etnik qruplar, xristian amilinə sığınaraq özlərinə Azərbaycan torpaqları hesabına dövlətlər yaratmışlar (259, s. 13-19). Bu gün də belə ümumən Qafqazda yaşayan yerli türk xalqları I Pyotrun vəsiyyəti ilə Qafqazı xristianlaşdırmaq siyasi oyununun mənğənəsindən çıxıb bilməmişdir (203, s. 27-30). Lakin haqqında bəhs edəcəyimiz m.ö. II-I minilliklərdə Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan ərazisində tarix səhnəsində olmuş prototürk tayfaları haqqındakı çoxsaylı mənbələr bu təsirdən qurtarmaq üçün yetərli faktlardır. Baxmayaraq ki, bu türk tayfalarının tarixləri, dili və mənşəyi haqqında uydurma tarixlər və mənşə göstərilir, yetərincə antik mənbələrin hələ də mövcudluğu bu uydurma tarixləri tamamilə təkzib edir. Bu siyasi oyunun necə həyata keçirildiyinə qısaca nəzər salmağın oxucular üçün də elmi cəhətdən gərəkli olacağını düşünürük.

Qeyd edək ki, qədim Türk tanrıçılığı üzərində formalaşan yeni Xristian dini, bir zamanlar türk imperiyaları altında olmuş bütün azlıqda olan xalqları bu din ətrafında birləşdirməyə çalışır. Bu tarixi prosesdə digər dini qurumlarla bağlı xalqlar, eləcə də siyasi maraq baxımından öz mənafeyi naminə xristianlığa meylli olan fars kimiləri bu siyasətin himayəsinə sığınmışlar. Cənub Azərbaycanda doğma dildə danışanlar 5 qran cərimə olduğu kimi, Don, Volqa boyu, Kazan, Krım tatarlarının, Yakut, Nen, Çuvaş, Qaqauz

türklərinin dili də rus təsiri altında, məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir. Bu ərazilərdə insanların ümumişlək dili rus dilidir və bütün sənədləşmələr rus dilində aparılır. Bütün bu siyasi proses türk tarixi və mədəniyyətini tədricən tarixdən silməyə istiqamətlənmiş bir prosesdir. Bu proses bəzi türk ərazilərində bu gün də davam etdirilməkdədir.

Beləliklə Azərbaycan türklərinin, eləcə də onun bir parçası olan Naxçıvan ərazisində yaşamış qədim tayfaların da m.ö. II-I minilliyə aid dilləri, əraziləri və tarixləri haqqında müxtəlif elmi konsepsiyalar formalaşdırılmışdır. İstər Avropa, istərsə də sovetlər siyasəti dövrü əcnəbi və rus tədqiqatçılarının əsərlərində bu istiqamətlərdən yazılara daha çox yer verilmişdir. Burada əski tayfa dillərimiz və onların birgə ittifaqında çarlıq və dövlətçilik dövrlərimizin tarixi təhrif edilmişdir.

Fikrimizcə, bu tayfaların qədim Naxçıvan ərazisində yaratdıqları yer adlarının tədqiqi, arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsi əski dilimiz və tariximizin özünə qaytarılması, müstəqil dövlətçiliyimizin beynəlxalq aləmə inteqrasiyasında əsas vacib şərtlərdən biridir.

Öncə onu qeyd edək ki, bu gün böyük gücə çevrilmiş rus dövlətçiliyinin tarixinə diqqət etsək, hazırda mövcud olan ərazidə ruslar eramızın XVI əsrindən qabağa getmədən knyazlıqlar şəklində mövcud olmuşlar. Göstərilən tarixdən öncə isə Rusiya ərazilərində Türk, Skif-işquz, Xəzər, Bolqar, Voj kimi xaqanlıqlar mövcud olmuşdur (425, s. 94-102, 208-213; 426, s. 111-117; 427, s. 56-68, 90-104). Bildiyimiz kimi müəyyən tarixi dövrlərdə bu kimi qurumların və türk imperiyalarının altında olmuş Rusiya, eləcə də digər xristian aləmi öz tarixlərini qədimləşdirmək üçün m.ö. VI-I minilliklərə dair istər Assur, Hett, Axxiyava, Urartu yazılarına, istərsə də digər salnamələrin tərcüməsi zamanı onlara müəyyən əlavələr etməklə, öz tarixlərinə uyğun saxtalaşdırmışlar. Burada şəxs-antropomik adlar, tayfa adları, məkan-toponimik adları dəyişdirilmiş, məhz bu şəkildə qədim mənbələr beynəlxalq

aləmə və elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Biz Assur, Hett, Axxiyava və Urartu yazı nümunələrindəki cümlələrdən bir neçəsini əski türk sözlükləri ilə yenidən tərcümə edərkən, cümlələrin rus dilinə tərcümə ilə eynilik təşkil etdiyini gördük. Bu işə salnamələrin hansı dövlətə aid olmağından asılı olmayaraq, onların əski türk dilində yazıldığını ortalığa çıxarır (253, s. 232-236). Əgər biz bu yazılara, eləcə də Şümer, Boğazköy, Dügər (İndiki Diqor), Kərkükdən tapılmış yazılara və digər mənbələrə diqqət etsək, qədim minilliklərin bu yazılarında məlumatlar tərcümələrlə uyğun gəlmir. Buradakı faktlar göstərilən tarixlərin və ərazilərin sonradan əlavələr hesabına necə təhrif edildiyini aydın göstərir. Bu cür elmi kitablarda xristian dövlətlərinin tarixi ümumtürk tarixi və dilindən önə çəkilməklə, Azərbaycan-oğuz türk qolu da ümumtürk dili və tarixi kimi əvvəlki dil quruluşu və tarixindən uzaqlaşdırılmışdır.

Bütün bu əsərlərə müqayisəli nəzər saldıqda, bu siyasi oyunda istər Azərbaycan xalqının, o cümlədən də bu torpağın bir parçası olan Naxçıvan əhalisinin, dili və milli dəyərləri təhriflərə məruz qalmışdır. Bütün bunların aradan qaldırılması üçün dil və tariximiz yenidən tədqiq olunmalı, əsl həqiqətləri ortalığa çıxaran kitabların tərcümə yolu ilə dünya ictimaiyyətinə çatdırılması zərurəti yaranır. Bəs bu siyasi təhriflər necə aparılmışdır?

Antik müəlliflər Herodot, Strabon, K.Ptalomey, Arrian marseli, Kvint Krutiy Ruf, Plutarx, Alban türk tarixçiləri M.Xorenli, M.Qoş, K.Qanzaklı-Gəncəli və b. müəlliflərin əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi zamanı siyasi məqsədlə aparılmış xeyli təhriflərlə rastlaşırıq. Herodotun “Tarix” əsərini tərcümə edən Q.A.Stratanovski kitabdakı kassi türklərini gah elamlara, gah da farslara, Midiya paytaxtı Ekbatanı Suriya ərazilərinə aid etmiş, burada ərazisi göstərilməyən tayfa adları başqa xalqlara və ərazilərə aid olaraq göstərilmişdir. Biz kitabın sonunda yüzlərlə belə faktlara rast gəlirik (ətraflı bax, 13, s. 547-599).

Eyni halın Plutarxı tərcümə edən M.Tomoşevskinin qeydlərində də təkrarını görürük. Burada utilərin karfaqenlərə aid edilməsi, skiflərin müasir ermənilərin əcdadı friqlərə qarışması, Askal-“ulu as” sözünün bəlli olmadığı, Nisa-Nisey şəhərinin farslara aidliyi, Bütün Asiyanın indiki Türkiyə ərazisi olduğu, Midiyanın farslar olması kimi yüzlərlə yanlış fikirlər öz əksini tapır (ətraflı bax, 37, s. 569-604; 38, s. 592-603). Qeyd edək ki, bu siyasi təhriflər antik müəlliflər Qay Sallyustiy Krusp, Tit Liviy, Korneliy Tatsit, Anallı və b. yazılarını tərcümə edən M.Qasparov, Y.Borovcki, F.Zelinski, Q.Knabe, V.Smirin kimi müəlliflərin tərcümələrində də təkrarlanır. Burada Azərbaycan ərazisi və tayfaları başqa xalqlara aid edilir, etnik qrupların tarixi daha qədim olaraq göstərilir (91, s. 53, 118, 187) ki, bu tayfalar həm də Naxçıvan ərazisində yerli-aborigen tayfalar olmuşlar. Əgər müəlliflərin mənşəyi məsələsinə diqqət etsək, burada heç bir türk müəllifinin adına rast gəlmirik.

Eyni fikir əlavələri, adların dəyişdirilməsi, əyalətlərin başqa-başqa ərazilərdə yerləşdirilməsi-lokaliza edilməsi Strabon və K.Ptolomeyin əsərlərinin tərcüməsindən də kənar deyil. Strabonun 17 kitabını tərcümə edən Q.A.Stratanovski bu yazılardakı Sakasena, Uti, Kaspiana, Siqriana, Kambisena kimi əyalətlərin yerini Azərbaycan ərazilərindən kənarında göstərmiş, Qafqaz Albaniyasındakı alban, kaspı, sak, gel, leg, qarqar, udin, şirak (kitabda sirak), massaget və s. tayfaların dili və inanclarını təhrif etməklə onların müxtəlif tayfalar olduğunu önə çəkib, bir dövlətdə əhalinin 26 dildə danışdığını göstərmişdir (41, s. 837-941). Onu da qeyd edək ki, bu tayfaların bir qismi o dövr Naxçıvan ərazisində də yaşayırdılar və ərazinin yerli sakinləri idilər.

Bu cür saxtalaşdırılma K.Ptolomeyin yazılarını tərcümə edən K.S.Apta və V.V.Latışevanın yazılarında da təkrarlanmışdır. Onlar əyalət və tayfa adlarını dəyişdirməklə, buradakı tayfaların müxtəlif dillərdə danışmasını önə çəkərək, tarixi məlumatlara da əlavələr etmişlər (39, s. 241-246).

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisi və tayfalarının bu cür təhrifi, həm də m.ö. II-I minillikdə özünün ölkəsi olan Naxçıvan ərazisi və tayfalarının da tarixinin təhrif olunması demək idi. Məhz bu cür tarixi saxtalaşdırmanın nəticəsidir ki, bu gün kürd tarixçiləri Midiya, erməni tarixçiləri Alban tarixlərinə sahiblənməkdə xüsusi fəallıq göstərərək, Naxçıvan ərazisi, tayfaları və tarixini bu tarixdən və etnogenez birliyindən kənarı tədqiq edirlər. Onların bu tarixlə bağlı apardıqları dəyişikliklərə, siyasi tarix oyununa da qısaca nəzər salıb bu fikirləri də oxucularla bölüşmək istərdik.

N.Adons qədim Azərbaycanın Midiya dövləti ərazilərindəki tayfalar haqqında məlumat verən Herodotun yazılarında adı keçən **uti, miki və parikanları**, onların adət və ənənələrini, geyimlərini pakti tayfalarına aid edərək, bunların Boxtu kürd tayfaları olduğunu göstərir (**288**, s. 394-396). V.Nikitin isə V.Minorskinin apardığı təhriflərə istinad edərək bu tayfaların kürdlər olduğu haqda məlumat verir (**432**, s. 52 - 53).

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, sovetlərin son 30 ilində təkcə rus, erməni və gürcü müəllifləri T.F.Aristov, M.S.Lazerev, Q.F.Çursin, E.Q.Vartanyan, A.D.Mamoyan, A.M.Menteşəşvili və b. müəlliflər kürd tarixi, dili və etnoqrafiyasına dair yüzdən yuxarı kitab yazmışlar ki, burada kürdlərin Azərbaycanın Qarabağ, Gəncə, Şəki xanlıqları əraziləri ilə yanaşı Naxçıvan və onun Sürməli, Şərur bölgələrində də məskunlaşdıqları göstərilir. Bundan sonra bu yazılarda Azərbaycan xalqına məxsus “arxalıq”, “çarix”, “corab”, “döşlük”, kimi geyimlər, “köçəri” yallı adı, xeyli sayda yemək adlarımız, müəyyən adətlərimiz, eləcə də Midiya, Atropatena dövlətlərimizin də kürdlərə aid olduğu göstərilir (**307**, s. 36-38; **395**, s. **47-51**, **121-136**, **410**, s. **104**). Bu yanlış fikirlərə İ.M.Dyakonovun yazılarında da rast gəlirik. O, Manna və Midiya tayfaları haqqındakı fikirlərində də Mannanın az bir dövrdə kiçik dövlət qurumunda olduğunu və Midiya tərəfindən işğalını göstərməklə buradakı tayfaları əsasən “irandilli”,

“mənşəyi məlum olmayan” tayfalar kimi təqdim etmişdir (356, s. 315-319). Bu da kürd tarixçilərinə dəstək verməklə yanaşı sonralar E.A.Qrantovski, Q.A.Melikişvili kimilərin əsərlərində də əsas amil kimi yer almışdır. Təbii ki, Midiyanın qüdrətli əyaləti olan qədim Naxçıvan ərazisi tayfalarının da dili bu istiqamətdən tədqiq edilmişdir. Burada istər-istəməz bəzi suallar ortalığa çıxır. **Doğrudanmı T.F.Aristov, M.S.Lazerev, A.M.Menteşəşvili, E.Q.Vartanyan, Q.F.Çursin, A.D.99oyan kimi rus, gürcü, erməni tarixçiləri öz tarixlərini tamamilə tədqiq edib qurtarmışlar? Əgər bu belə deyilsə, onların kürd tarixi yazması hansı məqsədə xidmət edir? Öz tarixlərini bilməyənlər başqalarının tarixini necə yaza bilirlər?**

Bununla bağlı biz aşağıda bəzi etirafları sizin diqqətinizə çatdıracağıq. Lakin xeyli sayda belə mətbəələrin Azərbaycan dövlətlərinin tarixini saxtalaşdıraraq rus, erməni, kürd, talış və b. müəlliflərinin özlərinə tarix yaratmaları məqsədinə xidmət etməsi, təbii ki, Azərbaycan tarixinə qarşı rus siyasətinin növbəti cəhdləridir.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisin Sədri cənab Vasif Talıbovun xüsusi təşəbbüsü və sərəncamı ilə çapdan çıxan “Naxçıvan Mətbəxi” kitabında bu yemək adlarının Azərbaycan xalqına aid olduğu göstərilir. Burada yemək adları ilə yanaşı salatlar, içkilər, şirniyyatlar, turşular, mətbəxə aid qab və avadanlıqlar haqqında da geniş məlumat verilir (112, s. 11-36, 47-63). Bununla bərabər Ali Məclisin Sədri Sədrinin sərəncamları əsasında son dövrlər xeyli sayda müəllifin ciddi səyi ilə nəşr olunmuş “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”, “Naxçıvan tarixi”, Ə.Məmmədli, K.Məmmədlinin yazdıqları “Naxçıvan-Şərur el yallıları” kitablarında eləcə də elmi məqalələrdə bu uydurmalara qarşı tutarlı elmi faktlar yer alır (103, s. 12-13, 152-159; 113, s. 41-55, 104-140; 114, s. 33-37, 169, 411; 115, s. 17-25, 227, 289; 222, s. 35-41; 244, s. 336-338).

Qeyd edək ki, xalqımıza məxsus Alban tarixi də çar Rusiyasının siyasi oyununda bu cür təhriflərlə erməni tarixinə yamanmışdır. Bu prosesdə M.Abekyan, T.Qriqryan, L.Xanlaryan kimi “erməni tarixçilərinin” özləri belə bu tarixi yazanların hansı xalqa mənsub olduğunu bilinmədiyini etiraf edirlər. Bununla belə burada Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan əhalisi etnogenezi də saxtalaşdırılır.

Abeqyan Manuk qədim erməni tarixçiləri kimi təqdim olunan Aqafanqelin mənşəyinin bilinmədiyini, onun III Trdat dövründə Romadan gəldiyini, lakin, faktların onun Trdatla eyni dövrə aidliyini təkzib etdiyini yazır. Burada tarixçi Koryunun da mənşəyinin bəlli olmadığını, onu M.Maştoçun şagirdi olduğunu yazır. Burada Eqişe Vardaped və Favstos Buzənd V əsr erməni tarixçiləri kimi göstərilməklə, mənşələri barədə məlumatın olmadığı, ola bilsin ki, Yunanıstandan gəldiyi göstərilir (282, s. 137, 140-145, 150). T.Qriqoryan da öz yazılarında VII əsrdə yaşamış Anani Şirakaçi, Qevond Vartaped, X-XI əsrdə yaşamış Stepanos Asoqik kimi “erməni tarixçilərinin” də mənşələri haqqında bir şeyin bilinmədiyini və bu barədə hələlik heç bir məlumatın olmadığını yazır (10, s. 6-7).

Bununla bərabər Kirakos Qanzaklı XIII əsr erməni tarixçisidir, mənşəyi bilinmir və bəzi mənbələrdə o, X əsrdə doğulub. Bu tarixçi, XII-XV əsr erməni tarixçisi İovanness Tavuşəçidən təhsil alıb, o isə öz təhsilini Mxitar Qoşun rəhbərliyi altında alıb. Onun kitabları itirilibdir. Deyilənə görə Tavuşda doğulub, Xoranaşat düzənliyində yaşayıb, Kirakos Qanzakeçi onun şagirdlərindən biridir, mənşələri haqqında heç bir məlumat yoxdur. O, erməni və Çin tarixini gözəl bilib (29, s. 19-22). Bizim müasir erməni müəlliflərinin əsərlərindən gətirdiyimiz bu misallara diqqət edən istənilən ixtisas sahibi buradakı fikirlərin məntiqsiz və uydurma olduğunu asanlıqla başa düşər. Lakin bir məsələni xüsusi qeyd edək ki, bu müəlliflərin əsərlərində adı çəkilən xeyli sayda tayfalar öncə Naxçıvan ərazisində yaşamış prototürklərdir. Onlar siyasi

proseslərdə şimala doğru yayılmaqla burada da məskunlaşdılar. Bu türk tayfaların “erməniləşdirilməsi” təbii ki, sonradan Naxçıvan ərazisinə erməni iddialarının irəli sürülməsi üçün bir amil kimi rus yazıçılarının da əsərlərinə yol tapmaqla, bu fikri guya “elmi cəhətdən əsaslandırmaq” siyasi oyununa xidmət edir.

Əgər bütün bu erməni tarixçilərinin yazdıqlarına diqqət etsək, dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn, mənşəyi-hansı xalqa mənsubluğu bəlli olmayan tarixçilər “erməni tarixçiləridir”. Onlar X-XII əsrdə XIII əsr erməni tarixçisindən təhsil alır və tarix hələlik tam deyil.

Naxçıvan ərazisi tayfalarının Albaniya ərazisində də yayımını əsas götürərək, qısa şəkildə Albaniya tarixinin necə oğurlanmasına da nəzər salmaq istədik. Mənbə məlumatları K.Gəncəlinin “Alban tarixi”nin ilk “erməniləşdirmə” cəhdinin bu müəllifin ölümündən 400 il sonra XVIII əsrdə baş verdiyini göstərir. Nerses kitabın bir əlyazmasını İstanbulda erməni patriarxına göndərir. O zaman Rus, Türkiyə müharibəsi gedirdi və orada tərcümə baş tutmur, 1766-cı ildə əlyazma Albaniyaya deyil, Eçmiədzin kitabxanasına katalikos Simeona çatdırılır və onlar əlverişli məqam gözləyirlər. 63 il keçdikdən sonra 1839-cu ildə əlyazma İ.Şahatunyans tərəfindən dəyişdirilərək “Qədim Eçmiədzin əlyazması” adı ilə ilk “erməni” dilində olan orijinal kimi ortaya çıxır və o, əlyazmanın iki nüsxədə olduğunu bəyan edir. Bu dövrdə Azərbaycan artıq parçalanmışdır və öz tarixinə sahib deyildi. Az müddət ərzində minillik türk Alban Tanrı məbədləri talan edilməklə “klisə” adı ilə erməni və rusların tabeliyinə keçirilir və 1839-cu ildəki “ilk əlyazma” 1841-ci ildə “Peterburq” variantına çevrilir. Bütün bu proseslərdən on il sonra İ.Nazarevin səyi ilə 1851-ci ildə “Alban tarixi” əlyazması “Erməni tarixi” adı ilə dərc olunur. Sonra isə E.Borye, fransız M.Brossi “Qədim Eçmiədzin əlyazması”- “Peterburq” variantını “Erməni tarixi” daha sonra K.Şahnazaryan, N.Emin bunu erməni dilində dərc etdirməklə 1700 illik türk Alban tarixini ortadan qaldıraraq “erməni” tarixinə çevirirlər. Lakin

M.Xorenlinin də qeyd etdiyi kimi “Alban tarixi” əlyazması erməni dilində deyil, boğaz səsləri ilə zəngin türk-qarqar dilində idi (21, III, 54). Qarqarlar isə qədim türk tayfaları idi. Biz Plutarxın da məlumatlarında Alban və Midiya dilinin boğaz səsləri çox olan dil olduğuna təsadüf edirik (37, XXXV, s. 277-290). M.Kalankatuklunun yazılarını tərcümə edən K.P.Patkanov isə müəllifin Uti, Girdman, Tsovd, Qarqar türklərini albanların varisi hesab etdiyini yazır (26, I, V). Albanların etnik tarixindən bəhs edən M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərindəki məlumatlarda bu ərazinin bütün tayfalarının türk tayfaları olduğu, ərazidə əsas güc olaraq **alban, lipin, massaget, sarmat, sak, skif, uti, savir, subər, xaçmatak, qaşqay, tavaspir, ijimax, qluar, qat, xəzər, bulqar, qarqar, barsil, hun, akasir, balasiç** və b. tayfalarının fəaliyyət göstərdiyi qeyd olunur (yenə orada, I, 17; II, 4, 6, 23, 32, 36; III, 23). Əgər diqqət etsək, bu tayfalardan **massaget, sarmat, sak, skif, uti, savir, subər, xaçmatak, qaşqay, xəzər, bulqar, qarqar, hun, akasirlər** Naxçıvan ərazisində m.ö. II-I minilliklərdə yaşamış tayfalardır ki, bu tayfaların bir qismi m.ö. II minillikdə şimala doğru axın edən digər türklərlə ittifaqda idi. Biz bu tayfaların hər biri haqqında aşağıda geniş məlumat verəcəyik.

Bütün bunlardan sonra artıq N.Q.Adons öz yazılarında Sakasena, Arsak, Qardman, Utik, Syunik, Paytarakan ərazilərini sakların ana yurdu hesab etməklə sakları erməniləşdirir (289 s. 422-426). A.A.Akopyan isə bu yazıya istinad edərək, albanların erməni dilində danışdığını xüsusi olaraq qeyd edir (75, s. 126). Bunlardan ruhlanan B.A.Ulubabayan yazılarında biz heç bir tarixin, dil faktlarının göstərmədən, m.ö. II əsrdə Kür Araz arası bütün xalqların erməni dilində danışdığı haqda yanlış versiyaları ilə rastlaşırıq (475, s. 68). O, bu məlumatla bütövlükdə Sak türklərini və onların Sakasena əyalətlərini ermənilərə mənsub olduğunu yazaraq onları qədim erməni tayfaları olaraq göstərir ki, bu adda 3 əyalət olmaqla Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində

mövcudluğu Strabonda ayrıca olaraq qeyd olunur (41, II,V, 31). Bununla ermənilər bütün Azərbaycan ərazilərinə sahib çıxmağa çalışırlar.

Bütün bunların yekunu kimi Albniyanın tarixi coğrafiyasından bəhs edən A.P.Novoseltsev, ilk orta əsrlərdə indiki Azərbaycan ərazilərinin, uydurma “Ermənistan” torpaqlarının, Dağıstan və Şərqi Gürcüstanın Albaniyaya aid olduğunu göstərməklə bu əraziləri də erməni torpaqları olaraq dəyərləndirməyə çalışır (435, s. 186).

Cəmi 94 səhifəlik bir kitabda A.Arçruni “Böyük Ermənistan” ideyası ilə bağlı Herodot, Strabon, K.Ptolomey, Pliniy və b. antik müəlliflərin məlumatlarına məhəl qoymadan 32 erməni müəllifinə istinad etməklə yer kürəsinin az qala yarısını “Böyük Ermənistan”, “Kiçik Ermənistan”, “Şərqi Ermənistan”, “Qərbi Ermənistan” kimi ərazilərə bölüb, böyük bir “erməni ərazisi” göstərir. O, qədim kassi, türük, qazax, xəzər, Krım türk tayfaları mədəniyyətlərini bu gün belə 4 milyona çatmayan erməni mədəniyyəti kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim edir. O, Bütün bununla kifayətlənməyərək, Orta Asiyada öz ulu əcdadlarının olduğunu sübut etməyə çalışıb, Mitan, Manna, Midiya dövlətlərini erməni dövləti kimi təqdim edir. Burada ərəb və Alban mədəniyyəti abidələri, Krım heroqlifləri və digər türklərin mədəniyyət abidələri də erməni xalqına məxsus mədəniyyət kimi dünya ictimaiyyətinə çatdırılır (312, s. 30-43, 55-59). Bütün bu uydurmalardan sonra sual oluna bilər. **Bu dövlətlər və tayfalar tarix səhnəsində olarkən erməni deyilən bir tayfa var idimi? Əlbəttə ki, yox.**

Bütün bunlarla bağlı bir məsələ haqqında da öz fikrimizi bildirmək istərdik. Qədim əlyazmaların tərcüməsi zamanı tayfaların Albaniyada 26 dildə danışdığı, başqa dövlət qurumlarımızda müxtəlif dilli tayfalar olduğu göstərilir. Sual oluna bilər Azərbaycan ərazisində xanlıqlar dövrü hər bir xanlığ başqa bir dildəmi danışdı? İstər Mitan, Aratta, istər Manna, Midiya, Atropatena, istərsə də Albaniya dövlətləri

ərazisndəki xalqlar heç şübhəsiz bu ərazidə ünsiyyəti eyni dövlət dilində qurmuşlar. Buradakı bəzi dövlət qurumları zamanı Albaniya əraziləri də bu qurumların ərazisi daxilində olmuşdur. O zaman dövlət öz işini çoxsaylı dildəmi qurmuşdur? Təbii ki yox. Bütün bunlar siyasi oyunların dilimizə istiqamətləndirdiyi təhrif və saxtalaşdırma meyindən özgə bir şey deyil və bunun heç bir elmi əsası yoxdur.

Bütün bu uydurmaları təkzib etmək üçün isə tarixçi və dilçi alimlərimiz əsaslı elmi tədqiqatlar aparmalı yeni elmi nəticələr ortalığa qoymalıdır ki, bu da böyük zəhmət tələb edir. Biz inanırıq ki, gec-tez bu belə də olacaqdır.

Xüsusi qeyd edək ki, görkəmli tədqiqatçı İ.Hacıyevin son dövr nəşr olunmuş “Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri” kitabında bu uydurmalar elmi əsaslarla təkzib olunur (184, s. 22-26, 77-94).

Bu istiqamətdən E.Arifin də tədqiqatlarında erməni iddialarının siyasi mahiyyəti və uydurmaları tarixi faktlarla təkzib edilmişdir (165, s. 21-34, 73-77).

Beləliklə bu tarixin Bütöv Azərbaycan tarixindən uzaqlaşdırılması təkcə Azərbaycan tarixi deyil onun bir parçası olan Naxçıvan tarixinin də müəyyən dövrlərinin ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması idi. Onlar bu siyasi oyunda Naxçıvan və Ümum Azərbaycan ərazisindəki qədim mədəniyyətlərə də sahiblənməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuşlar. Xristian amilinə sığınmaqla bu istiqamətdə öz tədqiqatlarını quran Avropa alimləri R.N.Fray, Q.Hüzing, E.Hersfeld, H.Girşman, C.Kameron kimi tədqiqatçıların əsərlərində də bir sıra əlavələr və təhriflər yer almışdır ki, sovet tarixçiləri üçün də siyasi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Biz yeri gəldikcə bu haqda ətraflı məlumat verəcəyik.

Lakin xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, yüzdən yuxarı Şərqlə tarixi haqqında araşdırmalar və arxeoloji mədəniyyət nümunələri Naxçıvan ərazisində m.ö. II-I minilliklər mövcud olmuş türk tayfalarının eyni dilə və mədəniyyətə malik olduqlarını sübut edir. Xüsusi olaraq qeyd

edək ki, istər əski erməni müəllifləri, istərsə də gürcü müəllifləri Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin Azərbaycan torpaqları hesabına yarandığını özləri təsdiq edirlər.

Hələ 1913-cü ildə erməni alimi B.İşxanyan yazırdı: **“Ermənilərin əsl vətəni Böyük Ermənistan Kiçik Asiyada, hazırkı Rusiya ərazisindən kənarında olmuşdur. Ermənilər Qafqazın ərazilərinə son yüzillikdə köçürülmüşlər”** (370, s. 16, 44). Burada “Böyük Ermənistan” ifadələsinin yanlış olması ilə bərabər, müəllifin etirafı Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan ərazilərində ermənilərin Rusiya dövləti yaranmasına qədər heç bir dövrdə yaşamadığını bir daha sübut edir.

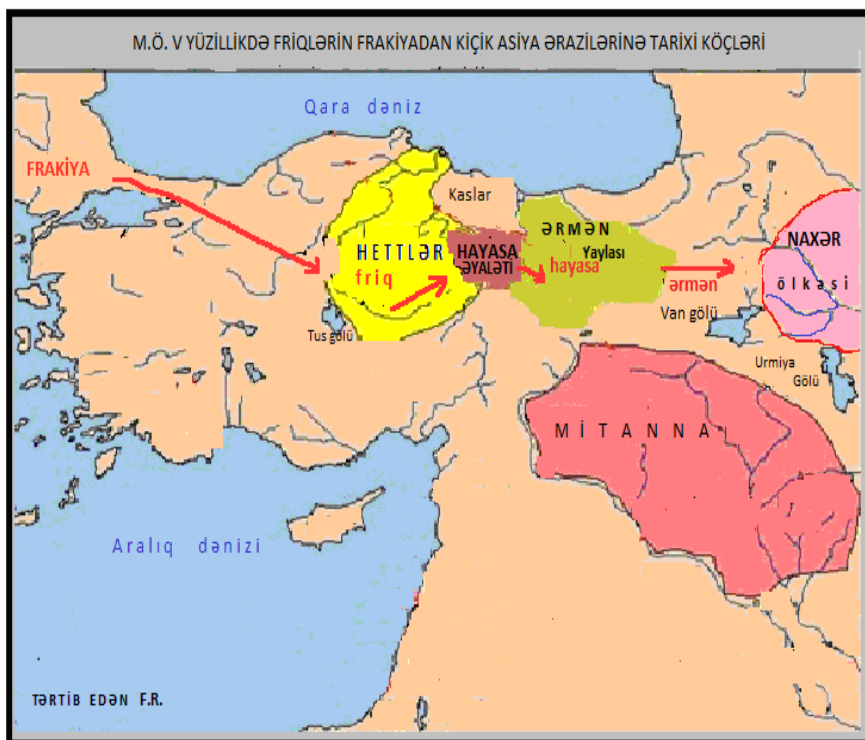
Bu fikirlər “Qafqaz xalqları kitabında” da öz əksini tapır: **“Ermənilərin əcdadları arilər m.ö. I miniliyin II yarısında Frakiyadan Kiçik Asiyaya köçmüşlər”** (118, s. 43, 116). Öz kitabında bu prosesi geniş təsvir edən erməni tarixçisi Qekam Kerovpyan isə yazır: **“XIX əsrdən başlayaraq hindavropa mənşəli ermənilər bu ərazilərə köçürüldükdən sonra yerli əhaliyə qaynayıb qarışmışlar”** (505, s. 69-88). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ermənilər özlərinə qədim əcdadlar axtarırlar ki, bu da Akopyan A.A.Raffinin də məlumatları ilə də təsdiqlənir. Müəllif yazır: **“Bizim əcdadlarımız olan arşakidlər və Cinli tayfaları bu torpağa gəldikdən sonra erməni dilində danışmışlar”** (292, s. 247). Əgər diqqət etsək, bu ifadədə o, bəzi tarixi təkzib etsə də, qədim türk tayfalarını özlərinə əcdad kimi qələmə verir. Bildiyimiz kimi Cinli tayfası Gürcüstanın Orbeli qalasında yaşadıklarına görə “Orbeli”, “Ermənistanda” yaşadıklarına görə “Orbeliyan” adlandırılmışlar (281, s. 120). Hazırda işğal altında olan Cənubi Azərbaycan, İrəvan xanlığı, Gürcüstana və Rusiya ərazilərinə qatılan ərazilərimizdəki arxeoloji mədəniyyət nümunələrimiz “fars, erməni, gürcü, rus” adları ilə dünya ictimaiyyətinə təqdim olunmaqdadır.

Biz M.Xorenlinin yazılarına istinadən erməni və ermənlərin ayrı-ayrı xalqlar olduğunu, ermənlərin türk olduğuna dair öz yazılarımızda bəhs etmişik (259, s. 13-19).

Bütün bu problemlə bağlı Abekyan Manuk təəssüflə öz fikirlərini belə açıqlayır: **“Ermənilər mənşəcə kimdir, necə, nə vaxt, hansı yolla onlar bu ərazilərə gəliblər, erməni olana qədər onlar kim idilər, onların kimlə, necə əlaqələri olub, onlara və onların əcdadlarının dilinə kim təsir edib? Təəssüf ki, bizim əlimizdə bütün bunları təsdiq edən həqiqi və dəqiq sübutlar yoxdur”** (282, s. 11).

Ermənilərin mənşəyini araşdıran görkəmli Amerika alimi A.Samuel isə bütün bunları ümumiləşdirərək yazır: **“Ötən min il ərzində ermənilərin öz torpaqları olmayıb. İndi isə onlar tarixin zibil qablarından boş-boşuna özlərinə milli tarixi torpaqlar axtarırlar”** (459, s. 246).

Bu faktlara və tarixi qaynaqlara istinadən tərəfimizdən tərtib edilmiş bu xəritəyə də oxucuların diqqətini çəkmək istərdik.

Bu xəritədə göstərilən tarixi proses erməni alimləri S.Yeremyan Q.A.Kapansyan, Y.A.Manandyan, rus və b. müəlliflərin tədqiqatlarındakı elmi nəticələri əks etdirməklə onların məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Erməni tarixçisi Q.A.Kapansyan öz əcdadlarının m.ö. VII yüz ildə Frakiyadan **“friq”** adı ilə hetlərin Hayasa əyalətinə gəldiklərini, burada **“hayasa”** adlandıqlarını, sonrakı yüzilliklərdə **Ərmən** yaylasına köç edib **“ərmən”** adlandıqlarına və nəhayət Hayasa əyalətinin indiki Ermənistan ərazisindən çox uzaqda yerlədiyinə dair əsaslı faktlar göstərir. Gürcü alimi Q.A.Melikişvili isə, ermənilərin ulu əcdadları friqlərin bir qisminin Hayasa əyalətində əvvəlcədən yaşadığını yazır (378, s. 77, 161-164, 176-178; 416, s. 170-171). Bu fikirlər eynilə rus müəllifi İ.M.Dyakonovun yazılarında da təkrarlanır və o, ermənilərin öz adını **“Ərmən”** yayla və Arm əyalət adından götürdüyünü qeyd edir (358, s. 225). O zaman sual oluna bilər. **O zamankı friq, hayasa, ermənilər müasir Azərbaycan ərazilərindən hansı “erməni torpağı” iddiasından çıxış edirlər?** Təbii ki, bütün bunlar rus siyasi oyununun nəticələrindən başqa bir şey deyil.

Bütün bu uydurmalar arxiv sənədləri və tarixi faktlarla bir daha təkzib olunur. Gürcü alimi D.L.Musxelişvili bu tarixi prosesi belə təsvir edir: **“XIX əsr 20-ci ilin sonlarında dünyanın müxtəlif bucaqlarından 40000, Türkiyədən isə 90000 erməni Azərbaycan ərazilərinə yerləşdirildi”** (430, s. 227). Qeyd edək ki, İ.M.Dyakonov tariximiz və dilimiz haqqında xeyli yanlış fikirlər yazsa da, Alban dövlətinə məxsus tayfaların hələ alban dövlətindən əvvəl Cənub Azərbaycanda da başqa tayfalarla birgə mövcud olduqlarına dair xeyli faktlar göstərir (359, s. 22-24) ki, bu da bizim **ilk tarixi köçlərin cənubdan şimala doğru olması** versiyamızı bir daha təsdiq edir (-F.R.). Bu hazırda Cənub Azərbaycana qatılmış Urmiya gölünə qədər olan Poldəşt (əzəlki adı Paltas idi-F.R.), Maku, Xoy, Zəncan kimi ərazilərin də daxil olduğu qədim Naxçıvan ölkəsi əraziləri idi.

Beləliklə ermənilərin “friq”, “hayas” “erməni” kimi tarixi adlanmaları onların assimilyasiya olunduğunu, bu ərazilərdə heç bir torpaqlarının olmadığını bir daha sübut edir. Ərazilərimizdə XIX əsrə qədər olan mədəniyyət nümunələri yalnız Azərbaycan prototürklərinə aid olmuşdur. Bu mədəniyyətin yarandığı m.ö. VI-I minilliklərdə friqlər yox idi. Onlar yalnız m.ö. I minilliyin sonlarında balkanlarda oğurluq və əxlaqi natarazlıq baxımından üzə çıxmış kiçik bir etnik qruplar idi və bu adətlərinə görə də Frakiya ərazisindən qovulmuşlar.

Ümumən tarixi proseslərin qaynağında ittifaq gücünə, böyük dövlətə çevrilmiş Azərbaycan və Türkiyə, eləcə də digər türk dövlətlərinin tarixi, onların ərazisi və yayılma areali qaynaq məlumatlarında əski və müasir dünya xəritələrində ağılasığmaz ərazi genişliyindədir. Bu ərazilərdə yayılmış kuti, lulubi, kas, sak, qazak, xəzər, oğuz, hun, savir, şirak və s. türk tayfa adlarından formalaşmış milyonlarla yer adları böyük və güclü türk dövlətçiliklərindən xəbər verdiyindən, əsrlər boyu digər xalqlar tərəfindən qısqanclıqla qarşılanmış, qonşu xalqlar hər vəchlə onların yaratdığı mədəniyyətə yiyələnməyə səy göstərmişlər. Belə demək mümkündürsə, əksər hallarda da buna nail olmuşlar. Bütövlükdə götürəndə isə bu dil və tarix, onun ən əski dövr mədəniyyət nümunələri, adımızdan zorla qoparılaraq başqa millətlərin tarixində öz “təsdiqini” tapmışdır. Azərbaycan, Türkiyə və eləcə də digər türklərə məxsus bu zəngin sərvətin bəzi dövrləri isə hətta tarixdən silinmə dərəcəsinə çatdırılmaqla məqsədli şəkildə böyük və məkirli bir siyasətin “ana xəttində” özünə yer almışdır.

Bu yöndən türk milli dəyərlərinə istiqamətlənmiş siyasi proseslərdə bir neçə amil özünü daha qabariq şəkildə göstərməkdədir:

1. Hazırda gücə çevrilən mərkəzləşmiş xristian faktoru və bu faktor dairəsində başqa dində olan digər xalqların on minilliklərlə ölçülən tarixinə, mədəniyyətinə ikrahli baxış.

2. Bir zamanlar onlara hökm etmiş qədim xalqlara qarşı qisasçılıq və əski kökü olan, lakin gücünü itirmiş bu qurumların maddi-mədəniyyət nümunələrinin vəhşicəsinə talanı, tarixinə zor tətbiqi, bəzən isə tarixi zorla mənimsəmə.

3. Mənimsənilmiş maddə-mədəniyyət nümunələrinin tarixləri ilə yeni tarix yaratmaqla bu mədəniyyətin mövcud olduğu ərazilərə torpaq iddiaları və dini faktordan istifadə etməklə işğalçılıq (bu gün farsların, ermənilərin ərazi mənimsəmə yönündən apardığı siyasət kimi).

4. İşğal olunmuş ərazilərdə etnik təmizləmə, böyük dövlət yaratma iddiaları və burada yenə də dini faktordan yararlanma.

5. İşğal altında olan ərazilərdə türklərin tənqrianliqda (tanrıçılıqda) olduqları dövrə aid tarixi abidələrdən minillərlə mövcud olan türk adlarını, maddi-mədəniyyət nümunələrini dəyişdirmək, abidələri yerlə-yeksan edib məhv etməklə ərazini tarixsizləşdirmək və tənqrianliqda olduğumuz dövrün mədəniyyət nümunələri ilə özlərinə qondarma tarix yaratmaq.

Bu günkü türklərin dili, tarixi, mədəniyyət nümunələri və digər varidatının görünüşü məhz bu rəngdədir. Biz bu məqalədə məhz Azərbaycan və onun qədim torpaqlarında türk tayfalarından, eləcə də bizimlə Türkiyə ərazilərindən torpaq iddialarında olan erməni sərəməlmələri, onların uydurduğu tarixdən danışacağıq. Ermənilərin bu iddialarına əsas səbəb isə, hələ də tarixi tam araşdırılmamış etnik tərkibi müəyyənləşdirilməmiş “böyük ermənistən” adlanan dövlət və onun ərazisi ətrafında elmi əsasi olmayan qondarma konsepsiyalardır.

Bəs bu siyasət müqabilində əski dövrlərdə və XX əsr Azərbaycan, Türk cümhuriyyətinin dilçi, onomastik, toponimist alimlərinin tədqiqatlarında türklərin etnogenezi məsələləri, onun tarixi, ərazisi və bu kimi digər məsələlər özünə necə yer tapmışdır? Türkiyə və Azərbaycan toponimistlərinin yer adlarında yalnız etnogenez məsələlərinə dair əldə edə bildikləri və edə bilmədikləri elmi nəticələr hansı istiqamətdədir?

Bu tarixi faktlar müqabilində istər-istəməz dilimiz, inancımız və tariximizlə bağlı xeyli sayda problemlər ortalığa çıxır. Bu problemlərdən biri ermənilərin ingilis dilinə çevirib öz adları ilə dünyaya yaydığı Alban-“Erməni tarixini”, “ərazi xəritələri”, etnoqrafik və toponimik materialları, Azərbaycan xalqının dünya dövlətlərindən yığıb həqiqəti sübut etməsi böyük zəhmət tələb edir.

Digər bir problem isə türk xalqlarına məxsus Bağdad, Boğazköy, Düdər-Diqor və s. ərazilərdən aşkar edilmiş bütün əski yazıların “tədqiqatçılarının” erməni gürcü, ingilis, rus və s. millətlərin nümayəndələrindən olmasıdır. Təbii ki, bu da tariximiz və dilimizin təhrifində əsas amillərdən biridir.

Fikrimizcə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası yanında mixi, heroqlif, salnamə yazılarını tədqiq edən xüsusi elmi qurum yaradılmalı və bu problemlə bağlı mütəxəssislər yetişdirilməlidir. Bununla yanaşı Azərbaycanda erməni həqiqətlərini mənbələr əsasında göstərən müəlliflərin əsərlərinin ingilis dilinə çevrilərək dünya ictimaiyyətinə təqdim olunması da sürətləndirilməlidir. Bəs bu təhriflər nəticəsində sovetlər dövrü Naxçıvan ərazisinin etnogenezi toponimik adları necə tədqiq edilmişdir? Bu problemlə bağlı aparılmış tədqiqatlara da qısaca nəzər salmaq istərdik.

3. M.Ö. II- I MİNİLLİKLƏRƏ AİD NAXÇIVAN OYKONİMLƏRİNİN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Qeyd edək ki, əsasən 50-60- cı illərdən tədqiqat obyektinə çevrilən Azərbaycan toponimikasında Naxçıvan toponimik sistemi ayrıca, sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Lakin istər məntəqə adları-oykonimik, istərsə su hözələri-hidronimik sistem, eləcə də dağ, dərə, təpə, düzən adları oronimlə xeyli sayda toponimistlərin tədqiqat obyektinə olmuş, müxtəlif istiqamətdən tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Azərbaycan toponimik sistemi tərkibində tədqiq olunan Naxçıvan toponimikası və onun qollarının tədqiqi zamanı müxtəlif fikirlər, bir-birini təkzib edən elmi nəticələr irəli sürülmüşdür. Biz m.ö. VI-III minilliklərlə bağlı tayfa adlarından yaranmış məntəqə adları-etnooykonimlərdən bəhs edərkən, bu yöndən aparılan tədqiqatlarda Naxçıvanda təkrarlanan toponimlərin bir qrupunun ümumtürk arealındakı izahlarından da bəhs etmişdik. Bu yönlü izahlara rus, Orta Asiya toponimistləri E.M.Murzayev, A.P.Superenckaya, V.A.Nikonov, V.İ.Savina, A.P.Dulzon, B.A.Serbrenikov, A.A.Reformatski, Q.K.Konkaşbayev, S.Ataniyazov kimilərinin yazılarında rast gəlirik.

Eyni hal Azərbaycan Türkiyə toponimistlərindən A.A.Axundov, A.Qurbanov, R.M.Yüzbaşov, B.Ə.Budaqov, Y.B.Yusifov, Q.Ə.Qeybullayev, S.M.Mollazadə, T.M.Əhmədov, B.Ögəl, F.Kırzıoğlu, S.Sakaoğlu, T.Gülənsoy, Ə.Konukçu, Y.Kalafat, və başqalarının yazılarında da təkrarlanır. Bu yazılarda onlar öz ərazilərinə məxsus toponimik sistemi tədqiq etmişlər. Qeyd edək ki, Naxçıvan toponimik sistemini araşdıran A.Bağirov, A.İmanlı, tərəfimizdən aparılan araşdırmalarda da bir qrup Naxçıvan toponimlərinin ümumtürk arealında təkrarlandığına və izahlarına münasibət bildirilmişdir. Bu araşdırmalarda m.ö. II-I minilliklərə aid tayfaların da yaratdığı məntəqə adları yer almış, müqayisəli təhlillərdə xeyli yeni elmi nəticələr olmaqla yanaşı qeyd etdiyimiz səthi izahlar da verilmişdir. Bəzi hallarda bu izahlar birbaşa Naxçıvanla bağlı adlar üzərində olmasa da, Azərbaycan, eləcə də ümumtürk adlar sistemində eyni yazılışda təkrarlanan adlar üzərində aparılır ki, burada hansı ərazidə olmasından asılı olmayaraq adlar tədqiq olunmuş hesab edilir. Biz Naxçıvan toponimik adlar sistemində olan Naxçıvan, Şəki, Aralıq, Badamlı, Biçənək, Dizə, Qarağac kimi yüzə yaxın toponimik ada Türkiyə ərazisində rast gəlirik (517, s. 33; 519, s. 3-4, 7). Eyni Əlincə, Culfa, Xanağa, Qazançı, Qızılca kimi adlara isə Cənub Azərbaycan-İran, eləcə də Azərbaycanın digər

bölgələrində rast gəlirik (47, s. 33, 38, 97). Təbii ki, hər hansı birinin izahı digərinin də izahının bitməsi hesab olunur.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Naxçıvan ərazilərindən zorla qoparılmış, Məvaziyi-Xatun, Dərəşam, Bazarçayı, Ağcaqala, Vedi, Karni, Abaran, Şərəbxana, Talin, Ərmus, Abnik, Zar, Zebil, Sisyan, eləcə də Maku, Sürməli və s. nahiyələr və mahalların toponimik sisteminin adları da tamamilə erməni və farslar tərəfindən dəyişdirilmişdir (89, s. 164-183). Sovetlər dövrü bu ərazilərimizdəki m.ö. II-I minilliklərlə bağlı tayfa adlarından yaranan yüzlərlə toponimik adlar əsasən əcnəbi alimlər tərəfindən “ermənimənşəli” hesab edilmişdir Biz bu cür hallara daha çox Q.M.Avetisyan, N.V.Aruturyan, Ter-Qevondyan, Z.Qorqudyan və b. (soy ada diqqət edin-F.R) yazılarında rast gəlirik. Burada ya sözlərə müəyyən hərflər artırılmış, ya da ki, söz kökləri dəyişdirilməklə erməni dilində olduğu göstərilmişdir (285, s. 10; 309, s. 76-78; 470, s. **108**). Biz yeri gəldikcə müqayisəli təhlillərdə bu məsələlərə toxunacağıq. Onu da qeyd edək ki, bu uydurmalara alimlərimiz tərəfindən xeyli elmi təkziblər verilmiş və bunların elmi əsası olmadığı tarixi faktlarla sübut olunmuşdur (188, s. 112-132).

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu tədqiqatlarda xeyli sayda təhrifli fikirlər irəli sürülmüşdür ki, bu da dilimiz və tariximiz, eləcə də mənşəyimiz və etnoqrafiyamız üçün xeyli problem məsələlər ortalığa çıxarmışdır. Lakin, bununla yanaşı, sözlərə kökünün quruluşundan artıq və kənar sözlər də əlavə edilməklə məntəqə adlarının etimoloji izahlarında istər rus, Orta Asiya, istərsə də erməni, gürcü, talış, kürd və s. xalqların dilinə dair sözlər aşkar edilmişdir. Bu siyasi oyunun nəticəsində də adlarımızda yanlış mənalar ortalığa çıxarılmışdır. Bütün bu məsələlərin həlli üçün Naxçıvan ərazisində m.ö. II-I minillikdən ərazilərimizdə yaşayan əski prototürklərin varisləri olmuş bütün tayfaların dili, tarixi, inancları və s. müqayisəli təhlillə yeni konsepsiyadan araşdırılmalıdır. Ümumən bu istiqamətdə bir məsələ də diqqətə alınmalıdır.

Bildiyimiz kimi qədim Naxçıvan ərazisi sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğu üçün həmişə kənar dövlətlərin diqqətini özünə çəkmişdir. Əgər mənbələrə nəzər salsaq, Naxçıvan ərazisi tez-tez işğalçı dövlətlərin hücum hədəfinə də çevrilmişdir. Bu işğallar zamanı digər bölgələrimizdə olduğu kimi, burada da xeyli sayda adlar işğalçı dövlətin maraqlarına uyğun təhriflərə məruz qalmışdır. Bu məsələdə təkcə bir adla bağlı faktı diqqətə çatdırmaq istərdik.

Oğuz türklərinin adını daşıyan “Uca, qüvvətli Oğuz yurdu” mənalı **İl+quz+aq+ay** (**İl**-“yurd”+**quz**-“oğuz”, **ak**-“uca”, ay/as-“qüvvətli”) məntəqə adı, 1728, 1749, 1820, 1874-cü illərin sənədlərində **İlquzaq, Yalqızağac, Yalquzaq, Qaraağac** şəkillərində təhrif olunmuşdur. Burada əvvəlki ad itirilmiş, söz ilkin kökündən tamamilə fərqli köklə günümüze gəlib çatmışdır (116, s. 326; 128, s. 12; 129, s.16;). Bu fakt digər yer adlarına da şamil oluna bilər. Bu halda adı hansı variant tədqiqata cəlb olunmalıdır? Təbii ki, sözün qədim sənədlərdəki ilkin variantı əsas götürülməlidir. Ona görə də qədim mənbələr yenidən araşdırılmaqla adların ilkin leksik və semantik quruluşu nəzərə alınmalıdır. Onu da qeyd edək ki, istər M.Kaşğari divanlarında, istərsə də uyğur və digər türk dillərində bu sözlər qədimdən günümüze qədər işlənmişdir (174, s. 18-19; 217, s. 142-143, 159).

Bildiyimiz kimi ərəb işğalı dövrü Naxçıvana aid toponimik sistemdə dəyişikliklər olmuşdur. Naxçıvan-Naşava, Yuxarı, Aşağı Muğancıq kəndlərinin Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm, Culfa-Culqay, Araz-Araqes, Gilan-Gilyan, Tusər-Disər, Tisak-Dizə, Ərəvsak-Ərəfsə və s. kimi yüzdən artıq adlar bu şəkillərdə öz ilkin quruluşunu dəyişdirilmişdir (43, s. 437-442; 351, s. 83). Təəssüflə qeyd edək ki, tədqiqatlarda ilkin variantlar nəzərə alınmadan bu dəyişdirilmiş sözlər “ərəb”, “fərs-mənşəli” kimi təhlil edilmişdir. Eyni hal X əsrdə Bizans, XI əsrdə Səlcuq, bundan sonrakı dövrlər monqol, Osmanlı işğallarında da təkrarlanmışdır (84, s. 31). Fikrimizcə, tədqiqatlar zamanı bu cür təhriflər nəzərə alınmaqla onların əsl

quruluşunun bərpası üçün bir neçə amilə diqqət edilməsi zəruridir.

1. Dilimizin ilkin yaranış dövründə sözlərin birhecalı olması diqqətə alınmalıdır. Çünki əski dil quruluşumuzda istər fellər (gəl, get, ye, iç, bax, gör, yat, dur, qalx, tut, at, qaz, gir, çıx və s. kimi), istərsə də isimlər (əl, baş, döş, qol, qıç, tük, su, od, saç, ot, dağ, daş və s. kimi) birhecalı olmuşlar. Bu gün sadə köklü hesab etdiyimiz **oğul** sözü qədim türk dilində **ok**-“varis, nəsil”, **ul/il**-“yurd, el” birhecalı söz kökləri ilə “Yurdun varisi”, **ana** sözü **An**-“yaradan”, **a**-“kiçik” sözləri ilə “Kiçik yaradan”, **ağsakqal** sözü **ağ**-“uca”, **sa**-“zəka, müdrik”, **kal**-“ulu”, birhecalı əski sözlərin birləşməsi ilə “Ulu, uca zəka, müdrik” mənasını daşıyır ki, bunlar birhecalı sözlərin mürəkkəb quruluşda günümüzdə gəlmiş formasıdır. Biz bunu minlərlə sayda müasir sözlərimizə şamil edə bilərik (52, s. 429; 71, s. 306, 607, 582; 207, s.143; 359, s. 78).

2. Dilimizdə hazırda da işlənən kal-“ulu”, il/ul-“yurd”, qut-“qüvvə”, ok-“varis”, ağ-“uca”, man-“qədim, qoca”, ban-“uca” kimi mindən yuxarı sözlərimiz toponimik adlarda qaldığından bunun qədimliyi nəzərə alınmalıdır. Bununla bərabər arxiv sənədlərinə müraciət olunmalı və ilkin yazılış forması türk dili sözlükləri ilə müqayisədə təhlil olunmaqla üzə çıxarılmalıdır. Hazırda dilimizdə ümumişlək sözlərlə adların linqvistik təhlili sadəcə xalq etimologiyasıdır, elmi tədqiqat və ya təhlil deyildir.

3. Toponimik adları hecalara böləkən burada tayfa adlarının olub-olmadığına diqqət edilməli, fonetik hadisələr nəzərə alınmalı, sözdə canlı isimləri təsdiq edən əski türk sözlərinə diqqət edilməklə, adın etnoykonimliyi sübut edilməlidir. Xüsusi olaraq siyasi yöndən sovetlər dövrü irəli sürülmüş fikirlər yenidən təhlil olunmalı, olduğu kimi qəbul edilməməlidir. Onun qəbulu yalnız tarixi faktlara söykənməlidir.

4. Ərəb, fars, erməni mənşəli hesab edilmiş sözlərdəki “van”, “kert”, “kar”, “berd”, “kan”, “şen”, “çor”, “bad/bat”,

“as”, “dal”, “əb”, “kəf” kimi minlərlə söz omonim olaraq qədim türk dili lüğətlərində də yer alır ki, o dövr nə fars, erməni, nə də hazırkı etnik qrup dilləri formalaşmamışdır.

Qeyd edək ki, m.ö. VI-III minilliklərə aid prototürklər haqqında danışarkən biz bu tayfalarla bağlı adlarda bu amilləri nəzərə aldıqda istər onların tarixi, dili, inancı, istərsə də əski dilimizin quruluşuna dair xeyli yeni elmi nəticələr ortalığa çıxmışdır. Bu da Naxçıvan əhalisinin etnogenezi baxımından yeni fikirlər söyləmək imkanı verir (ətraflı bax, 253). Bu dövr tayfaların dövlətçilik, çarlıq, əyalət, ölkə şəklində mövcudluğu ərazisi və dili, tarixi və məişəti haqqında xeyli mənbələr həlilyədə də qalmaqdadır. Buradakı bir sıra məlumatlarda ərazi, tarix, dil məsələləri cüzi dəyişikliklə verilmiş, əsas tarix o qədər də təhrif olunmamışdır. Lakin bu tədqiqatda əsas obyekt olan m.ö. II minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş **sak, kimmer, skif, şirak, kaspi, kəngər, gel, leg, xaçmatak, eləcə də Midiya tayfaları bus, partagen, arizant, maq, budi, kimi** əski türklərin Naxçıvan əhalisinin etnogenezində iştirakı məsələsi xeyli maneələrlə üzləşməkdədir. Hazırda gürcü, erməni, talış, kürd və s. xalqlarının tarixçiləri siyasi oyun dairəsində bu tarixə özgə don geyindirməyə çalışırlar. Biz aşağıda bu barədə geniş məlumat verəcəyik. Bu tayfalarla bağlı adların necə təhlil edildiyi, tədqiqatlarda hansı siyasi amillərin önə çəkildiyini oxucuların da nəzərinə çatdırmağı elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

4. SƏTHİ, TƏSVİRİ XARAKTERLİ ETİMOLOJİ İZAHLAR

Biz Naxçıvan əhalisinin etnogenezində m.ö. II minilliklərdə iştirakı olmuş tayfa adları ilə yaranan oykonimlərin, eləcə də digər türk dili elementlərindən yaranmış məntəqə adlarının tədqiqi zamanı xeyli sayda səthi və təsviri xarakterli izahlarla rastlaşırıq. Bu isə dilimizin və tariximizin son dövrlər formalaşması fikrini yaratmaqla erməni

uydurmalarına və tariximizin saxtalaşdırılmasına da bir vasitə kimi imkan yaradır.

Azərbaycan, o cümlədən də onun bir parçası olan Naxçıvan oykonimlərinin əsas təhrifləri, səthi etimoloji izahlar əsasən əcnəbi alimlərinin yazılarında yer alır. Bu cür çoxsaylı etimoloji izahlara İ.M.Dakonov, V.İ.Avdıyev, K.N.Smironov, K.Q.Burqış, F.V.Minorski, E.A.Qrantovski, Q.A.Melikişvili, Q.Q.Qeorqadze, S.T.Eremyan, R.Açaryan, kimi əcnəbi müəlliflərin araşdırmalarında rast gəlirik. Naxçıvan əhalisinin etnogenezində m.ö. II minilliklər iştirakı olmuş tayfalarla bağlı adların etimoloji izahında da bu siyasət əsas yer almışdır. K.N.Smironov oğuzlarla bağlı Axura məntəqə adını mallara yem verilən “axur” sözü ilə izah etməklə xanın at tövləsini nümunə göstərmiş, Alışar sözünü dərviş Əli Şah adı ilə bağlamış, Bənənyar məntəqə adını da “Bineyi-Nigar” kimi yarı fars, yarı təsviri formada izah etmişdir. O, Düdəngə kənd adına da etimoloji yöndən yanaşmaqla adın “Altı mülkdən iki pay” kimi mənə daşdığını göstərmişdir (466, s. 109-112, 114). T.Əhmədov isə K.Smironovun Bənənyarla bağlı izahından fərqli olaraq, sözün quruluş formasından kənar, “Dağ boynunda uçurum, yarğan” kimi izah etmişdir (171, s. 33). Lakin biz Avar-hunlarda Tudin türk tayfa adına da rast gəlirik (504, s. 91) ki, bu Düdəngə kənd adında təkrarlanmaqla onu “Şöhrətli tudinlər” kimi izah edir. Eyni hal Bənənyar adına da aiddir. Dilimizin ilkin quruluş formasında söz Ban+Anu+yar şəklində tamamilə türk sözlərindən ibarətdir və “Uca Anu işığı” mənasında qədim türk-Azərbaycan mifi ilə bağlı izah olunur. Bu şumer, kassi, lulu prototürklərinin mifindən gəlir ki, biz yuxarıda bu haqda məlumat verdik. Bu istiqamətdə İ.M.Dakonov və E.A.Qrantovskinin yazıları da siyasi maraqlara xidmət edir. Onlar Midiya tayfalarının dili və mənşəyi, eləcə də şərqi türk tayfaları ilə bağlı tədqiqatlarında eyni ölkə ərazisindəki tayfaları “qafqazdilli”, “irandilli”, “anlaşılmayan dildə” təsviri ifadələrlə izahlar vermişlər (284, s.125, 333-337; 343, s. 21-41). Bununla bərabər erməni tədqiqatçısı

S.T.Eremyan Xalxal sözünün “xallı” kimi təsvirini verməklə bərabər onu həm də yarı erməni dilində Xalkan-“Kal yurdu” mənalarında izah edir (424, s. 31). Bütün bu tədqiqatların sayını artırmaq da olar və biz bu barədə öz yazılarımızda xeyli əcnəbi müəllifinin yazılarından nümunələr vermişik (253, s. 42-45)

Eyni səthi izahlara və təsviri xarakterli yazılara Azərbaycan alimlərinin tədqiqat əsərlərində də rast gəlirik. Azərbaycan toponimiyasının tədqiqində xüsusi rolu olmuş B.Budaqov, Q.Məşədiyev, T.Hacıyev, Q.Qeybullayev, A.Bağirov, R.Yüzbaşev, K.Əliyev, T.Əhmədov, Ş.Sədiyev və b. tədqiqatçıların yazılarında qiymətli fikirlərlə yanaşı bu cür təsviri və səthi araşdırmalara da, rast gəlirik. Bu yazılarda mənbələrdə dəfələrlə qeydə alınan qədim türk tayfalarının adlarını daşıyan bir qrup etnooykonimlər dilimiz üçün xarakterik fonetik hadisə və dialekt fərqləri nəzərə alınmadan başqa dillərə aid edilir.

Biz R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Sədiyev, toponimik adlarda qeydə alınan “**kü**”, “**sər**”, “**vat/bat**”, “**di**”, “**cil**”, kimi qədim türk sözlərini talışlara aid etməklə onları “dağ”, “baş”, “yer”, “kənd”, “sucaq yer” mənalarında tamamilə talış dilinə aid sözlər kimi qəbul edirlər. Daha sonra onlar, toponimlərdə qeydə alınan **du**, **sər**, **xar** kimi sözlərin tat dilində “kənd”, “üst baş”, “yer”, **kal**, **qul**, **suva** “dərə”, “arxa tərəf”, “dağ” mənalarında olan sözləri isə, ərazidə olan başqa kerd, ləzgi, udin saxur və s. bu kimi dillərə aid edirlər (275, s. 88-97, 103).

Əgər burada göstərilən söz köklərinə diqqət etsək, onların demək olar ki, hamısı Naxçıvan oykonimik sisteminin bir qrupunda omonim kimi öz əksini tapmaqdadır. Bunlar əski Azərbaycan sözləri olmaqla bütün mənbə və sözlüklərdə bu gün də türk sözləri kimi qeyd olunur. Qədim türk sözlüklərində **kü/ku**-“şan-şöhrət, pay”, **sər/şar** qədim türklərdə **Şar** işıq tanrısının adı və sır-“ışığı” mənalarında işlənmişdir. Bu sözlərə Herodotda türklərin Kuuri şəhər adında, Kuurum, Kiur kimi kuti çarı və tanrısı adlarında, eləcə də türk dili sözlüklərində rast gəlirik (13, V 113; 207, s. 82; 71, I. s. 607). Biz

İ.İ.Meşşaninovun, A.F.Elfordun Urartu və kassilərlə bağlı tədqiqatlarında, eləcə də mənbələrdə **vat/bat** sözünün həm də **buti**-“ölkə yurd” mənalarda yalnız türklərin dilində işləndiyini görürük (57, s. 21-29; 126, s. 299-300; 486, s. 7-11, 147). Bu gün belə türk toponimik sözlüklərində Aşqabat, Arbataks, Batkenq, Kızıl Arbat, Kayıbat, Ulan Bator və s. şəhər və məntəqə adlarında da bu sözlə qarşılaşırıq (99, s. 58-89, 61, 86-87 və s.) ki, Naxçıvan toponimik sistemində də Ordubad və qədim Astabat adlarında **bat** sözü “ölkə yurd” mənasındadır. Bundan başqa, **di**-“tikmək”, **xar/kar** sözlərinin isə tədqiqatlarda və M.Kaşğari sözlüklərində türk sözləri olaraq “əziz, sevimli” və “coşqun” mənalarda işləndiyini görürük (53, s. 432; 54, s.197). Burada **kal/qul**-“ulu” mənalarda, **suva** isə qədim türk **subi** tayfa adı ilə eyni kökə malikdir. Məntəqə adına qoşulan “**cil**” sözünə gəldikdə isə bu gün də Naxçıvan ərazisində “**cil**” və “**cillik**” sözləri işlənməkdədir ki, bu Azərbaycan sözüdür sulu yerlərlə bağlı olaraq bu gün də ümumişlək sözdür. Biz bu adların Azərbaycan sözləri olmaqla onun ərazisində məskunlaşmış azlıqda olan xalqların dilinə Azərbaycan dilindən adlandıqına əminik.

Daha çox etimoloji izahlara cəlb olunan Danzik məntəqə adı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Dan-dansux” sözünə bənzədilməklə “Erkən dan sökülən yer” mənasında təsviri izahla verilmişdir (105, s. 122). Dərəşam məntəqə adı da qədim türk **sem** -“tayfa” sözü ilə Dor tayfa adından yaranmaqla “Dor tayfası” mənasında olduğu halda (48, s. 495), R.M. Yüzbaşov onu “Şam suyu”, (275, s. 116.), S.Babayev isə onu “İşıqlı dərə” mənasında izah etmişlər (142, s. 77). R.S. Məmmədov isə ilkin mənbələrə Erençay yazılışında “Sak ərlərini” qalası mənasında düşən Əlincə qalası adını “Çay qolu” mənasında izah edir (221, s. 19-24). Bu cür izahlara S.Mollazadənin yazılarında da rast gəlirik. O, Naxər- Nax ərləri mənasını daşıyan məntəqə adını (kitabda Naxir) “sürü yolu”, “naxır” mənasında ləzgi dilinə aid edir (424, s. 195). Təbii ki,

məntəqə naxır adını daşımır, oradakı aparıcı tayfalardan birinin adı ilə adlanmışdır.

Xüsusi qeyd etmək istərdik ki, ümumən Q.Qeybullayevin Azərbaycan xalqının etnogenezinə dair tədqiqatları xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Lakin bu müəllifin də yazılarında bəzi hallarda dillərdə təsadüf olunan omonimlik hadisələri qeydə alınmamışdır. O, Hekatey Miletskinin yazılarında m.ö. VI-V yüzilliklərdə Araz çayı adına və onun şimal və cənub axarlarında **moxi-miki** tayfa adını bir çox yazılarda albanlara aid etmiş, bəzi tədqiqatlarında isə talışların əcdadları olduğunu göstərilmişdir (207, s. 126-127). Lakin ümumilikdə tarixi qaynaqlarda Araz çayı boyu ərazilərlə bağlı yazılara diqqət etsək, istər Azərbaycan, istərsə də onun bir parçası olan Naxçıvan ərazilərində Muğan adlarına rast gəlirik. Hər iki Muğan Araz çayının sol sahilindədir ki, bu ərazilərdə talışlar deyil azərbaycanlılar yaşayır. Əgər m.ö. XI-IX əsrlər Manna, Midiya əraziləri və tayfaları haqqındakı məlumatları diqqət etsək, burada maq, arizant, bus, sak, skif, şirak, massaget və s. əllyə yaxın türk tayfaların yaşadığını izləyirik ki, onların arasında talışların adına təsadüf edilmir (126, s. 526-533).

Bizim hər bir xalqın tarixi və mədəniyyətinə hörmətimiz var. Lakin bu adı m.ö. II minillikdə hələ talışların adı çəkilmədiyi bir dövrdə onlara aid etmək, fikrimizcə, sovetlərin siyasi oyunu ilə işlənmiş tarixdə istinad olunmasının nəticəsindən başqa bir şey deyil. Bundan sonra B.Budaqov və Q.Qeybullayev şiraklarla bağlı Alışar məntəqə adını **alış**-“çay ağzı”, **ər**-“tərəf” kimi təsviri izahlarla vermişlər (153, s. 37-39). Lakin türk dili lüğətlərinə istinad etsək al-“uca”, Şar işıq tanrı adı ilə məntəqə adı “Uca Şar” mənasında qədim türk mifi ilə bağlı addır.

Biz toponimikaya dair qiymətli fikirlərə T.Əhmədovun yazılarında da rast gəlirik. Lakin burada da xeyli sayda müəlliflərin yazılarına müstəqil fikir bildirilmədən, müqayisəli təhlillər aparılmadan, təsviri xarakterli fikirlər olduğu kimi təsdiq olunmuşdur. O, talış, udin, ləzgi və s. etnik qrupların

adına söylənmiş Azərbaycan dilinə aid toponimik adlardakı qədim və müasir türk sözlərini olduğu kimi qəbul edib, onların sadalanan xalqlara aid olduğunu göstərir (170, s. 68-70). Əgər xatırlasaq, biz Azərbaycan dilində olan mindən yuxarı məntəqə adının Ermənistanda mövcud olduğunu bilirik və bu tarixi sənədlərdə də qalmaqdadır. Bunları nəzərə almadan XIX əsrdən Azərbaycan kəndlərinə zorla yerləşdirilmiş ermənilərin məskun olduqları bütün məntəqə adlarını ermənilərəmi aid etməliyik? Təbii ki, yox.

Naxçıvan ərazisi ilə bağlı bir qrup oykonimlərin tədqiqinə gəldikdə isə, qeyd edək ki, bu istiqamətdə , B.Budaqov, A.Bağirov, V.Əliyev, Q.Qeybullayev, A.İmanlı, Q.Budaqova və b. alimlərimizin böyük zəhməti və yeni elmi nəticələri olmuşdur. Bu istiqamətdəki tədqiqatlara diqqət etdikdə fikrimizcə, burada uğurlarla yanaşı, əski dilimizin əsasən birhecalı olması amilinə diqqət edilməmiş, tayfa adlarımız adi sözlərdən biri kimi yanlış variantda təqdim edilmişdir.

Billəva kənd adının etimoloji izahına diqqət edən A.İmanlı buradakı Bula və ya Pal tayfa adını özündə qoruyan adı V.Əliyev, Q.Qeybullayev, F.Kırzioğlu, R.Özdək, İ.Bayramov, N.Məmmədov və b. tədqiqatçılara, eləcə də Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının bu komponentlə bağlı etimoloji izahlarına istinad edərək “oba yeri, yurd yeri” mənalarında izah etmişdir. Müəllif bununla bərabər Sak tayfa adını daşıyan mənbələrdə adı Tan+sak kimi keçən bu məntəqə adını Tanqut tayfa adı ilə, bağlayır, sözdə olmayan “qut” sözünün mənası və ada qoşulma səbəbinə dair hər hansı bir dil faktı göstərmir. Kitabda Günn+üt-“Günlərin yaşadığı yer”, Ha+Vuş-“Çavuş qolunun adamları”, Yay+cı-“yaylaqçılığın yeri” kimi xeyli adların etimoloji izahına bu cür diqqət edilmişdir (201, s. 16-17, 23, 45). Əgər tədqiqatda adı çəkilən məntəqə adlarına diqqət etsək, onlar əsasən ikihecalıdır, deməli iki əski türk sözündən ibarətdir ki, tədqiqatda müəllif bəzən bir sözün mənə açımında üç, dörd söz kökü və şəkilçilərdən

istifadə edir. Bu halda izahlar dil qanunlarına uyğun gəlmir. Burada, fonetik paralelliklər nəzərə alınmır və qədim türk dili sözlükləri ilə müqayisələrə çox az təsadüf edilir. Bütün bunlara baxmayaraq müəllifin monoqrafiyalarında xeyli yeni elmi nəticələrlə də qarşılaşırıq. Ə.Eyvazlı isə bu sahə ilə yeni məşğul olmaqla bəzən adda olmayan tayfa adının bu komponentlərlə bağlılığını göstərir. Danzik məntəqə adında Suy sülalə adının olduğunu göstərən müəllif, bu fikirlə bağlı etimoloji izahda əsaslı elmi faktlara müraciət etmir (167, s. 79-81). Bu cür təsviri etimoloji izahlara N.Əsgərovun yazılarında da təsadüf edirik. Elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətli fikirlərlə yanaşı onun tədqiqatlarında Çul tayfa adı heç bir əsas olmadan sul-“su” mənasında açıqlanır (179, s. 311).

Qeyd etdik ki, A.Bağirov Naxçıvan toponimik sistemində çox geniş tədqiqat aparmaqla xeyli uğurlar əldə etmişdir. Onun tədqiqatlarında etnooykonimlərin izahı elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Fikrimizcə, dilimizin əski quruluşu, fonetik hadisələr və türk dili sözlüklərinə istinad edilmədən burada da bəzi təsviri izahlar özünə yer almışdır.

Biz bundan əvvəlki yazılarda A.Bağirovun tədqiqatlarında Aza, Azad, Azar-dey (As+ər) oykonimlərinin “çay kənarı məkan”, Oğuz+bat+ər “Oğuz əri ölkəsi” mənasında məntəqə adının zoonim səciyyəli “Öküzün batdığı yer”, Badaşqan adını (Budi+as+kan- “qüvvətli Budi məkanı” -F.R.) insan adı kimi, Bənənyar adının-Bərə niyaz-“Çay sahilində Niyaza məxsus yer”, Parağa məntəqə adının “ağaya məxsus torpaq” kimi etimoloji izahlarından bəhs etdik (150, s. 36-39, 53, 63, 89, 91 -114, 129, 141; 151, s. 23-68; 152, s. 95-105, 136, 142). Bütün bunlarla belə Naxçıvan toponimik sisteminin ciddi tədqiqində onun xüsusi yeri olmuş, 6 monoqrafiya yüzdən yuxarı elmi məqalələrlə Naxçıvan toponimlərini elmi cəhətdən işıqlandırmışdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan alimlərinin bu istiqamətdəki yazılarındakı səthi araşdırma və elmi nəticələrə biz öz yazılarımızda fikrimizi bildirmişik (250 s.7-14; 253 s. 31-45;

258, s. 126-128.). Müstəqillik əldə etdiyimiz bir dövrdə, həqiqi tədqiqatların aparılmasına dövlət tərəfindən hər cür qayğı və şərait yaradıldığı bir mühitdə bu cür yanlış, səthi tədqiqatların aparılması, belə izahların son dövr tədqiqatlarında dəyişməmiş qalması, fikrimizcə, sovetlər dövrü “müttəfiqlik” “qardaşlıq” konteksti ilə bağlı amillərdən irəli gəlmişdir.

5. ƏRƏB-FARS MƏNŞƏLİ KİMİ TƏDQIQ OLUNMUŞ TÜRK- AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

Naxçıvan ərazisində m.ö. II minillikdə yaşamış tayfaların adları ilə, eləcə də qədim türk mifik təfəkkürü ilə bağlı məntəqə adları-oykonimlərin də bir qrupu istər əcnəbi, istərsə də yerli alimlərin tədqiqatlarında ərəb-fars dilləri ilə izah olunmuşdur. Əcnəbi tədqiqatçıları İ.M.Dyakonov, E.A.Qrantovskiy, E.M.Murzayev, İ.A.Ladının, N.B.Kozlova, B.A.Turaev, M.S.İvanov, Q.A.Melikişvili, Q.Q.Qeorqadze, S.T.Yeremyan, Y.B.Koryakov, A.S.Kaziyan kimilərinin yazılarında bütün Azərbaycan toponimik sistemində, eləcə də Naxçıvan toponimlərinin tədqiqində xeyli adlar yad dillərə aid edilmişdir. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, məntəqə adları ilə bərabər xeyli sayda digər toponimik adlar da “ərəb-farsmənsəli”, “irandilli”, “qafqazdilli”, “anlaşılmayan”, “ermənimənsəli”, “Hind Avropa mənsəli” və s. kimi müxtəlif konsepsiyalardan izah edilmişdir. Bu cür yazılarda türk dillərinə, o cümlədən də Azərbaycan xalqına məxsus olan toponimik adlar daha çox təhrif edilmişdir.

Əcnəbi müəllifləri E.M.Murzayev, İ.A.Ladının, K.N.Smironov, N.B.Kozlova, Y.B.Koryakov kimilərin tədqiqatlarında demək olar ki heç bir müqayisəli təhlil aparılmadan adlardakı komponentlər ərəb-fars dilində yarımcıq təhlil edilmişdir (387, s. 197-223; 394, s. 55-57, 131, 152; 429, s. 24-29).

İ.M.Dyakonov Midiya tayfalarının dilini “irandilli”, E.A.Qrantovski isə ümumən Azərbaycan ərazisində tədqiq etdiyi bütün adları “irandilli”, “ərəb-farsməşəli” sözlər kimi izah etmişdir. Məhz bu istiqamətdən linqvistik təhlillərdə biz xeyli sayda Naxçıvan oykonimlərinin **ərəb-fars** dilində “olması” kimi yanlış fikirlərlə rastlaşırıq ki, burada əsasən Naxçıvan ərazisinin İranla yaxın olması amilini önə çəkirlər (343, s. 23-31, 76-80, 123, 360). Biz öz yazılarımızda dəfələrlə Naxçıvanın İranla və Ermənistanla deyil, minillərlə Cənub Azərbaycan Türkiyə, İrəvan xanlığı və Azərbaycanla sərhədləndiyini qeyd etmişik (242, s. 85-94; 252, s. 10-15). Digər rus tədqiqatçısı İ.M.Artamanovun yazılarında da bəzi müsbət fikirlərlə yanaşı sovet ideologiyasından gəlmə “irandilli”, “ərəb-farsməşəli” konsepsiyası yer alır (304, s. 68-82).

Öz yazılarında hürrütlərin, xəzərlərin tarixi və dilini araşdıran rus və gürcü alimləri Q.E.Afanasyev, Q.Q.Qeorqadze də bu tarixlərdə müəyyən qədər “irandilli” sözlər olsa da onların əsasən rus gürcü dilində olduqlarını iddia edirlər (314, s. 43-55; 339, s. 71-168.)

Aparılmış bu cür qeyri-obyektiv tədqiqatların hər biri özlüyündə neçə-neçə suallar doğurmaqla əsl mənə və tədqiqat üslubundan kənardır. Qeyd edək ki, “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət”ində də Naxçıvana aid Dırnis, Disər, Dizə kimi xeyli sayda adlarımız ərəb-fars sözləri kimi izah edilmişdir (46, s. 200-204).

N.K.Smironov Naxçıvanın adlar sistemində ərəb-fars, erməni məşəli sözlərin çoxluğundan bəhs etməklə Disər, Aza, Dırnis kimi sözlər ərəb-fars və erməni məşəli sözlər kimi izah olunmuşdur (466, s. 69-72, 114). Təbii ki, Naxçıvanla bağlı buradakı adların izahları siyasi məqsəddən kənar deyildi.

Azərbaycan toponimlərinin xeyli hissəsi Z. Bünyadov, B.Budaqov, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, R.Yüzbaşev, A.Babayev, A.Axundov, A.Bağirov, A.İmanlı, T.Əhmədov, K.Əliyev, Q.Gültəkin, Q.Budaqova və b. elm adamlarımız

tərəfindən tədqiq olunarkən bu cür yanlış fikirlərə müəyyən elmi təkziblər verilmişdir.

Qeyd edək ki, Q.Qeybullayevin yazılarında milli təəssübkeşlik danılmazdır. Buna baxmayaraq bu yazılarda Naxçıvan ərazisindəki məntəqə adlarının xeyli hissəsi ərəb-fars mənşəli kimi tədqiq edilmişdir. Burada Disər, Dər, Dizə, Gənz, Ərəfsə, Zeyvə, Nehrəm, Ordubad, bütün Dizə məntəqə adları, Əbrəqunus, Düdəngə, Behrud, Bist, Danaqırt, Parağa, Dəstə, Məzrə, Vayxır kimi xeyli sayda oykonimik adlar ərəb-fars sözləri ilə izah edilmiş, xeyli yanlış izahlar vermişdir. Onun tədqiqatlarında Biləv-“mineral su mənbəyi”, Disər-“iki baş”, Parağa-“kənd”, Bist-“dərə vadi”, Behrud-“ xeyirli çay” Danaqırt-“açıq yer”, “vadi”, Əbrəqunus-“qala kilsə”, Düdəngə-“ iki məhəllə”, Vayxır-“xeyirli yer” və s. şəkillərdə fars, ərəb dillərində izah olunmuşdur. O bu izahlarla bağlı əlavə olaraq onu da qeyd edir ki, bu sözlərin burada işlənməsi farsların bu ərazidə yaşamasına əsas vermir, sözlər sadəcə dilimizə adlanmış sözlərdir (208, s. 80-88; 211, s. 12-14; 338, s. 98-106). Eyni izahlara V.Əliyevin araşdırmalarında da rast gəlirik. O, Naxçıvanın Şərur bölgəsindəki Arbatan, Babək bölgəsindəki Hehrəm sözlərini ərəb dili ilə izah edir. A.Bağirov da bu konsepsiyanı təkrarlayaraq, “Disər” yazılışlarında qaynaqlara düşən bu oykonim Tus+ər “Tus ərlərinin” kəndi mənasında olduğu halda du+sər “iki baş”, daha sonra Deysər/Dehsər şəkillərində olduğu göstərilib “baş kənd” mənalarında farslara, Hehrəm adını isə Q.Qeybullayevə istinadən ərəblərə aid edir (150, s. 27, 29).

Aşağıda yeri gəldikcə bu adların izahlarına ətraflı toxunacağıq. Biz buradakı Disər, Dər, Gənzə-Gənzək, Ərəfsə, Dəstə və digər adların etimoloji izahlarına da toxunmaqla onların türk dilində olduğundan bəhs etmişik (185, s. 303- 312; 253, s. 34-42, 121-122).

Atropatena dövlətindən bəhs edərkən buradakı toponimik adların mənalarına öz münasibətini bildirən A.Fazili, Naxçıvan ərazisində də eynilə təkrarlanan Ka+bud, Dor, Zar,

Til+a, Sovb+ar, As+i+as+t sözlərini fars dilində **Kabud** “göy”, **dor** sözünü **dra** şəklində “dərya”, **zar** sözünü **zare** şəklində “şorsu”, **Tila** sözünü “şor göl” mənasında bu dilə aid edir. **Sovbar** və **Asiavast** sözlərinə gəldikdə isə heç bir dil faktları göstərmədən onları da fars dilinə aid edir (181, s. 24-27). Lakin biz türk dili lüğətlərinə nəzər saldıqda və qədim dilimizin söz quruluşuna istinad etdikdə, adlar tamamilə türk dilində izah olunur. Qədim türk dillərinə əsasən Kabud göl adı **ka**- “şöhrətli”, **budi** Midiya tayfasının adı olmaqla “Şöhrətli Budi” gölü, **Dor** qədim türk tayfa adı, **zar/sır**- “ışıq”, **Tilap** sözü **ia** səsəvəzlənməsi ilə **Tal** tayfa adı, **ap**-“ev”, **ab**-“bacarıqlı” sözləri ilə “Tal evi”, “Bacarıqlı Tal” mənalarında izah olunur (55, s. 212; 71 s. 607; 72, s. 240). Burada **Sovbar** və **Asiavast** sözlərinə gəldikdə isə, **Sovbar** xüsusi adı **Subər** tayfa adı, **As+i+as+t** sözü isə **As** tayfa adı **-i**-“nail oldu, mənsub”, **as**-“qüvvətli, güclü”, **-t** samiti isə “cəmlilik” şəkilçisi və “yurd, məkan” mənalarında olmaqla sözü “Qüvvətli asların yurdu” mənasında izah edir (48, s. 64-65; 71, s. 197-200; 234, s. 345). Təbii ki, bu bir təsadüf deyil dil qanunlarına uyğun izahın nəticəsidir.

T.Əhmədovun yazılarında isə ərəb-fars mənşəli konsepsiyası bir qədər tam əminliklə irəli sürülür. Burada hər dildə olan omonimlik-yazılış eyni olsa da başqa dillərlə inovariantlılıq nəzərə alınmır, qəti fikir söylənilir. O, yazır: “Heç kim inkar edə bilməz ki, tədqiqatlarda ərəb, fars kimi təqdim olunmuş Zeyvə, Xanağa və s. toponimlərin əsasında alınma sözlər durur”. Burada Naxçıvana aid məntəqə adlarından əlavə Azərbaycana aid bir sıra məntəqə adları da yer alır, lakin adlara heç bir izah verilmir (170, s. 75). Eyni fikirlərə biz M.M.Adilov və A.M.Paşayevin yazılarında da rast gəlirik. Onlar Azərbaycan onomastik vahidlərini müxtəlif dillərə bölərək burada Sirab və Xanağa məntəqə adlarını ərəb və fars mənşəli məntəqə adları olaraq göstərmişlər (135, s. 61). Bildiyimiz kimi xalqımızın “Yaradılış” dastanındakı Qara Xan adı qədim türk dilindədir və **qara**-“böyük”, **xan**- “tanrı”, “çar”,

mənələrindədir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, görkəmli dilçi alim A.Babayev təkcə **qra** sözünün 16 mənəsini dil faktları ilə sübut etmişdir (141, s. 139-140).

Xanağa məntəqə adına gəldikdə isə bu qədim türk mifi ilə bağlı olub “Tanrıya ucalan” mənəsini daşımışdır. Biz Nəsimi əsərlərində “Kürreyi-rəhmanə ağdın, getdin ərşə Allahı gör” ifadəsində, “Dədə Qorqud” dastanında “Qazılıq ddağına ağdı, çiçək topladı” ifadəsində sözün “ucalmaq”, mənəsini görürük. Bütöv Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan ərazilərindəki Xanağa məntəqə adları dağlara yaxın olmaqla qədim türk-Azərbaycan mifi ilə bağlı olub, “Uca Tanrı” yurdu mənəsini daşımışdır. **Bu gün bu adın dəyişdirilib “Xanəgah” kimi mövcudluğu öz əlimizlə öz mifik təfəkkürümüzü farslara təqdim etməkdir** (239, s. 6-10; 172, s.141-153). T.Əhmədov daha bir kitabında Azərbaycan ərazisində, o cümlədən də onun bir parçası olan Naxçıvan ərazisindəki xeyli sayda Dizə kənd adının V.V.Radlova istinadən fars dilində “kənd” mənəsində olduğunu yazmışdır (171, s. 49-51). Biz istər Q.Qeybullayev, istərsə də T.Əhmədov və b. alimlərimizin bu adla bağlı fikirlərinə bir fikrimizi də əlavə etmək istərdik. Mənbələrdə **Dizə** məntəqə adı **Dizək** kimi yazılmışdır ki, dilimizin ilkin quruluş forması nəzərə alınmaqla ad **Ti+zək** şəklində qədim türk sözü **ti-** “tikmək”, **zək/sək** tayfa adı olmaqla “Sək tikən” mənəsində izah olunur. Həm də bizə belə gəlir ki, burada “kənd” mənəsində olan dizə sözü “kənd” coğrafi ad göstəricisi ilə “Dizə kəndi” yazılışında tədqiq olunarsa onun “Kənd” kənd kimi ifadə mənəsi nə dərəcədə həqiqətə uyğundur. Məhz bu baxımdan, eləcə də dilimizin ilkin quruluş formasına istinadən biz sözün “Sək tikən” kənd mənəsində olduğuna və fikrimizin doğruluğuna əminik.

Bu problemlə bağlı yüzlərlə əlavə faktlar göstərmək olar. Beləliklə əcnəbi alimləri İ.M.Dyakonov, E.A.Qrantovski, M.S.İvanov, B.A.Turaev, N.B.Kozlova, E.M.Murzayev, İ.A.Ladının, Q.A.Melikişvili, Y.B.Koryakov, K.N.Smironov və b. irəli sürdüyü bu elmi fikir və nəticələri ümumiləşdirərək

fikrimizi belə izah edə bilərik. Ümumilikdə əcnəbi alimlərinin tədqiqatlarındakı “ərəbmənşəli”, “farsmənşəli” konsepsiyaları siyasi mahiyyət daşımaqla xalqımızın tarixi və dilini son dövrlərə çəkmək məqsədi güdmüşdür. Burada dil quruluşu, sözlüklər, xalqın mifik təfəkkürü və s. amillər nəzərə alınmamış, sadəcə məqsədli sovet ideologiyası əsas götürülmüşdür.

Azərbaycan alimləri B.Budaqov, A.Bağirov Q.Qeybullayev, Q.Budaqova, A.İmanlı, T.Əhmədov, A. Fazili, V.Əliyevin və b. tədqiqatçıların yazılarındakı ərəb-fars istiqamətli elmi nəticələr da müəyyən amillərlə bağlı olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi burada da ilkin dil amili, sözlüklərlə müqayisələr, sovetlər dövrü ideologiyaya bağlılıq və onlara istinadlar, təbii ki, bu cür nəticələr ortalığa çıxarmaya bilməzdi.

Ümumən nəticə olaraq deyə bilərik ki, tədqiqatlar zamanı dilin ilkin quruluş forması, sözlüklərə istinadlar, mifik təfəkkürümüz, tayfa adlarının məntəqə adlarının yaranmasında əsas amil olması, fonetik səsəvəzlənmə, dilimizin dialekt fərqləri və s. amillər hökmən nəzərə alınmalıdır. Bununla bərabər m.ö. minilliklərlə bağlı salnamə, mixi yazı və s. mənbələr də nəzərdən qaçırılmalı, oradakı türklərlə bağlı məlumatlar ciddi təhlil edilməlidir.

6. ERMƏNİ MƏNŞƏLİ OLARAQ TƏDQIQ EDİLMİŞ TÜRK- AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

Xüsusi qeyd edək ki, m.ö. II minilliklərlə bağlı etnooykonimlərin bir çoxu rus, erməni, gürcü tədqiqatçılarının əsərlərində “erməni mənşəli” kimi etimoloji izahlara cəlb olunmuşdur. Bu istiqamətdən tədqiqatlar əsasən E.M.Murzayev, İ.M.Dyakonov, M.S.İvanov, QA.Kapansyan, V.V.Qriqoryev V.V.İvanov kimilərinin tədqiqatlarında yer almışdır.

Qeyd edək ki, V.V.Qriqoryev Naxçıvana aid toponimlərə münasibət bildirərkən Anabat məntəqə adının ilkin

yazılışının “Anibat” şəklində olduğunu yazaraq onu ermənilərə aid etməyə çalışmışdır (14, s. 218). İ.M.Dyakonov “Noraşen”, “Ulya Noraşen” kimi adlardakı “şen” komponentini ermənilərə, “şauna” şəklində farslara aid etmişdir (356, s. 251) ki, biz bu gün dilimizdə “şenlik” sözünün işlənməsini izləyirik və bu söz dili XIX əsrdə hələ tam formalaşmamış farsların dilinə (ətraflı bax. 281) türk-Azərbaycan dilindən adlanmışdır. Bununla bərabər addakı **nore**-“yeni” komponenti də sonradan ermənilərin adlarımızı dəyişdirərkən onlara əlavə etdikləri sözdür. Biz mənbələrə diqqət etsək, Culfa rayonu ərazisindəki Noraşen məntəqə adının Çəmənlik, Ulya Noraşen adının isə Şəhur olduğuna dair xeyli faktlara rast gəlirik (89; 116).

Adların bu şəkillərə düşmə səbəbi isə K.S.Davtyanın da etiraf etdiyi kimi, 1806-cı ildən başlayaraq Azərbaycan, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisinin Qazançı, Tumbul, Yarımca, Güznüt, Ərəzin, Əylis, Der, Qışlaq, Aza, Gal, Şurut və s. kəndlərinə Türkiyə, İran, Suriya, Livan ərazilərindən ermənilərin köçürülməsi səbəb olmuşdur. Bununla bağlı sənədlərə diqqət etsək, 1831-ci ildə 10,7 min, Ordubad bölgəsinə 1,4 min, erməni ailəsi köçürülmüşdür ki, bu da onların məskun olduqları bir sıra məntəqə adlarının dəyişdirilməsi ilə nəticələnmişdir (36, s. 33; 338, s.115). N.Adons öz yazılarında Aznaberd sözünün Aza oykonimindən gəldiyini yazaraq onun Aza söz kökü ilə, **berd**-“qala” sözlərindən yaranıb ermənilərə aid olduğunu göstərir və Qarabağın əvvəllər erməni təsirində olmadığını yazır (288, s. 27, 225). Biz bu ərazidə As tayfa adından yaranmış Aza kənd adının erməni müəllifi QA.Kapansyan tərəfindən də izahına təsadüf edirik. Onun, yazılarında söz ermənilərə aid edilir, ad Azaberd şəklində təhrif olunur. Müəllif burada **van**, **berd**, **kert** və s. sonluqları məntəqə adlarına əlavə etməklə onların erməni dilində olduğunu yazır, guya Yuxarı Aza və Aşağı Aza kənd adlarının Pliniyin yazılarında “Kiçik Ermənistan” ərazisində olduğunu iddia edir. Bununla belə o, heç bir dil, tarixi fakt və hər hansı bir mənbə göstərmir. Onun iddiasına görə ermənilər

bu əraziyə köçdükdən sonra “öz qədim adlarını” bu kəndlərə vermişlər. Onun fikrincə, Araz adı da ermənicədir və sonra bu ad indiki Ərəfsə adına adlanmışdır. Bununla bərabər o qədim Tanrı məbədlərini də “Vang” adlandırmaqla guya bu söz əvvəl **avan**-“qəsəbə” mənasında olmuş, sonra **vəngə**-“məbədə” çevrilmiş, **“ki”** sonluğu isə şəkilçi olmuşdur. Lakin o, bu prosesə də dair heç bir mənbə göstərməmişdir (378 s. 44-47, 74-76).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “vəngi” sözü türk Tanrı məbədlərində yazılı daşlar olmuşdur və biz bu haqda aşağıda ətraflı məlumat verəcəyik. Bu cür Azərbaycan toponimlərinin təhrifinə biz Z.Qorqudyanın “Alagöz” adının etimoloji izahında da rast gəlirik. O, “Alagöz” sözündə bir qrup fonetik səs dəyişiklikləri etməklə onu “Arakaç” şəklinə salmaqla erməniləşdirir və “kaç” komponentinin ermənilərdə söz sonluğu olduğunu göstərir (388, 58 [2] c).

Ümumən qeyd edək ki, ermənilərdəki **van, berd, kert, çav, kan, şen, kar, kaç** və s. sonluqlar qədim türk sözlükləri ilə müqayisədə türk dilində olduğu sübut olunur və buna dair biz xeyli sübutlar göstərmişik. Ermənilərin dil quruluşuna gəldikdə isə burada otuz mindən çox söz türk dilindən erməni dilinə adlanmışdır. Bura onların Dəmirçi, Qazı, Allahverdi, Qorqud, Baba və s. şəxs adları, Kas, Sak, Maq və s. tayfa adlarımızdan özlərinə -yan sonluğu artırmaqla yaratdıqları familiyaları da əlavə edə bilərik. Bütün bunların və bir qrup başqa dillərdən alınma sözlər müqabilində erməni dili yox dərəcəsidir. Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi ermənilərin ilkin adı Frakiyada olarkən “friq, briq” olmuş, sonralar Hett dövlətinin Hayasa əyalətində adlarını dəyişib “hayasa”, Ərmən yaylasında isə “ərmən” qoymuşlar və hər dəfə köç etdikləri ərazilərdə assimilyasiya olunmaqla əməllərinə görə qovulmuşlar (253, s. 45-52; 259, s. 13-19). E.M.Murzayev qədim türk dili hesabına yaranmış Surikat- “qüvvətli Sirlər-Siraklar” oykoniminin **kat**-“qüvvə” morfemini, söz kökünün sonuna **-s** hərfi artırmaqla “kats” yazılışında erməni dilində **-sək** şəkilçisi kimi təqdim

etmiş, **şar/şur/sir** komponentinin anlaşılmadığını yazmışdır. Beləliklə m.ö. II minilliyə aid bu komponentlə işlənən sözlər “erməni mənşəli” hesab edilmişdir (429, s. 113). Biz bu sonluqla Naxçıvan oykonimləri sistemində Anaqut, Xürüqut, Şuqut, Camaqat, Siyaqut, Pərnəqut kimi onlarla ada rast gəlirik. Əgər arxiv sənədlərinə və bu adlara diqqət etsək, burada Partagen, Sak, Şu, Hürü tayfa adları, Anu türk mifini görürük. Onun ilkin **Sur/sir** türk tayfa adının anlaşılmadığı haqqındakı fikrə gəldikdə isə, bu siyasi və yanlış tədqiqatın nəticəsidir (241, s. 114-129).

Qeyd edək ki, ümumən Azərbaycan alimlərində m.ö. II-I minilliklərlə bağlı tayfalara aid toponimlərin “ermənimənşəli” konsepsiyası elə də müşahidə olunmur. Bəzi hallarda sözlərin ilkin yazılış variantına gedilmədən bir sıra oykonimlərin izahları bu istiqamətdən verilsə də, belə yazılarda türk dilləri ilə müqayisələr yerində aparılmışdır. Az qismi bu cür yanlış ifadələrlə və izahlarla, sovetlər dövrü Azərbaycanda nəşr olunmuş bir sıra müəlliflərin əsərlərində rast gəlirik. Burada m.ö. VI-III minilliklərə aid Naxçıvan, Der, Əznəberd, Keçəzor, kimi adların izahı ermənilərə aid edilmişdir ki, biz bu haqda gərəkli, elm dəlillər göstərmişik (253, s. 45-52).

Q.Qeybullayev Naxçıvan ərazisi daxilində olan “Aza”, “Naxçıvan”, “Dizak” (müasir Dizə) məntəqə adlarının “ermənidilli” hesab edilməsinin yanlış olduğuna dair bütün kitablarında əsaslı elmi təkziblər vermişdir. O, A.N.Ter-Qevondyan, Ş.V.Smbatyan, B.A.Ulubabayan, A.Ş.Mnasakanyan və s. erməni müəlliflərinin uydurmalarını tarixi faktlarla rədd etmiş, yalnız **kert, berd, şen, çov, şat, kan** kimi sözlərin “ermənidilli” komponentlər olmağını bəzi məqamlarda ehtimal etmişdir (209, s. 27-31; 338, s. 114-120). Lakin biz qədim türklərdə **şad/şat** sözünün Kürşad, Elşad, Ərşad, Ulunşad kimi şəxs adlarında “rütbə” mənasında izləyirik (234, s. 383-385). Bundan sonra qədim türk dili sözlüklərində **şen**-“şenlik”, **kar/kert**-“coşqunluq” və “and, həqiqət”, “işarət”, **kan**-“məkan” **berd** –“mükafatlandırılmış, ödəmə”, **çav-**

“şöhrət”, mənalarında izləyirik (48, s. 95, 135, 301). Əgər keçmiş SSRİ xəritəsinə baxsaq, şimal türkləri saxa, nen, yakut, çuvaş, eləcə də Orta Asiya və b. türklərdə **Abakan**, **Azkar**, **Altınkan**, **Arşen**, **Batvan**, **Berdik** kimi təkcə iki hərflik sözlükdə yüzlərlə belə sözə rast gəlirik ki, bunlar türklərə aiddir (99, s. 26-27, 34-36, 58-59,). Doğrudanmı ermənilər göstərilən bu türklərin ərazilərində şəhər və kənd salmaqla məskunlaşmışlar? Təbii ki, bu belə deyil, və bu sözlər türk dilindən erməni dilinə adlanmış sözlərdir. Biz bəzi yazılarımızda da qeyd etdiyimiz kimi, yalnız Q.Budaqovanın yazılarında Dor-Doray türk tayfa adı ilə bağlı Der məntəqə adının erməni dilində “keşiş, monastr” mənalarında izahına rast gəlirik (154, s. 25, 31, 37). Lakin qeyd etdiyimiz kimi burada Dor Dor+ay tayfa adıdır və onun ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur (253, s. 435-452).

Bütün bu elmi fikirlərin yekunu olaraq qeyd edək ki, Bütöv Azərbaycanın qədim ərazilərində, eləcə də onun bir parçası olan qədim Naxçıvan torpaqlarında m.ö. II minilliklərlə bağlı heç bir erməni toponimi təsadüf olunmur. Bu ərazidə onların məskunluğu çar Rusiyasının himayəsi ilə olmuş və bundan əvvəlki XII-XIII əsrlər ərazilərimizdə tarixi qaynaqlara düşən ermənlər isə türk tayfaları olmuşdur. Bu problem tarixi faktlar əsasında F.Ağasıoğlu tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir (161, s. 7-19).

Biz inanırıq ki, tezliklə Azərbaycan öz torpaqlarına sahib olacaq və mövcud uydurma “Ermənistan” adı Azərbaycan ərazisindən tamamilə silinəcəkdir.

II FƏSİL

NAXÇIVAN ƏRAZISİNDƏ M.Ö. II -I MİNİLLİKLƏRDƏ MƏSKUN OLMUŞ PROTOTÜRK-AZƏRBAYCAN TAYFALARI

1. KƏNGƏR TÜRKLƏRİ

Qaynaq və salnamə məlumatlarında mənşəcə kökləri miladdan öncəki minilliklərə bağlı olduğu sübuta yetən, lakin, tarixi proseslərdə iştirakı, eləcə də əraziləri haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmiş qədim Azərbaycan tayfalarından biri də Naxçıvan ərazisində hələ m.ö. II minilliyin əvvəllərindən məskunlaşmış Kəngər boyları olmuşdur. Bu tayfalar bəzən oğuzların Kanq tayfaları kimi tədqiqatlarda yer almış, bəzən ayrıca bir türk boyu olduğu göstərilə də tam tədqiq edilməmiş, qaynaqlardakı məlumatlar nəzərə alınmadan rus siyasi ideologiyasına uyğun fikirlər söylənilmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan əhalisinin qədim torpaqlarından siyasi oyunla qoparılarq Cənub və Qərb Azərbaycan torpaqlarına qatılıb fars, erməni hakimiyyətlərini altına düşən Maku, İrəvan xanlığı bölgələrində də bu tayfalar geniş yayılmış, əhalinin etnogenezində xüsusi yerləri olmuşdur. Bu gün belə bu tayfaların Naxçıvan ərazisində çox qədimlərdən yerli sakinlər olmasına, ən qədim dövrdən bu günümüzədək ərazinin ictimai siyasi mühitində əsaslı rol oynadıqlarına dair keyli sayda tarixi faktlar mövcuddur. Bəs bu tayfalar necə araşdırılmış hansı qaynaq məlumatlarında yer almışdır? Bu suallara cavab vermək üçün əski yazılı mənbələrə, antik müəlliflərin əsərlərinə, eləcə də tədqiqatlara müqayisəli nəzər salmaq elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etmək istərdik ki, Kəngər tayfaları qədim mənbələrə istinad olunmadan tədqiqatçılar tərəfindən sistemli şəkildə araşdırılmamış ilk dəfə olaraq bu istiqamətdə yalnız tərəfimizdən ən qədim dövrlərin yazılı salnamələrinə və tarixi faktlara müraciət edilmişdir. Bu problemləri nəzərə alaraq

tədqiqatlarda kəngərlərin necə adlanması və araşdırılmasına diqqət etməyi elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

R.Özdək oğuzları “Üç oxlar”, “Boz oxlar” kimi təqdim edərək, Boz oxlara Qayı, Bayat, Alkaravlı, Karaavul, Yazır, Döyər, Dodurqa, Yaparlı, Avşar, Kızık, Bəydili, Karkın, Üç Oxlara isə Bayındır, Beçənə, Çavuldur, Çəbni, Salur, Eymur, Alayuntlu, Üregir, Yiğdir, Büqdüz, Yıva, Kınıq boylarını daxil edir. Burada sonuncu Kınıq boyları Kəngərlər hesab edilmişdir. Kəngərlərin tarixi haqqında isə qəti fikir söylənilmir (236, s.1). Digər bir mənbədə oğuzların “Boz ok” boyları Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli, Yazır, Dögər, Dodurqa, Yaparlı, Afşar, Kızık, Bəydilli, Qarxın, “Üç ok” boylarına isə Bayandır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymur, Alayuntlu, Yüregir, İqdir, Büqdüz, İva, Kınık adlanmaqla 24 boydan ibarət olduqları qeyd olunur (524). Burada da Üç okların tərkibinə daxil olan sonuncu Kınıq boyları Kəngər tayfaları hesab olunur, lakin bu tayfaların tarixi və ərazisindən məlumat verilmir.

Təəssüflə qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində kəngərlər yerli tayfalar olsalar da, sovetlər dönəmində nəşr olunmuş Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında (bunu tərtib edənlər təbii ki, azərbaycanlı alimlər idi) onlar “gəlmə tayfalar” kimi təqdim olunurlar. Kəngərlərin ərazilərimizdə məskunlaşması tarixi dəqiq göstərilir, lakin ehtimal şəklində onların peçeneqlərlə ərazimizə hunların tərkibində gəldikləri eramızın əvvəllərinə aid edilir. Bu tayfaların Naxçıvanda məskunlaşdığı dövr isə V əsr olaraq göstərilir (77, s. 352).

Bəzi tədqiqatlarda da Azərbaycan xalqının, o cümlədən də Naxçıvan əhalisinin etnogenezi səthi, əsaslı mənbə göstərilmədən, qədim mənbələrə istinad olunmadan yanlış nəticələr söylənir. M.H.Vəliyev (Baharlı) öz tədqiqatlarında belə bir konsepsiyadan çıxış edərək, heç bir mənbə göstərmədən guya Şimal və Cənub Azərbaycana qədim türk tayfaları IX əsrdə (826-836-cı illər) ərəblərə qarşı qalxan üsyanı yatırmaqdan ötrə gəlmişlər. Ərəblərin dəvəti ilə Amu Dərya tərəfdən gələn bu türklərin arasında **kəngər, cavanşirli, xələc,**

türkmən, moğol, kayı, cığatay, səlcuq və s. türk tayfaları əsas yer alırdı. O, kəngərləri “kanqlı”, “xəngə”, kimi göstərərək peçeneqlərin övladları kimi təqdim edir (223, s. 41).

K.N.Smironovun “Naxçıvan əyalətinin tarixi və etnoqrafiyasına dair materiallar” əsəri maraqlı tarixi faktlar ortalığa qoyur. Burada ön söz müəllifi Əziz Mirəhmədov M.H.Vəliyevə istinadən onun fikirlərini təkrarlayır və Kəngərli tayfalarının Monqolustan, Türk, Azərbaycan, Gürcüstan, İran ərazilərində məskun olduğunu, qərbə doğru hərəkət edərkən 120 min ailə ilə Naxçıvan ərazilərində məskunlaşdıklarını yazır. K.Smironovun özü isə bu əsərdə Naxçıvan ərazilərinə kəngərlərin gəlişini XI yüzilə aid edir və qeyd edir ki, Kəngərli bəylərinin özlərinin dediklərinə görə min il bundan əvvəl xəlifələrin çağırışı ilə onlar Zaqafqaziyanın işğalında ərəblərə yardım edərək Qarabağ və Naxçıvan əyalətlərində məskunlaşmışlar. Bütün kitabında Kəngərli orduları, komandirləri haqqında geniş məlumat verən müəllif, 1803-cü ildə onların böyük güc olduqlarını göstərir (466, s. 10-18, 36). Əgər biz burada “min il əvvəl” ifadəsindəki məlumatı nəzərə alsaq, hadisələr I əsr “ərəb işğalı dövrünə” təsadüf edir. Lakin bildiyimiz kimi ərəblərin Azərbaycana ilk yürüşləri tarixi mənbələrdə VII əsrin I yarısına aid edilir. Bu dövrün hadisələrini əks etdirən qədim ərəb mənbələrinin bir qisminə ərəblərin Azərbaycan ərazisinə (onun cənub hissəsinə) ilk basqınının məhz həmin illərdə, yəni 639-640-cı illərdə baş verildiyi qeyd olunur. Bu müəlliflərdən “fütuhət” haqqında xüsusi kitab yazmış IX əsr ərəb tarixçisi əl-Bəlazuri Azərbaycanın hicri tarixi ilə 18 (639)-cü ildə Huzeyfə ibn əl-Yəmənin başçılığı ilə sülh yolu ilə alındığı barədə məlumat verir ki, burada da işğal olunan ərazi Urmiya ətrafı olaraq göstərilir (78, s. 168-175; 156, s. 81-87). Göründüyü kimi bu fikirlər sadəcə məlumat xarakteri daşıyır və “min il öncə” ifadəsi ərəblərin işğalından xeyli əvvələ gedir ki, bu da fikrin doğru olmadığını göstərir.

Biz belə məlumatlara ümumiləşdirilmiş əsərlərdə də rast gəlirik. Çin mənbələrinin m.ö. II yüzilliyə aid məlumatlarında Usun tayfalarından Şimal-Qərbdə Kanqyuy (Kəngər) dövlətinin adı çəkilir və bu dövlət adının tayfa adı olub Xarəzmin Şimal-Qərbindən gələn köçəri tayfalar olduğu vurğulanır. Mənbədə həm də Cənub-Şərqi Asiyada kiçik Kanqar adasından arxeoloji araşdırmalardan aşkarlanan paleolit dövrünə aid tapıntılar qeyd olunur ki, bunlar da burada yaşamış tayfalara aid edilir (126, s. 87; 127, s. 445). Əgər bu məlumatdakı “paleolit dövr arxeoloji nümunələr mədəniyyəti” ifadəsini nəzərə alsaq, bu tarix m.ö. VII minilliyi əhatə edir. Deməli Kəngər türkləri bu mədəniyyəti yaradan prototürklərin varisi də ola bilər və bu bir ehtimal olsa da həqiqətə yaxındır (-F.R.).

Azərbaycanın bu qədim mədəniyyətinin ilk inkişaf dövrü və formalaşması mərhələsini əski prototürklərlə bağlayan İ.Əliyev Azərbaycan türklərinin ümumtürk arealında baş vermiş universal səciyyəli mədəni-tarixi hadisələrin mərkəzində duraraq, ümumtürk mədəniyyətinin formalaşmasında böyük tarixi rol oynadığını yazır. Azərbaycan türklərinin ümumtürk tarixində əsaslı şəkildə tarixi rolunu qeyd edən müəllif, ərazidə yerli- avtohton sakinlər olmuş prototürk etnosları **subartu, lulu, quti, turuk, kuman, az, kəngər, zəngi, kassi, sak** və s. tayfaların adını çəkir onları m.ö. VII-V əsrlərə aid edir (297, s. 86).

Akademik İ.Həbibbəylinin yazılarında da kəngərlər Azərbaycanın bütün bölgələrində hələ eradan əvvəlki dövrlərdə **bulqar, xəzər, oğuz, hun** və s. qədim türk tayfaları ilə birgə göstərilir və kəngərlərin bu tayfa ittifaqında Manna, Midiya, Atropatena kimi dövlətlərin yerli tayfaları olduğu qeyd olunur (369, s. 32-38).

Bildiyimiz kimi Q.Qeybullayev Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsinə geniş aspektdən yanaşan tədqiqatçılardan biri olmuşdur. O, kəngərlərlə bağlı Strabon, K.Baqryanarodni, G.Moravig, İbn Xordadbeh kimi səyyahların, S.Klyaştorni, L.Meliksetbekov, S.Alyarov, S.Yeremyan və b.

tədqiqatçıların əsərlərinə, gürcü, erməni, Suriya, ərəb və s. mənbələrə istinadən Alban, Aral gölü, Sırdərya, gürcü, erməni, Bütöv Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan ərazilərində kəngərlərin yayıldığını göstərir. Müəllif, bu mənbələr əsasında **kanqlı, kanqay, kanqar, kanqaras** və s. yazılışlı bütün tayfaların kəngərlər olduğunu göstərərək, onların m.ö. II əsrdə Kanqyuy adda dövlətlərinin olduğunu yazır. Burada, bu tayfa adıyla yayılmış toponimləri misal göstərən Q.Qeybullayev, “Kəngər” tayfa adını “kanq əri” mənasında peçeneqlərin bir qolu kimi izah edib, Zaqafqaziyada məskunlaşdıqları tarixi V əsrə aid edir (337, s. 102-103). Müəllif başqa kitablarında V əsr erməni mənbələrinə istinadən Qazax rayonu ərazisində “Kəngər torpağı” olduğunu göstərərək kəngərlərin peçeneqlərlə bir ittifaqda olduğunu yazır. Q.Qeybullayev peçeneqlərin bir hissəsinin Kəngər, İberiya və Ermənistan sərhədləri arasındakı torpağın Kəngər torpağı adlandığını qeyd edərək, onların Ararat vadisində yayıldıklarını, bu ərazidə Kəngər adının mövcudluğunu N.Q.Adonsa və qədim erməni mənbələrinə görə V əsrə, 482-ci ilə aid edir. Burada peçeneqlərin tərkibində kəngərlərin İrəvan xanlığı və Gürcüstan arası ərazilərə (əsərdə Ermənistan) gəlişini m.ö. III-II əsrlərə aid edən Q.Qeybullayev, Kol tayfalarını Kəngər-Peçeneqlərin tərkibində göstərməklə onların əsasən kəngərlərin yaşadığı ərazidə məskunlaşdıqları haqda məlumat verir və mənbələr göstərir. Daha sonra digər qaynaqlara istinad edən müəllif, kolların indiki Ermənistan ərazisində miladdan öncəki minilliklərdən yaşadığını qeyd edir (210. s. 97, 111-112). Başqa bir kitabında isə kəngərlərin bir qolunun Qarabağ adlandığını, Naxçıvandakı Qarabağlar kəndinin kəngərlərin tayfa adından yarandığını göstərir. O, eramızın əvvəllərindən Qazax-Ağstafa, İberiya və Ermənistan sərhədləri arasındakı ərazilərimizdə, o cümlədən Naxçıvan ərazilərində kəngərlərin məskun olduqlarını qeyd edir (209, s. 98-100; 338, s. 30-31).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tayfa adları və əski sözlərimizin ilkin yaranışda əsasən birhecalı olması salnamə

yazılarında qədim türklərlə bağlı işlənmiş sözlərlə də öz təsdiqini tapır. Bu sistem qədim türk sözlüklərində sözlərin ilkin quruluşu ilə də birmənalı olaraq sübut olunur. Biz bu variantda şumer dilini quruluşunu təhlil edən görkəmli dilçi alim T.Hacıyevin tədqiqatlarında da rast gəlirik. Bildiyimiz kimi şumer dilini bir çox alim türk dili sayır (482, s. 193). T.Hacıyev də şumer türk dil quruluşunu müqayisəli təhlil edərək, şumerlərdəki 24 sait və samit səslərin (6 sait 18 samit) dilimizdəki səslərlə paralelliyinə, kar və cingiltillik münasibətinə elmi sübutlar göstərərək onların eyni kökdən gəldiyini yazır (190, s. 21-24).

T.Əhmədovun tədqiqatlarında Kəngər tayfası haqqında maraqlı fikirlərlə rastlaşırıq. O, kəngərləri bir türk boyu olaraq görməklə, mənbələrdəki “kanqlı” (qanlı) etnonimini kəngərlərlə eyniləşdirir. Ç.Vəlixanov, N.Zeydlitsin fikirlərinə istinad edən müəllif onların m.ö. **kanqlı** kimi III əsrdən mövcud olduqlarını, bir qisminin VII əsrdə peçeneq və xəzərlərə, digərlərinin isə 1218-ci ildə monqollara qarışdıqlarını qeyd edir. Burada Orta Asiya və monqollardakı osmanlıların bu gün belə “Xanqar” adlandıqları göstərilir (170, s. 158). Naxçıvan xanlığına dair mənbə məlumatlarında isə kəngərlər qızılbaş tayfaları kimi təqdim edilir (176, s. 12).

Bir qrup tədqiqatlarda kəngərlər müxtəlif tayfa birliklərinin tərkibində göstərilir. Biz K.Ş.Şanyazovun yazılarında kəngərləri peçeneq türkləri ilə bir ittifaqda görürük. Burada kəngərlər kıpçaq, ıstı, cəlayir, üçoktı, sırqalı, çançklı tayfaları ilə birgə **Kanqlı** kimi göstərilir. Müəllif kəngərlərin qərbə axınının erkən dövrlərdə başladığını, erməni və gürcü mənbələrinin Qafqazın Kəngər dağlarında kəngərlərin (kanqyu, kanqlı) məskunlaşmasının eramızın I-IV əsrlərinə aid etmələri məlumatlarını əsas götürür (484, s. 39-40, 131). Müəllifin irəli sürdüyü bu konsepsiya göründüyü kimi başqa mənbələr göstərilmədən irəli sürülür. Əgər burada “erməni gürcü mənbələri” ifadəsi nəzərə alınarsa biz bu mənbələrin XVII-XIX əsrlərdən formalaşdığını görürük. Çünki ermənilərin rus

siyasəti ilə ərazilərimizə köçürülməsi 1820-ci ildən sonra başlamış, gürcülər isə XVII əsrdə Metix (Mati, Maday adındandır -F.R.) qalası ətrafında kiçik bir knyazlıq kimi göstərilir. Burada hansı mənbəyə əsaslanma qaranlıq qalır və bütün bunlar sadəcə olaraq ümumiləşdirilmiş bir versiya kimi nəzərə çətdirilir.

Türk müəllifi Zeki Velidi Toğan Güney Qafqaza köçmüş Türk boyları Bulqarlar, Hunlar, Barsillər (Barsulalar, Borçalılar), Xəzərlər arasında Kəngər tayfalarını da göstərməklə, bu tarixi prosesin miladın ilk yüzillərində baş verdiyini yazır. O, Suriyalı müəllif Abas Katina istinadən Bulqar boylarının məskunlaşdığı ərazini m.ö. 120-ci ildə Güney Qafqazı keçərək, Qars tərəflərində göstərir. Daha sonra o, macar alimi Y.Almasinin yazıları və tədqiqatlarına istinadən ümumən türklərin ana yurdunun orta Asiyada Tyan-Şan dağlarından Aral gölünə qədər olan əraziləri əhatə etdiyini yazır. Türk dillərinin qohumluq probleminə də toxunan müəllif, bu dilin Ön Asiya, Şumer, Elam dilləri ilə əlaqəsinin hələ m.ö. IV—III minilliklərdən mövcudluğunu, lakin, Orta Asiyada formalaşdığını qeyd edir (521, s. 9-17, 98).

2007-ci ildə çıxan “Azərbaycan tarixi” kitabında isə Azərbaycana yerləşmiş Kəngər boylarının adı ilə ərazidə Qavarn Kangaraç məntəqə adı olduğu qeyd olunur. Burada, erməni tarixçisi Paparlı Qazarın yazılarında, eləcə də Süryani mənbələrində kəngərlər və onların ərazisi haqqında qiymətli məlumatlar verdiyindən bəhs edilir, lakin dəqiq tarix göstərilmir (80, s. 175-176).

Kəngərlər haqqında elmi cəhətdən maraqlı məlumatlara A.Məmmədovun “Kəngərlər” kitabında rast gəlirik. O, basienlərdən (sonrakı peçeneqlər) danışarkən onların m.ö. I minilliyin ortalarında Sırdərya çayının orta axınında bir dövlət qurduqlarından bəhs edir. Müəllif, bu dövlətin eramızın IV əsrinə qədər yaşadığını, adını isə Sırdəryanın sıldırım sahilində qədim Kanq qalasından götürdüyünü yazır. Ərəb müəllifi ibn Xordadbehə istinad edən A.Məmmədov (IX əsr) Sırdəryanı

Kanqar adlandırır. Bir sıra şərqşünasların Kanq sözünün fars dilində kan “kanal” sözündən əmələ gəldiyini təkzib edən müəllif, Kanq toponiminin qədim türk dillərində **kanq** (monqolca və türkcə qanq) “çayın sıldırımli hündür sahili”, “sıldırımli qaya” mənasında olduğunu yazır. O, Kanq qala adının m.ö. VII əsrə aid “Avesta”da Kanqha, m.ö. IV əsrə aid Hind eposu “Mahabharata”da Kanqı, VI-X əsrlərə aid farsdilli mənbələrdə isə Kanqdez (dez “qala”) mənasında izah edir. Bu sözün Orxon-Yenisey türk runi yazılarında Kanq, qədim Çin mənbələrində Kanqyuy kimi təkrarlandığını yazan A.Məmmədov m.ö. son əsrlərdə Kanq dövlətində yaşayan qədim türklərin “kəngər”-Kanq ərləri mənasında etnonim olaraq qəbul edir. O nəticə olaraq, Kanq dövlətinin əsasını qoyanların basienlər, yəni peçeneqlər olduğunu onların bu dövlətdən kənarında yaşayan hissəsinin “kəngər” adını daşdığını qeyd edir (226, s. 5-7).

Bu problemlə bağlı qiymətli məlumatlara R.İ.Cəbiyevin yazılarında təsadüf edirik. O, Kəngər tayfaları haqqında “Şumer kilidi” kitabında “Kenqir, Sennaar, yoxsa Şumer?” başlığında elmi cəhətdən maraqlı tarixi və dil faktları ortalığa çıxarır. Şumer ölkəsinin “Kalan” adlandığını, onun başqa bir adının isə **Kİ.EN.Qİ(R)** olduğunu yazan müəllif, bununla bərabər bu sözün “odlu obyektə göydən enənlərin ölkəsi” mənasında izah olduğunu da qeyd edir. Daha sonra o, Kenqir ölkəsinə akkadların “şumer” adlandırdığını, bu əfsanədə dinqirlərin (kəngərlərin-F.R.) mu-“dik göyə qalxmağından” bəhs edir. R.İ.Cəbiyev burad akkadların “şumer” sözünün “şumu” adlandırdığını, onun da “dik göyə qalxan” mənasında olduğunu göstərir və Şumer sözünün “şum+ər”, “sub+yer” təqdiminin türk kökənli olduğunu yazır, lakin bu fikrin doğruluğunu təkzib edir. Əsərdə riyazi hesablamalar, təqvimlər, gün, ay, il haqqında da maraqlı məlumatlar verilir (157, s. 120-133).

Kitabda yeni elmi fikirlər çoxluğu diqqəti cəlb etsə də, sadalanan bütün fikir və etimoloji izahlar nə qədər maraqlı olsa da belə, müəllif bu sözlərin necə oxunduğunu göstərmir,

sözlərin məna açımında hər hansı bir qədim türk dili sözlüyünə istinad etmir, buna necə nail olduğu elmi cəhətdən əsaslandırılmır. Əsərdə riyazi hesablamalar, təqvimlər, gün, ay, il haqqında da maraqlı məlumatlar verilir, lakin, bu halda da söylənilən fikirlər ehtimal xarakterli olsa da, belə elmi əsasla süykənmir.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də xüsusi qeyd edək ki, bu gün belə öz danışıqlarında Cənub Azərbaycanın fars eləcə də azərbaycanlı əhalisi ərəb mənbələrində indiki uydurma “Fars körfəzi”nin Bəsrə-Kəngər körfəzi adlandığını, Təbriz, Urmiya, Türkünbur ərazilərində yaşayan azərbaycanlıların isə körfəzi “Kəngər körfəzi” kimi təqdim etdiklərini görürük (Şəxsi müşahidə-F.R.).

Orxon-Yenisey yazılarında S.E.Malovdan sonra gözəl araşdırmalar aparan A.S. Amanjolov Gül-tegin abidəsindəki yazılarda “kenqeres” sözünü etnos-tayfa adı kimi götürərək, coğrafi ad olan Keneres toponimini də kəngərlərlə bağlayıb IX əsr ərəb mənbələrində bu tayfa adının qeyd olunduğunu yazır. O, toponimdə “kenqer, kenqir” kökünü tayfa adı, **-es** sonluğunu isə **-es/eş** adlıq halın əski, donmuş, arxaikləşmiş şəkli kimi qəbul edir. Bundan sonra müəllif Sırdəryanın aşağı axarında Kanqar çayı, müasir Qazaxstan ərazisində Kenqir çayı, Ulutau dağlarında Sarıkenqir, Karakenqir, Jazdıkenqir adlarının da, Kenqir olduğunu göstərir. Müəllif, Sarısu çayının bir qolunun, eləcə də Sarısu-Kenqir hövzə adlarının da bu tayfa adından gəldiyini yazır (301, s. 41).

Son on ildə Naxçıvan əhalisinin etnogenezində əsaslı yeri olan kəngərlər haqqında xeyli sayda yerli müəlliflərin də tədqiqatlarında qiymətli məlumatlara rast gəlirik. Bu istiqamətdə adların etimoloji izahlarına toxunan A.Bağirovun yazılarında kəngərlər yerli ən qədim tayfalar kimi göstərilmiş, F.Rəşidəddin, Əbülqazi Bahadır xan, İ.Markvart, K.Menqəşt, Parbli Lazar, Q.Voroşil, V.Qriqoryev, K.Smironov, İ.Şopen, E.Seyidov, A.Qasimov və başqalarının yazılarına ətraflı nəzər salınmışdır. O, bu yazılara istinadən əsərlərdə, eləcə də Orxon-

Yenisey abidələrindəki “kanqlı”, “kanq, kenq”, “kanqres”, “kəngərəs” və s yazılışlara, sözün etimoloji izahlarındakı “arabaçılar”, “arabalı”, “Kəng çayının kişiləri”, eləcə də əraziləri və “gəlmə” kimi versiyalara və onlarla bağlı onomastik vahidlərə diqqət yetirmişdir (150, s. 65-68).

Kəngərlərin tarixi haqqında maraqlı məlumatlardan biri də İ.Kəngərlinin bu istiqamətdə yazdığı monoqrafiyadır. O, “Kəngərli elinin soy kitabı”nda kəngərlərin mənşəyi məsələsi, Cənub-Şərqi Avropa, Cənub Qafqaz və Xəzərin Cənub-Qərbində onların peçeneqlərlə ittifaqını qeyd edir. Burada kəngərlərin tarix səhnəsində olduğu dövr m.ö. III əsrə aid edilmiş, Orta Asiyada Kanq dövləti qurduqları kimi digər məsələlər də geniş yer alır. Müəllif onların sak mənşəli və “irandilli” olmasını elmi cəhətdən təkzib etmiş, onları peçeneqlərin bir qolu olaraq göstərmiş, Orta Asiya mənşəli olduqlarını qeyd etmişdir. Çoxsaylı tədqiqatlara diqqət edən İ.Kəngərli kəngərlərin m.ö. VII-III əsrlər Çin mənbələrindəki Kanq dövləti kimi yerinə diqqət edərək, Avesta və Hind eposu “Mahabharata”da Kanqı adlanma formalarını təhlil etmişdir. Bu istiqamətdə kəngərlər haqqında eramızın I-VIII əsrlərinə aid fars, türk mənbələrindəki yeri müəllif tərəfindən geniş araşdırmışdır. Sözü dövlət adı olaraq qəbul edən İ.Kəngərli Kanqlı komponentini tayfa adı kimi kəngər- “Kanq əri” mənasında izah edərək, onların Cənub Qafqazda, Xəzər ətrafında yayılması və Naxçıvan xanlığında yeri, məişətləri bu tayfaların görkəmli nümayəndələri və s. haqqında da geniş araşdırma aparmışdır (205, s. 96-102, 155-162, 192-194).

Əgər bura qədər olan tədqiqatların ümumi nəticələrinə diqqət etsək, kəngərlər Peçeneq, Monqol, Hun, Xəzər, Bulqar, Barsil, Qızılbaş və s. tayfaların daxilində göstərilirlər, şumerlərə aid edilir və şumerlər **Kanqar** adlandırılır. Bu əsaslı şəkildə türklərin yekdil ittifaqından, mənşə və dillərindən xəbər verən çox gərəkli elmi faktlardır.

Bütün bu məlumatlara əsaslanan müəlliflərin elmi nəticələri xeyli əhəmiyyətli olsa da, fikrimizcə, Kəngər tarixi,

sözün etimologiyası, Naxçıvan ərazisində məskunlaşma dövrü tam deyil və elmi cəhətdən ziddiyyətlidir. Əgər bura qədər olan tədqiqatlardakı məlumatları ümumiləşdirsək, Kəngər tayfalarının Azərbaycan ərazilərində məskunlaşması m.ö. VII əsr və miladın I yüzilindən qabağa keçmir. Bəs əsl həqiqətdə Kəngər boyları doğrudanmı Oğuz tayfa qoludur və ya m.ö. VII yüzildə Midiya tayfalarından biridir? Bu suallara cavab tapmaq üçün yenə də qədim yazılı mənbələrə diqqət etmək elmi cəhətdən əhəmiyyətli olardı.

Öncə Kəngər tayfalarının m.ö. dövrlərə aidliyini sübut edən bəzi faktlara, digər tədqiqat və qaynaqlara, kəngərlərin “Oğuznamədə” necə adlanmaları və oğuzlara sonradan qoşulmalarına dair konsepsiyalara aydınlıq gətirmək üçün, bu tayfaların doğrudan da Kəngər boyları olub-olmadığına diqqət edək.

Təbii ki, F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsəri bu istiqamətdən etibarlı və əsas mənbə olaraq hələlik öz qiymətini itirməmişdir. Tərəfimizdən bu dastan üzərində aparılan müqayisələrdə maraqlı elmi faktlar ortalığa çıxır.

Oğuz hakimiyyəyə gəldikdən sonra əmiləri və qohumları ilə döyüşür, onlar üzərində qələbə çalır, bundan sonra çadır qurdurub şənlik etmək istəyir. O, arxadan kömək məqsədilə gələn, ona qoşulan tayfaya “uyğur”, yəni “arxadan gələn”, Oğuz kömək edərək düşməni pərən-pərənə salıb, onların qənimətlərini ələ keçirib araba düzəldərək onun ardınca gələn başqa bir qəbiləyə isə “Kanqlı”, yəni “arabaçılar” adını verir (15, s. 12-13; 16, s. 135-139). Əgər “Oğuznamə”dən götürülmüş bu ifadələrə diqqət etsək, istər Uyğur, istərsə də Kanqlı türkləri əsərdə “köməyə gələn başqa qəbilə” kimi təqdim olunurlar. Deməli Kanqlı-Kəngər tayfaları Oğuzdan da öncə var idi və Oğuz tayfalarından deyil. Onlar Oğuz sonradan qoşularaq döyüşdə ona kömək edən, ilk araba düzəldən tayfalar olmaqla başqa qəbildən olan türk tayfalarıdır. Bu tarixi məlumatlar onların oğuzlardan qabaq tarix səhnəsində olub

sonralar Oğuz tayfa ittifaqına qoşulduğunu əsaslı şəkildə sübut edir (-F.R.).

Burada bir məsələni də xüsusi qeyd edək ki, bu “Oğuznaməni” ilk dəfə fars dilindən tərcümə edən L.A.Xetaqurova olmuş, etnik dastan kimi öyrənən alimlər isə V.V.Radlov, V.V.Bartold, P.Pelyo, V.Banqdan və b. olmuşlar. Bunların yazılarında biz bir-birini təkzib edən xeyli fikirlərlə qarşılaşırıq (ətraflı bax, 16, s. 140-143; 315, s.127-133; 316, s. 473-486; 447, s. 21-28).

Əgər bütün bu faktlar müqabilində kəngərlər oğuz boyları deyilsə, kömək məqsədilə onlara sonradan qoşulmuşlarsa, bəs onda bu türklərin ana yurdu harada olmuşdur və onlar hansı boydan gəlirlər?

Yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” əsərində maraqlı və elmi cəhətdən əhəmiyyətli bir faktla qarşılaşırıq. Burada Kserksin farslara poçt göndərdiyi, bunun gecə, gündüz, qar, yağış bilmədən gedən xüsusi atlılar tərəfindən yerinə yetirildiyi və onların “anqareonlar” adlandırıldığı göstərilir (13, VIII, 98). Bu məlumatdakı anqareonlar bəzi tədqiqatlarda Kəngər tayfaları hesab edilir.

Bu baxımdan B.A.Litvinskinin Və S.Q.Klyaştorunun yazıları da elmi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Onların öz yazılarında m.ö. II yüzillikdə Kəngər türklərinin Kanqyuy adlı dövlətlərinin olduğunu və bunun kəngərlər olduğunu qeyd edirlər. Bu tayfaların ərazisi olaraq müəlliflər Baykal gölü, Amu dərya və Sır Dərya çaylarının ətrafını göstəriirlər. Problemə tayfa adının etimoloji izahı yönündən də diqqət edən S.Q.Klyaştoru, “kanqlı” sözünü “çay kənarında yaşayanlar” kimi izah edib Kanqxa, Kanq, Kanqu, Tarban-Kanqar kimi toponimik adları nümunə olaraq göstərir (382, s. 150, 166, 169-171; 401, s. 46, 55, 134-146).

Təbii ki, bu etimoloji izah bir qədər səthi xarakter daşıyır. Çünki qədim türk dillərində su/çay adları adətən-“bu, bia” kimi işlənirdi (207, s. 78). Biz hazırda areal tük dillərində bulud, bulaq, bulama kimi sözlərdə bunun “su” mənasında

arxaik izlərini görürük (-F.R.). Digər bir tərəfdən bu tayfa adının yazılı salnamələrdə “Kəngər”, “kanqlı”, “kanqay”, “kanqyu”, “kinqir” kimi yazılışlarında biz “bu, bia, biu” komponentlərinə rast gəlmirik. Bu yazılışlardakı “kan” və sağur nun **-nq** ilə işlənən “kanq” sözü qədim türklərdə “kan-xaqan”, “şəhz269” mənalarını daşıyırdı. Tayfa adları isə qədim türklərin adları üzərində apardığımız müqayisəli təhlillərdə əsasən onların inancı dairəsindəki tanrı adlarından formalaşdı (253, s. 15-20; 257, s. 149-150). Adda qədim “yaşamaq”, “kənar” sözləri də qeydə alınmır. Bu halda müəllifin sözə verdiyi etimoloji izah tam olaraq özünü təsdiq etmir.

Kəngərlər haqqında xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edən başqa bir fikrə B.Çıdendambayevin araşdırmalarında rast gəlirik. O, buryat xalqlarının etnik tərkibi haqqında geniş izah verməklə bu tayfaların əhatəsində qədim kəngərlər haqqında da məlumat verir və onları saxaların tərkibində göstərir (483, s. 44–45). Biz tədqiqatlarımızda Şu türklərindən danışarkən sakların-saxaların “Şu-Saka” dastanında bu boylarla bərabər olduqlarını qeyd etdik. Bu isə Şu-Saka-Kəngər boylarının eyni ittifaqda olduğunu tarixinin m.ö. III minilliyə dayandığını sübut edir (253, s. 336).

Bu fikirləri dolayısı ilə təsdiq edən fikirlərə bütöv türklərin mənşəyini çoxsaylı mənbə və tədqiqatların elmi nəticələrinə istinadən araşdıran tatar alimi akademik Mirfatih Zəkiyevin yazılarında da rast gəlirik. O, şumer yazılarını ilk araşdıranların hindavropalılar olduğunu və bu yazıları öz xeyirlərinə həll etmək istədiklərini, lakin onlardan F.Xommelin 200 sözü türk dillərinə aid etdiyini göstərir. Müəllif qədim türk arealı məsələsində Ön və Kiçik Asiya ərazilərini əsas götürməklə Akkad mənbələrində Bağdadın cənub bölgələrinin Kuenkur (Kəngər), şimal bölgələrin isə Subartu (şumer) adlandığını yazaraq şumerlərin özlərini şumer deyil “kanqarlı” və ya “kanqar” adlandırdığını qeyd edir. M.Zəkiyev Kəngər tayfa adında kanq/kae kəlməsini “ulu əcdad”, “ulu nəsil verən” mənalarında izah etməklə F.Ağasıoğlunun tədqiqatlarına ciddi

yanaşaraq, Avestada “xarəzm” sözünün “xuarası” yazılışının əslində “kanqxa” kimi yazıldığını qeyd edir. O, buradakı “xa” komponentinin farslarda sonluq şəkilçisi olduğunu göstərib, akkadlar tərəfindən kəngərlərin “şumer” adlandırıldığını yazır. Müəllif, sonralardan peçeneqlərin də kəngər, kunqur adlandıqlarını qeyd edir “xarəzm” sözünü “xuar/suar-as-m” şəklində komponentlərə bölərək onu “mən suar/subar/şumer as” mənasında izah edib xarəzmlərin As tayfalarının varisləri subar-kəngər kökənli olduğunu yazır. Bundan sonra M.Zəkiyev Ön, Orta Asiya və Ural Volqa ətrafı ərazilərinin tayfalarını qədim **subar kəngərlərlə** bağlayaraq akkadların kəngərləri subar/sumar/sumer/şumer adlandırdığını və xarəzmlərin də subar/şumerlərlə bağlı olub xuar/suar+as şəklində iki etnos adından gəldiyini, onların isə kanqar/kanq/kanqxa adlandığını yazır. O, bu izlərin Kunqur, Suar toponimlərində qaldığını göstərir. Kəngərlərin ərazisi və tarixinə də toxunan müəllif, Ön və Orta Asiya, Ural və Volqaboyu ərazilərin subər, kəngərlərlə bağlı olduğunu yazaraq Suar/Subar və Kəngər boylarının Ön Asiyada m.ö. IV-III minilliklərdə, Orta Asiyada isə m.ö. II-I minilliklərdə iz qoyduqlarını göstərir. Lakin sonda o, “...Bəs hansı dövrdən surlar və kəngərlər Ural-Volqa ərazilərində məskunlaşılar”, sualına nədənsə “...Əgər ərazi türklərin ana yurduursa (Ural-Volqaboyu ərazilər nəzərdə tutulur-F.R.), onlar bu ərazilərdə On və Orta Asiyadan öncə məskunlaşıb”, cavabını yazır (421, s. 53-56, 83-88, 99-101).

Təbii ki, bu müəlliflərin tədqiqatlarında biz türklərlə bağlı xeyli yeni elmi faktlarla rastlaşırıq. Lakin istər ərazi, istərsə də dil baxımından “Ural-Volqaboyu ərazilərinin türklərin ilk Ana yurdları” konsepsiyası arxeoloji və salnamə yazılardakı faktlar əsasında ziddiyyətli səslənir. Belə ki, Ön (Bütöv Azərbaycan) və Kiçik Asiya (hazırkı Türkiyə) ərazilərindəki prototürklərlə bağlı arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin Altay və Tyan-Şan dağları ətrafındakı mədəniyyət nümunələrindən III min ildən də artıq bir qədimlik ayırır. Eləcə də Orta Asiya türklərinin təşəkkülündə iştirakı

olmuş prototürklərin ilk Ana yurdlarının mənbələrə əsasən Ön, Kiçik Asiya və Dəclə, Fərat çaylarının yuxarı axarlarına aid əraziləri olması tarixi faktları mövcuddur. Bu ilkin köçlərin cənubdan şimala doğru olduğunu qeyd-şərtsiz təsdiq edir (ətraflı bax, 253). **Təbi ki, türk tayfalarının təşəkkülündə Ön və Kiçik Asiya ərazilərinin aborigen sakinləri olan türklərin xüsusi rolu olmuş və Kəngər türklərinin dili subartu şumelərin dilində də öz əksini tapmışdır (-F.R.).**

Çin yazılarını geniş araşdıran K.Ş.Şaniyazov və A.Ş.Kadırbayev öz tədqiqatlarında Çin yazısının “Yuan-şi” mətninə istinad edərək burada Kanqlı tayfalarını “Vançzu” kimi adlandığını və ayrıca dövlət olduqlarını göstərmişlər. Müəlliflər, keraitlərin kəngər boylarının əcdadları olduğuna dair yeni elmi fikirlər irəli sürsələr də, lakin onların tarixi və ərazisi, dilləri haqqında dəqiq fikir söyləməmiş, yetərinə elmi faktlar göstərməmişlər (375, s. 117; 484, s. 40).

Biz bu məlumatla bağlı mənbələrə diqqət etdikdə keraitləri qədimdə Ort Asiya və Altay ətrafında görürük. Q.O.Avliyev və S.K.Xoytun tədqiqatlarında bu tayfalar nayman, uysun, kanqlı, kıpçaq, arqın (arqun), konurat, cəlairlərlə birgə qazax xalqını təmsil edən tayfalar kimi göstərilir. Bu yazılarda isə onlar bu xalqın etnogenezinin iştirakçıları hesab edilirlər. Hazırda da kerat tayfaları Baykal ətrafında, eləcə də Şərqi Qazaxstan, Altay ətrafında, Monqolustanın Bayan-Ulqiy oymağında yaşayan tayfalar olaraq mövcuddurlar (286, s. 36.; 481, s. 41-44).

A.T.Qaydarovun yazılarında isə biz Kəngər oğuz boylarının dil quruluşuna dair bəzi məlumatlarla qarşılaşırıq. O, bu tayfaların hələ m.ö. III-I əsrlər qədim türk dillərində danışdığını yazır (376, s. 39-47). Lakin dəqiq ərazi və tayfa birliyi göstərilir. Bu fikri digər bir mənbə də təsdiq edir. S.Əliyarov qədim türk Azərbaycan yazılı abidəsi “Avesta”da “Kanqlı” tayfa adının keçdiyini, bu tayfaların tarixi proseslərdə yer aldığını göstərir (172, s. 141). Burada da hadisələr m.ö. VII əsrə təsadüf etsə də, tayfaların dəqiq ərazisi qeyd olunmur. Bu

mövcud elmi və tarixi faktlar isə bir təsadüf deyil Azərbaycan xalqının, o cümlədən də Naxçıvan əhalisinin uzaq minilliklərə söykənən keçmişinin tarixi izləridir (-F.R.).

Elmi cəhətdən əhəmiyyətli olan bir qrup tarixi faktlara da nəzər salmağı lazım bilirik. Azərbaycan xalqının etnogenez və qədim yazıları haqqında qiymətli fikirləri olan Firudin Ağasıoğlu Subər türklərinin tarixi ilə bağlı məlumatında m.ö. IV-II minilliklərə aid Akkad yazılarında Bağdaddan aşağı İkiçayarasının Kienqir-Kəngər adlandığını yazır. Şumer mətnlərini diqqətlə araşdıran müəllif, oradan götürülən bir sətirdə **Ki-en-qi** kəlməsini Kəngər sözü olaraq izah edir, buradakı qalan sözlərin də bu sözlərlə birlikdə mənalarını açıqlayır. O, sözün həqiqətdə Kəngər olduğunu sübut etməklə bərabər şumerlərin özlərini “kəngər”, “kəngər adamı”, bəzən də Kəngər ölkəsinin sakini kimi Kəngərli adlandırdıqlarını yazır (160, s.155).

Qeyd edək ki, tədqiqatda adı keçən qədim Bağdad, eləcə də Bəsrə, Mosul əraziləri qədim Azərbaycan şəhərləri və torpaqları idi və bu torpaqlarımız qədim şumerlərlə həmsərhəd olmuşdur (-F.R.). Bu yazılara istinad edən Y.Oğuz və B.Tuncay öz tədqiqatlarında, O.Süleymanov, Ə.Cavad, Y.Yusifov və başqalarına istinadən Kəngər tayfalarını qonşu xalqların “kəngər”, “kinqir”, “qarabaş”, “qarapapaq” adlandırdıqlarını yazırlar. Bununla bərabər müəlliflər mənbələrdəki 60-dan yuxarı Şumer sözlərinin eynilə dilimizdə işləndiklərini göstərmiş, elmi cəhətdən xeyli faktlara müraciət etmişlər (274, s. 122, 131-137).

Biz şumerlərin kəngər adlanması fikrinə S.P.Tolstovun da yazılarında rast gəlirik. Müəllif, eyni kökdən olan “suar” sözünün şumer (sumer, sumar, subar) və **xarəzm** sözünü suar-as-m yazılışında göstərmişdir. O, şumer-xorezm etnik qohumluq əlaqəsindən bəhs edərək şumerlədə özünü adlandırmanın “kanqar” olduğunu yazmış və xarəzmlərin özlərindən başqa xalqları kanqxa, kanqyuy adlandırdıqlarını bildirmişdir (471, s. 341).

Əgər göstərilən bu faktlara diqqət etsək, Kəngər boyları m.ö. ən azı III minillikdən tarix səhnəsində idilər. Onlar bu ərazidən şimala və şimal şərqə doğru yayılmışlar. Kəngərlər Şimal-Şərqə doğru hərəkət edərək, Çinə qədər çatmış, onların tarixi proseslərinə təsir etməklə Çin yazılı abidəsi “Yuan-şi” mətnlərinə öz adlarını salmışlar. Kəngərlərin digər bir qolunun şimala doğru hərəkətlərində isə onlar subar-suvarlarla birgə Naxçıvan ərazilərində geniş məskunlaşmaqla Volqa və Don çayları arasına qədər yayılmışlar (-F.R.).

Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, “Oğuznamədə” kəngərlər “Kanq” kimi verilir və araba düzəldiklərinə görə belə adlanırlar (15, s. 13). Burada Kanqlı-kəngər Dəniz xanın son oğlu kimi verilsə də, bu “Oğuznamə”nin tərcüməsi və sistemləşdirilməsində iştirakı olmuş müəlliflərin ya bilərəkdən təhrifi, ya da tərcümə zamanı yol verdikləri səhvədən irəli gəlmişdir. Bununla bərabər biz yuxarıda “Oğuznamə”dən götürülmüş ifadələri nəzərinizə çatdırdıq ki, istər Uyğur, istərsə də Kanqlı türkləri “köməyə gələn başqa qəbilə” kimi təqdim olunurlar. Bu isə Kanqlı-Kəngər tayfalarının Oğuzdan öncə tarix səhnəsində olduqlarını və Oğuz tayfaları olmadığını, ayrıca bir türk soyu olduğunu sübut edir. Bu eyni dil və mədəniyyətə malik olan tayfaların siyasi proseslərdə birgə ittifaqından xəbər verir. Ola bilsin ki, Oğuz boylarından birinin adı Kanq olmuşdur. Biz Türklərə dair yazılarda subar, suvar, savir, kassi, kaskey, kaspı kimi tayfa adlarına təsadüf edirik. Biz Xəzər tayfaları arasında Kasar (223, s. 32), eləcə də göytürklərdə Kasar tayfa adına rast gəlirik (234, s. 98-108). Ola bilsin ki, türk mifik inancı ilə bağlı oğuzlarda da bir qol Kanq adlanmışdır.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək istərdik. Əgər Kəngər boyları ilk araba düzəldən tayfalarsa, bu türk xalqlarının Yunan, Assur, Het və s. mədəniyyətlərdən öncə döyüş arabalarına sahib olduqlarını da ortalığa çıxarır. **Ümumən göstərdiyimiz bu tarixi məlumatlar, kəngərlərin oğuzlardan qabaq tarix səhnəsində olub sonralar Oğuz**

tayfa ittifaqına qoşulduğunu əsaslı şəkildə sübut edir (-F.R.).

Bəs “Kəngər”, sözü haradan gəlirdi və mənası nəyi izah edirdi? Biz tədqiqatlarımızda prototürk tayfa adlarının onların inancında yer alan Tanrı adları ilə nominasiya-adlanma ənənəsindən bəhs edib yetərincə tarixi faktlar göstərmişik (253, s. 19).

Bu adla bağlı ümumdünya mifinə dair məlumatlarda qədim Azərbaycanın m.ö. minilliklərə aid “Avesta” yazılı mifik dastanının “Yaşt” bölməsində (2, s. 54-58) Kanqxa tanrı və Vara qala adına rast gəlirik ki, bu Tura nəslindən (bu nəsil “dindar”, “mömin”, “pak”, “ədalətli”, “insaflı” adlanırdı) gələn bu ad olmaqla “Kanq sığınacağı” mənasını daşıyırdı. Toponim kimi Həmədan- qədim Midiya paytaxtı Ekbatan yaxınlığında Kanqavar adında da qalan bu Vara məbədi 7 qızıl divarlı – sığınacaq abidə idi (100, s. 619). Əgər burada “Kanqxa” sözünün etimoloji izahına diqqət etsək, ad Kanq tayfa adı, xa/ka-“şöhrətli” və Vara/böri-“qurd” mənalarında qədim türk sözlərindən yaranmışdır (48, s. 118; 71, s. 607). Bu sözlər Kanqxa Vara adını “Şöhrətli qurd Kanq” mənasında qədim türk mifi Qurdlə izah edir. Lakin bu tarix m.ö. VII yüzildən önə getmir.

S.Kramerin qədim şumerlərin “Biqamış” (Bəzən Gilqamış) dastanında biz maraqlı və xüsusi elmi əhəmiyyətli bir məlumatla da qarşılaşırıq. Bu əsərə mif istiqamətində diqqət etmək də elmi cəhətdən əhəmiyyətli olardı. Burada Anu və ya An baş göy tanrısı, Enlil hava, Enki bilik, Ninmah (Ninhursaq) ana tanrı, Nanna Sin Ay tanrısı, Utu (Uti Şamaş) Günəş tanrısı, Ecem Kueen soylular tanrıçası (kraliça), İnnana (İştər) eşq və bərəkət tanrılarıdır. Əsərdə Ziggurta tanrı adı da çəkilir lakin onun daşdığı mifik yük göstərilmişdir. İlk torpağı yaradan Anu (göy) eril, Ki (Kin, yer) deşilir və onların birliyindən Enlil hava tanrısı doğulur. Enlillə onun anası Kinin birləşməsindən Ninnuha-Uca tanrı yaranır (206, s. 80-83). Burada Kin və ya Kinq yer tanrısıdır. Biz prototürklərin öz adlarını tanrı adından

götürməsinə istinad edərək Kəngər tayfa adının Kinq yer tanrısı adından götürməklə ona türk tayfa adları üçün xarakterik ər-“ər, kişi” sözünü də əlavə etməklə adın yarandığını düşünürük və bu izahı doğru hesab edirik (-F.R.).

Naxçıvan ərazisində Kəngər tayfa adından formalaşmış 9 etnoykonim qeydə alınır ki, bunların da etimoloji izahları elmi cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Kəngər. 1590-cı ilin sənədlərində qədim Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Şahab və Qızılqala kəndləri arasında qeydə alınan bu məntəqə adı (89, s. 159) birbaşa tayfa adından yaranmışdır. Ad yazılı mənbələrə türk dilləri üçün xarakterik **əşi** (şəkil-şikil, xəngəl-xingəl kimi) səsəvzlənməsi və ər-“kişi, igid, ər” sözü, -ə saitinin əlavəsi ilə Kanq+ər yazılışından təhrif olunaraq sənədlərə düşmüşdür. Adın etimoloji izahı “Kanq-yer tanrısının ərləri” mənasında açıqlanır. Bu adla bağlı heç bir izaha rast gəlmirik.

Kınıq. 1590-cı ilə aid sənədlərdə qədim Naxçıvan qəzasının Qarabağ nahiyəsində Qarabağ və Xök kəndləri arasında göstərilən bu məntəqə adı (89, s. 166) qədim tarixlə bağlı ad olmaqla maraqlı semantik quruluşa malikdir. Kəngərlərin Oğuz boyları kimi Dəniz xanın oğlu Kınıq tayfa adının eyni yazılışı olan bu ad oğuz tarixini nəzərə alsaq, m.ö. II minilliyin ortalarına təsadüf edir (250, s. 126-156). Biz qədim türklərdə **kin** komponentinə “gözlənilən”, “gələcək” (48, s. 307), bu gün isə dilimizdə arxaik formada işlənən “qala” (qınından çıxdı, qınıni bəyənmədi ifadəsində -qala) mənalarında rast gəlirik (-F.R.). Lakin biz adın **uşi** səsəvzlənməsi ilə birbaşa tayfa adından gəlməklə, **Kın+uk** quruluşunda olduğunu və qədim türklərin **kın**-“gözlənilən”, **ık/uk** -“oğul, varis” (207, s. 143) sözlərindən yarandığını düşünürük. Bu qədim türk sözləri nəzərə alınmaqla Kınıq tayfa adını daşıyan bu məntəqə adının “Gözlənilən varis, oğul” mənasında olduğunu düşünürük. Bu ad da ilk dəfə olaraq tədqiqatə cəlb olunur.

Kankan. Bu məntəqə adı 1590-cı ilin sənədlərində qədim Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Göykilisə və Ağvıran kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 160). Etnooykonim Kanq tayfa adı və an-mənsubluq şəkilçisindən yaranmaqla “Kanqa-yer tanrısına məxsus” mənasındadır. Türk dillərində sonor-burun samitlərinin bir-birini əvəzlənməsi hadisəsi də mövcuddur (269, s. 86). Bu fonetik hadisəni də nəzərə alsaq, məntəqə adı Kanq+ər kimi də bərpa oluna bilər.

Kanager. “Kənəgir” məntəqə adı ilə eyni quruluşa və mənaya malik olan etnooykonimə 1724-cü ilin sənədlərində qədim Naxçıvana aid Qırxbulaq nahiyəsində Yeqavert və Ərinc kəndləri arasında rast gəlik (89, s. 36). Birbaşa Kəngər tayfa adı ilə yaranan məntəqə adı yazılarımızda da qeyd etdiyimiz kimi sub+ər, döğ+ər, xəz+ər və s. türk tayfalarının adlanma üslubu və quruluş formasını təkrarlayır. İlk dəfə tədqiq olunan bu adda biz yalnız türk dilləri üçün xarakterik olan ə≈a, a≈ə≈e səsəvəzlənmələrini müşahidə edirik. Bu fonetik hadisə qədim Naxçıvan ərazisi olmuş Ərzurum dialektlərində də kam-kəm, qardaş-kardeş, əyri-ergi, ertəsi-ertesı və s. formalarda müşahidə olunur (500, s. 98,192).

Kəynərli. Bu məntəqə adı 1724-cü ilin sənədlərində qədim Naxçıvanın İğdır nahiyəsində, Yelgirməz kəndi yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 69). Birbaşa tayfa adından yaranmış etnooykonimdə -y samitinin əlavə olunması və -q hərfinin düşümü ilə ad təhrif olunmuşdur. Biz türk dillərində -nq qovuşuq samitinin işlənməsini (tanrı-tanqır, dəniz-denqiz kimi) nəzərə almaqla adı Kəngərli kimi bərpa edə bilərik və bu halda ad “Kənəglərin yeri” mənasında izah olunur.

Canqur (2 kənd). 1724-cü ilin sənədlərində birinin də adı Əski Çanqur olan bu iki kənd qədim Naxçıvana aid Məzrəə nahiyəsində Qazanlıqdərə və Adıyaman kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 61). Kəngər tayfa adından formalaşmış bu adlarda türk dillərinə məxsus c≈ç≈k, ə≈u səsəvəzlənmələrini müşahidə edirik (269, s. 82). Bu cür səsəvəzlənmələr daha çox

qədim Naxçıvan ərazisi olmuş Sürməli mahalının Ərzurum dialektində çeçə-keçə, keçi-çeçi kimi təsadüf olunur (497, s. 183-187, 238-240). Bu cür səsəvəzlənmələrə Naxçıvana aid ərazilərdəki dialektlərdə çay-kay, çəlik-kəlik, çətan-kətan kimi sözlərin ifadəsində təsadüf edirik (-F.R.).

Künlü. “Günlü” kimi də qeydə alınan bu məntəqə adına 1590-cı ilin sənədlərində qədim Naxçıvana aid Ordubad qəzasının Zar nahiyəsində Ayrıman və Barınşa kəndləri arasında rast gəlik (89, s. 180). Oğuz dillərinə məxsus -nq qovuşuq samitini (səğir nun) nəzərə alsaq, ad Künlü şəklindədir. Bu məntəqə adı tayfa adının mənbələrdəki Kanqlı yazılışı ilə qeydə alınmışdır. Adda əü səsəvəzlənməsi və -q samitinin düşümü müşahidə olunmaqla, məna baxımından “Kanqlı yeri” mənasında izah olunur.

Könürəs. 1590-cı ilin sənədlərində qədim Naxçıvanın Ordubad qəzası daxilində olan Sisyan nahiyəsində Pisək və Zənanadır kəndləri arasında qeydə alınan bu məntəqə adı da quruluşuna görə elmi cəhətdən əhəmiyyətlidir (89, s.183). Bu adda da əu səsəvəzlənməsi və -q samitinin düşümü müşahidə olunur. Kəngər tayfa adına qoşulan əs/as sözü “zəka”, “ağıl” “müdrük” “güclü”, “qüvvətli” sözləri mənalarında, bu cür yazılışlarla qədim sözlük və tədqiqatlarda rast gəlinir (362, s. 13). Bu halda etnooykonim “Zəkalı Kanq-Yer tanrısı” mənasında açıqlanır.

Beləliklə Kəngərlərlə bağlı bütün müqayisələrin nəticəsi, eləcə də aparılan etimoloji təhlillərdə etnooykonimlərdə əs/as-“zəka”, “ağıl” “müdrük” “güclü”, ər-“kişi, igid, ər”, an-mənsubluq şəkilçisi, eləcə də fonetik hadisələr ortalığa çıxır. Bu dil ünsürlərinin m.ö. VI-III minilliklərə aid prototürklərdə də təkrarlanması ərazidəki tayfaların eyni mənşə və dilə mənsub olduğunu, kəngərlərin qədimliyini sübut edən faktlardan biridir. Bütün bunları ümumiləşdirərək kəngərlər haqqında yeni elmi nəticələri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Kəngərlər oğuzların Kınıq qolu deyil, ayrıca prototürk tayfaları idilər.

2. Ərazi olaraq Kəngər tayfaları ilk olaraq m.ö. IV minillikdə tarix səhnəsində çıxmaqla, Dəclə və Fərat arasında məskun olmuşlar.

3. Kəngərlər m.ö. III minillikdə Dəclə və Fərat çayları arasından müxtəlif istiqamətdə, əsasən Çin və Qafqaza doğru yayılmışlar.

4. M.ö. II minillikdə onlar döyüşlərdə oğuzlara kömək etməklə ilk arabaya sahib tayfalar idi.

5. Kəngər tayfaları qədim türklərin adlanma üslubu və adətlərinə uyğun olaraq öz adlarını Şümer tanrısı Kanq adından götürmüşlər.

2. MANNA TÜRKLƏRİ MAQLAR

Mitan, Aratta dövlətlərindən sonra qədim Azərbaycan ərazisində mövcud olan Manna dövləti Urmiya gölü ətrafındakı əraziləri əhatə etmişdir ki, biz Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazilərinin bir qisminin qədim qaynaqlarda bu dövlətin ərazilərini əhatə etdiyinə dair xeyli tarixi faktlar göstərmişik (253, s. 18-19). Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu dövlət adı Manq tayfalarının adından yaranmaqla Manna şəklində qaynaq və tədqiqatlarda yer almışdır. Herodot, Strabon, K.Ptalomey kimi antik müəlliflərin məlumatlarında yer alan bu dövlətin etnik tərkibinin əsasən **kuti, hürrü və lulubəylərin** varisləri olan **manqlardan** ibarət olduğu qeyd olunur. Biz Yunan tarixçisi Herodotun məlumatlarına diqqət etdikdə isə Manq tayfasını Midiya dövlətinin altı tayfalarından biri olaraq görürük (13, I 73, 96, 103; III 64, 92). Bu yazıya istinad edən rus, fars, erməni kürd və gürcü alimləri buradakı tayfaların Manna dövləti və adının yaranmasındakı iştirakını nəzərə almamış, onları ayrı-ayrı tayfalar olaraq göstərməklə bu prototürklərin bir qismini özlərinin əcdadları kimi izah etmişlər. Təəssüflə qeyd edək ki, bu gün də rus siyasəti ilə yaradılan xüsusi elmi mərkəzlər bu

tayfa dillərini və onların tarixini saxtalaşdırmaqda davam edirlər.

Qeyd edək ki, bu konsepsiya sovetlər dövrü aparılmış tədqiqatlarda geniş yer almışdır. Bu yazılarda Manna və Midiya tayfalarının mənşəyi azlıqda olan gürcü, erməni, talış və kürdlərin mənşəyi kimi izah edilmiş, tədqiqatlar əsasən bu istiqamətdə qurulmuşdur. Sovet tədqiqatçıları İ.M.Dyakonov, M.N.Poqrebeva, E.A.Qrantovski, Q.A.Melikişvili, V.İ.Avdıyev, S.T.Yeremyan kimi xeyli sayda əcnəbi alimlərinin yazılarında bu ərazidə bütünlükdə prototürklərin yaşadığı, mənşəliyinin onların varisləri olması faktları göstərilə də belə, bu tayfalar azlıqda olan, o dövr tarix səhnəsində belə olmayan xalqlara aid olunaraq dilimiz, tariximiz və ərazilərimiz təhrif olunmuşdur.

Lakin biz Herodotun yazılarında m.ö. VI-V əsr Hekatey Miletskinin “Zemleopisanie” əsərində Maq/Muk tayfalarının Midiya tayfalarından da öncə Araz çayı boyunca məskunlaşdığına dair yazılı məlumatların olduğu rast gəlirik. Bu məlumatlar sonradan Herodotun “tarix” əsərində bir neçə dəfə təkrarlanır (20, I, 101).

İ.M.Dyakonov Urartu yazılarında Manna dövlət adının Manna, IX əsrdə Assur yazılarında isə MÂT MANNÂI yazılışında “Manna tayfaları”, Midiya dövlət adının isə MATÂJA yazılışında “Maday”, “Midiya” olduğunu yazır. Bundan sonra o, buradakı tayfaları “Zaqro-Elam”, “kaspidilli” və s. tayfalar olaraq göstərməklə, onların hamısının “iranmənşəli” olduqlarını yazır (356 s. 11-17, 102, 126, 142-146, 301). Təbii ki, o dövr ümumdünya tarixinə dair heç bir antik mənbədə “İran” ərazi, ölkə, əyalət və s. kimi göstərilməmiş və “iranmənşəli” konsepsiyası da yanlış və siyasi fikirlərin obyektinə kimi ortalığa çıxarılmışdır.

Əgər xatırlasaq, qədim Assur və Het yazılarında da biz “Matu Naxru”, “Matu Lulu”, “Matu Hürrü” kimi ifadələrə rast gəlməklə, bu ifadələrdəki “Matu” sözünün “ölkə”, “yurd” mənalarında sözlərin “Naxər ölkəsi”, “Lulu ölkəsi”, “Hürrü

ölkəsi” anlamında olduğunu yazmışdıq (253, s. 109, 217). Lakin göründüyü kimi müəllif, bu sözü “tayfa” şəklində yazmaqla onun türk dilində olduğunu təhrif və inkar edir.

Xüsusi qeyd etmək istərdik ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq rus siyasəti ilə erməni, gürcü, kürd, talış və s. azlıqda olan xalqların tarixçi alimləri və digər tədqiqatçıları “yetişdirilmiş” və Azərbaycan tarixinin Mitan, Manna, Midiya dövrləri bu “tarixçilərin” yazılarında təhrif edilmiş, onlar biri-birinə istinad edilməklə öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışlar. Bu təhriflərin necə baş verdiyinə də ardıcıl olaraq diqqət etməyi elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

Manna dövləti adıyla bağlı öz fikirlərini açıqlayan Q.A.Melikişvili Manna adının yerli etnik addan törəndiyini qeyd edib, bu adda tayfanın mövcudluğunu ehtimal edir (418, s. 39-43) ki, bu da Herodotun məlumatını tarixdən uzaqlaşdırmaqdır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, son dövrlər gürcü alimi Q.Q.Qeorqadzenin yazılarında Urmiya ətrafı ərazilərdə hürrü, kuti və Manna dövləti tayfalarının tarixi təhrif edilərək, ərazi “Nairi” yazılışında “gürcüləşdirilir”. Burada əsasən gürcülərin məskun olduğu göstərilir (339, s. 71-168). Biz tarixi faktlarla göstərdik ki, Urmiya ətrafının əsas hissəsi qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsinə məxsus idi və burada da müəllifin göstərdiyi prototürklər məskun idi (ətraflı bax 253, s. 102-111). Ümumən Naxçıvan ərazilərində bu vaxta qədər hər hansı bir gürcü ailəsinin məskun olması heç bir mənbədə qeydə alınmır. Gürcülərin XIX əsrdən sonra əsasən sovetlər dövrü Metix qalasından çıxıb torpaq sahibi olmaları Stalinin hakimiyyəti dövründə həyata keçirilmiş və onlar Azərbaycan torpaqları hesabına “respublika adlanmışlar”. İndi-indi üç milyona çatan bu etnik qrup isə Naxçıvan ərazisində heç bir mənbədə göstərilmir. Əsl həqiqətdə İber/Ubər tayfalarının da qədim türklər olması haqqında mənbələr mövcuddur və Azərbaycan tarixinin özünə qaytarılması üçün bu məsələnin də tədqiqata ehtiyacı var (-F.R.).

Q.Q.Qeorqadzenin eyni siyasi fikirləri kürd tarixçisi L.Məmmədin yazılarında da yer alır. O, isə bu ərazini tamamilə kürdlərin ana yurdu kimi təqdim edərək, “Manna”, “maq” sözünün birbaşa kürd dilində olduğuna dair İ.M.Dyakonov, R.N.Fray kimi tarixçilərdən uydurma nümunələr göstərilir. Lakin bu müəlliflərin əsərlərində, elmi yazılarında onun göstərdiyi sitatlar qeydə alınmır (405, s. 35-37; 406, s. 65). L.Məmməd başqa bir yazısında Herodota istinadən Maq tayfalarının “uzaqgörən oda sitayiş edən” tayfalar olduğunu qeyd edərək “Maq” sözünün orta əsrlər şərq ədəbiyyatında “atəşpərəst”, “zərdüştlük dinini gətirənlər” kimi qeyd edildiyini göstərir. Daha sonra o, “Avestanın” kürd dilində yazıldığını, burada atəşpərəstlərin “aqravan” adlandığını, bu gün kürd dilində bu sözün qaldığını, qədimdən bu kəlmənin “od qoruyanlar” mənasında kürd dilində olduğunu qeyd edir (528). Bir sözlə Moskvada rus siyasəti ilə yaradılan “Dostani (Drujba)”, “Dünya dilləri-Yazıki mira” kimi xüsusi mətbəələrdə bu siyasi oyun bu gün də davam etdirilməkdədir.

Bu fikri müdafiə edən erməni yazıçısı Arşak Poladyan isə kürdlərin islamaqədərki dininin atəşpərəstlik olduğunu yazır. Daha sonra o, Əl Məsudidən sitat gətirərək yazır: “Onlardan çoxu oda sitayiş edərək, şamançılığa meyl edirdiləri” fikri ilə kürdlərin qam/maq şaman olduqlarını sübut etməyə çalışaraq Manna dövləti tayfalarını kürdləşdirməyə çalışır (311, s. 67).

Mannalar haqqında eyni uydurmalara biz Q.A.Kapansyan, M.L.Xaçikyanın da yazılarında rast gəlirik. Burada Elam dil qrupundan və friqlərin-ermənilərin hətələrin Hayasa əyalətinə köçündən bəhs edən müəlliflər, Manna, Midiya ərazilərində hürrü, kuti, lulubəy, maq tayfalarının dövr və adların etimoloji izahını təhrif edərək onları ermənilərə aid edirlər (377, s. 27-31; 480, s. 95-168). Erməni saxtakarlığı adların təhrifi, onların özlərinə götürdükləri soyadlarda təkrarlanır. Burada tayfa etnoslarımızın adlarını özlərinə yamayan Saakyan (Sak), Kasparyan (Kas), Manukyan (Maq),

Gilayan (Gel\gil), Xaçikyan (Xaçmatak) və s. erməni soyadlarında özlərini qədim tayfalarımız bağlayıb onların varisləri olduqlarını sübut etməyə çalışırlar. Bəzən isə bu hal birbaşa sözlərimizdən Dəmirçiyan, Qorqudyan, Allahverdiyan, Xanlaryan şəkillərində erməni soyadlarında təkrarlanır. Onlar bu soyadlarla yanaşı özlərini Urartu varisləri hesab etsələr də, urartuların da etnik tərkibinin formalaşmasında hürrülərun, kutilərin, koma və türükkülərin, eləcə də şumer mədəniyyətinin böyük rolu olmuşdur ki, N. Rzayev öz tədqiqatlarında bunu təsdiq edən xeyli faktlar göstərir (238, s. 44-57).

Bu cür elmi əsası olmayan tarixi dolaşıqlıqlara O.L.Vilçevski, E.İ.Vasilyev, T.F.Aristov kimi rus tədqiqatçılarının da əsərlərində rast gəlirik. Bu müəlliflərin yazılarında Midiya çarı Arbak, Alban çarı Əsən Cəlal, Assur çarı I Sarqonun yazılarında çar Musasir, Bursin, Urzan kimi adlar “Burzan” yazılışında kürdlərə aid edilir, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarları, Zab çayı sahilləri, Urmiya və Van gölü ətrafı kürdlərin vətəni olaraq göstərilir (302, s. 41-47; 328, s. 39-53, 196, 211; **331**, s. 90-91, 98-99).

Ümumən diqqət etsək, kürd erməni gürcü, bəzən də talış müəlliflərinin etnogenezinə dair mətbəələr əsasən Rusiya ərazisində olmaqla siyasi məqsəd daşıyır və mühafizə olunur.

Lakin biz I Sarqonla bağlı yazılarda və digər mənbələrdə Maqan, Manq ərazi adını Aərbaycan ərazisində, Urzana, Urzababa adlarının Akkadalarda çar adı kimi görürük və burada Urzana Musasir ölkəsinin çarıdır (126, s. 210-211, 523). Göstərilən qaynaqlarda, eləcə də Sarqon çarlarının (I, II, III) yazılarında biz, nə kürd, nə gürcü (eləcə də İber) adlarına rast gəlmirik. Muğan-Maqan ərazi və ölkə adına gəldikdə isə, bu gün də Azərbaycan və onun əzəli torpağı olan Naxçıvanda bu adlar mühüm ərazi adlarını bildirməklə, Muğan düzü, Naxçıvanda isə Arpaçayı ərazilərinin Muğan adlanması işlək toponimik fondada da qalmaqdadır.

Təbii ki, bütün bu uydurmalar rus siyasəti ilə ayaq açaraq azlıqda olan xalqlara “qədim tarix”, “qədim yurd”

axtarışları ilə hər hansı qədim bir xalqı parçalamaq və asanlıqla idarə etmək, siyasətindən irəli gəlir. Əgər biz bu gün dünyanın kiçik atlasına nəzər salsaq, əsasən türklər yaşayan ərazilərdə “Mana”, “manq” köklü yüzlərlə sözlərə rast gəlirik ki, kürd, gürcü, erməni bu ərazilərə heç bir tarixi dövrdə yayılmışdır. Krasnoyarski ərazisində Abakan, Tayşetdə, Orta Sibirdə Mana, Mina adlı şəhər və çaylar, Zabaykaliyada Manqut, Moqron, Manza şəhər, Yenisey çayı boyunda Ust Mana qəsəbə, Qazaxıstan ərazisində Maqat şəhər, Manqışlak qəsəbə, özbəklərdə Manqit, Minqbulaq qəsəbə adları təbii ki, kürdlərin adını daşımır. Cənub Sibirdə Yenisey çayının sağ qolu Mana çayı kimi adlanır. 100-dən yuxarı türk xalqları ərazisindəki bu cür coğrafi adlar təbii ki, erməni və kürdlərin yayıldığı ərazilər deyil, qədim türk Manna dövlətindəki türk Maq-şaman tayfalarının manqların yaratdığı adlar, yayıldığı ərazilərdir (99, s. 36-37, 54-55, 80). Bu gün Yakut, Nen, Çuvaş, Orta Asiya, Azərbaycan, Kırım və s. türklərdəki oda sitayışı kürdlərimi bu ərazilərə yayıb? Əlbəttə ki, yox. Onlar sadəcə Azərbaycan tarixi və mədəniyyətini öz aralarında bölüşdürməyə çalışırlar. Biz yeri gəldikcə bu haqda əlavə məlumatlar verəcəyik.

Erməni, gürcü və kürdlərin bu uydurmalarına baxmayaraq Y.B.Yusifov, Q.A.Qeybullayev İ.Q.Əliyev, S.M.Qaşqay, T.İ.Hacıyev A.S.Sumbatzadə kimi yerli alimlərimizin tədqiqatlarında bəzi erməni və gürcü alimlərinin fikirlərinə dil və tarixi faktlarla təkziblər verilmiş, bu konsepsiyaların elmi əsası olmadığı sübut olunmuşdur. Lakin əsasən əcnəbi alimləri R.N.Fray, İ.M.Dyakonov, E.A.Qrantovski, Q.A.Melikişvili və başqalarının yazılarına istinad edən A.S.Sumbatzadə, İ.Q.Əliyev və b. yazılarında bu yanlış fikirlərin yenidən təkrarlanması ilə də qarşılaşırıq. İ.Q.Əliyevin tədqiqatlarında m.ö. VIII əsrdə Manna dövlətinin ərazisində, Urmiya ətrafında kassi, hürü, kuti, lulubəy türklərinin məskunlaşdığı qeyd olunmaqla, onların hind-avropa mənşəli tayfalar olduğu vurğulanır və onlar ərazidə yerli sakinlər kimi göstərilir (296, s. 10, 81-85, 90-97, 137-138).

A.S.Sumbatzadənin yazılarında isə, Manna çarlığı dövrü Azərbaycan ərazisindəki tayfalar müxtəlif etnoslar kimi təqdim olunmaqla onlar farslarla qohum tayfalar kimi göstərilir. Guya onlar Əhmənilər dövründə kiçik etnik qruplar idi və birinci əhali farslardan ibarət idi. Sonda isə müəllif özü Manna, Midiya və Atropatena əhalisinin əsasən kuti, lulubi və Manna tayfa ittifaqından ibarət olduğunu göstərir (469, s. 31-35).

Azərbaycan xalqının etnogenezi tarixini geniş araşdıran Q.Qeybullayev istər Q.Hüzinq, E.Hersfeld, H.Girşman, C.Kameron kimi əcnəbi, istərsə də sovetlər dövrü rus, eston, erməni, gürcü və b. xalqlar da daxil olmaqla əllidən yuxarı alimin qədim tayfalarımız haqqındakı fikirlərini araşdırmışdır. O, Manna dövlətinin etnik mənşəyi, dili, ərazisi və məişəti haqqındakı müxtəlif versiyaları Altay, Sibir, Orta Asiya, monqol türklərinin coğrafi və şəxs adları ilə müqayisəli təhlil etmişdir. Nəticədə “menqi/manqu”, “munqal”, “mansı”, “Mengi-göl”, “Manqbu”, “Manq”, “Menku”, “Manqçur” kimi yüzlərlə toponimik, antroponimik adlar sistemindən gətirdiyi dil və tarixi nümunələrlə istinadən onların irəli sürdükləri konsepsiyaları rədd etmişdir (207, s. 66-71). Biz bir neçə yazılarımızda Naxçıvan-Naxər ölkəsinin bu dövlətin, eləcə də ondan da əvvəl qədim Azərbaycan ərazisində yaranmış Mitan, Aratta dövlətlərinin qüdrətli əyaləti olmasını, bu ərazinin qədim Assur, yəhudi, Alban, ərəb mənbələrində xatırlandığını göstərmişik (253, s. 20-22). Manna dövlətində aparıcı rolunu oynayan manq\muğ tayfa etnoslarının “iranmənşəli” olması konsepsiyası, istər Avropa şərqşünasları, istərsə də rus tarixçilərinin son dövrlər apardıqları tədqiqatların və yazılı abidələrin məlumatları bu etnosun türk xalqlarına mənsubluğuna yeni elmi dəlillərdir. Bununla bərabər hazırda tunqus-mancurların öz adlarında “man/manq” komponenti və onlarda “Manqa” adlı tayfanın olması, Altayda mansu (95, s. 182-184), qırğızlarda monquş, Tuvada menqi və s. türk tayfaları manqların türkdilli olmasını sübut edən təkzibolunmaz dil faktlarıdır (347, s. 34). Bu ərazi tayfalarının göstərilən dövlətlərdə yuxarıda qeyd

etdiyimiz prototürklərlə yanaşı sikif, sak, massaget, sarmat, qıpçaq, peçeneqlərlə də dil və tarixi baxımdan eyni mənşədən gəldiyinin tarix qaynaqlarla təsdiqləndiyinə yetəncə dil və tarixi faktlar göstərmişik (ətraflı bax 250; 253).

Yuxarıdakı fikirləri ümumiləşdirərək xüsusi qeyd etmək istərdik ki, adın türk dilində olması ilk dəfə görkəmli alimimiz Y.Yusifov tərəfindən dil faktları ilə təsdiq edilmiş, sözün “manqa” yazılışında olduğu açıqlanmışdır (191, s. 131). Lakin istər Q.A.Melikişvili, İ.M.Dyakonovun, istərsə də İ.Əliyev və E.A.Qrantovskinin əsərlərində ad birmənalı “iranmənşəli”, “irandilli” olaraq qəbul edilsə də (418, s. 41), yetərli tarixi faktlar mövcud konsepsiyaları təkzib edir. Manna söz tərkibinin müxtəlif fonetik paralelliklə manqa, manq, muğ şəklində yazılışlarına gəldikdə isə, bu türk dillərinə məxsus -nq (səğir nun) qovuşuq samitinin sözlərin tərkibində tək və cüt yazılışları ilə bərabər (191, s. 131), türk dilinin dialekt fərqləri (Tanrı-Tanqır, dəniz-dəngiz, donuz-donquz kimi), eləcə də qaynaqların, yazılı abidələrin mənsub olduğu xalq dilinin imkanları ilə bağlı olmuşdur.

Bütün bunlarla bərabər biz Avropa alimləri C.Kameron, E.Hersfeld, R.N.Fray, Q.Hüzinq, H.Girşman, rus, eston tədqiqatçı alimləri İ.M.Dyakonov, M.N.Poqrebeva, O.L.Vilçevski, E.İ.Vasilyev, E.A.Qrantovski, T.F.Aristov, V.İ.Avdıyev, eləcə də gürcü, erməni, kürd alimləri Q.A.Melikişvili, Q.Q.Qeorqadze, S.T.Yeremyan Q.A.Kapansyan, Y.A.Manandyan, M.L.Xaçıqyan, L.Məmməd kimilərinin uydurma fikirlərini tamamilə rədd edən faktlarla da rastlaşırıq. **Ola bilsin ki, öz xalqımıza aid tədqiqatçılarımızın əsərlərində rastlaşmadığımız, lakin həqiqətləri təsdiqləyən bu tarixi faktlar alimlərimizə o qədər də inandırıcı görünməyəcəkdir.** Lakin biz onları da oxucuların diqqətinə çatdırmağı elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik. Moskvada dərc olunmuş “Dünya tarixi” kitabında çox maraqlı bir ifadə ilə rastlaşırıq. Eramızdan əvvəl III minillikdə Naram Suenin dövrünə aid Akkad (2290-2254) gil yazılarında belə bir ifadə

ilə rastlaşırıq: **“Bu əşyalar Maqan ölkəsindən gətirilmiş hərbi qənimətlərdir”**. Sonra mənbə bu ölkəni Misirdə göstərərək **“Buna görə də təsəvvür etmək olar ki, o dövrdə “Maqan” ölkəsi Misir olaraq başa düşülürdü”** (126, s. 212). Lakin bizə məlumdur ki, qədim yazılı mənbələrdə, o cümlədən də görkəmli Azərbaycan tarixçisi Y.Yusifovun, əcnəbi alimləri X.A.Kinq, M.A.Koroctevçev kimilərin tədqiqatlarında m.ö. IV-II minilliklərdə Misir bütün tarixi yazı səhifələrində elə bu adla göstərmişdir (381, s. 37-41; 273, s. 156-172). Digər bir tərəfdən Naramsinlə bağlı yazılarda onun işğallarından bəhs olunur və burada onun Maqan ölkəsini tutduğu göstərilir (126, s. 212). **Təbii ki, Misir öz-özünü işğal etmir. Deməli bu ölkə işğal olunan ayrı bir ölkədir və Misir deyil.**

Maqların tam olaraq türk tayfaları olduğuna dair maraqlı bir fakta I əsr antik Yunan tarixçisi Plutarxın məlumatlarında da rast gəlirik. O, Maq boylarının Zərdüştdinində, atəşpərəstlikdə olduğunu, ayrıca Maq adlı elmin mövcudluğunu xüsusi qeyd edir və çarın əcnəbilərə bu elmi öyrənmələri üçün məsləhət verdiyini yazır (37, s. 241).

Fikrimizin doğruluğunu digər bir tarixi mənbə də gərəkli faktlarla təsdiq edir. Biz S.Kramerin “Tarix Şumerdən başlanır” əsərində bir məqama diqqət etmək istərdik. Müəllif Şumer dastanı “Bilqamıs”dan müəyyən bölümləri təhlil edərkən “14.Təbiət fəlsəfəsi. İlk kosmoqoniya və kosmologiya” bölümündə belə bir yazını da oxuculara təqdim edir:

“Bu özünütərif belə qurtarır:

Yad ölkələr **Maqan** və Dilmun-

Bu mənəm Enki-mənə baxır!

Böyük qayıqları Dilmunun, lövbər salaraq,

Böyük qayıqları **Maqanın** göyədək yüklənərək,

Böyük qayıqları **Maqilumun** və **Meluxxinin**

Gətirirlər gümüşü və qızılı,

Enlilə, bütün ölkələrin hakiminə, qoy Nippura çatdırsınlar!” (206, s. 121). Adlardakı sözlər tərəfimizdən seçilmişdir.

Bu məsələyə öz münasibətlərini bildiren Y.Oğuz və B.Tuncay Zərdüştliyəün yazılı abidəsi olan “Avestada” Zərdüşt bir maq-qaman-şamanıdır. Müəlliflər İ.Əliyevin Bisütun yazılarında maq Qam-Atanın “midiyalı adlandığını” göstərməsini, bununla yanaşı midiyalıları “irandilli” adlandırmasını qeyd edirlər (274, s. 311-314). Biz o dövr “irandilli” sözünün işlənməsini qəbul etmirik. Çünki o dövrdə fars etnik qrup idi onun dilinin dövlət dili olması uydurmadan başqa bir şey deyil.

Əgər diqqət etsək, **qədim Manna, Midiya dövlətləri Maqların adı ilə hələ m.ö. III minillikdə mövcud idi və o bir ölkə-dövlət idi.** Deməli Manna tarixini m.ö. X əsrlə bağlamaq tarixi saxtalaşdırmaq qəsdindən irəli gəlmişdir. Burada digər bir ad da elmi cəhətdən bu problemə aydınlıq gətirir. Seçdiyimiz **Meluxxi** sözünə də diqqət etsək, adın Mel+ux+xi sözlərindən yarandığını görürük ki, buradakı **Mel** sözü **Mil-Muğan** sözünü tamamlayan digər bir addır. Əgər türk dillərinə məxsus **x≈k, u≈i** səsəvəzlənmələrini nəzərə alsaq, burada **ux** sözü **uk-**“varis, oğul”, **xi** isə **ku-**“şöhrətli” qədim türk sözləridir (253, s. 464). Bu qədim sözlər adı “Şöhrətli Mil varisləri” kimi izah edir. Bildiyimiz kimi “**Maqan**” **qədim Azərbaycan ərazisində idi və Azərbaycanın böyük bir hissəsi Mil-Muğan düzü adlanırdı. Bununla yanaşı Naxçıvanın Arpaçay vadisi də qədim qaynaqlarda Muğan olaraq qeydə alınır** (29, s. 152-157, 176, 283). **Bütün bunlara istinadən qəti olaraq söyləmək olar ki, Qədim Şumer dövründən tarix səhnəsində olan bu adlar ərazimizdə itmiş qədim tarixi proseslərimizə aydınlıq gətirən və adlarımızın dövrünü müəyyənləşdirən danılmaz tarixi və dil sübutlarıdır (-F.R.).**

Bir məsələyə də diqqət etmək yerinə düşərdi. Xalqımızın yaratdığı musiqi sənətimizin əvəzsiz incilərindən sayılan “Apardı sellər Saranı” xalq mahnısında “Arpa çayı aşdı-daşdı”, “Gəlməsin bu il Muğana” ifadələri ilə qarşılaşırıq. Şübhə yoxdur ki, bu “Muğan” (Muğlara məxsus yer) Azərbaycanımızın məşhur Muğan düzü deyil, Naxçıvanın

ərazisində Arpa çayı axarlarında mövcud olan Muğandır. Manq tayfasının qədimliyi və türk (Azərbaycan) etnosu, hadisənin qəhrəmanı Xançobanın türk soyundan gəlməsi, mahınının çox qədimlərlə səsləşdiyini və manqların-muğların bu ərazilərin əzəli və ədəbi sakinləri olduğunu təsdiq edən, müasir dövrümüzdə belə öz izlərini qoruyan təkzibolunmaz dil və tarixi faktlardır (-F. R).

Qədim Naxçıvanda çoxsaylı Manq tayfa adından yaranmış adların mövcudluğu, sözlüklər əsasında aparılan araşdırmalar onların bu tayfalar tərəfindən yaradıldığına heç bir şübhə yeri qoymur. Coğrafi adlardakı “muğ” və “manq” komponentləri Maq/Manq etnosunun adıdır. Bu toponimik adların ikinci komponentləri isə, paleo komponentlər-dil vahidlərimiz olmaqla qədim arxaik söz köklərimizin günümüze qədər gəlmiş tarixi izləridir.

Maq\muğların böyük türk tayfası olaraq məskunlaşma coğrafi arealı bütün türk yurdları daxilində xeyli geniş əraziləri əhatə edir. Təkcə bütöv Azərbaycan ərazisində Muğan düzü, Maq dağı (Şəki rayonu), Qaley-Muq dağı (Quba rayonu), Muqarti, Muq-Aran (Dərbənd) yer adları, cənub bölgəmizdə Maku şəhəri, Mancuqçu (bəzən Muncuqçu yazılır), Moğan (Ərdəbil və Mərənddə) Aşağı və Yuxarı Hür-Muğan (Xoy və Marağada), Muğancıq, Mənqur, Manqər, Mənqurda yaşayış yer adları (Təbriz və onun ərazilərində) bu tarixin izləridir. Buna misal olaraq yuxarıda da qeyd etdiyimiz Orta Asiyada, Sibirdə, Altaylarda və s. türk ellərində minlərlə belə adları göstərmək olar ki, bu qədim Manna dövlətini yaradan Asər-Azər türklərinin yayım arealının xəritə əksidir. Erməni, fars, rus şovinizminin hər vəchlə dəyişdirməyə çalışdığı, lakin nail ola bilmədiyi əski yurd yerlərimizin adları qədim əsrlərdən günümüze yetən tariximiz, dilimiz və coğrafiyamızın təkzibolunmaz təsdiqidir. Çar Rusiyası və Sovetlər dövrü Naxçıvan ərazisi daxilində olmuş xeyli torpaqlarımız zorla qoparılaraq ermənilərə verilmişdir ki, bu ərazilərimizdə də Manq tayfa adları ilə bağlı xeyli etnooykonimlər mövcud idi.

Onlar bu gün də tarixi sənədlərdə qalmaqdadır. Hazırda Naxçıvanda mövcud olan, eləcə də onun qədim ərazilərindəki manqlarla bağlı xüsusi əhəmiyyət daşıyan adların etimoloji izahlarını onlardakı dil və tariximizi əks etdirən komponentləri də diqqətinizə çatdırmağı elmi baxımdan gərəkli hesab edirik.

Ağmanqan (2 kənd). Məntəqə və yaylaq adları kimi bu adlar 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində qeydə alınırırlar (89, s. 161). Biz bu adın Ağ/ak+manq+an komponentlərindən formalaşdığını düşünürük. Adlardakı **ak**-“uca”, “yüksək” qədim türk sözü olub, Manq tayfa adına qoşulan **-an** komponent isə qədim türklərdə “mənsubluq” şəkilçisini ifadə etmişdir (53, s. 173; 262, s. 137). Bu mənə və şəkilçi nəzərə alınmaqla məntəqə adları “Uca maqların yurdu” mənasında izah olunur. Tədqiqatlarda adın izahına rast gəlmədik.

Muğaral. Bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Dərəşahbuz nahiyəsində **a~u**, **q~ğ**, **a~ə** səsəvzlənmələri ilə qeydə alınır (89, s. 167). Biz əski sözyaratma və söz quruluşlarının əsasən birhecalı olma amilinə istinadən adın **Maq+ər+al** şəklində olduğunu düşünürük. Tayfa adına qoşulan **ər**-“kişi, igid” qədim və müasir türk sözündən sonra gələn **al** komponenti, qədim türklərdə omonim söz olaraq bir neçə mənə ifadə etmişdir. Biz sözə “uca”, “hiylə”, “su pərisi”, eləcə də şumerlərdə “şər ruh”, pisliyə, şərə işarə mənalarında rast gəlirik (48, s. 31; 491, s. 259). Bununla bərabər sözə kumık, yakut dillərində “ağıllı”, “öncül” və “müdrük” (48, s. 32; 71, s. 124) mənalarında da təsadüf edirik. Bütün bu mənalar nəzərə alınmaqla biz adın “Uca Maq ərleri” mənasında olduğunu düşünürük.

Məngik. Tədqiqatlarda mənəsinin izahına təsadüf etmədiyimiz bu məntəqə adı **-nq** qovuşuq samitləri ilə (dəniz-denqiz, tanrı tenqri kimi) müşahidə edilməklə, türk dilləri üçün xarakterik olan **a~ə**, **q~g**, **u~i** fonetik səsəvzlənmələri ilə qeydə alınır (269, s. 41-42, 84). 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Vedi nahiyəsində Karvansara və Sənasir

kəndləri arasında sənədlərə düşən bu ad (89, s. 173), Maq tayfa adına qoşulan qədim türk sözü **ik/uk**-“oğul, varis” sözləri ilə “Maq varisi” mənasında izah olunur. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, adda **-q** samitinin düşməsi də mümkündür və bu halda ad Manq+gik/gök yazılışında da bərpa oluna bilər. Biz mənbələr əsasında manqların, qam-şamanların ilahi güclə bağlı olduqlarına dair tarixi faktlarla rastlaşırıq (101, s. 87-88). O zaman məntəqə adı “Göy manqları” mənasında açıqlanır. Bu halda adın mənası qədim türklərdəki Gök aslar, Gök Tanrı inancları ilə üst-üstə düşür. Lakin adın “Maq varisi” mənasını daha doğru hesab edirik.

Muğancıq (4 məntəqə). Adlar bir çox tədqiqatlarda yer almış, Q.Qeybullayev ümumən Man/manq tayfa adı olan bu sözü “daima, həmişəlik” mənasında izah etmiş (207. s. 70), Ə.Dəmirçizadə onu Muğ+an yazılışında iki hissəyə bölərək, -an komponentini “iranməşəli” şəkilçi, “muğ”, sözünü isə tayfa olaraq verib hansı xalqa məxsus olduğunu göstərməmişdir. O, bu ərəb-fars məşəli tayfanın Muğanda məskunlaşmış tayfalardan biri olduğunu yazmışdır (163, s. 37-40).

Bu istiqamətdə geniş araıdırma aparən A.Bağırov adın etimoloji izahına toxunan Q.Qeybullayev, B.Budaqov, T.Əhmədov, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, N.Məmmədov, Q.Məşədiyev, A.Rəhimov və b. tədqiqatçıların fikirlərini müqayisəli təhlil edib, doğru olaraq adın Maq/Muğ tayfaları ilə bağlı olduğunu göstərmiş, **-cıq** komponentini isə “azlıq” bildirən şəkilçi kimi göstərmişdir. O, “mehrəb” və “Müslüm” sözləri ilə işlənmiş adları Muğanlı tayfasında ayrılan qollar olaraq vermişdir (150, s.164-166).

Bu izahlarla yanaşı adlardakı bəzi komponentlərlə bağlı fikirlərimizi də bura əlavə etmək istərdik. Qeyd edək ki, 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Şərur nahiyəsində bir Muğancıq, 1728-ci ildə isə burada Muğancıq-Senili adı ilə iki ad verilir və İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərində sonuncu adın Muğanlı kimi qeydə alındığı göstərilir (89, s. 72, 168; 116, s. 329). Muğancıq-Mehrəb, Muğancıq

Müslüm məntəqə adları isə sonrakı sənədlərdə yer alır. Qeyd edək ki, 1590-cı ildən 1833-cü ilədək sənədlərində bu adlar qeydə alınmır. Yalnız 1874-cü ilin sənədlərində Şərur mahalında Muğanlı-Qorçulu, Muğanlı adları ilə yanaşı Muğancıq-Mehrab, Muğancıq Müslüm məntəqə adları da qeyd olunur (128, s. 7). Burada daha çox diqqəti çəkən Şərur bölgəsinə aid Muğanlı-Qorçulu adındakı “Qorçulu”, Muğancıq-Mehrab, Muğancıq Müslüm məntəqə adlarında “mehrab” və “Müslüm”, dördüncü adda isə “Senili” sözlərdir. Fikrimizcə, “Qorçulu” sözündə **qor**-“coşqun”, Çul isə qədim türk tayfa adıdır.

Bu halda ad “Maqların coşqun Çul boyları” mənasında açıqlanır və bu tarixi proseslərdəki kuti-hürrü, skif-sak, şirak-sarmat kimi türk ittifaqlarını təkrarlayır (-F.R.). Muğancıq-Mehrab, Muğancıq Müslüm məntəqə adlarına gəldikdə isə qətiyyətlə demək olar ki, adlara qoşulan “mehrab” və “Müslüm” ərəb istilasından və dininin Naxçıvanda gücləndiyi zaman türk etnotoponimlərinə əlavə edilmiş sözlərdir. Tayfa adlarından yaranmış coğrafi adlara yamanmış həm şəxs “Müslüm”-antroponimi, həm də namazda üz çevrilən yer-oyuq və “müti, dinc, itaətli, müsəlman” mənalı “mehrab” ərəb-fars sözləri (49, s. 332, 430) siyasi məqsədlə adların təhrifinə istiqamətləndirilməklə, onu əsl tarixdən uzaqlaşdırmaq məqsədi daşmışdır. Dördüncü adda əlavə edilmiş “senili” sözü də xüsusi elmi əhəmiyyətə malik arxaik söz olub müasir günümüzdə qədər gəlib çatmış dilimizdə işlənən “şenlik” sözüdür. Biz hazırda da “şenlikdə nə var, nə yox”, “şenliyə getmişdim” ifadələrində bu sözü “kənd” mənasında işlədirik. Bu gün erməni dilində genbol işlənən “şen” sözü (Vartaşen, Qutqaşen, Buğdaşen kimi adlarda) qədim türk sözü olmaqla onların dilinə adlanmış qar dənəsi-“qar kut”, “lavaş”, “dolma”, soğan-“sox” kimi minlərlə sözlərimizdən biridir. Onlar həm dilimizi, həm tariximizi, məişət və inanclarımızı oğurlamaqdan bu gün də əl çəkmir, özlərini “qədim xalq” kimi tanımağa çalışır, oğurluqlarını davam etdirirlər (-F.R.).

Məntəqə adlarında Muğ/Manq sözüne qoşulan **-an** komponentinə gəldikdə isə, bu komponent türk dillərində “məxsusluq, mənsubluq” şəkilçisi kimi işlənmişdir (170, s. 160). Yaşayış məntəqə adları “Muğancıq” sözlərində daha çox maraq doğuran buradakı **cıq** komponentidir. İlk baxışdan müasir dilimizin “kiçiltmə” mənəli **-cıq** şəkilçisinə bənzəyən bu komponentin özü də **ç≈c** kimi türk xalqlarının dialektlərində mövcud olan fonetik dəyişikliyə uğramış **cıq\çauq** (269, s. 53, 85, 99) qədim türk sözüdür. Türk dillərinə tez-tez təsadüf etdiyimiz belə fonetik paralelliklərin geniş elmi şəhrinə V.L.Qukasyanın doktorluq dissertasiyasında da rast gəlirik (345, s. 8). Maq/Muğ tayfa adına qoşulan **an-**“mənsubluq” şəkilçisi ilə yanaşı **çiq\çauq** sözü qədim türklərdə “qala” (262, s. 85), həm də **çaq** yazılışında “böyük qüvvətli” mənalarını ifadə etmişdir (207, s. 140-166). M.Kaşğaridə bu söz “özü”, “əsl” mənalarında da izah olunur (48, s. 138, 322; 53, s. 335). Bu qədim türk sözlərindən formalaşan məntəqə adları “Maqların qalası”, “Qüvvətli maq” mənalarını daşıyır. Biz birinci mənənin daha doğru olduğunu düşünürük.

Muğanlı, Muğan (5 kənd). Bu adlardan birinci iki Muğanlı adı 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində Xəlifəkənd, Uçan, ikinci məntəqə Ərmus nahiyəsində Kərəlav və Korsultanşalı, üçüncü ad 1724-cü ildə Xıncırək nahiyəsində Baratlı, İncə, dördüncü məntəqə adı isə 1728-ci ildə Dərələyəz nahiyəsində Birək və Hərədur kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 48, 60, 163, 176; 116, s. 36). Muğan məntəqə adı isə 1590-cı ildə Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyəsində Taqtaq və Xıncırək kəndləri arasında göstərilir (116, s. 28). Məntəqə adlarından beşi də Maq tayfa adı, **an-**“mənsubluq” şəkilçisi və **a≈u, q≈ğ** səsəvəzlənmələri ilə “Maqların yurdu” mənəsini daşıyır. Qeyd edək ki, bu ad olduğu kimi Zəngilan rayonunda da məntəqə adı olaraq qeydə alınır (337, s. 76). Dörd adda qeydə alınan sonluq **-lı** komponenti isə müasir dilimizin sifət düzəldən şəkilçisi olmaqla oykonimlərə sonradan əlavə edilmişdir.

Ərmük. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı da 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Vedi nahiyəsində **a~ü, q~k** səsəvzlənmələri ilə Herarus və Güldərviş kəndləri arasında sənədlərə daxil edilmişdir (89, s. 173). Etnooykonim qədim türklərdə tayfa adlarının adlanması-nominasiyasında istər adların əvvəlində geniş işlənən **ər-** “kişi, igid” komponenti ilə **ər-sak, ər+an, ər+alat** şəkillərində, eləcə də tayfa adlarının sonunda **sub+ər, şüm+ər, xəz+ər, kəng+ər, düğ+ər, kəb+ər** və s. formalarda iştirak etmişdir (337, s. 54-55). Qeyd edək ki, müasir dövrümüzdə də antroponimik-şəx adlarının yaranmasında biz **Ər+şad, Ər+tür, Ər+doğan, Ər+tac, Tan+ər, Alp+ər, Qəm+ər** (bəlkə də Qam+ər-Şaman ər) kimi xeyli adda bu adlanma üslubunu izləyirik (-F.R.). Məntəqə adı tam olaraq türk Maq tayfası adından **ər-** “kişi, igid” sözü ilə mürəkkəb quruluşda formalaşmaqla “Maq əri” mənasındadır. Qeyd edək ki, ad təəfimizdən ilk dəfə tədqiq edilir və izah olunur.

Muğris. Tədqiqatlarda izahı verilməmiş, bir adı da Muxris və Mahrus kimi verilən bu məntəqə adı, 1590-cı ildə Naxçıvanın Ordubad qəzasına aid Sisyan nahiyəsində Baxış və Məhərrəm, Püsyak və Dəstəgird kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 183; 116, s. 33). Biz adda **a~u, q~ğ, u~i** fonetik səsəvzlənmələri ilə yanaşı (269, s. 40, 82) -ə saitinin düşdüyünü bu hadisələrin isə xarakterik dialektoloji hal olduğunu düşünürük. Qeyd edək ki, adların siyahıya alınması zamanı bu adlar sənədləri tərtib edən istənilən xalqın dil imkanlarına uyğun qeydiyyatı əsas qəbul olunur və bu da istər-istəməz adlarda təhriflərlə izlənilir. Biz məntəqə adının ilkin variantda **Maq+ər+us** yazılışında olduğunu, Maq tayfa adı ilə yanaşı qədim türk **ər-** “kişi, igid”, **us-** “zəka, ağıl” leksik vahidlərindən formalaşdığını düşünürük (71, s. 606-608). Bu sözlər nəzərə alınmaqla oykonim “Zəkali Maq əri” mənasında izah olunur ki, biz adın bu mənanı daşdığına əminik.

Maqda. Ad 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan ərazisi olan İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində qeydə alınır

(89, s. 162). Etnooykonim Maq tayfa adı və qədim türklərdə **ta/tu**–“sahib olan” fel ilə (48, s. 584) “Maqlar sahib olan” yurd mənasında izah olunur. Biz m.ö. IX əsrə aid Midiya toponimləri və antroponimik-şəxs adları sistemində də **tau\tu** komponentinə Kintau, Ziqirtu, İzirtu kimi yer adlarında “qala dağ” (207, s. 90-91; 337, s. 246, 261), eləcə də “dağ” leksik vahidi mənalarda da rast gəlirik. 1833-cü ildə A.V.Kaulbarsın tərtib etdiyi xəritədə Orta Asiyaya aid Alatau, Aktau, Tubtau, Orantau kimi xeyli sayda dağ adının **tau** komponenti ilə “dağ” mənasında söz sonuna qoşulduğuna təsadüf edirik (28, 1-3 list; 337, s. 74). Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, **tu** komponenti omonimlik xüsusiyyətinə malik olmaqla, həm də qədim türklərdə “su” mənasını daşımışdır. Bu mənanı yalnız sözün toponimik adlarda qoşulduğu komponentlərlə aydınlaşdırmaq olar. Belə ki, söz tərkibində digər sözlərin daşdığı mənalara görə **tu** komponentinin tunqus-mancur, eləcə də başqa dillərdə “su” mənası daşdığını (73, s. 548.) və ya qədim türk dillərindəki “dağ” mənasında olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Maxta (3 kənd). Maqda məntəqə adı ilə eyni semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adları **q≈x** səsəvəzlənməsi ilə 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Karbi və Şəhur nahiyələrində birinin də adı Maxtala olmaqla, Qaraburc və Qalacıq, Oğlanşahlı və Comaqtır kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 38). Ad bir çox tədqiqat əsərlərində etimoloji izahlarla fars dilində “qala kənd” kimi verilmişdir. Bunlara aydınlıq gətirən A.Bağirov isə öz tədqiqatlarında Q.Qeybullayev və B.Budaqova istinadən adı Maq tayfa adı ilə bağlayaraq onu “Maqday” yazılışında “Maq yeri” mənasında izah etmişdir (150, s. 161-162).

Qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisində bu adı daşıyan Maxta/Maqta yaşayış məntəqəsi ərazisindən m.ö. III minilliyə aid ox ucluğu, keramika məmulatları, gildən qayırmış heyvan fiqurlarından öküz, inək və s. arxeoloji mədəniyyət nümunələri qazıntı nəticəsində üzə çıxarılmışdır (138, s. 23). Bu tarixi

faktlar da Maq tayfa adının və ərazisinin qədimliyini bir daha sübut edir. 4 min kvadratmetr sahədə aşkar edilən bu materiallar Kür-Araz mədəniyyətinin (m.ö. IV- III minilliklər) öyrənilməsində də xüsusi əhəmiyyətə malik arxeoloji abidə kimi qiymətlidir.

Biz də adın Maq tayfa adı ilə bağlı olduğunu təsdiq edirik. Təbii ki, bu məntəqə adındakı **Maq** tayfa adını göstərən sözün **Max** formasında yazılışı türk dillərinə məxsus **x~q~ğ** fonetik paralellikləri ilə bağlıdır. Azərbaycanın qərb, şimal və cənub dialektlərində sözün sonu üçün bu hal xarakterik hadisələrdəndir (269, s. 96). Maq tayfa adına qoşulan **ta/tu** sözünə gəldikdə isə biz onun omonimlik xüsusiyyətindən yuxarıda bəhs etdik və sözün “sahib olan”, “bağlayan”, “tutan” mənalı qədim türk feli olub, eyni zamanda “su” mənalarını daşdığını qeyd etdik (48, s. 584; 71, s. 716). Bu sözləri nəzərə alaraq adın “Maqlar sahib olan yurd” kənd mənasında izahını doğru hesab edirik.

Maku. Türk dillərinə məxsus **q~k** fonetik səsəvəzlənməsi ilə 1724-cü ilin sənədlərində Naxçıvanın Maku nahiyəsində qala və şəhər adı kimi qeydə alınan bu adlar (89, s. 40) birbaşa Maq tayfa adından yaranmışdır. Sözün sonuna qoşulan sondakı **-u** hərfi isə, “**ur**” yazılışında “örtük” **-u** yazılışında isə “tək mövcud olan” və “dözümlü, sarsılmaz” mənalarını ifadə edirdi (48, s. 603, 370; 53, s. 138). Bu mənalar nəzərə alınmaqla ad “Tək maqlar”, “Sarsılmaz maqlar” mənasında izah olunur. Biz sonuncu “Sarsılmaz maqlar” mənanın şamanizmə-maqizmə bağlı olduğuna əsasən bu mənaya üstünlük veririk.

Muqumlu. Ad **a~u** səsəvəzlənməsi ilə 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Karni nahiyəsində Kərirəğdağ və Ağcaqışlaq kəndləri yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 49). Məntəqə adında Maq tayfa adına qoşulan **um** komponenti qədim türk dillərində omonim xarakterli olmaqla, türk sözləri “güvəncli”, “etibarlı”, eləcə də “mən”, **uma** yazılışında isə “yolçu”, “qonaq” mənalarında sözlüklərə düşmüşdür (48, s.

611). Əgər sözdə türk dilləri üçün xarakterik olan **b≈m** səsəvəzlənməsini nəzərə alsaq, **ub** sözü qədim türk dillərində “son”, “xırdalanmaq”, “gənc” mənalarında da işlənmişdir (48, s. 619; 71, s. 561). Uma adı əski türk mifində Umay yazılışında tanrı adı kimi, Altay mifində Umay tanrısı, şumerlərdə Umma şəhər adı (ətraflı bax, 5; 101, s. 547), qədim göytürklərdə isə, Umsue, Umaç, Umay bək kimi coğrafi və şəxs-antroponimik adlarda bu sözə rast gəlinir (234, s. 385). Sözü göstərilən mənalarına istinadən məntəqə adını qədim Maq tayfa adı ilə “Etibarlı maqlar” şəklində izah etmək olar. Qeyd edək ki, bu məntəqə adının etimoloji izahlarına tədqiqatlarda rast gəlinmir. Etnooykonimin sonuna qoşulan **-lı** şəkilçisi isə, ada sonradan əlavə olunmuşdur.

Amaq (2 kənd). Məntəqə adlarına 1724, 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Dərələyəz nahiyəsində Arpa və Civə, Dədəli və Puşadiz kəndləri arasında rast gəlik (89, s. 57; 116, s. 34). Adı A+maq+u yazılışında olduğu kimi qəbul edəriksə, burada **-a** hərfi “kiçiltmə” şəkilçisi olaraq işlənmişdir. Lakin biz bunun **o≈a** səsəvəzlənməsini nəzərə alsaq, bu halda əski dövr yazılarda **o**-“binə, yurd yeri” mənasında da izah olunur (274, s. 122). Adın sonundakı **-u** hərfi isə tək yazılışında, yuxarıda da qeyd etdik ki, “tək mövcud olan”, “düzümlü, sarsılmaz”, “**ur**” yazılışında isə “örtük” mənalarını ifadə edirdi (48, s. 370, 603; 53, s. 138). Sözlərin bu mənaları nəzərə alınarsa, Maq tayfa adına qoşulan bu sözlər məntəqə adını “Maqların örtülü yurdu” kimi izah edir. Əgər bu adlar siyahıya alınarkən sənədlərdəki təhriflərə istinadən adda **-r** hərfinin düşdüyünü güman etsək, o zaman adın ilkin forması **Ar+maq+ur** şəklində bərpa olunur. Bu halda ad “Maq ərinin örtüyü-yurdu” mənasını daşıyır. Hər iki halda ad əski türk dilində izah olunur və biz adın ilkin yazılışını və mənasını doğru hesab edirik. Qeyd edək ki, tədqiqatlarda adın izahına rast gəlmirik.

Məğrabad. Bir adı da Məğrabad olan bu adın **Maq+ər+bad** yazılışında “Maq əri yurdu ölkəsi” mənasında

olduğunu doğru hesab edirik. 1724-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının İğdır nahiyəsində Çıraqlı, İğdır kəndləri arasında qeydə alınan bu adda (89, s. 66) **a≈ə, q≈ğ** səsəvəzlənmələri və **r≈ə** hərflərinin yerdəyişməsi hadisəsinin olduğunu müşahidə edirik. Müasir dilimizdə səslərin vəğzal-vazqal, yastıq-yatsıq kimi yerdəyişmələri tez-tez müşahidə olunan dil və dialekt hadisələridir. Addakı **bat**-“yurd, ölkə” sözü qədim yazılarda **matu** Lulu-“Lulu yurdu ölkəsi”, **Matu** Nakru “Naxər yurdu ölkəsi” kimi adlarda işlənmiş (253, s. 217), bu gün isə eyni mənada Astabat, Aşqabat, Ordubad və s. adlarda təkrarlanmaqdadır.

Şahərmuğum. Elmi cəhətdən maraqlı quruluşa malik olan bu ad **s≈ş, x≈h** səsəvəzlənmələri ilə 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvanın Şurəgəl nahiyəsində, Ağdu və Çanqıdərəsi Qaraburc kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 125). Qədim türk sözlüklərində biz **tər/tur** sözüne “duracaq”, “düşərgə” (207, s. 75), “əbədi”, “toplanmaq”, “tayfa” (48, s. 586; 71, s. 248), eləcə də “sürətli atlı tayfalar” mənalarında da rast gəlirik (402, s. 150). Bu söz oğuzlarda **Yığdır**, başqırdlarda **Tirgeş** kimi tayfa adlarında da bu mənada işlənmişdir (235, s. 126; 318, s. 14). Məntəqə adındakı **um**-“güvəncli”, “etibarlı”, “mən” qədim türk sözləri (48, s. 611), kaslarda Sax tanrı adı və Maq tayfa adı ilə bu məntəqə adı “Sax tanrısının güvəncli Maq tayfaları” mənasında izah edir. Bu ad ilk dəfə araşdırılmaqla maqların m.ö. III minillikdə tarix səhnəsində olduqlarını bir daha sübut edir.

Məqhud. İnsan yaşamayan bu məntəqə adı türk dilinə xas olan **a≈ə, k≈h, t≈d** səsəvəzlənmələri ilə 1728-ci ilin sənədlərində, Qırxbulaq mahalının Ərinc kəndi yaxınlığında göstərilir (89, s. 36). Fikrimizcə, məntəqə adı Maq-kut yazılışından müasir şəkli təhrif olunmuşdur. Biz bu gün də **nahaq** sözünü “nahax”, **ürək** sözünü “ürəh” kimi xeyli sözləri dialekt variantlarında işlədirik. Maq tayfa adına qoşulan **kut/qut** sözü “qüvvə”, “var-dövlət” mənalarında işlənir (55, s. 60; 253, s. 466). Biz günümüzdə “Bir tikə yeməsən ürəyində

qut olmaz”, “canımda qut yoxdur” kimi ifadələrdə sözü “qüvvə” kimi işlədirik. Bu mənalı sözlərlə ad “Qüvvətli Maq” mənasında izah olunur. Tədqiqatlarda ada rast gəlmirik və izah tərəfimizdən ilk dəfə verilir.

Meqri. 1728-ci ildə İrəvan xanlığı ərazisində Aparan mahalında Hovanavəng kəndi yaxınlığında mahalın ən böyük məntəqəsi kimi göstərilir (89, s. 147; 116, s. 31). Məntəqə adı türk dilinə xas olan **a≈e**, **ə≈i** səsəvəzlənmələri və **i=r** səslərinin yer dəyişməsi ilə müşahidə olunur. Adın ilkin variantda Maq+ər yazılışında olub yuxarıda da qeyd etdiyimiz yastıq-yatsıq, vağzal-vazğal kimi təhrif olunduğunu düşünürük. Məntəqə adı “Maq əri” mənasında izah olunur. Ad tədqiqatlarda izah olunmamışdır.

Mənqluş. Ad 1590-cı ilin məlumatlarında qeydə alınmışdır. Biz Q.Qeybullayev tərəfindən arxiv sənədlərinə istinadən üzə çıxarılmış bu məntəqənin İrəvan xanlığı ərazisində 1807-ci ildə Qırxbulaq mahalında Oxcaberd və Cuvrizi kəndləri arasında görürük. 1832-ci ildə bu ərazi bölgüsü ruslar tərəfindən çap olunmuşdur (210, s. 66-67). Biz adda **a≈ə** səsəvəzlənməsi ilə yanaşı **-i** saitinin düşdüyünü düşünürük. Bu hadisə nəzərə alınmaqla ad Maq+il+us şəklində bərpa olunur. Qədim türk dillərində **il**-“yurd, el”, **es/us/uş** komponenti qədim türklərdə “ağıl, zəka” (362, s. 13), **uz** yazılışında isə “işiq”, “ucalıq” mənalarda işlənmişdir (262, s. 372). Bütün bu əski türk dil elementləri nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Zəkali maqların yurdu” mənasında izah olunur.

Maqov. Bu ada da 1590-cı ilin məlumatlarında rast gəlmirik. Q.Qeybullayev arxiv sənədlərinə əsasən bu məntəqəni də Qırxbulaq mahalında göstərir (210, s. 66-67). Eyni ada biz Azərbaycanda Zaqatala rayonunda məntəqə-sovetlik kimi rast gəlirik. Q.Qeybullayev bu adla bağlı hər hansı bir fikir söyləmir (337, s. 164). Lakin bu sahə ilə tanış olan hər kəs adın Maq+ov quruluşunda olduğunu təsdiq edər. Qeyd edək ki, **ov** -“od” qədim türk sözü günümüzdə “alov” sözündə qalmaqdadır. Bu sözdə **al**-“uca”, **ov** -“od” əski sözlərimiz “alov” sözünü “uca

od” mənasında izah edir. Bunlar nəzərə alındıqda məntəqə adı “Od maqlar” mənasında izah olunur ki, bu da məntəqə adının şamançılıqla bağlı olduğunu tam təsdiq edir (-F.R.).

Moqnu. 1807-ci ildə İrəvan xanlığı ərazisində Aparan mahalında Böyük və Kiçik Karbi kəndləri arasında göstərilən bu məntəqə adı da (210, s. 69) 1590-1728-ci illərin sənədlərində qeydə alınmamışdır. Maq tayfa adı və omonim söz olan **nu/ni-** “verdi, bağışladı” və “mənim” qədim türk sözü (207, s. 80-81) adı “Mənim maqım” və “Maq verdiyi” yurd mənasında açıqlayır. Biz sonuncu mənanı daha doğru hesab edirik.

Qamsar. Elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malik olan maqlarla bağlı bu məntəqə adı da 1590-1728-ci illərin qaynaq sənədləri və arxiv məlumatlarında qeydə alınmamışdır. 1807-ci ildə İrəvan xanlığı ərazisində Göyçə mahalında Əyricə kəndi yaxınlığında göstərilir (210, s. 71). Bu adın quruluşu Maq tayfa adının həm də Qam kimi işləndiyini bir daha sübut edir. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Ankarada 2006-cı ildə keçirilən Türkoloji qurultayda Firudin Ağasıoğlu ilə bu mövzuda söhbət edərkən o, **Qam** sözünün elə **Maq** olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırdı. Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, biz qədim türk tayfalarının öz varislərini öz adlarının əksinə yazılışı ilə adlandırdıqlarının şahidi oluruq. Bu haqda bir qrup yazılarımızda prototürklərdə **Kas-Sak, Gel-Lek, Sub- Bus, Kom-Mok/Maq, Kuti-İtuk-Utuk** kimi adlarda biz bu nominasiya-adlanma ənənəsini misallar göstərmişik və bunun əsaslı təsdiq olunmasını zəruri hesab edirik. Maqların da Qam adlanması bu ənənənin təkrarı kimi görünür ki, Qamsar məntəqə adı da fikrimizcə, maqların davamçıları varisləri olmuşdur. Məntəqə adı Qam tayfa dı və qədim türk **sır/sur-** “ışılq”, “günəş” sözü ilə (71, s. 676; 262, s. 54-56) günəşə işarət olmaqla Maq-şamn ayınlərində yer alan odla bağlı idi və adı “İşıqlı maqlar”, “Günəş Allahının maqları” kimi izah edir. Biz adın “İşıqlı maqlar” izahını doğru hesab edirik.

Makravank-Maqərvanq. 1807-ci ildə İrəvan xanlığı ərazisində Dərəçiçək mahalında Axta və Ağpara kəndi yaxınlığında göstərilən bu ad (210, s. 69) **Maq+ər+vanq** quruluşunda olub Maq tayfa adı, **ər**-“igid, kişi, ər” sözündən eləcə də adın sonunda gələn **vanq** sözündən yaranmışdır. Qeyd edək ki, sonuncu **vanq/vəng** sözü qədim türklərdə omonim xarakterli olub **v≈b** səsəvəzlənməsi ilə **van/ban**- “uca” və “tayfa, tirə, nəsil”, **-nq** qovuşuq samiti ilə isə **vəng, bəng** yazılışında “yazılı daşlar” mənalarını bildirmişdir (30, 20-26; 253, s. 477). Bütün bu mənalar nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Maq əri tayfaları” mənasını verir.

Qam. 1807-ci ildə İrəvan xanlığı ərazisində Sardarabad mahalında Keçili kəndi yaxınlığında göstərilən bu məntəqə adı (210, s. 69) coğrafi ad göstəricisi olmadan birbaşa qam/maq tayfa adından yaranmışdır.

Qeyd edək ki, son beş oykonimin etimoloji izahları da tərəfimizdən ilk dəfə olaraq verilir. Bütün bu adlardakı **ak**-“uca”, “yüksək”, **al**-“uca”, “hiylə”, “su pərisi”, “şər ruh”, **bat**-“yurd, ölkə”, **çiq/çauq**-“qala”, **çaq** yazılışında “böyük qüvvətli”, “özü”, “əsl”, **çav**-“şöhrət”, **ik/uk**-“oğul, varis”, **es/us/uş** - “ağıl, zəka”, **kut/qut** -“qüvvə”, “var-dövlət”, **qor/kur**-“coşqun”, **nu/ni**- “verdi, bağışladı”, **ta/tu**-“sahib olan”, “dağ”, “su”, **u**-“tək mövcud olan”, “düzümlü, sarsılmaz”, **um**- “güvəncli”, “etibarlı”, “mən”, **uma**-“yolçu”, “qonaq”, **ur**-“örtük”, **tər/tur**-“duracaq”, “düşərgə”, “əbədi”, “tayfa”, “sürətli atlı tayfalar”, **uz**-“ışıq”, “ucalıq”, **ov**-“od”, “ev”, **sır/sur**-“ışıq”, “günəş”, **van/ban**-“uca”, “tayfa, tirə, nəsil”, **vəng**-“yazılı daş”, **-an**-“mənsubluq” şəkilçisi kimi əski türk dili elementləri bütünlükdə VI-III minilliklərdəki prototürk adlar sistemində də təkrarlanır.

Aparılan dil, tarixi və ərazi müqayisəli təhlillərin nəticə olaraq aşağıdakıları deyə bilərik:

1. Qədim Maq Azərbaycan tayfaları Şumer mədəniyyəti dövrü m.ö. III minillikdən tarix səhnəsində tarixi

proseslərdə iştirak etməklə, əski prototürklərin varisləri olmuş, oda sitayişimizin təbliğinin əsa daşıyıcıları idilər.

2. Maqların göstərilən minillikdə (m.ö. III minillik) Şümər yazılarına ölkə şəklində düşməsi qədim Azərbaycan ərazisində bu tayfaların dövləti olduğunu da bir daha sübut edir.

3. Şümər dastanındakı Mil, Muğan/Maqan ərazi adlarının Misir ərazisi ilə izahı heç bir tarixi faktla təsdiqlənmir. Qədim Maq prototürkləri qam-şamanların uluları olmuş, onların ərazisi isə Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazilərini əhatə etmişdir.

4. Maq türklərinin sözyaratma üslubu və sözlərin semantik quruluşunun əski prototürklərdə də təkrarı, bu tayfaların eyni mənşə, dil və əraziyə mənsub olduqlarının tarixi təsdiqidir.

3. SAK TÜRKLƏRİ

Özünün m.ö. minilliklərə söykənən tarixi, dili, məişəti və mədəniyyəti ilə qədim Naxçıvan ərazilərinə adlarını əbədiləşdirmiş və buradakı əhalinin etnogenezində xüsusi rol oynamış tayfalardan biri də qədim Sak türkləridir. Naxçıvan ərazilərində XIX-XXI əsrlərdə aparılmış arxeoloji qazıntılarda bu tayfalarla bağlı aşkarlanan mədəniyyət nümunələrinin tarixi m.ö. II minilliklərlə əsləşərək m.ö. I əsr yəhudi İosiv Flavinin “Naxçıvan ərazisinin bəşər nəslinin ilk beşiyi” olması fikrini bir daha təsdiq edir (23 s. 66; 228, s. 18-19). Lakin iki yüz ilə yaxın bir dövrdə rus siyasəti ilə Azərbaycan ərazisində olduğu kimi onun bir parçası Naxçıvan ərazisinin də xeyli sayda məntəqə adları dəyişdirilməklə tariximiz, oradakı dil ünsürlərinin izləri yaddaşımızdan uzaqlaşdırılmışdır. Bu əski sözlərimiz isə unutulmuş ucundan özlərinə yeni tarix düzəltməyə çalışan kiçik xalqların qədim tarixinə yamanmaqla, bu kəlmələrdən yaranmış minlərlə adımız da onların dil tarixinə və “tarixi qədimliyinin sübutuna” istiqamətlənmişdir.

Məhz adlarımızın dəyişdirilməsi, yeni adların etimoloji izahları və əski tayfa adlarından yaranmış məntəqə adlarımızın səthi etimoloji izahları ucundan sakların hansı kökdən, soydan gəldiyi, hansı tayfaların varisi və ya uluları, hansı xalqın təşəkkülünün, dilinin təkamülünün iştirakçıları olması haqda da fərqli fikirlər, yanlış konsepsiyalar yaranmışdır. Bu baxımdan sovetlər dövrünün tarix kitabları, tədqiqat əsərlərində də öz əksini tapmış dilimiz və tariximizə yamaq olan fikirlərlə qarşılaşırıq. Sak türkləri ilə bağlı İ.M.Dyakonov, V.V.Struve, B.B.Piotrovski, E.İ.Krupnov, Q.A.Melikişvili, V.İ.Abaev, B.A.Litvinski, E.A.Qrantovski və b. kimi əcnəbi, B.Ə.Budaqov, İ.Q.Əliyev, Y.B.Yusifov, Q.A.Qeybullayev, A.N.Bağirov, T.M.Əhmədov, M.M.Seyidov, S.Y.Babayev, A.S.Sumbatzadə kimi Azərbaycan alimlərinin yazılarında elmi əhəmiyyətli nəticələrlə yanaşı, mövcud konsepsiyalarda bir-birini təkzib edən fikirlər də yer alır. Təbii ki, bu problemlər Sak tayfalarının Naxçıvanla bağlılığını təsdiqi istiqamətində mənbələrə yenidən diqqət yetirmək zərurətini yaradır. Bildiyimiz kimi bütün bu problemlərə cavab vermək üçün ən etibarlı mənbələrdən biri də yer adlarıdır ki, biz sonda bu tayfa adı ilə bağlı etimoloji izahları əsas amil kimi götürürük. Onların tədqiqi, tarixi və dil yönü müqayisələri yeni elmi nəticələr ortalığa çıxara bilər. Bunun üçün də biz qədim Sak türklərinin Naxçıvan ərazisində yayımı, dili və tarixi ilə bağlı mənbələrə müqayisəli nəzər salmaq istərdik.

Tarixin atası sayılan Herodotun məlumatlarında I Daranın hakimiyyəti dövrü (m.ö. VI əsr) o, öz işğal altına saldığı ərazilərdən xərək toplayır və 14-cü dairədə Saqarti, uti, muki bölgələrinin, 15-ci dairədə isə Sak və kaspilərin adını qeyd edir. Bundan başqa burada Kserksin dövründə (m.ö. V əsr) köçəri saqarti tayfalarının adı qeyd olunur. Herodot sakların kimmerləri Kiçik Asiyaya qovduqunda onların yolu azdıqlarını, kimmerlərin Qafqazın qərb, sakların isə şərq sahili boyu hərəkət etdiklərini və farsların cəfkləri həmişə saklar adlandırdığını da göstərir. Kirlə bağlı tarixi proseslərdən

məlumat verən müəllif, ona əngəl olan tayfalardan bakteriyalıları, misirliləri və sakları göstərir. Kitabı tərcümə edən Q.A.Stratonovski isə, sakların adını daşıyan **saqartiləri** İran tayfaları hesab edərək onların cənub-qərb dialektlərində danışdığını qeyd edir (13, I, 103,153, III 93, VII , 64, 85, s. 586). Əgər bu məlumatlara diqqət etsək, I Kirin (Kuruş) hakimiyyəti dövründə (m.ö. VI əsr), sakların Saqarti adlı bölgələri var idi və onlar Kirə əngəl olurdu ki, bu da Sak prototürklərinin böyük güc olduqlarından xəbər verir. Biz “Ümumdünya tarixi” kitabında saklarla bağlı ərazilərdə Saqalassa, Saqarti, Sakkara, Sakkız kimi şəhər və ərazi adlarına təsadüf edirik ki, bu sakların geniş əraziyə mənsub olduqlarını göstərir. Məlumatdakı Sakkız ərazisi isə Urmiya ətrafında yerləşməklə o dövr Naxər-Naxçıvan ərazisi daxilində idi (126, s. 22, 149, 451, 531).

Diqqətimizi daha çox çəkən Sak tayfalarının Naxçıvanda, vətənimizin qərb bölgəsində (qondarma Ermənistan) və Cənub bölgəmiz Azərbaycanda məskunlaşma tarixi, onların izlərinin aşkarlanması, m.ö. VIII əsrdə bu ərazilərə köç etməsi məsələləridir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, biz gəlmə məsələsi ilə razılaşmırıq, çünki sakların ərazidə yerli–avtoxton sakinlər olduğunu qeyd-şərtsiz sübut edən xeyli faktlar mövcuddur. Öncə Sak türkləri ilə bağlı belə tarixi faktlar və araşdırmalara diqqət edək.

Saklar haqqında məlumat verən qədim yunan coğrafiyaçısı K.Ptolomeyin yazılarında Qafqazın cənub ətəklərində Sakan və Saran adda tayfaların məskunlaşdıqlarından bəhs edilir (31, V 8, 16). Əgər məlumata diqqət etsək, ərazi qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi əraziləridir. Tyfa adlarına gəldikdə isə, biz bu tayfaların Sak və Şirak tayfaları olduğuna tamamilə əminik. Belə ki, hər iki tayfa adını qədim dil quruluşumuza istinadən Sak+an, Sar+an kimi birhecalı formaya salsaq, adlar “saklara məxsus”, “sar/şarlara məxsus” mənalarında bu tayfaların adını daşıyır. Bu məlumat isə Sak və şirakların bir ittifaqda m.ö bu ərazilərdə məskun

olduqlarını sübut edir. Bu fikri daha bir neçə məlumat da təsdiq edir. Biz mənbələrdə dəfələrlə skif-sak birliklərinə təsadüf edirik ki, onların bəzən eyni tayfalar olduğu Albaniya ərazisindəki Sakasena əyalətinin isə skif çarlığının mərkəzi olduğu göstərilir və onların Ön Asiya ərazilərində ilkin məskunlaşması m.ö. 680-677-ci illərə təsadüf etdiyi göstərilir (343, s. 232-235; 356, s. 269-271). Bu ərazi isə qədim Naxçıvan-Naxər ərazisidir.

Digər bir tarixi məlumatda isə ərazinin Naxçıvana aidliyi tamamilə sübut olunur. Q.Qeybullayev gürcü alimi M.S.Priçxalavaya istinadən sak-skiflərin gürcü əraziləri və Kiçik Asiyaya gəlişlərini, onların Araz boyu ərazilərdə məskunlaşdıqlarını m.ö. VII əsrə aid edir (338, 20-21). Bildiyimiz kimi, Arazboyu, eləcə də Kiçik Asiya ərazisində Van gölü də daxil olmaqla bu ərazilər də qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsinin əraziləri idi və XIX əsrə qədər ərazilər Naxçıvana aid olaraq göstərilirdi və yuxarıda fransızların siyasi baxımda ərazimizi kiçiltməyə çalışdığı xəritədən də bu aydın olur (89; 116).

Tədqiqatlara diqqət etdikdə Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində iştirakı olan Sak tayfalarına məxsus tarixin tez-tez təhrif edildiyinin şahidi oluruq. Onlar m.ö. I minillikdə Orta Asiya, Qazaxıstan əraziləri ilə bağlı tarixə düşməklə m.ö. VII əsrdə qədim türk yazılı abidəsi “Avesta”da, m.ö. 520-ci ildə Bisütun qaya yazılarında və bir çox tarixi mənbələrdə qeydə alınır (402, s. 156). E.Əlibəyzadə isə belə bir fikir irəli sürür ki, Zərdüştdür, Şumer-Turan soyudur, “Avesta” əsliində “Göy Tanrı dini” olub, Şumer-Türk sivilizasiyasının bir qoludur (166, s. 171). Biz aşağıda bu haqda geniş danışacağıq.

Bundan başqa Sak türkləri haqqında digər bir məlumata Bibliyada da təsadüf edirik. Burada Skif-Sak çarlığı “Askenaz” kimi qeyd olunmuş və sak Qəmər-in-kimmerin “oğlu” kimi göstərilmişdir (7, 10, 3, s. 19). Fikrimizcə, bu məlumatlardakı müxtəlif tarix və ərazinin göstərilməsinin əsas səbəbi ayrı-ayrı

xalqlardan olan müəlliflərin milli marağı və bu tayfaların çox geniş bir ərazidə fərqli dövr köçləri ilə bağlı olmuşdur.

Biz sovetlər dövrü tariximizin təhrifinə ən çox ensiklopedik və ümumiləşdirilmiş əsərlərdə təsadüf edirik. I-II cild “Ümumdünya tarixi” kitablarında Sak tayfaları ilə bağlı xeyli məlumatlara rast gəlirik. Burada qəribə də olsa m.ö. II minilliyə ad arxeoloji mədəniyyəti “Andronov” adlandıraraq, bunun sak və sarmat mədəniyyətində də təkrarlandığını göstərən tayfaları m.ö. VI əsrə aid edirlər. Elə həmin kitabda Orta Asiyanın qədim tarixindən danışarkən burada m.ö II minilliyə aid köçəri maldar tayfalar arasında massaget və sakları irandilli tayfalar kimi göstərilir. Kitab Kirin m.ö. 529-cu ildə sak və massagetlərlə döyüşdə öldüyünü yazıb, onları Amu Dərya, Sır Dərya arasında göstərir. Bu məlumatlarda m.ö. VII yüz ilə aid Sakkuz şəhəri ərazisindəki mədəniyyəti skiflərlə bağlayırlar. Kitabın II cildində isə m.ö. II-I əsrdə sak və massagetlər Əhməni dövləti ərazisində göstərilir və burada Saksı, Sakastan, Sakarav şəhər və ərazi adları da qeyd olunur (126, s. 457, 591, 594; 127, s. 12, 432, 789). Əgər diqqət etsək, burada dövrlə bağlı m.ö. II minillikdə Sak boyları mövcuddur və “irandillidirlər”, mədəniyyət nümunələri II minilliyə aiddir, lakin tayfaların özləri m.ö. VI əsrdə təqdim olunurlar. Sual oluna bilər m.ö. VI əsrdə göstərilən bu tayfalar m.ö. II minilliyə aid mədəniyyəti necə yarada bilər? Təbii ki, bu siyasi bir gediş olmaqla sak tarixinin təhrif olunmasıdır.

İ.Stralenberqin araşdırmalarında Sak türklərindən ayrılan “Saxa” tayfalarının özlərini adlandırması məsələsi Sak türklərindən gəlməsi ilə əlaqələndirilmiş, onların orta əsrlərdə Altaydan başlayaraq Orta Asiya türkmən düzlərinə qədər yayıldığı və “irandilli” olduqları göstərilmişdir. Burada türkmən tayfaları arasında olan sakab, sakablar, saxqar, saka, şaqqa kimi tayfa adları bu tayfaların varisləri kimi göstərilmiş, bu tayfaların oğuzlardan gələrək mənşəcə Azərbaycan, Türkmən, Qırğız türklərinə aidliyi də müəllif tərəfindən qeyd edilmişdir. Məlumatda Sak tayfaları Qıpçaq-oğuz tayfa birliyi

daxilində qeyd olunur (529). Göstərilən bu məlumatlara baxmayaraq müəllif, bu yazısında sakların tarixi dövrləri, əraziləri haqqında heç bir məlumat verməmiş və göründüyü kimi o, sakları “irandilli” tayfalar hesab etmişdir.

Q.A.Melikişvili Sak tayfaları ilə kimmerlərin əvvəlcə Urartu çarlığı ilə müttəfiq olduğunu yazaraq, sonra isə bu dövləti yıxdıqlarını göstərir. Daha sonra müəllif Göyçə gölü (əsrərdə Sevan) və İrəvan ətrafı ərazilərdə Sak və kimmerlərə aid arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin aşkarlandığını qeyd edir (416, s. 225, 231). Əgər bu göstərilən faktlara diqqət etsək, onlar Yunan səyyahı Strabonun “Coğrafiya” əsərindəki məlumatları bir daha təsdiq edir. Müəllif, qədim Naxçıvan torpağı olan İrəvan xanlığı ərazilərində, indiki qondarma “Ermənistan” torpaqlarında iki Şakaşena əyaləti ilə yanaşı, bir Sisakan ərazisini də Araz çayından cənubda olduğunu, Urmiyadan şimala doğru qeyd edir. Kitabda belə yazılır: “Saklar erməniyyədə ən yaxşı torpaqlara sahibdirlər və buna görə də bu ərazilər onların adı ilə Sakasena adlanır” (41, II, I, 14, IX, 7, 2, XI, 8, 4). Göstərilən ərazi isə XIX əsrə qədər Qədim Naxçıvan torpaqları idi və bu çoxsaylı ərəb mənbələrində də qeyd olunur (Ətraflı bax, 253).

Biz X əsr Alban tarixçisi M.Kalankatlinin “Albaniya tarixi” kitabında qarətlə məşğul olan tayfaları dayandıрмаğa qədim Sisakan soyundan olan Aranın təyin edildiyinə və burada qədim Sünik, Arsak (Sak ərlər) vilayətlərinin adına dair məlumatlara rast gəlirik. Lakin burada heç bir tarix göstərilmişdir (35, V, s. 17, XIV, s. 29; XVIII, s. 34). Bu məlumatlar tarixçinin dövrünədək bu torpaqların hələ saklara aid olduğunu göstərir.

Lakin son dövr Moskvanın xüsusi himayəsi ilə Kürd tarixçiləri üçün yaradılan “Dostani” mətbəəsində Lətif Məmmədin belə bir yazısı səslənir ki, I Şapur dövründə Zaqafqaziya ərazisindəki Balasakan adı kürd dilində “Sak əyaləti” mənasındadır. Saklar kürd tayfalarıdır və kürdlərin şakkak adından yaranıb (528).

Sisakan əyalətləri adına mənbələrə və Strabonun yazılarına istinadən xüsusi diqqət yetirən İ.Hacıyev və Ə.Quliyev bu adda iki Şakaşena və bir Sisakan əyalətlərinin olduğunu qeyd edir və bu problemə dair elmi faktlara istinadən göstərilən əyalətlərin ərazi olaraq Bütöv Azərbaycanın torpaqlarında olduğunu yazırlar (187, s. 6-11).

Biz görkəmli Azərbaycan tarixçisi Y.B.Yusifovun yazılarında da qədim saklar haqqında məlumatlara rast gəlirik. O, m.ö. VI əsrin sonlarında Bisütun qaya yazılarında olan kimmerlərlə bağlı Qamer toponiminin farslar tərəfindən Saka adlandırıldığını, sakların isə Ön Asiyada kimmerlərlə ittifaqda olduğunu yazır. Müəllif eyni zamanda onların çarlıqlarından bəhs edərək, bu çarlığın kimmer-sak ittifaqında olduğunu, Urartunun cənubunu və Mannanı da əhatə etdiyini göstərir. Kimmer-Skif-Sak çarlığından da bəhs edən müəllif, onların m.ö. VII əsrin əvvəllərində Azərbaycana gəldiklərini, əsasən Urmiyanın şimalında (Naxər ölkə ərazisi-F.R.) və qərbində məskən saldıqlarını göstərir (487, s.181-188).

Əgər diqqət etsək, istər bu tayfaların dili, istərsə də tarixi və əraziləri haqqında tədqiqatlarda müxtəlif fikirlər yer alır. N.Y.Marrın yazılarında isə saklar Qədim Naxçıvan ərazisinin İrəvan xanlığının şərq torpaqlarında m.ö. I minillikdən də qabaq ən qədim sakinləri olduğu göstərilir. K.V.Trever isə sakların sonrakı əsrlərdə Alban tayfa ittifaqına qatıldıklarını, qarqar tayfalarının burada aparıcı güc olduqlarını yazır. Daha sonra o, V əsrdə M.Maştoçun yaratdığı Erməni əlifbasının məhz Qarqar əlifbasından götürdüyünü, Bərdə və Utik düzünə qədər ərazinin Arran dilində danışdığını xüsusi olaraq qeyd edir (412, s. 193-196; 417, c. 49, 295). Bütün bunlar sakların çox geniş bir ərazidə məskun olduqlarından xəbər verir. Biz sakasena və Sisaksn əyalətlərinin yerləşdiyi ərazilərlə bərabər Azərbaycanın şimal bölgəsində 1, Sisyan ərazisində 1, eləcə də Türkiyədə Ərdahan bölgəsində 2 Şəki şəhər və qəsəbə adları ilə qarşılaşırıq ki, bu da sak tayfalarının çox geniş bir ərazidə məskun olduqlarını bir daha təsdiq edir (şəxsi müşahidə-F.R.).

Bildiyimiz kimi erməni müəllifləri hər vasitə ilə qədim sakları özlərinə aid etməyə səy edirlər. Y.A.Manandyan Sak tayfalarını Naxçıvan torpağı olmuş İrəvan xanlığının (indiki Ermənistanın) şərq hissəsində məskun olduqlarını yazır. Y.A.Yeremyan isə sakların Dərbənd keçidi ilə Cənub Qafqaz ərazilərinə gəlişini m.ö. VII əsrə aid etməklə, onların Azərbaycan (burada Ermənistanı da qeyd edir) Kür-Araz və Urmiya gölü ətrafına yayıldıqlarını yazır (361, s. 92-95; 409, s. 12, 54).

Bəzi qaynaqlarda və araşdırmalarda Saklar döyüşkən tayfalar olub **usun**, **kanyuy**, **hun** tayfaları ilə birgə göstərməklə Midiya dövlətindən sonra Kirin başçılığı ilə formalaşan Əhməni dövlətinin tərkibində qeyd edilir. Onların Bisütun yazılarına düşdüyü, Avestada adı çəkildiyi və sürətli atlılar olmaqla “qüdrətli ərlər” və yunan mənbələrində “skiflər” adlandıqları göstərməklə 4 yerə bölündüyü qeyd olunur. Burada Saklar-Tiqraxaydalar- “Şişuclu papaq gəzdirənlər”, Saklar-Xaomovarqalar- “xama hazırlayanlar”, Saklar-Paradarayyalar-“ çayın əks sahilində yaşayan saklar”, Saklar-Arimaspilər isə “Əjdaha başlı kəmərə və Qızıl möhürə keşik çəkən saklar”, kimi bölgüyə daxil edilir. Məlumatda onların Kirə qalib gəldikləri, İskəndəri dayandırdıqları, Daranın başçılığı ilə Misir və Yunanı fəth etmələri Talas, Şu, İli, İssık, Altay və s. ərazi və çay hövzələrində onların kurqanlarının olduğu, eləcə də Mərkəzi Asiya dərinliklərindən Yeddiçay arasına-Tacikstan və Əfqanstan ərazilərinə gəldikləri qeyd edilir (531). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu tipli skif-saklara aid kəmər və möhür Naxçıvan ərazisi olmuş Sürməli mahalına daxil olan Ərzurum ətrafından və Urmiya ətrafı Sakkız ərazisində də tapılmışdır. Hər iki əşya m.ö. VII əsrə aid edilmişdir (126, s. 530-531)

Həmişə tədqiqatlarında qədim türk tayfalarını “irandilli” hesab edən Estoniya alimi E.A.Qrantovski də sakların irandilli olduqlarını göstərsə də, Assur mənbələrinə istinadən bu tayfaların m.ö. VII əsrdən də qabaq Azərbaycan ərazilərində

olduğunu, Midiya və Mannada Saka adlı əyalət adını qeyd edir (344, s. 84). İ.M.Dyakonov isə öz yazılarında sakların çarlıqlarından bəhs edərək, bunun Cənub Qafqazda indiki Gəncə ətrafında olduğunu və Bütöv Azərbaycanı-Mannna dövlətini, öz təsiri altında saxladığını göstərir (356, s. 247-249). Bu isə sakların çox böyük bir gücə malik olduqlarını bir daha təsdiq edir.

Q.V. Ksenfontov kəngər və uyurların əcdadlarının saklar olduğunu yazmış, Saxa, Sakab, Saxqar və s. tayfaların, eləcə də türkmənlərin bəzi boylarının bu kökdən gəldiyini göstərmişdir. Burada sakların ərazi və tarixi dövrü haqqında tam olaraq məlumat verilmir (391, s. 27). Qyd edək ki, bu fikir yanlıştır və kəngərlər saklardan qabaq, m.ö. III əsrdə tarix səhnəsində olmuşlar. Sakların tarixinə gəldikdə isə onlar “Şu-Saka” dastanında Şu tayfaları ilə bərabər qeyd olunurlarsa, bunlar da m.ö. III minillikdə tarix səhnəsində olmuşlar. Biz sakların Şu tayfa qolu olduğunu düşünürük. Hər ikisinin inancında Şu və Sax tanrıları yer alır və fikrimizcə, onlar Kassi tayfalarının varisləridir (253, s. 311-354).

Azərbaycan xalqının etnogenezinə dair qiymətli tədqiqatları və monoqrafiyaları ilə seçilən Q.Qeybullayev öz yazılarında əlliyə yaxın tədqiqatçı və mənbə məlumatlarını izləmiş, müqayisəli tədqiqatlar aparmaqla xeyli yeni elmi nəticələrə nail olmuşdur. O, Herodot, Strabon, Ammian Marselin, M.Xorenli, F.Buzənd, Pliniy, K.Ptalomey kimi antik müəlliflərin məlumatlarına, İ.Q.Əliyev, İ.M.Dyakonov, Q.A.Melikişvili, V.F.Minorski, B.A.Litvinski və b. tədqiqatçıların yazlarına istinadən saklarla bağlı məlumatları araşdırmış, əsl həqiqətləri əks etdirən tarixi faktlar ortaya qoymuşdur. Q.Qeybullayev E.A.Qrantovskinin “İrandilli konsepsiyasına”, S.T.Yeremyan Y.A.Manandyan, kimi erməni müəlliflərinin onları erməni tayfaları hesab etməsinə dil və tarixi faktlarla elmi təkziblər vermişdir. Saklarla bağlı Sakasena əyalətlərinin yerini tam aydınlaşdıran müəllif, onların toponimik arealına da aydınlıq gətirmiş mənbələrdə saklara aid

yazı və məlumatların geniş təhlilini vermişdir. Bu tayfa adı ilə bağlı toponimik areala geniş nəzər salan müəllif, tədqiqatçıların kimmerlərin tarixi proseslərdə hakim olduqları ərazilərdən bəhs edərkən Assur mənbələrinə istinadən m.ö. VII əsrdə sakların Kiçik Asiya ərazilərində kimmerlərlə bir ittifaqda olduqlarını, Bisütun yazılarında adlanma formalarına tam aydınlıq gətirmişdir. Manna, Midiya ərazilərində sakların sıx yaşadıklarını elmi cəhətdən yetərli tarixi məlumatlarla əsaslandıran Q.Qeybullayev Herodot, Pliniy, İ.Flavi kimi antik müəlliflərin yazılarında onların məişəti ilə bağlı da xeyli məlumatlar verərək sakların bir türk boyu olduğunu, m.ö. VII əsrdə Azərbaycanın bütün ərazilərində məskun olduqlarını yazmışdır. Araz boyu ərazilərin heç vaxt Əhmənilərə aid olmadığına dair xeyli elmi sübutlar göstərmişdir. O, tarixdə, eləcə də tədqiqatlarda yer almış “skiflər saklardır” konsepsiyasını elmi dəlillərlə təkzib edərək, onların eyni mənşə və dilə mənsub ayrı-ayrı tayfalar olduğunu göstərir. Müəllif, Bisütun yazılarından bir tərcüməni verərək M.A.Dandamaevin sak sözünü “skif” kimi tərcüməsini göstərmiş, Daranın Sak ölkəsinə hücum etdiyini, xeyli müəllifin də sonralar bu sitildə Sak adı əvəzinə “skif” sözü yazdıqlarını yetərli elmi faktlarla sübut etmişdir (337, s. 82-101, 320-328; 209, s. 64-77). Bununla yanaşı dan sonra müəllif, başqa bir kitabında Qara dənizin şimal ərazilərindən kimmerləri məhz sakların qovduğunu xüsusi qeyd etmiş, lakin nədənsə bu mənbəni göstərməmişdir. O, kitabda sakları (aşkenaz) Ön Asiya, Cənub Qafqazın qədim sakinləri olduğunu, m.ö. VII əsrin əvvəllərində Midiya və Manna ərazilərinə keçdiklərini göstərməklə bərabər, Qay Pliniy Sekund, F.Kırzıoğlunun məlumat və tədqiqatlarına istinadən skiflərin Sak adlandığından, 3 Sakasena adlı əyalətin Gəncə ərazisi, Atropatena və Türkiyədə Kızıl İrmaq çayının sağ sahilində yerləşdiyindən də bəhs etmişdir. Xeyli sayda müəlliflərin bu istiqamətdəki yazılarını izləyən Q.Qeybullayevin araşdırmalarında saklar bütün ərazilərimizdə, o cümlədən qədim Naxçıvan ərazilərində də m.ö. VIII əsrə aid

edilmişdir. (210, s. 87-89). Lakin bəzi mənbələrdə biz Sak türklərinə Manna dövləti ərazisində rast gəlirik. Bildiyimiz kimi bu dövlətin adı tarixi qaynaqlarda m.ö. IX əsrə aid edilir və biz mənbələrdə Manna dövləti adına ilk dəfə III Salmansarın m.ö. 843-cü ildə yürüşü ilə bağlı salnamədə rast gəlirik (273, s. 343). Bu tarixi fakt nəzərə alınarsa, Q.Qeybullayevin göstərdiyi tarixi dövr təkzib olunur və tarix m.ö. IX əsrə söykənir. Bu göstərilən tarixin yanlışlığını (m.ö. VIII əsr) tədqiqatlarda saklarla bağlı dil və tarix yönü xeyli məlumatlar da təsdiq edir.

F.Ağasıoğlu öz tədqiqatlarında sak tayfalarının ayrıca bir türk boyu olmaqla Altaylardan başlayaraq Azərbaycan ərazilərində, əsasən də Araz boyu ərazilərdə məskunlaşmaları tarixi dövrünün m.ö.VIII-VII əsrlərə təsadüf olduğunu göstərir. Müəllif, Assur yazısına Saka şəhər adının düşməsinə tarixi faktlarla əsaslandırmaqla m.ö. XII əsrə aid edir. O, saklara aid xeyli yazı nümunələrinin izahını verərək, Sak boylarının ana yurdunun Arazın cənub bölgələri olduğunu, onların güclü ordularının olduğunu, Daranın 800 minlik ordusuna və Makedoniyalı İskəndərə qalib gəldiyinə də xeyli tarixi faktlar göstərir. Daha sonra müəllif sakların bu ərazilərdən ətrafa yayıldığına xəritə təsvirini də verir. Tarixi faktlara əsasən verilən bu təsvirdə Sak tayfaları əsasən Qədim Naxər ölkəsi-Naxçıvan əraziləri və indiki Türkiyənin şərq ərazilərində məskun olan yerli tayfalardır və buradan ətraf bölgələrə yayıldıqları xəritədə öz əksini tapır (160, s. 73-84). Bu isə “Dərbənd keçidindən onların Azərbaycana daxil olması” versiyasının bir geri dönüş tarixi prosesi olduğunu bir daha təsdiq edir.

Orta Asiya, Altay, Sibir türkləri, eləcə də saklar və skiflər, haqqında geniş tədqiqata Mİrfətih Zəkiyevin “Türklərin və tatarların mənşəyi” monoqrafiyasında rast gəlirik. O kitabın girişində türklərin ana yurdları haqqında məlumat verirkən Herodot, Strabon, Hippokart, Ksenfont, Polibiya, K.Ptolomey, Pliniy kimi antik müəlliflərin, eləcə də Çin, Assur

mənbələrinin məlumatlarına əsasən kuti, lulu, subar, koman, türük tayfalarını Dəclə və Fərat çayları axarlarında m.ö. IV minillikdən tarixi proseslərdə iştirakını göstərən, bir qismini isə m.ö. XX-XII əsrlərə aid edir. Burada A.Neyxardt, İ.Dyakonov, A.Karimullin, N.Morozov, V.Boruxoviç, A.Dovatur, D.Kallistov, D.Şişova kimi rus tədqiqatçılarının F.Ağasıoğlu, O.Süleymanov, Z.V.Toğan, A.Ayda və b. türk araşdırıcılarının əsərlərinə istinad edən müəllif, sakların “irandilli” konsepsiyasını elmi cəhətdən təkzib edərək, onların türk tayfaları olduğunu yazır. Ərazi olaraq Çin sərhəddi, Orta Asiya, Ural, Yakutiya onların dövlətlər qurması və məişəti haqqında məlumat verən müəllif, tarix olaraq bu dövrü m.ö. X, VII əsrlərə aid edir. O, m.ö. VII əsrdə işquz və kimmerlərin adlarının qaynaqlarda çəkildiyini və yunan mənbələrində skiflərin elə aşkuzlar, İran mənbələrində isə bütün skiflərin “sak” adlandığını, bəzi qaynaqlarda bu sözün “maral” mənasında olduğunu yazır. Çin mənbələrinə istinadən buradakı Sau tayfalarının adlarının elə Sak tayfaları olduğunu göstərən Mirfətih Zəkiyev, qərbi türküstanlıların çinlilər tərəfindən “Sau Vanq” adlandırıldıklarını, bunun isə “çar saklar” mənası ifadə etdiyini qeyd edir. O, VI əsr Menandr Vizantiyalının yazılarına istinadən türklərin qədimlərdə “Saka” adlanmaqla Yustinə sülh danışıqları üçün səfir kimi getdiklərini, skif adı altında olanların “vəhşi türk dilində” danışanların nəzərdə tutulduğunu da göstərir (421, s. 39-43, 80-83, 125).

Biz Türkmən tarixinə dair yazılarda sakların m.ö. II minilliyin sonlarında Aşkabadda dövlət yaratmaqla çox böyük ərazilərdə 480 il hakimiyyətdə olduqlarına dair məlumatlara rast gəlirik. Burada qədim yazılara “Saklar”, Yunan yazılarına isə “Skitlər” kimi düşən bu köçəri tayfaların I minilliyin ortalarında Orta Asiya ərazilərində də məskun olduqları göstərilir. Kitabda Herodota istinadən onların Arazdan tutulan (kitabda bu çay Amu dərəyə olaraq göstərilir) bol-bol balıqla və ev heyvanlarının əti ilə qidalandıqları göstərilir. Sakların dilinin mənbələrdə Hind-Avropa, Hind-İran dili olaraq göstərilməsi və

vurğulanması bu kitabda təkzib olunmaqla türk dili olduğuna dair xeyli dil faktları nümunə olaraq verilir (97, s. 51-56). Lakin biz Hrodotun məlumatlarında Araz adının yunanlardan şərqdə Asiya ərazisində göstərildiyi, Kirin onun üzərindən Massaget və Sak ölkəsinə ordunu keçirmək üçün körpü saldığı və Arazın başlanğıcının Matien dağlarından götürüb Xəzər dənizinə töküldüyü haqda xeyli məlumata rast gəlirik. Bundan başqa kitabda Kirin Arazı adlayıb Tomris üzərinə getməsi və oğlu Sparqısi öldürməsi haqqında da məlumat verilir (13, I, 201, 202, 205, 209-211). Bu Azərbaycan eləcə də Naxçıvan ərazisindən axan Araz çayıdır və bu tarixi faktlar da sakların Naxçıvan ərazisində m.ö. II minillikdən mövcud olduqlarını göstərir. Ərazidə adları çəkilən massaget tayfaları isə baş saklardır (255, s. 233-242).

Skif sak məsələlərinə öz yazılarında yer ayıran Y.Oğuz və B.Tuncay Herodot, Strabon və tədqiqatlara istinadən sakların m.ö. II minillikdən mövcud olduqlarını, Saqnut adda şəhərlərinin, Arazın sol sahilində Saqat elinin olduğunu yazırlar. Onlar “sak” sözünü Şumer sözləri ilə müqayisədə “vurub dağıdan, parçalayan” mənasında izah edirlər, lakin m.ö. II minillikdən mövcud olmalarına dair yetərli faktlar göstərmirlər (274, s. 258-269). Bu istiqamətdə Z.Həsənovun da saklar haqqındakı fikirləri maraqlıdır. O, Herodotun saklarla bağlı məlumatlarını ümumiləşdirərək bu sözü “sağlam”, “saf”, “sağ qol”, “ağıl”, “inək yağı” və s. mənalarla izah etməklə, R.Qrosseyə görə onları qollara bölür, Saka xumavarkaları Fərqanə və Kaşğar ətrafında, Saka tiqraxaudaları Aral və Sır-Dəryanın aşağılarında, Saka taradravaları Şimal Qara dəniz ərazilərində Volqa və Ural zonasında, Saqartiləri isə İran, Əfqanstan, Ekbatan və Urmiya gölü ərazilərində göstərir (198, s. 59-61). Qeyd edək ki, müəllifin Cənub Azərbaycanı İran kimi təqdim etməsi bir qədər çəşqınlıq yaradır və Sakların Bütöv Azərbaycanda məskun olduqlarına kölgə salır. Bu yönlü araşdırmaya T.Əhmədovun kitabında da rast gəlirik. O, Azərbaycanda etnooykonimlər

bölməsini xəzər, bulqar, avar, salor, kəbər, qacar və kəngər boyları ilə ümumiləşdirərək onları son dövrlərə aid edir qədim tayfalar haqqında heç bir məlumat vermir (170, s.156-157).

Saka türklərinə dair xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyan məlumatlara Türkiyə alimlərinin əsərlərində də rast gəlirik. Biz Zəki Validi Toğanın yazılarında tarixi qaynaqlarda adı “Skuthe”, “Saka Torqam”, “Saka”, “Si-sakan” və ya “Si-yunik” kimi düşən Sak tayfa adları məsələsinə toxunulduğuna, bu məlumatları araşdıran Patkanova istinadən Si kəlməsinin tayfa adı kimi saklar olaraq göstərildiyinə rast gəlirik. Burada Çin qaynaqlarında So və Çu kimi xatırlanan və şərqçi Türküstanda Çu çayı hövzəsinə adını verən tayfaların sakaların bir boyu hesab olunduğunu görürük. Kitabda Şu boylarının Çu hövzəsindəki dövrlər məişətlərinə aid Şu əfsanələrinin m.ö. XII və ya XI əsrlərdə Çində “Çu” dövlətini quran türklərə aid olduğunu və onların hələ Çin tərəflərinə köç etmədikləri zamana aid xatirələr olduğu da faktlarla göstərilmişdir. O, bu yazılarında Si-Sakanın elə Si Sakaları demək olduğunu, buntürk-Türk boylarının gəlib Saklara qarışdığını, Balasagunun ərazilərinə isə türklərin Şu adını verdiklərini xüsusi vurğulayır (522, s. 14, 18, 35-36, 256-257 ; 523, s. 33-34, 58-59.).

Şu-Saka boylarının ərazisi, köçləri haqqında geniş məlumata F.Kırzioğlunun yazılarında da rast gəlirik. Bu problemə toxunan müəllif, Kıpçaq türklərindən bəhs edərkən antik tarix və coğrafiyaçılar Herodot, Strabon, Ksenfond, Adonsun və b. məlumatları, Zeki Validi Toğanın tədqiqatlarında Skuthe, Saka Torqam, Saka, qədim Çin qaynaqlarında isə Su, Se kimi adı çəkilən tayfaların fəteh Sak türkləri olub m.ö. VIII əsrdə (720-ci il) Yunan mənbələrində qeyd olunduqlarını göstərir. O, Assur mənbələrinə istinadən sakların VII əsrdə (680-623-cü illər arası) Çin sərhədlərində 12 yurd itirdiklərini yazır. F.Kırzioğlu, sakların öz soydaşları kimmerləri qovaraq, sonralar Dərbənd keçidindən adlayıb Kür və Araz boyları ilə bərabər Urmiya gölü ətrafı və Assur sərhəddinə qədər yayıldıklarını, Artvin, Kars, Ərzurum, Çıldır

ərazilərinin Saklar ölkəsi adlandığını, Sakasen adlı əyalətlər və Ağrı, İberiya (Gürcüstan) arasında Saka eli olduğunu göstərir. Müəllif, Kur-Araz ətrafı sakların bir komanda altında “Sakalar” kimi birləşdiyini, Strabona istinadən isə cənub qonşuların onları “Qoqaren” adlandırdığını, bunlarda İyun ayında “Saka-Bayramı” keçirildiyini, işquzların saklar olması məsələlərinə dair xeyli faktlar göstərir. Bu kitabda İran və Əfqanıstan arasında m.ö. “Sakaistan” ölkəsi və paytaxtı Sigil şəhəri, Araz boyunda Sakar qışlağı adını çəkir və sonda Şumer-Sak dəfn adətlərinin eyniliyinə Urmiya, Van ətrafı arxeoloji nümunələrini misal göstərsə də dəqiq tarix göstərmir (513, s. 31-35, 51, 188-199, 204). Başqa bir kitabında Səlcuqlardan çox əvvəlki dövrlərdə əsaslı Türk tayfaları olan Su-sakaların, Sabir/subərlərin, kimmerlərin Doğu Anadoluya yayılaraq Kars və Van ətraflarında Bulqar, Peçenek və b. türklərlə bu əraziləri bir Türk yurduna çevirdiklərini göstərir. Heredot, Strabon, alban coğrafiyaçısı M.Xorenliyə istinad edən müəllif, SİYUNİK (Si-Unik) kimi adlanan ərazilərin saklara məxsus olduğunu, farsların (kitabda iranlıların) onlara SİSAKAN adını verdiklərini göstərib, sakları bu bölgənin Araz boyları adlandırır. O, da Z.Validi kimi Siyunik adının mənşəyini araşdıran Patkanova istinadən bu adın “Si-Unik” adından gəldiyini və “si sakan” olduğunu izah edir. Öndəki “Sİ” tayfa adının Çin mənbələrində “SU”, “SO” və “ÇU” kimi M.Kaşğarlının yazılarındakı “ŞU” boyu olduğunu qeyd edir. Qədim ermənilərdəki “SU”, “Si-uni” Su sülaləsi olduğunu yazan müəllif, bu sülalənin-tayfanın İran qaynaqlarındakı Si-Sakalar olduğunu yazsa da yenə də dəqiq tarix göstərmir (512, s. 93).

Əgər müəllifin tədqiqatlarında yer alan Urmiya, Van gölləri arası ərazilər və buradakı Ağrı, Kars, Ərzurum yaşayış yerləri Sürməli mahalı daxilində Naxçıvan əraziləri idi. Biz saklarla bağlı əksər yazılarımızda bu ərazilərin Naxçıvana aid olmaqla sakların ilkin məskənlərindən biri olduğunu qeyd etmişik (254, s. 233-242; 255, s. 123-126)

Daha bir türkiyə tarixçisi Tahsin Ünal öz tarixi araşdırmalarında F.Kırzioğluna istinadən Azov dənizi (kitabda Azak) ətrafında kimmerləri yurdlarından qovan atlı köçəri Saka türklərinin m.ö VII minillikdə tarix səhnəsinə çıxan ilk türk qövmlərindən biri olduğunu göstərir. Müxtəlif qaynaqlarda Şu-Saka adı ilə tanınmış bu tayfaların m.ö. VII minilliklə VI yüzillər arası tarix səhnəsində olduğu müəllif tərəfindən qeyd edilir. O, Saka türklərinin qurduqları imperatorluqların sərhəddinin Çin ətrafından başlayaraq Əfqanstan, Qafqaz, Anadolu, İran, Suriya, Fələstin, Misir qapılarına qədər dayandığını göstərir (518, s. 12, 38). Burada Azov dənizinin Şu sakalara ana yurd olması tarixi baxımdan təsdiq olunmur. A.F.Elfordun yazılarına görə hələ m.ö. IV minillikdə Şu tayfaları Elamların ərazisində Şuşa şəhəri salmışlar. Bu şəhər əcnəbi alimlərin çəkdiyi xəritəyə əsasən şumerlərdən şərqdə yerləşirdi. Bunu digər yazılı mənbələr də təsdiq edir (126, s. 224; 247, s.158-167).

Bir qrup məlumatlarda Çin qaynaqları onları m.ö. II minilliyin sonlarına aid göstərir və Azov dənizi ətrafında Şu-Sakaların məskunlaşması dövrü m.ö. VII yüzilə söykənir. Burada müəllif m.ö. VII minillik tarixi dövrü Saka dövrü kimi təqdim etməklə hansı mənbəyə əsaslandığını yazmır. Bu problemlə bağlı aparılmış tədqiqatların elmi nəticələri, eləcə də heç bir mənbə, salnamə, tarixi fakt və arxeoloji nümunələr müəllifin irəli sürdüyü m.ö. VII minillik fikrini təsdiq etmir. Bu problemə toxunan S.Gömeç də əski qaynaq və mənbələrə istinadən Şu dastanının türklərin qədim dövrünə, Saka çağına aid edir və bunun M.Kaşqarlının “Türkmən” sözünə verdiyi izaha söykəndiyini qeyd edir. O, həmin dövrü İskid-saka və hunlardan ibarət olan bir dövr kimi izah edib, onun m.ö. VII yüzildən, m.s. IV yüzilə qədər davam etdiyini yazır. Burada Saka türklərinin (məqalədə Saha) qədim geyim adətlərinin bu gün də saxalarda qaldığından, şişuclu papaq gəzdirərək bəzəkli xalat, qurşaq bağladıklarından da bəhs olunsada sakaların

məskun olduqları ərazilər tam olaraq göstərilmiş (516, s. 175-203).

Abdülhalik Bakir və Ahmet Altıngökün də bu istiqamətdə yazıları maraqlıdır. O, “Şu-Saka” dastanında m.ö. VI yüzilin Əhməni dövrü perslərin (farsların-F.R.) İrani, Sakların Turanı təmsil etdiyini, Menandrosa istinadən türklərə qədimdən Saka deyildiyini göstərir. O, İskəndərin Saka-Turan dövlətini yıxdığını, onların buradan Xəzərin quzeyindən Qara Dəniz ətrafı və Qafqazlara, Orta Asiya və Çinə, İranın şərqinə doğru yayıldığını, m.ö. VI yüzildə Bisütun yazılarında sakaların adının çəkildiyini kitabəyə görə onların şişuclu papaq geydiyini qeyd edir. Müəllif Herodot və bəzi tədqiqatçılara istinadən sakaların m.ö. VII yüzildə İran hiyləsi ilə Anadoludan çıxdıklarını və burada cəmi 28 il oturduqlarını yazır (490, s. 361-422). Müəllifin yazısına diqqət etsək, burada “VI yüzilin Əhməni dövrü” tarixi təhrifdir və bu dövr m.ö. VIII əsrin sonu, VII əsrə əhatə etmiş, VI əsrdə isə, Anşan və Parsa Midiyanın təsiri altına düşmüşdür (273, s. 361)

Əgər biz bura qədər olan tədqiqatlardakı ümumi nəticələrə müqayisəli diqqət etsək, sak türklərinin ərazisi mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Onlar Azov dənizi və Tyan-Şan dağları ətrafında, cənub Azərbaycanın (tədqiqatlar İran kimi göstərir-F.R.) şərqə, Çin ətrafında yayılıblar, daha sonra isə Qafqaza “gəlmə”dirlər və 28 il Doğu Anadoluda məskun olmuş xalqlardır. Sakların tarixi də tədqiqatlarda m.ö VIII əsr, bəzi hallarda isə tarixi faktlar göstərilmədən m.ö. II minilliyin sonları olaraq təqdim olunur. Türk araşdırıcısı Tahsin Ünalın F.Kırzioğluna istinadən Saka türklərini m.ö VII minilliyə aid etməsi isə, xeyli suallar doğurur və müxtəlif qaynaqlarda Şu-Saka adı ilə tanınmış bu tayfaların m.ö. VII minilliklə VI yüzillər arası tarix səhnəsində olması heç bir mənbədə qeydə alınmışdır. Şu türkləri tərəfimizdən mənbələrə əsasən araşdırılmış və m.ö. IV minillikdən tarix səhnəsində olması faktlar əsasında təsdiq edilmişdir (253, s. 331-354; 489, s. 174-197). Lakin biz o dövrləri əhatə edən “Ümumdünya tarixi” kitabının I cildində

bu türklərin Elam dövlətində m.ö. IV minilliyin sonlarında Şuşa adda şəhərlərinin olduğunu görürük. Burada saklar kaslarla bir ittifaqda göstərilənlər də (126, s. 448-449), bu tədqiqatlarda Çin mənbələrinə istinadən onlar II minilliyə aid edilir.

Beləliklə Sak türklərinin qurduqları imperatorluqların Çin sərhəddindən başlamaqla Əfqanstan, Qafqaz, Anadolu, İran, Suriya, Fələstin, Misir qapılarına qədər dayanması qənaəti isə onların yayım arealıdır. Burada göstərilən tarixləri ümumiləşdirsək, Saka türklərinin ilk yurdlarının Çin sərhəddində olduğu görünməkdədir. Biz bu konsepsiyaların yanlış olduğunu düşünürük və tarixi faktlar da bunu təsdiq edir. Bütün göstərilən faktlar nəzərə alınmaqla tarixi dövr və ərazilərə istinadən fərqli konsepsiyalar ortaliğa çıxır ki, bunları da aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar;

I konsepsiya. Türk araşdırıcısı Tahsin Ünalın F.Kırzioğluna istinadən Saka türklərini m.ö VII minilliyə aid etməsi ən qədim dövrü əhatə edir. Lakin F.Kırzioğlunun heç bir əsərində saklarla bağlı belə bir tarixi məlumat rast gəlmirik. Müxtəlif qaynaqlarda isə Şu-Saka adı ilə tanınmış bu tayfalar m.ö. IV minillikdən qabağa getmir. Fikrimizcə, əsaslı faktlar olmadan sakların tarixinin m.ö. VII minilliyə aid edilməsi kitabın nəşri zamanı buraxılan texniki səhvdir.

II konsepsiya. Şu-saklar m.ö. II minillikdən tarix səhnəsindədirlər və eramızın IV yüzilinə qədər Çin səddindən Azov dənizi Tiyan-Şan, Orta Asiya, Volqaboyu ərazilərində məskun yerli xalqlardır. Sonrakı dövrlərdə, m.ö. VII əsrdə isə onların bir qrupu kimmerlərin ardınca Qafqaza yayılıb, Dərbənd keçidindən keçərək, Azərbaycanın Kür-Araz hövzəsində və Urmiya gölü ətrafında məskunlaşırlar. Bu ərazilərin bir hissəsi isə qədim Naxər-Naxçıvan əraziləri idi.

Bu konsepsiya da tarixi faktlar müqabilində özünü doğrultmur. Saklar m.ö. VII əsrdə Dərbənd keçidindən Bütöv Azərbaycan ərazilərinə yayılırlar və elə həmin əsrdə əraziyə keçməmişdən əvvəl m.ö. VIII əsrdə qədim türk yazılı abidəsi "Avesta"da öncə şifahi, sonra isə yazılı olaraq adları çəkilir.

Bundan sonra isə m.ö. VI əsrdə (520-ci il) Bisütun qaya yazılarında öz adlarını əbədiləşdirirlər. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, sak türkləri əraziyə köçməzdən əvvəl və ya gələn kimi özlərini müqəddəs kitabda, qaya yazılarında əbədiləşdirirlər. Təbii ki, bu konsepsiya da tam deyil və tarixi dövrlər bir-birini təkzib edir.

III əsas konsepsiya. Şu-Saka türklərinin Ana yurdları m.ö. II minilliyin sonundan Çinin sərhədləri, Azov dənizi ətraflarıdır, onlar şışuclu papaq qoyurlar, şalvar, çuxa geyib, şal bağlayırlar və bu tarixi dövrlər saklar yalnız göstərilən ərazilərdə məskunlaşılırlar.

Konsepsiyada istər göstərilən m.ö. II minillik tarixi dövrü, eləcə də Sak tayfalarının məişəti və ərazilərinin, eyni dövrdə, eyni məişətlə qədim Naxçıvan ərazilərində təkrarı və bu versiyanı yenə də tarixi faktlarla tamamilə təkzib edir.

Biz sak tayfalarının yaşam tərzindən və geyim adətlərindən bəhs edən Herodotun məlumatlarında onların hündür, şışuclu papaqlar qoyub, şalvarlar geyib, sak yay-oxu, xəncəri və iti döyüş baltaları gəzdirdiyinə və bu adətlərin Orta Asiya ərazilərində də müşahidə edildiyinə rast gəlirik (13, VII, 64).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi 1895-ci ildə rus arxeoloqu N.V.Fedorov Naxçıvanın Qızılvəng ərazisindən xeyli sayda arxeoloji nümunələr əldə edir. Bu nümunələrin içərisindən tapılmış insan heykəlinin başında uzun şışuclu papaq, əynində çuxaya bənzər geyim, şalvar və belində qurşaq var idi. Arxeoloq tərəfindən aşkarlanan bu kişi heykəlinin hündürlüyü 20 sm. idi. N.V.Fedorov bu əşyaları m.ö. II minilliyin II rübünə aid edir. Bu heykəl hazırda Moskva Dövlət Tarix Muzeyində mühafizə olunur (228, s. 17-18).

Əgər diqqət etsək, m.ö. II minilliyə aid bu tapıntı eramızın II minilliyinin sonlarına qədər istifadə etdiyimiz milli geyimlərimizlə eynilik daşıyır və bu Sak heykəli və onun geyimidir. Məhz bu məsələni tədqiq edən L.M.Levina Aralətrafi bölgələrdə bu baş geyiminin istifadə olunduğunu söyləyərək,

onu sivri uslu Sak geyimi kimi təsvir edir. Lakin bu sahənin digər tədqiqatçısı T.A.Trafimovbu sivriüclü papağı Certi-Asar mədəniyyətinə aid edərək Altay türklərindən gəldiyini qeyd edir (474, s. 233). Bu məsələ ətrafında daha geniş tədqiqat aparan E.E.Kuzmina isə arxeoloji mədəniyyət nümunələrini müqayisə edərək, istər Altayda, istərsə də Aralətrafi bölgələr, Orta Asiya və Qafqazlarda istifadə olunmuş şişuclu, sivriüclü baş geyimini konkret olaraq sak tayfalarının məişətinə aid edir (392, s. 120-126). O zaman tədqiqatçıların sakları Çin sərhəddində II minilliyə aid etdikləri dövrlə Naxçıvandakı sak dövrü mədəniyyəti üst-üstə düşür. Bəs onda VII əsrdə Dərbənd keçidindən ərazilərimizə gələn Sak türklərini necə başa düşə bilərik?

Biz qeyd etdik ki, Q.V.Ksenfontov kəngər və uyqurların əcdadlarının saklar olduğunu yazmış, Saxa, Sakab, Saxqar və s. tayfaların, eləcə də türkmənlərin bəzi boylarının bu kökdən gəldiyini göstərmişdir. Biz yuxarıda şumerlərin özlərini kəngər adlandırdığını tarixi faktlarla əsaslandırdıq. Kəngərlər və Şu tayfaları qeyd etdiyimiz kimi m.ö. III minilliyin sonları ərazilərimizdə məskun olublar. Sakların Şu tayfaları ilə birliyi onların da ərazilərimizə şularla gəldiyini sübut edir. Bu isə F.Ağasıoğlunun göstərdiyi elmi faktları ilə üst-üstə düşür. Bu halda qəti olaraq deyə bilərik ki, Şu-Saka boyları Dəclə Fərat və Elam sərhədlərindən iki istiqamətdə Çinə və Qafqazlara doğru hərəkət etmiş, Çin, Aral gölü ətrafında hakimiyyətini itirən sakalar Dərbənd keçidindən keçməklə bu ərazidə məskunlaşmış öz soyları olan saklara sığınmışlar. Onlar bu ərazilərdə daha sıx məskunlaşmaqla tarixi proseslərin fəal iştirakçıları olmuşlar. Burada onların tarixini izlədikdə Alban dövləti və Manna dövləti ərazisindəki saklar m.ö. IX-VIII əsrlərə təsadüf edir ki, bu “Dərbənd keçidi” konsepsiyasından 300 il qabaqdır. “Avesta” dini kitabında onların adının keçməsi Azərbaycan ərazisində m.ö. II minilliklərdən məskunlaşmış saklara aid idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sakların kəngərlərin əcdadları olması məsələsi isə geniş tədqiqat tələb

edir və biz sakların kassi türklərinin varisləri olduğunu düşünürük.

Qeyd edək ki, istər rus, istərsə də erməni tədqiqatçılarının əsərlərində biz saklarla bağlı elmi baxımdan əhəmiyyətli məlumatlara rast gəlirik. N.Y.Marr öz tədqiqatlarında saklar haqqında məlumat verərək qeyd edirdi ki, Ermənistanın şərq əyalətlərinin ən qədim sakinləri saklar olmuşdur (411, s. 195). Eyni fikri erməni tarixçisi Y.A. Manandyan və S.T.Eremyan da söyləmişlər. Onlar, kimmerləri də bura əlavə edərək bu fikrin təsirini bir qədər yumşaltmaq istəmiş və Ermənistanın şərqinin bir hissəsinin kimmerlərə, və saklara məxsusluğunu, sakların bu əraziyə gəlməklə kimmerləri sıxışdırdıqlarını Ararat vadisi və Urmiya hövzələrinə yayıldıklarını qeyd etmişlər (361, s. 93-94; 409, s. 54). Bu fikrin doğruluğunu, ərazinin saklara aidliyini xeyli mənbələr, Strabonun və N.Q.Adonsun məlumatları, İ.Q.Əliyev, K.Q.Əliyev, Q.Qeybullayev və b. alimlərin tədqiqatları da də təsdiq edir (41, XI, 14, 4; 208, s. 90; 289, s. 188-196; 296, s. 93).

XIX əsrdə Gəncə ətrafında, Şəki, Şamaxı zonalarında bu baş geyiminin geniş yayıldığını, görkəmli filosof şair M.Ş.Vazehin də istifadə etdiyini bildiyimizdən belə bir fikir söyləyə bilərik ki, m.ö. II minillikdə ərazilərimizdə yaşayan sak, gənzək tayfaları da bu baş geyimindən istifadə etmiş, və XIX əsrdə bu adət məişətimizdə davam etmişdir (-F.R.). Bəs sakların m.ö. II minillikdə Çin sərhəddində dövlətinin, həm də Naxçıvan ərazisində bu mədəniyyətin olmasını necə izah etmək olar?

Bidiyimiz kimi saklar əsasən Şu tayfaları ilə bərabər tarixi proseslərdə iştirak etmiş, əski mənbələrə “Şu-Saka” ittifaqında düşmüşlər. Lakin tayfa adlarının adlanmaları-nominasiyasında tanrı adları əsas rol oynamışdır ki, bu nəzərə alınarsa, Şu, Sak tayfa adlarının Kas tayfalarında tanrı olan Şuxi və Sax tanrı adlarından yarandığını görürük (207, s. 62; 356, s.129-132). Qeyd edək ki, Kas tayfaları dünyada ilk metal əridən tayfalar olmaqla Qafqazın cənub ətəklərində-Bütöv Azərbaycan

ərazisində yerli xalqlar idilər və bu mədəniyyəti m.ö. IV minillikdə Şumerlərə aparmışlar. Burada Şu prototürkləri ilə ittifaqda olan Kas türkləri III minilliyin əvvəllərindən ərazidə hakim təbəqələr idi. O dövr üçün şümlərlə sərhəd olan Naxər-Naxçıvan ərazisinin onlarla mədəni siyasi əlaqələrdə olmağına dair yetərli elmi faktlar mövcuddur (ətraflı bax, 253 s. 276-277). Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, Şu-saka boyları m.ö. III minilliyin əvvəllərində Elam dövləti və şumer ərazilərində, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarında Araz sahili boyu Kas türkləri ilə ittifaqda məskun idilər. Yazılı mənbələr m.ö. III minilliyin I yarısında şumerlərdə Şu çarının arvadına aid Şubad məzarlığını qeyd edir ki, bu da şumerlərdə Şu boylarının kaslarla hakimiyyətdə olduğunu bir daha sübut edir (126, s. 200). Bu ad “Şu yurdu”, “son yatacaq ərazi, yurd” mənasındadır. Biz areal türk toponimik sistemində Ordubad, Astabad, Aşqabad, Kızıl Arbat, Kunbatar, Kadibatan, qədim türk toponimikasnda isə, Ekbatan, Aqbat, Aratbat, Kitbatay, Saqbat kimi yüzlərlə adda “bat”-“yurd, məkan” türk sözünü izləyirik (99, s. 28, 112; 207, s. 97).

Bununla bərabər sovetlər dövrü nəşr olunmuş 2 cildlik “Dünya xalqlarının mifi” kitabında biz qədim Yunan mifində aid edilmiş Şu tanrı adına da rast gəlirik. “Ölülər kitabı”nın məlumatlarına əsasən bu Tanrı Yunan tanrısı kimi qeyd olunur. Burada Şu tanrısının atasının adı “Atum” dur (Atam-F.R.) və o, göyü təmsil edir, yer tanrısı isə “Qeb” adlanır. Daha sonra Şuayb tanrı adı müsəlmanlara, Şukra tanrı adı Hindlilərə, Şulması tanrı adı isə Monqol türklərinə aid olaraq göstərilir və Şu sözünün “ışıq” mənasında olduğu bildirilir (101, s. 646-647). Yəqin ki, istənilən oxucu adların türk dilində olduğuna şübhə etməz. Bu gün dilimizdə “ata” sözü ümumişlək sözdür, Şu isə qədim türklərdə əfsanəvi türk xanı və şəhərinin adı idi ki, xan o şəhəri yenidən geri alır. Kumıq dilində isə bu söz “yaşamaq və dirilmək” mənasındadır. Bu mifdə “Qab”- yer sözü türk dilində **keb/kab**- “yer-yurd, vətən” mənasındadır (48, s. 512, 524). Əgər yuxarıda göstərilən tanrı adlarının qədim

türk dili sözlüklərinə istinadən mənalarına diqqət etsək, Şuayb –“Şuya qalxıb bağlanan”, yəni “işığa yüksəlib ona bağlanan”, Şukra –“Hakim şu-hakim işıq”, Şulması–“baş ulu şu, işıq” mənalarında açıqlanır (48, s. 16, 76, 424). Təbii ki, bu bir təsadüf deyil, SSRİ adlanan dövlətin qədim türk mifini tarixdən uzaqlaşdırmaq siyasətindən irəli gələn siyasi bir oyun idi (-F.R.).

Sakların m.ö. II minillikdə Naxçıvan ərazisində məskun olduqlarını sübut edən daha bir əsaslı tarixi faktı da oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik.

Mənbələr Zərdüştün makedoniyalı İskəndərdən 258 il əvvəl yaşadığını Azərbaycanın cənubunda yerləşən Urmiya şəhərində Zubar dağının ətəyindəki Dərəcə çayının sahilində doğulduğunu göstərir (82, s. 166-168). Bu tarixə diqqət etsək, Zərdüşt dövrü İskəndərin hakimiyyəti dövrü (m.ö. 336) ilə müqayisədə m.ö. VI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu isə iki tarixi faktı ortalığa çıxarır. O dövr Urmiya Naxər ölkəsinin -Naxçıvanın torpaqları idi, Zərdüşt qədim Naxər ölkəsində dünyaya gəlmişdir və bu ərazidə saklar çox əvvəllərdən məskun idilər ki, Avestada onların adı çəkilirdi. İkinci “Avesta” fars dilində deyil Azərbaycan dilində yazılmış, Azərbaycan xalqına məxsusdur. Çünki farsların bu bölgəyə gəlmə zamanlarında, onlar bu ərazilərdə məskunlaşarkən artıq “Avesta” bir müqəddəs kitab kimi, zərdüştlük isə bir din kimi mövcud idilər. Bunu Boys Merin yazıları da sübut edir. O, farsların bu ərazilərə gəlişi ilə bağlı yazırdı: “Zərdüştlüyün sanballı yetkinliyi haqqındakı söhbət belə bir faktla üzləşir ki, midiyalılar və farslar, yəqin ki, onu çoxdan yaranıb aydın təsis edilmiş fəlsəfi nəzəriyyəsi, ənənəsi və müqəddəs “Avesta” dilində yazılmış qanunları olan, artıq mahiyyətcə heç bir Qərbi Avropa təsirinə düşə bilməyəcək bir din kimi qəbul etmişlər. Bu faktdır ki, farsların bölgəyə gəlişləri Zərdüştü dini ehkamlarının yaradılmasından sonra baş verib. Eyni zamanda, “ari”lərin ilkin mədəniyyətinin əsasında köçəri türk-bozqır-mədəniyyətinin durduğunu unutmaq olmaz” (325, s. 62). Əsaslı

elmi faktlara söykənən Boys Merin bu elmi fikirləri farsların da ermənilər kimi qədim Azərbaycan torpaqlarına gəlmə olduqlarını sübut edir. Qeyd edək ki, farsların bu ərazilərə gəlişini m.ö. VIII əsr Əhməni dövləti ilə bağlasaq belə, “Dərbənd keçidindən sakların VII əsrdə keçməsi elmi iddiası özünü doğrultmur və Sak türkləri Naxçıvan-Naxər ölkəsində m.ö. III minilliyin sonlarından mövcud idilər ki, onlar bu tarixi proseslərin içində “Avesta”da yer alırdılar (-F.R.).

Tarixi mənbələrdə isə bu tayfaların şimala doğru yayımları m.ö. III minilliyin sonlarına təsadüf edir. Heç şübhə yox ki, kaslarla ittifaqda olan Şu-Sak (saka) boyları o dövrdə iki istiqamətdə Çin sərhəddi və Qafqaz ərazilərinə yayılmışlar ki, bu da hər iki ərazidəki mədəniyyət nümunələrinin m.ö. II minillikdə yarandığını ortalığa çıxarır. O zaman cəsarətlə demək olar ki, **Herodat, İosif Flavi, Ptolomey, Strabon kimi qədim tarixçilərin əsərlərini əsas götürən müəlliflərin m.ö. I minilliyə aid etdikləri Sak tayfaları onların yazdığı kimi deyil, m.ö. III minillikdə Şu tayfalarının tərkibində Naxçıvan ərazisində fəaliyyət göstərmişlər (F.R.)**

Onların dil məsələsinə gəldikdə isə yuxarıda da qeyd etdik ki, mənbələr Sak tayfalarının birmənalı olaraq türk boyu olduğunu qeyd şərtsiz təsdiq edir. Bununla bərabər Q.Qeybullayev onların bir türk tayfaları olduğuna dair xeyli dil faktları göstərmiş, qazaxlarda şaka, özbəklərdə sakay, qırğızlarda saxa, türkmənlərdə sakar, naqoylarda sankay, xakaslarda saqay etnonimlərini də misal göstərməklə onların qeyd- şərtsiz türk boyları olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (210, s. 93).

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, saklar m.ö. III minillikdən Naxçıvan ərazisində məskun olmuşlar. Lakin burada haqlı olaraq belə bir sual ortalığa çıxarılır. Əgər saklar m.ö. III minillikdən Naxçıvan və qərb bölgəmiz İrəvan ərazilərində eramızın XX əsrinə qədər yaşamışlarsa (4 min il), 50-dən yuxarı kənd adı, 3 mahal (Əlincək, Sisakan, Ağsaklı) onların adını daşımışsa və bu ərazidə yüzlərlə as, türük, naxər,

kuti, lulubi, şu, subar, tal, Midiya dövlətinin bus, partagen, struxat, arizant, manq, budi tayfaları, kimmer, şırak, xəzər, kəngər və s. türk etnosları məskun idilərsə, bunlarla bağlı minə qədə məntəqə adları mövcuddursa, bəs onda m.ö. VII əsrdə uydurma “Böyük Ermənistan” olan dövlət harada yaranmış və hansı xalqa məxsus olmuşdur (378, s. 21+33) Əgər doğrudan da bu belədirsə, o zaman özlərini “friq”, “biriq”, “hayasa” kimi adlandıran bu xalq nəyə görə adlarını dəyişib “erməni” qoymuşdur? Nəhayət nəyə görə onların ilk çarı Paruyr türk idi, Skaordonun- Sakın oğlu idi və türk Midiya çarı Varbak (Börü-“qurd”, bak-“bəy” – Bəy Qurd -F.R.) tərəfindən təyin olunmuşdur (358, s. 235-240)? Təbii ki, bütün bunlar bir erməni uydurması olmaqla ərazilərimizdə özlərinə xristian faktoru hesabına “qədim dövlət” yaratmaq iddiasından özgə bir şey deyil.

Sakların areal türk toponimikasında Saqay, Saqam, Saqar, Saqaz, Saqız, Saqqi, Saqna, Sakan, Sakapa, Sakar, Sakan, Sakmara, Saki, Sakab, Saxara, Saxarsa, Şaqan, Şakka, Şakra kimi 200- ə yaxın adlarının qalması (99. s. 30- 57, 98, 106-107, 114-115, 148 və s.), Orxon-Yenisey abidələrində Sakiş, Sokak coğrafi adlarında öz izlərini qoyması, bu tayfaların çox böyük gücə və əraziyə mənsub olduqlarını göstərir (234, s. 387). Biz Azərbaycan toponimik sistemində diqqət etdikdə burada Sakar, Saqikal, Şaqax, Şakər, Şəkərbay, Şəki, Şəkili kimi 29 etnoykonim olduğunu görürük (47, s. 83, 85, 109-111). Ancaq təkcə Naxçıvan ərazisində 51 məntəqə 3 mahal adına rast gəlirik ki, bu da ərazidə sakların qədimdən sıx məskun olduqlarını bir daha təsdiq edir.

Naxçıvan və İrəvan əyalətlərimizin osmanlılar tərəfindən işğalından sonra tərtib olunmuş 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri” sənədində yer adlarındakı sak tayfaları (209, s. 60-61) və adlara qoşulmuş küllü miqdarda arxaik türk-Azərbaycan leksik vahidlərinin işlənilməsi onların bir türk-Azərbaycan tayfaları olduğunu göstərir. Lakin biz İstanbul Başkanlığı Arxivinin 1724-28-ci illərinə aid

sənədlərindəki məlumatlarda bu adların bir qisminin Danzik-Danzit, Kənzək-Kənzə, Şaqşaq-Çaqçaq (2 kənd), Ərəfsaq-Ərəfsə- Ərəfsəcik və s. şəkillərdə müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramaqla təhrif edildiyini görürük (89, s. 35-151; 116, s. 26-36). Buna baxmayaraq Sak tayfa adı məntəqə adlarında özünü qismən qoruya bilmiş, türk dillərinə məxsus fonetik hadisələr nəzərə alınmaqla onların bərpası mümkün olmuşdur. Lakin bundan sonrakı dövrlərdə yüzillərlə davam edən tarixi proseslər yer adlarına müəyyən qədər təsir etsə də, xanlıqların 1828-ci ildə Rusiya tərəfindən işğalından sonra və 1920-ci ildə Rusiyanın Azərbaycanı yenidən işğalı ilə əlaqədar yer adlarımıza məqsədyönlü siyasət istiqamətlənmiş, etnoslarla bağlı etnooykonimlər ya tamamilə dəyişdirilmiş, ya da ərəzi erməni, gürcü, rus torpaqlarına qatılaraq ilkin adlar bu millətlərin yer adlarına uyğunlaşdırılmışdır (123, 2-15, 16-41). Nəticə etibarlı ilə qədim türk etnoslarının izi silinmiş və erməni, gürcü, fars, rus, qondarma konsepsiyaları ədəbiyyatlara, tədqiqat əsərlərinə yol almışdır. Bu səbəbdən də biz yalnız hazırda fəaliyyət göstərən etnooykonimlərə sahib dura bilirik və qondarma konsepsiyalardan öz tariximizin izlərini üzə çıxarmağa çalışırıq.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Naxçıvan qədimlərdən XIX əsrədək hazırda Cənub Azərbaycana qatılmış torpaqların bir qisminə sahib olmuşdu. Meşkində Şəkəkli, Yaşılbaş Gəncəli, Təbriz və Miyan ətrafında Ərşaq, Arsaq, Sulduzda Qazzaq, Urmiya ətrafında Sakkız kimi yüzillərlə yaşayış məntəqə adlarının (210, s. 66-73; 368, s. 468; 507, s. 57-61) eynilə Naxçıvan ərazisində təkrarı, o ərazilərin də bu torpaqların tərkibində olduğunu bir daha təsdiq edir.

Yüzillər boyu fəaliyyət göstərərək mühüm sənədlərdə bu günümüzdə gəlib çatan Naxçıvan oykonimlərinin etimoloji izahları da zəngin türk-Azərbaycan dili komponentlərinə malikdir. Onların izahlarına diqqət etməyi fikrimizin təsdiqi üçün əsas amil hesab edirik.

Zak. Məntəqə adı **zəs** səsəvəzlənməsi ilə birbaşa qədim Sak tayfa adından yaranmışdır. Bu ad 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində əski Şu türklərinin adını daşıyan Şahab və Sak türkləri adı ilə bağlı Zakevəng kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 159).

Zakevəng. Zak məntəqə adı ilə eyni qəza və nahiyədə 1590-cı ildə göstərilən bu ad (89, s. 159), oğuz **Sak+e**-“ev” + **vanq**-“uca” və yazılı daşlar” sözləri ilə formalaşmaqla (48, s. 335) “Uca Sak evi” və ya “Yazılı daşları olan Sak evi” mənələrindədir. Biz adı “Uca Sak evi” mənəsində izah edirik. Qeyd edək ki, qədim “vəng” komponentli adların ərazilərində yazılı daşlar mövcud olmuşdur. Bu mətnlərdə adı keçən tayfa və ya xalqa aid tarixi məlumatlar yer alırdı. Ərazilərimizdəki Vəng adlı qala və yaşayış məntəqələrindən ermənilərin o yazılı daşları apardığı tarix (1960-1970-ci illər) elə də uzaq deyil və bu yazılar onların tarixini qədimləşdirməyə xidmət edirdi (şəxsi müşahidə -F.R.).

Şəki, Şəkikli (3 kənd). Eyni tərkibli bu məntəqə adları 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Ağcaqala, Ordubad qəzasının Sisiyan nahiyələrində Qızılca və Kivas, Üznüz, Ağcaqala, Ağcakənd, Şələt kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 150, 169, 182). Bir Şəki adına da bir zaman Naxçıvanın torpaqları olmuş, hazırda Türkiyənin Ərdahan bölgəsindəki Yaylıca kəndi yaxınlığında da əski məntəqə kimi rast gəlirik. Kəndin əhalisi Ərzurum və Karsın Qarakurt və Dikmə kəndlərinə köçürülmüş, ərazisi kürdlərə yaylaq kimi verilmiş, qədim məzarlıqdakı bingə (yazılı) daşlar tikinti materialı kimi sındırılıb dağıdılmışdır (şəxsi müşahidə- F.R.). Ad birbaşa Sak tayfa adı və **uk**-“varis” sözündən “Sak varisi” mənəsində yaranmışdır. Ada **-lı** şəkilçisi sonradan əlavə edilmişdir.

Saki. Şəki şəhər adı ilə eyni quruluşda olan bu ad 1590-cı ildə Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində Qaracaviran və Ağdost kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 160). Ad **i- irdi, erdi** kimi

zaman şəkilçili “qurdu, tikdi” felindən yaranmaqla (53, s. 164) “Saklar tikən” mənasında izah olunur.

Sisaqgird. 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində Qaracaviran məzrəəsi və Xorsalı qışlaqları arasında qeydə alınan bu məntəqə adı (89, s. 161), qədim türk **si/zu**-“müdrük” (359, s. 78), **gird/kert**-“kəsik”, “nişan” sözlərindən formalaşmışdır (48, s. 301). Ad “Müdrük Sak nişanlı” kənd mənasında izah olunur.

Sənqovit. Məntəqə adı Sak tayfa adından türk dillərinə xas **-nq** qovuşuq samiti ilə işlənən (dəniz-dənqiz, tanrı-tanqrı kimi), **ov/eb**-“bacarıqlı” və ya türklərdə “ev”, **at**-“məkan yer,” “cəmlük” bidirən sözlərlə etnooykonim kimi formalaşmışdır (71, s. 221, 284). “Bacarıqlı sakların məkanı” və ya “Sak evlərinin məkanı” mənasında izah olunan bu ad, xaraba, insan yaşamayan kənd kimi 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində Ağcaqala və Veyisbəyli kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 161).

Barsuq, Barsuqlu (2 kənd). Maraqlı semantik quruluşa məxsus bu məntəqə adları, 1590-cı ilin sənədlərində bir adı da “Porsuqlu” “Barsuq” yazılışında İrəvan və Zərzəmin nahiyələrinin Çilli, Leyvə və Qaraqışlaq, Viranabdal kəndləri arasında qeydə alınır. Barsuq insan yaşamayan xaraba kənd kimi göstərilir (89, s. 120, 161). Eyni semantik quruluşda olan bu adlar **böri**- “qurd” və Sak tayfa adından sözü “Qurd saklar” mənasında qədim türk mifologiyası ilə bağlı formalaşmışlar. İkinci adın **-lı** sonluğu sözə sonradan əlavə olunub.

Sağasgird. Ad 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində Sarıyer, Piri kəndləri arasında göstərilir (89, s. 164). Sak tayfa adı, **as**- “müdrük”, “güc-qüvvət”, “varlı” və **gird/kert**-“kəsik”, “qısa” “nişan” əski türk sözləriylə (48, s. 301, 353, 447) yaranan bu ad “Qüvvətli Sak nişanlı olan” kənd mənasındadır.

Zoq. Zak etnooykonimi ilə eyni quruluşda olan bu ad 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərində Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyəsində Ağcaçal və Pul kəndləri arasında göstərilir. Bu

xaraba kənd adı Sak tayfa adından yaranmaqla **zəs**, **aəs** səsəvzlənmələri ilə təhrif olunub (89, s. 167).

Siyaqut. Maraqlı semantik quruluşa malik olub, bir adı da Siyahıqutlu olmaqla bu məntəqə 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Şərur nahiyəsində Kosacan və Muğancıq kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 168). Q.Qeybullayev bu istiqamətdəki yazılarında Ataqt, Qoçaqot, Siyaqt, Nerqt məntəqə adlarındakı “qut” komponentinin fars dilində “qala”, “şəhər” mənasında olduğunu ehtimal edir, qalan sözlərin isə anlaşılmadığını bildirir (338, s. 119). Q.Qeybullayevin bu izahına diqqət edən A.Bağirov isə, öz tədqiqatlarında addakı “siya” sözüə -h samiti əlavə etməklə onu ərəbcə “böyük, güclü, qüdrətli”, “qut” sözünü isə farsca “qala, şəhər” mənasında götürərək adı “Böyük, qüvvətli qala, şəhər” kimi izah edir (150, s. 186). Qeyd edək ki, “qut” komponenti türk-Azərbaycan dilində olmaqla bu gün də dilimizdə “bir tikə yeməzsən ürəyində qut olmaz”, “canında qut yoxdu ki” və s. ifadələrdə “qüvvə”, “güc” mənasında işlənməkdədir. Naxçıvan oykonimik sistemində Anaqt-“qüvvətli Anu” mifik adında, Qıtqın- “qüvvətli qala” qala kimi adlarda bu əski türk sözü qalmaqla eyni mənanı ifadə edir (-F.R.). Qədim türk dili sözlüklərində isə bu sözün “xöşbəxt”, “rifah”, “güc-qüvvət”, “həyat gücü”, “ruh”, “tanrı xatını” və s. 20-yə qədər mənalarından bəhs olunur (172, s. 471-472). Məntəqə adında **səy** (sulduz-yıldız kimi), **kəq** fonetik hadisələri nəzərə almaqla bu ad **si/zu**-“müdrük” (359, s. 78), **ut/at**-“yer, məkan”, “cəmlük” bildirən sözlərlə (171, s. 221, 284) si+sak+ ut formasında Sak tayfa adı və qədim türk sözlərindən “Müdrük sakların yurdu” mənasında formalaşmışdır. Qədim türk dillərində sözlərin birhəcalı yarandığını və adlarda da bunun mövcudluğu danılmazdır.

Şikəm. 1590-1728-ci illərin sənədlərində Naxçıvanın Qarabağ və Şərur nahiyələrində Şahvəli, Düşqaya, Pirverdi xaraba kəndi və yaylağı, arasında göstərilən bu ad (89, s. 168; 116, 326), Sak tayfa adı, **əm**-“sadə”(xalq) qədim türk sözü və

ȧi səsəvəzlənməsi ilə (48, s. 41) etnooykonim kimi formallaşmaqla “Sadə saklar” mənasında izah olunur.

Çiqin. Türk dillərinə xas **ȧi** səsəvəzlənməsi və **in/an-** “mənsubluq”, şəkilçisi və “bənzətmə” (170, s. 251), bəzən də “ev” qədim türk sözləri ilə “Sak evi” mənasında izah olunan bu ad (48, s.209), 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvanın Vədi nahiyəsində Qarabağ və Bağçacıq kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 172).

Çukəndər. Bu ad da Naxçıvan qəzasının Vədi nahiyəsində 1590-cı ilə aid sənədlərdə Kiçik Dəvəli, Yuxarı Bıqlı məntəqələri arasında göstərilir (89, s. 172). Məntəqə adında türk dillərinə xas, **ȧi**, **ȧə** səsəvəzlənmələri müşahidə olunmaqla, **an-**“mənsubluq”, **tur-**“düşərgə dayanacaq” türk sözləri adı (207, s. 75) “Sakların düşərgəsi” mənasında izah edir.

Çaqılı. Sak tayfa adından yaranan bu ada **-lı** şəkilçisi sonradan artırılmış və 1590-cı ilin sənədlərində isə məntəqə adına Naxçıvan qəzasının Vədi nahiyəsində Heks və Cərməris kəndləri arasında rast gəlik (89, s. 172). Ad birbaşa Sak tayfa adından yaranmışdır.

Tizəkü. Bir adı da “Tizəkil” kimi 1590-cı ilin sənədlərinə Qədli və Əngüz kəndləri arasında düşən bu kənd Naxçıvanın Vədi nahiyəsində göstərilir (89, s. 173). Tayfa adı və qədim türk sözləri **ti-**“tikmək, qurmaq” (207, s. 80), **u-**“güclü”, “qüvvətli” sözlərindən (52, s. 681) yaranan bu ad “Güclü Sak tikdiyi” mənasında açıqlanır.

Əlincə (3 kənd). 1590 və 1724-cü ilə aid sənədlərdə bu məntəqə adları Naxçıvan qəzasının Aralıq, Qışlağat və Əlincə nahiyələrində “Əlincə” məzrəəsi-insan yaşamayan kənd kimi və “Əlincə”, “Əlincək” yazılışlarında qeydə alınır (89, s. 178, 182; 116, s. 26, 30). “Dədə Qorqud” dastanında Əlincə (30, s.110) kimi qeydə alınan bu ad bəzi araşdırmalarda “əlin içi”, “qüvvətli yer”, **çak/çauk** komponentinə istinadən isə “qala” mənasında “Qüvvətli hakimiyyəti olan yer” kimi müxtəlif izahlarla verilmişdir. Lakin qədim mənbələrdə adın “Erıncaq”,

“Erincək”, “Əlincək” və s. yazılışları və deyilmiş ayrı-ayrı fikirlər bir-birini təkzib edir. V.V.Bartold, M.Seyidov “çaq” komponentini “qala”, “yay-ox” kimi götürərək adı “ərən qalası”, “yay-ox qalası” kimi izah etmişlər (66, s.1476; 262, s. 89).

Naxçıvan qalaları ilə bağlı keçirilən beynəlxalq konfransda da Əlincə qalasının adı ilə bağlı bu istiqamətdən fikirlər söylənmişdir. Bununla bağlı Əlincəqala haqqında xüsusi tədqiqat qrupu yaradılmaqla onun tarixi və etimologiyasından bəhs etdirən “Əlincəqala” kitabı nəşr edilmişdir. Məhz bu kitabda xeyli yeni elmi fikirlərlə yanaşı akad. İ.Hacıyev Əlincəqala haqqında X-XVII əsrlər Asoqik, Stepanes Orbeliani, Nəsəvi, Şərafəddin Yəzdi, Övliya Çələbi və s. müəlliflərin fikirlərini təhlil etmiş, qalanın eramızın əvvəllərində mövcudluğu və V əsrdə təmiri haqda tarixi faktlar göstərmişdir. Daha sonra müəllif, adın etimoloji izahına da toxunmaqla onun mənbələrdəki “Əlincə”, “Alənca”, “Alancıq”, “Alançik”, “Yerənçaq” kimi yazılışlarına, M.Seyidov, A.Bağərov, M.Mirheydərov, K.Streyç, A.Axundov və b. müəlliflər tərəfindən verilmiş “boş sahə”, “qüvvətli hakimiyyəti olan yer”, “kiçik meydan”, monqollarda “Əlincə xan” adı, “Əlcihin türk tayfa adı” kimi izahlarına diqqət edərək, adın “Ərincə” tayfa adından gəldiyini yazmışdır. Kitabda qalanın tarixi VII əsrə, bəzi mənbələrdə isə əsrin əvvəllərinə aid edilmişdir (88, s. 4, 11-14, 17-23, 83.304 s.; 103, s.105-109).

Biz bütün bu mənbə və izahları, qala haqqında əvvəllər də aparılmış tədqiqatları müqayisəli təhlil edərkən bəzi tarixi və dil ziddiyyətləri ilə qarşılaşırıq. Qeyd edək ki, C.Qiyasi öz tədqiqatlarında adı Alan+cıq yazılışında X əsrə aid edib “dağın beli” kimi izah etmiş (212, s. 156-158), S.Onullahi adın yalnız tarixinə toxunmaqla dövrü VI-VII əsrlər kimi vermişdir (233). M.Seyidov isə R.Radlova istinadən sözün ilk “erin” komponentini “erinq” şəklində “möhkəm, güc, qüvvə”, “çaq” komponentini **çak/çauk** şəklində götürüb “yer”, “məkan” şəkilçisi, “qala”, “yay-ox” kimi “Qüvvətli yer”, “Qüvvətli

hakimiyyəti olan qala”, “Ərən qalası”, “Yay-ox qalası” kimi müxtəlif izahlarla vermişdir (32, s. 762-763; 66, s. 1476; 262, s. 88-89). Başqa bir əsərində o, “çaq” sözünü həm də Saq tayfa adı olduğunu yazmışdır (266, s. 80-82). Bu adın etimoloji izahına A.Axundov da toxunmuş, onun fikrincə bu ad Əlcihin türk tayfası adını daşmışdır (136, s. 33-36). Əgər yadımıza salsaq, qədim mənbələrdə türk yurdu Qarabağ Saq tayfa adını daşımış, bu ad isə Sax türk tanı adından götürülmüşdür (253, s. 16-19). Ad əksər yazılarda və mənbələrdə “Arsaq”, “Varçaq”, “Arşaq”, “Varşaq” yazılışı ilə qeydə alınmış, M.Seyidov tarixi faktlarla bunun Savir-Xəzər salnamələrində yer aldığını və bu dilin imkanları hesabına belə adlandığını, ermənilərin M.Xorenlidə necə təhriflər etdiklərini paralel tərcümələrlə göstərmişdir (263, s.142-150).

Biz Əlincəqala adının yazılı mənbələrdəki adlanmaları içərisində də Sak tayfa adının “Eren+çaq” qədim yazılış formasında **Çaq** şəklində bu təkrarını görürük və ad V əsrə aid edilir (262, 47, 83). Qeyd edək ki, bu günkü dilimizdə addakı **erın**-“ərən” sözünə tez-tez təsadüf edirik və **çəs**, səsəvəzlənməsi nəzərə alınarsa, ad Er+en+Sak kimi bərpa olunur. Bu halda Sak tayfa adı ilə məntəqə adı “Sak ərlərinin yaşadığı yer, qalası, çayı” kimi mənalarda bütün toponimik adları izah edir.

Əgər diqqət etsək, adın sonundakı saq/çaq sonluğundakı **çəs**, səsəvəzlənməsi nəzərə alınarsa, ad Eren+Sak kimi bərpa olunur ki, bu da Sak tayfa adını ifadə etməklə bərabər **ərən/erın**-“ərən, igid” sözləri də canlı isimlə bağlıdır və bütövlükdə ad “Erın+çaq”, formasında “Saq ərləri, igidlərinin” yeri mənasında saklara bağlı addır.

Ağsaq (2 kənd). Bu məntəqə adları 1590-1724-cü illərdə Naxçıvanın Aralıq, Xınzirək nahiyələrində **Ağsaq**, **Ağsaxlı** kimi Haks və İrəmli, Əlincə və Qaraqurğan kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 47, 178). Sak tayfa adı və **aq/ak**-“üca”, “yüksək”, “ali” qədim türk sözü ilə (262, s. 137) ad “Usa cak” kimi izah olunur.

Cəkni. 1590-cı ildə sənədlərə Naxçıvanın Aralıq nahiyəsində Poladlı, Xərvaş kəndləri arasında siyahıya düşən bu məntəqə adı (89, s. 178, 182), tayfa adı və əski **ni**-“verdi” və **niv** yazılışında “qəhrəman, igid” sözləri ilə (48, s. 359) “Sak igidi” mənasında izah olunur.

Ərəfsaq (4 kənd). 1590-cı ilə aid sənədlərdə bu məntəqə adı Naxçıvan sancağının Sair Məvazi, Qarabağ, Ordubad qəzasının Əlincə və Sisyan nahiyələrində “böyük”, “kiçik” fərqləndirici coğrafi ad göstəricisi ilə “Ərəfsaq” və “Ərəfsa”, “Ərəfsağı”, “Ərəfsəcik”, 1728-ci ilin məlumatlarında isə Sisyan nahiyəsində “Ərəfsayi” kimi yazılışlarda qeydə alınır (89, s. 150, 182-183; 116, s. 27, 29). Bu adlar müxtəlif tədqiqatlarda ərəb fars sözləri ilə “üç ərəb” kəndi mənasında izah edilmişdir. K.N.Smironov, İ.N.Şopen, B.Ə.Budaqov, Q.Qeybullayev və b. istinad edən A.Bağirov adın kəngərlərin “Ərəfsəli” tayfası adından, onun əslində “Sofulu” qolundan gəldiyini yazmaqla “saq” komponentinə görə onu saklarla bağlamağı da ehtimal edir (150, s. 69). Biz əski sözlərimizin birhecalı olduğuna istinadən bu adların Sak tayfa adından yaranmaqla Ər+əf/əv/ev+sak yazılışında olduğunu və “Sak ərələrinin evi” mənası daşdığına əminik.

Siscan, Sisyan. Biz yuxarıda bu addan bəhs edərkən onun **kəç**, **aə** səsəvəzlənmələriylə **Sisakan- Si sakları** və ya “Müdrək sakların” kəndi mənasında olduğunu qeyd etdik. Mənbələrə 1590-cı ildə Sisyan və Siscan kimi, 1728-ci ildə isə Sisyan adı ilə sənədlərə düşən bu məntəqə adı Ordubad qəzasının Sisyan nahiyəsində qeydə alınır (89, s. 150, 182). Əgər adı **Si+sak+an** yazılışında **si/zu**-“müdrək” (359, s. 78), **-an** “mənsubluq” şəkilçisi və Sak tayfa adı ilə (170, s. 251) götürsək, ad “Müdrək saklara mənsub” kənd mənasında açıqlanır. Lakin bu tayfaların bütün tarixi proseslərdə Şu tayfaları ilə birgə olduğunu nəzərə alaraq biz adın “Si saklarının” kəndi mənasını doğru hesab edirik.

Pişək. Məntəqə adının **Pi+sək/sak** tayfa adı və qədim türk **pi**-“bəy” sözündən formalaşdığını görürük. İstər şumer, istərsə

də qədim türklərdə **pi-**“bəy” sözü (207. s. 56), sil+bi, kas+pi, tata+bi, su+bi və s. türk tayfa adlarının yaranmasında iştirak etmiş və qədim adlanmalarda bu komponentin işlənməsi xarakterik hal idi. “Bəy saklar” mənasında olan bu ad, 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvana ərazisi olan Ordubad qəzasının Sisiyan nahiyəsində Köçəri, Kənürəs kəndləri ilə yanaşı siyahıya daxil edilmişdir (89, s. 183).

Çıqçı. Bu adda türk dillərinə xas olan **k≈ç, a≈ı, s≈ç** səsəvzlənmələr ilə rastlaşırıq. Bunlar nəzər alındıqda ad Sak+si yazılışında sak tayfa adı və **si/zu-**“müdrük” sözü ilə (359, s. 78), “Müdrük saklar” mənasında izah olunur. Məntəqə adına 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Əliqulu və Şimal kəndləri ilə yanaşı rast gəlirik (89, s. 40).

Saqat. 1724-cü ildə Naxçıvanın Maku nahiyəsində Sut, Hacıməkə kəndləri ilə yanaşı qeydə alınan bu ad (89, s. 41), Sak tayfa adı və **at-** “yer, məkan” “ad”, “şöhrət”, “ışıq saçmaq” əski türk sözləri ilə (48, s. 64-65; 71, s. 197-200), “Sak yurdu” kimi izah olunur.

Çaker. Sak+ər-“Sak əri” mənasındakı bu məntəqə adında türk dillərinə xas **k≈ç, ə≈e** səsələrinin əvəzlənməsi qeydə alınır ki, bu da adı təhrif olunmuş şəkildə təqdim edir. Məntəqə adı və qışlaq olan bu ada 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Ağca və Balban kəndləri ilə yanaşı rast gəlirik (89, s. 42). Ad sub+ər, xəz+ər, kəng+ər və s. tayfa adlarının adlanma formasındadır.

Avazənq. Naxçıvanın Dərəçiçək nahiyəsində 1724-cü ilə aid sənədlərə Axtu, Alağək kəndlərinin arasında düşən bu məntəqə adı (89, s. 53) Ava+Sak/sanq quruluşunda olub, Sak tayfa adı və ava/aba-“əcdad, ulu” sözündən (207, s. 55) formalaşmışdır. Ad qədim türk sözü ilə “Ulu Sak” mənasında etnooykonimə çevrilmişdir.

Sınukərə. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı və Vəng 1724-cü ildə Naxçıvanın Göyçə nahiyəsində “Sınukərə” olaraq göstərilə də (89, s. 56), biz adın

a səsəvzlənməsi və **-u** saitinin artırılması ilə bu şəkildə təhriflə siyahıya salındığını və Sanq/Sak tayfa adından yarandığını doğru hesab edirik. Çünki addakı ikinci **uru/uri** komponenti qədim türklərdə “övlad, oğul” bəzən isə “uruq” yazılışında “tikili” mənalarını daşıyır ki, bu halda (43, s. 138; 48, s. 370) birinci komponentin canlı ismə aid olduğu anlaşılmır. Bunu səsəvzlənmə və səsartımı nəzərə alınmaqla Sak tayfa adı və qədim türk sözündən formalaşan bir yazılı daşlar saxlanılan abidə məntəqə adı Sank+ar kimi bərpa edərək “Sak oğlu” mənasında etnooykonim kimi formalaşdığını doğru hesab edirik.

Çakarçı. 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvanın Dərələyəz nahiyəsinin Kəsəngör və Keşişviran kəndləri arasında qeydə alınan bu məntəqə (89, s. 57) **k** səsəvzlənməsi ilə Sak+ər+sı yazılışında olmaqla əski **ər** və **si/zu**-müdrük sözləri ilə, “Müdrük Sak əri” mənasını daşıyır (359, s. 78). Ola bilsin ki, -çı “leksik” şəkilçisi ada sonradan da əlavə olunsun. Bu halda ad “Sak əri” mənasını daşıyır.

Ərsaq. Məntəqə adı 1724-cü ildə Naxçıvan qəzasının Sürməli nahiyəsində Arslanlıtəpə və Həsəncan kəndləri arasında Quzugüdənli tayfası yaşayan kənd kimi qeydə alınır (89, s. 64). “Sak əri” mənasında yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi sub+ər, xəz+ər, kanq+ər, ər+sak, ər+tus, ar+alat kimi türk tayfa adlarının əvvəli və sonuna əlavə olunan **ər**-“ər, igid” qədim və müasir sözümlərlə formalaşmış, əski adlanma üslubumuzu təkrarlayır (210, s. 125; 223, s. 32; 235, s. 125-127).

Sədarək. Tədqiqatlarda çoxsaylı etimoloji izahlarla verilən bu məntəqə adına biz 1590-cı ilə aid məlumatlarda rast gəlmirik. Ada yalnız 1724-cü ilə aid sənədlərində Naxçıvan qəzasının Şərur nahiyəsində Daşqışlaq kəndindən sonra, 1728-ci ilə aid digər bir sənəddə isə özündə 24 kəndi birləşdirən ayrıca nahiyə, eləcə də kənd kimi Caban kəndi ilə yanaşı rast gəlirik (89, s. 74; 116, s. 324). Bu mənbələri geniş izləyən A.Bağırov Jak Şarden, Ö.Çələbi kimi səyyahların, İ.Şopenin

yazılarına istinadən araşdırmış, fars mənşəli “Se+dərə” (üç dərə), “sel gərək”, “yüz cəhənnəm” kimi mənaların doğru olmadığını yazmışdır. B.Budaqov, Q.Qeybullayev, S.Babayevin “Dədə Qorqud” dastanındakı “Səkərək”, M.Ellinin “sətərəng- ulduz”, toponimik lüğətdə sədər+ək- “düşərgə”, N.Əliyevin Qaraqoyunlu qəbilə başçısı Səədin adı ilə bağlı fikirlərini təhlil edərək, sonda B.Budaqov, Q.Qeybullayev, S.Babayevin “Dədə Qorqud” dastanındakı “Səkərək” fikri ilə razılaşıaraq bu addan gəldiyini yazmışdır (150, s.183-185).

Bu adla bağlı izahlara A.İmanlının yazılarında da rast gəlirik. O, Sədərək məntəqə adınının “sel gərək”, ərəb dilindəki “üç dərə” və “səd rəng”, “yüz rəng” kimi mənalarına toxunmuş, V.Məmmədov, A.Bağirov, S.Babayev, B.Budaqov, Q.Qeybullayev, M.Elli, N.Əliyev, M.Seyidov, L.Hüseynzadə və başqalarının araşdırmalarını təhlil edərək, sonda Ə.Eyvazovun “ötəri fikrini” əsas götürüb adı Sak tayfa adı ilə izah etmişdir (201, s. 67-73). Qeyd edək ki, onun adı saklarla bağlamağı doğru elmi nəticədir.

Biz də göstərilən bütün mənbələrə diqqət etməklə müqayisələr apardıq. Fikrimizcə, dilimizin ilkin quruluşu nəzərə alındıqda tədqiqatlarda Sak+ar+ak yazılışlarında qeydə alınan bu ad, qədim Şu tayfaları ilə birgə m.ö. IV minillikdə tarix səhnəsində, o cümlədən də Naxçıvan ərazisində olmuş Sak tayfa adından yaranıb. Burada, **ər**-“ər, igid” qədim türk sözü olmaqla xəz+ər, kənq+ər, düg+ər və s. tayfa adlarının formalaşma üsulunu təkrarlayır və **ər**-“ər, igid”, **ak** isə qədim türk “uca” sözləri adın “Uca Sak əri” mənasında olduğunu təsdiq edir. Biz adın bu mənada olduğunu düşünürük və bunu ərazidən aşkarlanan m.ö. IV minilliyə aid arxeoloji nümunələr də təsdiq edir (232, s. 177; 261, s. 59-62).

Yekcuq. İnsan yaşamayan məntəqə kimi 1728-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Zərzəmin nahiyəsində qeydə alınan bu ad Ağkilisə və Budar kəndləri arasında göstərilir (89, s.120). Qədim və müasir türk dillərində **yəs**, **çəs**

səsəvzlənməsi fonetik hadisəsi ilə ad Sak+çauq -“qala” sözüylə “Sak qalası” mənasındadır. Biz qədim Oğlanqala yaşayış yerinin ilkin adının da “Çauq” kimi izahına rast gəlirik (262, s. 85). Əski türklərdə **çaq**-“böyük qüvvətli” mənalarında da təsadüf olunur (207, s. 140-166) və biz sözlüklərdə **çaq** komponentinin həm də “özü”, “əsl” kimi mənalarına təsadüf edirik (48, s. 322 ; 53, s. 335). Bu halda ad “Əsl saklar” kimi izah oluna bilər. Biz birinci mənayı doğru hesab edirik.

Çaqçaq. Yekçuq məntəqə adı ilə eyni mənaya malik olan bu məntəqə adı 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Şürəgəl nahiyəsində Çanqıdərəsi və Dədə Qulu kəndləri yaxınlığında göstərilir (89, s. 124-120). İlk baxışdan təqlidi xarakterli görünən və heç bir mənə daşımayan bu məntəqə adında “çak” komponentlətindən hər hansı birini götürsək **çaq/çauq** qədim türk sözü “qala” mənasındadır. Digər komponent türk dilləri üçün xarakterik olan **çs** səsəvzlənməsi nəzərə alınmaqla türk Sak tayfası adını təkrarlayır. Bu fonetik paralellik türk dialektində az müşahidə olunur (kansağ-kançaq, qaçmaq, qasmaq, qaşmaq və s.) və Qıpçaq dialekti üçün xarakterikdir (269 s. 54, 59, 50, s. 420-421). Biz adın sak+çauq və ya əksinə çauq+sak şəklində formalaşmaqla “Sak qalası” mənasında olduğunu əminik.

Saqzur. Elmi əhəmiyyətli və maraqlı etimologiyası olan bu ad ilk dəfə 1334-cü il Osmanlı arxivinin Naxçıvana aid sənədlərində rast gəlinir (119, s. 37). Lakin 1590-1727-ci ilə aid sənədlərdə ad Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyəsində “Köçəzor” və “Keçəzor” kimi qeydə alınır (89, s. 27). Adın birinci **çaq/çauq** tərkibi türk dillərində “qala” sözü olsa da (262, s. 85), **as-** “müdrək”, “güc-qüvvət”, “varlı” (214, s. 79) **ur/uri-** “övlad, oğul” və “tikmək, qurmaq” əski türk sözləri (48, s. 370; 53, s. 138) canlı ismi izah edir. Əgər biz məntəqə adında **kç** səsəvzlənməsini nəzərə alıb, adı Sak+uz+ur şəklində komponentlərə bölsək, buradakı **as** komponenti qeyd etdiyimiz kimi “müdrək”, “güc-qüvvət”, “varlı”, ur/uri- “övlad, oğul” və

“tikmək, qurmaq” feli adı “Qüvvətli Sak övladı” mənasında izah edir. Biz adın bu mənanı daşdığını doğru hesab edirik.

Çanqı. 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Şürəgəl nahiyəsində Çaqqaq kəndi yaxınlığında “Çanqı dəərə” kimi də qeydə alınan bu ad (89, s. 125), **i**-“iç”, bəzən də **i-irdi, erdi** -“nail oldu, çatdı” zaman şəkilçisi, eləcə də əski fellə (53, s. 164; 234, s. 39), “İç saklar” mənasını daşıyır. Biz oğuz türklərində də “İç oğuzlar”, “Dış oğuzlar” ifadələrinə rast gəlirik

Danzik. Maraqlı quruluşa aid bu məntəqə adı 1724-cü ildə Dayərnəd, 1927-ci ildə Dakzid, Osmanlı arxiv sənədləri ilə bağlı Z.Bünyadovun məlumatında və qeydlərində isə arxivdə saxlanan Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərində 265-ci səhifəsində yenə də “Dakzid” kimi verilir (89, s. 57; 116, s. 34). Qeyd edək ki, bu adın etimoloji izahına akad. İ.Həbibbəyli, M.Elli, A.Bağirov, A.İmanlı, bu sözə uyğun izahlara isə N.Məmmədov, Q.Qeybullayev, T.Əhmədov, və başqalarının yazılarında rast gəlirik. Burada ad “Dədə Qorqud” dastanındakı “dansux” sözü ilə “Dan yeri” mənasında (193, s. 44-46) Suy sülalə adı (167, s. 79-81) və “Tanqut” tayfa adı ilə izah edilmiş (201, s.17-26, 159 s.). AA.Bağirov isə V.Qriqorievə istinadən məntəqə adının 1800-cü ildən sonrakı sənədlərə Tanzik, XX əsrdən isə “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Aşağı və Yuxarı Danzik kimi verildiyini göstərmiş, öncəki tədqiqatlarda “dansux”, “Dan yeri”, monqol türklərindən gələn “tanqut” kimi izahları təkzib etmişdir. O, Q.Qebullayevə istinadən adın “vədidə, açıq yerdə salınan yurd” mənasında olduğunu göstərmişdir (150, s. 121-123).

Biz bütün müəlliflərin apardığı araşdırmalara hörmətlə yanaşırıq və buradakı milli konsepsiyanın tərəfindəyik. Lakin bəzi qeydlərə və mənbələrə də yenidən nəzər salmaq istərdik. Qədim yazılarda Alban dövləti ərazisində Arsakda Tandzik məntəqə adına rast gəlirik və eyni ad “Tandzak” yazılışında Cənub Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində K.Gəncəlinin “Alban tarixi” əsərində də qeydə alınır (29, s. 150, 292; 207, s.

191.). Məlumatlara diqqət etsək, hər iki məntəqə sak tayfalarının sıx yaşadığı Albaniyada Arsak-Sak ərləri əyaləti və Cənub Azərbaycandakı Sakasena əyalətində qeydə alınır. Sonuncu Danzik/Tanzik məntəqə adı da saklarla bağlı 54 məntəqə adının yerləşdiyi Naxçıvan ərazisindədir. Qeyd edək ki, Bütöv Azərbaycan ərazisində qədim Naxçıvan ərazisində olduğu qədər saklarla bağlı məntəqə adı qeydə alınmır (47, s. 83-90, 109-111). Digər bir tərəfdən birinci iki adın göstərilədiyi ərazilərə monqolların hücumu keçici olub məskunlaşma qeydə alınmır. Bununla bərabər biz bu istiqamətdəki bütün yazılarımızda sakların ərazilərinə də diqqət etmişik və bu ərazilərdəki Tanzak məntəqələrinin coğrafi relyefi vadidə və dan yerinin ilkin işıqlandığı yerdə deyil. Ə.Eyvazlının Suy tayfa adı ilə bağlaması isə tamamilə yanlış fikirdir. Bu ərazidə qədim Şu türkləri saklarla bərabər olublar (253, s. 331-354). Suy/Syu boyları isə Çin sərhəddində azlıqda məskun olan tayfalardır və onları Azərbaycana hücumu heç bir tarixi mənbə ilə təsdiqlənmir (124, s. 111; 421, s. 39-43, 80-83, 125). Qeyd edək ki, Q.Qeybullayevin məntəqə adının Tanzik yazılışındakı “zik” komponentini “kiçiltmə” şəkilçisi kimi verməsi də adlara uyğun gəlmir. Belə ki, nəticədə adın “vadicik”, “açıq yercik”, “çölçük”, “dancıq”, “tancıq” kimi mənaları özünü doğrultmur. Fikrimizcə, ilkin variantda ad Tan+sak yazılışında olmuş, bu adda Sak tayfa adı və **tanq**-“dağ”, “düz dayanan”, “məğrur” əski türk sözləri işlənmişdir (71, s. 561). Bunlar nəzərə alınmaqla ad “Sak dağı”, “Məğrur saklar” mənasında izah olunur ki, biz ikinci mənənin daha doğru olduğuna inanırıq.

Dizak. Elmi cəhətdən əhəmiyyətli quruluşa malik olan bu ad “Tizəkü” yazılışında sənədlərə düşmüşdür. Sak tayfa adından yaranmaqla “Saklar tikən” mənasında izah olunur. Məntəqə adı 1727-ci ilin sənədlərində Naxçıvanın Azadçıran nahiyəsində Miskinkaşan və Düylün kəndləri arasında qeydə alınır (116, s. 31).

Sənkam. Şikəm sözü ilə eni quruluşda olan bu ad 1727-ci ildə Naxçıvan qəzasının Qarabağ nahiyəsində Tüqavil, Ərəfsağı

məntəqə adları ilə yanaşı qeydə alınır (116, s. 29). Sak tayfa adı, **əm-**“sadə”(xalq) qədim türk sözü ilə (48, s. 41) ad “Sadə saklar” kimi izah olunur.

Çaqazur. Elmi əhəmiyyətli və maraqlı etimologiyası olan bu ad ilk dəfə 1334-cü il Osmanlı arxivinin Naxçıvana aid sənədlərində rast gəlinir (119, s. 37). Lakin 1590-1727-ci ilə aid sənədlərdə ad Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyəsində təhrif olunmuş şəkildə “Köçəzor” və “Keçəzor” kimi qeydə alınır (116, s. 27). Adın birinci **çaq/çauq** komponenti türk dillərində “qala” sözü olsa da (262, s. 85) **as-** “müdrük”, “güc-qüvvət”, “varlı” (48, s. 301, 353, 447) **ur/uri-** “övlad, oğul” və “tikmək, qurmaq” əski türk sözləri (48, s. 370; 53, s. 138) canlı isimə aiddir və bu Sak tayfa adı olmaqla **kəç** səsəvəzlənməsi ilə “Qüvvətli Sak övladlı” mənasını daşıyır. Qeyd edək ki, üzərində linqvistik təhlil aparılmış 51 etnooykonimdən 38 məntəqə adının etimoloji izahı tərəfimizdən ilk dəfə olaraq verilmişdir.

Bütün bu etimoloji izahlar qədim Naxçıvan torpaqlarını əhatə etməklə Sak boylarının qərb bölgəmiz İrəvan əyalətində qədimdən məskun olduqlarını üzə çıxarır. Onların türk-azərbaycanlı etnosu olduğunu təsdiq edən 1728-ci ilə aid adı çəkilən icmal dəftərində, 46-47-ci səhifələrdə belə bir məlumatla da qarşılaşırıq: “Korlavəng, Kəngənə, Ağsaqlı, İrməli, Ağrılı və Qışlaq kəndlərinin əhalisi özlərini Saqiabat camaatı hesab edirlər”. Deməli, Sak tayfa adını özündə daşımayan bu kəndlərin əhalisi də hələ XVIII əsrə qədər özlərinin Sak soylu olduqlarını bilir və bir türk-azərbaycanlı olmaqları ilə öyünürdülər (-F.R). Kəndlərin daxil olduğu Xınzirək mahalı isə başabaş azərbaycanlı kəndlərindən ibarət idi. Bununla bərabər Naxçıvan və onun ətrafı bölgələrdə qaynaq sənədlərinin verdiyi məlumatlara əsasən 6 nahiyədə (Vedi, Ağsaqlı, Şorlut, Dərələyəz, Göyçə, Abaran) 7 Gənzə, Gənzək, Gənizək eyni adlı müxtəlif yazılışlı kənd adları da fəaliyyət göstərmişdir (116, s. 35-48). **Tarixi qaynaqlar gənzəklərin türkdilli tayfalar olduqlarını, saklarla birgə**

yaşayaraq onların bir qolunu təşkil etdiklərini təsdiqləyir. Orta Asiya, Atropatena, Albaniya, Arran ərazilərində hələ m.ö. Gənzə, Gənzək kimi yer adlarının tarixi məlumatlarda əks olunması, (337, s. 86-92, 94) sakların yaşadığı türk xalqları qazax, qırğız, başqırd, türkmən ərazilərində, türk torpaqlarında gənzə, gənzək türk tayfalarının yaşaması (338, s. 135) bütöv sak-gənzək etnos birliyindən xəbər verir. Naxçıvan və İrəvan əyalətlərində çoxsaylı Sak, Gənzək etnosları ilə adlanan yer adları türk- azərbaycanlılara məxsus idi və buradakı Ağsaqlı, Əlincə, Sisakan kimi mahallar belə sak mahalları və kas, manq, şirak və s. (210, s. 109-129) isə türk tayfa birliklərinin yaşadığı ərazilər idi.

Sak tayfalarına gəldikdə isə onlar proto Azərbaycan tayfaları olmaqla, Naxçıvan, onun əzəli və indiki torpaqlarında m.ö. III minilliyin sonları və II minilliyin əvvəllərindən yerli sakinlər olmuş, öz mədəniyyət abidələri və onların adı ilə bağlı məntəqə adlarını məhz bu dilin imkanları hesabına yaratmışlar. Buradakı 51 məntəqə adı o dövr dil elementləri və Sak tayfa adı ilə etnooykonim kimi formalaşmışdır. Beləliklə saklarla bağlı bu adlar üzərində aparılmış tədqiqatların müqayisəli təhlilləri aşağıdakı nəticələri ortalığa çıxarır.

1. Qədim mənbələrin müqayisəli təhlilləri Sak tayfalarının ərazimizdə m.ö. VII əsrin sonlarından deyil, m.ö. III minilliyin sonlarından məskun olmuşlar.

2. Bu tayfa adlarını əməl gətirən **ur-**“qurmaq”, **aq-**“uca”, **as-**“qüvvətli”, **sin-**“şöhrətli”, **ov-**“ev”, **ban-**“uca üst tərəf”, **ovat /obat/ bat-**“yer”, “məkan”, **es-** “ağıllı”, “zəkali”, **qut/get** - “möhkəm”, “qüvvətli”, **ni-**“verdi bağışladı”, **il-** “el, yurd” kimi sözlər m.ö. VI-III minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş as, kuti, naxər, lulubəy, türük, kas, tus, tal, hürürü, şu, koman, subər və s. türklərin dillərində də təkrarlanmaqla bu tayfaların eyni mənşəyə və dilə mənsub olduğunu göstərir.

3. Adların bəzilərində işlənən i-“irdi, nail oldu” sözü dilimizin ilkin dövrlərində fonosemantik quruluşa, yəni bir səsin ayrıca məna çalarına malik olduğunu göstərir.

4. Bütün türk dilləri ailəsinin özünəməxsus **z≈s, v≈b, ç≈ş, s≈ş** fonetik səsəvəzlənmələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən bu oykonimlər ümumtürk arealı ilə eyni dil quruluşuna malik olduğunu bir daha sübut edir.

6. Oykonimlərdə sak etnosuna qoşulan **vəng** arxaik komponenti əsasən qədim yazı nümunələrimizi yaşadan tikililər olmuşdur ki, sovetlər dönəmində bu yazılı daşlar ermənilər tərəfindən oğurlanmış, onların “tarixi yazılar”ına çevrilmişdir.

7. Təhlillər zamanı, yer adlarının əsasən birhecalı sözlərin birləşməsi ilə II növ ismi birləşmə şəklində formalaşdıqları ortaya çıxır ki, bu da oykonimik formalaşma üslubu olub, dilimizin uzun təkamül prosesini özündə qoruyub saxlamaqla günümüzə qədər gətirmişdir.

4. ZƏNGİ TÜRKLƏRİ

Bir çox qaynaq məlumatlarında Naxçıvan ərazilərində məskunlaşması tarixi m.ö. I minilliyin əvvəllərinə aid olub, antik tarixçilərin əsərlərində yer alan və Naxçıvan ərazisindəki əhalinin etnogenezində əsaslı yeri olan tayfalardan biri də, Zəngi tayfaları olmuşdur. İlk dəfə tarixi, ərazisi, Naxçıvanla bağlılığı, sistemli şəkildə tərəfimizdən tədqiq olunan bu tayfalar bəzi tədqiqat materiallarında ayrıca bir türk boyu olduğu göstərilə də, onların Naxçıvanla bağlılığı məsələsi tam tədqiq edilməmiş, zəngilərin adı ilə bağlı oykonimlər üzərində elmi semantik struktur təhlillər aparılmamışdır. Halbuki, tarixi məlumatlarda bu tayfaların Araz axarları, Urmiya hövzəsi və Göyçə, Van gölləri arasında məskun olduqlarına dair xeyli tarixi məlumatlar mövcuddur. Biz bundan öncəki yazılarımızda da tarixi faktlara istinadən göstərilən coğrafi məkanın qədim Naxər torpağı olduğunu söyləmiş və bu ölkənin m.ö. III minilliyə dair xəritəsini tarixi faktlara istinadən tərtib etmişik (253, s.108).

Azərbaycan xalqının etnogenezinin öyrənilməsində xüsusi yeri olan Q.Qeybullayev təhrif edilmiş tariximizə və etnogenezimizə dair xeyli yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarmışdır. Qeyd edək ki, sovet ideoloji siyasətində türklərə qarşı “gəlmə”, “irandilli” konsepsiyalarına ilk elmi təkziblər məhz ona aid olmuşdur. Buna baxmayaraq nədənsə onun yazılarında Zəngi tayfalarının adı çəkilməmişdir. O, xeyli sayda prototürk tayfaları ilə bağlı məsələlərə toxunmaqla öz monoqrafiyalarında Zəngəzur, Zandqdağ, Zunud etnotoponimlərinin adını çəksə də, bu adların Zəngi tayfalarına aid olduğu haqda heç nə yazmışdır (337, s. 98, 141,473).

Toponimikaya dair yazılarda da biz bu istiqamətdə hər hansı bir məlumata rast gəlmirik. Yalnız Azərbaycan alimlərindən F.Ağasıoğlu, Y.Yusifovun tədqiqatlarında bu tayfalarla bağlı məlumatlara rast gəlirik. Qeyd edək ki, Zəngi tayfa adının mənası və mənşəyinə də diqqət yetirilməmiş sözün mənası açıqlanmamışdan. Lakin tayfa adının tarixi proseslərdəki ittifaqda olduğu tayfa birliklərini və adın quruluşunu təhlil edərək, biz bu tayfaların Sak türklərinin varisləri olub, adlarını da Sak türk tayfa adından götürdüklərini düşünürük. Biz adın -nq qoşa samit birləşməsində Sanqi-Zəngi şəklində işləndiyini görürük. T.Əhmədov -ng/nq birləşik səsini ən ilkin səslərdən hesab edir və buna dair nümunələr göstərir (170, s. 261). Tarixi məlumatlarda Zəngi boyları Saklarla bərabər göstərilir və ərazicə eyni arealda məskun olduqları qeyd olunur. Biz qədim tayfaların adlanma ənənəsində mifik dünyagörüşün, tanrı adları ilə adlanmanın - nominasiyanın əsas amil olduğunu görürük (253, s.19). Sak tayfa adının da Kas tanrısı Sax adından gəldiyini yuxarıda qeyd etdik və qaynaqlarda bu tanrı kaslara aid olaraq göstərilir (207, s. 62). Əgər diqqət etsək, **-nq** qovuşuq samiti olmazsa, Zəngi tayfa adında da “Saqi” şəklində Sax tanrı adının qaldığını düşünürük. Qədim türklərdə isə **sax/saq/saç** sözü “ışıq verən”, “nur saçan” mənasını daşımaqla işıqla bağlı idi (48, s. 479). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir dilimizdəki “ışıq” sözü də **saq-sıq**

sözünün əvvəlinə **ı-i** saiti artırılmaqla yarana bilər və dilimizdə “işiq **saçır**” ifadəsindəki “**saçmaq**” sözü də eyni mənada işlənməkdədir.

Bəs bu tayfa adı tarixi qaynaqlarda, eləcə də tədqiqat əsərlərində hansı ərazilərdə, hansı xalqa məxsus tayfalar kimi verilmişdir? Bu problemlə bağlı mənbələrə diqqət etdikdə maraqlı faktlarla qarşılaşırıq.

Tarixin “atası” sayılan Herodot öz məlumatlarında Zəngi tayfalarını “Zanqlı” kimi göstərməklə, onların Siciliya adasında yaşayan gəlmə tayfalar olduqlarını yazır. Bu tayfaların Zanqlay şəhəri olub, o şəhərdə (müasir Messin) yaşadıklarını yazan müəllif, zəngilərin Daranın təzyiqi ilə Siciliya adalarına köçdüklərini orada skiflərin atası çar Skif tərəfindən işğal olunaraq ağır vəziyyətə düşdüklərini, Hippokartın onlara yardımını və s. təsvir edir. Məlumatda zəngiləri öz təsiri altına alan Skifin Daranın adamı olduğu, onun yanına gəlib ondan samosların əlindən qurtulmaq üçün kömək istədiyi kimi məlumatlar da qeyd olunur (13, VI 22-24, s. 565).

Azərbaycan xalqının tayfalarını əsasən “iranmənşəli” kimi verən İ.M.Dyakonovun yazılarında Zəngi tayfaları Herodotun göstərdiyi tarixi proseslərdən də əvvəl, m.ö. VIII əsrdə Urmiya ətrafında məskun olan xalqlar kimi təqdim olunur (356, s. 197-201). Bildiyimiz kimi m.ö. VI əsrin sonu (556) və V əsrin əvvəllərində Kir və Daranın hakimiyyət dövrləri olmuşdur (127, s. 21, 26). Zəngi tayfalarının bir qisminin Siciliya adasına köçməsi məcburiyyəti isə mənbələrdə Assur çarı Tiqlatpalasarin siyasi dövrünə (m.ö. 735-ci ildə) təsadüf edir. Assur qoşunları Urmiya gölü hövzəsini işğal etdikdən sonra Tiqlatpalasar bu əraziyə başqa ölkələrdən əhali köçürməklə bərabər bu ərazidəki kuti, budi, illili, sangilli-Zəngi və s. tayfaların bir qismini başqa ərazilərə qovur (273, s. 256). Herodotun Siciliya adasındakı proseslərdə Zəngilər haqqındakı məlumatları ilə bu siyasi hadisə və zəngilərin köçü tarixi prosesi tamamilə üst-üstə düşür (-F.R).

Bu tayfa adı ilə bağlı məlumatlara diqqət etdikdə biz bir qrup tədqiqatlarda onların yalnız xaç yürüşləri tarixi prosesi ilə bağlı xatırlandıqlarını görürük. Bununla yanaşı Qafqazda X-XIX əsr hadisələrini şərh zamanı Abxaziyada Ubix tayfaları haqqındakı tarixi məlumatlarda da biz Zəngi tayfalarının adını çəkildiyinə təsadüfi edirik. Bu cür yazılar Y.Potoski, İ.Quldenştet, V.İ.Voroşilov kimi tədqiqatçıların yazılarında qeydə alınır. Müəlliflər Zəngi boylarının alanlar içərisində Ubix, Tubi tayfaları ilə yanaşı Qara dəniz ətrafında Axın çayı vadisində göstərilir. Burada ubixlər (abxazlar) zəngilərlə bərabər şərqi Bolqar tayfalarına aid olan tayfalar kimi verilir və bunların adını daşıyan toponimlər göstərilir (334, s.19-22, 139).

“Böyük Sovet Ensiklopediyası” kitabının məlumatları da bu peblem istiqamətindən xeyli əhəmiyyətə malikdir. Kitabın “Tamirranın qeydləri” bölməsində Qafqazın cənubundan Kamışlara qədər olan ərazinin Zəngi adlandırıldığı və onların bir Saka (kitabda Şaxa) tayfası olduğu haqda məlumat verilir (86, s. 113). XIX əsrin ortalarında Ş.B.Naqmov tərəfindən yazılan “Adıgey xalqının tarixi” kitabında isə Yunan və İtaliyan mənbələrinə istinad olunmaqla Zəngi (kitabda Zanxi-Zexi) tayfalarının eləmlərlə qonşu olduğu, Dön çayından Azov dənizinə qədər olan ərazilərdə məskunlaşdıqları göstərilir (437, s. 19-25). Əgər bu məlumatlara diqqət etsək, burada tayfanın adı yalnız hər hansı bir tarixi proseslə bağlı qeyd olunur ki, bu da məlumat xarakteri daşıyır və tayfaların dili, ana yurdlarının hara olduğu, inancları və s. məsələlər haqqında tam məlumat vermir.

Biz m.ö. V-II minilliklərdəki tayfalardan məlumat verərkən bu istiqamətdə F.Ağasıoğlunun xüsusi xidmətləri və elmi baxışlarından da bəhs etdik. Məhz bu problemə, bu siyasi dövrə ayrıca məqalə həsr edən görkəmli tədqiqatçı xeyli sayda mənbələrə diqqət edərək, Assir yazılarında Zəngi tayfalarının Arazdan aşağı Urmiya gölündən qərbdə “Sanqbuti” adda ayrıca ölkəsinin olduğunu, bu göldən aşağıda da bu boyların

yaşadığını qeyd edir. Bundan sonra müəllif, bu tayfa adları ilə Makunun güneyi və İrəvan yaxınlığından axan Zəngi-Mur və Zəngi çaylarının adlarını göstərməklə bu axarlar boyu Zəngi boylarının məskun olduqlarını yazır. Digər mənbə məlumatlarına da diqqət edən F.Ağasıoğlu, m.ö. VIII əsrdə (738-ci il) Tiqlatpalasarin yazılarında Sanqilli-Zəngi tayfalarının adının çəkildiyinə dair nümunələr göstərir (160, s. 68-69).

Biz Urartu dövləti haqqındakı məlumatlarda da Araz çayının bir qolu olub duzlu Göyçə gölünə (kitabda Sevan) tökülən Zəngi çayı adı ilə qarşılaşırıq. Rus siyasəti ilə bu ad kitabda Zəngi sözündən sonra Razdan çayı kimi verilir. Burada Urartu çarı II Rusa dövründə onun bu çaydan Ararat vadisinə kanal açdığı göstərilir. Təbii ki, çayın adı bu hövzədə yaşayan Zəngi tayfalarının adını daşıyırdı və bu m.ö.VII əsri əhatə edirdi. Bu mənbə eyni zamanda Sakariyanın qədim adının da Sanqri kimi göstərir ki, bu da “Zəngi əri” mənasındadır. Bu ərazidən pitekantrop dövrünə aid arxeoloji nümunələrin aşkar edildiyi də göstərilir (126, s. 22, 513, 523).

Bundan əvvəlki bir sıra yazılarımızda istər tayfalarımız, istərsə də yer adlarımıza qarşı ermənilərin apardığı “tarixi düzəlişləri” - təhrif və saxtakarlıqları haqqında məlumat vermişik. Bu siyasi tarix oyunu qədim Alban-türk tarixçilərinin əsərlərinin tərcümələrində də davam etdirilmişdir. Alban tarixçisi K.Gəncəlinin “Alban tarixi” kitabındakı (Rus işğalından sonra bu kitab “Erməni tarixi” kimi təqdim olunur - F.R.) XI-əsr səlcuqların Azərbaycana yürüşü ilə bağlı məlumatlarda qədim İrəvan xanlığı ərazilərinin bu işğal altında qaldığına dair məlumat verilir və Zəngəzur bölgəsində Ərdiş (kitabda Ədas) ərazilərinin hələ də Zəngi tayfalarının nəzarəti altında olduğu göstərilir. Qeyd edək ki, bu mənbədə ərazinin Naxçivana məxsus (kitabda Vaspurakan), Ərgəz, Muş, Əlincə, Zəngəzur və s. bölgələrində də Zəngi tayfalarının yaşadığı qeyd olunur. Burada Zəngilan (kitabda Zanqian) böyük şəhər kimi, Zəngi Tenqri-Tanrı abidəsi isə Sanain yazılışında təhrif

olunmaqla təqdim olunur (29, s. 27, 80, 215, 224). Alban tarixinə dair kitablarda biz ermənilər tərəfindən türk adlarının bu cür təhriflərinə rast gəlirik.

“Alban xronikası” əsərinin müəllifi M.Qoş Albaniyada XII əsr siyasi hadisələrini təsvir edərkən burada xeyli miqdarda toponimik adlarla yanaşı Naxçıvana aid Araz, Xalinjakar (Əlincə) və zəngi tayfa adını daşıyan Zəngan şəhərinin də adını göstərir (35, s. 247).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, V.A.Parsamyan XIX əsrə dair siyasi hadisələri şərh edərək növbəti dəfə tarixi tərif edib yazılarında 1805-ci ildə Qarabağın Zəngəzur, Qafan, Meğri daxil olmaqla Rusiyaya birləşdirildiyini, yeni gələn ermənilərin daha çox Zəngəzur, Zəngibasar ərazilərində yerləşdirildiyi haqqında məlumat verir (442, s. 23, 51).

Azərbaycanlıların etnogenezində iştirakı olmuş bir qrup tayfalarla yanaşı Zəngi tayfaları İ.Əliyevin yazılarında da yer alır. O, xalqımızın bu qədim mədəniyyətinin ilk inkişaf dövrü və formalaşması mərhələsini əski prototürklərlə bağlayaraq Azərbaycan türklərinin ümumtürk arealında baş vermiş universal səciyyəli mədəni-tarixi hadisələrin mərkəzində olduğunu, ümumtürk mədəniyyətinin formalaşmasında böyük tarixi rol oynadığını yazır. Azərbaycan türklərinin ümumtürk tarixində əsaslı şəkildə iştirakını və gücünü qeyd edən müəllif, ərazidə yerli-avtoxton sakinlər olmuş proto-türk etnosları subartu, lulu, quti, turuk, kuman, az, kəngər, kassi, sak və s. tayfalarla yanaşı Zəngi tayfalarının da adını çəkir, onların m.ö. minilliklərdə yaşadıklarını qeyd etsə də, dəqiq tarix göstərmir (297, s. 86).

Bəzi mənbələrdə m.ö. III minillikdə Urmiyanın qərb və cənub qərb sahillərində Quti tayfa ittifaqından məlumat verilir. Bu minilliyin II yarısında bu ittifaqın dövlət kimi formalaşdığı şumerlərlə ittifaqa qoşulduğu və akkadların işğalı əleyhinə birləşdikləri göstərilir. Burada Quti dövlətində ittifaqda olan subarti, türükki, kuman, bars, böri qarqar, asər-azər tayfaları ilə

yanaşı **Zəngi** tayfalarının da adı çəkilir. Quti dövlətinin 91 il 40 gün yaşadığı paytaxtının isə Kərkük olduğu göstərilir (532).

Bütün bu tarixi məlumatlara və tədqiqatların nəticələrinə istinadən qeyd edə bilərik ki, Zəngi tayfaları III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən tarix səhnəsində olmuş protoazərbaycanlılar idi və onların ana yurdu Urmiya sahilləri Araz boyu axarlar olmuşdur. Daha sonra onlar da digər türklər kimi şimala doğru yayılaraq Kiçik Asiya-Anadolu, Don çayı, Qara dəniz və Qafqaz dağlarına qədər olan ərazilərdə müəyyən qruplar kimi məskunlaşmış, toponimik adlarda öz izlərini qoymuşlar. Bildiyimiz kimi Azərbaycan ərazisində Zəngi tayfaları ilə bağlı məntəqə qəsəbə adlarına biz XI-XIV əsrlər K.Gəncəli, H.Qəzvini, F.Xunci və b. yazılarında Zənqian-Zəngilan, Zənqıyan, Zəncan (170, s. 21-25), digər mənbələrdə Bütöv Azərbaycan ərazisində Zəncan, Zəngilan, Zəngəzur, Zəngələ, Zəngənə, Zəngibasar, Zəngişanı kimi xeyli sayda tək-cə məntəqə ad bu tayfa adının izlərini daşımaqdadır (47, s. 47-48). Qeyd edək ki, Zəngilan şəhəri ətrafında arxeoloji nümunələr m.ö. II minilliyin əvvəllərinə aid edilir (272, s. 389).

Naxçıvan ərazisindəki bu adlarla bağlı etnoykonimlərdəki qədim türk dili elementləri də bu tayfaların göstərilən tayfalarla ittifaqda eyni mifik təfəkkürə və adət ənənəyə mənsub olduqlarını sübut edir.

Zəngi. Birbaşa Zəngi tayfasının adından yaranan bu məntəqə adına 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan ərazisi tərkibində olan İrəvan qəzasının, İrəvan nahiyəsində Arbad və Yenice kəndləri arasında rast gəlik (89. s. 159).

Zəngiyan. Xanlıqlar dövrü sənədlərə düşsə də, 1590-1728-ci illərin sənədlərində qeyd alınmayan bu məntəqə, Şərur və Sürməli mahallarının birgə verilmiş 40 məntəqəsindən birinin adı olaraq göstərilir (210, s.70). “Zəngi” adı ilə eyni quruluşda olan bu adda yalnız –**an** mənsubluq şəkilçisi və -**y** bitişdirici samiti əlavə olunub. Ad “Zəngilərə məxsus” kənd mənasında açıqlanır.

Zənəbi. Maraqlı və elmi cəhətdən əhəmiyyətli semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyəsində Qaracaqala və Beçə kəndləri arasında göstərilir (89, s. 169). Adda türk dillərinə xas olan **nq**-qovuşuq samitini və **iə**, **pəb** səsəvəzlənmələrini nəzərə alsaq, məntəqə adı Zəngi+pi şəklində bərpa olunur. Belə adlanma üslubu isə türk tayfaları arasında pi-“bəy” qədim türk sözü ilə Su+bi- “Şu bəyi”, Kas+pi-“Kas bəyi”, Sil+bi- “Sul bəyi” kimi prototürk boylarının adlanma üslubunu təkrar edir. Məntəqə adı göstərilən adların semantik quruluşuna uyğun “Zəngi bəyi” mənasında izah olunur.

Zəncirli. Bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Vedi nahiyəsində Qızılviran və İncədərə kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 172). Təbii ki, “Zəncir” sözü ilə heç bir kənd adı adlanmır. Burada biz türk dilləri üçün xarakterik **gəc** səsəvəzlənməsini müşahidə edirik. Ümumtürk arealında zəncir-gingir, çincir kimi sözlər buna misal ola bilər (50, s. 1018-1019) ki, məntəqə adı da bu şəkildə təhrif olunmuşdur. Biz adın “Zəngi əri” mənasında olub sonradan “Kəngərli” adı kimi “Zəngərli” kimi formalaşdığını düşünürük.

Sənqovit. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu ad Zəngi tayfa adı, olub **gəq** səsəvəzlənməsi və **vit/bat**-“ölkə yurd məkan yer,” mənali qədim türk sözü ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz qədim mənbə və salnamələrdəki “Sanqibuti” adını olduğu kimi təkrarlayır (71, s. 221, 284). Məntəqə adına xaraba kənd kimi 1590-cı ildə Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində Ağcaqala və Veysibəyli kəndləri arasında rast gəlirik (89, s. 161). Bütün bu əski türk leksik vahidləri ilə məntəqə adı “Zəngi yurdu” mənasında etnooykonim kimi izah olunur.

Səng. Zəngi tayfa adından -i samitinin düşümü, **zəs** səsəvəzlənməsi ilə qeydə alınan bu məntəqə adı, 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Qarabağ nahiyəsində Qıvraq və Xök kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 166). Məntəqə adı birbaşa Zəngi tayfa adını daşımaqla etnooykonim kimi formalaşmışdır. Xələc, Sak, Xəzər, Oğuz tayfa adları ilə sabit

şəkildə yaranan məntəqə adları ilə eyni leksik və semantik quruluşdadır.

Zəngibasar. Bu məntəqə adı 1590-1728-ci illərin sənədlərinə düşməmiş 1820-ci ildən başlayaraq əraziyə ermənilər köçürülməklə Naxçıvana aid Vedi nahiyəsində yerləşməklə, sonralar rayon olsa da 1953-cü ildə adı dəyişdirilib “Masis payonu” adlandırılmışdır (123, s. 42). Zəngi tayfa adı və **bas**-“baş” (52, s. 72), **ər**-“igid” sözlərindən yaranan bu ad “Baş Zəngi ərləri” mənasını izah olunur.

Zəngilər. Zəngibasar rayonunda olmuş bu kənd adı da qaynaqlara düşməyən kəndlər siyahısında olmaqla eyni tarixi prosesin qurbanı olmuşdur. Məntəqə adı ermənilər tərəfindən “Zorak” şəklində dəyişdirilməklə tarixi kökümüzdən uzaqlaşdırılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1820-1991-ci ilə qədər qədim Naxçıvan ərazisi olan İrəvan nahiyəsində 668 kəndin adı dəyişdirilmiş, 254 kənd tamamilə məhv edilmişdir (123, s. 7- 42, 43-54). Təbii ki, ermənilər bu adları formalaşdıran qədim tayfa adlarımızı və onları əmələ gətirən dil elementlərimizi də tarixdən silməyə çalışmışlar. Lakin bu adlar qədim qaynaqlarda günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Zəncan. Bu məntəqə adı 1724-cü ilin sənədlərinə aid məlumatlarda Naxçıvan ərazisinə daxil olan Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Məscidiyan və Yumrudaş kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 40). Bu məntəqə adı **-i** saitinin düşümü ilə Zəngi tayfa adı və **-an**-“mənsubluq” şəkilçisindən formalaşmışdır. Addakı türk dilləri üçün xarakterik olan fonetik hadisələr nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Zəngilərə məxsus” yurd, mənasında izah olunur.

Zəngər. Bir adı da Sənkər olan bu məntəqə adı 1727-ci ilin məlumatlarında Naxçıvan sancağına tabe olan Naxçıvan sancağının Sisyan nahiyəsində Pul və Ərikli kəndləri arasında qeydə alınır (116, s. 33). Bu adda **-i** saiti düşmüş və məntəqə adı Zəngi tayfa adı ilə **ər**-“igid, kişi, **ər**” sözlərindən yaranmaqla “Zəngi **əri**” mənasında etnooykonim kimi formalaşmışdır. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, ərazilərimizdə

qədimdən məskunlaşmış əksər tayfa adlarının quruluşunda Sub+ər, Kəng+ər, Xəz+ər, Dög+ər quruluş forması yer alır ki, bu Zəng+ər məntəqə adında da eynilə təkrarlanır.

Tərəfimizdən ilk dəfə verilən bu adların etimoloji izahında tayfa adlarını formalaşdıran **pi**-“bəy”, **vit/bat**-“ölkə yurd məkan yer,” **uru/uri**- “övlad, oğul”, **ər**-“iğid, kişi, ər” prototürk leksik dil elementləri subarti, türükki, kuman, kuti, lulubəy, asər-azər, koman və s. tayfalarının şəxs və toponimik adlarında da təkrarlanır. Qeyd edək ki, **-an** “mənsubluq” şəkilçisi, **-nq** qovuşuq samiti, eləcə də **i≈, p≈b, g≈z, g≈q, z≈s** kimi türk dillərinə məxsus səsəvzlənmələr bu tayfaların eyni dilə və mənşəyə mənsub olduğunu bir daha sübut edir.

Bütün bu qaynaq, mənbə məlumatlarını, tədqiqatlardan və müqayisəli təhlillərdən ortaya çıxan nəticələri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Zəngi tayfaları m.ö. III-I minillikdə kassi, subartu, kuman, as, lulubəy, kuti, türük, kəngər, sak, budi prototürkləri dövründə tarix səhnəsində olmuşdur;

2. Bütöv Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmaları Araz boyu və Urmiya hövzəsindən m.ö. I minillikdəki siyasi proseslərlə bağlı tarixi köçləri ilə olmuşdur;

3. Bu türk-Azərbaycan tayfa adı kasların Sax tanrısı adından gəlməklə türk dillərinə xas **ng** qovuşuq samiti ilə “Sang-Zəngi” kimi formalaşmışdır.

4. Qədim Naxçıvan ərazisində də bu tayfalar geniş məskun olmuş, məntəqə adlarında öz izlərini qoymuşlar.

5. OĞUZ TÜRKLƏRİ

Naxçıvan ərazisində məskunlaşma tarixi, maddi-mədəniyyət abidələrinin yaranma dövrü tam tədqiq olunmamış **Oğuz** türk tayfalarının tarixdəki yeri də digər türk tayfaları kimi uzun illərdir ki, mübahisəli qalmış, onların məskun olduğu ərazilər tam olaraq araşdırılmamışdır. Tarixşünaslıqda m.ö. II yüzillikdən başlayaraq (149-cu il) V, VII, IX, XI əsrlərə aid edilən, tarixlərdə özünün dövlət qurumlarını yaradan oğuzlar

tarixşünaslıqda “iç oğuz”, “dış oğuz”, “doqquz oğuz”, “səlcuq oğuzları”, “qalın oğuzlar” və s. adlandırılmaqla tədqiqatlarda yer almışdır. Türkmənistan, İran, Türkiyə, İrak, Azərbaycan ərazilərində göstərilən bu tayfalarla bağlı tarixi proseslər “Dədə Qorqud” dastanı ilə də müqayisə olunmuş, onların hər ikisi “Oğuz boyları” kimi təqdim olunaraq, mənşələri haqqında heç bir məlumat verilməmişdir.

A.N.Bernştam, V.V.Bartolda, V.Jirmunski, M.İ.Artamanov, H.Araslı, V.V.Radlov, X.Koroğlu, Ə.Dəmirçizadə, Ş.Cəmşidov, M.H.Təhmasib, İ.Kafəsoğlu, Y.Öztuna, Faruq Sumer, kimi yüzdən artıq tədqiqatçı bu problemə müxtəlif yöndən yanaşmışlar. Burada “Oğuznamə” və “Dədə Qorqud” dastanlarına bir əfsanə, qəhrəmanlıq dastanı kimi baxılmış (180, s. 273; 324 s. 33; 389, s. 15, 44-45, 78-79), onların tarixi, dili, yayıldığı əraziləri və s. haqqında müəyyən fikirlər söylənsə də, hər bir əfsanənin bətnində bir tarix olduğuna səthi yanaşılmışdır.

.Orxon –Yenisey yazılarına diqqət edən Q.P.Aydarov, burada oğuzları qədim türklərin güclü rəqibləri, başqa bir mətndə isə qədim türk kağanlığının xüsusi xalqı olduğunu göstərir. O, “oğuz” sözünü tayfa kimi qəbul edib uyqur və teleləri “səkkiz” və “doqquz oğuz” ittifaqında, naymanları isə “səkkiz oğuz” daxilindəki tayfalara aid edir. Müəllif tarix olaraq XII əsrə göstərməklə Monqol Altaylarını onların əraziləri olaraq qeyd edir (291, s.111).

Oğuzlara dair son dövr yazılarda Karjaubay Sartkojaulı oğuz tele birliyinə seyanto, sun-uz, kibir, tuba, kurikan, telengit, buqu, bayırku, tonqra, kun, sığır, xasar, ayqır, ediz, baysi tayfalarını aid etməklə, folklorçu A.A.Savvinə istinadən “saxa bayaattar”, “saxa bayaan” boylarının elə bayat boyu olduğunu yazır və bu boyu VIII əsrə aid etməklə, yakuqların özlərini “saxa bayaattar”, “saxa bayaan” adlandırdığını göstərir (379, s. 158, 171). Əgər bu fikrə diqqət etsək, Oğuzların Bayat boyu Gün xanın nəslindən ayrılan bir qoldur ki, bu da Oğuzun 3-sü nəslidir (509, s. 134). O zaman bu fakt Oğuz tarixini ən azı

yüz il qabağa çəkməklə VII əsrə aid edir (-F.R.). Biz B.Ögəlin də yazılarında VIII əsrdə (751- ci ildə) Oğuz türklərinin şərqdən gələn karlukların basqını ilə Qərbə doğru yayıldıklarını, Oğuz-Peçeneq birliyinin Avropanı təsiri altına almasına dair fikirlərlə rastlaşırıq. Burada onların ilk dövrlərdə Göytürk ərazilərində Selenqa hövzəsində, daha sonra Aral gölü ətrafında məskunlaşdıqları qeyd olunur (143, s. 48-49, 56-57). Əgər buradakı fikirlərə də diqqət etsək, VIII əsrdə oğuzlar Selenqa hövzəsində məskun olan tayfalardır və sonra buradan peçeneqlərlə birgə Aral ətrafına çəkirlər. Deməli onlar ərazidə erkən dövrlərdən məskun olan tayfalar idilər (-F.R.).

Bununla bərabər bir qrup elm adamları oğuzların digər türk tayfalarının təşəkkülündəki iştirakının müəyyən mərhələlərinə toxunmaqla, onların dillərinin qruplaşdırılması və s. problemləri araşdırmış, yeni elmi fikirlər ortalığa qoymuşlar. Onların bu araşdırmalarında da oğuzların tarixi VIII əsrdən qabağa getmir (374, s. 87-101, 357-362; 422, s. 38-57; 508, s. 14)

Nədənsə tarixi məlumatlarda çox böyük arealda öz maddi-mədəniyyət nümunələrini yaradan oğuz abidələri türklərə aid edilərək, tarixi m.ö. III minilliyə və ondan da əvvələ getsə də, ötən əsrlər və son dövrün tarixi mənbələrində bu tayfaların ərazilərimizə “miqrasiyalarla” bağlı gəlişi əsas götürülmüşdür. Biz oğuzlar haqqında bəzi qərəzli mənbələrə də təsadüf edirik. L.B.Alaev və erməni K.Z.Əşrəfyanın (soyada diqqət edin...) məsul katib olduğu 2002-ci ildə çapdan çıxan “Şərq tarixi” kitabının 6 hissə, II cildində oğuzların türkmən, Krım tatarları, başqırd, Xarəzm özbəkləri, Anadolu, mexseti, kibr türklərinin, urum, qaqauz, salar və Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirakını göstərilir. Burada oğuzların XI-XIII əsrlərdə guya Cənub Qafqaz və Şimal Qərbi İrani işğal edərək yerli tayfaları yox etdikləri və onların yerində azərbaycanlıların formalaşdığını yazırlar (92, s. 41-47, 94, 111-123, və s.).

Dünya tarixşünaslığına yol tapmış bu yanlış konsepsiyanın mahiyyəti isə yalnız türklərin tarixdəki rolunu

yaxın dövrlərlə bağlamaqla, onları istənilən ərazilərdə “gəlmə” kimi təqdim etməkdən ibarət olmuşdur. Bu cür yanaşma isə siyasi ideyaya xidmət edən və tarixi təhrif etməyə çalışan hakim gücün, nəticədə öz tarixlərini qədimləşdirmək məqsədindən irəli gəlirdi.

Bəs onda bu türklərin əsl vətəni hara idi? Onlar doğrudanmı heç bir ərazisi olmayan gəlmə türk tayfaları idi? Təəssüf ki, bu yanlış konsepsiyalar istər rus, iran, istərsə də torpaqlarımızdan bu gün də yararlanmağa çalışan erməni, bəzən də gürcü, kürd, talış “tarxçilərinin” yüzlərlə tədqiqat əsərlərində də yer alır. Halbuki müasir tarixşünaslığın əlində Fəzlullah Rəşidəddinin, Əbül-Qazinin, eləcə də Uyğur variantının “Oğuznamə”ləri durmaqdadır. Məhz bu “Oğuznamə”lərdə əski tariximiz, inanclarımız öz dili, tarixi ərazisi, məişəti və s. ilə oğuzları təmsil etməkdədir. Qeyri-adi olan məsələlərdən biri də budur ki, “nədənsə” bu tarixi abidənin ilk tərcümə və tədqiqatçıları əcnəbi alimləri F.Dits (bir boyunu tərcümə etmişdir), V.V.Radlov, V.V.Bartold, P.Pellyo, V.Banq, A.M.Şərbak, A.N.Kononov kimi qeyr-millətlər olmuşdur. Bundan sonra isə qədim türk eposu “Oğuznamə” türk tədqiqatçıları A.N.Orkun (1935-də), Eraslan Kemal (1976) eləcə də M.F.Köpürlü, S.Əlizadə Ə.B.Ərcilasun, M.Seyidov, B.Ögəl, K.Vəliyev, K.V.Nərimanoğlu, F.Uğurlu və b. tədqiqatçılarımızı da maraqlandırmışdır. Qeyd edək ki, “Oğuznamə”lər haqqında məlumatlara biz başqa kitablarda da rast gəlirik. Lakin oğuzların tarixi və coğrafiyasının tədqiqi məsələləri hələ də sistemli şəkildə araşdırılmayıb. Eyni halı və tədqiqat məsələlərini qədim dastanımız “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına da aid etmək olar. Yenə nədənsə bu dastan Drezden, Vatikan, Berlin kitabxanalarından elm aləminə “məlum olur”, onun ilk tərcüməçisi isə 1815-ci ildə H.F.Dits tərəfindən aparılır. Bundan sonra əsərə Teodor Neldeke, V.V.Bartold, daha sonra H.Araslı, M.Təhmasib, yenə də V.M.Jirmunski, A.N.Kononov, A.Y.Yakubovski, daha sonra Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı və b. müraciət etmiş, burada dil, ədəbi dil tarixi,

tarix, poetik sintaksis və s. məsələlərə diqqət yetirilmişdir (162, s. 43-51, 66-67 ; 30, s. 4-7).

Oğuzların tarixi haqqında tərəfimizdən araşdırılmış bir neçə fikrimizi də açıqlamaq istərdik. Öncə qeyd edək ki, Oğuz doğularkən onun atası Qara xan (diqqət edək “Yaradılış” dastanında da Kara xan-F.R.) tək Allaha inanmırdı və “kafər” idi. Doğulan Oğuz süd əmmir və anasına yuxuda tək olana inanmağı tələb edir, anasının Tanrıya duasından sonra o, süd əmir (15, s. 10-12). Burada hələlik İslam dini yoxdur.

Biz “Oğuznamə”nin M.Şerbakın araşdırmasındakı təhlilində bir variantla- görünüşlə qarşılaşırıq. O, özünün “Oğuznamə” əsərindən bir parçanı “...**Otul ki andağ korui uq erdi kim, kulsa kok tenri kule tutur; y(ı)ğlasa, kök tenri y(ı)ğlaya tutur**” şəkildə verərək tərcüməsini “o qız o qədər gözəl idi ki, gülsə idi mavi göy gülüdü, ağlasa idi, mavi göy ağlardı..” (485, s. 6-7). Eyni mətn M.Seyidovun oğuzlar haqqında yazılarında da eyni variantda tərcümə olunur. Lakin ondan qabakı səhifələrdə M.Şerbakın bu cür tərcüməsini irad tutur və “tenri” sözünün Tanrı olduğunu yazır (bax, 262, s. 166, 187). Əgər diqqət etsək, həmin dövrdə oğuzlar Tanrı inancındadır və Tanrı insana bənzərdir. O, insani vərdislərə malikdir, insan kimi ağlayır və gülür. İfadənin tərcüməsinə diqqət etsək, mətndə “qız”-Kİ şəklindədir və günəş allahının yerə endirdiyi qadındır. Qeyd edək ki, kassi türklərində günəş Allahı Kaşşu idi (356, s. 128-132), şumerlərdə isə Kİ tanrı ilahə idi (207, s. 51) və buradakı mətnə Koyaşdan yerə enən qadın Kİ İlahəsidir. Biz qədim dünya mifində Kiyev şəhərinin Kiy tanrısı tərəfindən yarandığını, erməni mifində isə Kiyevin “Kuar/Kiar” adlandığını qeyd edildiyini görürük (100, s. 648). Əgər xatırlasaq, ukraynalılar özlərini qədim skif, sarmatların varisləri hesab edirlər. Skiflər isə türkləridir və onlar skif oğuzlar-işquzlar adlanırdılar, Qıpçaq nəslidir və onlar həm də Sir tayfaları adlanırdı (382, s. 160-163; 383, s. 12-17, 93-101).

“Oğuznamə”nin uyğur variantını dilimizə çevirən K.V.Nərimanoğlu və Fəxri Uğurlunun fikirlərinə istinad edərək

söylmək olar ki, istər F.Rəşidəddinin, Əbülqazinin “Oğuznamə”ləri, istərsə də “Kitabi-Dədə Qorqud” boyalarının hadisələrini verən müəlliflər, bu türk əsətlərinin (olmuş hadisələrin) üzünü köçürməzdən İslam qanunlarına uyğunlaşdırmış, az qala onların islamdan sonra yaranması fikrini formalaşdırmışlar. Lakin “Oğuznamə”nin Uyğur variantında bu ənənə pozulmuş, islamaqədərki dövr forması müəllif tərəfindən qorunmuşdur. Biz qəti deyə bilərik ki, istər “Oğuznamə”, istərsə də “Kitabi Dədə Qorqud” islamdan xeyli əvvəl türk yazılı abidələri olmaqla çox qədim bir dövrü əhatə edir. Bu fikrimizi elmi və tarixi faktlarla əsaslandırmaq istərdik.

Digər bir ifadədə yerin, göyün, günəşin, ayın, ulduzun, dənizin yaranması Tanrı tərəfindən deyil Oğuzun qadınının dünyaya gətirdiyi övladları hesabına formalaşır ki, bunlar hamısı oğlan mifində, surətində dünyanı bütövləşdirirlər. Əgər diqqət etsək, dini kitablarda da Tanrı ilk olaraq Adəmi-kişini yaradır. Dastanda Oğuzun birinci arvadı “...üç erkək oğulnu toğırdı. Birinçisiqə Kün at, ikincisiqə Ay at, üçüncüsüqə Yıldız at koydılar...” ikinci arvadı yenə də “... üç erkək oğulnu toğırdı. Birinçisiqə Kök at, ikincisiqə Tağ at, üçüncüsüqə Teniz at koydılar” (yenə orada, s. 8-10, 14-16) ifadələrində kainatı formalaşdıran oğlanlar doğulur və bundan sonra Oğuz kağan dünyaya hakim olmaq istəyir. Əlavə olaraq Tanrının Oğuz kağana “böyük iş tapşırmağı”, gəlib-nazil olub “torpaqları törəmələrinə qismət etməsi” (yenə orada, s. 31) bütövlükdə islam qanunlarında Tanrının məkansızlığı, bənzərsizliyi, isim, cisim olmamağı prinsiplərinə ziddir. Bütün bunlar “Oğuznamə”nin islamdan çox-çox əvvəl yazıldığına sübut edir (-F.R.). Bu cür dil və tarixi faktlara biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlirik. Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyda Sarı çoban su üstünə gələn pəri ilə izdivacda olur və müqəddəs mələk bəşəriləşir. Eləcə də Dəli Domrul boyunda Domrulun gözünə Əzrail mələyinin görünməsi-bəşəriləşməsi və onların güləşi, əzrailin qaçması da (30, s. 79-85, 98-104) dastanın

İslamdan qabaq yazıldığını birmənalı təsdiq edir. Əgər diqqət etsək, bu İslama dair qanunlara ziddir və bəşərlə müqəddəs mələk izdivacından nəticədə Şər qüvvə-Təpəgöz dünyaya gəlir, Oğuz elinə yağı olur. Buradakı hadisələr miladdan öncəki minilliklər mövcud olan inam və adətlərlə uyğunluğunu ortalığa çıxarır (-F.R.). Bunlar oğuznamələrin tarixi ilə yanaşı bu tariximizin də əski dövrlərinə aydınlıq gətirilməsi zərurəti yaradır və əsaslı araşdırma tələb edir.

Bütün bu mətnlərə müraciətdə məqsədimiz qədim Naxçıvan ərazisinin həm “Oğuznamə”, həm də “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında tarixi proseslərin mərkəzində olmasıdır. Bu dastanların qədimliyi və oğuz tayfa qolları ilə bağlı adların Naxçıvan ərazisində mövcudluqları ərazinin bu istiqamətdən tədqiqi məsələsində əhəmiyyətli faktlardır.

Görkəmli türk tədqiqatçısı Fəxrəddin Kırzioğlu özünün “Dede-Korkut oğuzna-meleri” kitabında oğuzların m.ö. İsgəndərdən qabaq Cenasdan-Doğu Türküstandan gələrək Azərbaycanın qərb bölgəsində (indiki Gürcüstan) yerləşdiyini, türk tayfası cinlilərin-Orbelilərin oğuzlar olduğunu qeyd edir. O, bu əsərində Küçük Arşaklı-Arşakuni dövlətinin oğuzların Salvur boyu xanədanına aid olması qənaətində dayanır (511, s. 1-5). Oğuzla bağlı yeni versiyadan çıxış edən M.Vəliyev (Baharlı) özünün “Azərbaycan” kitabında (1993) “peçenek” sözünün izahını verərkən bu adın Qeok xanın ikinci oğlu Beçenedən gəldiyini, Qeokun isə Oğuz xanın dördüncü oğlu olduğunu söyləyir (223, s. 38). Bu məsələyə toxunan A.N.Bernştam “oğuz Kağan haqqında tarixi əfsanə” (rus dilində) yazısında F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərinə istinad edərək Şərqi tarixi prosesinin beş dövrü haqqında danışır və bu dövrləri “patriarxal münasibətlərin təşkili”, “sınıf münasibətlərin formalaşması”, “Hun, Mode-Mete dövrü”, “VI-VIII əsrlər”, “IX-XII əsrlər peçenek-qırpaq dövrləri” kimi müəyyənləşdirir (324 s. 33, 42, 43). Məlumatlardan da görüldüyü kimi peçeneklər oğuz qoludur və 24 oğuz boyundan birinə daxildir. Peçeneklərin isə m.ö. III-II yüzillikdən də əvvəl

mövcud olduqları qaynaqlarda təsdiqlənir. Lakin “patriarxal münasibətlərin təşkili”, “sinfi münasibətlərin formalaşması” bu tarixdən də xeyli əvvələ m.ö. IV-III minilliklərə gedir.

Oğuzlar haqqında F.Kırzioğluna istinadən fikrini açıqlayan görkəmli alim Q.Qeybullayev oğuzların XI əsrin ortalarından Orta Asiyadan çıxmış Səlcuq oğuzları kimi Azərbaycana miqrasiyalarından bəhs edir və oğuzların Naxçıvanın İrəvan bölgəsinə gəlişini XI əsrə aid edir (210, s. 126). Daha sonra müəllif başqa bir kitabında peçeneqlər haqqında geniş söhbət açaraq, onların oğuzlarla bağlılığı məsələsinə toxunur, lakin oğuzlara dair hər hansı bir məlumata toxunmur (209, s. 186-190). Müəllif eramızın 70-ci illərində peçeneqlərin gürcü ordusu ilə Ermənistanı hücumundan bəhs edərkən onların 24 oğuz boyundan olduğunu yazır (337, s. 105). Bundan başqa İskidlərin-İşquzların-İç Oğuzlar olduğunu qeyd edən müəllif Bibliyada Skif-Sak çarlığının Aşkenaza adlanmasını oğuzlarla bağlayır, lakin “oğuz” sözünün etimoloji mənasından bəhs etmir (207, s. 150-151). Əgər müəllifin oğuzlar haqqındakı fikirlərinə müqayisəli yanaşsaq, onlar ərazilərimizə eramızın XI əsrində gəlirlər, ərazimizə gələn peçeneqlər Oğuz boyudur və eramızın 70-ci illərindədir, Sak-Oğuz türkləri çarlıq qurulmasında birgə iştirak edirdilər və bu isə m.ö. VII-VI əsrləri əhatə edirdi. Göründüyü kimi burada tarixlər bir-birini təkzib edir və qəti fikir söylənilmir.

Oğuzlar haqqında maraqlı məlumat verən Fizuli Bayat da “Türk Dili tarixi” kitabında peçeneqlərin miladdan sonra V yüzillikdə Moğolustandan çıxaraq Tuna və Volqa boyunca yayılmalarını qeyd edib, onların 24 oğuz boyundan olduqlarını söyləyir (504, s. 91)

Bu baxımdan Oktay Aslanapaanın fikirləri də diqqəti çəkir. O, türk sənətindən danışarkən göytürklərin “təməl unsurunun təşkilində” oğuzların böyük rolundan bəhs edir və onların müsəlman olmazdan öncə “türkmən” adlandırıldığını yazır (514, s. 59). Burada oğuzların islamdan öncə tarix

səhnəsində olduğu göstərilə də, ərazilərimizdə onların məskunlaşması haqqında tam tarix göstərilir.

Öz yazılarında oğuzlara geniş yer ayıran Qumilyev isə onları icma, qurum kimi təqdim edir. 709-cu ildə Göytürk kağanı Moçur xaqanın Tonyuquqa istinadən işlətdiyi "...türklər əzilmiş vəziyyətdədir, oğuzlar isə o, dedi,-səpələnmişdir" ifadəsi, bir başqa məlumatda isə müəllifin 716-cı ildə Bilgə xaqanın "doqquz oğuz xalqı mənim öz xalqımdır" ifadəsini misal göstərərək öz fikrini əsaslandırmaq istəyir. Buna sonra müəllif kiçik türk icmalarının "oğuz" adlandığını, "doqquz oğuzlar-uyğurların, üç oğuzlar-karluqlar"ın nəslə hesab edilərək onların belə icmalar olduğunu vurğulayır (218, s. 76-80, 347).

Bizə belə gəlir ki, müəllifin gəldiyi nəticələr yanlış fikirlərdir. Belə ki, Bilgə xaqanın ifadəsində oğuzların xalq olduğu açıq söylənilir və onlar nə "icma", nə də kiçik qurum deyillər. Qumilyovun bu məlumatından sonra haqlı olaraq belə bir sual da ortaya çıxır. Bəs onda 622-də, ondan da qabaqki tarixlərdəki oğuzlar və Dədə-Qorqud oğuzları kimlər idi? Göründüyü kimi bu məsələdə müəllifin fikirləri özünü təsdiq etmir və oğuzların mövcud olduğu, ilk dəfə tarix səhnəsinə çıxdıqları dövr, onların "oğuz" adlanma səbəbi və mənası yenə də dəqiqləşdirilmir.

Oğuzlar haqqında geniş tədqiqat aparən A.Məmmədov tarixi, təkamülümüzdə mühüm rolunu olan və m.ö. VII əsrdə (665-ci ildə) tarix səhnəsində görünərək "işquzay, işquzai" adlanan iç oğuzların sonradan "işkid", "skif" adlandırılaraq qeyri-millətlərin kökünə sığınması məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir. Tarixi, elmi müqayisələrin nəticəsi olan bu kitabda müəllif oğuzların ilkin "skif"- "iskid", "işquz"- "oğuz" deyimlərini geniş tədqiqat obyektinə çevirərək M.İ. Artamanov, O. Süleymenov, N.A. Baskakov, L.N. Qumilyov, M.V. Aqbunov və onlarca əcnəbi və Azərbaycan tədqiqatçı alimlərin oğuzlar haqqındakı yazılarını araşdırmış, skif-iskid paralellərinə diqqət yetirmiş, skif-iskidləri irandilli hesab etməyə səy göstərən xeyli tədqiqatçı "mühavizəkarların" yanlış konsepsiyalarını tutarlı

elmi dəlillərlə təkzib etmişdir. Nəticədə skif-iskid-işquz,-quz sözlərinin elə oğuz olduğunu söyləyən müəllif, onların tarix səhnəsinə gəlişini m.ö. VII əsrə aid etmişdir. Müəllif “oğuz” sözünü özünü adlandırma qəbul edərək etimologiyasına toxunmuşdur (220, s. 15-18, 58, 63, 67, 117).

Mənbələr göstərir ki, hələ “tarxin atası” Herodotdan qabaq (m.ö. V əsr) Assur və yəhudi mənbələrində oğuzların “skit”, “iskit”, “skif” adı “işquzay, işquzayi” şəklində qeydə alınmışdır. Bu isə iç oğuzların, o cümlədən, oğuz tarixinin çox qədimlərə (ən azı m.ö. I minilliyin ilk illərinə) aidliyini sübut edir. Əgər yadıma salsaq, m.ö. I minilliyin əvvəllərində (m.ö. 800 yüz il) kimmerlər skif-işquzlarla bərabər Urartu çarı I Rusanı məğlub edirlər (126, s. 522). Herodot yazılarında göstərir ki, Midiya çarı Kiaksar assuriyalıların Nineviya şəhərini mühasirəyə alarkən bura böyük iskid qoşunu gəldi. Qoşuna Protofun oğlu Madi başçılıq edirdi. Midiyalılar iskidlərlə döyüşdə məğlub olaraq Asiyaya hökmranlıq etmək imtiyazlarını iskitlərə-işquzlara verdilər (13, I, 73, 103-105). İ.M.Dyakonov isə işquzların Midiya ərazisinə gəlişini İspakanın dövrünə aid etməklə bu gəlişin başında da İspakanın özünün durduğunu qeyd edir. Döyüşün baş verdiyi tarixi isə İspakanın nəvəsi Madinin dövrünə aid edir (356, s. 229). Hər iki məlumatın ümumi nəticəsi belədir ki, hadisələr m.ö. VIII-VII əsrlərə aiddir. Lakin yenə də işquzlar (iç oğuzlar) Midiya ərazilərinə gəlmə tayfalarıdır. Bəs onda bu tayfaların əsl vətəni hansı ərazi olmuşdur.

Türk mədəniyyəti tarixindən bəhs edən Emel Esin öz yazılarında Səlcuq oğuzlarının Orta Asiyadan gələrək (burada X əsr nəzərdə tutulur - F.R) ağac kimi budaqlanıb Türkiyə olduğunu-dövlətə çevrildiyini yazır və oğuzları “Türkiyə Türklerinin ataları” adlandırır (499, s. 22). Lakin müəllif burada oğuzların tarixi, ərazisi məsələsinə və sözün etimologiyasına toxunmur.

Oxucuların nəzərinə tərəfimizdən ilk dəfə aparılmış bir araşdırmanın nəticəsinə də çatdırmaq istərdik. Nədənsə

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində bir məlumat istər tarixçi alimlərimizin, istərsə də oğuzşünaslarımızın diqqətindən yayınmışdır.

Əsərdən Oğuz əmiləri Kuz xanın, Kür xanın və Qara xanın qızlarına nişanlanmaqla sonuncu ilə evlənir. Yəqin ki, bu evlilik yaşı ən azı 16-17 yaş arası olmalı idi. Bundan sonra atası və əmiləri ilə vuruşub onlara qalib gəlir, sonra isə 75 il aramsız əmilərinin qəbilələri ilə vuruşur. Bundan sonra o, Hindistanı, Çin, Maçın,-Nankiyası (Çin və Manzi) 7 il ərzində tutur. Daha sonra bir neçə ərazi ilə bərabər Kıl-Barakı tutub 19 il burada qalan Oğuz səhra ölkəsinə gedir və 3 il orada qalır. Xəzər Dərbəndini və Gürcüstanı, Şamaxı, Muğan və s. əraziləri 2 ilə tutub 3 il Kürdüstan dağlarında qaldıqdan sonra, Oğuz 1 il 6 aya Dəclə, Şam, Antakiya, Rum və Firəngi tutmaqla yenə 3 il Qüds ətrafında qalır. 4 il isə Bağdad, Bəsrə, İsfahanı tutaraq orada qalmaqla. Fars, Kirman, İraqi-Əcəmi, və s. əraziləri 1 il 6 aya tutub öz yurduna qayıdır. Bu dövrdə artıq 50 il keçmişdi. Burada Oğuzun min il ömür sürdüyü də qeyd olunur. Daha sonra Oğuzun oğlu Gün xan 70 yaşında xanlığa keçib 70 il, yəni cəmi 140 il (15, s. 16-17, 23-24, 33-38), Dib Yavqu bir müddət, Kurs Yavquy 30 il, Koru Yasaq Yavquy 90 il, İnal Yavquy 120 il, İnal Sır Yavquy 7 il, Kayı İnal xan uzun müddət hakimiyyətdə olur. Onun dövründə İslam dini yayılır, xan Dədə-Qorqudu Məhəmməd peyğəmbərin yanına, bu təlimi mahiyyətini öyrənməyə göndərir (622-ci ildə).

Əgər göstərilən tarixləri cəmləsək, zamanı göstərilməyən şahlıqları da bura əlavə etsək (təqribən 15 il) 1402 il edir. Bu tarixdən 622-ni çıxsaq oğuzların meydana gəlməsi Oğuz kağandan başlamaqla m.ö. 780-cı ilə (VIII əsr) təsadüf edir. Bu isə iskitlərin-işquz-ic oğuzların m.ö. VIII əsrdə tarix səhnəsinə çıxdıqları dövrlə eynidir.

Oğuznamədə bu məlumatla yanaşı digər bir məlumat da tarix baxımından çox önəmlidir. Əsərdə göstərilir ki, Kayı İnalın ölümündən sonra oğlu Tuman 41 il, onun oğlu Kayı Yavqu 90 il, sonra oğlu Uladmur 75 il, onun oğurlanmış

qardaşı Qara Alp 22 il hakimiyyətdə olur. Bununla da Yavqu nəslinin hakimiyyəti sona çatır. Bundan sonra Qara xanın oğlu Buğra 107 il, onun oğlu Qoru təkin 75 il, qohumu Oyunaq 7 il, oğlu Kara Asraq 75 il, əmoğlusu Osman xan 15 il, onun ölümündən sonra Əsli xan 3 il, Şaban xan 22 il, oğlu Buran 18 il, oğlu Əli 20 il sonra çadır tikən Toksurmuş İçinin oğlu Toğrul hakimiyyətə gəlməklə sultan olur və qardaşı Arslanı Ruma göndərir. O, burada 20 il Məhəmmədin peyğəmbərliyinə, 622-ci ilə qədər xan olur (yenə orada, s. 46-49, 53, 55, 58).

Burada tarix bir qədər qarışdırılır. Çünki Kayı İnal dövründə peyğəmbər din yaymağa başlayırsa, ardıcıl göstərilən xanların xanlıq dövrləri 663 il edir və yenə Məhəmməd peyğəmbərin dövrü başlanır. Burada müəmmalı bir tapmaca ortalığa çıxır. Əgər bu sonuncu tarixi qəbul etsək, onda oğuzların tarix səhnəsində mövcudluğu m.ö. 1443-cü ilə (XV əsrə), yəni II minilliyə təsadüf edir. Biz Oğuzun min il ömür etməsinə də öz mülahizələrimizi bildirmək istərdik. Ən əvvəl Dədə Kereçikin sonradan “Dədə Qorqud-ulu, qüvvətli od” adlanması, yəni “dədə” sözünün “ululuq” ifadə etməsi “Dədə Qorqud” adının titul olması ehtimalını söyləməyə əsas verir. Bizə belə gəlir ki, dastandakı hər boy özünəməxsus idrak sahiblərinə, ağsaqqallara mənsub olmuş, onların eldə tutduğu yüksək mərtəbə ilkin adın “Dədə Qorqud” adına keçməsinə səbəb olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” isə təkcə eramızın VII əsrinin deyil, m.ö. dövrlərin də boylarını özündə cəmləşdirən əsərdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Təpəgözün meydanagəlmə təsviri, Dəli Domrulun Əzraili görməsi versiyası, Bayburanın insan qanı ilə gözünün açılması, su pərisinin bəşər kimi təsviri məsələləri və s. İslam dinindən çox qabağın söyləmləridir. Bu baxımdan bir neçə faktı da diqqətə çatdırmaq istərdik.

Dədə Qorqud əsərinin müqəddiməsində təkcə 2 boyda vasitəli nitqlərdə-danışıqda 9 dəfə Tanrı, əlavə məlumatlarda isə 2 dəfə Allah adı işlənmişdir ki, buradakı “Rəsuləleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqud deyərlər bir ər qopdı”

və “Allah-allah diməyincə işlər onmaz, Qadir tənri verməyincə ər baymaz” ifadələri mətndə dəyişikliklər, əlavələr olduğunu sübut edir (30, s. 35). Təkcə bu ifadələrə diqqət etsək, o dövr hələ İslam dini yoxdur, Peyğəmbər yoxdur, “onun zamanına yaxındır”, lakin, Qorqud ata “Tanrı” kəlməsindən qabaq “Allah” sözünü işlədir. Biz bunun sadəcə kitabı tərcümə edənlərin əlavələri-təhrifləri olduğunu düşünürük (-F.R.). “Tənri-Tanrı” kəlməsinə gəldikdə isə, mənbələr hələ m.ö. III minillikdə şumerlərdə, m.ö. II minillikdə Şu- Sak, daha sonra Qırçaq türklərində, bundan sonra isə m.ö. III əsrdən də əvvəl hun və altaylarda tanrıçılığın mövcud olduğunu göstərir (100, s. 500-501). Fikrimizcə, əsərin ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən tərcümə olunması zamanı milli və siyasi maraqlar nəticəsində bu ifadələr kitabda yer almışdır. **Bunlara tam aydınlıq gətirilməsi üçün onun ilkin variantı əldə olunmaqla yenidən tədqiq olunmalı və bu “Oğuznamə”lərin tarixi ilə yanaşı öz tariximizin əski dövrləri də öyrənilməlidir (-F.R.).**

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanındakı qəhrəmanların dəfələrlə Oğuz kimi qeyd olunmaları isə bu tarixi yazıların-“Oğuznamə”lərin bir parçası olduğunu təsdiq edir. Burada Qorqud ağsaqqal, qopuzu yaradan şaman olaraq göstərilir. Bu fakt isə Qorqud obrazını bir əski oğuz qəhrəmanını Avestada, eləcə də Altay miflərindəki şaman Erliklə eyniləşdirir. Eyni amilləri və faktları dastanın “Dirsə xan oğlu Buğac xan” boyunda da müşahidə edirik. Burada “QAM OĞLU (şaman) xan “Bayandur” ifadəsi (30, s. 34) qədim türk şamançılıq inanclarının mövcudluğu boyun hələ şamanizm dövründəki siyasi hadisə olduğuna danılmaz sübutdur. Bundan başqa boyda boz atlı XIZIR Buğacın köməyinə gəlir (363, s. 39), bəşərə çevrilib onun yarasına 3 dəfə əlini çəkir və bu yaradan ölüm olmadığını ona çatdırmaqla əlacını da göstərir. Əgər bütün bu ifadə və məlumatlara istinad etsək, dastandakı göstərilən boyun İslamdan xeyli əvvəl, ən azı m.ö. VIII-VII əsrlərə aid olduğu tamamilə sübut olunur. Mənbələrə diqqət etdikdə isə, Azərbaycanın qədim dövr Manna, Midiya və Atropatena

dövlətlərində də biz m.ö. minilliklərdə Azərbaycan türklərində qam-şamançılığın İslam dinindən xeyli əvvəl mövcud olmaqla geniş yayıldığını görürük (126, s. 594-596).

Bütün bu faktlar boyların bir qisminin m.ö. şamançılıq dövründə yazıldığını, buradakı Allah kəlməsinin və İslamla bağlı adların isə, dastana sonradan əlavə edilməklə onu siyasi məqsədlə təhrif etdiyini tam olaraq təsdiq edir (-F.R.).

Bu mövzu və “Dədə Qorqud” dastanındakı şamançılıqla bağlı qədimlik S.Rzasoyun da yazılarında öz əksini tapır. Burada gələcəkdən xəbər vermək, kahinlik kimi keyfiyyətlərin Qorqud Atanın, Bayındır xanın icraçılığında cəmləşməsi və ayrıca qam-şamançılıq xüsusi tədqiq olunur (237, s. 76). Bu isə bütün “Dədə Qorqud” boylarının qədimliyini bir daha təsdiq edən əsas amillər və tarixi faktlardır. Qeyd edək ki, son dövr oğuz mədəniyyəti ilə bağlı arxeoloji abidələr də onların qədimliyini sübut edir. L.Levinanın Sırdərya ətrafında apardığı arxeoloji tədqiqatlar zamanı protooğuzların qədim dövrə aid olduğuna dair xeyli sayda yetərli mədəniyyət nümunələri aşkarlanmaqla bu tarixi qədimliyi təsdiq edir (398, s. 64-76). Mülahizəmizə görə bu motiv F.Rəşidəddin, Əbül Qazi və Uyğur variantında qələmə alınmış “Oğuznamə”lərdə də mövcuddur. Yəqin ki, oğuzun 1000 il yaşaması (15, s. 38) məlumatını fərd ilə bağlamaq oxuculara da inandırıcı görünməz. Bizə belə gəlir ki, “oğuz” adı altında bir soyun hakimiyyəti nəzərdə tutulmuş və bir neçə “oğuz xandan” sonra sonuncu Oğuzun oğlu Gün xan hakimiyyətə keçmişdir. Əgər yadımıza salsaq ki, Hun imperatorluğunda imperator soy ilə deyil “yabqu”-böyük xaqan titulu ilə işlənmişdir, “oğuz” sözünün də soy olması ehtimalı real görünür.

Oğuznamələrdə inancların İslam dinindən öncəki dövrlərlə səsələşməsi, eləcə də müəyyən deyimlərin analitik təhlili oğuz tayfalarının ən azı m.ö. 763-cü ilə aidliyini söyləməyə əsas verir. M.ö. VIII əsr oğuzlarının tarixdə adı çəkilən iskitlərlə (iç oğuzlarla) eyni ərazi və eyni kökə malik

olması qənaəti bu ərazilərdə oğuzların ən azı m.ö. I minilliyin ilk ilinə (960-940) aidliyini və bu torpaqlardakı türk dövlətlərində (Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya) yerli sakinlər olduğunu təsdiqləyir. Naxçıvan MR ərazisinin Atropatena Midiyasının əyaləti olması tarixi faktı da 1603-1726-cı illər İstanbul Başqanlıq arxivinin sənədlərində adı çəkilən Okuzbatr (Öküzbatr da yazılır)- “**igid oğuz**”, Oğuzdaş- “**Dış oğuz**”, Qaqauz- “**şöhrətli oğuz və ya Qaf oğuz**”, Tokuz (Doqquz da yazılır)- “**Doqquz oğuz**”, Okuzlu- “Oğuzlu” kimi oykonimlərin m.ö. VIII-VII əsrlərdən ərazilərimizdə oğuz türkləri tərəfindən yarandığını sübut edir (89, s. 30-32, 68-10). Oykonimlərin tərkibində okuz/quz/oğuz etnonimindən başqa **bat** “ölkə”, **ir/ur-** “qurmaq”, “tikmək”, **ka-** “şan-şöhrət” və ya **qaf-** (dağ adı), - **lı** “mənsubluq” şəkilçisi kimi türk leksik komponentlərinin mövcudluğu da gəldiyimiz elmi nəticənin doğruluğunu şübhə yaratmır.

Türk tədqiqatçısı R.Özdəkin yazılarında oğuzlarla bağlı belə bir məlumata rast gəlirik. Müəllif “oğuz” sözünün mənasını “oxlar” kimi açıqlayaraq sözün Oğuz xanın idarəsi altında “siyasi qurum” olduğunu qeyd edir. Asiya Hun imperatorluğundan sonra (m.ö. III-I əsr) bütün türk dövlətlərinin ümumi adına çevrilmiş “oğuz” sözünə misal olaraq Üç, Altı, Doqquz, Otuz oğuzları göstərməklə rus, ərəb mənbələrində onların “türki”, “quz”, “uz” şəkillərində qeydə alındığını vurğulayır. Oğuzların yayılma arealına diqqət yetirən müəllifin fikrincə, oğuzlar eramızın I əsridə tarix səhnəsində görünmüşlər (236, s. 40-43).

Azərbaycan xalqının etnogenezinin tədqiqi istiqamətində böyük xidmətləri olan M.Seyidov “Oğuz” adının günəşlə bağlı olduğunu, hətta onun yarım tanrı ucalıqda qəbul edildiyini, bu sözün ilkin variantının isə “quz” şəklində olub “baş tanrı” olduğunu ehtimal edir. Oğuznamənin yaranma tarixinə də toxunan müəllif onun çox qədimlərdə yazılıb, sonra müasirləşdirildiyi qənaətinə gəlsə də, dəqiq tarix göstərmir (262, s. 139, 155 və s.). M.Seyidov “uz” komponentinin

yararlanmasında mühüm amillərdən olan ictimai şərait və mifoloji mühitə diqqət yetirmiş, komponentin “ozan”, “uzan” sözlərindəki daşdığı mənalardan izahına çalışmışdır. Fuad Köpürlü, A.N.Somoyloviç, Pavet de Orтели, V.V.Bartold, V. Minorski və digərlərinin araşdırmalarına söykənən M.Seyidov “ozan”, “uzan” sözünün eyni olduğunu və “el dərdinin, el sevincinin dostu” mənasını verdiyini söyləmişdir (yenə orada, s. 464, 467). Türklərdə geniş yayılmış “ozan” sözünün ermənimənşəli “qusan” sözündən yarandığını iddia edən V.A.Qordilevskiyə elmi dəlillərlə təkzib verən müəllif V.B.Jirmunskinin, V.Bartold və A.P.Samoyloviç, H.Araslı kimi ondan yuxarı tədqiqatçının əsərlərindən nümunələr gətirərək bu sözün 25-ə qədər rus, türk, gürcü müəlliflərinin də yazılarında türklərlə bağlılığını qeyd etmişdir. Bundan başqa Ağdam, Lənkəran, Şamaxı və digər rayonların dialekt, şivələrində sözün “uzunçu”, “çoxdanışan”, türklərdə “uzundai-çənəsi düşük”, İbn Mühənnanın lüğətində “qoşuda gələn”-ozğan, “ötən”, “ozuş” yazılışında “qurtuluş”, onlarla araşdırıcıda “usta”, “ötüb keçən”, “qaçağan ata verilən ad”, “qabaqlamaq” və s. mənalardan daşdığına diqqət yetirmişdir. Bütün bunlara diqqətlə nəzər yetirən tədqiqatçı sonda M.Kaşğaridən, “Mogilyan” xan abidəsindən nümunələr gətirmiş və Qazax dilindəki “anşi an+şi”, “an” mahnı sözünə üstünlük verərək “ozan” sözünün “mahnıda yarışan”, “mahnıda ötüb keçən” mənası daşdığı qənaətində dayanmışdır (yenə orada, s. 474-476, 485).

Oğuzlarla bağlı bütün mənbələrin ümumi elmi nəticəsi onların tarixi və etimologiyası haqqında yekdil rəydən çıxış etmir. Bu baxımdan mənbələrdə “oğuz” sözünün “skif”, “iskid”, “işquz”, “oğuz” şəklində yazılışlarının geniş təhlilini nəzərə alıb sözün yalnız “uz”, “quz” tərkibi haqqında fikrimizi açıqlamaq istərdik.

Tərəfimizdən aparılmış tədqiqat nəticəsində biz “uz” komponentinin digər bir omonimlik xüsusiyyəti daşdığından da şahidi oluruq və bu leksik vahidin əlavə məna çalarına malik olduğu da ortalığa çıxır.

Türk dillərində çox geniş yayılmış **au**, **eu**, **ou**, **ru** və s. fonetik səsəvəzlənməyə istinad etsək “uz” tərkibinə biz Orxon-Yenisey abidələrində oğuz qoluna daxil olan “izgil”, “ediz” tayfa adında, Uz Bilgə Çası, Uz kimi antroponimlərdə (234, s. 387, 389), “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında Aruz, Uruz, kimi antroponim və Şirakuz toponimində (30, s. 166, 175) Azərbaycan toponimikasında müasir dövrdə Tovuz, Tulus, Naxçıvan toponimik sistemində Uzunoba, Payız (Bəyuz), Urmuz, Sələsüz, keçmiş ərazilərimizdən olan Sisyan nahiyəsində Uz, Tulus/Tuluz, Ağsaqlı nahiyəsində Uznuz, Məvazeyi-xatın nahiyəsində Şuranuz, XVIII əsr əski Şərur mənbələrində Azərku (116, s. 23, 33, 34) və onlarla digər kənd adları, hazırda Uzunoba, Sələsüz, Kürədiz kimi məntəqə adları, Uruz, Aruz, Piruz, Oğuz və s. antroponimlər belə adlardır. Qərbi Azərbaycan toponimik sistemində Kosiz, Kirnauz, Yarcauz, Şahris, Axız (Axıs da yazılır), Tavus (210, s. 68-72), Cənubi Azərbaycan toponimiyasında Zenuz (Mərənddə qəza), Sakuz hidronim və oykonim kimi yüzlərlə (507, s. 155, 171, 178) belə adlarda “uz” komponenti türk tayfa adıdır. Əgər Azərbaycan toponimik sisteminin bütün laylarını (oronim, oykonim, hidronim və s.) araşdırsaq, burada “uz” komponentli minlərlə yer adının mövcud olduğunu görürük. Şübhə yoxdur ki, bu komponent areal türk onomastikasında tayfa adı ilə bağlı olmuşdur. Təkzibolunmaz faktdır ki, bütövlükdə “uz” türk dili komponentləri ilə işlənmiş, ona qoşulan əski sözlər isə birbaşa “uz” komponentinin canlı bir tayfa, qurum, birlik və ya şəxs olmasını sübut etməklə onu izah etmişdir. Dediklərimizə “özbək” sözündə “**bəy**”, “uzman/azman” sözündə **man-** “**ulu**”, “Aruz” sözündə ər “**kişi**” və s. komponentlər də misal ola bilər.

Bir qrup yer adlarında və antroponimlərdə “uz” komponentinin yeni mənası ilə rastlaşırıq. Yer adlarının formalaşmasında ilkin amil kimi tayfa adlarının iştirakını nəzərə alsaq, göstərilən adların demək olar ki, hamısında “uz” komponenti tayfa adı olaraq özünü doğruldur və “ozan” sözündəki “qabaqlayıb keçən”, “at adı”, “mahir”, “usta” və s

.ifadələr bu mənalara uyğun gəlmir. Bununla bağlı bir məlumatı da diqqətinizə çatdırmaq istərdik. F.Köpürlü öz araşdırmalarında göstərir ki, Anadoluda bir çox kənd adları “Ozan” adlanırdı və biz buna Tuncer Gülensoyun yazılarında da Ozan, Ozança, Ozanköy, Ozanlı kimi adlarda rast gəlirik (519, s. 40). Maraqlıdır ki, eyni ad yaxınlara qədər ərazilərimizdən olan Dərəçiçək mahalında da mövcud idi. Digər bir tarixi məlumatda göstərilir ki, Süleyman şah Kurtulmuş oğlu Türkiyə dövlətini yaratmaq üçün Anadolunu fəth edəndə Foça, Urla şəhərləri ilə yanaşı Sakuz (Sakız da yazılır) adasını da tutmuşdur (236, s. 79). Bu məlumatda maraqlı bir məqam diqqəti cəlb edir. Ən əvvəl Urla şəhər adı qədim türk dilləri ilə izah oluna bilər. Belə ki, ur- “tikilmiş, qurulmuş” mənasında Şumerlərdən üzü bəri türklərdə də işlənmişdir. Şumerlərdə Uruk şəhər adı, Orta Asiyada Pazırık “**Baş Uruk**”, Alban dövlətində Urnayr çar adı, Alban çarı Əsən Cəlalın anasının “Oris” adlanması, Oroys m.ö. I əsrdə Alban çarı (207, s. 177, 178), Ur-Enqur şumerlərdə şəxs adı (En/Anu “Göy allahı”, **qur-** “izin verdi”, **ur-**“tikmək” komponentləri “Göy tanrısı tikməyə izin verdi” -F.R) və s. bu kimi sözlərdə **ur-** “tikmək”, “qurmaq” anlamından çıxış etməklə yanaşı “qəbilə”, “nəsil” mənalarını da bildirmişdir (71, s. 635). O zaman Urla şəhəri Ur qəbiləsinin şəhəridir və bu gün Urla-“uca Uurlar” şəhər adında da qorunur. İkinci Sakuz adı da Sak və Uz tayfalarının adındandır. **Bu adlar isə sübut edir ki, Türkiyə dövləti yaranmamışdan qabaq da, m.ö. II minillikdən bu ərazilərdə türklər yaşamış, XI əsrdə isə yenidən öz dövlətçiliklərini bərpa etmişlər.**

Uzların türk tayfa adı olmasını qeyd edən T.Hacıyev Azərbaycan ərazisində lullubey, kadusi, sak, kaspi, bus, struxat və s. türk tayfalarından bəhs etməklə “oğuz” sözünün tərkibindəki “uz” komponentinin **az, uz/us/iz/is** və s. fonetik şəkillərinə diqqət yetirmiş, bu sözü etnos kimi qəbul edərək **r≈z** fonetik paralelliyini də misal göstərərək (büzüşmək, bürüşmək) “ur” tərkibinin elə “uz” olduğunu, türk tayfası adı kimi

işləndiyini “uyğur” sözünün elə uqur=uzur olub “oğuz” ifadə etdiyini qeyd edir (191, s. 126-127; 276, s. 87-95). Bununla bərabər qeyd edək ki, oğuzlarla bağlı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını geniş təhlil edən Hacı Qadir Qədirzadə öz araşdırmalarında bu dastanın tarixi qədimliyi, Naxçıvanla bağlı toponimik adları, eləcə də onların adətləri-etnoqrafiyasına dair xeyli yeni elmi faktlar göstərmişdir (189, s. 42-59, 116-122).

Bu komponentin tayfa adı olduğunu “us”, “es”, “as” kimi ifadələrin “uz” komponenti ilə eyni olduğunu göstərən R.H.Eyvazov sözü tayfa adı kimi qəbul edərək (168, s. 244, 317 s.) mənasını “şadlıq”, “gözəl əlamət” kimi açıqlayır. Q. Gültəkin Uskülü Mehдинin araşdırmalarına istinad edərək göstərir ki, Urartu kitabəsində çar Arqışti “Men Buştu torpaqlarına keçdim, Aşkaya valisini yakaladım” (indiki Üşkaya-Üskü m.ö. 714) ifadəsini işlətməmişdir və “Üzkü” adı burada uzlarla bağlıdır (507, s. 111). Bu isə m.ö. VIII əsrə aiddir.

“Uz” komponentinin başqa mənə daşdığına E.A.Qrantovskidə də rast gəlirik. Türk dilinə aid qədim sözləri irandilli hesablamqdan “özgə yol tapmayan” müəllif, Avesta dilində “hörmət etmək”, “saymaq” sözünü “uz” ilə bağlamışdır (343, s. 237). Lakin biz şumerlərdə uzu-“ gələcəkdən xəbər verən”, qədim türklərdə uz-“ bacarıqlı”, “mahir” (71, s. 306-307), A.N.Samoyloviçdə “uz” ozan sözünün tərkibində “hadisələri qabaqlayan”, “qabaqcadan xəbər verən” mənaları daşdığına söylədik. Bizə belə gəlir ki, “ozan” sözündəki “an” tərkibi məxsusluq bildirir (170, s. 160-161) və söz “uzlara məxsus” olan mənasını ifadə edir. Anadolu və Dərəçiçəkdəki Ozan kənd adları da “Uzlara məxsus” anlamından kənar deyildir. Biz yazdıq ki, Sisyan nahiyəsində Uz ayrıca kənd adıdır və burada heç bir komponent sözə yardımçı deyil. Deməli “uz” tayfasının kəndidir. Haliyədə Dondar, Quşçu, Bayat və s. tayfa adları ilə bağlı oykonimlərlə də qarşılaşırıq. Lakin “uz” təkcə tayfa adına mənsub olmayıb həm də “qabaqcadan xəbər verən”dir, yəni yarımtdandır. Əski inancları

nəzərə alsaq, bir çox tayfa adlarının yaranmasında qədim türk tanrılarının adları da iştirak etmişdir. Biz m.ö. II minillikdə özlərinin çarlıqlarını yaratmış kassilərdə (kaslarda) bir qrup tanrı adı ilə qarşılaşırıq. Mirizir tanrı adı İ.M.Dyakonovda on bir tanrı adının sonuncusudur (356, s. 130-131). Q.Qeybullayev bu tanrı adının “İldırım allahı” olduğunu ehtimal edir və araşdırmalarında türk-monqollarda **osir**, **oçir** sözlərinin “ildırım qolu, ildırım şaxəsi” mənalarında olduğunu yazır. Bundan başqa o, Midiya şəxs adlarında bir qrup sözlərin etimologiyası ilə yanaşı Uzmanda (714-cü il) şəxs adının da etimoloji təhlilini verərək sözü **uz**-“gələcəyi xəbər verən”, “müdrək”, man-“mən”, da- “qərarı ilə” sözlərinə ayırmaqla “Mən müdrək allahın qərarı ilə” mənasında izah edir. O, bütün sözləri göstərdiyi halda Uzmanda şəxs adında hansı komponentin “allah” mənasında olduğunu göstərmir (207, s. 62, 105). Apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq bildirmək istərdik ki, Q.Qeybullayev “allah” sözünü haradan əlavə etdiyini açıqlamasa da bu sözdə tanrı adı var. Biz onu, yəni Tanrı adını “üz” komponentinin yeni yozumu hesab edirik və bu fikrimizin doğru olduğunu sözlərin etimoloji təhlilində görürük.

Mirizir tanrı adının mənasını açıqlayarkən Q.Qeybullayev sözün “izir” komponentinin türk-monqollarda **osir/oçir** kimi fonetik paralelliklə “ildırım qolu, şaxəsi” mənasında işləndiyini yazır (göstərilən əsərə ətraflı bax). Biz Şumerlərdə “idi/iz/izi” sözünün “od”, “ışığı” mənasını verdiyini və türklərdə də bunun eyni anlamda işləndiyini bilirik (270, s. 202, 319 s.). Bütöv türk xalqlarının leksikonunda bu sözün **z̄s̄s̄** fonetik paralelliyi ilə işləndiyini geniş şərh edən A.M.Məmmədov Azərbaycan, türkmən və qazax, başqırd, salar, özbəklərdə “issi”, “izik” və s. formalarda “od”, “ışığı” anlamını daşıyan sözlərin şumerlərin uz/uzu, iz/izi sözləri ilə eyni qəbildən olduğunu göstərir (225, s. 8-14). Bu mənaları nəzərə alaraq Mirizir tanrı adının **mir/bir/bor** “parıltı” +**iz**-“od”+**ir/ər**-“kişi”, “igid” sözlərindən formalaşdığını və “Parıldayan od ər” və ya “İşıqlı od əri” mənalarında olduğunu

qəbul edirik. Onu da qeyd edək ki, bütün dünya xalqlarının mifologiyasında allah, tanrı kişi cinsinə daxil edilir. Tanrıça Şala (hürritlərdə), Artemida (yunan) və s. istisna olmaqla qədim ərəblərdə Aarra, avarların, Darqin və saxurların miflərində Abdal, hindlilərin mifologiyasında Avatara, dağlıq indoneziyalılarda Ayedu, türklərdə Tenqr, Allah, Xuday, Tekel qədim yunanlarda Zevs və yüzlərlə tanrı miflər məhz kişi cinsində nəzərdə tutulur (100, s. 21-23, 48-49, 619; 101, s. 463). Kassilərin Mirizir tanrı adında **ir/ər-**“kişi” komponentinin olması fikrimizcə təsadüfi deyil və biz bu sözün “Od tanrısı-əri” olması qənaətindəyik. Onu da qeyd edək ki, Şumer allahları içərisində İşkur tanrısı (yenə orada s. 39) “ışıq” və “ur” komponentindən formalaşmış tanrıdır və ildırım allahı idi. Burada “ur” komponenti qədim türklərdə və şumerlərdə “yaratmaq”, “qurmaq” mənalarında işlənməklə əu fonetik hadisəsini nəzərə alsaq, həm də **ər-**“kişi” anlamı verirdi. İşkur tanrısı demək olar ki, kassilərin Mirizir tanrısı ilə eyni kökə malikdir. Nümunələrdən görüldüyü kimi “uz” komponenti birmənəli olaraq “ışıq”, “od” anlamında geniş işlənmişdir. O zaman haqlı olaraq belə bir sual ortalığa çıxa bilər. Bəs onda **ok/oğ** komponenti nə ilə bağlı olub və necə izah olunur?

M.Seyidov “qazaq” sözünün izahını verərkən “oq” komponentinin türk dillərində “ailə”, “birlik” mənası verdiyini, eyni zamanda “ox” mənasını daşdığını qeyd edirdi (262, s. 115). Biz “ağ” komponentinin M.Kaşğaridə “uca” anlamı ilə də qarşılaşırıq (52, s. 9). Bu söz mənbə yozumlarına əsasən “uca ötüb keçən” və ya “ötüb keçən ox” mənalarını verir ki, bu da görüldüyü kimi tayfa adı baxımından özünü doğrultmur. Bizə belə gəlir ki, “üz” həm türklərdə, həm də şumerlərdə “od” mənası ifadə etmiş, bir həyat başlanğıcı kimi tanrılaşmışdır. Çünki **ok/oğ/ağ** komponentinin “ox”, “uca” mənalarından başqa digər bir məna daşması da qənaətimizin doğruluğunu təsdiq edir.

E.V.Sevortyana istinad edən A.Məmmədov Şumer dilində **uk/uku/uqu/oğ/ok** komponentinin “**nəsil**”, “**tayfa**”

mənasını verdiyini geniş təhlil edərək, bu komponentin türk dillərində də **uq/ok/oğ** şəklində **“xalq”**, **“tayfa”** bildirdiyini qeyd edir. Bundan başqa “oğul” və “oğlan” sözlərindəki “oğ” komponentinə diqqət yetirən müəllif şumer-türk paralelləri ilə komponentin məhz **“nəsil, tayfa, tirə”** mənaları verdiyini sübut edir (225, s. 8-14). Deməli “oğuz” sözünü “od” və “tayfa”, “nəsil”, “övlad” kimi də qəbul etmək olar ki, bu halda **oğuz**-“od övladı” mənasında işlənir və m.ö. minilliklərlə səsləşir. Əgər oğuzlar doğrudan da m.ö. minilliklərdə fəaliyyət göstərmiş bir türk tayfa birliyidirsə, onların hər hansı bir izi tarixdə hökmən qorunmalı idi. Məsələ burasındadır ki, tarixdə belə bir məlumat mövcuddur və fars, rus siyasəti tariximizi nə qədər saxtalaşdırmağa çalışsa da, onu tamamilə gizlədə bilməmişdir.

İ.M.Dyakonov özünün “Midiya tarixi” əsərində kassitlərdə bir tayfa adının (təbii ki, bu bir türk tayfası idi) Karzi Yabku olduğunu qeyd edir (356, s. 137). Yuxarıda qeyd etdik ki, Hun imperatorluğunda “yabku” sözü “hökmdar” mənası ifadə edirdi. Q.Qeybullayev “Karzi Yabku” tayfa adının təhlilini verərək, onun türklərlə bağlı “ağsaqqal”, “hökmdar”, “başçı” mənalarından bəhs etmiş və F.Rəşiddədinin “Oğuznamə”sindən yabkular nəslinin bir neçə nümayəndəsinin adını çəkmişdir (207, s. 63) Biz əlavə olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, oğuz hökmdarından Div, Kurs, Kuru Yasaq, İnal, İnal Sır, Kayı Tuman, Uladmur kimi şəxs adlarına “yavqu/yavquy” sözü hökmdar mənasında qoşulmuş və bu ad altında xaqanlıq 600 ilə qədər davam etmişdir (15, s. 38, 40, 46, 48 və s.).

Yeri gəlmişkən bir məsələni də diqqətə çatdırmaq istərdik İ.Kafəsoğlu Oğuz oğullarından ayrılan boyların hansı dövlət və sülalələri yaratdığına da dair öz fikirlərini bildirir. O Gün Xanın varislərini Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli olaraq göstərərək Kayı boyunun Osmanlı sülaləsinin əsasını qoyduğunu yazır. Bundan sonra o, Ay Xandan ayrılan Yazı, Dögər (Tokar), Dodurqa (Doburqa), Yaparlı, Ulduz xandan Afşar (Avşar), Kızık, Beqdili (Bəydilli), Karkın (Karqın)

nəslinin davam etdiyini göstərir. Müllif, Gök Xandan Peçeneq, Çavuldur, Çepni, Bayandır nəslinin davam etdiyini, bayandırların Ağqoyunlu sülaləsini yaratdığını da vurğulayır. Dördüncü Dağ xanın nəslini olaraq o, Salurları göstərir. Onların Karaman sülaləsindən və İrakda Salqurlu dövlətini yaratdıqlarından bəhs edən İ.Kafəsoğlu, bunun ardınca Eymur, Alayuntlu və Yürəgir nəslini qeyd edir. Sonuncu Dəniz Xan nəslindən isə, İqdir, Büqdüz nəslini qeyd edərək İvə(Yıva) nəslinin Qaraqoyunlu, Kınık nəslinin isə, Səlcuk imperiyasını yaratdıqlarını təsdiq edir (509, s. 134).

Burada bir tarixi faktı da oxucuların nəzərinə çatdırmaqla fikrimizi bölüşmək istərdik. M.Kaşğari divanında 22 oğuz boyu və onların daşdığı tamğa işarələr yer alır. Əgər bu tamğa işarələrə diqqət etsək, onların bir qismi qədim türk əlifba işarələrində təkrarlanmaqla bu işarə birliyində müəyyən mənə ifadə edirlər. Təbii ki, apardığımız müqayisəli təhlillərin elmdə mütləq qəbul olunması qəsdində deyilik, sadəcə bu işarələrdəki olduqca yaxın eyniliyi və məntiqi uyğunluğu oxucularla bölüşməyi zəruri hesab edirik. Burada hər bir tayfaya məxsus tamğaların daşdığı mənalar yalnız ümum dünya miqyasında hər bir xalqa məxsus bayraqlarda rəng və xüsusi işarələrin daşdığı mənə açımına istinadən verilmişdir. Bu mənalar Azərbaycan dövlətinin bayrağında və xanlıqların bayraqlarındakı rəng və işarələrdə də eyni üçlü və mənaları təqdim etməkdədir.

1. Kınıq boyları Bu tamğa işarəyə diqqət etsək, burada l sütun işarəsi Ağ noqaylarda **kar+as** şəklində “coşqun+as” mənəsində As tayfa adına aid işarədir. Aslar isə ərazilərimizdə ən qədim tayfalar olmaqla böyük güc kimi Ön, Kiçik, Orta Asiya ərazilərinə hakim olmaqla bu torpaqları öz adları ilə adlandırmış, 50-dən yuxarı qədim yazı nümunələrində türk boyu kimi qeyd olunmuşlar (13, II 157, 169; 216, s. 80; 393, s. 351). Bu sütuna yanakı birləşən **Λ** işarəsi isə “yurd” işarəsi olaraq tamğa bütövlüyündə, “As yurdu” mənəsini verir.

Təbii ki, bu bir təsadüf deyil, Kınıq boylarının rəmzi mənası olmuşdur. Qeyd edək ki, bu işarələrlə bərabər oğuzların bütün tamğa işarələri As, Bastul Turdetan əlifbaları ilə yanaşə Gəmiqaya, Qobustan, Şamaxı, Təbriz, Nüvədi və digər ərazilərimizin qaya yazılarında da təkrarlanır ki, bu yazı işarələr m.ö. III minilliklərə söykənir (253,s. 418-435; 251, s. 61-80).

2. **Kayı boyları** Əgər kayıların bu tamğa işarələrinə diqqət etsək, burada **V** işarəsi qədim As türklərinin – **U** saiti-“uruq-tikili” mənasında idi, eləcədə onu dövrələyən **I** işarə isə –**İ** saitini bildirirdi ki, burada –**İ**-“erdi”, “nail oldu” və “iç” mənalərini daşıyırdı (53, s. 164; 253, s.463). Bu isə, tamğanın **uruq erdi**-“tikiliyə, oturaq həyata nail oldu”, “yurd qorunur” mənalərini daşdığıdır.

3. **Bayandur** Bayandurların bu tamğa işarəsi **B**-**E**, **E**, şəklində Şamaxı işarələrində eyni formada altında xətt olmaqla **B-E** kimi təsvir edilmişdir. Bu işarə Bastul-Turdetan əlifbaları, eləcə də ərazilərimizin Gəmiqaya, Alban, Gəncə, Nüvədi, Pirallahi və digər qaya yazılarında müəyyən cüzi fərqlərlə qeydə alınır. Bizim fikrimizcə, **B** hərfi qədim şümer və prototürklərdə işlənən “bəy” sözünü olduğu kimi təkrarlamqla (253, s. 469), yuxarı zümrəni təbliğ etmiş və Bəyduş tamğası əski kökdən bu mənanaya xidmət etmişdir.

4. **Yıva** Oğuz boyunun bu tamğasına diqqət etsək, burada Kınıq və Kayı boylarının **V** **Λ** tamğaları sanki bitişik şəkildə bir birini tamamlayır. Biz bu işarə birliyinə Bastul turdetanlarda **-N**, As əlifbasında is **-E** səsləri kimi rast gəlirik ki, bu səs birləşməsi şümerlərdə və kassi türklərində **En/An**, **En+kudi**, **An+u** şəkillərində tanrı adları idi (253, s. 17). Ola bilsin ki, oğuzların bu qolu prototürklərin əski **An/Anu** tanrı inancını tamğalarında saxlamışlar.

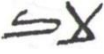
5. Salqurlar

Biz bu tamğada tuturqalarda Λ bu işarənin iç və çöldən I işarəsi ilə birgə təmsilini görürük və bunun tərs yazılışı Gəmiqaya, düz variantı isə Şamaxı qaya yazılarında təkrarlanır (251, s. 60-81). Burada işarələrin daşdığı Λ “uruq, tikili” və I “nail oldu, erdi”, eləcə də “iç” mənalarına istinad etsək, tamğa “İç oğuz yurdu” mənasında olmuşdur.

6. Afşar.

Bu tamğa işar As türklərində - **t**, Basrul turdetanlarda isə -**ı** kimi işlənmiş, Gəmiqaya, Şamaxı, Təbriz, Qobustan yazı işarələrində də təkrarlanmışdır. Əgər işarəyə diqqət etsək burada I işarəsinin baş və ayaq tərəfini Λ –“ev” simvolik işarə ilə tamamlayır (273, s. 122). Bu oturaq həyatın çoxluğuna işarə ola bilər.

7. Beqđilli

Maraqlı quruluşa malik bu tamğa həm Dügər türklərinin “yurd” və “bina” simvolik işarəsini, həm də aslarda -Ş səs işarəni, bastulların əlifbasında isə -Kİ səs birləşməsi hərfini özündə birləşdirir. Qeyd edək ki, birinci işarə Gəmiqaya, Kəlbəcər, Nüvədi, Təbriz, Qobustan yazı işarələrində də təkrarlanır. Burada **ki/ku** komponenti qədim türklərdə “şan-şöhrət” mənasını, -Ş səsi isə, Şar günəş tanrısını simvolizə edirdi (71, s. 607; 207, s. 82). Əgər bu mənalara istinad etsək, tamğa işarənin “Şanlı Şar tanrısı yurdu” mənasında simvolik işarə olduğunu demək olar.

8. Buqđüz

Bu tamğa işarəyə ayrılıqda heç bir əski əlifba sistemində rast gəlmirik. Yalnız bunu birləşmə işarə kimi qəbul etsək, Bastul-Turdetan, Ask-Osk, Təbriz, Nüvədi yazılarında bu işarənin alt hissəsi Z formasında ş səsini, onun üstünə birləşmiş Γ bu işarə isə As əlifbasında E , dik yazılışında isə I səsini bildirirdi (253, s. 62). Əgər biz Z-“Şar tanrısı”, E-“ ev”, I-“iç” mənalarında (234, s. 39; 273, s. 122) qəbul etsək, tamğa “Şar tanrısının iç yurdu” mənasını daşımışdır.

9. Bayat Maraqlı quruluşa malik bu tamğa işarə də 3 işarə birləşməsi ilə mövcuddur. Birinci I-“iç”, “erdi”, “nail oldu”, ikinci I və baş tərəfində “yurd” işarəsi, üçüncü isə Bastul Turdetan əlibbasında baş tərəfi bir qədər yuvarlaq olmaqla O-“oymaq, el” mənalı hərfini ifadə edirdi (273, s. 122). Bu mənalarla tamğa işarə “İç yurd oymağı, eli” rəmzi mənasını daşımışdır.

10. Yazqırlar Bu tayfa tamğasına diqqət etsək, 3 yanakı düz xətt Bastul Turdetan əlifba sistemində -Ş hərfini ifadə edir. Sonuncu işarəsi isə, Bastul Turdetan əlifbasında -E, As əlifbasında cüzi fərqlə -L həfini təkrarlayır (253, s. 62, 425). Biz Kınıq boylarının bu tamğasına diqqət etsək, bu yazqırlar tamğa işarəsindən cüzi olaraq fərqlidir və Kara As tayfa adını bildirir. Biz əsasən -Ş hərfinin Şar tanrı adı ilə əlaqəli olub, -E həfinin “ev” mənasına üstünlük verərək, tamğa işarənin “Şar eli” rəmzi işarəsini daşdığını düşünürük.

11. Eymurlar Eymurların bu tamğa işarəsi Tanrıçılıq dinində hələ m.ö. II-I minilliklərdə xaç işarəsi formasında bu dini təmsil etməklə dünyanın dörd cəhəti-tərəfi haqqında simvolik işarə idi. Biz aşağıda bu haqda geniş məlumat verəcəyik.

12. Karabölük Maraqlı bu tamğa işarəyə diqqət etdikdə burada həm birinci işarənin Bastul Turdetan əlifbasında BU səsinin verdiyini (253, s. 425), həm də çuvaldurların “oturaq həyat” işarəli tamğasını birlikdə görürük. Qeyd edək ki, qədim türklərdə “bu” sözü müasir dilimizdə də bulaq, bulud, bulama kimi sözlərdə qaldığı kimi “su” mənasını və “bi” şəklində isə “bəy” sözünü ifadə edirdi. Biz tamğa işarənin “Oturaq bəylər” mənasında rəmzi mənada olduğunu düşünürük.

13. Alkabölük Həm mürəkkəb, həmdə maraqlı quruluşa malik bu tamğa işarədə biz Kayı boylarının tamğa işarələrində bu IV birinci tərəfin yanakı təsvirini görürük ki, burada V As türklərinin –U saiti-“uruq-tikili” mənasında, onu örtən I işarə isə –İ saitini bildirirdi ki, bu “erdi”, “nail oldu” və “iç” mənalarını daşıyırdı. Bundan sonrakı ona bitişik bu işarədə O –“oba, oymaq hərfi”, S –“Şar” hərfi və düz xətt Ş hərfinin yenə də Bastul hərflərində bir variantı idi. Bütün bu işarələr tamğanı “Şar tanrısı altında tikili yurd sahibləri” mənasında izah edir.

14. İqdir Oğuzların bir qolu olan bu türk boylarına məxsus tamğa Gəmiqaya, Şirvan və Alban yazı işarələrində qeydə alınmışdır. Bastul-Turdetan, Ask-Osk, Təbriz, Nüvədi yazılarında isə bu işarə tərs Z formasında -Ş səsini bildirmişdir. Fikrimizcə, İqdir türklərində bu işarə birbaşa Şar tanrı adını simvolizə etməklə onların inancları ilə bağlı olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi Şar tanrısı as, kassi, kuti, hürri, koman və s. türklərdə Günəş tanrısı idi (207, s. 58-61; 273, s.304-305).

15. Üregirlər Biz bu tamğa işarədə də birinci işarənin İqdir türk tamğası ilə Z formasında eyniliyini , burada əlavə olaraq üç xətt qeyd olunur ki, burada bir xətt –İ saitini “iç” mənasında iki xətt isə E-“ev” mənasında izah olunur ki, biz yuxarıda bunlardan bəhs etdik. Ümumilikdə bu işarələr ilə Tamğa “Şar tahrısının verdiyi iç yurdlar” mənasını özündə əks etdirir.

16. Tuturka Əgər bu tamğa işarəyə diqqət etsək, biz VA eyni formanı qədim Turdu türklərinin əlifba sistemində -A saiti kimi, As əlifbasında isə -U saiti olaraq görürük və bu qədim türk işarələrində “aul”, “yurd” mənasını daşıyırdı (253,

s. 62, 425). Bu ola bilsin ki, tuturqaların oturaq həyat bəlgəsi idi.

17. Ulanyundluq Əgər ulanyundluqların bu tamğasına diqqət etsək işarə qədim türk Bastul turdetan hərfələrinə -Ş hərfini təmsil edir. Burada xətlərin biri nəzərə alınmazsa, o zaman iki xətli bu işarə -E hərfini göstərirdi. Ola bilsin ki, bu birləşik şəklində tamğa qədim türklərdə eş/es-“ağıl”, “zəka” mənalarını verirdi ki, (71, s. 606-608) bu da tayfanın digər tayfalar arasındakı mövqeyindən irəli gələ bilirdi.

18. Tüger (Dügər) Bu tamğa işarə də kayıların tamğa işarələrini bir I işarə olmadan “yurd quranlar” mənasında təkrarlayır. Burada V “yurd” işarəsi altındakı O- “binə”, yəni örtülü yer simvolik işarəsi və I-“erdi” mənaları ilə tamğanı “Örtülü yurd qurdular” mənasında izah edir. Fonemlərin ayrı-ayrı mənalarda birləşib söz şəkli alması türk dilçiliyinə xas predikativliyə daha çox uyğundur ki, buradakı işarələr mühakimə obyektini-mübtədanı, yəni işarələrin nə ilə bağlılığını aydınlaşdırır.

19. Peçeneqlər Əgər diqqət etsək, bu tamğa işarə kayı türklərinə məxsus işarələrin yerdəyişimi şəklindədir. Qeyd edək ki, I dayaq işarə yazılarımızda göstərdiyimiz kimi Bastul Turdetan yazısında həm də **be** səsini verir ki, biz bunun istər şumer, istərsə də prototürklərdə “bəy” mənası daşdığı haqqında geniş məlumat vermişik (253, s. 425). Fikrimizcə, yanakı “yurd quranlar” işarəsinin bu söz işarə ilə birliyi “Yurd qurmuş bəylər” mənasında simvolik rəmz olmuşdur.

20. Çuvalduqlar Bu türklərin tamğa işarəsi də Bastul turdetanların yazısında bir qədər sivri olaraq bu şəkildə **tu** səsi kimi verilmiş, Şamaxıdan tapılan qədim yazı işarələrində də eynilə təkrarlanmışdır (251, s. 60-81). Əgər bu

səsi əsas götürsək, tamğa “tikili” mənasında “yurda” sahibliklərini ortaya qoyur. Biz qədim şərqlə tarixinə dir məlumatlarda bunun Λ şəklində “ev” mənasında olduğuna təsadüf edirik (273, s. 122) ki, hər iki halda tamğa oturaq həyata işarədir.

21. Çepnilər Bu tamğa işarə Yazıçıoğlu Əlinin tərtibatında bir qədər sivri görünən formada Çepni türklərinin tamğası kimi təqdim etmiş və oğuzların 16-cı tayfası olaraq göstərilə də M.Kaşqaridə çepnilər 21-ci oğuz tayfası kimi verilir. Bu tamğa işarə bir qədər sivri, görünən X formanın yanakı təsvirində \succ , As əlifbasında –tu səsi “tikmək”, Bastul turdetanların əlifbasında isə -so səsi “zəka ağıl” mənasında səslər kimi verilmişdir (253, 62, 425). İşarə görünən V –“yurd” iki işarəsinin yan-yana sivri \succ , şəkində təsviri olmaqla ola bilsin ki, çepnilərin iki dəfə böyüklüyü, ya da ikiqat gücə, yurda şibliyinin simvolu idi.

22. Çaruk. Bunların tamğaları yoxdur (53, s. 55-58)

Bütün mənbə məlumatlarının müqayisəsinin nəticəsi olaraq söyləmək olar ki, türk tayfalarından biri olan oğuz boyları m.ö. III minillikdən başlayaraq kassitlərin, matian, maday, manna və albanların, sonra hunların, göytürklərin və sonda azərbaycanlıların son dövr hakimiyyətlərinə qədər gəlmiş, “Od tanrısı”nın övladları olmuş və bu ad altında Səlcuq hakimiyyəti dövrünə qədər gəlib çataraq, yenə də öz imperiyalarını yaratmışlar. Bu inanc tarixi prosesi eynilə müasir azərbaycanlıların 5 min il bundan öncəki Tanrı inancını, Günəşə, oda sitayişini, Xuda tanrı inancının günümüzə qədər daşımaqlarının təkrarını göstərir. Bütün bu tarixi proseslərin mərkəzində olmuş Naxçıvan ərazisində bu siyasi prosesin yetərinə izləri qalmışdır.

Hazırda türk xalqlarının ərazilərində Ayrıım, Bəydilli, Təklə, Qaramanlı, Dügər, Şahsevənli, İnallı, Əfşar, Ustaçlı, Qacar, Osallı, Sorsor, Baharlı, Udyuqlu, Qacar, və b. yüzlərlə

türk boyları əski Uz türklərinin günümüzə gəlib çatan varisləri olmuşdur. Bəydilli, Ayrım, Dügər, Şahsevənli, Əfşar, Qacar, Qacar tayfa adlarının izlərini qədim tarixə malik olan Naxçıvan ərazisinin toponimik sistemində təkrarı, bu prosesdə Naxçıvan ərazisinin bir mərkəz olduğunu da təsdiq edir.

Bir məsələni də xüsusi qeyd edək ki, biz Oğuz tarixinin m.ö. 1443-cü ilə aidliyinə istinadən Oğuzun Gün xan, Ay xan, Ulduz xan, Göy xan, Dağ xan və Dəniz xandan olan Qayı (Kayı), Bayat, Alkaravlı, Karaavul, Yazır, Döyər-Dögər, Dodurqa, Yaparlı, Avşar, Kızık, Bəydili, Karkın, Bayandur, Beçənə, Çavuldur, Çəbni, Salur, Eymur, Alayuntlı, Ürəgir, Yiğdir, Büqdüz, Yıva oğullarının Naxçıvan ərazisində m.ö. minilliklərdə tarixi proseslərdə olduğunu düşünürük. Etimoloji izahlar zamanı tayfa adını daşıyan etnooykonimlərdəki m.ö. minilliklərə aid əski Azərbaycan-türk dili elementləri də adların m.ö. minilliklərlə bağlılığını təsdiq etməklə, fikrimizin doğruluğunu da sübut edir. Biz Naxçıvanda qeydə alınan bu adların-etnooykonimlərin etimoloji izahlarının verilməsinin oxucular üçün və elmi cəhətdən əhəmiyyətli olacağını düşünürük.

Əxis. Oğuz tayfa adını daşıyan bu ada 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində rast gəlirik (89, s. 162). Məntəqə adının Oğuz adından **o~ə, u~i, ğ~x, z~s** səsəvəzlənmələri ilə təhrif olunduğunu düşünürük. Əgər ad Əxi cəryanı adı ilə yaranmışsa o zaman –s samitinin nəyi ifadə etdiyi bəlli olmur. Fikrimizcə, ad coğrafi ad göstəricisi olmadan “Oğuz” tayfa adından yaranmışdır.

Dığır. Bu ad 1590-cı ilə aid sənədlərdə qədim Naxçıvanın komponentində olan İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində göstərilir (89, s. 163). Qədim türk dili sözlüklərində dığ/tığ-“başqa”, “təyin etmək”, “qonur” mənələrindədir (48, s. 160, 558; 52, s. 613) ki, bu halda məntəqə adı “Qonur”, “Başqa” mənələrində oykonimik sistemin adlanma üslubu və qanunlarına yaddır. Artıq beynəlxalq aləmdə də məntəqə adlarının əsasən tayfa və şəxs-

antroponimik adlardan formalaşması birmənalı təsdiq olunur. Addakı **ır/ir**-“nail olmaq”, **ər**-“ər, igid” əski türk sözləri də bu sözlərlə heç bir mənə daşımır. Bu məntəqə türk dillərinə məxsus **ö~ı, ə~ı, g~ğ** səsəvəzlənmələri ilə oğuzların Dögər tayfa adı ilə adlanmış, lakin, “Dığır” yazılışında təhrif olunmuşdur.

Qaraağıl (2 kənd). Bu məntəqələr 1590-cı ilin sənədlərində qədim Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində qeydə alınır (89, s. 163, 171). Məntəqə adındakı **v~ğ** səsəvəzlənməsi dilçilikdə çox az təsadüf edilir. Biz “yenmək” felinə qazaxlarda “jenqüv”, “yerləşdirmək” felinə başqırd, kazax dillərində “yerleşüv”, “yirləşiv”, “yastı” sözünə Osmanlı türklərində “yayvan”, kazak türkcəsində “yayxak” kimi rast gəlirik (50, s. 978, 984). Məntəqə adlarının hər ikisi oğuzların Qaraavul tayfa adını daşıyır.

Eymur. 1590-cı ilə aid sənədlərdə qədim Naxçıvanın ərazisi daxilində olan İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində məzrəə-xaraba, insan yaşamayan kənd kimi verilir. Bu ad, həm də Alpout camaatının yaylaq yeri kimi təqdim edilir (89, s. 164). Məntəqə adı heç bir coğrafi ad göstəricisi olmadan və digər türk sözlərini özünə qoşmadan birbaşa oğuzların qədim Eymur tayfa adından yaranıb.

Qarqın (6 kənd). Bu adlar doğru olaraq tədqiqatlarda Oğuz tayfası kimi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (151, s. 60; 503, s. 300). Lakin Q.Qeybullayev bu adı “qarqın” kimi qarqar tayfalarına aid etmişdir (337, s. 78). Biz bu adda 6 etnooykonimə “Qaibqulu”, “Qaxıcan” “Babakı”, “Kültəpə”, “Yuxarı” və “Kiçik” coğrafi və digər ad göstəriciləri ilə sənədlərdə rast gəlirik ki, bu məntəqə adları oğuzların Karkın boyu adından etnooykonim kimi formalaşmışlar. Adlara 1590-1733-cü ilə aid sənədlərdə qədim Naxçıvan qəzasının Şərur nahiyəsində rast gəlirik (89, s. 73, 168). Arxiv sənədləri əsasında tərtib edilmiş mənbədə bu adların ilk dördü Yuxarıda qeyd olunan adlarla “Qarxın” sözü olmadan qeydə alınır (89, s. 73). Adları fərqləndirmə məqsədilə işlənən bu adlar ərazidə

bu tayfa qolunun geniş yayıldığını göstərir. Adlarda yalnız türk dillərinə xas olan **k≈q** səsəvzlənməsi müşahidə olunur. Bu cür səsəvzlənmə türk dialektlərində, o cümlədən Azərbaycan, Osmanlı türkləri, Başqırt, Özbək, Qazax və s. dialektlərdə “küçə-qüçə”, “qatır-katır”, “kişi-qışı”, “qatil-katil” kimi sözlərdə geniş işlənmişdir (50, s. 452-453; 269, s. 84).

Ərəkur. Oğuzların Ürəgir tayfa adını daşıyan bu məntəqə adı, siyahıya **-r** samiti olmadan **Ərəku** yazılışında düşmüşdür. Adda türk dilləri üçün xarakterik olan **ü≈ə**, **g≈k** səsəvzlənmələrini izləyirik. Məntəqə adı-etnooykonim 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Ərmus nahiyəsində qeydə alınır (89, s. 176). Əgər tayfa adının quruluş formasını qədim türk dili sözlükləri ilə **ÜR+ak+ir** komponentləri vəhdətində izah etsək, bu halda məntəqə adını formalaşdıran Ürəgir tayfa adı “Yaradan uca ərələr” mənasında izah olunur.

Axura. Elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malik olan bu məntəqə adı Oğuz tayfa adının “oqur”, “on oqur” kimi adlanmalarını təkrarlamaqla öz qədimliyini təsdiq edir. Adın mənaları və tarixi haqqında geniş məlumat verən A.Bağırov onun mənasının açıqlanmadığını qeyd etməklə qədim türk boyu olduğunu göstərir (150, s. 101-102). Biz bu adın geniş təhlilini verməklə bərabər, onun A.Baskakov tərəfindən “oğuz” kimi izahına istinadən adın “Kiçik oğuzlar”-azlıqda olan oğuzlar mənasında olduğunu yazmışıq (250, s. 146; 256, s. 151-159). Etnooykonimə 1590-cı ilin sənədlərində qədim Naxçıvan qəzasının Aralıq nahiyəsində Ağbaş kəndi yanında rast gəlirik (89, s. 177).

Kayini. Məntəqə adı Naxçıvan qəzasının Aralıq nahiyəsində qədim Barat qışlağı və Bulaqbaşı kəndləri arasında, 1590-cı ilin sənədlərində qeydə alınır (89, s. 178). Oğuzların Kayı boyunun adını daşıyan bu məntəqə adında türk dillərinə xas **ı≈i** səsəvzlənməsi qeydə alınır. Ada qoşulan **ni** komponenti türk sözü olmaqla qədim sözlüklərimizdə omonim söz kimi “verdi, bağışladı” və “mənim” mənalarında izah edilir (207, s. 80-81). Bu əski türk sözü m.ö. V-III minilliklərlə bağlı

yazılar və adlar sistemində də təkrarlanır. Məntəqə adı bu sözlərə istinad olunmaqla “Kayı boyunun verdiyi” , “Mənim Kayı boyum” mənalarında izah olunur.

Alquri. 1590-cı ilin sənədlərində qədim Naxçıvana aid Ordubad qəzasının Azadcirən nahiyəsində Vənənd və Dizə kəndləri arasında rast gəldiyimiz bu məntəqə adında (89, s. 179) **-o** saitinin düşdüyünü düşünürük. Fikrimizcə, ad ilkin variantda Al+oqur+i yazılışında olmuşdur. “Oqur” sözünün “oğuz” olduğunu biz qeyd etdik. Qədim türk dillərində **i-** “iç” ismi və **irdi-**“nail olan, məqsədə çatan” ümumişlək feli olmuşdur (234, s. 39; 53, s. 164). Adın əvvəlindəki **al-**“uca”, “müdrük” (48, s. 31) və **i-**“iç” qədim türk sözləri ilə məntəqə adı “Uca, müdrük iç oğuz” kimi izah olunur. Biz adın bu mənada olduğunu düşünürük.

Uz. Bu məntəqə adı da 1590-cı ilə dair məlumatlarda qeydə alınır. Qədim Naxçıvana aid Sisyan nahiyəsinin Zəbazadur və Məzrəə (xaraba kənd) yanında qeydə alınan bu adın quruluşunda heç bir coğrafi ad göstəricisi iştirak etmir (89, s. 183). Əgər diqqət etsək, məntəqə adı oğuzların “Uz” adlanma variantında sənədlərə düşmüşdür.

Oğuzdaş. Bu məntəqə adı 1724-cü ilin sənədlərində qədim Naxçıvana aid Karbi nahiyəsində Aşağı Qarxın və Bayat boyunun məskun olduğu Zülfüqar qışlağı arasında qeydə alınır (89, s. 37). Adın birinci siyahıya alınmada sənədlərə düşmədiyini göstərilir. Bundan başqa bu ad 1727-ci ilə aid sənədlərdə Qazançılar və Aşağı Parçı kəndləri arasında 2 kənd kimi ailə sayları 24 və 2 olaraq göstərilir (116. s. 327). Bu məntəqə adının oğuzların İç oğuzlar və Dış oğuzlar birliyini iki qolunun adı formasını ifadə etdiyini düşünürük. Bu addakı “daş” sözünün müasir “daş” sözü ilə heç bir əlaqəsi olmadığına əminik. Sözün **ısa** səsəvzlənməsi ilə “dış” yazılışında olduğunu və bu adın “Dış oğuzlar” mənası daşdığını doğru hesab edirik.

Vayxır (2 kənd). Parçı Vayxır və Vayxır adlı bu iki məntəqə adı 1724-1728-ci illərə dair arxiv sənədləri və

məlumatlarda qədim Naxçıvan qəzasının Karbi və Şərur nahiyələrində göstərilir (89, s. 37). Biz bu adlar haqqında bir yazımızda geniş məlumat verərək adların yaranmasına dair dil faktları göstərərək onun Bay+oqur-“Oğuz bəyləri” mənasında olduğunu yazmışıq (250, s. 153-155). Qeyd edək ki, B.Budaqov, Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında bu ad ərəb-fars mənşəli ad olaraq “mineral su mənbəyi” kimi izah olunmuşdur (207, s. 104). Adın etimoloji izahına diqqət edən A.Bağırov doğru olaraq bu adın fars dili ilə əlaqəsi olmadığını, Kəngər tayfaları ilə bağlı olduğunu yazmışdır (150, s. 200). Biz qeyd etdik ki, sözün ilkin variantını bərpa etməklə dilimizin ilk dövrlərində sözyaratma üslubunu nəzərə almalıyıq. Bu alda türk dilləri üçün xarakterik olan **b≈v**, **q≈x**, **u≈o** səsəvzlənmələri və -o saitinin düşümü nəzərə alınmaqla ad Bay+oqur kimi bərpa olunur. Biz yenə də bu amillərə söykənərək adın -“Oğuz bəyləri” mənasında olduğunu yazırıq.

Bəydilli (2 kənd). Məntəqə adlarına bir adı da Kosacan olmaqla Bədülü yazılışında 1590-cı ilə aid sənədlərdə qədim Naxçıvan qəzasının Şərur nahiyəsində Aralıq və Siyaqutlu kəndləri arasında (89, s. 168), digər Bəydilli adına isə 1724-cü ilə dair arxiv sənədlərində və məlumatlarda qədim Naxçıvan qəzasının Karbi nahiyəsində Vayxır kəndi yaxınlığında rast gəlik (89, s. 37). F.Sümər “Oğuzlar” XVI-XVII əsrlər Türkiyə ərazilərində “Bəydilli” adında 23 məntəqə adının olduğunu yazır (503, s. 288). M.Vəliyev (Baharlı) öz tədqiqatlarında bu tayfaları **ayrım**, **şalə**, **inallı**, **təklə**, **qaramanlı**, **əhmədli**, **aydınlı**, **əmirlı**, **divgər** tayfaları ilə birgə Səlcuq oğuzlarına aid edir (223, s. 43). A.Bağırovyn tədqiqatlarında isə bu məntəqə adlarının tayfa adı kimi Qarabağlar kəndində mövcud olduğu qeyd edilir. O, bu adın oğuzlarla bağlı olduğunu qeyd edərək onun “bəyi əziz tutan”, “böyüklər kimi əziz” mənalarında olduğunu göstərir (151, s. 51-52) Oğuzların birbaşa Bəydilli tayfasının adından yaranan bu məntəqə adlarının birində -y samiti düşməklə və **i≈ü** səsəvzlənməsi ilə heç bir söz artımı

olmadan birbaşa tayfa adından etnooykonim kimi formalaşmışlar.

Dəyirli (2 kənd). Eyni yazılışlı bu iki ad Oğuzlara məxsus Dögər tayfa adından formalaşmışlar. Dögər tayfa adının “Döyər” yazılışına da təsadüf edirik (51, s. 1-3). Adda **ö~ə g~y, ə~i** səsəvəzlənmələri ilə yanaşı **-li** mənsubluq şəkilçisinin əlavə olunması ilə də qarşılaşırıq. Məntəqə adları 1724-1733-cü ilin arxiv sənədləri və məlumatlarında qədim Naxçıvana aid Maku və İgdir nahiyələrində Əliqulu, Niyaz, Qaraçarlı və Əmarat kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 40, 67).

Öküzbatır. Oğuz+bat+ir yazılışında olub Oğuz tayfa adı **bat**-“yurd, məkan”, **ır/ir**-“məqsədə çatmaq, məxsus olmaq” qədim türk sözlərindən formalaşan bu məntəqə adı “Oğuzlara məxsus yurd” mənasını daşıyır. Əgər addakı **ir** komponenti **ər**-“ər, igid, kişi” sözü kimi götürülsə, ad “Oğuz ərlərinin yurdu” mənasını daşıyacaqdır. Adda **o~ö, u~ü** səsəvəzlənmələri onu təhrif edərək bu şəkllə salmışdır. Məntəqə adı 1724-cü ilin arxiv sənədləri və məlumatlarında qədim Naxçıvana aid Maku nahiyəsində göstərilir (89, s. 42). Biz tədqiqatlarda bu adın “Öküz batır” zoonim-heyvan adı ilə izah olunduğunu da yazılarımızda qeyd etmişik (253, s. 44).

Ofşaryerli. Təbii ki, məntəqə adına “yerli” sözü sonrakı yüzilliklərdə əlavə olunmuşdur. 1724-cü ilin arxiv sənədlərində Naxçıvana aid Vədi nahiyəsində qeydə alınan bu məntəqə adı Qarança və Qayçı kəndləri arasında göstərilir (89, s. 51). Məntəqə adı oğuzların Afşar tayfasının adını daşıyır.

Yıva. Sənədlərə “Yuva” kimi də düşən bu məntəqə adı 1724-cü ilin arxiv sənədlərində Naxçıvana aid Karni nahiyəsində bir adı da Mərənçi olaraq qeydə alınır (89, s. 49). Adda yalnız **ı~u** səsəvəzlənməsi qeydə alınır. Məntəqə adı heç bir coğrafi ad göstəricisi olmadan birbaşa tayfa adından yaranmışdır.

Qayçı (2 kənd). 1724-cü ilin arxiv sənədlərində Naxçıvana aid Vədi nahiyəsində bu məntəqə adlarından

birincinin bir adı da Piri-Qayıb, digər Qayçı məntəqə adının isə bir adı da İ99qulu olmaqla qeydə alınırlar (89, s. 51). Biz tədqiqatlarda qədim türk dillərində **-çı** komponentinin “üç” eləcə də “məxsusluq”, “mənsubluq” şəkilçisi və “tayfa” mənası daşdığını görürük (62 s. 1451; 158, s. 9). Bu halda ad “Kayı tayfaları”, “Kayılara məxsus”, “Üç kayı” mənalarını daşıyır ki, biz birinci mənənin doğru olduğunu düşünürük.

Dayə (2 kənd). Təbii ki, bütün bir kənd “dayə, xidmətçi” adını daşımır. Sənədlərdə, “kiçik” və “böyük” coğrafi ad-nomen göstəriciləri ilə qeydə alınan bu adlarda **-r** samiti düşmüş, adlar oğuzların Döyər-Dögər tayfa adından yaranmışlar. Məntəqə adları 1724-cü ilin arxiv sənədlərində Naxçıvana aid Göyçə nahiyəsində qeydə alınırlar (89, s. 56).

Iğdır. Biz adın Oğuz boyu Yığdır tayfa adından olub, türk dillərinə xas **il**-yıl, ulduz-**yıldız** şəklində formalaşdığını görürük. Məntəqə adına 1733-cü ilin arxiv sənədləri və məlumatlarında qədim Naxçıvana aid Iğdır nahiyəsində rast gəlirik (89, s. 66).

Öküzlü. Məntəqə adı 1733-cü ilin arxiv sənədlərində qədim Naxçıvana aid Iğdır nahiyəsində qeydə alınır (89, s. 68). Təbi ki, bütün məntəqələrdə təsərrüfata aid heyvanat mövcuddur və yaşayış məntəqə adının bu cür adlanması qeydə alınmır. Ada **-lü** şəkilçisi sonradan artırılıb və adın “Oğuz” mənasında olduğuna əminik.

Axırlı (2 kənd). 1733-cü ilin arxiv sənədlərində qədim Naxçıvana aid Aralıq nahiyəsində Axırlı və Aşağı Axırlı adları ilə qeydə alınan bu adlar Axura məntəqə adı (80, s. 71) ilə eyni semantik quruluşa malik olub “Kiçik oğuzlar”-azlıqda olan oğuzlar mənasını daşıyır. Fikrimizcə, buradakı Axırlı kəndi 1590-cı ildə bu nahiyədəki Axura kənd adının bu şəkildə təhriflə yazılışdır.

Nəticə olaraq deyək ki, игкфвфлж 11 etnooykonim tərəfimizdən ilk dəfə olaraq etimoloji izaha cəlb olunmuşdur. Linqvistik təhlillər zamanı tayfa adlarını formalaşdıran **dığ/tığ**-“başqa”, “təyin etmək”, “qonur” **ır/ir**-“nail olmaq”, **ər**-“ər,

igid” **ni**-“verdi, bağışladı” və “mənim” **i**- “iç” **irdi**-“nail olan, məqsədə çatan” **bat**-“yurd, məkan”, **-çı** komponentinin “üç” eləcə də “məxsusluq”, **il**-yıl kimi prototürk leksik dil elementləri subarti, türükki, kuman, kuti, lulubəy, asər-azər, koman və s. tayfalarının şəxs və toponimik adlarında da təkrarlanır. Qeyd edək ki, **-çı** “üç” eləcə də “məxsusluq” şəkilçisi və **iə, pəb, gəz, gəq, zəs** kimi xeyli sayda türk dillərinə məxsus səsəvəzlənmələr qeyd etdiyimiz prototürklərin eyni dilə məxsus sözlərindən yaranmış və fonetik hadisələridir.

Bütün bu tədqiqat əsərləri və qaynaq məlumatlarını ümumiləşdirməklə, nəticə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

1. Tarixşünaslıqda dövrü eramızın V, VII, IX, XI əsrlərinə aid edilmiş Oğuz tayfaları, əsl həqiqətdə m.ö. II minillikdən tarix səhnəsində olmuşlar. Bunu yetərinə tarixi faktlar sübut edir;

2. Oğuzların Bütöv Azərbaycan, o cümlədən onun bir parçası olan Naxçıvan ərazilərində məskunlaşmaları skif sakların dövrü ilə eynilik təşkil etməklə m.ö. II minilliyin ortalarına təsadüf edir;

3. “Oğuz” sözünün mənası “Oda, işığa inananların ittifaqı” mənasında olub ok+uz qədim türk sözlərinin mənaları ilə bağlı olub Oğuz xan mifindən gəlir (101, s. 240).

5. KASPI TÜRKLƏRİ

İlk dəfə qədim Naxçıvan ərazisi ilə bağlılığı sistemli şəkildə tərəfimizdən tədqiq olunan Kaspı türklərinin də bu qədim ərazilərdə məskunlaşma tarixi, dili, ərazisi və mənşəyi tədqiq edilməmiş, onlarla bağlı oykonimlər tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu istiqamətdə qədim qaynaqlarda müəyyən yazılar və fikirlər olsa da, onlar bəzi tədqiqatlarda mənşəyi bilinməyən tayfalar kimi göstərilmişdir. İstər antik tarixçi və coğrafiyaşünasların əsərlərində, istərsə də tədqiqatlarda bu tayfalar fərqli ərazilərdə göstərilmiş, Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan torpaqlarına gəlişləri m.ö. sonuncu yüzilliklərə aid

edilmişdir. Lakin xeyli sayda yazılı mənbələrdə Kaspi tayfaların daha da qədimdən tarix səhnəsində olmaqla, bir çox tarixi proseslərdə fəal iştirak edərək qədim Naxçıvan ərazisində də erkən məskunlaşdıqlarına təsadüf edirik.

Mənbələrə diqqət edərkən biz Yunan tarixçisi Herodotun məlumatlarında Kaspi tayfalarına sakların bir qolu kimi Kaspi dənizinin cənub sahillərində rast gəlirik. Buradakı yazılarda bu türk-Azərbaycan tayfalarının tərkibində olan **pavsik, pantimaf, daritlərin** Daraya 200 talant, kaspilərlə sakların birlikdə ona 250 talant xərac ödədikləri, bundan əlavə Qafqazın şərq bölgəsində kaspilərlə yanaşı **mik və uti** tayfalarının da məskunlaşdıqları qeyd olunur (13, III 92-93; VII 67, 86). Herodotun bu məlumatlarındakı Dara dövrü nəzərə alınarsa, hadisələr m.ö. VI əsrdə cəryan edir (127, s. 24). Əgər bu dövrdə Kaspi tayfaları **pavsik, pantimaf, daritlər** kimi bir neçə tayfanı da öz tərkibində birləşdirirdisə, deməli onların daha erkən dövrlərdən tarix səhnəsində olması və siyasi proseslərə qoşulması da elmi cəhətdən sübut olunur.

Yunan, aramey mənbələrində “Κάσπιοι” “Kaspioi”, “kaspu” şəklində mənaca “köçəri heyvandar tayfalar” kimi təqdim olunan Kaspi tayfaları, bir çox araşdırmalarda m.ö. I minillikdə Kaspi dənizindən (Xəzər dənizi) cənub-qərbə doğru düzənliklərdə yayılmış, bu ərazilərdə məskunlaşmış tayfalar kimi verilir. Xəzər dənizi, eləcə də ətraf ərazilər, tarixi əyalətlər bu tayfa adından öz adlarını götürməklə, “Kaspiana” kimi qaynaqlara düşmüşlər (421, s. 39-43).

Kaspi tayfa adı haqqında məlumat verən Strabon da öz yazılarında onları xalq olaraq “Κάσπιοι-Kaspioi” kimi göstərərək arameylərin onları “kspy”, farsların کاسپی (kaspıy), kimi adlandırdıqlarını göstərir. Bu tayfaları Alban və Midiya-Atropatena ərazilərində iki əyalət kimi göstərən müəllif, guya onun dövründə kaspilər haqqında məlumat olmadığını yəni onların yaşamadığını yazır. Lakin o, Eratosfenə istinadən Kaspi dənizi sahillərində amard, anariak, kadus, uti, albanlarla yanaşı kaspilərin də adını çəkir. Bununla bərabər onun

məlumatlarında Kaspi tayfaları m.ö. VI və V əsrlərdə Əhmənilər dövlətinin tərkibində göstərilməklə, əhmənilərin süqutundan sonra Midiya-Atropatena xalqları olduqları, m.ö. I əsrdə isə müxtəlif tayfalarla birləşdikləri, bir neçə əyalətin və Albaniyanın əsas xalqı olduğu göstərilir (41, XI 4,5, XI, 8, 8, XI 14, 5). Digər bir antik müəllif, K.Ptolemeyə görə isə, kaspilər Midiyanın qərbindəki, o dövr “Armeniya” adlanan Ərmən türklərinin sərhəddinə yaxın ərazilərdə məskun idi və bu ərazilər “Kaspi torpaqları” adlanırdı (31, III 5, 39).

Bu məlumatlardan ortalığa çıxan ümumi elmi nəticələr əsasında qeyd etmək istərdik ki, Ərmən torpağı Kiçik Asiya (hazırkı Türkiyə) ərazisində m.ö. VI yüzillikdə Hett dövlətinin Hayasa əyalətindən şərqdə yerləşirdi və “Kaspi torpaqları” adlanan bu ərazinin Van gölünə qədər olan torpaqları isə Naxər - Naxçıvan ölkəsinin əraziləri idi. Burada Midiyanın dövlət halında olması ən azı m.ö. IX-VIII əsrlərə söykənirdi ki, o dövrdə Naxçıvan bu dövlətin qüdrətli əyaləti idi. Deməli hələ o dövrdə kaspilər bu ərazilərdə məskun tayfalar idi ki, bu da göstərilən məlumatla bir daha təsdiq olunur (253, s.106-107).

Biz əski mənbələrə müqayisəli nəzər saldıqda buradakı məlumatlar Kaspi tayfa adı ilə yaranmış çoxsaylı toponimləri də təqdim edir. Diqqət etsək, istər qədim yəhudi tarixçisi İ.Flavi, istərsə də Alban tarixçiləri Kirakos Gəncəli, M.Kalankaytuklu və başqalarının əsərlərindəki tarixi məlumatlarda “Kaspi torpağı”, “Kaspi əyaləti”, “Kaspi” dəniz adı, “Kaspi qapısı” - Dərbənd, “Kaspi yolu” kimi çoxsaylı coğrafi adlarla da rastlaşırıq (23 s. VIII, 4, 98; 29, s. 217, 254, 266). Bu cür elmi əhəmiyyətli məlumatlara Korneliy Tatsitin yazılarında (bir çox yazılarda bu ad Taçsit kimi verilir-F.R.) da rast gəlirik. Kaspi və Skif tayfaları haqqında məlumat verən müəllif, onları bir ittifaq şəklində Kaspi körfəzində məskun olan tayfalar kimi təqdim edir (32, VI 33). Bununla bərabər İ.Flavi, Korneliy Tatsittin məlumatlarına həm də, kaspilər Alban ərazilərində sarmatların arasında yaşayan tayfalar kimi də qeyd olunur (337, s. 189-190) Skif sakların tarixi

qaynaqlarda bir ittifaqda olan türk- Azərbaycan tayfaları olması barədə onlar haqqında aşağıda geniş məlumat verəcəyik. Bu tarixi yazıdakı kaspilərin skiflərlə ittifaqı bir daha onların eyni mənşə və dilə sahib olmaqla skif-sak dövrü, yəni m.ö. II minillikdə Naxçıvan ərazilərində məskunlaşdığını göstərir.

Qeyd edək ki, kaspilərlə bağlı coğrafi adlar istiqamətində xeyli mübahisələr və versiyalar olmuş, bütün bunların müqayisəli təhlili Q.Qeybullayevin yazılarında öz əksini tapmışdır. O, Strabon, Klavdi Ptolomey, Elian, Favst Buzənd, Asoqik M.Kalankatlı, kimi antik müəlliflərə istinadən Kaspi tayfalarının Albaniya, Mil-Muğan, Baylakan ərazilərində yayıldığını, qədim dövrlərdə isə Atropatena və Midiyada yaşadıklarını göstərir. Müəllif, eramızın I əsridə bu ərazilərdə “Kaspi torpağı” olduğunu, Dərbənd keçidinin “Kaspi qapısı”, M.Maştoçun Albaniyanı “Kaspi” ölkəsi adlandırdığını da bildirir. Bundan başqa bu məlumatlarda kaspilərin m.ö. VI əsrdə (m.ö. 525-ci il) Kambizin ətrafında Misir ərazilərində məskunlaşdıkları da müəllif tərəfindən tarixi faktlarla qeyd olunur. Q.Qeybullayev, Pomponi Melin yazılarında skiflərin kaspilərlə bərabər Kaspi körfəzində yaşadıklarını, M.Xorenliyə istinadən isə müqəddəs Ninanın xristianlığı Alan qapısı yaxınlığındakı kaspilərdən maskutlara qədər olan ərazidə yaydığını göstərir. Müəllif, o dövrdə həm Dərbənd, həm də Midiyanın şimalında “Kaspi qapısı” olduğunu, kaspilərin həm Alban, həm də Midiyada yayıldığını, onların Qafqaza gəlişinin m.ö. V əsrə Kirin dövrünə təsadüf etdiyini də qeyd edir. Bu tədqiqatlarda kaspilər türkdilli, lakin, etnik mənşəyi bilinməyən tayfalar kimi göstərilir. Bütün bunlarla bərabər Q.Qeybullayev IX əsrdə Kartli çarlığının mənbələrində “Kaspi” tayfa adının şəhər adı kimi qeydə alındığını, 1991-ci ilədək 48 km. Tiflisdən şimal-şərqdə “Kaspi” adının rayon olduğu, mərkəzinin isə “Kaspi şəhəri” adlandırıldığına dair xeyli faktlar göstərir (337, s. 69,189-191, 213-216, 347). Biz kaspilərin kasların varisləri olmaqla, onlardan ilk qol kimi ayrıldıklarını, kas türk mədəniyyətinin daşıyıcıları kimi hələ m.ö. II minillikdən belə

siyasi hadisələrdə fəal iştirak etdiklərini düşünürük və yazılarımızda bunu təsdiq edən xeyli tarixi faktlar da göstərmişik (250, s.41-43). Bu tarixi faktlar isə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi hazırkı Gürcüstan ərazisinin yarıdan çoxunun Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan-Naxər ölkəsinə aid olduğunu bir daha sübut edir (-F.R.).

Fikrimizin doğruluğunu İ.Əliyevin araşdırmaları da sübut edir. Atrapatena dövlətinin ərazisi, təbii ehtiyatları haqqında geniş məlumat verən İ.Əliyev, xeyli tarixi faktlar göstərməklə m.ö. I minillikdə bu ərazidə **saqarti, miki, uti, pavsik, parikan, ortokoribant, kadus, doray (əsərdə darey), pantimat, matien, mard, parsin, anariak** tayfaları ilə yanaşı **kaspilərin** də adını çəkir və bunların midiyalılar tərəfindən assimilyasiya olunmadıqlarını göstərir. O, kaspilərin m.ö. yüzilliklərdə Əhmənilər hakimiyyəti dövründə xatırlandığını bu haqda antik və qədim şərq mənbələrində məlumat verildiyini, onların kassilərlə qohumluğunu qeyd edir. İ.Əliyev bu tayfaların Hindistan və Orta Asiya, Albaniya, Kür vadisi, Xəzər dənizi və Qara dəniz sahillərinə qədər ərazilərdə yayıldığını yazır (297, s.7-10). Əgər biz tarixi qaynaqlarda Əhmənilər dövrünün m.ö. I minilliyin əvvəllərində VIII əsrin sonları VII-VI əsrlərdə mövcudluğunu nəzərə alsaq (127, s. 20-21), kaspilər Naxçıvan ərazilərində m.ö. VII əsrdən mövcud tayfalar olmuşlar.

Son dövrlər nəşr olunmuş “XXI əsr dünya tarixi və geopolitikasında Qafqaz və Kaspi” kitabında biz ərazidə 3 min il ərzində baş verən siyasi hadisələr, dövlət qurumları, başqa dövlətlərin siyasi məqsədi və s. haqqında məlumatlara rast gəlirik. Burada Qafqaz, Midiya, Atrapatena, Albaniya dövlətlərinin siyasi proseslərə meydan olduğu, şimal və şərqin ortasında əsl yol, keçid olan bu ərazilərə “irandilli tayfaların” axını olduğu qeyd olunur. Bununla bərabər müəllif, burada müxtəlif ərazilərdə məskun olan skif, sak, massaget, alan, xəzər, hun, savir, dax tayfalarının adını çəkir, lakin, nədənsə

Kaspi tayfalarından bəhs etmir (348, s. 11-13). Qeyd edək ki, bu kitabdakı tayfaların qədim türklər olmaqla, bu dili daşıdıqlarına baxmayaraq “irandilli tayfalar” ifadəsində yer alması siyasi məqsəd güdür və elmi cəhətdən özünü doğrultmur. Çünki adı keçən dövlətlərin etnik tərkibi xeyli sayda tədqiqatların nəticəsi olaraq prototürklərdən, qədim azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur.

Biz A.Sumbatzadənin də yazılarında kaspilər haqqında maraqlı fikirlərlə rastlaşırıq. O, m.ö. III əsrin yarısında yaşamış (m.ö. 250-200) Apollon Rodoska istinadən kaspiləri farslara yaxın ərazidə göstərir. Müəllif, m.ö. I əsrdə yaşamış Dionisinin yazılarına istinad edərək onun da bu Rodosskla eyni fikirdə olduğunu göstərir (469, s. 57). Hər iki müəllifin fikirləri fars və kaspilərin ayrı-ayrı tayfalar olduğunu sübut edir ki, bu da “irandilli tayfalar” konsepsiyasının tamamilə yanlış olduğunu sübut edir.

Biz Araz və Kür çayı vadilərində kaspilərin yaşadıklarına, eləcə də onların qədim xalqlar olmaqla kassit-elam tayfa ittifaqı daxilində özlərinə kassi, lulubəy, elam və kutiləri də birləşdirdiklərinə dair məlumatlara İ.M.Dyakonov və İ.A.Orbelinin də tədqiqat əsərlərində rast gəlirik (90, s. 16; 356, s. 143-144).

Əgər diqqət etsək, K.P.Darabadi, A.S.Sumbatzadə, İ.M.Dyakonov və İ.A.Orbelinin yazılarında məlumatlar və tədqiqatlardakı Kaspi tayfaları, eləcə də onların ərazisi məsələsindəki nəticə və versiyalar bir qədər məhdud xarakter daşıyır. Qeyd edək ki, bu versiyalar yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatlar müqabilində öz təsdiqini tam olaraq tapmır. Çünki bütün qədim məlumatların müqabilində kaspilərin Xəzərdən Qara dənizə, Alban və Midiya, Atropatena Midiyası, Kiçik Asiyaya qədər, eləcə də Kür-Araz vadisində, çox böyük ərazilərdə Kaspi əyalətləri və Kaspi torpaqları kimi mövcud olması Herodot, Strabon, K.Ptolomey və başqalarının məlumatlarında geniş yer alır. Digər bir tərəfdən İ.M.Dyakonovun kaspiləri kassit-elam tayfa ittifaqı daxilində

kassi, lulubəy, elam və kutiləri birgə göstərməsinin elmi və məntiqi nəticəsi bu tayfaların m.ö. III minillikdə tarix səhnəsində olduqlarını sübut edir. Bu isə onların ərazilərimizdə ən azı m.ö. II minillikdən kassi, lulubəy, kutilərlə birgə məskunlaşdıqlarını da təsdiq edir. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, əgər göstərilən tarixə diqqət etsək, bu dövrdə kaspilərin əraziləri Kas türkləri və Qara dənizin cənubunda isə kasların bir qolu kaskeylərə məxsusdur (126, s. 514-517)

Qədim mənbələri diqqətlə izləyən K.Əliyev antik tarix və coğrafiyaçılar Strabon, Mel, Pliniy, Avreli Viktor və başqalarının məlumatlarına əsasən Xəzər dənizi sahillərində, Kürdən Xəzərə qədər ərazilərdə Araz və Kürün aşağı axarlarından Talış dağlarına qədər ərazilərdə kaspı, hun, albanların yaşadığını göstərir və alban əhalisinin yarısından çoxunun kaspilər olduğunu yazır. Müəllif, Strabon, Eratosfen, Pomponi Melə istinadən Alban ərazilərində, Kürdən Kaspi dənizinə qədər ərazilərdə də onların məskun olduqlarını göstərir. İ.Əliyev də Alban dövlətində sarmatların arasında kaspilərin yaşadığını qeyd edir. O, Strabon, K.Ptolemey, Donisiy Perieqetin kaspilərin görkəminə dair fikirlərini R.Qasımovun bu ərazilərdəki arxeoloji qazıntılardan əldə etdiyi insan skeletlərinin antropoloji quruluşları ilə müqayisəsini verərək, Alban ərazisindəki tapıntıların tarixinin m.ö. IV-III əsrə, Kiçik Asiyadakı eyni quruluşlu tapıntıların isə m.ö. III-II minilliyə aid olduqlarını yazır (298, s. 58-59).

Biz buradakı məlumatdan da ortaliğa çıxan elmi nəticəni oxucuların diqqətinə çatdırmaq istərdik. Əgər Albaniyada yaşayan kaspilərin antropoloji quruluşu arxeologiya ilə m.ö. IV-III əsrlərə aid edilirsə və bu skeletlərin eynisi Kiçik Asiyada aşkarlanmaqla m.ö. III-II minilliyə aiddirsə, o zaman Kaspi tayfalarının Kas tayfaları ilə eyni dövrdə tarix səhnəsində olması bir daha sübut olunur. Bununla bərabər kaspilərin ilk tarix səhnəsində olduğu dövr, yəni m.ö. IV minillik nəzərə alınarsa (ətraflı bax, 253, s. 246-251), kaspilərin kasların varisi

olması bir daha bu faktlar əsasında tamamilə təsdiq olunur (-F.R.).

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Kaspi tayfaların ərazisi, mənşəyi, dili, inancı və s. haqqında qiymətli və daha geniş tədqiqatlara Azərbaycan alimi Firudin Ağasıoğlunun da araşdırmalarında rast gəlirik. O, Kas prototürklərinin ərazisi və dili haqqında danışımdan əvvəl türklərin “gəlmə” konsepsiyasını elmi dəlillərlə rədd etmişdir. Öz yazılarında m.ö. III-I minilliklərdə Kas türklərini “yaxın qonşu” kimi göstərən müəllif, “Urmi ətrafı bölgələrdə subar, kuman, lulu, quti, turuk, kassi (kassit) türkləri ilə bərabər, kaspi və s. xalqların yaşadığını, onların qüzey batısında qafqazdilli hürri-urartuların gəlib məskunlaşdığını” (tərəfimizdən seçiliblər - F.R.) qeyd edir. Daha sonra müəllif Kas dilində işlənən sözlərin və çar adlarının geniş müqayisəli təhlillərini vermiş, bu tayfaların bir türk boyu olduğuna dair tutarlı elmi dəlillər göstərmişdir (160, s.143-145).

Bütün araşdırmalarında və ümumən Azərbaycan xalqının qədim yazı nümunələri, etnosların tarixi və mənşəyi, ərazisi və inanclarına dair qiymətli əsərlərində F.Ağasıoğlunun əsl tədqiqatçı olub qərəzsiz təhlillər apardığı məlumdur. Lakin yazısında tərəfimizdən seçilmiş ifadələr fikrimizcə, bir qədər dolaşlıq yaradır. Bu tayfaların sadalanan tayfalar ilə mənşə dil və ərazi baxımından eyni kökə malik olması barədə yetərinə elmi faktlar mövcuddur. Kasların kaspilərlə eyniliyi məsələsi, onların elam, hürrit, kuti, lulubəy, turukku boyları ilə inanc, məişət ortaqlığı və adların yalnız cüzi səs fərqləri ilə təkrarı bu tayfaların prototürklər olduğunu və eyni kökdən gəlməklə eyni dilə mənsub, ayrı-ayrı xalqlar olmadığını ortalığa qoyur. Buradakı tayfaların tarixi dövrü ilə Urartu dövrü də bir qədər sonrakı dövrü əhatə edir. Lakin Uratu dövlətinin türk hürrü tayfalarından ibarət olması məsələsində müəllif tam doğru fikir söyləyir və tarixi faktlar, dil ünsürləri də bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir (57, s. 31-43, 99-102, 265; 126, s. 299-302; 207, s. 57-61; 273, s. 104-105).

Göstərilən bütün məlumatların yekun nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, Kəspə tayfaları hələ m.ö. II minillikdən Bütöv Azərbaycan, o cümlədən də ərazilərimizdən zorla qoparılaraq İran, Ermənistan və Gürcüstan ərazilərinə qatılmış torpaqlarımızda məskun tayfalar olmuşlar. Bu tayfalar qədim Azərbaycan ərazilərində, türklərin sıx yaşadığı Kiçik Asiya-Anadolu bölgələrində, eləcə də Naxçıvan ərazisində də prototürklərlə birlikdə yaşamışlar. Bunu onların mifik dünyagörüşlərini əks etdirən m.ö. II minilliyə aid arxeoloji mədəniyyət nümunələrindəki məişət və dəfn adətləri, onlarla bağlı toponimlər də təsdiq edir. Bütün bunlara baxmayaraq onların mənşəyi məsələsi də problem məsələlərdəndir.

Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, onlar kasların varisi olmaqla türk- Azərbaycan tayfalarıdır. Lakin erkən tarixi dövrlərdə, m.ö. III-II minilliklərdən tarix səhnəsində olmuş kəspə türklərinin mənşəyi məsələsi əsasən mübahisəli olmuşdur. Bu istiqamətdə istər Avropa alimlərinin, istərsə də sovetlər dönəmindəki tarixçilərin əsərlərində müxtəlif elmi fikirlər irəli sürülmüş, bir-birini təkzib edən elmi nəticələr göstərilmişdir. Bu əsərlərdə “irandilli”, “qafqazdilli”, “Hind Avropa mənşəli” kimi yanlış konsepsiyalar daha çox təkrarlanmışdır. Biz bu konsepsiyalarla bağlı yuxarıda gərəkli elmi faktlar göstərməklə, fikrimizi əsaslandırmışıq. Bəs əsl həqiqətdə mənbələr və tədqiqatlar son olaraq bu problem haqqında nəyi təsdiq edir?

Əgər mənbələrə diqqət etsək, bəzi məlumatlarda avropalı alim Ernest Hersfeldin Kəspə tayfalarını Kassi tayfaları ilə eyniləşdirərək onların kassilərlə bərabər İran dağlarında hələ m.ö. II minillikdən məskun olduqları, dillərinin isə məlum olan qohum dillərdən heç birində deyil, özlərinə məxsus dildə danışdıqları fikrinə rast gəlirik. Azərbaycan alimi Q.Kazımov qədim türk tayfalarından skiflərin, sakların, kimmerlərin Azərbaycan ərazilərinə yürüşləri və müklər, kəspilər, utilər haqqında məlumata Herodotdan əvvəl Assur mənbələrində rast gəlindiyini yazır. O, bunun Assur çarı Asarxaddonun (m.ö.681-

668) vaxtında akkad dilində tərtib olunmuş gil lövhələrdə yazıldığını göstərir (204, s. 326).

Lakin bunun əksinə olaraq İ.M.Dyakonov həmişəki adətində, sovet ideologiyasına sadıq qalaraq kaspiləri kassitlərlə eyni tayfalar deyil, qohum tayfalar hesab edir (296, s. 103-138). Kassi və kaspiləri ayrı-ayrı tayfalar hesab edən R.Fray isə bu eyniləşdirmənin əleyhinə gedir, bu tayfalar arasında heç bir yaxınlığın olmadığını qeyd edir (477, s. 95). Bu baxımdan istər İ.M.Dyakonov, istərsə də R.Frayın gəldiyi nəticələrdə kaspilərin ya “iranmənşəli”, ya da İran təsirində olan tayfalar kimi təqdim edilməsi məqsədi aydın görünür.

Öncə onu qeyd edək ki, Kaspi boylarının türk tayfası olması və türk dillərinə mənsubluğu, adın törənmə səbəbi və s. məsələlər V.V. Bartold tərəfindən birmənalı olaraq Kas türkləri ilə bağlanmışdır. Eyni elmi fikrə biz digər bir rus tədqiqatçısı V.V.Radlovun yazılarında da rast gəlirik. Burada müəllif Kas tayfaları ilə kaspilərin eyni mənşədən gəldiyini göstərməklə, onların Kas türklərinin varisi olduğunu yazır (62, s. 88; 315, s. 662).

Biz bu tayfa adının kaslardan gəldiyini və sözün “kas-pi” komponentlərindən ibarət olduğuna dair yuxarıda da faktlar göstərdik. Antik müəlliflərin əsərlərində, eləcə də Pliniyin yazılarında “Kaspi” keçid və yer adlarını göstərən Q.Qeybullayev “pi” komponentini nuşubi, barabi, tatabi, sunbi, lullubi, eləcə də kaspi adlarında “cəmlik” şəkilçisi kimi göstərir. Elə həmin səhifədə o, şumerlərdə bu komponentin “bəy, cənab” mənalarında da olduğunu yazır (210, s. 123, 125; 207, s. 56; 337 s. 193). Lakin biz bu sözün elə ilkin dövrlərdən, m.ö. IV-III minilliklərdən Subi, Lulubi tayfa adlarında da “bəy, cənab” mənalarında olduğunu, rütbə ifadə etdiyini düşünürük. Bu fikrin doğruluğunu bəzi tarixi faktlar da sübut edir. Biz bundan əvvəlki yazılarımızda da “pi” komponentinin m.ö. III minillikdə yaşamış prototürklərin adlanmasında iştirakını qeyd etmişik. Skiflərdə Traepi (223, s. 30-31), Alban dövlətində Silbi (230, s. 4-5), Peçeneq türklərində Suri Kulbey, Karabay

(502, s. 91), Hun tayfalarında Syanbi (346, s. 87), göytürklərdə Tatabi (214, s. 86-88) tayfa adlarının da sonunda “bi/pi” komponenti ilə qarşılaşırıq ki, bu şümer və qədim türk dillərində “bəy” mənasını daşıyırdı. Biz komponentin “cəmlük” ifadə etmədiyini başqa bir monoqrafiyamızda bir qrup tayfa adlarının etimoloji təhlili ilə bağlı olaraq da elmi cəhətdən əsaslandırmışıq (250, s. 34-46, 215). Qeyd edək ki, Q.Qeybullayev “bi/pi” tərkibinin “bəy” anlamında işləndiyini qeyd etsə də, bu etnos sonluqlarında **pi** komponentini “bəy” leksik vahidi kimi qəbul etmir (210, s.18, 21).

Əgər yadımıza salsaq, qədim şumerlərdə hələ m.ö. IV-III minilliklərdə prototürklərin lulubi, subı, kombi kimi qolları özlərinin nominasiyası-adlanmasında bi/pi-”bəy” komponentindən istifadə etmişlər (126, s. 192, 311). Kaspı türkləri də məhz bu tayfaların o dövrdə bir qolu olmuş və “kas+pi”- “kas bəyi” adlanmışlar. Öncəki yazılarımızda da, qeyd etdiyimiz kimi kaspilər kas türk tayfalarından ayrılmış, bununla yanaşı, elamlar da “kaspı” dil qrupuna aid olmuşlar. Bunlar bütövlükdə, A.P.Paşuto, A.Q.Novoseltsev, V.T.Cerenin araşdırmalarında da təsdiq olunur (434, s. 41).

Biz bütün bunlarla bərabər A.M.Məmmədovun Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair yazılarında da **be/bi** komponentinin “cənab”, “hökmdar” mənalarında olduğunu elmi sübutunu görürük (225, s. 18-20). Prototürklərin adlanmasındakı göstərilən faktlar müqabilində biz Kaspı tayfa adının kas+pi şəklində “Kas bəyləri” mənasında olduğuna əminik. Ümumiyyətlə istər kaspilərin yaşadığı ərazilər, istər onların ittifaqda olduğu tayfalar, istərsə də kaspı tayfa adı ilə bağlı adların qədim türk leksik vahidlərindən formalaşması bu tayfaların kasların varisləri olduğunu sübut edir. Qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisi daxilində biz qədim mənbə və arxiv sənədlərində beş etnooykonimə rast gəlirik ki, bunların Kaspı tayfası adlarından yaranmışdır.

Kabis. 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Əyrək və Qazıgüney kəndləri

arasında qeydə alınan bu məntəqə adı struktur-semantik baxımından çox maraqlıdır (89, s. 160). Söhbətlərinin birində dilçilikdə hərf-səslərin yerdəyişməsi hadisəsinə geniş izahat verən dilçi alim A.Babayev, “yastıq” sözünün yat+sık, vağzal-vazğal kimi şəkillərdə yarandığına dair elmi sübutlar göstərməklə bir çox sözlərin əsaslı dəyişikliyə uğradığını izah etdi. Biz bu dil faktlarına istinadən addakı -s samitinin yer dəyişdiyini, adın ilkin variantda Kasbi yazılışında olduğunu düşünürük.

Karpi. Bu məntəqə adına biz 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində həm nahiyə, həm də məntəqə adı kimi Parpi və Arani kəndləri arasında rast gəlirik (89, s. 162). Kəngər sözünün izahında biz onun “kanqay”, “knqyuy”, “kenqes” yazılışlarından bəhs etdik və A.S. Amanjolvun Gül-tegin abidəsindəki yazılarda “kenqes” sözünü “kenqer” kimi etnos-tayfa adı olaraq oxuduğunu açıqladıq (301, s. 41) Fikrimizcə, türk dilləri və dialektlərində də bizim tez-tez rastlaşdığımız qıvraq-qıvsaq, sarsaq-saysaq kimi r~y~s səsəvzlənmələrinə istinad etsək, o zaman məntəqə adı “Kaspi” kimi də bərpa oluna bilər (47, s. 174-175). Biz bu adda -r samitinin -s samiti ilə əvəzləndiyini və adın ilkin variantda Kas+pi yazılışında “Kas bəyləri” mənasında olduğunu düşünürük.

Kəsməztəpə. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı 1724-cü ildə Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Toxluaxılı və Keçid kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 47). Əgər biz türk dillərinə xas olan a~ə, m~b~p səsəvzlənmələrinə (mən-ben, biçən-piçən və s. kimi) istinad etsək (269, s. 40; 321, s. 255), ad ilkin formada kas+pi+as yazılışında olmuşdur. Bu komponentləri nəzərə alsaq, Kaspi tayfa adına qoşulan as-“qüvvətli” sözü (362, s. 13) etnooykonimi “Qüvvətli Kaspi” kimi izah edir. Biz “təpə” coğrafi ad göstəricisinin sözə sonradan əlavə olunduğunu düşünürük.

Kasvian. Biz bu məntəqənin bir adına da “Kansvian” yazılışında rast gəlirik. Təbii ki, başlanğıcdakı ka komponentindən sonrakı **-n** hərfi ada sonradan artırılmışdır. İlk variantda adın Kas+pi+an yazılışında olduğuna tam əminik. Adda sadəcə türk dilləri üçün xarakterik olan **v≈p** səsəvzlənməsi müşahidə olunur. Kaspi tayfa adına qoşulan – **an** mənsubluq şəkilçisi adı “Kaspilərə məxsus” məntəqə kimi izah edir. Elmi cəhətdən əhəmiyyətli semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Məzrəə nahiyəsində Siyaqut və Qızıltəpə kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 61).

Aspik. Bu ada 1728-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Şürəgəl nahiyəsində Qaraultəpə kəndi yaxınlığında rast gəlirik (89, s. 127). Qeyd edək ki, ad təhrif olunmuş, onun əvvəlindən **-k** samiti düşməklə və ya təhrif məqsədi ilə sona gətirilməklə bu şəkildə sənədlərə daxil edilmişdir. İlk variantda adın Kas+pi yazılışında olduğunu düşünürük və ad bütövlükdə tayfa adından yaranmışdır.

Nəticə olaraq deyək ki, beş etnooykonim tərəfimizdən ilk dəfə olaraq etimoloji izaha cəlb olunmuşdur. Linqvistik təhlillər zamanı tayfa adlarını formalaşdıran **pi-**“bəy”, **as-**“güclü”, “qüvvətli”, **an-**“mənsubluq” şəkilçisi **a≈ə**, **m≈b≈p**, **v≈p** kimi xeyli sayda türk dillərinə məxsus səsəvzlənmələr türk dilləri üçün xarakterik haldır. Kaspi tayfa adlarından yaranmış etnooykonimlərdən başqa, as, kuti, naxər, lulubəy, hürri və s. prototürklərlə bağlı məntəqə adlarında da bu leksik və fonetik türk dili hadisələri təkrarlanmışdır. Bu isə göstərilən prototürklərin mənşə, dil baxımından eyni kökə mənsubluğunu sübut edir.

Göstərilən məntəqə adlarını yaradan kaspilər haqqındakı istər mənbə və salnamə məlumatlarını, istərsə də tədqiqatların elmi nəticələrinin yekunu olaraq aşağıdakı elmi nəticələri söyləmək olar:

1. Kaspi tayfaları kassilərin varisləri olmaqla, lullubəy, kuti və s. tayfalarla eyni dövrdə, m.ö. III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən tarix səhnəsində olmuşlar;

2. Onlar m.ö. II minillikdən öz əcdadları ardınca Azərbaycan ərazilərinə yayılmaqla burada xeyli sayda əyalət, bölgə və s. adlarda öz adlarını əbədiləşdirmişlər;

3. Kaspi dili prototürk-Azərbaycan dili olmuş, kassilərə məxsus bütün sözlər onlarda da eynilə təkrarlanmışdır;

4. Bu tayfa adı Kas tayfa adından gəlməklə günəş tanrısı Kaşşunun adını daşımış, **pi-**“bəy, cənab” sözü ilə işlənmişdir;

5. Etnooykonimləri yaradan prototürk dil elementləri də kaspilərin əski türklərlə eyni dövrdə yaşadığını və eyni dilə malik olduğunu sübut edir.

SKIF TÜRKLƏRİ

Az qala 500 yüz ildən artıqdır ki, ərazilərimizə ikibir, üçbir gələn ermənilər V.A.Veliçkonun da qeyd etdiyi kimi Azərbaycan xalqının şöhrətinə, adına ləkə yaxmaq, kölgə salmaq üçün hər hansı mənfi niyyətdən, əməldən əl çəkmirlər. Qədim Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan torpaqlarında özlərinin olmayan “tarixi xidmətlərini” sübut etməyə çalışır və bu xalqın əsl həqiqətdə aydın tarixini, şübhə doğurmayan ləyaqətli kökünü heçə yendirməyə cəhd edirlər (329, s. 51-54, 68-74).

Bu cür yanlış konsepsiyalar Azərbaycan xalqının etnogenezində xüsusi yeri olmuş skif türkləri ilə də bağlıdır. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, ümumən skiflərin tarixi, ərazisi, dili, adətləri və s. bu kimi problemlərə yüzdən yuxarı müəllif müraciət etmişdir. Onların bir qismi bu istiqamətdə ölkə, milli maraq, siyasi baxış mövqeyini güdsələr də, müəlliflərin əksəriyyəti tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq istiqamətində mövzuya ciddi, qərəzsiz, heç bir maraq güdmədən yanaşmışlar. Təbii ki, tarixə qərəzsiz yanaşan alimlər öz tədqiqatlarında tarixi əhəmiyyətli elmi nəticələr də əldə edə bilmişlər. Bu problem məsələdə yekdil rəyin

olmadığını, eləcə də Skif tayfalarına və onun qollarına münasibətdəki bəzi amilləri nəzərə almaqla biz tayfaların tarixi, mənşəyi və dili istiqamətində bir qədər ətraflı danışmağı elmi və dil, tarix baxımından əhəmiyyətli hesab edirik.

Qeyd edək ki, bir qrup bu səpkili yazı və müqayisələr elmi cəhətdən əsaslandırılışı, əsasən dil faktı və ərazi, tarix və etnoqrafiya müqayisəli təhlil edilməmişdir.

Skiflərin tarixi haqqında B.N.Qrakovun “Skiflər”, B.İ.Lobayın “Eramızın I əsrində Şimali-qərb Qara dəniz ətrafi sarmatlar”, A.V.Simonenkonun “Skiflər”, A.P. Smirnovun “Skiflər”, K.F.Smirnovun “Sarmatlar və onların Skif ölkəsi üzərində siyasi hakimiyyətinin təsdiqi” kimi çoxsaylı əsərləri bu tayfalar və onun qollarının tarixi haqqında m.ö. VIII-IV əsrləri göstərir. Bu yazılarda tayfaların dili ilə mənşəyi “irandilli” və “naməlum xalq” olaraq göstərilir. Onlar əsasən Herodotu tərcümə edən Q.A.Stratanovskiyyə istinad edirlər və skiflərin dillərinin “irandilli” olması versiyasını təkrarlayırlar (ətraflı bax: 341; 462; 464; 465). Qeyd edək ki, bu tədqiqatlarda istər çar, sovet dövrü, istərsə də bundan sonrakı dövr rus siyasi konsepsiyası əsas yer alır.

Skiflərin ərazi, mənşə və dil elementlərinə müqayisəli təhlillərlə yanaşaraq bu istiqamətdə geniş araşdırma aparan V.İ.Abayev isə, iranlı alimlərin özlərinin skolotları irandilli hesab etmədiklərinə dair elmi faktlar göstərsə də, nədənsə antroponimlərə-şəxs adlarına izah verirkən bu tayfalara məxsus adları ayrı-ayrılıqda həm osetin, həm də İran dillərinə məxsus sözlərlə izah etmişdir (277, s. 87, 121-123; 278, s. 168, 281, 298, 304). Qeyd edək ki, o dövrdə mənbələrdə İran adlı məmləkət qeydə alınmır, göstərilən “İran” ərazisinin bir hissəsi Manna, bir hissəsi isə, Midiya dövlətlərinin torpaqları olmaqla bu ərazinin bir qismi Urmiya gölünə qədər Naxçıvan əyalətinin daxilində idi (126, s. 591)

Bu müəlliflərdən fərqli olaraq K.M.Kolobova və L.M.Qluskinanın araşdırmalarında skiflər m.ö. VIII əsrdə tarix səhnəsinə çıxmış tayfalar kimi göstərilə də, onlar

xarakterlərinə görə igid, azadlıqsevər, hücumları cəsarətlə dəf edən tayfalardır. Skiflərin mənşə məsələsinə toxunan müəlliflər, onları Aşkenaz və Maqoq nəslindən gələn bir xalq kimi təsvir etmişlər. Burada İskit-işquzaylara qarşı qaniçən parsların-farsların törətdikləri vəhşiliklər və alçaq cinayətlərdən də bəhs olunur. Əsərdə həm də skiflərin Kırım, Kuban ətrafında yaşayan kimmerlərlə dil və mənşəcə qohumluğu, sonralar onların ardınca Dərbənd keçidindən adlayaraq müasir Azərbaycanın Kür və Araz arasının cənubunda məskunlaşması, buradan isə Assuriyaya hücumları və s. kimi hadisələr də bu əsərdə öz əksini tapmışdır (386, c. 32, 51-57, 146, 237). Müəlliflərin bəzi fikirləri ilə razılaşaraq da, skiflərə qarşı farsların törətdiyi vəhşiliklər m.ö. VIII əsr deyil, m.ö. VI əsrə (m.ö. 553) Kirin dövrünə təsadüf edir ki, hələ VI əsrdə onlar Midiya ərazisində kiçik əyalət idilər və onlar elə bir gücə malik deyildilər (126, s. 592-594)

Tədqiqat baxımından öz monoqrafiyasında yeni elmi versiya ilə çıxış edən S.V.Maxortıxın araşdırmalarında skifləri m.ö. VII-V əsrlərdə ilk yurd yeri kimi Şimali Qafqazda göstərilirlər. O, bu versiyanı ərazidəki kurqan qəbirlərə istinadən söyləyərək skif xalqlarının dəfn adətlərinin, onların Qafqaz əhalisi ilə atla bağlılığı məsələlərinin müqayisəsinə üstünlük verməklə, skiflərin Qafqaz mədəniyyətinin formalaşmasına təsirini vurğulamış, bu regionun skif tarixi və mədəniyyətində oynadığı rolu tədqiqatının əsas mövzusunə çevirmişdir (414, s. 41, 92-97).

Y.D.Petuxov və N.İ.Vasiliyevanın son dövrlər rus dilində nəşr olunmuş “Skiflərin Avrasiya imperiyası” kitabı da bu problem baxımından maraqlıdır. Onun kitabı bir qədər geniş məlumat xarakterli olmaqla bərabər, daha çox rusların milli maraqları istiqamətində yazılmış, bu siyasi məqsədlə də bəzi məqamlarda əsas bu ideologiya yer almışdır. Bu əsərdə skiflərin elmi mənbələrin göstərdiyi kimi Qara dəniz ətrafında yaşamaqla qədim Misir, Mesopotamiya və Mərkəzi Asiyada da məskun olduqları göstərilmiş, skif imperiyasının Roma

imperiyasından böyüklüyü xüsusi qeyd olunmuşdur. Mənşə məsələsinə də toxunan müəlliflər, “skiflərin slavyanların-rusların ulu babaları olduqlarını, onların bu kökdən gəldiklərini, bunun mütləq belə olduğu və belə olacağı” ideyasını ayrıca vurğulayaraq rus amilini ön plana çəkmişlər (443, s. 27-31, 93, 147). Lakin, müəlliflər irəli sürülmüş bütün fikirlərə dair heç bir əsaslı tarixi və dil faktlarına müraciət etməmişlər.

Kimmer-skif-sak tayfalarının araşdırıcılarından olan İ.A.Artamanov skiflərin tarix səhnəsinə çıxdıqları dövrdən onların m.ö. IV əsrə qədər yayım areallarına, işğal etdikləri ərazilərə diqqət yetirsə də, bu tayfaların tarixi və dilləri haqqında konkret faktlara müraciət etməmiş və konkret fikir söyləməmişdir (303, s. 3-27, 41). Bundan sonra müəllif başqa bir yazısında Diodor Siciliyskiyə istinadən skiflərin Paralat boylarını araşdırmaqla onların Pal tayfaları ilə də bağlı olduğunu yazmışdır (304, s. 68-82). Əgər müəllifin göstərdiyi tarixə və gəldiyi elmi nəticəyə müqayisəli nəzər salsaq, Pal-Pala tayfaları m.ö. IV-III minilliklərdə tarix səhnəsində olmuşdur. Müəllif, buna dair tarixi faktlar göstərsə idi skiflərin tarixi m.ö. II minilliyə söykənir ki, biz bu haqda aşağıda məlumat verəcəyik.

Qaynaq məlumatları və araşdırmaların elmi nəticələrindən görüldüyü kimi skiflərin tarixi əsasən m.ö. VIII-VII əsrlərdən götürülmüş, ümumiyyətlə skiflərin və onlara məxsus tayfaların dili haqqında alimlərin fikri yekdil olmadığından bir xeyli sayda əsərlərdə eyni fikirlər təkrarlamış, o cümlədən də T.F.Yefremova da onları m.ö. VII əsrdə Qara dəniz ətrafında yaşamış “irandilli” tayfalar hesab etmişdir. Başqa bir rus müəllifi D.N.Uşakova da skiflərin ərazisi məsələsində digərləri ilə eyni fikri təkrarlayıb, ərazi olaraq Qara dəniz ətrafını, tarix olaraq m.ö. VII əsri göstərməklə “skif” sözünü “irandilli” çöl tayfalarının ümumi adı kimi izah etmişdir (533).

Herodotun məlumatlarına istinad edən bir qrup rus tədqiqatçıları A.İ.Dovatur, A.P.Kallistov, İ.A. Şişovanın

tədqiqatlarında bu qədim tayfaların dili və tarixi haqqında elmi fikirlər bir-birini təkzib etmiş, konkret tarix və dil faktları göstərilməmişdir. Onlar skif tayfaları skolot, paralat və axvatları “irandilli” hesab etmiş, lakin, Avropa alimlərinin elmi araşdırma və yekun fikirlərinə dayanaraq skiflərin həmçinin də onların qollarının monqollardan gəldiyini yazmışlar (353, s. 209). Bildiyimiz kimi bu fikirlər tamamilə yanlışdır və skif qollarının aid edildiyi bu qrupa Xalxa-monqol, Buryat monqol, Kalmık xalqlarının dilləri daxildir (140, s. 483) və bu dillər İran dil qrupuna və ya uydurma “irandilli” sistemə daxil dillər deyil, türk dilləridir (-F.R.).

M.V.Aqbunovun Skif tayfası, eləcə də paralatlar haqqında yazdığı əsəri tarixi faktlar və dil ünsürləri ilə zəngindir. Müəllif, Skif ölkəsində bir qrup əski türk boylarının, eləcə də coğrafi adların adını çəkməklə bərabər, onların adətləri haqqında da məlumat vermiş, buradakı antroponimik sistemdən nümunələr göstərmiş, Skif-Misir əlaqələri və tarixi yürüşləri barədəki tarixi faktlara da müraciət edərək, onların tarixini m.ö. VII əsrə və eramızın sonrakı dövrlərinə aid etmişdir. Əsərdə maraqlı elmi fikirlər olsa da, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq o, bu tayfaların dilləri haqqında konkret fikir söyləməmişdir (287, s. 47, 57-61, 98-106).

Bütün bunlarla yanaşı biz xeyli sayda digər araşdırmalarda da Skif tayfaları və onların qollarının Midiya ölkəsini işğal etmələri, onların buradakı tayfalar ilə qohumluğu, inancının və adətlərin eyniliyi, Kiçik Asiyada qohum tayfalarla tarixi proseslərə təsiri kimi məlumatlara da rast gəlirik (534).

Əgər bura qədər olan məlumatlara diqqət etsək, burada konkret olaraq skiflərin hansı qollardan ibarət olduğu tam olaraq göstərilmişdir. Biz M.H.Vəliyevin yazılarında bu istiqamətdən **iskid, skito, sak, turan, skit, qoq, maqoq, avxat, katiar, traepi, paralat, sayqat, massaqi, alan, abaziç, aqafirz, yuşi, bastoprno, bolqar, xəzər, avar** skif tayfa adlarına rast gəlirik. Bununla bərabər müəllif əsl skif adları olaraq **bolqar,**

xəzər, avar, alan tayfalarını göstərir (223, s. 30-31). Əgər bu məlumata diqqət etsək, buradakı maq, sak, bolqar kimi bir çox tayfalar tarix səhnəsində skiflərdən qabaq mövcud olmuşlar. Ola bilsin ki, bu tayfalar sonradan skiflərə qoşulmuşlar (-F.R.).

Skiflərin inancı da elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Biz Herodotun tarix əsərində skiflərin tanrı adları içərisində Ares və Api tanrı adlarına da rast gəlirik (13, IV, 59). Mahmud Kaşğari divanında Api sözü **ama/aba/apa** yazılışlarında həm “ana”, həm də “ata” mənalarında təsadüf edilir. Bu qədim türk sözü Tibet, karluk türklərində “apa” yazılışında “ana”, “baba”, qədim oğuz türklərində yazılışında “ana” mənasında işlənirdi (48, s. 1; 52, s.1). Biz V.V.Radlovun yazılarında da sözün “aba” yazılışında Altay, Teleut, Şor, Saqay, Cağatay dillərində də “baba” mənası daşdığıнын izahına rast gəlirik (62, s. 14). Qeyd edək ki, rus müəllifləri skiflərlə bağlı əksər yazılarında onları ruslar hesab edirdilər. Lakin sonda bu mədəniyyətin və tarixin türklərə aid olduğunu etiraf etmək məcburiyyətində qaldılar. Məhz bu istiqamətdən də rus-fars siyasəti bu sözü “Api” yazılışında “ulu nənə” mənasında guya farslarda olduğunu qeyd edərək onu türk mifik təfəkküründən uzaqlaşdırmağa çalışmışlar və farslara aid edilmişdir (71, s. 220, 224). Lakin biz qeyd etdiyimiz kimi Herodot skiflərdə bir neçə tanrı adı ilə bərabər Ares (Əras) tanrı adını və Api tanrısının adını çəkir ki, o “Yer ilahəsi” dir. Yunan tarixmisi öz məlumatlarında skiflərin məskun olduqları bütün torpaqlarının onlar Api adlandırdıqlarını göstərir (13, IV, 59.; 444, s. 203-211). Burada Ares adına diqqət etsək, ad Ər+As sözlərini özündə cəmləşdirməklə skiflərin As tayfası varisləri olduğunu sübut edir ki bu da skif tarixinin mövcud tarixşünaslıqdakı tarixindən qabağa gedir.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Skiflər onların dili və tarixi problemləri Azərbaycan alimlərinin də araşdırmalarının əsas mövzusunə çevrilmiş, burada xeyli yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malik bu problem ətrafında qaynaq məlumatlarına istinad edən Z.Həsənov həm Azərbaycan, həm də Rus dilində yazdığı “Çar skiflər” kitabında skiflərin dili və tarixini ətraflı şərh edən və yeni bilgilər verən xeyli maraqlı tarixi faktlara toxunmuş və elmi əhəmiyyətli fikirlər söyləmişdir. Lakin “Skiflərin qısaca tarixi” başlığında müəllif Herodotun məlumatlarını geniş təhlil etsə də, bu tarixi əsasən m.ö. VII əsr hadisələri ilə məhdudlaşdırmış, “Skiflərin dili” başlığında da “skif ” sözünün anlamı və tayfa adlarının mənaları açıqlanmamışdır. Skif tayfalarının əsl tarixi, məskun olduqları ərazilər də elmi faktlarla təsdiqlənməmişdir (198, s. 28-40, 191; 336, s. 24-35, 187).

Son dövrlər nəşr olunmuş çoxcildlik “Azərbaycan tarixi”nin I cildində tayfa adı kimmerlərlə birləşərək “kimmer-skif (skuda)” yazılışı ilə göstərilməklə onların m.ö. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində Qara dənizin şimalında çoxsaylı tayfa ittifaqı şəklində fəaliyyətdə olduqları qeyd olunmuşdur. Burada skiflərin Ön Asiyaya-Azərbaycana gəlişi m.ö. VIII əsrə aid edilmiş, Midiyada məskunlaşma tarixinin isə VII əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyi göstərilərsə də onların dilləri haqqında konkret fikir söylənilməmişdir. Kitabda biz bu gəlişin haradan və hansı tarixi faktor müqabilində baş verdiyinə dair heç bir məlumata rast gəlmirik (81, s. 213-216).

Bu istiqamətdə digər bir araşdırma Y.Oğuz və B.Tuncaya məxsusdur. Herodotun Tarqitay haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri müəlliflər tərəfindən təhlil olunsada, onların araşdırmalarında da skif tarixi tam olaraq faktlar əsasında dəqiqləşdirilməmiş, onların dili məsələsi və kimliyi konkret dil və tarixi faktlara istinadən elmi cəhətdən əsaslandırılmamışdır (274, s. 351-353).

A.Y.Məmmədovun oğuzlar haqqında yazdığı “Oğuz səltənəti” əsəri skiflərin tarixi, dili, yayım arealı, adət və məişətlərinin tədqiqi istiqamətində qiymətli tədqiqat əsərlərindən biri olaraq xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Bu araşdırmada müəllif skiflərin tarixi və dili ilə bağlı İ.Əliyev,

V.M.İsmayılov, L.N.Qumilyov, M.İ.Artamanov, K.Q.Menqes , İ.M.Miziyev, N.Y.Marr, F.Miller kimi əcnəbi və yerli tədqiqatçıların elmi nəticələrinə münasibət bildirməklə bərabər öz fikirlərini də elmi cəhətdən əsaslandırmaqla, A.İ.Trinojkinin fikrinə istinadən skif-işquz tarixinin m.ö. VII əsrdən əvvəl olduğunu söyləsə də dəqiq tarix göstərməmiş, onların dilini isə türk dili olduğunu yazmışdır (229, s. 34-35, 61-68, 182-184).

Təbii ki, Skif tayfaları Kiçik Asiya ərazisində də məskun olmuş, bu ərazidə tarixi proseslərə qoşulmaqla Doğu Anadolu bölgəsinin mədəniyyətinə də öz təsirini göstərmişlər. Ankarada nəşr olunan “Tarix I cild” kitabı Skif boylarını Sak tayfaları kimi təqdim etmiş, onların yunanlar tərəfindən “iskutay”, “İşquzay” kimi adlandıqlarını yazaraq m.ö. VII əsrdə Tunadan qalxaraq Qafqaz və Orta Asiya arası böyük imperatorluq yaratdıqlarını göstərmişdir (125, s. 36).

Əgər skiflər haqqında bura qədər olan bütün məlumat və elmi nəticələri ümumiləşdirsək, istər rus və Avropa araşdırıcıları, istərsə də Azərbaycan və türk tədqiqatçılarının əsərlərində skiflərin dili və tarixi haqqındakı fikirlər müxtəlifdir. Tədqiqatlara görə onların tarix m.ö. VIII əsrdən qabağa getməmiş, ərazi olaraq Qafqaz, Ön Asiya, Kiçik Asiya və Orta Asiya göstərilmişdir. Bu tayfaların dili məsələsinə gəldikdə isə, Q.Qeybullayev və A. Məmmədovdan başqa onların bir prototürk tayfası olub türk dilində danışdıqları elmi cəhətdən əsaslandırılıb. Bəs antik müəlliflərin əsərlərində skiflər haqqında hansı məlumatlar yer almışdır? Bu istiqamətdə antik mənbə məlumatlarına da diqqət etmək istərdik.

Qədim Yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” əsərində skiflərin Lipoksay nəslindən gəlməklə “Axvat” adlandığı, onun ortancıl qardaşının nəslindən skiflərin “Katiar” və “Traspi”, kiçik qardaşlardan-çar nəslindən isə, “Paralat” boyunun davam etdiyi qeyd olunur. Bundan sonra əsərdəki məlumatlarda Lipoksayın Tarqitayın oğlu olduğu, Tarqitay dövründən Daranın onların torpağına hücum etməsi dövrünə qədər 1000 il keçdiyi adətlər, inamlar və s. məsələlər də geniş şəkildə öz

əksini tapmışdır. Skif tayfalarının məskun olduqları ərazi məsələsinə gəldikdə isə müəllif “Skifiya” ölkəsinin bir hissəsini Xəzər və Qara dənizdən şimalda Don çayından aşağı, bir hissəsini isə bütövlükdə bu dənizlərin arasında göstərmişdir (13, I 105; IV, 1, 5, 6, 715, 17, 49, 123-125; V 24; VII 10).

Skifiya ölkəsi, buradakı şəxs və coğrafi adlar haqqında Yunan coğrafiyaşünası K.Ptolemeyin yazılarında da təsadüf edirik. Buradakı məlumatlarda skif çarlarının adı ilə yanaşı xeyli sayda toponimik adlara da rast gələsək belə, çarların tarixindən başqa bir tarixə və dil məsələsinə rast gəlmirik (31, XXIV s. 143, 254.; 397, s. 79-82, 140-143).

Qədim skiflər haqqında xristianlığın dini kitabı “Bibliya”da da maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Burada skiflərin “aşquzayların” Maqoqun varisi olmalarından, onların ittifaqının isə skif-kimmer-sak birliyindən yaranması bəhs olunur (7, Бытие 10, 1-3. s. 19). Bildiyimiz kimi, Assur, Urartu yazılarında skif xronikası “Askenaz” adı altında qeydə alınmaqla müxtəlif qohum tayfa birliyini xarakterizə edirdi və bu adın Bibliyada da “Askenaz” adlanması onların bir-biri ilə əlaqəsindən xəbər verir.

İlkin olaraq bu məlumatlarla bağlı skif və təbii ki, onun qollarının tarixinə dair fikrimizi faktlar əsasında söyləmək üçün bəzi tarixi məlumatlardakı məqamlara və hadisələrə yenidən nəzər salmaq istərdik.

Biz Herodotun məlumatındakı “Daranın hücumundan 1000 il qabaq” ifadəsini bir qədər də dəqiqləşdirməyi lazım bilirik. Tarixi qaynaqlardan bizə məlumdur ki, Daranın hakimiyyətə gəldiyi, Qaumata üsyanını yatırdığı və işğalçılıq müharibələrinə başladığı dövr m.ö. VI əsrə (522-ci il) təsadüf edir (126, s. 484; 127, s. 26-33).

Müəllifin verdiyi bu tarixi məlumatla Dara dövrü müqayisə olunarsa **Skif boylarının o cümlədən də paratların tarix səhnəsinə çıxdıqları dövr m.ö. 1522 ilə, yəni m.ö. XVI əsrə təsadüf edir. Biz ərazilərə yürüşləri də nəzərə alsaq, bu m.ö. XIII əsrə, yəni II minilliyin II yarısına**

Hürri tayfalarının göstərilməsi də Urartuda əsas gücün hürülər olması tarixi faktına söykənir (ətraflı bax, 126; 127).

Skiflər haqqında daha bir məlumata Korneliy Tasitin “Annalı” bölümünün II hissəsində rast gəlirik. Əsərdə yeni eranın I əsrinin əvvəllərində (37-41) Roma hadisələrini şərh edən müəllif, Qermanikin qədim Fivə gəldiyini, burada böyük uçuqlar üzərində qədim Misir yazılarının qaldığını və bu məktublarda çar Ramsesin 700 min ordu ilə Liviyanı, Efiopiyanı, midiyalıların ölkəsini, persləri, baktriyalıları, hətta Skifiya ölkəsini işğal etdiyini yazır (32, s. 394).

Tarixi qaynaqları diqqətlə izləsək, bu hadisə II Ramsesin dövründə baş vermişdir və bu tarixi proses m.ö. XIV əsrin sonu XIII əsrin ortalarına qədər (m.ö. 1312- 1255) davam etmişdir (126, s. 353-354).

Məlumatdan aydın göründüyü kimi **Skiflər-işquzlar-oğuzlar ölkə şəklində hələ m.ö. ən azı XIV əsrdə mövcud olmuşdur (-F.R.)**. Yadımıza salsaq, Skiflər iranlılar tərəfindən “sak” adı ilə, saklar isə yunanlar tərəfindən “işquzay”, “iskutay” adları ilə tarixi qaynaqlara düşmüşdür. Buradakı adlar isə, İ.M. Dyakonova görə İran dilləri ilə izah olunmur (356, 238-240). Bu halda skiflərin dili necə “iranmənşəli” ola bilərdi?

Əgər N.V.Fedorov tərəfindən Naxçıvanın Qızılvəng ərazisində Sakların geyim və digər mədəniyyət əşyaları aşkarlanırsa və müəllif bunu m.ö. II minilliyə aid etməklə tarixi sübutlara əsaslanaraq elmi cəhətdən təsdiq edirsə (228, s. 17-18; 250, s. 74), deməli skif saklar bu ərazidə m.ö. II minillikdən məskun olan tayfalardır. Digər tərəfdən bu tayfalar gəlmə deyil göstərilən ərazilərdə onlardan qabaq məskun olmuş prototürklərin varisleridir. Bu faktlar müqabilində skif-sakların bu ərazilərə “gəlmə” və dövrlərinin m.ö. VIII-VII əsrə aidliyi birmənalı təkzib olunur. Əgər bu əşyalar m.ö. II minilliyə aiddirsə və skif saklar bu ərazilərə bu mədəniyyətdən 1200 sonra gəlibsə onlar bu əşyaları və mədəniyyəti burada hansı tarixdə yaradıblar? Təbii ki, göstərilən tarixlər yanlışdır.

Ümumiyyətlə Skif və onun qolları haqında araşdırmalardakı bütün tarixi faktları müqayisə etdikdən sonra Herodotun, Korneliy Tasitin, Y.Yusifovun, N.V.Fedorovun məlumatlarının əsaslı təhlili bu tayfaların qədim Azərbaycan, onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanda məskun olduqları dövrün ən azı m.ö. II minilliyin I yarısından əvvələ təsadüf etdiyini söyləməyə əsas verir (-F.R.). Bundan başqa işquzay-iskutayların elə oğuzlar olması haqqındakı araşdırmaları da nəzərə alsaq, tərəfimizdən aparılmış hesablamada Oğuz xaqanlarının Buğra xandan başlayan tarixinin İslamın başladığı dövrə qədər olan illəri 1443-cü ilə söykənir ki, bu da üstdəki skif-iskit tarixi ilə eyni dövrə (m.ö. XV əsrə) təsadüf edir (250, s. 133-135).

Skiflərin dil məsələsinə gəldikdə isə İ.M.Dyakonovun şəxs adları ilə bağlı gətirdiyi dəlillər, eləcə də Q.Qeybullayev, A.Məmmədovun skiflərdəki Aspak, Taksak, Atey, Sparqapit, Xonaxis adlarına uyğun adları biz digər türklərdə də izləyirik. Xəzər xaqanı Qonak, türk başçısı Konak, Alban süvari başçısı Qonaq, bulqar xanı Konak, Anaxarsis, Aukos, Savli, İdantis, Ariyapit, Skil, Opiya, Qnur, Skilur, Pollak, Tarqitay, Tırqata, Arpaqsay, Aqeris, Marsaqet, Sobodak, Davket, Olkaba kimi 30-a yaxın adlar bu qəbildən olan türk adlarıdır. Bu adlara uyğun olaraq “Dədə Qorqud kitabı” və digər türk adlarından da müəlliflərin gətirdikləri Qnur, Bansaqur, Qunçin, Dəvdək, Toxsurmuş, Ərbak kimi onlarla eyni türk köklü şəxs adlarının (126, s. 531; 207, s.140-144; 210, s. 82-86; 229, s. 24, 58-63; 278, s. 289, 306, 309) ətraflı təhlilləri bu tayfaların prototürk-Azərbaycan tayfaları olduğunu birmənalı təsdiq edir. Bu istiqamətdə tərəfimizdən aparılmış bəzi təhlillərin yekunu olaraq müəyyən fikirlərimizi də diqqətinizə çatdırmaq istərdik.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, tədqiqat materiallarından ümumilikdə ortaya çıxan nəticələrdə Avropa və Rus alimləri Skiflərin dilini gah “irandilli”, gah da qeyri millətlərin dili kimi izah etməyə çalışmışlar.

Rusların bu iddialarına baxmayaraq Rus dilinin meydana gəlmə məsələsinə toxunan N.Y.Marr istər rus mədəniyyətinin, istərsə də dilinin qeyri-slavyan tayfaları tərəfindən slavyanlar hələ tarixə gəlməmişdən yarandığını diqqətə çatdırır (413, s. 18–60). Bu istiqamətdə N.Y.Marrın rus dili haqqındakı fikrinə F.P.Filinin yazdığı “Rus dilinin öyrənilməsi və N.Y. Marr” məqaləsi də konkret cavabdır. Burada N.Y.Marr rus xalqı və dilinə Volqa ətrafı xalqlarından olan skif-kimmerlərin təsir etdiyini və bu dilin yaranmasında həm də Qafqaz yafətlərin (yəqin ki qədim prototürklərin, -F.R.) təsirindən, onların dilinin böyük rolundan bəhs edir (477, s. 1-19). Bundan başqa N.Y.Marr Qafqazda gürcü, o cümlədən də erməni-friq və digər tayfaların dilinə skif sarmatlarla qohum olan proto Azərbaycan tayfa dilinin təsirindən də söz açır (349, s. 243-253).

Rus müəllifləri Y.D.Petuxov və N.İ.Vasiliyevanın irəli sürdükləri konsepsiyada skifləri slavyanların babası sayılır. Bu problem məsələyə toxunmaqla fikirlərini elmi cəhətdən əsaslandıran daha bir rus tədqiqatçısı N.A.Konstantinov 50-ci illərdə qədim slavyanların dili haqqındakı konsepsiyanı rədd etmiş, onun müəlliflərinin araşdırmalarındakı təhrifləri tutarlı təkziblərlə cavablandırmışdır. Müəllif, protoslavyan dilinə hecəvi yazıların m.ö. V-IV əsrlərdə yaşamış skif - sarmat yazılarından adladığını Qara dəniz ətrafından aşkarlanmış işarə yazılardakı dil faktları ilə elmi cəhətdən sübut etmişdir (385, s. 110-146). Tarixdən də bizə bəlli olduğu kimi slavyanlarda ilk əlifbanın meydana gəlməsi eramızın VIII-IX əsrinə, onların yunanlarla yazılı müqavilələr bağlaması isə X əsrin əvvəllərinə təsadüf edir (440, s. 390-404).

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək istərdik ki, Rusların ilk “Rus dövləti” nədənsə “Kiyev rus dövləti” idi ki, bu dövləti də skif və qıpçaqlar qurmuşlar. Bu gün ukraynalıların üçdən ikisi özlərini Skif-Qıpçaq türkü hesab edir. Biz xaçmataq türklərindən bəhs edərkən xristianlığın Tanrıçılıq-Tenqrianlıq üzərində qurulduğunu, Tanrı adına ilk xristian duasının

eramızın 312-ci ilində çox qərribə də olsa “Xuday adında bütün adam açıq dursun” şəklində türk dilində oxunduğunu qeyd etmişdik (246, s. 141-146.). Biz bu barədə aşağıda ətraflı danışacağıq.

Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən İ.İ.Meşşaninov rus yazısının birbaşa skif-sarmat yazılarının təsirindən yarandığını elmi faktlarla qəti olaraq sübut etmişdir (57, s. 83). Məhz bu araşdırmalardan sonra slavyan dilinin yaranması istiqamətindəki mübahisələrə Sovetlər birliyində son qoyulmuşdur ki, bunu çoxsaylı mənbələr də təsdiq edir (120, s. 254).

Yəqin ki oxucular nədən bizə rus dilinin yaranması haqqında bu qədər məlumatın lazım olduğunu düşünürlər. Bunun üçün də rus müəlliflərinin əsrlərindən gətirdiyimiz bu nümunələrdən ortalığa çıxan elmi nəticələrin məğzini də diqqətə çatdırmaq istərdik.

1. Herodotun məlumatına görə Skif boylarının bir qolu “Yirk” adlanırdı (20, IV 22). Q.Qeybullayev Yirk tayfalarının bir türk boyu olduğunun ilk dəfə P.İ.Şafarik tərəfindən elmi cəhətdən əsaslandırıldığını qeyd edir (207, s. 136). **Herodot bu tayfaların eyni kökdən gələn, bir atanın övladları olduğunu söylədiyi halda, onların müxtəlif dildə danışması nə dərəcədə məntiqə uyğundur? Təbii ki, skiflər türk boyları olmaqla prototürk dilinin daşıyıcıları idilər.**

2. Skiflərin dili və mədəniyyəti, etnik mənşəyi bütün məlumatlarda daha çox Qafqaz, Doğu Anadolu, Qara dəniz ətrafı türkləri ilə, yəni Ön, Orta, Kiçik Asiya ərazilərindəki prototürklərlə yaxın idi. Skiflərin bu ərazilərə gəlişini mənbələrin də qeyd etdiyi kimi m.ö. VIII əsrə aid etsək (Biz hələ Herodotun qeyd etdiyi Tarqıtaya qədərki m.ö. XV əsri demirik. -F.R.), o zaman Parsua və parslar Midiyanın dağlıq ərazisində kiçik bir əyalət və kiçik bir xalq idilər. Qaynaqlar onların çar Kuruşun (Kir) dövründə, m.ö. 553-cü ildə azadlıq əldə etdiklərini yazır (126, s. 589, 593). Bu tarixdən 15 il qabaq isə, m.ö. 568-ci ildə, türk xaqanlarının Bizansla yazışmalarının

Skif dilində aparıldığı çoxsaylı mənbələrdə qeydə alınır (93, s. 97-101)

O zaman özləri kiçik bir xalq olan iranlılar-parslar öz dillərini hansı üsulla özlərindən 900 il qabaq tarix səhnəsinə çıxmış, əlifba və dil sahibləri olan skif, kimmer, sak və b. türklərin ərazisinə daşmış və “iran” dilini sayca özlərindən qat-qat artıq olan xalqlara öyrədə bilmişlər? Təbii ki, bu tamamilə yanlış bir konsepsiyadır!

3. Rus dili və əlifbasının formalaşmasını Qara dəniz ətrafının arxeoloji tapıntılardan aşkarlanan skif-sarmat (sarmatlar bir prototürk boyudur.-F.R.) işarə yazıları da sübut edir və bu rus alimləri tərəfindən tamamilə təsdiq olunmuşdur. **O zaman yenə bir sual cavabsız qalır. Əgər skif-sarmatlar rusların bir xalq kimi formalaşmasında və dillərinin yaranmasında iştirakçıdırlarsa nəyə görə ruslar “irandilli deyil” Slavyan dillidirlər?** Tarixi qaynaq, farsların m.ö. VI əsrlərdə Kiyevə qədər getdikləri, slavyanların babalarını assimilyasiya etdikləri heç bir tarixi qaynaqda indiyədək qeydə alınmayıb.

4. Qaynaq və tədqiqat məlumatlarında skiflər həmişə kimmer, sak, sarmat ittifaqında onlarla qohum tayfa kimi göstərilirlər. **Bu tayfalar m.ö. II minillikdə tarix səhnəsinə çıxdığı dövrdə Parsua hələ nə xalq, nə də ərazi kimi o dövrün tarixində yox idi.** O zaman mənşəcə eyni kökə malik olan xalqların hamısı türk dilli, birinin dili isə necə “irandilli” ola bilər?

İrəli sürülmüş konsepsiyaların elmi nəticələri istər zaman, mənşə, istərsə də ərazi mədəniyyət, inanc və adət baxımından skiflərin qədim prototürk tayfaları olduğunu sübut edir.

Müasir dövrümüzdə skif türklərinin qollarının adı türk xalqlarının ərazilərindəki coğrafi adlarda, eləcə də müasir şəxs adları sistemində təkrarlanmaqdadır. Bu adlar sistemində yuxarıda sadaladığımız 40-a yaxın şəxs və coğrafi ad Q.Qeybullayev tərəfindən araşdırılmış, burada yad dilli izahlara

yetərinçə əski və müasir türk dili faktları göstərilməklə elmi təkziblər verilmişdir. Qeyd edək ki, buradakı skif adlarının əksəriyyəti müəllif tərəfindən ilk dəfə izah edilmişdir (207, s. 140-147). Biz müəllifin bütün fikirləri və əski türk sözləri ilə izahlarını elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik və tərəfimizdən bəzi əlavə izahları da elmi baxımdan lazım bilirik.

Bu gün türk şəxs adları-antroponimik sistemində, eləcə də qədim oğuznamələrimizdə biz xeyli sayda Atatürk, Bayat, Oğuz, Bayandur, Salur, Eymur, Bəydil kimi adlara rast gəlirik ki (30, s. 252, 262), bu adlar birbaşa tayfa adlarından yaranmışdır. Əgər yadımıza salsaq Türkeş xanı Sakal adı da Sak tayfa adı və al- “uca” sözü ilə “Uca Sak” mənasında tayfa adından adını almışdır. Fikrimizcə, skif birliyində tarixi proseslərə qoşulan digər türk tayfaları da mövcud olmuşdur. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, skif ittifaqına daxil olan tayfalar içərisində Sarmat, Sak, Massaget, Paralat, Yirik və s. boylar da “skiflər” adlanırdı. Bunun məntiqi nəticəsi şəxs adlarında tayfa adının əks olunmasıdır. Bu amilləri nəzərə alaraq biz Ariant, Aspak, Kolaksay, Marsaqet, Pollak, Skifarb, Taksak, Talestra, Tırqata, Tarqitay adlarının etimoloji izahlarına bəzi əlavələri də etməyi elmi cəhətdən lazımlı hesab edirik. Bunun həm Azərbaycan, həm də onun bir parçası olan Naxçıvan ərazisi toponimik adlarının, əsasən də şəxs-antroponimik adların tədqiqində elmi kömək olacağını düşünürük. Dilimizin ilkin yaranış forması əsasında bu adların tədqiqi, skiflərin birmənalı olaraq türk tayfaları olduğunu bir daha sübut edir.

Ariant. Q.Qeybullayev doğru olaraq adın “Ari” formasında “iranməşili” izahını təkzib edib, bu adı “Ərgən, evlənmemiş gənc oğlan” kimi izah etmişdir (207, s. 143). Fikrimizcə, adın ilkin variantı Arizant olmuş və Midiya tayfa adından gəlmişdir. Lakin onu tərcümə edən Q.A.Stratanovski sözü “Ariant” şəklində təhrif edib rus siyasətinə uyğun onu farslarla bağlayaraq “irandilli” kimi izah etmiş və istinadlarda da bu cür qeyd olunmuşdur. Qeyd edək ki, ad Ariant variantında da türk dilindədir və Arant adı ilə bir kökə malik

qədim və müasir dilimizdə “ərən”- “igid” kökü ilə eyni addır. Bu ad Alban dövlətində Arran, hazırda Arin, Arinar şəxs adları ilə müqayisə oluna bilər.

Aspak. Q.Qeybullayev adı “Zəkali bəy, knyaz” kimi izah etsə də, Midiyada işkuzların başçısı İşpakay, karaçay-balkarlarda İsbak, Volqaboyu tatarlarda İşbay adları ilə eyni kökdən olduğunu doğru göstərmişdir (207, s. 141). Biz adlara şəxs adları Asbay, Askımbay, Asanbay kimi adları da əlavə edə bilərik. Lakin addakı bak/bəy sözünün lulubi, kaspı, subı, tatabı və s. tayfa adlarının adlanmasındakı roluna istinadən biz adın “As bəyi” mənasında olduğunu düşünürük. Fikrimizcə, ad skiflərdən əvvəl, hələ m.ö. ən azı V minillikdə tarix səhnəsində olan As tayfalarından gəlməklə bu türklərin adını daşıyır.

Aykos. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu ad “Ay varisi” kimi izah edilsə də (207, s. 142), fikrimizcə, ad Kas tayfa adından yaranmaqla “Ay kasları” mənasını daşıyır. Ad Matay, Maday, Doray, Ayas və s. tarixi adlarla eyni quruluşa malikdir.

Kolaksay. “İranmənşəli” hesab edilmiş bu ad, Q.Qeybullayev tərəfindən “şanlı igid” kimi izah edilmişdir (207, s. 145). Lakin biz adın bulqarların bir qolu Kol tayfa adından gəldiyini düşünürük. Addakı ak-“uca”, say-“gənc” qədim türk sözləri ilə (66 s. 219) antroponim “Uca, gənc Kol” mənasında izah olunur. Ad türk tarixində yer alan Kültekin, Kulbaş, Kolmat, Herodotdun məlumatlarındakı Kolak-Kulaku, türk xaqanlığındakı Kuluq-Çur adları ilə müqayisə oluna bilər (207, s. 144).

Marsaqet. Fikrimizcə, bu ad birbaşa Massaget tayfa adından yaranmaqla onların adını daşımış, burada -s hərfir -r hərfi ilə əvəzlənmişdir. Q.Qeybullayev adı “qüvvətli bəbir” kimi izah edir. Qeyd edək ki, ad ilk dəfə müəllif tərəfindən izah olunmuşdur. Ad Massaki, Masqut, Massaqtat və s. adlarla müqayisə oluna bilər.

Skifarb. Bu ad, Q.Qeybullayev tərəfindən ilk dəfə “Ağıllı, möhkəm və fərasətli igid” kimi izah olunmuşdur (207,

s. 145). Lakin burada ad Skif+ar+ab yazılışındadır. Birinci komponent Skif tayfa adı **ər**-“igid”, **əb**-“bacarıqlı, mahir” (71, s. 207) qədim türk sözləri adı “Bacarıqlı skif əri” mənasında izah edir. Biz adın skif tayfa adından yarandığını düşünürük.

Pollak. Skiflərdə şəxs adı olan bu ad etimoloji izaha cəlb olunmadığından izah tərəfimizdən ilk dəfə olaraq verilir və onun Pal tayfa adından yarandığını düşünürük. Biz bu tayfa adına mənbə məlumatları və əski yazılarda “Pal”, “Pala”, bəzən də “Palay” yazılışlarında rast gəlirik (253, s. 406-418). Ad Xəzər, qırpaq və digər türk xaqanlarındakı Palaqur, Bulışad, Pulixan, Bulucan, Poluş və s. adlarla müqayisə oluna bilər (96, s. 69-71; 305, s. 22-26, 203-205)

Taksak. Biz bu adın skiflərin içində olan Sak tayfa adından antroponim kimi yarandığını düşünürük. Yuxarıda da qeyd olunan mənbələrdən də görüldüyü kimi saklar öncə Şu türkləri daha sonra skiflərlə ittifaqda tarixi proseslərə qoşulmuş, bir çox mənbələrdə skiflər “sak”, saklar isə “skif” olaraq təqdim edilmişlər (ətraflı bax, 253, s. 331-354). Q.Qeybullayev V.İ.Abayevin adı osetin dilindəki izahına türk sözlərinə istinadən əsaslı təkzib verərək onu “sayıq uşaq” kimi izah etmişdir. Biz adın qədim türk sözü **tak**-“mücüzəli” (48, s. 480) və Sak tayfa adından “Mücüzəli, qeyri-adi saklar” mənasında yarandığına əminik.

Talestra. Qədim türk dillərinə məxsus es-“zəka” (71, s. 606-608), bu gün də belə Osmanlı türklərində törə-“tayfa” kimi işlənən qədim türk tura-“tayfa” sözlərindən yaranan bu adın Tal türk tayfa adından “Zəkalı Tal tayfası” mənasında olduğunu düşünürük. Tədqiqatlarda ad “ali mənəsbli qadın” kimi izah olunmuşdur (207, s. 145-146). Ad Orxon yazıları və ümumtürk adlar sistemindəki Tolis, Talas, Talkan, Telsay, Talqar kimi adlarla müqayisə oluna bilər (99, s. 29, 42-43; 234, s. 388-390).

Tırqata, Tarqıtay. Bu şəxs adları qədim türk adları olsalar da, V.İ.Abaev, E.A.Qrantovski onları “iranməşəli” adlar hesab etmiş (278, s. 289, 306, 309), Q.Qeybullayev isə bu adları türk leksik vahidləri ilə “ağıllı”, “idraklı”, “çevik, cəld”

mənalarında izah etmişdir (207, s. 144). Fikrimizcə, adlar Türuk”, “Turuq” yazılışlarında Türk tayfa adından, it/at- “yer, məkan, yurd” və inancla bağlı Ay qədim türk sözlərindən yaranmaqla “Ay türklərinin yurdu” mənasındadır. Adlar ümumtürk arealındakı Turqutay, Turqut, Sarqintay, Türküt və s. şəxs adları ilə müqayisə oluna bilər.

Eyni üsul digər skif adlarına da aid oluna bilər. Skiflərin **Aqeris** adı da Alparuz adı ilə eyni kökə malik olub qədim türklərdə **ak**-“uca” və **er/ər**-“igid” **is/as** As tayfa adı ilə “Uca As əri, igidi” mənalandırır. Ad Akaras, Aqkuş, Aqbuqa, Bayuruz antroponim, oronim və hidronimləri ilə müqayisə oluna bilər. Eyni hal **Arpaqsay** adında da müşahidə olunur. Arpaçay coğrafi adı ilə eyni kökdən olub Ərbak, Arbak şəxs adları ilə müqayisə oluna bilən bu adda yalnız **-q** samitinin eleziyası-səsdüşümü müşahidə olunur və ad “Böyük, uca igid” mənasında prototürk dilində izah olunur.

Bütün bu adların izahı göstərir ki, istər Q.Qeybullayevin izahlarında, istərsə də tərəfimizdən verilən izahlarda adlar türk sözləri ilə tam açıqlanır. Bu isə skiflərin heç bir xalqa məxsus olmadığını, bir türk boyu olmaqla, adların da türk dilində olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur. Adlardakı əski türk sözləri və fonetik hadisələr Ə.M.Dəmirçizadə, Q.Qeybullayev, Ə.Rəcəbov, F.Zeynalov və b. tədqiqatlarında təhlil olunmaqla, eyni zamanda xeyli sayda sözlüklərdə də yer alır (ətraflı bax: 29, s. 52; 48, s. 486; 53, s. 170, 222; 163, s. 139; 207, s. 181-183; 234, s. 383, 385; 269, s. 82).

Bəs “skif” sözünün mənası nə ilə bağlıdır? Bu tayfaların adı və dil məsələsi daha bir mənbədə, 1984-cü ildə nəşr olunan və 57 min sözdən ibarət olan S.İ.Ojiqovun “Rus dili lüğəti”ndə Qara dəniz ətrafında yaşamış köçəri, atlı çöl tayfalarının ümumi adı kimi izah olunmuşdur (60, s. 642).

Lakin biz Skif sözünün etimoloji izahına nəzər salsaq, adın ilkin variantda qədim dilimizin birhecalı sözlər quruluşunun təkrarlandığını görürük. Adı Su/Şu+ kif/kap kimi hecalara bölsək, **Şu+kap** komponentləri ilə “Şu yurdunun

övladları” mənasında izah olunur. Bu halda skiflər Sak türkləri ilə bərabər qədim Azərbaycan ərazilərində m.ö. IV minillikdən mövcud olmuş Şu türklərinin varisləri olması bir daha təsdiq olunur. Bu tayfaların qolları ilə bağlı Naxçıvan ərazisindəki oykonimlərin mövcudluğu da bütöv Azərbaycan ərazisinin bir parçası olan bu ərazidə onları yerli tayfalar olduğunu tamamilə sübut edir.

1. PARALAT BOYLARI

Qədim Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixində xüsusi yeri olan skif prototürk boylarından bir qolu qədim Paralat tayfalarıdır. Qeyd edək ki, tədqiqatlarda Paralat boy adı “par”, “por” komponentləri ilə “boz”, “parıltı” mənalarında izah olunsada, biz bu adın qədim türk mifologiyası ilə bağlı olduğunu və sözün Böri-“qurd”, al-“uca”, at-“ölkə”, “yurd” qədim türk sözləri ilə formalaşaraq “Uca qurdların yurdu” mənasını daşdığını düşünürük (-F.R.). Bunu söyləməyə skif mədəniyyətində xüsusi yer almış QURD toteminin onların inancında geniş yer tutması sübut edir. Bu bərdə biz aşağıda ətraflı məlumat verəcəyik.

Paralat boylarının tarixi dövrü və siyasi proseslərə qoşulma tarixinə gəldikdə isə bu tarix tədqiqatlarda m.ö. VII əsrdən qabağa getməmiş (396, s. 17-21, 47, 93), onların Azərbaycanımızın tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisində yaşaması və naxçıvanlıların etnogenezindəki yeri, yaratdıqları toponimik adlar, sistemli şəkildə etimoloji və lingvistik təhlillərə cəlb olunmamışdır. Buna görə də bu problem məsələ günümüzədək aktual və vacib tədqiqat obyektı olaraq qalmaqdadır. Qeyd edək ki, azərbaycanlıların etnogenezinin öyrənilməsi istiqamətində əcnəbi, eləcə də türk tədqiqatçı alimlərimiz müəyyən fikirlər söyləsə də, Paralat boylarının ərazilərimizdəki adlarda izləri, eləcə də yuxarıda söylənən problemlər ətrafında araşdırmalar aparılmamış, Naxçıvan əraziləri ilə bağlılıqları qaynaqlara istinadən öyrənilməmişdir. Qədim tariximizə və bu tarixdə dilimizin keçdiyi təkamül

yoluna yenidən qayıdışımız, müstəqil dövlətimizin istər daxili, istərsə də xarici siyasətinin aktual problemlərindən biridir. Bu amillər nəzərə alınmaqla skiflərin bir qolu olan Paralat tayfalarının mənbələrdəki izlərini təhlil etmək, dil və tarix yönli müqayisələrlə bu tayfaların etnogenezimizdəki rolunu aydınlaşdırmaq, hazırkı dövrdə əsas məsələlərdən biridir. Bununla bərabər paralatlarla bağlı etnooykonimlərin etimoloji yəndən izahlarını vermək, dilimizin keçdiyi tarixi təkamül yolunu, eləcə də adlardakı inanc, məişət və etnoqrafiyamızla bağlı məsələləri aydınlaşdırmaq baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Paralat tayfalarının qədim Naxçıvan ərazilərində hansı tayfalarla birgə iştirakı da tədqiq edilməmiş, bu tayfaların əsl tarixi dövrü tam aydınlaşdırılmamışdır. Bu problem məsələlərə cavab tapmaq üçün öncə onların tədqiq məsələlərinə, daha sonra isə qaynaq məlumatlarına müqayisəli şəkildə nəzər salmaq istərdik. Fikrimizcə, bu yanaşma paralatların həm ərazisi, tarixi, həm də mənşəyi baxımından yeni fikirlər söyləməyə əsas verə bilər.

Skiflərin bir qolu olan paralatlar haqqında tədqiqatçılar ilk məlumat mənbəyi kimi təbii olaraq qədim Yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” əsərinə müraciət etmişlər. Burada yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Paralat boylarının qədim skiflərin Lipoksay nəslindən gəlməklə “Axvat” adlandığı, kiçik qardaşlardan-çar nəslindən isə, “Paralat” boyunun davam etdiyi qeyd olunur. Bundan sonra bu əsərdə inamlar və paralatlarla bağlı digər tarixi məsələlər də geniş şəkildə öz əksini tapmışdır (13, IV, 5-7).

Biz müqəddəs kitab “Bibliya”da skiflər haqqında məlumatlardan bəhs etdik. Burada isə paralatların kimmerlərlə ünsiyyəti və eyni soydan gəlməsi haqda belə deyilir: “...skif tayfaları onlarla dil və adət qohumları olan öz sələfləri kimmerləri özlərinə tabe etdilər” (7, Bitie 10, 1-3, s. 19). Qeyd edək ki, antik müəllif və qaynaqların verdiyi məhz bu məlumat üzərində Avropa və keçmiş sovetlər birliyinin dilçi, tarixçi

alimləri öz fikirlərini genişləndirmiş, skiflərin və onların bir qolu paralatların dili, mənşəyi, tarixi haqqında yeni konsepsiyalar sadalanan elm sahələrində müxtəlif versiyalarla öz əksini tapmışdır. Yuxarıda bu tayfa dilinin əsasən “irandilli” olaraq göstərilməsindən, Q.Qeybullayevin elmi təkziblərindən, eləcə də tədqiqatlarda bu tayfaların tarixinin əsasən m.ö. VIII əsrə aid edildiyindən bəhs etdik.

Ümumən türk tayfalarını iranlılara aid edərək, onların dilinin də “irandilli” olduğunu hər vəchlə “sübut” etməyə çalışan estoniyalı tədqiqatçı E.A.Qrantovski paralatlar haqqında da adətinə xilaf çıxış, skiflərin şəxs adlarını gah “hind”, gah da “irandilli” hesab etmişdir (343, s. 205).

B.A.Rıbakovun skiflər haqqında yazılarında biz onların bir qolu olan paralatlarla bağlı məlumatlara rast gəlirik. Burada müəllifin fikirləri belədir ki, böyük və çoxsaylı gücə malik olan bu tayfalar əsasən Dnepr çayı ətrafında məskun olmuşlar və skiflərin digər qolları məhz paralat tayfalarından başlanmışdı (455, s. 569).

Paralatların hansı mənşədən gəlməsi məsələsi Rəşidəddinin də məlumatlarında yer alır. O, Paralat sözünün “arlat” (aralat, arulat) yazılışında monqollardan gəldiyini qeyd edir (16, s. 169). Bundan sonra biz XVI-XVIII əsrlərdə özbək tayfaları arasında da Aralat tayfa adına rast gəlirik (98, s. 60, 182). Z.Həsənov isə özünün “Çar skiflər” kitabında Paralat tayfa adının etimoloji izahına geniş yer ayırmış, Sevortyanın lüğətinə istinadən xeyli müqayisə aparmaqla sözü “paralayan, parçalayan” kimi açıqlamaqla, sonda “balta” sözündən törəməsi ehtimalını irəli sürmüşdür. Onların əsl tarixi də elmi faktlarla təsdiqlənməmişdir (198, s. 28-40, 191; 336, s. 24-35, 187).

Ümumən Azərbaycan tarixinin etnogenezi məsələsində etnosların dili tarixi, yayım arealları haqqında xeyli elmi nəticələrə nail olan Q.Qeybullayev, paralatlar haqqında da yeni konsepsiyadan çıxış etmişdir. O, kimmer-skif-saklar haqqında xeyli sayda tarix və dil faktlarına müraciət etməklə, skiflərin Paralat tayfa adının İran alimləri tərəfindən “paradata”- “təyin

edilmiş” yozumuna elmi təkzib verərək, tuvin və oyrat türkləri arasında da **olet**, **elet** yazılışlarında bu sözün mövcudluğunu yazmışdır. Azərbaycanda **Ölət** coğrafi adının buradan gəldiyini, **“boro”** sözünün Altay dil ailəsində **“boz”** mənasında olduğunu qeyd edən müəllif, peçeneqlərin arasında da bu adın Borotolmat şəklində qaldığını göstərir. Digər skif boyları haqqında yeni aspektdən fikir söyləyən Q.Qeybullayev, bu adların da etimoloji izahına diqqət yetirməklə nəticədə skif boylarının nə İran, nə də slavyan mənşəli olmadığına dair tutarlı elmi təkziblər göstərmişdir (337, s. 308-311). Skif tayfaların dil məsələsinə toxunan tədqiqatçı onların bir türk olduğunu sübut etmiş, skiflərin **“türk xalqlarına aid”** olduqlarını ilk dəfə söyləyən P.İ.Şafarikin fikri ilə şərik olduğunu vurğulamışdır (207, s. 136, 140-145).

Onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, bu tayfa adı ilə Naxçıvana aid qədim sənədlərdə 9 məntəqə adı qeydə alınır və biz araşdırmalarda son nəticə olan tayfa adının **“por”** komponenti ətrafında araşdırmaya üstünlük vermişik. Bu sözü Q.Qeybullayev öz tədqiqatlarında **“bor yazılışında” Bor+al+at** və **“boro”** yazılışında Altay dillərində **“boz”** mənasında izah etsə də, hansı söz kökünə daha çox üstünlük verdiyini yazmır (337, 54, 308). Biz mənəbə və tədqiqatlarda bu komponentin **“böri”** yazılışında əski türk mifindəki **“qurd”**, **“por/par”** yazılışında isə **“ışıqlı”** mənalarına rast gəlirik (54, s. 82, 97, 207; 97, s. 268). Bu mənaya və əski türk boylarının adlanmasında üstünlük təşkil edən inanca istinadən biz adın **“qurd”** mifindən gəlməsi fikri üzərində dayanaraq, onun **“Uca qurdların yurdu”** mənasını doğru hesab edirik. Bunun qədim türk mifi ilə bağlı olduğunu bu tayfaların yaratdığı məntəqə adlarının mənaları da təsdiq edir. Qeyd edək ki, qədim Naxçıvan ərazisində paralatların yaratdıqları 9 məntəqə adı sənədlərdə qeydə alınır.

Parağa. Etnooykonim 1590-cı ilə aid sənədlərdə qədim Naxçıvan qəzasının Azadcirən nahiyəsində əski **as** və **tubi** türklərinin izini qoruyan, əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan

Üstüpu və Tivi kəndləri arasında qeydə alınır (89, s.178). Sonra məntəqə 1724, 1727-ci illərdə yenə də həmin nahiyə ərazisində bu dəfə Behrud və Tivi kəndləri arasında göstərilmişdir (89, s. 147; 116, s. 30-31). “qurd”

Bu məntəqə adının etimoloji izahına toxunan B.Budaqov və Q.Qeybullayev adı türk sözü **para**-“pul” sözü ilə izah etmiş (ətraflı bax, 153), A.Bağirov isə adı Para+ağa şəklində iki yerə bölməklə, **para**-“torpaq hissəsi”, “kənd” və **ağa**-“titul” komponentləri ilə “Ağaya məxsus torpaq” mənasında İran-fars dilində izah etmişdir (150, s. 178-179). Biz bu izahların doğru olmadığını düşünürük və “ağa” sözü fars dilində deyil, türk dilində ümumişlək sözdür ki, adın iki dildən formalaşması reallıqdan uzaqdır.

Biz məntəqə adının əski dil qanunları hesabına **Por+ak/ağ+a** şəklində formalaşdığını düşünürük. Bu komponentləri əsas götürükdə adın qədim türk dilində **por/börü**-“qurd”, **ak**-“uca” sözləri və **-a** “kiçiltmə” şəkilçisindən formalaşdığını görürük. Bu halda leksik vahidlərin etimoloji mənası “Uca qurd” kimi açıqlanır. Lakin biz prototürk sözlərinin şumer dilləri ilə paralelliyinə diqqət etdikdə **uk** komponenti və **a** saitinin “oğul” sözünü ifadə etdiyini də görürük (493, s. 58). Bu halda “Parağa” məntəqə adı “Uca par/böri oğlu”, “Uca qurd oğlu” mənasında heç bir söz artırmadan öz mənasını açır və paralat tayfa adından yarandığını sübut edir.

Paradaş (2 kənd). Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu ad B.Budaqov və Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında **para**-“parçalanmış”, daş-“daş, qaya” kimi götürülməklə təsviri xarakterlə “parçalanmış qaya, daş” kəndi kimi izah olunmuşdur (153, s. 98-100). Bu haqqında öz fikirlərini açıqlayan A.Bağirov isə adı para+daş komponentlərinə bölərək onları “irandilli” söz olaraq izah edib, addakı **para** sözünü fars dilində “kənd”, “**daş** sözünü isə yenə də fars dilində **dəşt**- “düzənlik” kimi götürüb ümumilikdə məntəqə adlarını “düzənlikdə yerləşən kənd” mənasında izah etmişdir (150, s. 177-178).

Lakin biz qədim türk dilinə dair sözlüklərə diqqət etdikdə, adın əski türk dili qanunlarına görə Para+daş komponentlərindən **bəp, ısa, isa, təd, zəş** səsəvzlənmələri ilə Böri+tış şəkildə formalaşdığını düşünürük. Təbii ki, bu sözdəki **daş** komponentinin müasir “daş” sözümüzlə heç bir əlaqəsi yoxdur və bir kəndin adının “parçalanmış daş” mənasında olması məntiqdən uzaqdır. Biz yazılarımızda bu komponentin **taz/tas/daz** formasında “keçəl, daz”, “eşik, bayır”, **töz** yazılışında “tayfa”, “tirə”, “nəsil”, **tuz** şəkildə “qonaqlamaq”, “düz”, “gözəllik”, **tüş** yazılışında “mötəbər”, **tıs** yazılışında isə “eşik, bayır” və “xalq, soy-kök” mənalarında olduğundan bəhs edib, M.Kaşğari, qədim türk dili sözlüyü, E.V. Sevortyanın sözlüklərindən nümunələr göstərmişik (48, s. 590, 676; 53, s. 296; 55, s. 676-677, 679; 71, s. 379, 806). Bu yazılarımızda sözlərin hansı mənalar daşdığı daha genişliyi ilə verilmişdir (253, s. 473). Biz Paradaş məntəqə adının paralatlarla bağlı olub Bōritiş şəkildə “Qurd soyu, kökü” mənası daşdığını düşünürük.

Pərnaqut. Protoazərbaycan dilini leksik vahidlərindən formalaşan bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə qədim Naxçıvan qəzasının Sisyan nahiyəsində əski Bus türklərinin adını daşıyan və əhalisi olmayan Bazur məzrəsi ilə əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Qarakilisə kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 183). Sonra məntəqə 1724-cü ildə yenə də Naxçıvan qəzasının Sisyan nahiyəsində (89, s. 149), 1728-ci ildə isə Naxçıvan sancağının Sisyan nahiyəsində “Pirnağut” yazılışında qeydə alınır (116, s. 33). Əgər diqqət etsək, ad 4 il ərzində müxtəlif səsəvzlənmələrlə təhrif edilmişdir. Bu amilləri əsas tutaraq biz adın ilkin variantda Böri+na+qut yazılışında olduğunu düşünürük. Bu halda etnooykonim türk dilləri üçün xarakterik olan **oə** səsəvzlənməsi ilə tayfa adı və **na-**“verdi, bəxş, etdi”, **qut-**“qüvvə, güc” qədim tük fel və sifət bildirən sözlərlə formalaşmış olur. Bu gün də biz “canında qut yoxdur ifadəsində” sözü “güclü mənasında işlədirik” (248, s. 32-41). M. Kaşğari sözlüyündə “qut” sözü “kut” yazılışında-

“var-dövlət, uğur” kimi mənalarla da izah olunmuşdur (55, s. 60). Fikrimizcə, etnooykonim “Qüvvətli paralatların-parların (qurdların) verdiyi, bağışladığı” məkan, yurd mənasındadır.

Pur. 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Bazarçayı nahiyəsində qeydə alınan (89, s. 167) bu məntəqə adında türk dillərinin fonetikasi üçün xarakterik hal olan **u** səsəvəzlənməsi müşahidə edilir. Etnooykonimin fars dilindəki “pur”- “oğul” sözü ilə (49, s. 502) heç bir bağlılığı olmadığı qənaətdəyik və söz **-i** saitinin düşümü ilə birbaşa Paralat tayfa adının ilk **par/pari/böri**- “Qurd” kəndi mənasında tayfa adı ilə formalaşmışdır (-F.R.).

Por. Bu ad da **Pur** sözü ilə eyni semantik quruluşa malik olmaqla 1728-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvan ərazisi olmuş, İrəvan qəzasının Dərələyəz nahiyəsində Gümüşçük və Ərsinc kəndləri arasında rast gəlinir (89, s. 60). Qeyd etdiyimiz kimi bu məntəqə adı da etnosun birinci komponentindən yaranmaqla türk inancından gələrək “Qurd” kəndi mənasında tayfa adından türk dilində yaranmış addır və ümumiyyətlə fars dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Parpi. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu ada 1590-cı ilə aid arxiv materialları əsasında tərtib edilmiş mənbə məlumatlarında təsadüf edirik. Ad o dövr Naxçıvan ərazisinə daxil olan Karbi nahiyəsində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan məntəqə kimi qədim Aran türklərinin adından yaranmış Aran məzrəəsi (insan yaşamayan xaraba kənd) yanında göstərilir (89, s. 163). Adın ilkin formada Böri+pi quruluşunda olduğunu düşünürük. Etnos adına qoşulan **pi**-“bəy” mənalı bu yazıyaqədərki dövr protoazərbaycan leksik vahidi, skif paralatların türk-Azərbaycan tayfa adı olduğuna danılmaz dil faktoru olmaqla, adın türk dili imkanları hesabına yarandığını göstərir. Bu komponent qədim türk Lulu+bi, Su+bi, Kas+pi, Sil+bi, skif tayfalarından Tras+pi, Arimas+pi bunlardan sonrakı minilliklərdə Kom+bi, Göytürk tayfalarından Tata+bi tayfa adlarını da formalaşdırmışdır (214, s. 98-108). Biz bu leksik vahidə Dokuz oğuz birliyinə daxil olan Ki+pi (506, s. 17.),

XVII əsrdə monqol türklərindən Turba+bi və b. xeyli sayda türk tayfa adlarında da rast gəlirik. Bu cür adlanma prototürklərin nominasiya-adlanma ənənəsi ilə tam eynilik təşkil edir və məntəqə adını türk mifik inancına uyğun “Qurd bəyi” mənasında izah edir.

Barat, Baratlı, Barat qışlağı. Adlar 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Abnik nahiyəsində bir kənd, bir əhalisi olmayan məzrə kimi, digəri isə yenə də Naxçıvan qəzasının Aralıq nahiyəsində 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərində Barat qışlağı və Barat kimi 3 məntəqə olaraq qeydə alınmışlar (89, s. 177-178). Adlar quruluşca eyni olmaqla və eyni mənə daşımaqla “Par yurdu, məkanı” yəni “Qurd yurdu, məkanı” mənasındadırlar. Burada yalnız bir etnooykonimə “qışlaq” coğrafi nomen-ad göstəricisi sonralardan artırılmış və adda tayfa adı ilə yanaşı **at**-“yer, məkan” sözü də adlanmada iştirak etmişdir (71, s. 284) Baratlı məntəqə adına isə -lı məxsusluq-mənsubluq şəkilçisinin sonralardan qoşulduğunu düşünürük.

Boralan. Naxçıvan qəzasının Aralıq nahiyəsində 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərində iki kənd olaraq biri də Boralanbulaqbaşı, digər adı isə Xeyrəddin olaraq göstərilmişdir (89, s. 178). Biz adın ilkin variantda Böri+al+an semantik quruluşda olduğunu düşünürük. Bu halda məntəqə adı-etnooykonim tayfa adı və al-“uca” (62, s. 349), eləcə də -an mənsubluq ifadə edən şəkilçi ilə formalaşmaqla “Uca qurdun” yurdu mənasında açıqlanır.

Pari. Ada Dəlilər kəndi yaxınlığında 1728-ci illərə dair siyahıda Naxçıvan qəzasının Karni nahiyəsində təsadüf edirik və əhalisi bütünlükdə azərbaycanlılardan ibarət olmaqla göstərilən bu adın (89, s. 49) ilkin variantda Böri olduğunu düşünürük. Sonralar bir adı Piri-Qayıb qışlağı olmaqla Naxçıvan qəzasının Vədi nahiyəsində qeydə alınır (yenə orada s. 50). Fikrimizcə, etnooykonim birbaşa tayfa adından Böri-Qurd mənasında yaranmışdır. Adın sonundakı **-i** saiti qədim türk dillərində həm **er/ər** –“igid”, “kişi” mənalarında, həm də

irdi, erdi–“nail oldu” və işarə əvəzliyi kimi işlənmişdir (48, s. 211). Bu halda ad “O qurd əri” mənasında açıqlanır.

Böyük Meralar. Naxçıvan qəzasının Vədi nahiyəsində 1728-ci ilə aid arxiv sənədlərində Qarança və Qarança Şətli kəndləri arasında göstərilmişdir (89, s. 51). Ad “böyük” coğrafi ad göstəricisi ilə birbaşa **Qurd** adından yaranmış, **-lar** cəmlilik şəkilçisi ada sonradan əlavə edilmişdir.

2. YİRİK BOYLARI

Skif boylarının bir qolu olub tarixi qaynaqlarda və skif tayfaları arasında “**irik**” “**yirk**” kimi qeydə alınan bu boylar yunan tarixçisi Herodotun məlumatlarında da skif tayfaları “**İrki**” kimi adlanmaqla budinlərdən şimalda göstərilir (13, IV 6, 10, 13, 22, 90). Qeybullayev bu tayfalarda şəxs və toponimik adları geniş tədqiq edərək Şafarikə istinadən onların türk tayfaları olduğuna dair xeyli dil tarixi faktlar göstərmişdir (207, 136-149).

Bəs “**Yirik**” boylarının adı hansı mənanı daşımışdır? Qeyd edək ki, ümumən istər, türk istərsə də əcnəbi müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycan alimi Q.Qeybullayevdən başqa bu sözün mənasına toxunan olmamışdır. Onun tədqiqatlarında tayfa adının şimal türklərində “**İrkit**” kimi təkrarlandığı, bu adın İrkutsk şəhər adında da qaldığına dair dil faktları ilə rastlaşırıq. Lakin Q.Qeybullayev adların türk dilli xalqlarda təkrarlandığını yazsa da, sözün nə mənə daşdığı haqqında heç nə demir, onun etimoloji izahına toxunmur (207, s. 136-137). Ad tərəfimizdən ilk dəfə linqvistik təhlil edilir. Ola bilsin ki, bu adla bağlı yeni izahlar da ola bilər. Biz ada qədim türk sözlükləri ilə müqayisədə nəzər saldıqda bu adın qədim türk dillərində **yirük** yazılışında “gözəlliyini tam itirmiş” (52, s. 776, 794), **yerük** yazılışında isə “zərbə endirmək, zərbəçi” mənalarına rast gəlirik (48, s. 258). Fikrimizcə ad, mənbələrdə skiflər haqqında verilən “cəsarətli hücumlar edirdilər”, “sürətli zərbə endirmək bacarıqları var idi” ifadələrinə uyğun “zərbəçi bölüyü” olmuş və qədim adlanma da məhz tayfa adında bunu

xarakterizə etmişdir (-F.R.). Biz adın **Yerük** yazılışında olduğunu, **yerük** sözünün “zərbə endirmək, zərbəçi”, bu sözdə **uk** komponentinin isə “oğul, varis” (71, s. 607) mənasında olmaqla “Şöhrətli zərbəçi-yirik varisi” kimi izah olunduğunu düşünürük. Bununla bərabər dünya xalqlarının mifində biz Yerix tanrı adına da rast gəlirik. Bu tanrı adı “iyik”, “ıyık”, “ızık”, “ıdık” yazılışlarında Altay, Xakas, Qırğız, Tuvin, Çuvaş türklərində “hər şeyə qadir olan”, “fəth edən” tanrıdır (99, s. 598-599). Biz tayfa adının bu tanrı adından öz adını götürdüyünü düşünürük və tanrının xarakteri ilə bu tayfalara xas olan əlamətlərin üst-üstə düşdüyünü görürük. Qeyd edək ki, yiriklərlə bağlı məntəqə adların etimoloji izahları da fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir.

Yürəkir. Türk dillərinə xas **e~ü, ə~ü** səsəvəzlənmələri ilə 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Zebil nahiyəsində yaylaq kəndi kimi göstərilən bu ad (89, s. 181), Yirik tayfa adından və mənbələrdə **i- irdi, erdi** “məqsədinə çatdı”, “nail oldu” zaman şəkilçisi və fellə (53, s. 164) formalaşdığı qənaətdəyik. Etnooykonim bu əski türk sözləri ilə “Məqsədinə çatan yiriklər” mənasında izah olunur.

Qoyuyarak. Maraqlı bir elmi semantik quruluşa malik olub 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Karni nahiyəsində xaraba kənd kimi qeydə alınan bu ad da (89, s. 170) Yirik tayfa adının daşıyıcısıdır. Ad ilkin variantda **Kayı+Yerük** yazılışında **kayı**–“məhkəm, sərt” sifəti ilə (262, s. 259) “Məhkəm yiriklər” mənasında etnooykonim kimi formalaşmışdır. Lakin **kayı**–“məhkəm, sərt” sözü həm də omonim olaraq oğuzlarda Kayı tayfasının adı idi. Ola bilsin ki, bu ad hər iki tayfanın birliyini xarakterizə edən bir ad olmuşdur.

Əyrək (2 kənd). Bu adlar 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyəsində Şuranuz və Dügör, digər ad isə İrəvan qəzasının Karbi nahiyələrində Əliyarküs və Saat kəndləri arasında **ə~ü** səsəvəzlənməsi və **-i** saitinin düşümü ilə qeydə alınırırlar (89, s. 163, 170). Türk dillərində **-ə**

saiti yerinə bir çox hallarda **-e** və **-a** saitləri işlənmişdir. Biz **-e** saitinin “olmaq”, “ayaqda olmaq-sağlıqlı”, “ev” kimi fel, isim və sifət, **-a** saitini isə ədat kimi görürük (48, s. 1; 52, s. 167; 71, s. 220). Qədim türklərdə və elamlarda **e-** saitinin “ev”, **-i** saitinin “iç”, eləcə də irdi/erdi-“nail oldu”, -“çatdı, yetdi” və s. hərfi mənaları daşmasını (55, s. 164; 57, s. 264-267) biz dilimizin ən ilkin dövrlərinə aid bir hərfli səslə sözlər-fonomorfemlər kimi qəbul edirik. yeri gəlmişkən xüsusi qeyd etmək istərdik ki, Elam dilindəki çoxsaylı sözlər də qədim türk dilindədir və bu ciddi araşdırma tələb edir. Lakin rus dilində bu şəkildə bəzən ayrıca **fan/ban** formasında söz ifadə etməsi kimi hesablanır (273, s. 122; 479, s. 200-204). Biz məntəqə adlarının “Yiriklərin evi” mənasında olduğunu düşünürük.

Yığrığ. 1590-cı ilə aid sənədlərdə İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində Ələyöz dağına yaxın xaraba kənd, yaylaq yeri kimi göstərilən bu adda (89, s. 164) türk dillərinə məxsus **ızi**, **kəğ** səsəvəzlənmələri olmaqla (269, s. 41- 42) ad birbaşa tayfa adından yaranmışdır.

Karayeronq. Məntəqə adı 1724-cü ilə aid arxiv sənədlərində Naxçıvan qəzasının Abaran nahiyəsində Əbulxeyri kəndi yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 54). Addakı **ıze**, **kəq** səsəvəzlənmələri ilə yanaşı ilk **kara** sözü qədim türklərdə xeyli sayda mənə ifadə edirdi. Qara sözün qədim türk sözlüklərində “ulu”, “böyük”, “gənc, cavan”, “şər ruh” (54, s. 163; 55, s. 33) kimi mənalarla izah olunmuş, görkəmli dilçi alim A.Babayev sözün bu kimi mənalar da daxil olmaqla 16 mənəsini elmi baxımdan dil faktlarımızla izah etmişdir (141, s. 139-140). Bu məntəqə adı **-nq** qovuşuq samiti, “qara” sözü və tayfa adı ilə formalaşmaqla “Ulu yiriklər” mənasında izah olunur.

Püyirik. Qədim türklərdə **pi/pü**-“bəy” sözü yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Sub+bi, Kas+pi, Tata+bi kimi tayfa adlarının formalaşmasında, adlanmasında da iştirak etmişdir. Tayfa adı və **pi**-“bəy” sözlərindən yaranan bu məntəqə adı “Yirik bəyləri” mənasında izah olunur (207, s. 56) 1724-cü ilə

aid sənədlərdə bu məntəqə adı Naxçıvan qəzasının Dərələyəz nahiyəsində Obaköy və Keşişkənd kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 59).

3. ARİMASPİ BOYLARI

Skiflərin bir qolu olan Arimaspi tayfaları xeyli sayda tədqiqatçıların araşdırmalarında yer almış, onlar Arimaspi boyları haqqında Herodotun fikirlərini təhlil edərək bir qədər də özləri uydurma fikirlər söyləyib bu boyların “birgözlü” olduğunu, bunun alnın ortasında yerləşdiyi mifini uydurmuşlar. Lakin antik müəllifin yazılarını və onun bu barədə olan məlumatlarına ayrıca diqqət etdikdə, bu fikrin tamamilə yanlış olduğu təsdiq olunur. Herodot, III və IV kitabında bu tayfalar haqqında məlumat verərək yazır: “Avropanın şimalında çox qızıl olduğu söylənilir, ancaq mən qəti heç nə deyə bilmərəm. Deyilənlərə görə bu qızılları qriflərdən (tayfa-F.R.) təkgözlü arimaspilər oğurlayır. Skiflərin dediyinə görə **arima** sözü skiflərdə “tək”, **spi** -“göz” mənasındadır. Ancaq mən buna inanmıram ki, təbiətdə insanlar təkgözlü doğulurlar və digərləri ilə eyni formadadır” (13, III 116; IV 13, 27). Əgər diqqət etsək, burada müəllif ancaq eşitdiklərini yazır, bu fikri tam təsdiq etmir. Lakin bura istinad edən xeyli tədqiqatçı bu fikri həqiqi qəbul edib arimaspiləri “irandilli” hesab etməklə təkgözlü olduqlarını da tam təsdiq edib mif yaradırlar. A.M.Dovatur, D.P.Kallistov, İ.AŞişova yazılarında İ.Potoskiyin İssidonları uyqur türkləri, onları isə arimaspilər hesab etdiyini göstərmiş, arimaspilərin mənşəyi və dili məsələsinə toxunulmuşdur. Müəlliflər İ.Markvart, B.Roşer, M.Fasmer və digərlərinin fikirlərini təhlil edərək, onların arimaspiləri “irandilli”, B.Tomaşekinun hun və türklərin əcdadları, E.Filipsin isə türklər olduğunu göstərdiyini yazırlar (353, s. 254-257).

Bu məsələni də geniş və müqayisəli şəkildə araşdıran Q.Qeybullayev, əcnəbi müəllifləri D.R.Bolton, İ.V.Pyankov, S.P.Tolstov, K.F.Smironov və başqalarının fikirlərindəki İssidon skiflərin elə “irandilli” arimaspilər olması ideyasını geniş təhlil

etmiş, uydurmalara mənbələr əsasında elmi təkzib vermişdir. O, Esxil və Pliniyin, Pomponiya Melinin yazılarında arimaspirlərin təkgözlü olmaları ilə bağlı məlumatlarını təkzib edərək, tarixi faktlar göstərmiş və fikirlərini elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Müəllif eramızın I əsrində yaşamış Anieya Lukianadan misal gətirərək, M.Zakıyevin də fikrini əsas götürüb arimaspirlərin saçlarını qızıl lenta ilə bağladıklarını yazır. O, daha sonra o, **arimaspi** sözündə **arim**-“yarım”, **sepi**-“bir qədər açıq” sözlərinin türk dilində olduğunu və onların Qara dəniz ətrafında məskun olduqlarını göstərir. Müəllif bu tayfanı monqoloid hesab edərək **arimaspi** sözünün monqollardan gəlməklə **yarımsepi**, yəni “yarıörtülü”, “yarıaçıq göz” mənasında olduğunu qeyd edir (337, s. 294-295).

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də diqqət etmək istərdik ki, Arimaspi tayfalarının dil məsələsində V.I.Abaev və E.A.Qrantovskinin də siyasi cəhdləri çox olmuş, onlar ümumən skif tayfalarını “irandilli” hesab etmişlər (278, s. 288, 304 - 311). Lakin tədqiqatlardakı dil və tarixi faktlar bunun əksini təsdiqləyir və bu fikirlərin yanlış olduğunu üzə çıxarır.

Əgər bura qədər olan tarixi və dil faktlarına diqqət etsək, arimaspirlərin türklər olduğu, m.ö. II minillikdə tarix səhnəsində olmaqla, skif ittifaqında Midiya, o cümlədən onun qüdrətli əyaləti olan Naxçıvan ərazilərində də məskunlaşdıqları təsdiq olunur. Onların “yarımgözlü”-arimaspi ifadəsinə gəldikdə isə, fikrimizcə, skiflər, göstərilən monqoloid irqli deyil. Əgər bu belə olsaydı o zaman bütün skiflər monqoloid tipli olardılar. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, Herodot skiflər haqqında danışarkən “Skifiya” ölkəsinin bir hissəsini Xəzər və Qara dənizdən şimalda Don çayından aşağı, bir hissəsini isə bütövlükdə bu dənizlərin arasında göstərmişdir (13, I 105; IV, 1, 5-6, 17, 49, 123-125, 715; V 24; VII 10). Bu göstərilən ərazilər isə Qafqazdır və Monqolustandan xeyli uzaqdır. Onların birgözlü olması məsələsinə gəldikdə isə, fikrimizcə, Anieya Lukiana və M.Zakıyevin fikirləri doğrudur və

arimaspilərin “təkgözlü” kimi adlanması saçlarını qızıl lenta ilə bağlamaq adətlərindən irəli gəlmişdir.

Biz bu tayfa adında “Arimaspi” sözünün mənası haqqında da öz fikrimizi bildirmək istərdik. Əgər diqqət etsək, istər qədim as, naxər, türükkü, kuti, kas, hürrü, koman və s. türk tayfa adları, istərsə onlardakı çar, şəxs, tanrı, istərsə də toponimik adları əsasən birhecalı qədim türk sözlərindən yaranmışlar. Biz bu adı da şərti olaraq birhecalı olmaqla ayrıca leksik mənalı qədim türk söz köklərinə ayırısaq, o zaman tayfa adı **ar+im+as+pi** şəkilində bütövlükdə əski proto Azərbaycan sözləri ilə yaranmışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi **ar/ər-** “igid, kişi”, **im/em-** “sadə”, bəzən də “xeyrə aparən yol” (48, s. 41, 172), **as-** tayfa adı və “quvvətli”, **pi-** “bəy, cənab” sözləriylə ad “Sadə, igid As bəyi” mənasında izah olunur. Əgər adda birinci komponenti **arim** yazılışında əski mürəkkəb quruluşlu söz kökü olaraq götürsək, burada dil önü və dil arxası saitlərin əvəzlənməsi ilə **arim/arım-** “nişan, əlamət” və “ərən” (yənə orada, s. 52) sözü adı “As nişanlı ərən bəyi” kimi izah edir ki, bu da arimaspilərin aslarla bağlılığını sübut edir. Biz bu adın məhz belə adlandığını, skiflər ittifaqında qədim As tayfa qolunun da qaldığını düşünürük. Qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisində bu tayfa adı ilə bağlı iki oykonim-məntəqə adı qeydə alınır ki, onların da etimoloji mənaları “təkgözlü” ifadəsini tamamilə təkzib edir.

Əramus (məntəqə və nahiyə). 1590-cı ilə aid sənədlərdə İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Ballıca və Əraxus kəndləri arasında qeydə alınan bu adda (89, s. 160) **i≈a, a≈u** səsəvəzlənmələri müşahidə olunur. Tayfa adı ilə yaranan bu ad **pi-** “bəy, cənab” rütbə sözləri olmadan etnooykonim kimi mövcud olmuşdur. Biz birinci **ar+im/ar+ım** komponentlərinə “nişan, əlamət” və “ərən” mənalalarında rast gəlirik (48, s. 52). Bu halda məntəqə adı “As nişanlı, As əlamətli ər” mənasında izah olunur.

Ərmus. 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasında nahiyə adı (89, s. 176) kimi göstərilən bu ad 20 məntəqəni

özündə birləşdirirdi. Bu adda **-i** saiti düşməklə, **au** səsəvzlənməsi müşahidə olunur və Əramus məntəqə adı ilə eyni quruluşdadır. Ad **pi-**“bəy, cənab” rütbə bildirən söz olmadan “As nişanlı, As əlamətli ər” mənasında etnooykonim kimi formalaşmışdır.

Aramus. Bu məntəqə adı 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvanın İrəvan livasında olan Qırxbulaq nahiyəsində Terekevit kəndi yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 75). Ola bilsin ki, Əramus məntəqəsinin bir qrup əhalisi sonradan bu ərazidə məskunlaşmaqla əvvəlki məntəqə adını **əa** səsəvzlənməsi ilə təkrarlamışlar. İlkən görünüşdən adda türk dillərinə xas olan **ia**, **au** fonetik səsəvzlənmələri müşahidə olunur. Biz əski türk boylarının yaranmasında **ər** leksemının şəxs və tayfa adlarını ar+as, ər+sak, ar+al, ar+alat Ər+şad, Alp ər Tonqa, Ər Toğrul, Ər+tən, Ər+tünc yazılışlarında adlardan əvvəl və sonra gəldiklərini görürük. Fikrimizcə ad pi-“bəy” komponenti olmadan “Arimas” yazılışında olmuş, sonradan bu şəkildə təhrif edilmişdir. Adın etimoloji izahına tədqiqatlarda rast gəlmirik. Məntəqə adları birmənalı olaraq “Ar+im+as” şəklində etnooykonim kimi “As nişanlı, As əlamətli ər” mənasında formalaşmışdır.

4. KİMMERLƏR

QAM ƏRLƏRİ, şamançılıqla bağlı bu cür adlanan bu tayfa adı Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan əhalisinin təşəkkülü tarixində adları çəkilməklə, Herodotun da məlumatlarına “Kimmer” kimi düşmüş, m.ö. VII əsrdən əvvələ aid edilən bu prototürklər Rusiya ərazisinin cənubunda köçlə bağlı xatırlanırlar. Kpezin hakimiyyəti dövründə (m.ö. 560-540) onların bu ərazilərə və İoniyaya (Kiçik Asiyada əyalət) qədər gəlişi məlumatda işğalçılıqla deyil, qənimət əldə etməklə bağlı göstərilir. Daha sonra kimmerlər Ardisin Miletli (Kiçik Asiyada şəhər) işğalı dövründə köçəri skiflərlə ittifaqda xatırlanır və Kiaksarın (Midiya çarı, m.ö. 625-585) dövründə

kimmerlərin Asiyadan Avropaya qovulduğu, skiflərin Midiya ərazilərinə daxil olduqları göstərilir (13, I 6, 15, 16, 103).

Bundan başqa kimmerlər bir qrup qaynaq və tədqiqatlarda da geniş yer almış, bu tayfalarla bağlı xeyli tarixi məlumatlar verilmişdir. Biz “Ümumdünya tarixi” kitabının I cildində kimmerlərin ilk yürüşlərinin m.ö.VIII əsrə aid edildiyi, bir qisminin Qafqaz, Ön Asiyada qaldığı, digərlərinin isə m.ö. VII əsrdə Kiçik Asiyanın mərkəzlərini nəzarətə alması haqqında məlumatlara rast gəlirik. Burada onların Ana yurdu Qara dənizin şimalında göstərilir. Lakin Rus siyasətinə uyğun bu tayfalar prototürklər deyil, “iran”, eləcə də “frakiy” ilə qohum tayfalar olaraq qeyd edilir. Bu məlumatda kimmerlərin Urartunu süquta yetirdikləri və Kiçik Asiyanın xeyli ərazisinə nəzarət etdikləri də xüsusi vurğulanır (126, s. 529-531).

Y.Yusifov da öz araşdırmalarında kimmerlərin skit-skif-sak padşahlığı yaratmasını m.ö. VII əsrin I rübbünə aid edir. Onların Ön və Kiçik Asiya ərazilərinə, Urmiya ətrafına Qara dəniz sahillərindən Qafqazı aşaraq gəlişi və daha sonra Urartunu süquta yetirmələri burada Şimal Azərbaycanın bir hissəsinin də qatıldığı skit-skif-sak padşahlığının yaradılması əsərdə geniş yer alır (273, s. 355-356). Lakin bunun əksinə olaraq Q.A.Melikişvili kimmerlərin Dəryal keçidindən adlayıb Qafqaza girişini, Urartunu süquta yetirdiklərini m.ö.715-ci ilə, VIII əsrə aid edir. Bununla belə o da kimmerləri İran və frakiyalılara, trakiylərlə qohum tayfa hesab edir (415, s. 278-281). İ.Dyakonov isə Assur yazılarına istinadən onları Mannada yerli əhali olaraq “**qamir**” yazılışında göstərsə də, digər tədqiqatçıların fikirlərinə dəstək verməklə, o da bu tayfaları “irandilli” hesab edir (355, s. 1-5, 47-53).

Bütün bu məlumatlara dair öz fikirlərimizi də açıqlamaq istərdik. Əgər diqqət etsək, istər antik müəlliflərdə, istərsə də qədim qaynaq və tədqiqatlarda kimmerlər Qar269niz ətrafında məskun olan xalqlardır və onlar m.ö. VIII əsrdə Ön və Kiçik Asiya ərazilərinə daxil olub Urartu dövlətini məğlub edir, Urmiya ətrafında məskunlaşırlar. Dilləri isə əsasən “irandilli”

və bəzən də “frakiya və trakiylərə qohum dildir”. Bir qrup əcnəbi alimlərdən R.Fray, A.M.Dovatur, D.P.Kallistov, İ.AŞişova kimilərin tədqiqatlarında isə onlar “irandilli və iranlı deyil”, “türk monqol” dillidirlər və “kafqazlıdırlar”. Bu müxtəlif fikirlərə baxmayaraq, biz yuxarıda sak türklərindən danışarkən skif-sak-kimmer-sarmatların eyni ittifaqda olmaqla salnamə yazılara da bəzən skiflərin sak, kimmerlərin skif, sakların sarmat və massagetlər kimi düşdüyünü qeyd etdik. Sakların isə Şu türklərindən gəlməklə “Şu saka” dastanında bərabər yer aldıklarını göstərdik. Biz kimmerlərin də türk toplumunun ümumi adı olduğunu düşünürük. Əgər yadımıza salsaq, Qara dəniz ətrafından Aralıq və Xəzər dənizi arası Bəsrə körfəzinə qədər olan ərazilərdə tayfalar tamamilə prototürklərdən ibarət idi. Biz bir çox mənbələrdə və “Ümumdünya tarixi”nin I cildində 516-cı səhifədəki m.ö. IX-VII əsrə aid xəritədə də Qara dəniz və Aralıq dənizi arasındakı ərazilərdə kaskey, koman, kumax, subar, asmax, talay, turdi və s. tayfaların birgə ittifaqını və onların məskun olduqları ərazilərə skif və kimmerlərin yayıldığını görürük (126, s. 516; 253, s. 64-65). Kimmerlər sak və ckif sarmatlar məhz bu prototürklərlə birgə olub m.ö. IX əsrdə onları Urartu çarı İşpuininin hücumlarından qorumaq üçün şimal-şərqdən bu ərazilərə köməyə gəlmişlər. Burada o dövr İran deyilən nə dövlət, nə də dil mövcud deyildi. Digər tərəfdən əgər kimmerlər m.ö. XI əsrdə Ön və Kiçik Asiya ərazilərinə daxil olub Urartu dövlətini məğlub edirsə, təbii ki, öncə əraziləri öz təsiri altına alır, ya da ki, onlar bu ərazilərin tayfa birliklərində eyni mənşə və dilə malik böyük gücdürlər. Əgər belə olmazsa onlar Urartunu məğlub edib ərazidə Kimmer-Skif padşahlığını yarada bilməzdilər. Bu cür güc şəklində ərazilərə yürüşləri kimmerlərin m.ö. II minilliyin II yarısından böyük tayfa kimi formalaşdıqlarını tam olaraq sübut edir.

Tədqiqatları müqayisəli təhlil edən görkəmli alim Q.Qeybullayev, Herodot, Strabonun məlumatlarına istinadən, İ.Dyakonov, R.Fray, V.Livşisin və xeli digər alimlərin

tədqiqatlarını, eləcə də Assur, Akkad yazılarında tayfanın “qimmer”, “qamerraa”, “qəmər”, “qimirraa” kimi yazılışlarını geniş təhlil edib, doğru olaraq bunu qədim xalqların dil imkanları ilə bağlamışdır. Bununla bərabər müəllif, kimmerlərin ərazisi və dil məsələlərinə də toxunmaqla əsaslı tarixi və dil faktları göstərərək, kimmer çar adlarının etimoloji izahlarını da vermiş, ümumprototürk dil elementləri ilə müqayisələr aparıb, bu tayfaların bir türk boyları olduqlarını təkzibolunmaz faktlarla sübut etmişdir. Burada “irandilli” konsepsiyasına xüsusi diqqət yetirən müəllif, bu ideyanın yaratdığı qarışıqlığın əsas səbəbini rus, İran siyasi oyunundan irəli gəldiyini göstərmişdir (337, s. 317-319).

Müəllifin bu fikrinin doğruluğunu təsdiq edən bir faktı da əlavə etmək istərdik. Biz, m.ö. IX-VII əsrə dair qeyd etdiyimiz xəritədə rus alimləri Şubər/Subərlərlə bağlı ərazini “Şubria” yazılışında göstərməklə adın altında mötərizədə “Arme” sözünü yazıb guya bu adın ermənilərə aid olduğunu göstərməyə çalışmışlar (126, s. 516). Halbuki, o dövrdə ermənilər hələ Balkanlarda, Frakiyada idilər və “friq” adlarını dəyişdirməmişdilər. Bunu erməni müəllifləri Q.A.Kapansyan, özləri də yazırdılar ki, Onlar m.ö.VII əsrdə kimmerlərin təsiri ilə Frakiyanı tərk edib sakların rəhbər olduğu Hett əyaləti Hayasaya gəlmiş, burada “hayasa” adlanmışlar. Bundan sonra isə onlar Hayasa əyalətini m.ö. IV əsrdə tərk etmişlər ki, onda hələ “Ərmən” yaylasına köçməklə özlərini orada “erməni” adlandırmamışdılar və onların çarları saklardan seçilirdi (377, s. 163; 378, s. 150). Biz bu tarixi prosesin xəritə əksini yuxarıda göstərdik. Erməni müəlliflərinin özlərinin göstərdiyi bu tarixi prosesləri əks etdirən faktlar, rus siyasətinin yanlışlığını, ermənilərin tarix oğurluğunu ifşa etməklə, bu konsepsiyanın uydurma olduğunu da tamamilə sübut edir (-F.R.).

Bütün bu tarixi və dil faktları kimmerlərin bir türk boyu olmaqla skif, sak ittifaqında birləşməklə qədim ərazilərimizdə məskun olduqlarını və buradakı adlarda da öz izlərini qoyduqlarını təsdiq edir. Qədim Naxçıvan ərazisində mövcud

olan kimmerlərlə bağlı məntəqə adlarında bu tayfa adlarının izi ilə yanaşı, qədim türk dili elementləri onların əski türklərin varisi olmasını təsdiq edir. Bu konsepsiya istər dil, istərsə də tarixi faktlarla tamamilə özünü doğruldur. Adların etimoloji mənalarına diqqət etdikdə də biz bunun şahidi oluruq.

Gömür (2 kənd). 1727-ci ilə aid sənədlərdə eyni adlı bu məntəqələr “Kömür” yazılışında Naxçıvan sancağına tabe olan Sisyan nahiyəsində Əskəmor, Kamiyab, Dərəşahbuz nahiyələrində isə Kükü və Keçəzor kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 150; 116, s. 27, 33). Adlar **g≈k**, **i≈ö**, **e≈ü** səsəvəzlənmələri və **-m** hərfinin ixtisarı ilə birbaşa Kimmer tayfa adından yaranmışlar.

Kəmris. Bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan ərazisinə daxil olan İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Yeqavard, Pürtaq, 1724-cü ilin sənədlərində isə həmin qəzanın Qırxbulaq nahiyəsində Zak və Çatıqırani-zimmi kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 36, 159). Biz bu adda da **i≈ə** səsəvəzlənməsi və **-m**, **-e** hərflərinin düşdüyünü görürük. Məntəqə adı tayfa adı və **is/es**-“ağıl, zəka” qədim türk sözləri ilə (362, s. 13) formalaşmaqla “Zəkali kimmer” mənasında izah olunur.

Kamura. Bu məntəqə adı Naxçıvan ərazisinə daxil olan, İrəvan qəzasının Xıncırək nahiyəsində Kaltəpə və Baratlı kəndləri arasında 1724-cü ilə aid sənədlərində qeydə alınır (89, s. 47). Biz bu adda türk dillərinə xas olan **i≈a**, **e≈u** səsəvəzlənmələrini və **-m** hərfinin ixtisarını müşahidə edirik. Adın ilkin variantda Kimmer+a yazılışında olub, -a-“kiçitmə” bildirən şəkilçi ilə işləndiyini düşünürük (461, s. 168-169). Etnooykonim “Kiçik kimmerlər” mənasında izah olunur.

Gümürlü. 1724-cü ilin sənədlərində Naxçıvan ərazisinə məxsus olan İrəvan qəzasının Dərəçiçək nahiyəsində Eşşəkquduran kəndi yaxınlığında qeydə alınan (89, s. 53) bu ad da tayfa adından **-m** samitinin düşümü ilə yaranmışdır. Biz məntəqə adında türk dillərinə məxsus **g≈k**, **i≈ü**, **e≈ü**

səsəvzlənmələri ilə bərabər sonradan ada əlavə olunmuş **-lü** şəkilçisini də müşahidə edirik.

Qəmərli. Məntəqə adı 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Aralıq nahiyəsində bir adı da “Alqəmərli” olmaqla Atlı qışlağı yanında qeydə alınır (89, s. 70). Gümürlü adı ilə eyni quruluş və mənada olan bu adda türk dillərinə xas olan **gək, iə, eə** səsəvzlənmələri ilə bərabər **-lı** şəkilçisinin artımı izlənilir.

Qeyd edək ki, tərəfimizdən izahları verilən bu etnooykonimlər ilk dəfə olaraq etimoloji cəhətdən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Skiflər haqqındakı bütün məlumatların yekunu olaraq aşağıdakı elmi nəticələri qeyd etmək istərdik:

1. Skif tayfalarının ərazisi əsasən Xəzər və Qara dəniz arası olmuş, onlar m.ö. II minilliyin ortalarından göstərilən ərazinin, o cümlədən də Naxçıvan ərazisinin yerli sakinləri olmuş, məntəqə adlarında öz izlərini qoymuşlar.

2. Onlar m.ö. II minillikdən öz əcdadları olan prototürklərin yaşadığı torpaqlarda məskun olmaqla, öz əcdadlarının dilində danışmış və o dövrdə İran dili tarix səhnəsində olmamışdır.

3. Skif tayfaları arimaspiylər haqqında deyilən “təkgözlü” ifadəsi yanlış tədqiqatların nəticəsi olmaqla, monqoloid irqi ifadəsi də bu səthi tədqiqatlardan irəli gəlmişdir.

8. ŞIRAK TÜRKLƏRİ

Qədim Naxçıvan torpaqlarında çox qədim dövrlərdən öz izlərini toponimik sistemində miras qoymuş, onu günümüzə qədər adlarda yaşatmış əski türk tayfalarından biri də Şirak türkləri olmuşdur. Xeyli sayda əcnəbi və yerli alimlərimizin tədqiqat obyektinə çevrilmiş, bu tayfaların mənşəyi və dili istiqamətində müxtəlif aspektlərdən fikirlər söylənilmiş, adın etimoloji izahı, yayıldığı ərazi və dili haqqında fərqli nəticələr göstərilmişdir. Qeyd edək ki, bunların əksəriyyəti onların bir türk boyu olub, türk dilində danışdığına dair yetərli tarixi

faktlar göstərmişlər. Lakin bununla bərabər qaynaq məlumatlarında “Şirak”, “Sirak”, “Çıraq”, “Şir”, “Sir” kimi müxtəlif səs dəyişiklikləri və köklərlə qeydə alınan bu tayfa birliyinin Azərbaycan, eləcə də Orta Asiya türkləri və Volqa, Don çayları ətrafında məskunlaşmış qədim türklərlə bərabər başqa türk xalqlarının təşəkkülündəki izləri də araşdırmalarda yer almışdır. Şirakların bu geniş arealda yayımı və mənşəyi, yeri barədə gərəqli faktlar olsa da belə, onların Naxçıvan ərazisində məskunlaşma tarixi və hansı kökdən gəldiyi, oykonimlərdəki izlər sistemli şəkildə tədqiq edilməmiş, yalnız son dövrlər (əsasən 2006- cı ildə) bəzi yazılarda bu barədə məlumat verməklə bir bölgədəki adlar, onların şiraklarla bağlılığı haqda müəyyən qədər məlumat vermişik (250, s. 98-114). Xüsusi qeyd etmək istərdik ki, digər türklərdən fərqli olaraq şiraklar ucsuz-bucaqsız türk ellərinə səpələnmiş, minlərlə yer adlarında öz izlərini qoymuşlar. Ümumtürk soyundan gələn Şirak tayfaları türk dili, adəti, inancı, mifik təfəkkürü yönündən xeyli maddi-mədəniyyət abidələri yaratmış, qədim Naxçıvan ərazisində də məskunlaşmaqla xalqımızın etnogenezində iştirak edərək, öz adlarını buradakı xeyli sayda məntəqə adlarında əbədiləşdirmişlər.

Bəs Azərbaycan, eləcə də onun bir parçası və ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazilərində bu tayfaların məskunlaşması tarixi, onların hansı prototürk ittifaqında olması, adının nə mənə daşdığı necə və kimlər tərəfindən araşdırılmışdır?

Öncə xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan ərazisi daxilində şiraklar görkəmli tədqiqatçılarımız Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, M.Seyidov, Ə.Quliyev və b., eləcə də türk alimlərindən F.Kırzioğlu və M.Ergin tərəfindən araşdırılmaqla, bu yazılarda onların bir qədim türk tayfaları olduğu və xalqımızın etnogenezində iştirakı haqqında elmi faktlar göstərilmişdir. Lakin avropalı alimlər R.Fray, N.Y.Maar, V.Miller, K.Neyman, F.R.Şipigl, N.Q.Adons kimlərin yazılarında şiraklar haqqında real faktlarla yanaşı səthi fikirlər

də yer almışdır. Bu istiqamətdə rus alimləri İ.M.Dyakonov, S.Q.Klyaxornı, N.V.Fedorov, V.B.Vinoqradov M.İ.Artamanov, B.V.Lunun, N.Nadejdin, N.İ.Veselevski və b. araşdırmalarında da müəyyən qərəzsiz tədqiqatlarla bərabər siyasi mövqedən “İrandilli” “İranmənşəli” kimi versiyalar da irəli sürülmüş, yanlış elmi nəticələr göstərilmişdir. Bu konsepsiya əsasən estoniyalı alim E.A.Qrantovskinin, eləcə də Y.A.Manandyan, V.A.Parsamyan kimi erməni alimlərinin tədqiqatlarında siyasi motivdən yer almışdır.

Bütün bu və digər müəlliflərin şiraklar haqqındakı məlumatları haqqında aşağıda ətraflı danışacağıq. Biz öncə antik tarixçilərin yazılarında şirakların necə yer alması, kimliyi və əraziləri haqqındakı məlumatları diqqət etmək istərdik.

Qədim Yunan tarixçisi Herodotun məlumatlarında Siciliya adasında Sirakuz adda şəhər adı ilə qarşılaşırıq. Burada sirakların kütləvi şəkildə yaşadığı və Sirak hökmdarlarının zalım olduğu qeyd olunur. Siyasi prosesləri şərh edən müəllif, onların məskun olduğu ərazilərə toxunaraq, döyüşlərdə sirakuzların Elor çayı vadisində Hippokarta məğlub olduqlarını, yeni tutduqları Kamarin şəhərini ona verib azad olduqlarını göstərir. Daha sonra o, Kasman şəhərindən qovulan Qomar adlanan tayfaların Sirakuz şəhərinə qayıdışını, sirakuzların Qelonun hakimiyyəti altına keçməsinə və onların bu hakimiyyət altında tezliklə dirçəlişini qeyd edir (13, III, 125; VII, 154-157). Bildiyimiz kimi Herodotun bu məlumatları m.ö. VI əsrin I yarısını əhatə edir. O dövrdə Siciliyadakı Şirakuz, Kasman, Elar şəhər və çay adları tamamilə əski türk dilində olmaqla “Uca işıqlı şirlər”, “Ulu Kas”, “El əri” mənələrindədir. Buradakı Qomar tayfa adı isə, fikrimizcə Kimmer boyları ilə bağlı addır. Biz Naxçıvan ərazisi oykonimlər sistemində Qomar adının eynilə Qomar, Qəmər, Qəmərli, Gümürlü kimi məntəqə adlarında təkrarını görürük (89, s. 53, 70). Məlumatdakı “Sirakuz” şəhər adı və “sirakuzlar” ifadəsinə gəldikdə isə biz eyni adda “Şirakuz” adına “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında X boyda rast gəlirik. Bu adı V.Bartold “Şerüküz”, O.Gökyay və

E.Rossi “Şürük”, M.Ergin “Şiroquvən”, H.Araslı “Şərük”, Ş.Cəmsidov isə “Şəzur” kimi oxumuşlar (30, s. 264). Əgər bu məlumata istinad etsək, Şirak boyları hələ m.ö. VI əsrdən də qabaq Siciliya adasına hərəkət etmiş, orada öz adlarıyla Sirakuz/Şirakuz şəhərini salmış burda kimmelərlə bərabər yaşamışlar.

Bu məlumatın təkrarına İtaliya haqqındakı m.ö. I minilliyə dair başqa bir mənbə məlumatlarında da rast gəlirik. Burada m.ö VIII-VI əsrdə yunan koloniyasının məskunlaşmasından bəhs olunur və onların Appenin yarımadasında Kumi, Sibaris, Taren və s. Siciliyada isə Messan, Akraqant şəhərləri ilə yanaşı Sirakuz şəhərini də saldıqları qeyd edilir (126, s. 629). Fikrimizcə, bu məlumat bir qədər təhrif olunmuşdur. Bütün tarixi proseslər göstərir ki, işğalçı dövlət işğal altına aldığı ərazini öz adları ilə adlandırır. Lakin burada yunanların Subar, Koman, Şirak tayfa adları ilə Kumi, Subar (addakı -is, os yunanlarda adlıq hal şəkilsidir-F.R.), Şirakuz şəhərlərini salması şübhə doğurur (-F.R.).

Biz Heradotun məlumatındakı Sirakuz adına Plutarxın yazılarında da rast gəlirik. Şirak türkləri haqqına maraqlı, eləcə də elmi cəhətdən əhəmiyyətli məlumatlar verən tarixçi, kitabın Solon bölümündə Böyük Dionisin adını çəkir, m.ö. V əsrin sonlarında onun Şirakuzlu-Sirakuzlu zalım hökmdar olduğunu qeyd edir və kitabın sonundakı izahda burada hakimiyyəti ələ keçirib öz çarlığını yaratdığını göstərir (37, s. 189, 562). Bu hadisə Siciliya adasında cəryan edir və bura şirakların yayıldığı ərazidir.

Daha bir yunan müəllifi Strabon ilk dəfə I əsrdə bu tayfaların adını çəkir, sarmatların bir qolunun şiraklar olduğunu yazır və Ön Qafqaz düzənliyini “Şirak düzənliyi” adlandırmaqla, qərb bölgəsini “amazonların Sirakena ölkəsi” kimi təqdim edir. O, şirakların vuruşqan və böyük bir gücə malik tayfa olduğunu göstərir (41, XI, 5, 2; XI, 5, 8). Şiraklar haqqında məlumat daha bir **antik müəllif Feofilakt Simokattanın “Tarix” əsərində də yer alır. Şiraklar**

haqqında maraqlı məlumat verən müəllif yazısında Atropatena ərazisində Şırağan əyalət adı olduğu, bu adın Sirak tayfa adından gəldiyi, onların eramızın I əsrində bu ərazilərdə yaşadığı və türkdilli olması, Atropatenanın Muğan ərazisində türk tayfalarının sıx yaşadığı geniş şəkildə qeyd edilir (19, s. 32-34, 75-78, 127-131).

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, elmi baxımdan maraqlı və tariximiz üçün xeyli əhəmiyyətli daha bir tarixi fakta eramızın II yüzilliyində yaşamış yunan müəllifi Polienun “Hərbi hiylə” əsərində rast gəlirik. Burada Şırağ şəxs adıdır, o, bir mehtərdir və qədim türk Saq/sak tayfaları içərisində yaşayır. Şırağ Daranını hücumunun qarşısını almaq və onu məhv etmək üçün Saksfor, Simari, Oamiris hökmdarlarının toplantısı, məşvərətində iştirak edir və onun ordusunu təkbaşına məhv etməyi öz öhdəsinə götürür. Əvəzində isə hökmdarlardan övladlarının, nəvələrinin yaşaması və mükafatlandırılmasına təminat alır. Sonra Şırağ, düşmən ordusunu aldadaraq səhraya aparır, orada onları məhv edir. Aclıq və susuzluqdan qırılacaqlarını başa düşən minbaşı **Raposbatın “bunu niyə etdin?”** sualına Sirak **“mən həmvətənlilərim saqları xilas etdim”, cavabını verir** (87, s. 34-35). Əgər biz bu toplantıdakı hökmdar adlarına diqqət etsək sak, subər, kimmer türk tayfa adları antroponim kimi işlənmişdir (-F.R.). Buradakı tarixi faktı da nəzərə alsaq, hadisələr m.ö. IV əsrdə baş verir. Şırağ tərəfindən işlənən ifadəyə diqqət etdikdə isə, **Sak və Şirak boyları eyni mənşədən gəlməklə bir prototürk tayfaları olub, eyni ərazilərdə yaşayan həmvətənlilərdirlər.**

Tarixi qaynaqlara rus, fars, erməni siyasəti ilə “erməni” tarixçiləri adında düşən V əsr alban tarixçisi M.Xorenli, öz məlumatlarında Valarşakın dövründə qədim Naxçıvana aid İrəvan ərazisində Şaraya oğulları və Şıraqel adda əyalət olduğunu qeyd edir (21, II, 8). Bu cür məlumatlar X əsr Alban tarixçisi M.Kalankatuklunun yazılarında da qeydə alınır. O, I əsr hadisələrini şərh edərkən, Uti vilayətində Sirxan məntəqə adını, Gisdə isə Zərqun dərə adını çəkir (35, I, VI, s. 13) ki, bu

adlar Şirak türkləri ilə bağlı adlardır. Biz XI əsr Alban tarixçisi K.Gəncəlinin də yazılarında VII əsr siyasi hadisələri ilə bağlı Şirak əyaləti, Şirak çarlığı, Şirakovan ərazi və Tanrı məbədi, Şirvan şəhər adlarına rast gəlirik (29, s. 69, 76, 80, 123, 134, 271). Bütün bunlar isə şirakların qədim Azərbaycanın xeyli ərazilərində məskun olduqlarına tarixi sübutlardır.

Bu istiqamətdə geniş araşdırma aparən V.B.Vinoqradov şirakların eranın 49-cu ilində Mitridat VIII Rim Vars ordusu ilə vuruşundan bəhs edir və Strabona istinad edərək onların m.ö. II yüzillikdə Qafqaza axın etdiyini göstərir (332, s. 108). Lakin digər bir yazısında isə o, arxeoloji qazıntılardan əldə etdiyi maddi-mədəniyyət nümunələrindən ortalığa çıxan elmi nəticələrə istinadən bu tarixi m.ö. IV əsrə aid edir. Göstərilən tarixi öz tədqiqatları əsasında təsdiq edən V.B.Vinoqradov qeyd edir ki, şirakların Şimali Qafqazdan tutmuş Sunçinin şərqinə qədər yayıldığı və məskunlaşdıqları dövr m.ö. III yüzilliyə aiddir, elmi nəticələr bu fikirlə bağlı heç bir şübhə yeri qoymur. Bütün bu məsələləri geniş təhlil edən müəllif, Şirak tayfalarının Önkuban, Önmanç sarmatları ilə eyni mədəniyyətə və maddi-mədəniyyət abidələrinə mənsub olması və bu ittifaqda digər türk tayfalarının iştirakı məsələlərinə də aydınlıq gətirir və elmi sübutlar göstərir (333, s. 61-70, 109).

Biz şiraklarla bağlı dil və tariximiz üçün əhəmiyyətli elmi fikirlərə Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarında da rast gəlirik. Qeyd edək ki, bu istiqamətdə yazılmış monoqrafiyalar bu gün də belə öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Görkəmli tədqiqatçı alim Q.Qeybullayev N.Q.Adonsun yazılarına istinadən Şuragel-Şirak əyalətinin Göyçə gölündən yuxarı, Vənənd ilə Ararat əyaləti arasında yerləşdiyini, Strabonun yazılarında onların Şimal qafqazda Sirak adlanan ərazidə yaşadığını qeyd edir. O, Sirak çarları Çorsin, Abak adlarını göstərməklə yanaşı, eləcə də “sirak” sözünü “rəqs edən kimi” təhrif edən V.İ.Abayevə tutarlı elmi təkzib verib onu tayfa adı kimi göstərir, sirak sözünü bir türk tayfa adı kimi versə də, mənasına toxunmur. Daha sonra o, P.K.Patkanovun

yazılarında sirakların m.ö. I əsrdə Qafqaza gəldiyini, IV yüzillikdə isə onların Azərbaycanın qərb bölgəsinə (indiki qondarma Ermənistan) yayıldıklarına dair fikirlər söylədiyini yazır (210, s. 104, 107-108). Bildiyimiz kimi o dövrdə bu ərazi ərəb mənbələrinin də qeyd etdiyi kimi qədim Naxçıvan torpaqları tərkibində idi. Başqa bir əsərində isə şirakların yayılma arealına, digər türk tayfaları ilə əlaqələrinə də, aydınlıq gətirən Q.Qeybullayev, hazırkı Alazan və İori torpaqları ərazilərinə iddialı olan gürcü alimlərinə tarixi faktlarla təkzib verərək, bu torpaqlar arasındakı ərazinin mənbələrdə “Şirak çölü” adlandığını yetərli elmi faktlar göstərir. Müəllif, tarixi məlumatları müqayisə edərək, Azərbaycan torpaqları olmuş hazırkı Ermənistan ərazilərində kəngər, basil, quqar və s. prototürklərlə yanaşı şirakların da məskun olduğunu, burada Şuragel, Şirak ərazilərinin mövcudluğuna dair faktlar göstərmiş, sonradan bu torpaqlara bulqarların köçdüyünü yazır. Bununla bərabər o, qədim Alban dövləti ərazisində Şirak əyalətinin, Cənub Azərbaycanda Şirak-Dex adda yerin olduğunu da qeyd edir. Ümumən bu istiqamətdə geniş araşdırma aparan müəllif, şirakların bir türk boyu olub Azərbaycan xalqının etnogenezində əsaslı rol oynadığına dair yetərincə elmi faktlar göstərmişdir. O, İ.M.Dyakonov, V.İ.Abayev, E.A.Qrantovski kimi bir sıra əcnəbi müəlliflərin “irandilli” konsepsiyasını türk dili sözlükləri, onların birləşdiyi türk ittifaqı və məskun olduqları ərazi baxımından rədd etmiş, bu tayfaların türk olduğunu elmi cəhətdən tutarlı faktlarla əsaslandırılmışdır (337, s. 195, 240-241, 344-349).

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, M.Seyidovun da şiraklar haqqındakı tədqiqatları əsaslı tarixi faktlara söykənən yeni elmi nəticələrlə zəngindir. Azərbaycan xalqının soykökündə duran tayfalardan birinin də şiraklar olduğunu qeyd edən müəllif, onların Sraq, Şıraq, Sir yazılışlarını şərh edərək, bu tayfa adının “sıraç, çıraç” kimi “ışıq”, “şüa buraxan”, “ışıqlı”, “parlamaq” mənasında olduğunu yazmışdır. O, şirakların oda tapınaraq adlarını öz inanclarında olan Şır

tanrı adından götürdüyünü, Saq, Varsaq, Arsaq, oğuzlarla qohum tayfalar olduğunu da göstərmişdir. Böyük imperiyası olan bu tayfaların m.ö. IV yüzillikdə ərazilərimizə yayıldığı haqda geniş məlumat verən M.Seyidov siraqların eramızın VII-VIII yüzilliyinə qədər tarix səhnəsində fəaliyyətini şərh edib, şirakların saklarla bir ittifaqda olmasına dair yetərli faktlar göstərmişdir. Strabon, V.B.Vinoqradov, M.İ.Artamanov, B.V.Lunin, N.İ.Veselovski və b. tədqiqatçıların yazılarını geniş və müqayisəli təhlil edən müəllif, onların ərazisi tarixi və dili haqında tam doğru nəticələr ortalığa çıxarmışdır. Burada Strabona istinadən şirakların Aros tayfaları ilə vuruşmasının onları zəiflətdiyi qeyd edilməklə, şirakların ayrıca xanlığı olduğundan, “Kitabi- Dədə Qorquti” dastanındakı “Şərkun” sözünün bu şiraklarla bağlılığından da bəhs olunmuşdur. Sonda bu tayfaların məskunlaşdığı ərazilərə toxunan M.Seyidov, tarixi faktlarla onların Orta Asiya, Kuban, Öncəqafqaz, Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycanda və bu torpaqdan qoparılaaraq Gürcüstana qatılmış ərazilərdə və hazırkı uydurma “Ermənistan” ərazilərində məskunlaşdıqlarına dair tarixi sübutlar göstərmişdir (262, s. 47-50, 52-60). Bildiyimiz kimi M.Seyidovun göstərdiyi İrəvan əyalətinin əraziləri isə qədim Naxçıvana aid torpaqlar idi.

Biz Ə.Quliyevin tədqiqatlarında da maraqlı bir tarixi faktla qarşılaşırıq. O, şiraklar haqqında məlumat verərək bildirir ki, S.Q.Klyaştorını apardığı tədqiqatlar nəticəsində yetərli sübutlarla **şirlər**, yəni **Şirak** tayfalarının sonralar adlarını dəyişib “Kıpçaq” adı altında çıxış etdiklərini göstərir. Müəllif burada onların Göytürk dövlətinin yaranmasında da fəal iştirakını ayrıca qeyd edir (214, s. 93).

Əgər diqqət etsək, tədqiqatlarda şiraklar əsasən sak tayfaları ilə birlikdə göstərilir. Bildiyimiz kimi Naxçıvanın Qızılvəng ərazisindən 1895-ci ildə N.V.Fedorov tərəfindən Sak türklərinə aid arxeoloji mədəniyyət nümunələri aşkarlanmışdır. O, bu əşyaların saklara aid olduğunu qeyd etməklə, onların tarixini əsaslı faktlarla m.ö. II minilliyə aid etmişdir (228, s.17-

18). Əgər diqqət etsək, Polienun “Hərbi hiylə” əsərindəki sakların tarixi ilə, Naxçıvan ərazisindən aşkarlanan saklara məxsus əşyaların tarixi arasında 1600 il zaman fərqi mövcuddur. **Bu fərq isə bir daha tarixi köçlərin cənubdan şimala doğru olduğunu sübut etməklə, tarixşünaslıqda yer alan “türklərin bu ərazilərə gəlmə xalq” konsepsiyasını da tamamilə rədd edir (-F.R.).**

Biz yuxarıda V.B.Vinoqradovun sarmat tayfaları ilə şirakların eyni qəbilə birləşməsində olması versiyasından bəhs etdik. Bu fikirlər M.İ.Artamanov, B.V.Lunun, N.I.Veselevskinin də tədqiqatlarında təkrarlanır. Onların Rastov, Don ətrafında arxeoloji qazıntıdan əldə etdikləri elmi nəticələr şirakların türk tayfası sarmatlarla eyni qəbilədən olduqlarını sübut edir. Bunu Önkuban ətrafındakı qəbir kurqanların maddi-mədəniyyət abidələri də təsdiq etməklə onların bu ərazilərdə m.ö. III əsrdən də əvvəl məskun olduqlarını göstərir (306, s. 93-131; 330, s. 341-373).

Siraqların istər tarixi, istərsə də əraziləri haqqında daha bir neçə maraqlı fakta qədim Orxon Yenisey yazılarında rast gəlirik. Tonyuquq abidəsinin qərb tərəfində 3-4-cü sətirlərdə belə bir ifadə ilə qarşılaşırıq: “TÜRK SİR BODUN YERİNTƏ BOD KALMADI”. Azərbaycancası: “Türk Sir xalqının-yurdunun yerində adam qalmadı”. Bundan sonra yazının cənub tərəfində 11-ci sətirdən oxuyuruq: “TÜRK SİR BODUN YERİNTƏ İDİ YORUMAZUN! USAR, İDİ YOKKISALIM”. Azərbaycanca: “Türk Sir xalqının yurdunda sahib olmasın. Varsalar da onları yox edək” (213, s. 40-41; 234, s. 117-118). İf269yə diqqət etsək, Sir tayfaları bir xalqdır və tayfaların xalq kimi formalaşması isə uzun bir tarixi prosesdir. Bu halda siraqlar bu ərazidə çoxdan məskundurlar, onlar bodun-vətən halındadırlar (abidələrdə “bodun” sözü həm “xalq”, həm də “vətən, yurd ” mənasını daşıyırdı -F.R.). Bundan sonra biz abidənin şimal tərəfində 61-62-ci sətirlərdə “İLTƏRİS KAĞAN, BİLQƏ TONYUKUK KAZKANTUK ÜÇÜN KAPAĞAN KAĞAN TÜRK SİR BODUN YORİDUKİ...”

cümləsi ilə qarşılaşırıq ki, bunun Azərbaycan dilində tərcüməsi: “İltəris kağan, müdrik Tonyukuku qazandığından Kapağan xaqan və türk Sir xalqı yaşamaqdadır” mənasındadır. İkinci cümlədə isə “TÜRK BİLQƏ KAĞAN, TÜRK SİR BODUNIQ, OĞUZ BODUNIQ İQİDÜ OLURUR” cümləsinin Azərbaycan dilində tərcüməsi: “Türk müdrik xaqanı türk Sir xalqını, Oğuz xalqını yüksəldib taxt sahibi edir” mənası daşıyır (213, s. 44; 234, s. 121). Əgər bu cümlələrə diqqət etsək, burada şirakların mənşəcə türk olması, tarixi proseslərdə çökməsi və dirçəlişi, yayım arealı haqqındakı məlumatlar elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu cümlələrdə şirakların İltəriş xaqan dövrü yaşadığı və bu müdrik xaqan hesabına şirakların oğuzlarla birgə öz xaqanlıqları olduğu təsdiq olunur. Bütün bu siyasi proseslər VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində indiki Monqolstanın Şimal şərq və Qırğızıstanın Kazü gölü, Selenqa çayı, Orxon-Yenisey, Turbaqaçay, Ulan Bator, Baykal gölünün cənub-şərq və qərb ərazilərində baş vermiş hadisələrdir (234, s. 8).

Qeyd etmək istərdik ki, ümumən Sak tayfa birliyinin müxtəlifliyi ilə bağlı mənbələrdə xeyli sayda maraqlı faktlarla rastlaşırıq. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, şiraklar əsasən sak/saq, sarmat ittifaqında təqdim olunur. Bibliyada da açıq şəkildə göstərilir ki, Sak boyları Skif-Sak çarlığında “Askenaz” kimi qeyd olunmuş və sak Qəmər-in-kimmerin “oğlu”dur (7, Bitie 10, 3. s.19). Əgər bu tarix Bibliyada yer alırsa təbii ki, hadisələr m.ö. minilliklərdə baş vermişdir. Bununla bərabər biz mənbə məlumatlarında sakların kimmer-skif-sak, şü-saka, skif-sak-sarmat ittifaqı birliklərində olduqlarını da görürük. Sakların sonradan Şirak və Sarmat ittifaqında da yer alması göstərilən bütün bu tayfaların eyni mənşə, dil və inanca sahib olduqlarını birmənalı olaraq təsdiq edir. Siyasi proseslər onların həm də tarixi baxımdan da eyni dövrün siyasi proseslərinin iştirakçıları olduğunu göstərir. Yuxarıda sak tayfaları haqqında məlumat verərkən bildirdik ki, onlar tarix səhnəsində m.ö. II minillikdən fəaliyyət göstərmişlər. Lakin bizə maraqlı görünən şiraklarla

bağlı tarixdir. Əgər şiraklar sakların içərisində yaşayırlarsa, tarixi məlumatdan görüldüyü kimi həmvətənlidirlərsə, onda Poliyeinin göstərdiyi şiraklar m.ö. IV əsrdə deyil, saklar tarix səhnəsində fəaliyyət göstərdikləri dövrlərdən, ən azı m.ö. II minilliyin sonlarından sak-şirak ittifaqında birləşmişlər. Digər bir tərəfdən yuxarıda qeyd etdik ki, sarmat türk tayfaları elə şirak türk tayfalarıdır və V.B.Vinoqradov da bunu təsdiqləyərək onların eyni maddi-mədəniyyət abidələrinə malik olduqlarını qazıntı nəticəsində əldə olunmuş dəlil-sübutlarla ortalığa qoyur. Bəs onda Şirak türk tayfalarının Naxçıvan ərazisinə, o cümlədən Şərur elində məskunlaşması hansı dövrlərə aid edilməlidir?

Öncə qeyd edək ki, M Seyidovun göstərdiyi faktda hələ VI əsrdə Alban ərazisində Qabecan vilayətində Şirac çölü (ərazisi 3730 km), Ararat ərazisində Şirac, Şiracavan və Şiracşad vilayətləri, Şirac kəndi, Azərbaycanın qərbində elə bu ərazilərə yaxın Şirac çölü yer adları mövcud idi (262, s. 54). Şiraklar haqqında “Şərur” düzü adını çəkən Alban tarixçiləri Eqişe və M.Xorenlinin də məlumatlarındakı fikri nəzərə alsaq (408, s. 69), şirakların ərazilərimizdəki məskunlaşma tarixi və Naxçıvan ərazilərinə köçü eramızın II yüzilliyindən xeyli qabağa gedir ki, bu da onların əsasən Naxçıvan ərazisində görünmə tarixinin m.ö. I minilliyin əvvəllərində baş verdiyini bir daha sübut edir. Biz adət və tarixi proseslərdəki yerini və məlumatlardakı faktlara istinadən şirakların Sak varisləri olduğunu düşünürük (-F.R.)

Erməni tarixçisi N.V.Arutyunyanın yazılarında biz bir məlumatla rastlaşırıq. O, Şirakan əyalətini erməni ərazisi hesab etmir və göstərir ki, bu ərazi Urartu yazılarında Eriaxi adlanırdı və özgə əraziyə aid idi (310, s. 116). Bu məlumatda türk dillərinə məxsus səsəvəzlənmə və səsdüşümünü eləcə də Urartu yazılarındakı dil imkanlarını nəzərə alsaq, “Eriaxi” adının əvvəlinə -ş samiti artırmaqla adı Şerixi-Şiraki kimi də oxuya bilərik. Fikrimizcə, Urartu dövlətinin m.ö. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərində tarixdəki yerini nəzərə alsaq (126, s. 513), eləcə də onun salnamələrinə o dövrdə düşən qədim

Naxçıvan torpağındakı Eriaxi-Şirakan ərazisinin tarixi ən azı m.ö. IX əsrə təsadüf edir. Bu faktlar müqabilində şirakların Naxçıvan ərazisindəki məskunlaşma tarixi ən azı m.ö. II minilliyin sonlarına təsadüf edir (-F.R.).

Bütün bu faktlar və məlumatlarla yanaşı Şirak və Sarmat tayfa adlarının etimoloji yozumlarına da diqqət yetirməyi elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

Öncə qeyd edək ki, istər tayfa adlarımız, istərsə də onları formalaşdıran əski türk sözləri əcnəbi müəlliflər tərəfindən “iran mənşəli”, “farsdilli”, “Şimali Qafqaz dil qruplu”, bəzən isə “tam anlaşılmayan” sözlər kimi izah olunmaqla tariximiz və dilimizdən uzaqlaşdırılıb, ehtimal şəkildə azlıqda olan xalqların tarixi və dilinə aid edilərək, tədqiqat əsərlərinə daxil etmişlər. Bu konsepsiya Şirak və Sarmat tayfa adlarından da yan keçməmişdir. Əcnəbi alimləri N.Nadejdin, K.Neyman, F.R.Şipigl, V.Miller, Y.A.Manandyan və b. sarmatların slavyan olması ideyasını ortalığa atmışlar (409, s. 113, 119 və s.). İ.M.Dyakonov, E.A.Qrantovskinin yazılarında isə, bu tayfa alar və onların dili əsasən “iranmənşəli” kimi onların əsərlərində ciddi-cəhdlə təsdiq edilir. Onlar bəzən də, bu tayfa adı və onların dillərini osetin dili ilə əlaqələndirərək, mənşəyini dolaşdırmağa səy edirlər. Sarmatlar haqqında V.İ.Abayevin də fikri səthi izahlarla nəticələnir. O, sarmatları “iranmənşəli” hesab edərək, adın mənasını “qara əlli, rəqs edən” kimi mənalarda izah edir (337, s. 195, 240-241, 344-349).. Bu fikrə öz etirazını bildiren alman tədqiqatçısı R.Fray, bu etimologiyani mübahisəli hesab etsə də, yeni fikir söyləmir (478, s. 217). Lakin bu izahın doğruluğunu fars sözlüyü də təsdiq edir. Biz Şirak, Sarmat tayfa adlarının ilkin **şir/sar** komponentinin fars dili sözlüyündə bənzəri olan “sari” sözünün bu dildə “gedən”, “hərəkət edən”, “yoluxucu” mənalarına rast gəlirik. Buradakı “səri” sözü isə “sürətli”, “tez” mənalarında izah olunur (49, s. 541, 555). Tayfa adındakı “mat” komponentinə gəldikdə isə belə söz ərəb-fars dillərində yoxdur. Deməli bu komponent “iranmənşəli” deyil, türk

dilindədir. Q.Qeybullayevin fikrincə bəzi tədqiqatçılar bu sözü türk soyu hesab edib “sarı” (sifət) sözü ilə əlaqələndirirlər və “mat” bu tərkibdə şəkilçi funksiyasını daşıyır (337, s. 334).

Bu istiqamətdə akademik İ.Əliyevin fikirlərində də bir qədər dolaşlıq müşahidə olunur. O, öz tədqiqatlarında **bat/pate** sözünü “ölkə” mənasında qəbul edib, onun Şumer və Elamlardan gəldiyini söyləsə də, nədənsə bu sözü kökünün “iranmənşəli” olduğunu yazır (296, s. 94). Təəssüflə qeyd edək ki, İ.Əliyevin bu fikirləri əcnəbi alimlərin ideyalarını təkrarlamış, şumer və elamların məişət, inancla bağlı, eləcə də isim, say kimi işlənən sözlərinin daha çox türk xalqlarında təkrarlandığı nəzərə alınmamışdır. Əksinə onların türk dövlətlərinə uyğun dövlətləri olması, farsların bu dövlətlərdən (m.ö. VI-IV minillik) çox sonra yarandığına dair yetərincə faktlar mövcuddur (380, s. 34). Bununla bərabər xeyli sayda digər Azərbaycan, Orta Asiya, Türkiyə araşdırıcılarının yazılarında farsların tarix səhnəsinə 5 min onlardan sonra (m.ö. IX əsr) gəldikləri nəzərə alınmamışdır. Lakin biz **bat/pate-** “yurt”, “-ölkə” komponentə yenə də faktlar əlavə edə bilərik ki, bu türk onomastik sistemində yüzlərlə tayfa və toponimik adlarda yer alır.

T.İ.Sultanaov Aral ətrafi bölgələrdə tayfa və yer adlarını araşdırarkən burada **kumat** (468, s. 44), S.M.Abramzonun qırğızların etnik tarixinə dair yazılarında **sermat, kasmət, dosmat** (283, s. 112, 116, 135), Altay və oyratlarda **almət, sarı-almət, kara-almət**, başqırtlarda **yurmat** (337, s. 334), digər türklərdə **tumat** (360, s. 138) kimi tayfa adları məhz bu komponentlə formalaşmışdır. Nümunə üçün hər bir sözə qoşulan “mat” komponentində **-m** hərfinin türk dillərində müşahidə olunan **-b** hərfi ilə əvəzlənməsini nəzərə alsaq, bu komponent bat- “ölkə, yurd” sözləri ilə eyni mənaya malik olacaqdır.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, ilkin yaranışda dilimizdəki sözlər əsasən birhecalı olmuş və bu gün belə ümumişlək sözlərimizə diqqət etsək, xeyli sayda sözlər birhecalı köklərin birləşməsi ilə mürəkkəb söz quruluşundadır. Əgər qədim türk sözlüklərinə istinad etsək,

dilimizdəki “oğul” sözü ok/oğ-“varis”, ul- “yurd” sözlərindən “yurdun varisi”, “ağac” sözü ağ-“uca”, aç-“açmaq” sözlərindən “açıb ucalan”, “ağsakkal” sözü ağ-“uca”, sa-“zəka”, kal- “ulu” sözlərindən “Uca ulu zəka” kimi birhecalı sözlərdən yaranmışdır. Biz onları müasir dilimizdə sadə isimlər kimi qəbul edirik (-F.R.). Bu izahları xeyli sayda sözlərimizə aid etmək olar. Bu hal eynilə fellərə də aiddir. Əgər biz onlara sonradan əlavə olunmuş -maq/mək məsdər şəkilçisini kənarlaşdırsaq, gəl, get, yat, dur, ye, iç, bax, yaz, cır, tik, sil, sev, gəz, tap, at kimi minlərlə hərəkət bildirən sözlərimizin də birhecalı olduğunu görürük.

Biz “bat/mat” sözünün hələ m.ö. V-IV minilliklərdə Hürri, Kuti, Lulubəy, Naxər, Türk/Türükkü tayfalarında da “Matu Hürri”, “Matu Naxru”, “Matu Lulu”, “Matu Türük-kü” kimi “ölkə, yurd, vətən” mənalarında “Hürri ölkəsi”, “Naxər ölkəsi”, “Lulu ölkəsi”, “Türük-kü ölkəsi” kimi işləndiyini görürük. Türk tayfalarının öz yurdlarını bu cür adlandırması Hett, Assur, Axiyava, Urartu yazılarına da bu şəkildə düşmüşdür. “Mat” komponentinin “yurt”, “ölkə” mənalarında olduğunu, qıpçaq, skiflərdə sarmat, tolmat kimi tayfa adlarında, Aşqabat, Arbat, Astabat, Ordubad kimi toponimik adlarda qaldığına dair xeyli faktlar göstərdik (Ətraflı bax, 253, s.109, 197, 217, 234; 452, s. 79-85).

Fikrimizcə bu qədimlikdən gələn “bat” sözünün ilkin forması “obat” şəklində olmuş, daha sonra sözdən -o saitinin səsdüşümü baş vermiş və söz “bat” şəklinə düşmüşdür. Qədim türk dillərində “at/t” hərfləri cəmlik ifadə etmişdir (253, s. 480). Bu halda “obat” sözü “obalar və oba yeri” mənasında türk dilindədir. Bu gün də biz “abat”, “abadanlıq” sözlərini işlətdikdə evlər, binalar olan yerləri mənasında insanların məskəni nəzərdə tuturuq (-F.R.).

Bütün bunları nəzərə alaraq Şirak və Sarmat tayfa adlarının mənalarına diqqət edək. Şirak tayfa adındakı “şir” komponenti etnos adı olmaqla qədim türk inancına, mifik təfəkkürünə söykənən müqəddəs “ışıq” və “şüa”, “parıltı”

sözündən gəlir. Biz Şor, Saqay, Uyğur və digər türklərin dilində **şir, sır, çır, çar** sözlərinin bu gün də “ışıq”, “şüa” mənasında işləndiyini görürük (65, s. 103). Bu gün belə Azərbaycan dilində işlətdiyimiz “çıraq”, “çartılı ilə yanmaq” yəni işıq verə-verə yanmaq kimi sözlərdəki “çar” komponenti ümumtürk arealında işlənən “ışıq” sözünün sinonimi olmaqla müəyyən $\text{ç} \approx \text{ş} \approx \text{s} \approx \text{y} \approx \text{t}$ kimi fonetik dəyişikliklə yakut, türkmən, osmanlı və b. türklərin də dillərində işlənərkədir (269, s. 41-42, 47). Şirak adındakı sözün “ak” komponentinə gəldikdə isə biz onun orta yüzilliklərə qədər “uca”, “ucalmaq” mənalarında Nəsimi əsərlərində, “Dədə Qorqud” dastanında “ağdın”, “ağdı” yəni “ucaldın”, “ucaldı”, “qalxdı”, “yüksəldi” formalarında rast gəlirik (137, s. 277; 239, s. 6-10). Bu gün belə “üzümə ağ olma” ifadəsi “Özünü uca tutma” mənasında ifadə olunur. Bütün bunlar isə “şir+ak” sözünü “uca işıq” mənasında izah edir ki, bu da qədim inanclarımızla, oda, işığa sitayişlə bağlıdır. Fikrimizcə, bu inancın təməli hələ m.ö. VI-IV minillikdə yaşamış şumerlərdən, daha sonra Subər türklərindən gəlir ki, biz bunlarda Şar tanrı adı ilə qarşılaşırıq (207, s. 54). Bu baxımda Sarmat türk tayfa adının etimologiyasına da yanaşsaq, eləcə də qədim türk dillərində söz köklərinin bir hecalı olmasına istinad etsək, tayfa adının Sar+mat şəklində formalaşdığı ortaliğa çıxarır. Buradakı “Sar” komponenti göründüyü kimi Şar tanrı adı ilə eynidir və Şir+ak tayfa adında şir/sır komponenti ilə eyni kökdə olmaqla yalnız $i \approx a$ səsəvzlənməsi ilə fərqlənir. Sözün “bat” komponentindən isə biz yuxarıda bəhs etdik. Qeyd edək ki, Q.Qeybullayev öz tədqiqatında “bat” komponentini “ölkə” mənasında qəbul etsə də, sözün dil mənsubiyyətinin naməlum olduğunu qeyd edir (210, s. 63).

Şirak-sak ittifaqına gəldikdə isə əgər qaynaq məlumatlarına istinad etsək, həm tarixçilər tərəfindən, həm də tədqiqatların nəticələrindən sak-şirak birliyi birmənalı olaraq təsdiqlənir. O zaman Naxçıvan ərazisində, eyni zamanda onun torpaqları olmuş İrəvan xanlığı ərazisindəki sak-sirak ittifaqı ən

azı m.ö. I minilliyin başlanğıcında, IX əsrdə aparıcı qüvvəyə malik olan köklü, yerli sakinlər idi. Əgər biz şirakların tədqiqatlardakı tarixini qəbul etsək, ortalığa belə bir məntiqi sual çıxıb bilər. Əgər mənbələr şirakları eramızın II yüzilliyində qəbul edirsə, bəs m.ö. IV əsrdə Dara ordusunu məğlub edən şirak kim idi? Digər bir tərəfdən əgər yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Urartu dövləti m.ö. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərində mövcud olmuşsa, eləcə də onun salnamələrində o dövrdə qədim Naxçıvan torpağında Eriaxi-Şirakan ərazisi qeydə alınarsa bunu hansı dövr tarixə aid etməliyik? Təbii ki, Urartu dövrü nəzərə alınmaqla, şirakların ərazilərimizdə məskunlaşması ən azı m.ö. IX əsrə təsadüf edir. Bu faktlar müqabilində şirakların Naxçıvan ərazisindəki məskunlaşma tarixi ən azı m.ö. II minilliyin sonlarına aiddir (-F.R.).

Bu faktlar müqabilində şiraklarla bağlı ərazilərə diqqət etsək, Şirak Dara qoşununa qarşı Uspada durur bu ərazi isə Orta Asiyadan Etil-İtil çayına qədər uzanırdı. Bundan başqa Şirak türk tayfaları şak-şirak, şirak-sarmat ittifaqında Ön Kubanda, Aşağı Volqa sahillərində, Şimali Qafqazdan tutmuş Labıdan qərbə Sinçinin şərqi qədər, Albaniya ərazilərində, Naxçıvanda və onun İrəvan əyalətində, İberiyada (Gürcüstanda), Azərbaycanın bir çox rayonlarında (ətraflı bax, 207; 262; 337), Özbəkistan və Türkmənstanda (472, s. 9-10) tarix səhnəsində fəaliyyət göstərərək minlərlə yer adı yaratmışlar. Göstərilən hər bir ərazidə bütöv Qafqazda, minlərlə yer adları, Cənub Azərbaycanda Şurkan, Suracetli, Çıraççı, Sarbanlar (Meşkində), Sarıderg (Xalxal yaxınlığında), Şoradel (Sərabda) Cerceli (Əhər), Cerlu, Cerzehun (Təbriz) (507, s. 168-172) və b. adlar şirakların izidir. Bununla bərabər itirilmiş torpaqlar da daxil olmaqla təkcə qədim Naxçıvan ərazisində Şirak tayfa adını daşıyan 38 etnooykonim mövcud olmuşdur ki, (89, s. 159-172) bu da onları yaradan Şirak tayfalarının böyük güc olduğunu sübut edir. Təbi ki, böyük bir türk tayfa ittifaqında olan sak-şirak, şirak-sirmat, bunların içərisində arsaqlar,

varsaqlar, basillər, bulğarlar, koman və kollar, peçeneq və oğuzlar bu birliyi yaradan dili və mənşəcə eyni olan tayfalar idi ki, bu tayfalar məhz bu geniş ərazini öz təsiri altına ala bilməşlər.

Qeyd edək ki, bir qrup erməni alimləri Şirkan, Şiroqovan, Şüragel kimi yer adlarındakı “kan”, “van”, “gel” komponentlərinə görə bu adları ermənimənşəli adlar olduğunu və o məntəqələrdə qədim ermənilərin yaşadığını iddia edirlər. Təbii ki, bu sadəcə ermənilərin bir uydurmasıdır və onlar Orxon-Yenisey, eləcə də digər türk ərazilərinə qədər yayılıb buradakı Kadırkan, Ötükən, Abakan, Türkan kimi yüzlərlə adı yaratmayıblar (99, s. 36, 38, 58-59, 144). Bəzən bunu türk araşdırıcılarının əsərlərinə “istinad” etməklə öz uydurma fikirlərini əsaslandırmağa çalışan ermənilər, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında “Uşun qoca oğlu Səkərəkın boyu”ndakı “Şerkun elindən” ifadəsini əsas götürürlər (30, s. 110). Bu ifadəni M.Erginin “Şirakuben” şəklində oxuması (501, s. 1-3, 225), F.Qırzioğlunun “Şirqovan” şəklində qeyd etməsi (511, s. 110), N.Q.Adons, V.A.Parsamyan kimi ermənilərin başabaş cəfəngiyatlarına meydan açmışdır. N.Q.Adons qeyd edir ki, tarixi Şirak əyaləti Ermənistanın Axuryan çayı vadisindədir (288, s. 225-226). V.A. Parsamyan isə “Erməni xalqının tarixi” kitabında bir-birini təkzib edən fikirlər irəli sürməklə “van”, “kan” komponentlərini də erməni dilində söz olaraq açıqlayır. Biz bu kitabdakı hadisələri olduğu kimi oxucularla bölüşmək istərdik. “Şirak erməni əhlisinin dəvəti ilə ruslar Şiraki tutdular” (442, s. 22). Söhbət XIX əsrin əvvəllərində rusların İrəvan xanlığını işğalından gedir. Müəllif daha sonra yazır: “Şuragel sultanlığı ləğv olundu, erməni rayonu olan Şirak da Rusiyaya birləşdirildi. 1829-cu ildə 2500 ailə-Kars erməni ailəsi Şiraka, (Gömrüyə) köçürüldü Şirak kəndi Pambak-Şüragel nahiyəsində idi. Bu kəndin əvvəlki adı Gömrü, Gömrünün isə əvvəlki adı əhalisi ermənilərdən ibarət olmaqla Aleksandrapol idi” (göstərilən əsər, s. 28, 66, 114).

Əgər oxucu nümunələrin hər birinə diqqət etsə, bu yazılarda söylənilən fikirlərin bir-birini açıqca təkzib etməsinin şahidi olar. Ən əvvəl Şirakda “erməni” əhalisi yaşayır, yerli sakinlər “ermənidir”, sonra isə bura Karsdan 2500 erməni ailəsi köçürülür. O zaman sual oluna bilər. Bu kənd nə böyüklükdə idi? Əgər kənd uğrunda ruslarla yerli türklər vuruşurlarsa, orada əhali necə erməni ola bilərdi? Digər bir tərəfdən Şuragel erməni əyalətidirsə nəyə görə burada sultanlıq mövcuddur ki, onu da ruslar ləğv edirlər? Və nəhayət əgər Şirakın əvvəlki adı Gömrüdürsə onda bu məntəqə adı kimmer türk tayfa adındandır və bu tayfalar ərazidə m.ö. VIII əsrdə qeydə alınır (380, s. 36). O zaman m.ö. VI əsrdə bu əraziyə gəldiklərini iddia edən ermənilərin (378, s. 163) özlərindən əvvəl Aleksandrapolları haradan ola bilərdi?

Misallardan aydın görünür ki, Şuragel türk-Azərbaycan nahiyəsi idi və bu ərazidə sultanlıq mövcud idi ki, Şirak türk kəndi də bu nahiyənin tabeliyində olmaqla buranın qədim əhalisi kimmerlərlə birlikdə yaşayırdılar. Burada əgər xristianlıq mövcud idisə, bu ilkin Tenqriyanlıq dinində qalan “xristian” Qıpçaq türkləri idi. Bunu Parsamyanın özü də qondardığı kitabında təsdiq edir. O, yazır ki, Şirak Gömrü uğrunda 30 may 1807-ci ildə rus və türk orduları qızğın vuruşurdular (yenə orada, s. 24). Bütün bu tarixi faktlara istinadən nəticə olaraq deyə bilərik ki, Qədim Naxçıvan ərazisi olan bu torpaqlar prototürklərə aid olmuş şiraklar isə m.ö. II minillikdən bu ərazidə Şirak-Sak ittifaqında məskunlaşmışlar.

Bu ərazidə mövcud olan şiraklarla bağlı etnooykonimlərin etimoloji izahlarındakı qədim türk dili sözlərinin bütün ümumprototürk tayfa adları ilə bağlı etnooykonimlərində mövcudluğu da bunu tamamilə sübut edir.

Şərrur. Bu ad nahiyə və məntəqə adı kimi **აშა**, səsəvzlənmələri ilə Naxçıvanın Şərrur nahiyəsində 1590, 1724-cü ilin sənədlərində qeydə alınır (89, s. 72, 167). Biz yuxarıda qeyd etdik ki, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında “Uşun qoca oğlu Səkərəkın boyu”ndakı “Şərkun elindən”

ifadəsindəki “Şərkun” sözünü H.Araslı “Şərük”, Ş.Cəmşidov “Şəzur”, V.Bartold “Şeriküz”, O.Gökyay və E.Rossi “Şürük” kimi oxumuşlar (30, s. 110, 264). Türk yazarları M.Ergin dastandakı bu ifadəni “Şiroquvən-Şirokavan” şəklində oxumuş (501, s. 1-3, 225), F.Kırzioğlu isə “Şirqovan” şəklində yazıya almışdır (511, s. 110). Qeyd edək ki, 1988-ci ildə F.Zeynalov və S.Əlizadənin tərtibatı ilə nəşr olunmuş “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının sonunda ayrı-ayrı sözlərin izahını verən müəlliflər bu sözü Ermənistandakı Şirak yaylası adı ilə bağlamışlar (30, s. 264). Bütün bu müəlliflərin əsərlərində söz müxtəlif yazılışlarla göstərilmiş, lakin, etimoloji mənası açıqlanmamış, bu tədqiqatlarda ad sadəcə “Çöl düzənlik” kimi izah edilmişdir. Biz M.Seyidovun bir monoqrafiyasında M.Ergin, F.Kırzioğlu, O.Şaiq və b. istinadən maraqlı araşdırmalarla qarşılaşırıq. Müqayisəli təhlillərdən sonra müəllif, sonda bu sözün Şirak tayfaları ilə bağlılığına dair maraqlı faktlar və elmi fikirlər ortalığa qoyur (262, s. 53-55). Bu konsepsiyanın davamı olaraq S.Babayev öz tədqiqatlarında “Şəzur” sözünün qədim türk tayfa adından gəldiyini yazmış, lakin bu adı Çaruk türk taya adı ilə izah etmişdir (142, s. 55-59, 284 s.). Biz bu istiqamətdə Ə.Novruzlu və V.Baxşəliyevin tədqiqatlarında da yeni fikrə rast gəlirik və burada “Şəzur” sözü şiraklarla bir ittifaqda olmuş Sarmat tayfa adı ilə izah olunur (232, s. 166-167).

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, bu istiqamətdə daha geniş təhlillərə A.Bağirovun monoqrafiyalarında rast gəlirik. O, Q.Qeybullayev, S.Babayev, Ə.Novruzlu, V.Baxşəliyev, A.İmanlı, M.Elli, A.Rəhimov, Ə.Fərzəli kimi xeyli sayda tədqiqatçıların “Şəzur” sözü ilə bağlı çoruk, sarmat, əli-şərurlu tayfa adları və “çöl, düzənlik”, “ilahi nizə” və s. izahlarını müqayisəli təhlil edərək, sonda adın oğuzların Salur tayfa adından gəldiyini yazmışdır (150, s. 191-195). Biz bu mövzuya əvvəllər də toxunmaqla çoxsaylı mənbə məlumatlarını, tədqiqatçıların bu istiqamətdəki yazılarını müqayisəli təhlil edərək, adın Şər+il deyimində “Şir yurdu”, Şər+ur yazılışında isə “Şirlərin-şirakların tikdiyi yurd”, mənasında olduğuna dair elmi faktlar göstərmişik (250, s. 109-111). Yuxarıda elmi mənbələrə istinadən şirakların Sak, Sarmat, Oğuz

tayfaları ilə bir ittifaqda olduğuna dair elmi faktlar və salnamə yazılardan misallar da göstərdik. Bu baxımdan tədqiqatların doğru istiqamətdə olması da özünü doğruldur. Lakin biz türk tayfa adlarının yaranmasında mifoloji amili əsas götürərək Şirak və Sarmat tayfa adlarının Şar tanrı adından gəldiyini düşünürük. Bu baxımdan yenə də “Şəzur” sözünün Şər+ur yazılışında ur-“yurd” sözündən “Şar tanrısını qurduğu yurd” mənasında olduğu, bu tanrı adından öz adını götürən şiraklarla bağlılığı təsdiq olunur. Ur-“yurd” sözünə biz “Bilqamis” dastanı və M.Kaşğari sözlüklərində də uruk-“şəhər” , “yurd” mənalarda rast gəlirik (8, s. 8, 42, 44, 90; 52, s. 90). Bütün bu amillərə və Şar tanrı adı, ur-“yurd” sözlərinə istinadən biz adın “Şar yurdu” mənasında olduğuna düşünürük.

Zar (3 kənd). 1590, 1724-cü ilə aid sənədlərdə bu məntəqələr nahiyə və məntəqə adları kimi Naxçıvana aid İrəvan nahiyəsində Titul və Molla Həsən, Göyçə nahiyəsində Gənzək və Əlkovas, Zar nahiyəsinə isə Qarabulaq və Çərikni kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 55, 160, 180). Biz tədqiqat əsərlərində bu ada təsadüf etmirik. Diqqət etsək, məntəqə adı birbaşa Şar/Şir tanrı-tayfa adından coğrafi ad göstəricisi olmadan **şəz**, **işa** səsəvəzlənmələri ilə yaranmışdır və adın izahı ilk dəfə tərəfimizdən verilir.

Əlişar (2 kənd). Bu məntəqə adı 1590-cı ilin sənədlərində bir adı da “Əlişar” kimi Naxçıvan qəzasının Şəzur nahiyəsində Maqsudlu və Təngə kəndləri arasında göstərilir. Daha sonra biz ada 1724-cü ilə dair arxiv sənədlərində bir adı da “Maxtalı” olmaqla “Yuxarı Əlişar” kimi Naxçıvan ərazisinin İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində Qazançılı-Yengicə və Aşağı Noraşen məntəqə adları arasında rast gəlirik. 1727-ci ilin sənədlərində isə, yenə də Şəzur nahiyəsində “Yuxarı Əlişar” kimi bir adı da “Maxtalı” olmaqla Əxi Əhməd və Muğancıqi-Senili kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 37, 72, 168). Təbii ki, “yuxarı” coğrafi ad-nomen göstəricisi ilə bu adın iki kənddən ibarət olub “aşağı” adı ilə adlanması da təsdiq olunur. Biz başqa bir mənbədə “Aşağı Əlişar” kəndinə də bir adı da

“Muğanlı” olmaqla Ağəhməd və Muğancıq kəndləri arasında rast gəlik (116, s. 329). Bu sözün etimoloji izahına B.Budaqov, T.Əhmədov, A.Bağirov və b. tədqiqatçıların yazılarında “çay ağzının əks tərəfində yerləşən”, “çay ağzının əks tərəfi, mənəbin qarşısı”, eləcə də Əfşar tayfa mənalarında rast gəlik (150, s. 102-103; 153, s. 29-37). Lakin məntəqə adlarının əsasən tayfa adlarından yarandığını əsas götürərək biz addakı “al” komponentinə qədim türk dillərində “uca” və “ışıqlı”, **-i** hərfinə həm də lekseminə **irdi-** “nail oldu, məqsədinə çatdı”, eləcə də **ir-** “ər” mənalarına rast gəlik (48, s. 31, 211; 53, s. 164). Bu halda Şir tayfa adına qoşulub adı formalaşdıran komponentlərlə birgə ad “İşıqlı Şir əri” mənasında izah olunur ki, bu da qədim Şar tanrı mifinin əlamətlərini özündə daşıyan etnoykonimdir.

Sərkuni. 1590-cı ilə dair arxiv sənədlərində bu məntəqə adı Naxçıvan ərazisinin İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsinin Sarıvəng və Ərzincan kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 163). Ad tədqiq olunmamış və mənası haqqında hər hansı bir fikir söylənməmişdir. Biz burada türk dilləri üçün xarakterik olan **şəs**, **ısu**, **asə** səsvəzlənmələri ilə rastlaşırıq. Əgər adı köklərə ayırısaq ad **Şər+kun/kın+i** kimi komponentlərə bölünür. Bu halda Şər/şir tayfa adı, qədim türk dillərində **kın-** “qala” və **i- irdi, erdi** “məqsədinə çatdı”, “nail oldu” mənalarında fel və zaman şəkilçisidir. (53, s. 164). Bu komponentlər adı “Şarların qalası” mənasında izah edir.

Sürəmərək (2 kənd). 1590-cı ilə aid sənədlərdə bu məntəqə adı Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyəsində “Yuxarı” və “Aşağı Sürəmərək” yazılışlarında coğrafi nomenad göstəriciləri ilə Qalacıq və Nərkeş kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 164). Tədqiqatlarda məntəqə adları “Sürəmərək” yazılışında **sur** komponenti ərəb dilində “qala”, **mərək** isə “məlik” kimi şəxs adı olaraq göstərilmişdir. Ümumilikdə məntəqə adı “Məliyə məxsus qala” kimi izah olunmuşdur (150, s. 187). Biz adda -u saitinin düşdüyünü, onun ilkin variantda Sür+əm+ər+uk şəklində Şir tayfa adı və prototürk dil

elementləri ilə formalaşdığını düşünürük. Şir tayfa adına qoşulan **im/em-**“sadə xalq”, bəzən də “xeyrə aparən yol” (48, s. 41, 172), **ər-**“kişi, igid” **ik/uk-**“oğul, varis” (207, s. 142) qədim türk sözləri məntəqə adını “Şarların sadə igid oğlu” mənasında izah edir. Biz adda türk dilləri üçün xarakterik olan **şəs, aşü, eşə, uşi** fonetik səsəvəzlənmələrlə qarşılaşırıq.

Şürənab. Fikrimizcə, ad ilkin yaranışda Şir+an+ab şəklində Şir tayfa adı və qədim türk komponentlərindən formalaşmışdır. Etnooykonim “Şirakların evi” mənasında ab/eb-“ev” (55, s. 212) və an-“mənsubluq” şəkilsisi, bəzən də “bənzətmə” ifadə edən (170, s. 251) sözlərlə, eləcə də türk dillərinə məxsus **aşü, aşe** səsəvəzlənmələri ilə yaranmışdır. Bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərində Naxçıvan qəzasının, Naxçıvan nahiyəsində Mahmudabad və Xalisə kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 165). Ada tədqiqatlarda təsadüf etmədik.

Xınzırək. Məntəqə adı 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyəsində Gömür və Biçənək, 1724-cü ilə aid sənədlərdə isə Xınzırək nahiyəsindəki Gərəkkicik kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 46, 166). Biz K.N.Smironovun yazılarında bu adın “qaban” sözü ilə əlaqələndirildiyinə rast gəlirik (465, s. 118). A.Bağirov isə bu kənd əhalisinin Zəngəzurda yaşadıklarını və bura gəldikdən sonra əzəlki kəndlərinin adını yaşayış məntəqəsinə verdiklərini qeyd edir (150, s. 144-145). Bizim fikrimizcə bu məntəqə adı ilk variantda **kəx, aşi, şəs, aşe** səsəvəzlənmələri ilə Kan+şirək yazılışında olmuşdur. Oykonimdəki **kan/xan-**“məkan”, “yer”, “xaqan, knyaz” mənalı söz (207, s. 143) tayfa adına qoşulub adı “Şirək xaqanı” və ya “Şirək məkanı” kimi mənalarla izah edir. Biz şirəklərin dövrünü nəzərə alaraq adın “Şirək məkanı” mənasını doğru hesab edirik. Söz ümumtürk arealında Beyləqan, Balakən, Kadirkan, Ötükən, Abakan, Batiskan kimi yüzlərlə coğrafi adda təkrarlanmaqla bu mənanı daşıyır (99, s. 36, 38, 58-59, 144; 50, s. 11, 15, 71; 234, s. 387).

Anzır. (3 kənd). Eyni adlı bu məntəqələr 1590 və 1727-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Əlincə nahiyəsində Teyvaz və Xanağa kəndləri arasında “baş”, “orta”, “ayaq” coğrafi ad göstəriciləri ilə qeydə alınır (89, s. 182). Tədqiqatçıların yazılarında bu adların etimoloji izahına rast gəlmirik. Qədim qoç daşları və oğuz işarələrinin zəngin olduğu bu məntəqələrdəki tarixi işarələr məntəqələrin çox əski bir dövrdən mövcudluğunu sübut edir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, bu məntəqələrin ərazilərindəki qədim tanrı məbədləri İslam dinindən və xristianlıqdan xeyli əvvəllər burada Tanrı inancının əhalinin məişətində xüsusi rol oynadığını göstərir. Baş və Ayaq Anzır kəndlərində 600-ə yaxın evin xarabalıqları qeydə alınır (şəxsi müşahidə -F.R.). Biz bir çox yazılarımızda “Vəng” sözlərinin ermənilərlə heç bir bağlılığı olmadığına dair dil və tarixi faktlardan nümunələr vermişik. Bu yazılarda onların “Bəngü daş”- “Yazılı daş” olub türk Tanrı məbədlərinə aid olduğuna, “van”, sözünün “uca”, onun Vanq/vəng yazılışını isə “uca yazılı daş” mənasında olduğunu dair ümumtürk toponimik sistemindən də adlar göstərmişik (250, s. 71-74; 253, s. 477; 254, s. 233-242.). Bir məsələni xüsusi qeyd edək ki, 1962-1965-ci illərdə sovetlərin mərkəzləşmə siyasəti ilə kəndlər Xanağa kəndi ərazisinə köçürülməklə, başsız qalan tanrı məbədləri və vənglərdən ermənilər tərəfindən qarət edilməklə yazılı daşlar Ermənistana daşındı, məbəd və vənglər isə dağıdıldı (şəxsi müşahidə-F.R.). Təəssüflə qeyd edək ki, o dövr bu daşları tədqiq edən yox idi və sovet ideologiyası ilə onlar “xristianlara aid” edilirdi. Lakin bu hadisələrə məntiqlə yanaşsaq, vənglər ermənilərə aid olsa idi, yəqin ki, ermənilər sovet dövrü öz əlləri ilə onu dağıtmazdılar.

Adların daşdığı mənalara gəldikdə isə, heç şübhə yoxdur ki bu adlar Anu+sır leksik vahidlərindən qədim türk mifi ilə yaranmışdır. Biz adların Şirak tayfa adı ilə yanaşı Anu tanrı adını da özündə birləşdirməklə (100, s. 75) “Anu şirləri” mənasında formalaşdığına əminik. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Anu tanrı adı şumerlərlə bərabər kassi tayfalarında,

Altay xalqlarının mifologiyasında (207, s. 51) eləcə də Azərbaycan, onun bir parçası olan Naxçıvan adlar sistemində də geniş yer alır. İlandağ adında İl+Anu- “Anunun yurdu ”, Ordubad rayonu ərazisindəki Anaqut adında Ana+qut-“Qüvvətli Anu”, qədim Naxçıvan torpağı Karbi nahiyəsində Anadaur adında Anu+da+ur-“Anunun tikdiyi yurd” kimi adlarda bu mifik ad qalmaqdadır. Biz bu gün ümumişlək söz olan “Ana” sözüümüzün An+a-“Kiçik yaradan” mənasında olmaqla məhz qədim inanclarımızdan gəldiyinə əminik (-F.R.).

Şiranqoç. Məntəqə 1590-cı ilə dair sənədlərdə Naxçıvanın Vedi nahiyəsində Misir dərviş və Qaraxaç kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 173). Ad haqqında tədqiqatlarda hər hansı bir izaha rast gəlmirik. Fikrimizcə, bu ad ilkin variantda Şir+an+ aq+os quruluşunda **-an-**“mənsubluq şəkilçisi”, **ak-**“uca”, **os/uz-**“ağıl, zəka, müdrik” qədim türk sözləri və Şirak tayfa adından formalaşmışdır (71, s. 607; 253 s. 454,479). Buna əsas, qədim Azərbaycan, eləcə də ümumtürk sözlərinin əsasən birhecalı olması amilidir. Bu qədim türk sözləri ilə etnooykonim kimi sabitləşən məntəqə adı “Müdrik uca Şar-Müdrik uca Şirakların” yurdu mənasını daşıyır.

Şirvancıq, Şirvacıq. Bu məntəqə adları yalnız -n samiti ilə fərqlənirlər. Şirvancıq məntəqə adı 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvanın Abaran nahiyəsində Korqoçu və Dəngəvəng, 1727-ci ildə isə Şürəgəl nahiyəsində Sorgülü və Mahmudkən kəndləri arasında qeydə alınır. Şirvacıq kəndi isə Şürəgəl nahiyəsində Qalacıq kəndi yaxınlığında 1728-ci ilin sənədlərində qeydə alınır (89, s. 124, 127, 173). Biz Saklar haqqında məlumat verirkən K.Ptolomeyin Qafqazda Sakan və Suran adda tayfa adları haqqında məlumat verdiyini qeyd etdik (31, V 8 16) və onların sak, şirak tayfaları olduğunu yazdıq.

Bu amilə istinad edən Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında Sakan tayfa adını Sak (şak) adında saklarla bağlı izah edir. Lakin Suran tayfa adını Şarvan kimi ayrıca tayfa adı olduğunu yazan müəllif burada İ.Markvart, Yakut -əl Həməvi, İ.Cavaxişvili kimilərin sözü “Şarvan” Şar, sarmat kimi

“irandilli”, “qafqazdilli” izahlarını rədd etsə də, altay, teleut saqay, tuvin və b. tayfalaradakı sarar, saray, sarqay, sart tayfa adlarını Şarvan tayfalarına aid edir (337, s. 118-119). Bu izahlara baxmayaraq **şirak**, **sak**, **sarmat**, **qıpçaq** boylarının eyni ittifaqda “Şirak” adı ilə birləşdiyini əsas götürərək, biz adın Şirak tayfa adı olduğunu düşünürük. Göstərilən adlarda Şir tayfa adına qoşulan qədim türk sözü van-“məkan”, türk dilləri üçün xarakterik olan **b≈v** səsəvəzlənməsi ilə isə “ban” yazılışında “uca”, “üst” mənalarla qədim türk sözlüklərində rast gəlinir. Bu söz “Dədə Qorqud” dastanında Banuçiçək, eləcə də Bəni şəxs adlarında da qalmaqdadır. Günümüzdə bu söz dilimizdə işlənən “evin banında”, “xoruz banı” ifadələrində də bu mənəni daşıyır. Ada qoşulan **çauq** sözü isə qədim türk dillərində “qala” (262, s. 85), “çaq” yazılışında isə “böyük qüvvətli” (207, s. 140-166) və “özü”, “əsl” mənalarında işlənmişdir (48, s. 138, 322 ; 53, s. 335). Bu qədim türk-Azərbaycan sözləri adları “Uca Şar-Şirak qalası” mənasında izah edir.

Sərkovit. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adına 1724-cü ilə dair sənədlərdə Naxçıvanın Karbi nahiyəsindəki Batrınc və Ələkli kəndləri arasında rast gəlik (89, s. 37). Biz adda **iə** səsəvəzlənməsini müşahidə edirik. Məntəqə adındakı “ov” komponenti M.Seyidov tərəfindən “od” mənasında izah olunmuşdur (262, s. 79). Ada qoşulan, “it/at” sözü isə qədim türk dili sözlükləri və bəzi tədqiqatlarda “yurd, məkan” ismi, eləcə də “cəmlük” mənalarında təsadüf edirik (71, s. 284). Bu qədim sözlərimizlə məntəqə adı “Şirakların od yurdu” mənasında açıqlanır ki, bu da əski inancımızdakı Günəşə və oda sitayişimizi özündə əks etdirir.

Səragiğ. Məntəqə adına 1724-cü ilin sənədlərində Naxçıvanın Dərəçiçək nahiyəsində Görlük kəndi yaxınlığında təsadüf edirik (89, s. 53). Biz bu adda türk dillərinə xas **ş≈s**, **i≈a**, **k≈g**, səsəvəzlənmələrini izləyirik. Bunlar nəzərə alınmaqla ad Şirak+ağ yazılışında bərpa olunur. Addakı **ağ** sözü omonim kimi “kiçik, balaca” (170, s. 277), “Dədə Qorqud” dastanı,

Kaşğari, Nəsimi, V.Radlov, M.Seyidov və b. yazıları və sözlüklərində isə “ucalmaq”, “ağmaq” kimi fel, “uca”, “yüksək” mənalarında sifət kimi işlənmişdir (30, s. 35, 117-118; 52 s. 173; 262, s. 137). “Uca şiraklar” mənasını daşıyan məntəqə adındakı “ağ” sözü kas türkləri, Manna, Midiya tayfalarının adlar sistemində, göytürk və hunlarda Sol+ak, Harbaşip+ak, Şaqar+ak+tu, Am+ak+ar, Kar+ak+ku, Soqd+ak kimi tayfa və şəxs adlarında eyni mənada təkrarlanır (207, s. 60-61; 214, s. 98; 504, s. 91). Biz tədqiqatlarda adın izahına təsadüf etmədik.

Qarasur. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu adın tədqiqatlarda etimoloji izahına rast gəlmirik. Bu məntəqə adı biri də Qarasürü olmaqla hər ikisi 1724-cü ildə Naxçıvan ərazisinin Maku nahiyəsində Keşişarxı və Barduq kəndləri arasında göstərilir (89, s. 41). **Kara**-“ulu” sözü və **Sir** tayfa adından yaranan bu ad, “Ulu Şar- Şirak” mənasını daşıyır. Biz “kara” qədim türk sözünə “qara”-rəng (54, s. 163; 55, s. 33), “ulu, böyük”, “əzəmətli”, qazaq, özbək və uyğurlarda “yaman”, başqırd və tatarlarda “naçar, ələcsiz”, türkmənlərdə “pis” (50, s. 436-437), “Dədə Qorqud” dastanında isə “gənc, cavan”, mənalarında rast gəlirik (30, s. 50, 114). A.Babayev sözü 16 mənada izah etmişdir (141, s. 139-140).

Sircan. 1724-cü ilin sənədlərinə Naxçıvanın Göyçə nahiyəsində Qalacıq kəndi və kilsə yaxınlığında, qeydə alınır (89, s. 56, 70). Adlardakı **Şir/Şar** tayfa adı, **can/san**-“ad-san, hörmət” (48, s. 483) mənasında işlənən qədim türk sözündən ibarətdir. Fikrimizcə, ad bu komponentlərlə “Şöhrətli şarlar” mənasında izah olunurlar. Bu söz qədim türklərin **Şarsin**-“Şöhrətli Şar tanrısı”, **Telusin**-“Şanlı Tal”, **Ullucan**-“Şanlı Lulu” adlarında da təkrarlanmışdır (207, s. 83-84; 296, s. 64). Qeyd edək ki, burada kənd yanında eyni adda kilisə də qeydə alınır ki, biz bunların Tanrıçılıq dinində olduğunu düşünürük. Etimoloji izahlar ilk dəfə olaraq verilir.

Şirabad. Bu məntəqə adlarının da tədqiqatlarda izahına rast gəlmirik və adlar ilk dəfə etimoloji izaha cəlb olunur. 1727-

ci ilə dair sənədlərdə Naxçıvan ərazisinin İrəvan livasında Qırxbulaq nahiyəsində Yenicə və Kəmalə kəndləri arasında rast gəldiyimiz bu ad da (89, s. 75) birbaşa türk sözlərindən formalaşmışdır. Şar/Şirak tayfa adı və qədim **bat**-“ölkə” sözündən formalaşaraq “Şirak yurdu” mənasında izah olunan məntəqə adında **b≈m**, **b≈p**, **b≈v** səsəvəzlənmələri müşahidə olunur. Bu səsəvəzlənməsi xeyli sayda Aşqabad, Bataqay Batayask, Komat, Axvat və s. tayfa və yer adlarında **mat/bat/vat/pat** şəklərində təkrarlanır (99, s. 26-27, 40-41). Qədim salnamə yazılarında **Atropatena** kimi ölkə və s. adlarda da bu söz prototürklərlə bağlı işlənmişdir (450, s. 132-136).

Sərtabad. Tədqiqatlarda “sərdar” yazılışında rütbə və antroponim kimi götürülməklə XIV- XIV əsrlərə aid edilən bu ad (150, s. 58-59), qədim Naxçıvanın Qırxbulaq nahiyəsində 1727-ci ilə dair sənədlərdə Balaşlı Nəcli kəndi yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 75). Fikrimizcə, bu ad, qədim türk dilləri üçün xarakterik olan **a≈ə** səsəvəzlənməsi ilə Şar+ta+bat şəklində Şar/Şirak tayfa adı və qədim **ta/ti**-“kimək”, “məhkəm, əzimli”, **bat**-“ölkə” sözlərindən etnooykonim kimi sabitləşmişdir. “Şirak tikən yurd” və ya “Əzimli Şiraklar” mənasında izah olunan bu ad **ta/ti**-“kimək”, “məhkəm, əzimli” feli və sifəti ilə fərqlənməklə Şirabad etnooykonimi ilə eyni quruluşdadır. Etnooykonim 1590-cı ilə dair sənədləşməyə düşməmişdir.

Şürəgəl. Qədim tarixi dövrlə səsleşən, eləcə də **k≈g**, **a≈ə**, **i≈ü** səsəvəzlənmələri ilə Şirak tayfa adından və **el**-“yurd el” sözündən formalaşan (253, s. 462) bu mahal və el adı “Şirak eli” mənasında izah olunmaqla bir çox qaynaqlarda xatırlanır (356, s. 122, 130-139). Bu istiqamətdə K.Ptalomey və M.Xorenlinin yazılarını geniş şəkildə müqayisəli təhlil edən Q.Qeybullayev, yazılardakı məlumatlarda İrəvan xanlığı ərazilərində m.ö. adı çəkilən Şirak, Sirakan, Şirakqala əyalət və qala ərazilərində şirakların kompakt şəkildə məskun olduqlarını qeyd etməklə, bu ərazilərdə yaşayanların “Şoragel”

adlandıqlarını yazır. Müəllif, sözü doğru olaraq “Şirak eli” mənasında izah edir və bu ərazini yerli azərbaycanlıların “Şorayel” kimi adlandırdıqlarını göstərir (210, s. 106-107). Biz ada 1727-ci ildə Naxçıvanın Şürəgəl livasında (ərazi vahidi) bir adı da Sorgülü olmaqla Qaraqışlaq və Şirvancıq kəndləri arasında rast gəlirik (89, s. 124).

Şorlut. Bu məntəqə adı 1590 və 1724-cü ilə aid sənədlərdə Ordubad qəzasında nahiyə adı kimi sənədlərə düşmüşdür (89, s. 148, 179). Adın tədqiqatlarda etimoloji izahına rast gəlmirik. Yalnız A.Bağirov öz tədqiqatlarında bu adı formada “şor sulu yer” şəklində başa düşüldüyünü qeyd etsə də, doğru olaraq onun təhlilə ehtiyacı olduğunu göstərir (152, s. 183-184). Biz adın ilkin variantda **a~ə** səsəvəzlənməsi ilə Şar+lut yazılışında olduğunu düşünürük. Adın Şar tayfa adına qoşulan lut/lat sözləri M.Kaşğari sözlüyündə “saymaz, qorxmaz” mənalarında izah olunur (55, s. 237). Bu halda söz canlı ismə aid olmaqla adı “Qorxmaz Şar” mənasında izah edir. Biz bu izahın doğru olduğunu düşünürük.

Əndizar. Tədqiqatlarda etimoloji izahı qeydə alınmayan bu məntəqə adı 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində İncə və Miri kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 41). Məntəqə adının qədim türk mifi ilə bağlı olub **a~ə** **ş~z**, **t~d** səsəvəzlənmələri ilə An+ti+şar komponentlərindən təşkil olunduğunu düşünürük. Yuxarıda “Anzır” oykonimlərinin etimoloji izahı zamanı biz Anu leksik vahidinin qədim türk mifində yer aldığını, Anu tanrı adının şumerlərlə bərabər kassi tayfalarında, Altay xalqlarının mifologiyasında, eləcə də Qafqaz xalqları mifində yer aldığını qeyd etdik (100, s. 75; 207, s. 51). Bu adda Şar tayfa adı, An/Anu tanrı adı **ti-** “kimək” və “möhkəm”, “sarsılmaz” mənalı (48, s. 565) eski türk mifi və sözlərindən ibarətdir. Bu leksik vahidlər nəzərə alınmaqla etnooykonimi “Anunun sarsılmaz, möhkəm Şarı” mənasında izah etmək olur.

Zərdalı. Bu məntəqə adına bənzər Zərdab adı T.Əhmədov tərəfindən “ada” mənasında ərəb dili ilə izah

edilmişdir (170, s. 75-76). Lakin biz bu etimoloji izahı tam olaraq doğru hesab etmirik. Bütün dillərdə eyni yazılışlı omonim xarakterli sözlər ola bilər. Biz addakı **-lı** şəkilçisinin ada sonradan əlavə olunduğunu düşünürük. Fikrimizcə, ad türk dillərinə xas olan **ş≈z, a≈ə** səsəvəzlənmələri nəzərə alınmaqla (269, s. 40, 82) ilkin variantda **Şar+da/ta** yazılışında olmuşdur. **Şar** tayfa adına qoşulan **ta/da** komponenti qədim türklərdə “ta gəlməyəm, ta dağa qədər” kimi ifadələrlə gücləndirici ədat kimi işlənmişdir (48, s. 158, 525). Bu ədat **Şar** tayfasına qoşulmaqla onu izah etmir. Biz **da/ta** komponentinin **t≈d, i≈a** səsəvəzlənmələri **ti**-“kimək” və “möhkəm”, “sarsılmaz” mənalarında olduğunu düşünürük (48, s. 565) və adı “Sarsılmaz şarlar” kimi izah edirik. Məntəqə adı 1724-cü ilə aid sənədlərində Naxçıvan ərazisinin Maku nahiyəsində Hacıməkə və Muradlı kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 42).

Zərnətin. 1590-cı ilə aid sənədlərdə bu məntəqə Naxçıvan ərazisinin Dərəşahbuz nahiyəsində Şada və Köçəzor kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 167). Məntəqə adına A.Bağirovyn tədqiqatlarında **zərnə**-“əkin yeri”, **tun**-“təpə” sözləri ilə “əkin yeri təpəsi” mənasında rast gəlirik (150, s. 204). Lakin biz oykonimlərin əsasən taya adlarından yarandığına istinad edərək bu sözün **ş≈z, a≈ə** səsəvəzlənmələri ilə **Şar+na+tun** şəklində **Şar** tayfa adından yarandığını düşünürük. Biz qədim türk sözlüklərində ada qoşulan ikinci komponentə **na/ni**-“verdi”, “mənim” **“tun”** sözünə “ilk, birinci”, “sakit” və M.Kaşğaridə “örtük” mənalarında rast gəlirik (48, s. 586; 55, s.137). Bu türk sözləri ilə ad “Mənim ilk Şarım-şirakım” mənasında izah olunur və fikrimizcə, bu **Şar** tanrı inancının tayfa arasında ilk yayımı ilə bağlı addır.

Sarablı, Sirab. 1590-cı ilin sənədlərində qeydə alınmayan bu məntəqə adlarından Sarablı adına 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan ərazisinin Vədi nahiyəsində Sarı Musalı və Daşlıqaya kəndləri (89, s. 51), 1727-ci ilin sənədlərində Naxçıvan ərazisinin Sair Məvazi nahiyəsində isə Sərav və bir adı da Sirab kimi qeydə alınan məntəqə adına Nəhəcir və

Qahab kəndləri arasında rast gəlirik (116, s. 27). Q.Qeybullayev öz tədqiqatlarında xeyli sayda Naxçıvan məntəqə adlarını fars sözləri ilə izah etmişdir. O, Y.A.Rubinçikə istinadən Sirab məntəqə adını Sir+ab şəklində ərəb fars mənşəli söz kimi izah edərək onu “sirlı su” mənasında olduğunu yazmışdır (338, s. 101-105). Qeyd edək ki, bu versiya bir çox tədqiqatlarda da yer almış, A.Bağirov adı “baş su” mənasında fars sözü ilə izahını verərək, onun Sirab adlı fars tayfası ilə bağlılığını da ehtimal edir (150, s. 28-29, 97). Lakin biz yuxarıda Şirabad, Sərtabad, Sircan kimi bir çox adın Şir/şir komponentinə qoşulan **bat**-“ölkə, yurd”, **can**-“şan, şöhrət” kimi qədim türk sözlərinin qoşulduğunu görürük. Bu sözlərlə adlar “Sir yurd”, “Sir şan, şöhrət” mənalarında anlaşılmır. Deməli “sir” sözü fars dili ilə izah olunmur və canlı ismə-tayfa və şəxsə aiddir. Bu versiya ilə yanaşı əgər biz Şar/Şir sözünü tayfa adı kimi götürsək, o zaman qeyd etdiyimiz kimi adlar “Şir/şirak yurdu”, “Şanlı şirlər, şiraklar” kimi izah olunur. Biz bu adda da sözün ilkin komponentini **Sir** tayfa adı kimi qəbul edib **ab** komponentinə qədim türk sözlükləri ilə nəzər salsaq, onun **aba** yazılışında “ulu”, “əcdad” qədim türk sözləri olduğu üzə çıxır (48, s.1). M.Kaşğari də bu sözün Altay, teleut, cağatay, şor, saqay dillərində “ulu”, “əcdad” kimi işləndiklərini yazır (53, s. 86). Bu mənalarla yanaşı biz türk dillərinə “ev” sözümlərinin “əv”, “əb”, eb“, “ab”, “aba/oba” yazılışlarında dialekt variantlarına da təsadüf edirik (ətraflı bax, 50). Bütün bunlar nəzərə alınmaqla qətiyyətlə demək olar ki, Sirab, Sarablı adları “Ulu şirlər, şarlar” və “Şirlərin evi” mənalarındadır. Biz birinci etimoloji mənayı daha doğru hesab edirik. Fikrimizcə, adların sonunda –a saiti düşmüş, adlar ilkin variantda Siraba yazılışında olmuş, -lı şəkilçisi isə birinci ada sonradan əlavə edilmişdir.

Şirazlı. 1724-cü ilə aid sənədlərdə bu məntəqə Naxçıvan ərazisinin Vədi nahiyəsində Sarı Musalı və Daşlıqaya kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 51). Ad etimoloji izaha cəlb olunmayıb. Etnooykonimdəki -lı şəkilçisinin yenə də ada

sonradan əlavə olunduğunu düşünürük. Bu halda adın ilkin forması Şir+az/as şəklində olmuşdur. Şirak tayfa adına qoşulan **as**-“güclü, qüvvətli”, “müdrük” və s. mənalı qədim türk sözü, Orxon Yenisey yazılarında tayfa adı olaraq verilir və biz As tayfaları haqqında bir çox yazılarımızda bu haqda geniş məlumat vermişik (213, s. 20; 253, s. 454; 453, s. 132-136;). Etnooykonimə qoşulan **as** komponentinin burada “güclü, qüvvətli”, “müdrük” qədim türk sözü olduğuna inanırıq. Bu halda ad “Qüvvətli, güclü Şiraklar” kimi izah olunur.

Sürməli. Bu məntəqə 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan ərazisinin Sürməli nahiyəsində Keyti kəndi yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 63). Biz yuxarıda Şir tayfa adına qoşulan **im/em** qədim türk sözünün “sadə xalq”, bəzən də “xeyrə aparan yol” mənalarından bəhs etdik (48, s. 41, 172). Bu adda isə əksinə olaraq Şar tayfa adına qoşulan söz **ma/mə** formasındadır. Əgər türk dillərinə məxsus olan **b≈m, a≈ü ə≈i** səsəvəzlənmələrini nəzərə alsaq (321, s. 255), ad Şar+bi+li şəklində Şar tayfa adı, bi/pi-“bəy” (207, s. 56), -li son dövr əlavə olunmuş şəkilçi ilə “Şar bəyi” mənasında izah olunur. Qədim türk sözlüklərində sözün “**me**” yazılışı **O** şəxs əvəzliyi və “ona” mənasını daşıyır (48, s. 304). Bununla bərabər biz qədim türk dillərində sözün **mu-** “mənim” mənası ilə də qarşılaşırıq (207, s. 79). Onu da qeyd edək ki, **mu** sözü həm də qədim tunqus, mancur türklərinin dillərində omonim olaraq “su” mənasında da işlənmişdir (73, s. 548). Biz adın Sar+mu yazılışında olub “Mənim Şarım, şiraklarım” mənasında olduğunu düşünürük.

Şərablı. 1724-cü ilə aid sənədlərdə bu məntəqə Naxçıvan ərazisinin Sürməli nahiyəsində bir adı da Ağövrət olmaqla Əyricə və Ternəvit kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 63). Sarablı oykonimi ilə yalnız “ev” sözü ilə fərqlənməklə eyni kökə malik olan bu ad, **a≈ə**, səsəvəzlənməsi nəzərə alınmaqla Şir/Şar tayfa adı və əv-“ev” sözü nəzərə alınmaqla “Şir evi” mənasında izah olunur.

Şirəçi. Təbii ki, adın müasir dilimizdə “şirəçi” sözü ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Məntəqə adları artıq beynəlxalq aləmin də qəbul etdiyi kimi əsasən tayfa, antroponimik adlardan yaranır və fikrimizcə, elə qədim dövrlərdə də bu cür olmuşdur. Bu məntəqə 1733-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan ərazisinin İğdır nahiyəsində Şamdangələn və Alahacılı kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 68). Məntəqə adı **a≈o**, **k≈ç** səsəvəzlənmələri nəzərə alınmaqla Şirak tayfa adı və **i**-“iç”, irdi/erdi-“nail oldu” (253, s. 454, 463) qədim türk sözləri ilə etnooykonim kimi formalaşmışdır. Biz məntəqə adının “İç şiraklar” mənasında olduğunu düşünürük. Bu Oğuz türk tayfalarında da “İç oğuz”, “Dış oğuz” formalarında siyasi qurumu əks etdirirdi və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da qeydə alınır (ətraflı bax, 30).

Sörgülü. Tədqiqatlarda yer almayan bu məntəqə adının **a≈o**, **k≈g**, **u≈ü** səsəvəzlənmələri nəzərə alınmaqla ilkin variantda Şar+ku+lü komponentlərindən formalaşdığını düşünürük. Ada –**lü** mənsubluq şəkilçisi sonradan əlavə olunmuşdur. Ad Şar tayfa adı və **ku**- “şan-şöhrət” (48, s. 322), eləcə də “qismət, pay” sözü ilə (207, s. 82) “Şöhrətli Şar” və “Şarların payı” mənalarında izah olunur. Biz birinci mənaya üstünlük veririk. Məntəqə adına 1727-ci ilin sənədlərində Naxçıvanın Şürəgel nahiyəsində bir adı da Dərviş Əli olmaqla Qaraqışlaq və Şirvancıq kəndləri arasında rast gəlirik (89, s. 124).

Şərcuv. 1727-ci ilə aid sənədlərdə bu məntəqə Naxçıvan ərazisində Ordubad qəzasının Azadcirən nahiyəsində Nəsirvaz və Tivi kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 147). A.Bağirov tədqiqatlarında adı Sər+cu şəklində **-v** samiti olmadan “**sər**” fars sözü “təpə, zirvə”, yəni “baş” sözü ilə, “**cu**” komponentini isə “axar su, arx, kiçik çay” kimi mənalandırmaqla “təpədən, zirvədən axan su, arx” kimi izah etmişdir (150, s. 186). Bizə belə gəlir ki, ad ilkin formada, türk dillərinə xas olan **a≈ə** səsəvəzlənməsi nəzərə alınmaqla Şar+çuv/cuv yazılışında olmuşdur. Addakı Şar komponentinin türk mifindəki Şar tanrı adını daşımaqla Şirak-sarlarla bağlıdır. Addakı ikinci “**çuv**”

komponentinə gəldikdə isə biz bu sözə qədim türk dili sözlüklərində “qeyd”, “**cuvi**” yazılışında “şad, kağandan sonrakı rütbə”, “**cav**” yazılışında isə “şöhrət” mənasında rast gəlirik (48, s. 142, 157; 52, s. 162). Bu mənalara istinadən biz məntəqə adını “Şar şadı, böyüyü” mənasında izah edirik.

Bütün adların etimoloji izahları və onlardakı prototürk dillərinə məxsus qədim türk sözlərini, eləcə də mənbə məlumatlarını nəzərə alıb nəticə olaraq deyə bilərik ki, Sak, Sarmat, Skif ittifaqında olan Şir-Şirak tayfaları qədim Naxçıvan ərazisində m.ö. ən azı II minilliyin sonlarından məskun olmuşlar. Bunu ərazidəki saklarla bağlı arxeoloji mədəniyyət abidələri də tamamilə sübut edir.

9. MİDİYA TÜRKLƏRİ

Azərbaycan ərazilərində yaranan, öz qüdrəti ilə qədim Assur, Urartu dövlətlərini süquta yetirən, m.ö. II minilliyin sonları, I minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsində siyasi proseslərin mərkəzlərinə çevrilmiş qədim dövlətlərimizdən biri də Yunan tarixçisi Hərodotun kitabında əhalisi midiyalılar olmaqla göstərilən Midiya dövləti idi. Antik mənbələrin də göstərdiyi bu dövlətin etnik tərkibi bus, budi, arizant, patagen, struxat, maq, sonralar isə karx, pantimat, kadus, kaspi, matien, uti, qel, subar, doray (məlumatlarda doreyti) və s. türklərdən ibarət olsa da, bu tayfalar demək olar ki, “irandilli” kimi tarixi kitablarda yer almışdır. Hərodotun “Tarix” kitabını və verilən məlumatları rus dilinə tərcümə edən Q.A.Stratanovski rus siyasətinə uyğun bu dövləti “müasir Kürdüstan” kimi izah etmiş, ərazi olaraq onu Xəzər dənizi ilə Mesopotamiya arasında göstərmişdir (13, I 73, 96, 103; III 64, 92, s. 577). Halbuki, o dövrdə kürdlər bir tayfa kimi tarix səhnəsində olmamış, onlar yeni əsrin ortalarında Orxon-Yenisey yazılarında “türk tayfaları” olaraq qaynaqlarda qeydə alınmış, ümumən göstərilən ərazilərdə məskun olmamışlar (ətraflı bax, 234; 126; 127). Plutarxın Tarix kitabının I cildinin, “Femistokl və Kamill” başlığında isə, biz m.ö. V əsrin əvvəllərində Kserksin

dövründə midiyalıların Elladaya hücumu barədə məlumatla rastlaşırıq. Onun əsərinin II cildində, Aqesilay başlığında m.ö. V əsrdə mantuların-matayların spartalılarla, Kimon başlığında isə yunanlarla döyüşü haqqında məlumat verilir (38, s. 220; 39, s. 84, 272). Bu məlumatlarda fars adı çəkilməsə də, Q.A.Stratanovskinin məqsədyönlü fikirlərini təkrarlayan M.Tomoşevski bu əraziləri fars ərazisi kimi göstərir (yənə orada s. 84). Tarixi məlumatlardan bizə məlumdur ki, Midiya dövlətinin adı m.ö. 843-cü ildə Assur mənbələrində çəkilir. Təbii ki, o dövr sovet tarixşünaslığında siyasi məqsədlə bu dövlətin əhalisi “irandilli” midyalılar kimi verilirdi. Lakin, heç bir mənbə, antik tarixi məlumatlar, salnamələr o dövr “İran” adlı hər hansı bir ərazi və tayfa adını göstərmir.

Qeyd edək ki, Q.Qeybullayev bu konsepsiyanın əsasən əcnəbi alimləri E.Hersfeld, E.Speyzer, Q.Hüzinq, Y.Praşek, R.Qırşman, C.Kameron, R.Dayson, R.Fray kimi Avropa alimləri tərəfindən ortalığa atıldığını, daha sonra bu fikirlərin İ.Dyakonov, Q.Melikişvili, M.Poqrebeva, E.Qrantovski və b. rus tədqiqatçılarının da əsərlərinə adlandığını qeyd etmişdir. O, bu istiqamətdə bir-birini təkzib edən konsepsiyaların müəllifləri olan İ.Dyakonov, Q.Hüzinq, F.Xeninq, E.Qrantovski, A.Sumbatzadə və başqa tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüş yanlış fikirləri müqayisəli təhlil edərək, bəzi fikirlərin doğruluğunu təsdiqləməklə yanaşı, bəzi fikirləri müqayisəli təhlil edib, nəticələrin elmi əsası olmadığını, fikirlərin bir-birini təkzib etdiyini dil və tarixi faktlara söykənməklə sübut etmişdir (207, s. 15-20; 337, s. 25-41, 249-252).

Təəssüflə qeyd edək ki, bu cür yanlış faktlar İ.Əliyevin yazılarında da yer almışdır. O, bu dövlət adının mənbələrdə Maday, Elam dilində “Matape” yazılışlarında göstərildiyini qeyd etsə də (“Mata/ Mada bəyləri” -F.R.), onların tarix səhnəsinə “parsua” adında çıxan farslarla eyni vaxtda gəldiklərini göstərir. Əgər diqqət etsək, bu məlumatda midiyalıların farslarla qohumluğu fikri irəli çəkilir və sonrakı məlumatlarda İ.Əliyev midiyalıları “Qafqazmənşəli”, “Zaqro-

Elam” mənşəli, “elamdilli”, “irandilli” olaraq təbliğ edir. O, bir fikri də əsaslandırmağa çalışır ki, madaylarla ermənilər Hind-Avropa dil ailəsi tərkibində tayfalar olmuşlar və Elam dilində Midiya adının “makta” yazılışında göstərilən söz forması əsas kök olaraq “maq” şəklində olmuşdur (296, s. 29-31, 80-94, 96-99, 130).

Əgər İ.Əliyevin buradakı elmi fikirlərini müqayisə etsək, midyalılar “elamdilli”, “irandilli”, eləcə də ermənilərlə birgə Hind-Avropa dil ailəsi tərkibində

tayfalardır, mənşəcə isə Qafqaz, Zaqro-Elam kökənlidirlər. Naxçıvan-Naxər ölkəsi isə, o dövr Midiyanın qüdrətli əyaləti idi və buradakı tayfaların heç biri nə Hind-Avropa dil ailəsinə, nə də İran dillərinə məxsus tayfalar deyildilər. Bu haqda heç bir mənbə məlumatı qeydə alınmır. Bütün bu fikirlər müqabilində ortalığa məntiqi bir sual çıxır. Əgər m.ö. IX əsrdə ermənilər hələ **“friq”** adında Balkanlarda məskun idilərsə, Midiya tayfaları ilə Hind-Avropa dil qrupuna girən “ermənilər” kim idi? Təbii ki burada göstərilən fikirlərin heç bir elmi əsası yoxdur.

Eyni konsepsiya E.Qrantovskinin yazılarında da yer alır. Burada müəllif, bu konsepsiyaya uyğun Midiya tayfaları və farsları Orta Asiyadan bu ərazilərə “gəlmə irandilli” tayfalar olaraq təqdim edir və bu adı Mada şəklində “sərxoş edən içki”, “sərxoş vəziyyətli adam” kimi izah edir (342, s. 180-182).

Biz başqa bir mənbədə o dövr farsların ayrıca kiçik bir qrup olub midiya-matay tayfalarından qat-qat az olduğunu və elə bir gücə sahib olmadığını sübut edən məlumatlara da rast gəlirik. Assur çarı II Sarqonun yazılarında “qüdrətli midiyalılar farslardan xeyli fərqlənirdi” ifadəsi ilə qarşılaşırıq ki, (356, s. 220) bu farsların elə bir gücə olmadığını, “irandilli” konsepsiyanın yanlış olduğunu birmənalı olaraq sübut edir. Daha bir məlumatda m.ö. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində Şimali İranda yaranan Midiya dövlətinin yarandığı dövrdə, hələ buradakı tayfaların “irandilli” olmadığı qeyd olunur, lakin hansı dilə mənsubluğu göstərilmişdir. Burada m.ö.

VII əsrdə Kiçik Asiya ərazilərinə skiflərin yürüşünü təşkil edən Partatunun oğlunun adının Maday olduğu da qeyd olunur (126, s. 531, 591). Göründüyü kimi midiyalılarla tarix səhnəsinə bir dövrdə (m.ö. IX əsr.) gələn farslar, elə bir qüdrət sahibi deyildilər. İstər-istəməz bu məlumatlardan yenə də bir sual doğur. Əgər bu dövlətin idarəçiliyində əsas güc olan bus, budi, arizant, maq, partagen, struxatların sırasında fars adda tayfa yoxdursa, kiçik bir etnik qrupun dili Midiyada əsas güc olan tayfaların dilinə necə çevrilə bilərdi? Göstərilən dövrdən əvvəl farslar hansı siyasi prosesdə Midiyaya hakim olub, bütün midiyalıların dillərini “irandilli” etmişlər?

Təbii ki, bu tamamilə siyasi məqsəd daşıyan bir uydurma idi. Hazırda doğma Azərbaycanımızda əllidən yuxarı etnik qrup mövcuddur ki, burada ümumişlək dil Azərbaycan dilidir. Ərazi adının “parsua” kimi qeyd edilməsinə gəldikdə isə, fikrimizcə, bu ad bizim dilimizlə bağlı olub, dilimizin əski dövrlərində “parça” “bölük” sözlərindən gəlməklə “parsua” kimi adlanmışdır (-F.R.). Biz qədim türk sözlüklərində də “parca/barça” sözünə “tam bir bölük” kimi rast gəlirik (48, s. 83).

Daha bir məlumatda m.ö. 624-cü ildə midiyalılar tərəfindən Assur və Urartular qarışıq, bir etnik qrup olan Parsua əyalətinin də (əgər belə demək mümkünsə) ləğv olunduğu və midiyalıların böyük imperiya yaratdıqları qeyd olunur. Əgər xatırlasaq, Manna dövləti də m.ö. 590-cı ildə Kiaksar tərəfindən bu imperiya tərkibinə birləşdirilmişdir (356, s. 315-318). Diqqət etsək, 3 dövləti və bir əyaləti eyni vaxtda ləğv edən Midiya dövləti, təbii ki, çox böyük gücə malik idi və süqut edən dövlətlər istər ərazi baxımından, istərsə əhalinin sayı baxımından etnik qrup şəklində idilər. İkinci bu dövlətin türk tayfa birliyindən ibarət olması və qədim as, türük, kuti, hürü, lulubəy, subər, koman və bəzi tarixi məlumatlarda bir qrup Midiya tayfalarının onlarla eyni dövrə mənsubluğu, bu dövlətin prototürklərin yurdu olduğunu sübut edir. Bununla bərabər yuxarıda qeyd etdiyimiz maq, bus, budi, struxat, partagen,

arizant kimi tayfaların onların varisləri olması da burada öz tarixi təsdiqini tapır.

Adın qaynaqlarda əsasən “mada” kimi yer almasına baxmayaraq, onun Hind-Avropa dilində “madu”, yunan dilində “medi” və s. yazılış və deyim formasının türk dillərinin söz quruluşu əsasında, eləcə də T.Hacıyev, Y.Yusifov, Q.Qeybullayevin gətirdikləri dil faktlarına istinadən təhlil etdikdə, biz Midiya adının “matay”, “maday” yazılışında türk dilində olduğunu deyə bilərik. Əgər xatırlasaq, biz qaynaqlarda bir qrup türk tayfa adlarından Asay, Doray, Talay, Bakay, Qeloy kimi yazılışlarına təsadüf edirik. Əski türk mifik inancına istinadən biz bunun türklərin Günəş və Ay inancından gəldiyini düşünürük (253, s. 21-27). Adların bu formada olduğuna Q.Qeybullayevin araşdırmalarında da rast gəlmək olur. O, öz monoqrafiyalarında Sibir türklərində də Baday, Kultay kimi tayfa adlarının, Anqolday, Kalaqaytay, Kandaqatay kimi əyalət adlarının da olduğunu göstərir (337, s. 251).

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Naxçıvanın Midiya tarixində yeri və rolu tam olaraq aydınlaşdırılmamışdır. Y.Yusifov öz yazılarında Midiya dövlətinin m.ö. IX əsrin əvvəllərindən mövcud olduğunu, buranın Assurların hücumu ilə dəfələrlə talan olunduğunu və Kiaksarın dövründə (625-585) qüdrətli dövlətə çevrildiyini qeyd edir. Lakin bu mənbədə Naxçıvan ərazisi haqqında heç bir məlumat verilmir (273, s. 356-359). Eyni fikir A.S.Sumbatzadənin də yazılarında təkrarlanır və o, Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin Midiyadan gəldiyini göstərsə də, Naxçıvan haqqında hər hansı bir məlumat vermir (468, s. 7). Başqa bir mənbədə biz Midiyanın ərazilərinin Naxçıvan da daxil olmaqla Qara dənizə qədər dayandığını və cənub şərqdə hazırkı Türkmənistanın cənub sərhədlərinin də bura daxil olduğunu görürük (126, s. 591-593).

Əgər tərəfimizdən tarixi məlumatlara istinadən tərtib olunmuş bu xəritəyə diqqət etsək, m.ö. VIII-VI əsrləri özündə əks edən bu görünüşdə yalnız sovet siyasəti ilə qaynaqlara üç adla düşən farslar qeyd olunmamışdır. Onlar rus tarixşünaslığında ərazinin cənubunda “persid”, şərqində isə “parfiya” və “ari” kimi göstərilirlər ki, bunlar farsın təbliği ilə bağlı olmuşdur. Həmin dövrlərə istinad etsək, farslar Midiyanın ərazisində kiçik bir əyalət idi və bu dövlət qərbdən Manna, Elam, Urartu dövlətlərini də öz təsiri altına almışdır. Lakin nəzarəti altında olan bu ərazilərdən Midiya mədəniyyəti nümunələrinin aşkar edilməsi, ətraf Urartu və Elam ölkələrində də prototürklərin yerli sakinlər olduğunu bir daha sübut edir

(126, s. 590-593).

Biz bir neçə yazılarımızda Naxçıvan-Naxər ölkəsinin bu dövlətin, eləcə də ondan da əvvəl qədim Azərbaycan ərazisində yaranmış Mitan, Aratta, Manna dövlətlərinin qüdrətli əyaləti olduğuna dair xeyli mənbələrin mövcud olduğunu qeyd etmişik. Bu ərazi tayfalarının göstərilən dövlətlərdə yuxarıda qeyd etdiyimiz prototürklərlə yanaşı sikif, sak, massaget, sarmat, qıpçaq, peçeneqlərlə də dil və tarixi baxımdan eyni mənşədən gəldiyinin tarix qaynaqlarla təsdiqləndiyinə dair yetərinə dil və tarixi faktlar göstərmişik (253, s. 104-111). Bu birliyin eyni dildə çox geniş bir ərazidə aparıcı qüvvə olmaqla mövcudluqları da fars dilinin ərazidə geniş “vüsət” almasına meydan verməzdi və fars dilinin də XVII əsrdən sonra formalaşdığına dair xeyli tarixi faktlar da yazılarımızda yer almışdır (242, s. 85-94; 253, s. 34-41; 258, s. 126-128). Qeyd edək ki, Manna və Midiya tayfalarının Mitan dövləti tayfaları ilə eyniliyi, Urmiya gölünün də “Manti” (əsərdə Manti+ana yunan şəkilçisi -ani/ana ilə) adlanması Strabonun coğrafi məlumatları ilə də təsdiq olunur (41, XI XIV 8). Xeyli sayda tarixi faktlar isə Urmiya ərazisinin bütövlükdə Naxçıvan-Naxər ölkəsinin ərazisi olduğunu sübut edir (253, s. 92-129).

Bir məsələni də xüsusi qeyd edək ki, biz dəfələrlə tarixi müqayisəli faktlara istinadən Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarından başlayaraq m.ö. VI-I minilliklər Döğü Anadolu, Urmiya, Göyçə və Van gölü arasının Naxər-Naxçıvan ərazisi və Araz boyu ərazilərin prototürklərin, eləcə də Türk-Azərbaycan tayfalarının ANA YURDLARI olduğunu göstərmişik. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mesopotamiyanın bu şimal hissəsi tarixi qaynaqlarda “Maqdoniya”-Maqların adı ilə adlanırdı (38, s.145). Məhz bu tarixi dövrü nəzərə alaraq, digər Altay, Orta Asiya, Sibir, Volqaboyu, Ural və s. türklərin dövlətləri ərazisindəki xeyli sayda “Manqa”, “Mada” yazılışlı türk adlarının bu ərazilərdəki dövrlərini müqayisə edərək, **tarixi köçlərin cənubdan şimala doğru olduğunu** göstərmişik. Onların geri dönüşü tarixdə siyasi amillər əsasında GƏLMƏ

konsepsiyasında yer almış və yanlış fikirlərin ayaq açmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan Mada/Maday tayfa adlarının da şimal türk arealında təkrarı fikrimizin doğruluğunu bir daha sübut edir. Buna misal olaraq Qazaxıstanda Matay, Atalıq-Matay, Tuvada Madı, Madı-qoşun, Mat (95, s. 200-201, 209, 215 və s.), Altayda Maadı, Madar, Maxtar (337, s. 252) və s. yer adlarını da misal göstərmək olar.

Herodotun məlumatlarına istinadən demək olar ki, imperiya şəklində olan Midiya dövlətindəki altı tayfa birliyi ərazidə əsa güc idi. Xeyli sayda mənbə və tədqiqat materialları bu tayfaların türklər olduğunu sübut edir. Bu tayfalardan biri də buslar idi ki, onların Midiya dövləti və onun qüdrətli əyaləti olmuş Naxçıvan ərazisindəki əhalinin etnogenezində ayrıca yeri olmuşdur. Biz Herodotun tarix əsərində adı çəkilən Bus tayfaları haqqında qısaca məlumat verməklə Naxçıvanın qədim torpaqlarında onlarla bağlı olan etnooykonimlərin linqvistik təhlillərinə və daşdıqları mənalara diqqət yetirməyi elmi baxımdan gərəkli hesab edirik.

1. BUSLAR

Bizə məlumdur ki, Yunan tarixçisi Herodot öz kitabında Midiya tayfalarından bəhs edərkən Bus tayfa adını parrtagen, struxat, arizant, budi və maqlarla birgə qeyd edir (13, I 101). Maraqlı doğuran cəhət budur ki, o, burada Midiya-matay tayfalarının adını göstərmir. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, bu tayfaların bir qismi “irandilli” hesab edilirdi. E.A.Qrantovski Bus tayfa adının fars dilində buza-“kefləndirən içki” kimi izah etmiş, V.V.Radlov isə onu türk dilində buç+man tayfa adında da işləndiyini göstərmişdir (342, s.180-182; 448, s. 722). Lakin İ.M.Dyakonov öz yazılarında Bus, Maq, Budi Midiya tayfalarının “irandilli” etimologiyalarının olmadığını göstərir (356, s. 108-110).

Onların “irandilli” hesab edilməsi də yuxarıda göstərilən tarixi məlumat və məntiqlər qarşısında uydurmadan başqa bir şey deyil. Hər bir xalqın dilində arxaikləşmiş leksik

vahidlər mövcuddur ki, bu da əski dil komponentlərinin müqayisəli, tarixi təhlilləri ilə anlaşıla bilir. Azərbaycan xalqının da formalaşmasında iştirakı olan qədim türk tayfa birliklərinin ləhcə və şivə komponentləri, o tayfanın adı və dil elementləri ilə toponimlərə qoşulmuş və tarixləri adlaya-adlaya, müəyyən qədər təhriflərlə günümüzə gəlib çatmışdır. Biz Bus tayfa adının ümumən “irandilli” olmadığını düşünürük ki, bunu təsdiq edən xeyli faktlar mövcuddur. Əgər diqqət etsək, qədim türk tayfa adlarında da biz “Bus” komponentinin geniş şəkildə təkrarlandığını görürük ki, burada komponentə qoşulan əski türk sözləri adın buslardan gəldiyini birmənalı sübut edir. Xəzər türklərindəki Bozal tayfa adının (310, s. 125), qədim türk dilindəki sözlərin ilkin quruluş formasına istinadən Boz+al şəklinə diqqət etsək, al-“müdrük, uca” qədim türk sözü ilə (253, s. 453) ad “Müdrük Bus” mənasında açıqlanır. Qədim oğuzların Gök xan nəslində Beçeneq tayfa adı da türk dilinə məxsus **u**≈**e**, **s**≈**ç** səsəvəzlənmələri nəzərə alınmaqla Bus+an+ak quruluşunda An/Anu “Anu” tanrı adı və ak-“uca” sözü ilə “Uca Anu busları” mənalılarında izah olunur (-F.R.).

Problemlə bağlı bu cür adların Buşman, Buçman, Basmil, Basil şəklində Başqır, Qırğız türkləri arasında da mövcudluğunu göstərən Q.Qeybullayev xeyli sayda tayfa adını nümunə olaraq verməklə Sart türklərinin özlərini “Busurman” adlandırdıqlarını yazır. O, tayfa adının “Busurman-bus+ər+man” tayfa adından “Bus+ər” kimi formalaşdığını yazıb, bu kimi adlardakı **man** sonluğunu şəkilçi kimi təqdim etmişdir. Bununla belə müəllif, “Bus” komponentinin hansı mənə daşdığı haqda yekun söz söyləməmişdir (337, s. 253). Lakin fikrimizcə, bu sonluq qədim türk dillərində “ulu” mənasını daşımışdır və söz müasir dilimizdə tez-tez işlənən “azman”, “uzman” sözlərimizdə də bu mənəni saxlamaqdadır (-F.R.).

Bu tayfa adının mənasına gəldikdə isə, qədim türk dillərində biz geniş işlənmiş Busi- “sədəqə, ehsan edən” sözlərinə təsadüf edirik. Bununla bərabər qədim türk dillərinə xas **s**≈**z** səsəvəzləməsi ilə biz sözün “buz” yazılışında “qalib

gələn”, “məhv edən”, “məğlub edən” mənaları ilə də qarşılaşırıq (48, s. 128, 130). Qeyd edək ki, bir qrup yazılarımızda biz türk tayfa adlarının əsasən türk mifindəki tanrı adlarından formalaşdığını yazmış və tarixi faktlar göstərmişik. Türklərdə Kas tayfa adı və Kaşşu tanrısı, Türk tayfa adı və “Tork” tanrı adı, Sak tayfa adı və Sax tanrısı, Kimmeriya tanrısı və Kimmer tayfaları, Şar tanrısı və Şar/Şirak tayfaları və s. buna misal ola bilər (253, s. 17, 141; 257, s. 149-150.). Biz daha bir mənbədə qədim türk mifində Busey tanrı adına da rast gəlirik (100, s. 199). Fikrimizcə, ad bu tanrı adından götürülməklə türklərin özlərini adlandırma ənənəsindən gəlir və burada əski adət təkrarlanır (-F.R.).

Bəs qədim Naxçıvan ərazisində bu tayfa adı ilə bağlı məntəqə adları mpcvuddurmu? Biz 1590-1728-ci illərə dair arxiv sənədləri və b. mənbələrin məlumatlarında bu ərazidə xeyli məntəqə adlarına təsadüf edirik ki, onların müasir dilimizdəki ümumişlək sözlərlə mənaları anlaşılmır. Lakin bütün türk dilləri üçün xarakterik olan **m≈b**, **v≈b**, kimi fonetik səsəvzlənmələri nəzərə alsaq (345, s. 8), adlardakı **mas**, **məz**, **bez**, **vuş** kimi komponentlərin Bus türk tayfa adı olduğu sübut olunur. Bunu təsdiq edən həm də məntəqə adlarının formalaşmasında iştirak edən qədim türk sözlərinin canlı bir quruma, tayfa və tirəyə mənsub olmasıdır. Bu komponentlərdən qədim türk dillərinə məxsus **ər**-“igid, kişi”, bir neçə mənada işlənən **tu**-“dağ”, “su”, “tutan”, “bağlayan”, “sahib olan”, **tü**-“tikmək”, **börü**-“qurd”, **ka**-“şanlı” kimi leksik vahidlər fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir (48, s. 211, 584; 65, s. 1421; 71, s. 716; 207, s. 188;). Naxçıvan məntəqə adlarında müşahidə olunan **ər**-“igid, kişi” komponenti ümumtürk sistemində Ər+şad, Alp ər Tonqa, Ər Toğrul, Tunc+ər, Kas+ar kağan (824-832-ci illərdə) kimi antroponimik adlarda (214, s. 90-92), eləcə də kas+ar, xəz+ər, sub+ar, kəng+ər kimi tayfa adlarında işlənmişdir. Bu komponent-leksik vahidlə bərabər digər qədim türk sözlərinin də Midiya, Manna, Alban, Atropatena dövlətlərində, eləcə də Altay türklərində yer və şəxs adlarında

təkrarı, onların qədim bir türk sözü olub, adları formalaşdırıldığını sübut edir.

Biz yazılarımızda Midiya tayfa adları ilə bağlı oykonimlər haqqında məlumat verməklə bərabər onların linqvistik izahlarına, daşdıqları mənalara da toxunmuşuq. Bus tayfalarının ümumtürk adlar sistemində izləri ilə yanaşı biz Azərbaycanın cənub, qərb bölgələrində də bu tayfa adını daşıyan çoxsaylı Buzqov, Tovuz, Buzovna, Buzala, Ağbiz və s. adlarla rastlaşırıq. Bu adlar Cənub Azərbaycanımızın xeyli bölgələrində də bu günümüzdə qədər öz izlərini qorumaqdadır. Farsların erməni siyasətinə uyğun qədim türk tayfa adı ilə yaranmış məntəqə adlarını dəyişdirməsinə baxmayaraq onlar həm günümüzdə, həm də arxiv sənədlərində qalmaqdadır. Bunlara misal olaraq Bostanova-“Buslara tən oba”, Basmañç-“Ulu baslar”, Meşkin “bus qalası”, Muş-“Bus”, Tavaslu “Dağlı buslar” və ya “Sahib buslar” kimi xeyli sayda qəza, şəhər, məntəqə adlarını göstərmək olar (Sözlərin etimoloji izahları tərəfimizdən ilk dəfə verilir. F.R.). Bura cənubi Azərbaycanda buslarla bağlı dağ, dərə, düzən adlı toponimik vahidləri də əlavə etsək yüzlərlə yer adı sadalamaq mümkündür (507, s. 147, 170-173).

Bus tayfa adına qədim türk-Azərbaycan bəyliyi Mosul-“Bus eli” adında, Sibir türk tayfalarından Buzman, qıpçaq türk tayfalarından Buşman - “Ulu buslar”, adlarında, XIII əsr Monqol türklərində Budat-“Bus ölkəsi” adında (17, s. 78.), Türkiyə Cümhuriyyətində, Doğu Anadoluda əyalət olan Muş adında və digər türklərin şəxs və yer adlarında rast gəlirik. Urmiya gölü ətrafından Azərbaycan, Qafqaz, Orta Asiya, Monqolustana qədər yayılan türklər yaşayan məntəqə adları şübhəsiz “irandilli” deyil bu türk tayfa adına məxsus adlardır. Bu Midiya dövlətinin təsir dairəsini göstərdiyimiz xəritə variantını bir daha təsdiq edir.

Buslarla bağlı Naxçıvan ərazisində qaynaq, mənbə və arxiv sənədlərində yer almış etnooykonimlərin etimoloji

izahları da bu qədim ərazidə busların məskun olduqlarını bir daha təsdiq edir.

Muz, Mus. Bu məntəqə adları 1590-cı ilə aid sənədlərdə **m≈b**, **s≈z** səsəvəzləmələri ilə Ordubad qəzasının Zebil nahiyəsində Çərikni və Mərcimək kəndləri arasında, Mus kəndi isə xaraba kənd kimi 1728-ci ildə Zərzəmin nahiyəsində Aşqoş və Suaçır kəndləri ilə bərabər qeydə alınır (89, s. 121, 181). Bus tayfa adından etnooykonim kimi formalaşan bu məntəqə adları heç bir coğrafi ad-nomen göstəricisi olmadan birbaşa tayfa adından yaranmışlar. Qeyd edək ki, tədqiqatlarda adların etimoloji izahlarına təsadüf etmirik.

Bist. Ada 1590-cı ilin sənədlərində Ordubad qəzasının Dərənürgüt, 1728-ci ildə isə Azadcirən nahiyəsində Tivi kəndi yaxınlığında rast gəlirik (89, s. 180). Q.Qeybullayev öz araşdırmalarında Naxçıvana aid Dəstə, Məzrə, Vayxır, Disər, Behrud, Xanağa, Düdəngə, Biləv, Kilit və s. adlarla yanaşı Bist məntəqə adını da fars dilində izah etmişdir (338, s. 103-105). Adın Q.Qeybullayev tərəfindən fars dilində “dərə”, “vadi”, eləcə də konfrans materiallarında “karvansara sahibi” və xalq etimoloji izahlarında “iki ailə”, “iki, iyirmi” kimi mənalarını müqayisəli təhlil edən A.Bağirov, bir yazısında adı “İyirmi ailə” kimi izah etsə də (151, s. 70), başqa bir kitabında doğru olaraq onun Bus tayfa adı ilə bağlılığını ehtimal edir (150, s. 113-114). Biz adın ilkin variantda Bus+t quruluşunda olub, **u≈i** səsəvəzləməsi ilə Bus tayfa adı və -t “cəmlilik” şəkilçisi ilə (71, s. 284) “Buslar” mənasında formalaşdığına əminik.

Miskün. Məntəqə adı 1590-cı ildə Ordubad qəzasının Azadcirən nahiyəsində Bəhrud və Yayıcı kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 179). Əgər türk dilləri üçün xarakterik olan **m≈b**, **u≈i** səsəvəzləmələrini nəzərə alsaq, ad Bus+kın yazılışında bərpa olunur. Biz qədim türk dili sözlüklərində adı formalaşdıran **kün/kın** komponentinə “qala” mənasında rast gəlirik (48, s. 297). Bu gün də “qınından çıxdı, qınıni bəyənmədi” ifadəsində bu mənə qalmaqdadır. Məntəqə adının Bus tayfa adı və **kün/kın**- “qala” sözündən formalaşmaqla

“Bus qalası” mənasında olduğunu doğru hesab edirik. Adın etimoloji izahına tədqiqatlarda rast gəlinmir.

Uybus. İlk dəfə olaraq tədqiq olunan bu məntəqə adı da Ordubad qəzasının Azadçirən nahiyəsində 1590-cı ilə aid sənədlərdə Sorcu və Ələhi kəndləri arasında qeydə alınır (89, s.179). Qeyd edək ki, biz əski sözlüklərdə **uy** komponentinə “əyri dirək”, **buz** komponentinə isə “qalib gələn”, “uçuran” mənalarında rast gəlirik ki, bu da (48, s. 130, 607) “qalib dirək” kimi heç bir mənə ifadə etmir. Biz məntəqə adında türk dillərinə məxsus sıldız-yıldız, yad-sad, yol-col-sol kimi **s≈z**, **s≈y** səsəvəzlənmə hadisələrinin olduğunu düşünürük (50, s. 954-955, 992; 269, s. 81-82). Bu fonetik hadisələr nəzərə alınmaqla ad **Us+Bus** kimi də bərpa oluna bilər. Bus tayfa adına qoşulan **us**-“zəka, ağıl” sözü (71, s. 606-608) məntəqə adını “Zəkali Bus” mənasında izah edir ki, biz adın bu mənada olduğunu düşünürük.

Ağbus. “Uca Bus” mənalı bu məntəqə adının izahına tədqiqatlarda rast gəlmirik. Ad 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvanın Aralıq nahiyəsində Axura və Boralan kəndləri arasında təhriflə “Ağbaş” kimi qeydə alınır (89, s. 177). “Ağbaş” sözünün məntəqə adını daşması, istər mənə, istərsə də adların yaranmasındakı tayfa adı və şəxs adlarının iştirakı baxımından özünü doğrultmur. Qeyd edək ki, artıq beynəlxalq aləmdə də, məntəqə adlarının bu iki variantda adlanması qəbul olunan konsepsiyadır. Biz adın Ağ+bus yazılışında Bus tayfa adı və **ağ/ak**-“uca” əski türk sözündən formalaşdığını doğru hesab edirik və məntəqə adı “Uca bus” mənasında izah olunur.

Mastara. Bu məntəqə adı da 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvanın Talin nahiyəsində Əşnək və Təpəcik kəndləri arasında qeydə alınmaqla (89, s. 175) ilk baxışdan mənəca anlaşılmır və tədqiqatlarda da təsadüf olunmur. Biz adın türk dillərinə məxsus **b≈m**, **u≈a**, **ö≈a** kimi səsəvəzlənmələri ilə (269, s. 42, 81) ilkin addan, **Bus+törə** variantdan bu şəkildə təhrif olunduğunu düşünürük. Bus tayfa adına qoşulan **tur/törə** komponenti qədim türk dillərində, eləcə də qədim şumerlərdə

“oğul”, “tayfa”, “düşəgə”, “dayanacaq” (207, s. 75, 83), bəzi mənbələrdə “əbədi” (48, s. 586; 71, s. 248), **tura** yazılışında “qala”, **tur** yazılışında isə “sürətli atlı tayfalar” mənalarda işlənmişdir (253, s. 473-474). Biz adın Bus+tura yazılışında olub “Bus qalası” mənasında olduğunu doğru hesab edirik.

Meşin. İlk oxunuşda müasir dilimizdə ümumişlək söz olan “meşin”, “gön” kimi sözlərlə uyğun gələn bu ad, təbii ki, məntəqə adına uyğun deyil. 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Dərələyəz nahiyəsində Məradik və Yaycı kəndləri arasında qeydə alınan bu adda (89, s. 57) da biz türk dillərinə məxsus **b≈m, u≈e, s≈ş, a≈i** kimi səsəvəzlənmələrini müşahidə edirik. Bu səs dəyişməsi ilə adın təhrif olunduğunu düşünürük (269, s. 42, 81). Fikrimizcə, ad ilkin formada Adın izahına tədqiqatlarda təsadüf etmirik. Yalnız bəzi tədqiqatlarda “meşin” sözü “nişin” yazılışında “yaşayış yeri” kimi izah edilmişdir, lakin hansı dilə aid olduğu göstərilməmişdir (150, s. 180). Bus+an yazılışında olmaqla, sonradan bu şəkildə təhrif olunmuş bu adın biz Bus tayfa adı ilə **-an** “mənsubluq” şəkilçisindən ibarət olub “Buslara məxsus” kənd mənası daşdığını düşünürük.

Bəsri. İlk baxışda məntəqə adında müşahidə olunan **u≈ə** səsəvəzlənməsi ilə (269, s. 42) ad, Bus+ir quruluşunda bərpa olunur. Biz bu ada Naxçıvanın Abaran nahiyəsində 1590-cı ilə aid sənədlərdə bir adı da “Cayxın kənd” kimi Cərəhacı və Dəliseydi kəndləri arasında rast gəlirik (89, s. 174). Bu adda türk dillərinə məxsus **i=r** səslərin yastıq-yatsıq, vağzal-vazğal kimi yerdəyişməsi baş vermişdir ki, bu Azərbaycan dilçiliyində metateza hadisəsi kimi yer alır (140, s. 225). Bus tayfa adına qoşulan **-ri** sözü olduğu kimi **-u** saiti ilə **uri** yazılışında “oğul”, “varis”, **ur** yazılışında “məskən”, “kuçə”, “qurmaq, tikmək”, **urdu/ordu** zaman şəkilçisi ilə isə “saray” mənalarda qədim sözlüklərdə və tədqiqatlarda yer alır (48, s. 370; 53, s. 138, 164; 207, s. 92). Biz tədqiqatlarda bu məntəqə adının etimoloji izahına təsadüf etmirik. Əgər sözlüklərdəki bu mənalara istinad edərək, bu məntəqə adında biz “Bus məskəni”, “Busların

tikdiyi”, “Bus sarayı” və “Bus varisi” kimi izahlarla qarşılaşırıq. Fikrimizcə etimoloji mənalardan birinci “Bus məskəni” mənası məntəqə adını daha doğru izah edir.

Bicav. Tədqiqatlarda qeydə alınmayan bu ad, 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvanın Karni nahiyəsində bir adı da “Qoyluhasar” olmaqla Alpaq və Sədəddin kəndləri arasında göstərilir (89, s. 171). Təbii ki, ad oxunuşdan ortalığa çıxan jarqon söz deyil və məntəqə adlarının formalaşmasına yad ünsürdür. Biz bu adda türk dilləri üçün xarakterik olan $u \approx i$, $s \approx c$, $\approx a$ səsəvzləmələrinin (269, s. 41-42, 81) baş verdiyini düşünürük. Bu fonetik hadisələr nəzərə alınmaqla məntəqə adı Bus tayfa adı, bununla yanaşı dialektlərdə “ov, əv, əf” kimi yer alan “ev” sözü ilə “Bus evi” mənasında izah olunur.

Şahbuz, Dərəşahbuz. Bu adlar 1590-1728-ci illərə aid olan Naxçıvan qəzasının Dərəşahbuz nahiyəsində **Dərəşahbuz** və **Şahbuz** kimi qeydə alınır (89, s. 166; 116, s. 27). Qeyd edək ki, bu ad xeyli sayda tədqiqatlarda yer almış, müxtəlif istiqamətlərdən fərqli fikirlər söylənilmişdir.

Azərbaycanlıların etnogenezinə dair geniş araşdırma aparan Q.Qeybullayev adı “Talış, tat, kürd toponimləri” başlığı daxilində Şahbuz adını Buzovna adı ilə yanaşı iran-fars dillərində izah edərək “şax” komponentini “dağ qolu”, “dağ silsiləsi”, ikinci “buz/bus”, “mıs” komponentini isə “dağ burnu”, “çixıntısı” mənalarda “dağ qolunun çixıntısı” kimi izah etmişdir (338, s. 109). Bu istiqamətdə tədqiqatlarını quran A.Bağirov isə, Q.Qeybullayevin bu izahı və M.Təhmasib və T.Hcıyevin yazılarında Şahbuz adında ikinci “buz” komponentini Midiya tayfası Bus adı və oğuzların “boz oğ” qolu ilə izahın müqayisəli təhlil edərək adın Bus tayfasından gəldiyini təsdiq etmişdi. O, addakı “şah” komponentini “hündür”, “yüksək”, “ən yaxşı yer” mənasında götürüb Şahbuz adını “buslara məxsus nümunəvi yer”, eləcə də Sak tayfa adı ilə “Saqbus” kimi izah etmişdir. Dərəşahbuz məntəqə adına gəldikdə isə müəllif, adın “dərə” və Şahbuz sözlərinin birləşməsindən yaranmış “Dərə boyunca yerləşən Şahbuz”,

mənası daşdığıını göstərmişdir (150, s. 129, 189-190). Biz adın buslarla bağlılığını tam qəbul etməklə, bəzi əlavələr də etmək istərdik. Dilimizin ilkin yaranış dövrü söz köklərinin birhəcalı quruluşuna istinadən və türk dillərinə xas $\text{ş}\approx\text{s}$, $\text{s}\approx\text{z}$, $\text{q}\approx\text{h}$, səsəvəzləmələrini nəzərə alaraq biz adın Sax+bus yazılışında olduğunu düşünürük. Fikrimizcə “dərə” sözü ada sonradan əlavə edilmiş, addakı ilk **sak/çax** sözü qədim türklərdə tayfa adı və “diqqətli, həssas” mənalarında işlənmişdir (48, s. 485). Ad bu sözlərlə “Sak busları” və “Həssas Bus” mənasında da izah olunur. Biz sakların tarixi dövrünü nəzərə alaraq, son variantı üstünlük veririk.

Buzqav (2 kənd). “Yuxarı” və “aşağı” coğrafi ad göstəriciləri ilə 1590-cı ildə Naxçıvanın Mülkü Arslan nahiyəsində qeydə alınır (89, s. 166). Təəssüflə qeyd edək ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra 1999-cu ildə nəşr olunan toponimlərlə bağlı ensiklopedik sözlükdə söz “bozqov” yazılışında tədqiq olunaraq mənası “boz” sözü “qov” komponenti ilə peçeneqlərin bir qolu kimi təqdim edilmişdir (85, s. 50). Lakin biz mənbələrdə peçeneqlərin Yavdu Erdim, Billəva, Bortolmat, Kabuksin Çula, Suru Kolbay, Küerçi, Çur, Karabay, Yazı Kapan, Böri Tolmaç və Bula Çoban tayfa adlarını görürük (503, s. 91). Bu tayfalar arasında Qov tayfa adına təsadüf olunmur. A.Bağirov bu fikirlə yanaşı M.Təhmasibin Buzqov adını “bus” tayfa adı olaraq oğuzların “boz oğ”, eləcə də Midiya tayfası kimi izahına istinadən onun fikirləri ilə razılaşmışdır. Lakin bu etimoloji izahda “qav” sözü kənardə qalmışdır. Təbii ki, bu halda etimoloji izah tam deyil. Biz bu məntəqə adlarının türk dillərinə xas olan $\text{s}\approx\text{z}$, $\text{k}\approx\text{q}$, $\text{v}\approx\text{p}$ səsəvəzləmələri ilə Bus tayfa adı və **qav/kap-** “yurd, vətən, beşik” qədim türk sözündən yaranmaqla (158, s. 46), “Bus yurdu” mənasında olduğunu daha doğru qəbul edirik.

Bistam. İlk dəfə tərəfimizdən etimoloji izahı verilən bu ad 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində bir adı da “Əli Bistam” kimi İbrahim Sultan qışlağı və Balıqçı Şahverdivirani kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 161). Adın

türk dillərinə xas olan **u≈i** səsəvəzləməsi ilə Bus+tam/tap yazılışında olduğunu düşünürük. Bu cür fonetik hadisə əsasən şərq türkləri türkmən, tüvin dialektlərində “uşaq-işax”, dilimizdəki “uçurum” sözü “tunguyuk- tungiyik”, ulu sözü “uli” kimi müşahidə olunur (50, s. 912-915; 269, s. 41-42). Bus tayfa ad və tam/tap- “xidmət edən”, “yaradan” qədim türk sözləri ilə (48, s. 533) məntəqə adın “Yaradan buslar” mənasında izah olunur.

Kivas. Bu məntəqə adına 1728-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvan sancağının Sisyan nahiyəsində Şəki və Əyləqut kəndləri arasında rast gəlik (89, s. 150; 116, s. 33). Türk dilləri üçün xarakterik **u≈i**, **b≈v**, **u≈a** səsəvəzləmələri nəzərə alınmaqla (269, s. 42) məntəqə adı Ku+bus kimi bərpa olunur. Biz qədim türk dili sözlüklərində **ki/ku** komponentinə “şan-şöhrətli”, “seçilib sayılan” mənalarında rast gəlik (71, s. 607; 207, s. 82). Bu mənaları daşıyan komponentlə formalaşmış etnooykonim-məntəqə adı “Şöhrətli Bus” mənasında izah olunur. Adın etimoloji izahına tədqiqatlarda təsadüf etmədik.

Bezirlik. İlk baxışdan mənası anlaşılmayan və tədqiqatlarda izahına rast gəlmədiyimiz bu məntəqə adı bir adı da Vərməzyar olmaqla 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvanın Şərur nahiyəsində qeydə alınır (89, s. 73; 116, s. 328). Öncə adın Bezirlik quruluşuna diqqət edək. Təbii ki, adın **-lik** “cəmlilik, çoxluq” şəkilçisi sonadan ona əlavə olunub. Biz türk dillərindəki **u≈e**, **s≈s**, **ə≈i** səsəvəzləmələrinə istinadən adı Bus+ər+lik kimi bərpa edə bilərik. Bu halda ad Bus tayfa adından və **ir/ər**-“kişi”, “igid” komponentlərindən etnooykonim kimi formalaşmaqla “Bus ərləri, igidləri”, “Bus kişiləri” mənasında izah olunur. Əgər bu şəkildə adın mənasına diqqət etsək, türk tayfa adlarının sub+ər, xəz+ər, kəng+ər, döğ+ər kimi quruluşu bu adda da eynilə təkrarlanmaqdadır. Vərməzyar adına gəldikdə isə, B.Budaqov, Q.Qeybullayev tərəfindən oykonim fars dili ilə izah edilərək vər/var-“uçqun” mənasında izah olunmuşdur (338, s. 102). Biz ərəb dili sözlüyündə “var” sözünə ümumən rast gəlmirik (49, s. 84-85).

Lakin etnooykonimin “vər/var” komponenti əski türk dillərində “özü”, “əsl”, eləcə də “dindar, mömin” mənalarında izah olunur (48, s. 632). Biz əski türk mifində isə varü/börü sözünün “qurd” mənasında işləndiyini də görürük (253, s. 456). Türk adları içərisində Börü Alp, İşbara xan, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Bəybura, Burla Xatın və s. adlar ola bilsin ki, “qorxmazlıq”, “cəsarət”, ifadə etmişdir. Sözün sonundakı “yar” komponenti isə “ışığ” mənalarında işlənmişdir (ətraflı bax, 262). Etnooykonim iki yöndən izah oluna bilər. Məntəqə adını “İşıqlı əsl buslar” və “İşıqlı qurd buslar” kimi izah etmək olar və hər iki halda ad türk dili ilə izah olunaraq II növ ismi birləşməyə uyğundur. Biz sonuncu etimoloji mənanı doğru hesab edirik.

Başdəm. İlk dəfə tərəfimizdən etimoloji izahı verilən bu məntəqə adının mənası anlaşılmır. “Baş” və “dəm” sözləri bir-birinə uyğun olmaqla bərabər oykonimik adlanmanı təsəvvür edir. Ada 1728-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Qara qışlaq və Bükülhəsən kəndləri arasında təsadüf edirik (89, s. 41). Qeyd edək ki, “dəm” komponenti “dəm almaq”, “dəmə qoymaq” ifadələri ilə adlar sistemindən kənardır və qədim sözlüklərdə, M.Kaşğari lüğətində bu sözə rast gəlmirik. Lakin türk dilləri üçün xarakterik $u \approx a$, $t \approx d$, $\approx i$ fonetik səsvəzləmələrinə istinad etsək, ad **bus+tim** şəkilində hər bir komponent ayrıca mənə daşıyır. Burada **tim**–“yaradan, quran” qədim türk sözü olmaqla öncəki **bus** komponentinin canlı bir isim olduğunu sübut edir ki, biz Bus sözünü tayfa adı kimi qəbul edirik (48, s. 188, 561). Bus+tim quruluşundakı mənalar nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Yaradan buslar” kimi izah olunur.

Bazarcıq (2 kənd). 1590-cı ilin sənədlərində mənası anlaşılmayan kimi göstərilən bu ada Naxçıvanın Ağcaqala və Abaran nahiyələrində Qapalı, Qalacıq və Bulxeyr, Qəzənfər kəndləri arasında göstərilir (89, s. 170). Biz ümumən hər bir evin, o evin sahibinin adı ilə adlandırıldığına rast gəlirik ki, məntəqələr də tayfa və bəzən də şəxs adları ilə adlanmışdır. Bu

adın da **u≈a, z≈s, ə≈a** fonetik səsəvzləmələri ilə ilkin **Bus+ər+çiq/çauq** yazılışından “**Bazarcıq**” şəklində təhrif olduğu müşahidə edilir. Bus tayfa adı, **ər**-“kişi, ər, ərən” sözlərinə qoşulan **çaq/çauq** qədim dil vahidinə bir neçə mənada rast gəlirik. M.Seyidovun tədqiqatlarında bu sözün Oğlanqala qədim yaşayış məskəninin ilkin adında “Çauq” yazılışında “qala” mənasında təkrarlandığını görürük (262, s. 85). Q.Qeybullayevin yazılarında isə, bu komponent qədim türklərdə “çaq” yazılışında “böyük”, “qüvvətli” kimi qeyd olunur (207, s. 140-166). Bu leksik vahid M.Kaşğari sözlüyündə, eləcə də qədim türk dili sözlüyündə “özü”, “əsl” mənalarında işlənmişdir (48, s. 138, 322; 53, s. 335). İ.M.Dyakonovun tədqiqatlarında da bu sözə rast gəlirik və sözün türk dillərinə məxsus **ç≈s** fonetik səsəvzlənməsi nəzərə alınmaqla **sak** yazılışında qədim Elamca və türkcə “uşaq” mənasında olduğu göstərilmişdir (359, s. 103). Göründüyü kimi söz bütün variantlarda türk dili ilə izah edilmişdir. Bütün bu mənalar nəzərə alınmaqla biz adın “Bus ərlərinin qalası” mənasında olduğuna üstünlük veririk. Adın etimoloji izahı ilk dəfə olaraq verilir.

Tumaslı. Bu məntəqə adı 1590-1728-ci ilin sənədlərinə düşməmişdir. 1728-1874-cü illərin məlumatlarında biz bu ada Naxçıvanın Dərələyəz mahalında rast gəlirik (128, s. 9). Məntəqə adı “tomaslı” şəkildə mənası ensiklopedik sözlükdə maldarlıqla məşğul olan gəlmə “tumaslı” tayfa adı ilə izah olunmuşdur (85, s. 472). A.Bağırov doğru olaraq bu sözün mənasının açılmadığını yazır (150, s. 198-199). **Tu/ta** leksik vahidi qədim türk dillərində “dağ” və “su, göl”, **ti** yazılışında isə “qurmaq, tikmək” mənalarında işlənmiş omonimlik xüsusiyyətli arxaik sözdür (58, s. 64). Məntəqə adı **mas/bus** yazılışında **m≈b** səsəvzlənməsi ilə tayfa adını əks etdirməklə (hazırda türklərdə mən-ben, min-bin və s.) qədim türk sözünü də özünə qoşaraq, “Buslar tikdiyi”, “Dağ busları” və ya “Göl Busları” mənalarını daşıyır. Biz birinci “Buslar tikdiyi” yurd mənasını doğru hesab edirik.

Havuş. Tərəfimizdən ilk dəfə etimoloji izahı verilən bu məntəqə adı, 1727-ci ilin sənədlərində Naxçıvanın Dərələyəz nahiyəsində bir adı da Həvic olmaqla göstərilir (116, s. 34). Tədqiqatlarda adın mənşəyinin tam dəqiqləşmədiyi göstərilir. Bildiyimiz kimi türk dillərində söz önündə **h** samitinin işlənməsi real deyil. Bu hərf əvəzinə Həmədan-Kamatan, Xamadan kimi adlar **k** və ya **x** samiti ilə yazılara düşmüşlər. Deməli “**ha**” komponentini etnooykonimdə “**ka**” kimi oxumaq gərəkdir və komponent əski türklərdə **ka/ku-** “şan”, “şöhrət”, titul sözlərini ifadə edirdi (474, s. 341). Bu halda qədim türk sözü və tayfa adından yaranan məntəqə adı “Şanlı buslar” mənasında türk dilində izah olunur. Arxeoloqlar V.Baxşəliyev və Ə.Novruzlunun araşdırmaları zamanı Havuş kəndinin şimal-şərq qurtaracağında, sıldırım qayalıqda dərinliyi 15 metr olan mağaradakı döyüşçü və nizə rəsmləri də adın qədimliyi ilə üst-üstə düşür. Müəlliflərin istər Havuş piri, istərsə də Havuş nekropolunda apardığı tədqiqatın ümumi nəticəsi belədir ki, ərazi qədim insan məskənlərinə aid olmaqla eramızın II-VI əsrinə məxsusdur (232, s. 22.). Lakin biz bu yerin daha qədim, m.ö. VIII-VII yüzilliklərdə də yaşayış məskəni olduğunu söyləmək istərdik. Bu fikrimizi Havuş sözünün etimologiyası təsdiq edir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bəzən anlaşılmayan sözləri müəlliflər, o cümlədən yerli sakinlər bilmədən başqa dillərə aid edirlər və bəzi kənd sakinləri bu sözü fars dilində “ovuc”, “az adam olan yer” kimi izah edirlər. Fars dili lüğətində isə biz belə sözə rast gəlmirik. Qeyd edək ki, 6 min ilə qədər bir dövrdə türk dövlətlərinin qüdrətli əyaləti olan qədim Naxçıvan ərazisində biz türk yer adlarından başqa, yad dilli adlara demək olar ki, çox az təsadüf edirik.

Teyvaz. Bu ad Təhvas yazılışında mənası anlaşılmayan məntəqə adı kimi 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Əlincə nahiyəsində Baş Anzır və Bəyəhməd kəndləri yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 182). Daha sonra 1728-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvan sancağının Dərənürgüt nahiyəsində Teyvaz yazılışında göstərilir (116, s. 32). Bu adın B.Budaqov

və Q.Qeybullayev tərəfindən “ətəyində dar dərədə çay axan yer” mənasında izahını və mənbələrdə “böyük suayrıcında, təpəliklər və çaylar arasındakı geniş vadidə salınmış yer” kimi izahlarını müqayisəli təhlil edən A.Bağırov, sözün etimologiyasının tam açılmadığını yazır (150, s. 197). Biz yazılarımızda adlar sisteminin qədimliyini və o dövrdə istər fel köklərinin, istərsə də isim köklərinin əsasən birhecalı olduğunu dəfələrlə qeyd etmişik. Ad iki hecalı komponentlərdən ibarət olduğu halda onun doqquz söz və bir bağlayıcı ilə izahı tamamilə yanlışdır. Əgər türk dillərinə xas olan **b≈v**, **u≈a**, **s≈z** səsəvəzləmələrini nəzərə alsaq, ad Tey+bus yazılışında formalaşmışdır. E.M. Murzaev “tey” leksik vahidini qədim türk dillərində “təpə” və “qabarıq”, **ti** yazılışında isə “qurmaq, tikmək” mənalarında işlənmiş omonimlik xüsusiyyətli arxaik söz hesab edir (58, s. 548). Y.Yusifov isə öz yazılarında bu sözü “**tay**” yazılışında qədim türk dillərində “tərəf” mənasında izah edir (488, s. 21-22). Göründüyü kimi ad bu mənalarla “Təpə Bus”, “Tərəf Bus” şəklində səslənməklə izah olunmur. Biz qədim türklərdə Tarqıtay, Cığatay, Xatay adlarında “tay” sözünə təsadüf edirik və Q.Qeybullayev Midiya toponimlərində Arsita, İzirta, Meista kimi xeyli toponimdə **ta** komponentinə **-y** hərfini artırmaqla **tay**-“yer, məkan” mənasında olduğunu yazır (207, s. 76). Bu halda biz adın **Bus** tayfa adı və qədim türk dillərindəki **tey** komponenti ilə “Bus məkanı” mənasında olduğunu düşünürük.

Buzavənd. Məntəqə adı 1728-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Karni nahiyəsində Ərdəşir kəndi yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 49) və ilk dəfə olaraq tədqiq olunur. Biz adın türk dillərinə xas olaraq **s≈z**, **ə≈a** səsəvəzləmələri ilə **Bus+av+ən+d** yazılışında bu dörd komponentdən ibarət olduğunu görürük. **Əf/ef**-“əv, ev” mənasındadır və söz M.Kaşğari sözlüyündə “ol efke bardı”- “o evə gəldi” ifadəsində də “ev” mənasında işlədilmişdir (55, s. 212). Bu gün də türklərdə **ev**-“ep” yazılışı ilə işlənməkdədir. Bununla bərabər E.V.Sevortyan bu sözü **əb** formasında

“bacarıqlı”, “qüvvətli” kimi də mənalandırır (72, s. 240). **Ab** söz kökünə “möhkəm, mahir” mənasında, eləcə də “qüvvətli” mənalarında da rast gəlik (71, s. 287). Bu sonuncu mənalarda sözə lulubəy, kas və skif türklərində **Olk+ab**, **Saralq+ab**, **Yaralq+ab**, Turan hakimi **Əfrasiy+ab** adlarında rast gəlik və söz bu mənaları doğruldur. Adların türk dilində olması və bu mənalara malik olması Q.Qeybullayev tərəfindən elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (207, s. 53). Eyni zamanda Söz “**av/ava** yazılışında oğuzlarda “ev” və “toplaşmaq” feli olmuşdur. Lakin biz sözün “ev” anlamında olduğunu və **a≈e**, **p≈v** səsəvəzlənməsi ilə yazıldığını düşünürük. Sözə qoşulan **-an** komponenti isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi qədim türklərdə “mənsubluq” şəkilçisi, **-at/d/t** isə “yer, məkan” ismi və “cəmlük” şəkilçisi kimi işlənmişdir (71, s. 284). Bütün bu mənə və şəkilçilər nəzərə alınmaqla məntəqə adının “Buslara məxsus evlər” mənası daşdığına tam əminik.

Nəticə olaraq deyək ki, tərəfimizdən ilk dəfə olaraq etimoloji izaha cəlb olunmuş məntəqə adları ilə yanaşı digər adları da tayfa adları ilə bərabər formalaşdırılan komponentlər qədim türk sözləridir. Buradakı **tay**-“yer, məkan”, **çaq**-“qala”, “böyük”, “qüvvətli”, **tim**-“yaradan, quran”, **ab**-“möhkəm, **at**-“yer, məkan”, mahir”, “qüvvətli”, **as**-“güclü”, “qüvvətli”, **ka**-“şan, şöhrətli”, **av/ava**- “ev”, **an**-“mənsubluq” şəkilçisi **a≈ə**, **m≈b≈p**, **v≈p** kimi xeyli sayda türk dillərinə məxsus leksik vahid və səsəvəzlənmələr türk dilləri ilə bağlıdır. Bus tayfa adlarından yaranmış etnooykonimlərdən başqa, m.ö. VI-III minilliklərdə **as**, **kuti**, **naxər**, **lulubəy**, **hürri** və s. prototürklərlə bağlı məntəqə adlarında da bu leksik və fonetik türk dili hadisələri eyni dil və mənşəyə malik xalqların söz yaradıcılığıdır. Bu isə Naxçıvan ərazisində bu tayfaların məskun olduqlarını **bus**, **maq**, **budi**, **arizant** və s. tayfaların onların varisləri olduğunu təsdiq edən dil və tarixi faktlardır.

2. PARTAGENLƏR

Biz Midiya türk dövlətinin ərazisi və tayfalarından bəhs edərkən, Herodotun bu tayfalar içərisində bus, struxat, arizant, maq və budilərlə yanaşı partagenlərin də adının çəkdiyini, Midiyanın bu tayfalardan ibarət olması haqqındakı məlumatını (13, I. 101) qeyd etdik. Tarixi köklərimizlə bağlı antik müəllifin bu məlumatı həm tariximiz, həm də bu tarixi dövrdə etnogenezimiz və təşəkkülümüzün formalaşması haqqındakı qiymətli məlumatlardan biridir. Belə bir elmi əhəmiyyətli məlumata Assur yazılarında rast gəlirik. İ.M.Dyakonov araşdırmalarında Assur mənbələrinin m.ö. VII əsrdə Midiya ərazisində “**Partakanu**” adda ölkə haqqında məlumat verildiyini qeyd edir (356, s. 261-263). Bu ölkənin Midiya tərkibində hansı əraziləri əhatə etdiyi haqda isə məlumatlara rast gəlmirik. Lakin, biz Midiyanın əsas tayfalarından olan **Partagen** türk boylarının onun qüdrətli əyaləti olan Naxçıvan ərazisində məskunlaşma dövrünün bu dövlətin yaranma tarixindən də qabağa, m.ö. II minillikdən də əvvəllərə təsadüf etdiyini düşünürük. Bildiyimiz kimi hər hansı bir tayfanın formalaşması və ölkə şəklində mövcudluğu ən azı iki minillik bir tarixi prosesdir. Əgər bu tayfa adını daşıyan ölkə ərazidə mövcuddursa, bu tarixi dövr Midiya dövləti yaranmamışdan öncəki tarixə söykənir (-F.R.).

Bildiyimiz kimi Manna və Midiya dövlətlərinin ərazisi Urmiya gölü hövzəsi, onun cənub-qərb, cənub və cənub-şərqində **Aşkaya, Buştu, Alatae, Kassi** və **Subarman** türk ölkələri daxil olmaqla qədim türk dövləti Mitannanın ərazisini də əhatə edirdi (126, s. 299, 311, 317, 379). Adı çəkilən ölkə adları ümumtürk onomastik arealında Alatau, Alatan, Alat, Aladır, Aşqabad, Askalon, Askiz, Buştına, Beştau, Buston, Kassel, Kaskalen, Kaştelu, Kasil, Subate, kimi minlərlə adlarla müqayisə oluna bilər (99, s. 28, 44, 80, 90,). Bu ərazilərdə isə adı hələ m.ö. III minillikdən tarixdə çəkilən lulubi, kuti, subar, türükkü, hürü və mitan türk boyları yerli-avtoxton sakinlər olmuşdur. Təbii ki, **Bus, Arizant, Manq Partagen** və digər

Midiya tayfaları əski türklərin varisləri olmaqla m.ö. VI-I minilliklərin tarixi proseslərində iştirak etməklə, Midiyanın qədim əyaləti Naxçıvanda da yerli xalqlar olmuş, dil, inanc və məişətləri ilə bağlı adlar sistemində öz izlərini qoymuşlar.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu gün biz Naxçıvanın Şərur, Şahbuz, Culfa, Ordubad bölgələrinin Türkeş, Xoşkeşin, Xanağa, Anzır, Vayxır, Paradaş, Maxta, Muğancıq, Nəsirvaz, Ələhi və s. yaşayış məntəqələri ərazilərində qədim qəbiristanlıqlar mövcuddur. Buradakı məzar daşlarında biz günəşə sitayişin, tanrıçılıq və şamançılığın izlərinə rast gəlirik. Bu inanclarla yanaşı islam dininin və inancının daşıyıcıları olan qəbiristanlıqlar da mövcuddur. Əgər biz təkcə bu tarixi faktların dövrlərini müqayisə etsək, onlar m.ö. VI-I minilliklərdə ərazimizdəki tayfaların və onların varislərinin pozulmaz izləri olaraq mövcud sübutlardır. Təbii ki, bunlarla yanaşı ərazilərimizdəki əski inanclarımızla bağlı tanrı adlarını daşıyan məntəqə adları da bu tarixin pozulmaz izləridir ki, hələ də arxiv sənədləri və mənbələrdə qeydə alınırlar.

Manna dövlətində aparıcı rolunu oynayan və qədim QURD mifi ilə bağlı **Partagen** tayfa adı da hazırda Türkiyə, Qafqaz, Orta Asiya, Altay və Sibir türklərinin ərazilərində Partene, Partav, Paralak, Paraberd, Paralku və s. yazılışlarla əski və müasir sənədlərdə az da olsa izlərini qorumaqdadır.

Sovetlər dövrü siyasətində yazılan tarix, eləcə də İ.M.Dyakonov, N.Q.Adonç, E.Qrantovski və b. müəlliflərin əsərlərində **partagenləri** digər Midiya tayfaları kimi irandilli olaraq göstərilmişdir (288, s. 419; 343, s. 10-182; 356, s. 274). Lakin, Qafqaz, Orta Asiya, Altay, Qazan tatarları, Sibir, Saxa, Uyğur xalqlarına qədər ərazidə adların tayfa, yer adları kimi mövcudluğu bu konsepsiyanın yanlış olduğunu təsdiq edir və bu siyasi konsepsiyayı tamamilə rədd edir (ətraflı bax, 99). Təbii ki, farslar bu gün İran ərazisində 16 milyona güclə çatırlarsa, onların bütün türk ərazilərində yayımı və bu türk dillərinə təsiri qeyri-realdır.

Bəs “Partgen” tayfa adı hansı dildə izah olunur, nə mənə daşıyır? Biz qeyd etdik ki, ümumən adı çəkilən 6 Midiya tayfası dövlətin siyasi proseslərində aparıcı güc olmuş və çoxsaylı tədqiqatların ümumi nəticələri bu tayfaların türk tayfaları olduğunu göstərməkdədir. Ərazidə yaşayan digər tayfalar da bu tayfa birliyində “midiyalılar” adlanmış, Midiya, Matay sözü isə dövlət adını izah etmişdir. Bu istiqamətdə geniş araşdırma aparan Q.Qeybullayev bir monoqrafiyasında partagenlər haqqında Herodotun məlumatlarını təkrarlasa da, adın izahı haqqında heç nə deməmişdir (337, s. 25, 252, 340). Lakin başqa bir monoqrafiyasında adın “**por**” komponentini “boz”, “**taqen**” komponentini isə **toğan**-“tərlan quşu” mənasında izah etmiş və monqol, kəngər-peçeneq, başqırd türklərində Bor-tokan, Kara-toqan, Bortolmat, Bornayman, Ön Asiyada Boztoğan kimi tayfa adları haqqında məlumat verilmişdir (207, s. 120). Təbii ki, müəllifin apardığı bu müqayisəli təhlillər elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Əgər mənbələrə diqqət etsək türk dillərində “**por/bor**” komponenti “boz” mənasından əlavə həm də **por**-“ışığı” və “**böri**” yazılışında “qurd” mənalarında da rast gəlinir. Biz qədim türk yazılarında “**TİLKÜ-mü TOYDİ, AZU BÖRİ-mü**” ifadəsi ilə rastlaşırıq ki, bu ifadənin “Ay qız, tülkümü doğuldu, ya qurd oğulm” tərcümsində söz məcazi olaraq “oğul” mənasını da daşıyır (48, s. 118). Əgər biz tayfa adını Pari+ta+kan yazılışında komponentlərə ayırsaq, burada əski türk sözləri **Pari/böri** sözünün “qurd”, “ışığı”, **ta/da**-“yer, tərəf”, “yaxşı”, “rəhimli”, **tu** yazılışında “sahib olan”, **kan/gen** sözünün isə “bölgə, məkan”, “kağan” mənaları ilə qarşılaşırıq (48, 584; 253, 463, 465, 473; 72, s. 716). Bütün bu mənaları nəzərə alsaq, Partagen sözünün mənası “Qurdun sahib olduğu məkan”, “İşığa sahib kağan” kimi söz açımları ilə izah olunur. Burada həm qədim türkün qurd mifi, həm də şamanizmlə bağlı əlamətlər mövcuddur. Biz bu tayfa adının “Qurdun sahib olduğu məkan” mənasında olduğunu daha doğru hesab edirik.

Tərəfimizdən aparılan araşdırma zamanı 1590-1749-cu illərin əski arxiv və ümumiləşdirilmiş sənədlərində Naxçıvanın Ağcaqala, Əlincə, Abnik, Şorlut nahiyələri və bugünkü toponimik sistemində **Partagen** türk boyları ilə bağlı məntəqə adlarına təsadüf edirik ki, bunların etimoloji izahları elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu adların daşdığı mənaları da diqqətə çatdırmaq istərdik.

Pürtaq, Bartaq, Bardaklı, Bertaq, Barduq. Bu məntəqə adlarından Pürtaq 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində bir adı Tahirviran olmaqla Kəmriz və İlar kəndləri arasında, Bartaq, 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyəsində bir adı da Tutmacılar olmaqla Cəlal və Qüllə kəndləri arasında, Bardaklı adı isə, 1590-cı ildə Abnik nahiyəsində bir adı Qulac olmaqla Cəriş və Adıyaman kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 159, 169, 176). Biz 1724-cü ilin məlumatlarında Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Dikmə və Qarasur kəndləri arasında Barduq, 1727-ci ilin sənədlərində isə Naxçıvan sancağının Azadçiran nahiyəsində, Sal və Yaycı kəndləri arasında Bertaq, məntəqə adları ilə qarşılaşırıq (89, s. 41; 116, s. 31). Eyni quruluşa malik olub **p≈b, a≈ü, a≈e** səsəvəzlənmələri ilə qeydə alınan bu adlardakı **taq/tanq** qədim türk sözü “qeyri adı”, “dan, sabah”, “dağ”, “məhkəmləndirmək”, “bağlamaq” mənaları daşımaqla bərabər, həm də alternativ **tunq** varianrında yazılışı “hücum edən, cəsür”, “ehtiyac”, “bədbəxtlik” mənaları ifadə etmişdir (48, s. 350, 536; 52, s. 570). Bu mənalar nəzərə alınmaqla məntəqə adları “Cəsür parlar-qurdlar” mənasında izah olunur. Burada Bardaklı məntəqə adındakı **-lı** şəkilçisi ada sonradan əlavə olunmuş şəkilçidir.

Berdik. 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Əlincə nahiyəsində Qazançı və Xanağa kəndləri arasında qeydə alınan bu məntəqə adı (89, s. 181) maraqlı semantik quruluşa malikdir. Adın ilkin formada Böri+t+uk yazılışında olduğunu düşünürük. Burada tayfa adına qoşulan **-t-** “cəmlilik şəkilçisi” və **uk-** “oğul, varis” (71, s. 284; 170, s. 247; 207, s. 143) qədim

türk sözü ilə ad “Parların-qurdların oğlu” mənasında izah olunur və tədqiqatlarda araşdırılırdır.

Berdi. Bu məntəqə adı da tədqiqatlara cəlb olunmamış, 1727-ci ilin sənədləri və arxiv məlumatlarında Naxçıvan sancağına tabe olan Ordubad qəzasının Sisyan nahiyəsində Kələdək və Qalacıq kəndləri arasında qeyd olunmuşdur (116, s. 33). Adın ilkin variantda **ö̇e** səsəvəzlənməsi və **-i** saitinin düşümü ilə təhrif olunaraq, Böri+di yazılışında olduğunu düşünürük. Burada **böri**-tayfa adından başqa, **di/ti**- “tikmək, qurmaq” felii, eləcə də “möhkəm”, “sərt”, “həmişə”, “hər an” sifət və zaman ifadə edən sözlərlə qarşılaşırıq (48, s. 565; 207, s. 80). Addakı **-t** samiti ayrılıqda “cəmlilik” şəkilçisi (207, s. 80), **-i** saiti isə, “iç” qədim türk sözü də ola bilir (234, s. 39). Bəzi hallarda, **-i** saiti **irdi, erdi**- “nail oldu, murada çatdı” felii kimi də işlənir (53, s. 164). Bütün bu quruluş mənalari ilə məntəqə adı “Parlar-qurdlar tikən”, “Sərt parlar-qurdlar”, “İç parlar-qurdlar”, “Hər şeyə qadir parlar” mənalariında izah olunur. Biz birinci mənanı doğru hesab edirik.

Piregen. Maraqlı semantik quruluşa malik olub, tədqiq olunmayan bu məntəqə adında biz **e-i** sairlərinin yerdəyişməsi və **ȧe, ö̇e, k̇g** səsəvəzlənmələrini müşahidə edirik (269, s. 41-42, 82). 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan ərazisinə aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsindəki Kötüklü və Pirtəkiyəsi kəndləri arasında rast gəlinən bu məntəqə adının (89, s. 162) Böri+kan yazılışında **kan/qan** əski türk sözü ilə formalaşdığı müşahidə olunur. Biz adda Böri tayfa adı və qədim türk dillərində **kan/qan**-“məkan”, “yer”, bəzən də omonim olaraq “çəşmə” və “mənbə” mənalariındaki sözlərlə qarşılaşırıq (253, s. 463; 48, s. 289). Biz bununla bərabər Orxon-Yenisey mətnlərində antroponimik Altun Tarkan, Boz Kaqan, Bilgə Kağan, Ana Tarkan kimi adlarda sözə “kağan” mənasında da təsadüf edirik (234, s. 383-385). Əgər əski türk dilinin birhecalı söz quruluşuna istinad etsək, ka+qan sözündə **ka**-“şöhrətli, seçilən” sözü kan komponentini “rütbə” kimi izah edib canlı ismə aid olaraq təqdim edir. Biz Tarkan, Boyle Kutlut Yarkan,

Tamğan Çor kimi şəxs adlarında əski türk sözlüklərinə istinadən **Tar+kan-** “kağan tayfası”, **Yar+kan-** “İşıqlı kağan”, **Tam+ğan-** “qala kağan” mənalarında görürük (-F.R.). Burada **tar-** “oğul”, “tayfa”, **yar-** “ışığ”, **tam-** “divar, qala” sözləri qədim türk dilindədir (48, s. s. 529; 54, s.146; 207, s. 83; 71, s. 676). Bu mənalar nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Parların-qurdların məkanı” və “Par-qurd kağan” kimi izah olunur. Biz birinci mənanın doğru olduğunu düşünürük.

Parteniq. Maraqlı və elmi cəhətdən əhəmiyyətli semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı 1724-cü ilin məlumatlarında Naxçıvanın Göyçə nahiyəsində Göyçə gölü yaxınlığında bir adı da “Vartenis” olmaqla qeydə alınır (89, s. 55, 58). Biz adın ilkin variantda **Par+t+en/an+uk** yazılışında türk dillərinə məxsus **a≈e, u≈i** səsəvəzlənmələri ilə (269, s. 41-42) **Pari/böri** tayfa adı və göstərilən **t+en/an+uk** komponentlərdən formalaşdığını düşünürük. Bu halda tayfa adına qoşulan, **t-**“cəmlik”, **an-**“mənsubliq” şəkilçiləri və **uk-**“oğul varis” sözü ilə (71, s. 284; 170, 247; 207, s. 143) məntəqə adı “Parların-qurdların varisi” mənasında izah olunur.

Bartenes. Tədqiq olunmamış bu məntəqə adına biz türk dillərinə xas olan **p≈v, a≈e** səsəvəzlənmələri ilə (269, s. 41-42), Naxçıvanın Dərələyəz nahiyəsində Abana və Vahuseyin kəndləri arasında rast gəlirik (89, s. 58). İlkin variantda **Par+t+an+us** yazılışında olan bu adda **Parteniq** məntəqə adından fərqli olaraq tayfa adına qoşulan **us/es** komponenti qədim türk dillərində “ağıl”, “zəka”, “müdrük” (356, s. 78; 362, s. 13), **uz** yazılışında isə “ışığ” və “ucalıq” mənalarını ifadə edirdi (262, s. 372). Bu komponentlərin mənaları nəzərə alınmaqla məntəqə adını “Müdrük parların yurdu” , “İşıqlı parların yurdu” mənasında izah etmək mümkündür və biz “Müdrük parların yurdu” mənasının daha düzgün olduğunu düşünürük.

Vartanol. Öncəki Bartenes, Parteniq məntəqə adlarından yalnız **ol** komponenti ilə fərqlənən bu məntəqə adında da türk dillərinə xas olan **p≈v, ö≈a, i≈o** səsəvəzlənmələrini müşahidə edirik (269, s. 41-42). Ada

Naxçıvan sancağına tabe olan Ordubad qəzasının Dərələyəz nahiyəsində Yenicə və Morzov kəndləri arasında, rast gəlirik və bu məntəqə digər mənbələrə düşməmişdir (116, s. 35). Bu adın **Par+t+an+il** yazılışlı quruluşundakı **il**-“yurd, el, vilayət” qədim türk sözü, məntəqə adını “Parların-qurdların yurdu” mənasında etnooykonim kimi formalaşdırmışdır. Biz ümumtürk dialektlərində bu sözə **ol, il, el, aul** və s. yazılışlarda Azərbaycan dili ilə yanaşı başqırd, qazax, türkmən, tatar və b. dillərdə də rast gəlirik (50, s. 208-209, 378). Müasir dilimizdə bu sözə “il”, “ilçə” yazılışlarında Türkiyə türkcəsində də təsadüf edirik. Məntəqə adının izahı ilk dəfə olaraq verilir.

Əgər diqqət etsək, bu adların etimoloji izahlarında **kan**-“məkan”, **taq/tanq**-“qeyri adı”, “dan, sabah”, “dağ”, “bağlamaq”, **qut**-“quvvət, güc”, **kıl**- “göl” və “bina etmək”, **munq**-“hücum edən, cəsur”, “ehtiyac”, **ti**-“qurmaq, tikmək”, **uk**-“övlad, varis”, **i**-“iç” (48, s. 350, 536; 52, s. 223, 570; 234, s. 39) kimi qədim əski türk dili ünsürləri ilə rastlaşırıq. Bu sözlərin, digər tayfa adlarında və etnooykonimlərdə də təkrarı bütün türklərin vahid mənşədən və inandandan gəldiyini göstərən dil və etnoqrafik əlamətləridir.

3. ARİZANTLAR

Midiya dövlətini formalaşdıran tayfalar haqqında məlumat verən Herodot, burada aparıcı güc olan altı tayfalardan birinin də Arizant boyları olduğunu göstərir (13, I. 101). Qeyd edək ki, **budi, bus, maq, arizant, partagen, struxat** tayfalarının hər birinin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür və biz bunların bəziləri haqqında yuxarıda məlumat verdik. Bu cür müxtəlif versiyalar Arizant tayfaları haqqında da mövcuddur. Tədqiqatlarda haqqında yekdil fikirlərin çox az təsadüf olunduğu Arizant boyları da digər Midiya tayfaları kimi avropa, erməni, gürcü, kürd, rus və s. tədqiqatçıların yazılarında siyasi məqsədlə azlıqda olan xalqların tarixlərini qədim dövrlərə çəkmək, dil və tariximizi təhrif etmək istiqamətində tədqiqatlara cəlb olunmuşdur.

Biz yuxarıda ümumilikdə Midiya tayfalarından bəhs edərkən rus alimi İ.M.Dyakonovun yazılarında onların adlarının fars dili ilə izah olunmadığı haqqındakı fikirlərindən bəhs etdik. Lakin qeyd edək ki, onun **Arizantlar** haqqında irəli sürdüyü konsepsiya tam fərqli olmuşdur. Müəllif, Arizant adını **ari**-“fars əcdadı” **zantu**-“tayfa” kimi götürərək, bu adı “farsların əcdadı olan tayfalar” mənasında şərh etmişdir (356, s. 147-148). İ.Əliyevin yazılarında da ilkin dövrlərdə Midiya tayfa ittifaqının “matay” yazılışında “kaspidilli” olduğu göstərilə də, daha sonrakı tarixi proseslərdə onların “irandilli” tayfalara çevrildiyi qeyd olunmuşdur (296, s. 98-101). Lakin müəlliflərin bu fikirlərinə baxmayaraq biz ərəb-fars dilinə aid sözlüklərdə bu söz kökünə yaxın yazılışda olan **zanu** sözünün “diz”, **zənd** sözünün “çaxmaqdaşı”, “dirsək sümüyü”, **zində** sözünün isə “diri, sağlam” kimi mənalarına rast gələsək də, burada “**zantu**” sözünə təsadüf etmirik (49, s. 208, 214, 222). Bu cür izahlardan birini də elmi cəhətdən əsaslandırılmamış fikirlərlə tarixi təhrif edən kürd tarixçisi L.Məmmədin yazılarından oxuyuruq. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, son dövr qədim ərazilərimizin tarixi, o cümlədən də Manna, Midiya tarixi bu müəllifin yazılarında “Kürd tarixi” kimi təqdim edilmiş, qədim inanclarımızın yazılı toplusu olan “Avesta” kitabının da “kürd dilində” yazıldığı göstərilmişdir. O, Arizant türklərini kürd tayfaları kimi təqdim edərək, onların öz adlarını Muş rayonunda Ərzənə kəndinə verdiklərini, bu adın Əzizən adında müasir dövrə qədər də qaldığını göstərir. Müəllif bu uydurma ilə yanaşı “Arizant” sözünün kürd dilində “odu anlayanlar” mənası daşdığını yazaraq, heç bir dil faktı, hər hansı bir sübut göstərmədən, bu gün də kürdlərdə bu sözün bu mənada işləndiyini qeyd edir (535).

Eyni ideya daha bir kürd tədqiqatçısı C.Cəlilin yazılarında da təkrarlanır. O, kürd alimi K.A.Bədirxana istinad edərək, arizantları kürt tayfaları kimi təqdim etməklə, Cəzirə yaxınlığında yerləşən kiçik Arzizan kənd adının Midiya tayfası Arizant boylarının adından gəldiyini və kürdlərə mənsub

olduğunu göstərir (498, s. 77). Bu müəllif də istinad etdiyi K.A.Bədirxanın hansı mənbə və dil faktlarını əsas götürdüyü haqda heç bir elmi mənbə, dil və tarixi fakt, hər hansı bir sübut göstərmir.

Qeyd edək ki, sovetlərin 1927-1940-cı illərdə Azərbaycanın tarixçi, coğrafiyaçı və dilçi alimlərinə qarşı törətdiyi kütləvi qətl dövründə qeyri millətlərdən olan tədqiqatçıların fəallığı xüsusi nəzərə çarpır. Biz o dövrlər Ə.Ələkbərovun da yazılarında bu cür tarixi təhriflərlə qarşılaşırıq. O, qədim ərəb, erməni, Suriya, və orta əsrlər fars mənbələrində guya Azərbaycanın Beyləqan-Balasaqun ərazilərinin kürdlərə mənsub olduğu haqda məlumatların olduğundan bəhs edir. Müəllif, burada Aran ərazisinin kürdlərin yaşadığı ərazilər olmaqla ərəb işğalına qarşı böyük ordu yaratdıqlarını onlara qarşı vuruşduqlarını və “Aran” sözünün kürd dilində “isti ölkə” mənası daşdığına dair uydurma fikirlər yazır (294, s. 36). Əgər diqqət etsək, istər İ.Dyakonov, L.Məmmədın, istərsə də K.Bədirxan, C.Cəlili və Ə.Ələkbərovun ayrı-ayrı dövrlərə aid yazıları sanki bir “ardıcılığı” ifadə edir, lakin, burada siyasi məqsədlə qədim dövrlərdən günümüzdə qədər olan tarix düşünülmüş şəkildə təhrif olunur.

Qədim dini kitabımız “Avestanın” kürd dilində olması fikrinə gəldikdə isə ümumən dilçiliyə və tarixə dair yazılarda bu haqda hər hansı bir məlumata rast gəlmirik. Belə ki, Zərdüştlüyün kitabı olan Avestanın mənbələrdəki “Zendavesta” adındakı nəşri XIX əsrin sonlarına təsadüf edir ki, burada dil “qədim iran dili” olaraq göstərilir və bu dilin heç bir yerdə qeydə alınmadığı vurğulanır. Bununla bərabər söz əsasən “Av/ap+asta+ak” yazılışında təhlillərə cəlb olunmuşdur. Digər bir tərəfdən L.A.Lelekov Avestanın mətnləri və məzmununun tamamilə fərqli olmaqla müxtəlif formada mövcud olduğunu, bu yazıların müxtəlif dövr və ərazilərə aid olmaqla tərtib edildiyini qeyd edib, müəlliflərin də dini baxışlarının müxtəlif olduğunu elmi baxımdan əsaslandırır (399, s. 14-17; 400, s. 12-

49). Biz V.İ.Abaevyin də yazılarında maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. O, m.ö. VI əsrə aid olaraq göstərilən Avesta kitabında dini konsepsiyasının skiflərin dünyası ilə bağlı olduğuna dair faktlar göstərir. Müəllif, Avesta dilinin və skif, fars dialektlərinin ərazi və linqvistik baxımından tamamilə fərqli dillər olduğunu yazır, bunu dil faktları ilə sübut edir (279, s. 9-47). Daha bir maraqlı fikrə biz B.S.Qubaevanın yazılarında təsadüf edirik. O, “Avesta” dilini osetin dili hesab edərək, onun Diqor-(Dügər?) dialektində olduğunu göstərib, bu kitabı qədim skiflərə aid edir (536).

S.Sokolov isə bu istiqamətdəki yazıları müqayisə edərək Avestanın xüsusi yaradılmış əlifba ilə yazıldığını, bunun isə müqəddəs kəlamların tam mənası ilə açılmasına xidmət etdiyini göstərir (467, s. 16). Bütün bu məlumatlara diqqət etsək, ümumi nəticə kimi qəti olaraq deyə bilərik ki, Avestanın mixi xətlə daşlar üzərinə daş kitabə şəklində yazıldığı dövrdə nə fars, nə də kürd dili müstəqil dil kimi formalaşmamış, onların belə bir əlifbalı olmamışdır.

İ.Q.Əliyev doğru olaraq göstərir ki, “Avesta”dakı rəvayət və hadisələr öz tarixiliyi baxımından, bu məlumatların, yazıya alındığı dövrdən xeyli əvvəllərə gedir. O, Avestadakı hadisələrin müxtəlif biçimli olmasını, geniş bölümlü, bitkin, keyfiyyətli şərhini qeyd etməklə yanaşı, göstərilən ərazi və dövrlərin ilkin mənbə kimi qiymətli olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır (296, s.11-14).

Bu fikirlərin yanlış olduğu xeyli mənbələrlə təsdiq olunur. A.Fazili Teodor Neldeke istinadən göstərir ki, hələ “Avesta” yazılmamışdan da qabaq Bütöv Azərbaycan ərazilərində əski atəşpərəstliklə bağlı şifahi əfsanə və rəvayətlər mövcud olmuşdur. Bəzi mənbələr və tədqiqatlarda isə Avestanın makedoniyalı İskəndər tərəfindən yandırılmasına baxmayaraq, əldə olan mövcud yazılarda Azərbaycan və fars tarixinə dair əsl məlumatların olması da burada qeyd olunur. Markvart da yazılarında bu fikri təsdiqləyir və burada Gəncə-Qanzak, Bağdad, Azərbaycan şəhərləri, eləcə də ticarət yolları

haqqında məlumatların olmasını əsas götürərək coğrafi ərazicə onun bütöv Azərbaycana aidliyini xüsusi qeyd edir (134, s. 16-17).

İstər L.Məmməd, istərsə də S.Calilenin yazılarının əksinə olaraq rus tədqiqatçısı M.S.İvanov öz yazılarında Midiya ərazisində mövcud olan Herodotun xatırladığı altı tayfa birliyini bütövlükdə Azərbaycan xalqının ulu əcdadları olduğunu yazır və m.ö. VI əsrdə midiyalıların bu tayfa ittifaqının İranın cənub-qərbində məskun olan parsuanı-farsları özlərinə tabe etdiyini göstərir (368, s.10-11).

Əgər M.S.İvanovun buradakı məlumatlarına diqqət etsək, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz müəlliflərin arizantları farsari, kürd kimi təqdim etmələri özünü doğrultmur. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, Herodotun məlumatlarında arizantlar Midiyanın 6 tayfasından biridir və parsuanı-fars ərazilərini işğal edib, onları özlərinə tabe edirlər. Təbii ki, fars və ya kürd olan bu altı tayfa özlərini məhv etməyə, özləri-özlərini kölə vəziyyətinə salmağa siyasi maraq göstərməzdilər (-F.R.).

Bütün bununla bərabər biz bəzi yazılarda Arizant tayfalarının slavyanların əcdadları olduğuna dair fikirlərlə də rast gəlirik. Boqomer Rodarusa özünün “Rus dünyası mifinin personajları” yazısında Velesa kitabına istinadən m.ö. IV minillikdə yarular-arilərin Kiəmlə (?) bərabər Don çayı ərazilərinə Qafqazdan bir sıra tayfalarla adladığını göstərir və bu tayfaların slavyanların əcdadları olduğundan bəhs edir. O, arilərdən olan ermənilər, kiyevlilər, Krakov sakinləri, serb xorvatlar, çəxlər, midiyalı arizantlar, sarmatların bu qrupa aid arizant tayfalar olduqlarını yazmaqla, bu tayfaların bütünlükdə qədim slavyanların ulu əcdadları olduğunu və onlardan formalaşdığını da qeyd edir (537).

Heç şübhə yoxdur ki, istənilən tarixi faktlar müqabilində bu məlumatlar elmi əsasa söykənmir. Bildiyimiz kimi bu tayfalardan arizant, sarmat boyları əski türklərin ərazilərində türk tayfa ittifaqında olan tayfalar kimi təqdim olunur və göstərilən bütün tayfalar ayrı-ayrı dövrlərdə tarix

səhnəsinə çıxmış tayfaldır. Ən başlıcası isə ermənilərdən başqa bu tayfaların istər dil qrupu, istər tarixi dövrü, istərsə də ərazi və mənşəyinin arilərlə (farslar nəzərdə tutulur) heç bir əlaqəsi yoxdur (ətraflı bax, 273; 126; 127). Digər bir tərəfdən m.ö. IV minillikdə nə yarular-arilər, nə də ermənilər hələ tarix səhnəsinə çıxmamışdılar. Erməni müəllifləri S.T.Yeremyan, eləcə də Q.A.Kapansyan özləri m.ö. VII əsrdə Frakiyadan hetlərin Hayasa əyalətinə köçüb burada “hayasa” adlandıqlarını, daha sonra m.ö. V əsrdə isə Ərmən yaylasına köçməklə burada “ərmən-erməni” adlandıqlarını qeyd edirlər. Göründüyü kimi bu cür adlanmalar onların assimilyasiyasından xəbər verməklə 350 il zaman fərqi ilə qeydə alınır. Biz yuxarıda bu haqda ətraflı məlumat verdik.

Bununla bərabər son dövrlər biz bəzi yazılarda ermənilərin əcdadlarının Urartunun qərb rayonunda məskunlaşdığına, onların adının “Avestada” ilk dəfə m.ö. 520-ci ildə çəkildiyi haqda məlumatlara da rast gəlirik. Burada ermənilər heç bir sübut göstərmədən m.ö. X minillikdə özlərinin mövcudluğu haqda fikir irəli sürürlər. Onların Cənub Azərbaycan ərazisində olan Aratta dövlətini Urartu ərazilərində göstərməsi, guya Şumer mədəniyyətinin erməni mədəniyyətindən formalaşması, bütün hindavropa xalqlarının mənşəyinin ermənilərdən gəlməsi kimi uydurmalar burada tarixi faktlar əsasında tənqid edilir (538).

Əgər biz Boqomer Rodarusanın göstərdiyi tarixlər və məlumatlardakı dövrlərə diqqət etsək, onun tamamilə yanlış olduğu şübhə doğurmur. Ola bilsin ki, eramızın I minilliyinin ortalarında ayrı-ayrı slavyan qollarının formalaşmasında türk-qıpçaq türk-skif tayfalarının müəyyən rolları olmuşdur. Arizant tayfa adına gəldikdə isə, biz onların m.ö. IV minillikdə tarix səhnəsində olduqlarına müəyyən qədər inana bilərik və bu haqda aşağıda məlumat verəcəyik.

Qeyd edək ki, istər rus, kürd, istərsə də fars, erməni tarixçilərinin bu cür yanlış fikirləri onların özlərinə tarix uydurmaq qəsdindən başqa bir şey deyil. Bu tarixçilərin

“Arizant” sözünün ilkinə ifadə üslubunu tam olaraq təhrif etmələri, o dövr dil formasından, sözlərin əsasən birhəcalı olmasından kənardır və etimoloji izahda yanlış şərhlərdir. Biz “Arizant” söz kökündən gələn bir qrup tayfa adlarındakı “ariz” komponentinin əsasən türklərdə yayıldığını görürük. Əgər mənbələrə diqqət etsək, bu sözün “Ariz” komponenti Qıpçaq türklərində “orus, urus” kimi işlənmişdir (445, s. 128-130). Biz Türkiyədə görkəmli alim F.Kırzioğlunun da yazılarında bu komponentlə işlənmiş tayfa adına rast gəlirik. O, öz yazılarında ağac içində doğulan oğlanın “Kipçaq” adlandığını, ondan törəyən **Urus** və Avlak, Masar və Başqirt ellərinin Oğuz yağlı olduğunu göstərir (513, s. 12).

Bu istiqamətdə geniş tədqiqat aparan Q.Qeybullayev tayfa adının **arış, oruş, urus** türk boyları adından gəldiyini yazaraq adın **arış** tayfa adı və -t “cəmlik” ifadə edən şəkildən formalaşdığını yazır, mənasını isə açıqlamır. O, türkmənlərdə Ersari tayfaları adının, Midiyada Araziaş adının, Alban dövlətində Arajank/Arasank əyalət adlarının bu tayfa adından yarandığını göstərir. Müəllif Midiya dövlətində aparıcı rol olan **Arizant** adının hazırda Türkiyə, Qafqaz, Orta Asiya, Altay və Sibir türklərinin ərazilərində Arizan, Arizban, Arizka və s. yazılışlarla bütün türklərin yer adlarında az da olsa izlərini qorunduğunu göstərib, bu adın bir türk tayfa adı olduğunu tarixi və dil faktları ilə sübut edir (207, s.119; 337, s. 256).

Biz Q.Qeybullayevin bu istiqamətdəki fikirlərinin tam doğru olduğu ilə razılaşmaqla öz fikirlərimizi də bura əlavə etmək istərdik. Qafqaz, Orta Asiya, Altay, Qazan tatarları, Sibir, Saxa, Uyğur xalqlarına qədər ərazidə Arzqir, Ərzan, Ərjantan, Arazan kimi tayfa, yer adlarının mövcudluğu rus, erməni, kürd konsepsiyalarının yanlış olduğunu bir daha təsdiq edir (99, s. 26-27,82-83). Bu fikir XIII əsr Alban tarixçisi K.Gəncəlinin məlumatlarında da təsdiq olunur. O, qədim Azərbaycanın tarixindən bəhs edərkən “Alban tarixi” əsərində Sak tayfalarının sıx məskun olduqları Sisakan əyalətində Arizant tayfalarının adını daşıyan Arzakan məntəqə adını

göstərir. Qeyd edək ki, L.A.Xanlryan bu kitabı “Erməni tarixi” olaraq təhrif etdiyi kimi, adı da kitabda təhriflə “Arkazan” yazılışında vermişdir (29, I, 74, s.75)

Ümumiyyətlə biz nə rus, nə də kürd, fars tayfalarının bu genişlikdə ərazilərə yayılaraq məskunlaşmasına və tarixi qaynaqlarda onların bu cür siyasi proseslərdə iştirakına dair hər hansı bir tarixi fakta rast gəlmirik. Bu sadəcə siyasi məqsədlərə xidmət etməklə böyük güclər tərəfindən ərazilərimizə, tarix və dilimizə istiqamətlənmiş siyasi bir oyun olmaqla, torpaq iddiasında olan kiçik qurumların tədqiqatlarında yer alır.

Bəs ad hansı mənaya malikdir və nəyi izah edir? “Arizant” sözünün etimoloji izahı və daşdığı mənə ilə bağlı, biz Q.Qeybullayevin fikirlərinə əlavə olaraq izahı bir qədər də genişləndirmək istərdik. Fikrimizcə, qədim yunanca yazılış formasında olan Arizant tayfa adı qədim türk sözlərindən ibarət olmuşdur. Qədim dilimizin birhecalı söz quruluşuna istinadən ada diqqət etsək, adın Ar+as+an+t komponentləri ilə formalaşdığı ortaya çıxır. Burada **ar/ər**-“kişi, igid”, **As** tayfa adı, bəzən də “qüvvətli”, **an**-“mənsubluq” şəkilçisidir. Söz sonundakı **-t** isə “yer, məkan” mənəsi bildirməklə, bəzən də “cəmlilik” ifadə edən şəkilçidir (ətraflı bax, 71, s. 284; 253, s. 452-479). Bunlar nəzərə alınmaqla, ad “As ərlərinə məxsus” tayfa, yurd mənəsində izah olunur. Bizə belə gəlir ki, əski türk boyları bəzən müstəqil, bəzən də ittifaq tərkibində tarixi proseslərə qoşulmuşlar. Kutı-Hürrü birliyi, hürrülərin Mitən dövləti, Şu-Saka ittifaqı və Sak çarlığı, Skif-Sak ittifaqı və çarlığı kimi birliklər buna misal ola bilər. Bizə belə gəlir ki, As tayfalarının bir qolu mannalıların Maq tayfası kimi Midiya tayfaları birliyində, Arizantlar isə As tayfalarının varisləri olmuşdur (-F.R.). Bütün bunların yekunu olaraq deyə bilərik ki Arizant boyları türk boyları olmuş, Azərbaycanın Qax və Şəki ərazilərindəki Arzanax, Orazvan, Fizulidə Arış kimi oykonimlərdə və xeyli sayta toponimik adlarda öz izlərini qoymuşlar (47, s.11,78).

Əgər kürdlər bütöv Türkiyə ərazisində bir ad tapmaqla onu kürd tayfasına aid edirlərsə, təkcə Naxçıvan oykonimik sistemində biz bu tayfaların adını daşıyan 6 məntəqə adı ilə qarşılaşırıq. Onların etimoloji izahları da elmi cəhətdən onların bir türk tayfası olduğunu sübut edir.

Ərizni (2 məntəqə). Bu məntəqələrdən biri 1590-cı ilin məlumatlarında Naxçıvan ərazisinin İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində, Ketuze və Nurnus kəndləri arasında, digəri isə 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Qırxbulaq nahiyəsində Ərizkan və Çatğırani-zimmi kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 36, 159). Ad **a~ə** səsəvzləməsi və qədim omonim türk sözü olan **ni-**”verdi” və “mənim” sözləri ilə (207, s. 80-81) “Mənim ər aslarım” mənasını daşıyır.

Ərizkan. Bu məntəqə adı da 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Qırxbulaq nahiyəsində Ərzini və Mehmandari-şollu kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 36). Biz yuxarıda qədim türk dillərində olan **kan/kağan** sözündən bəhs etdik. Bununla bərabər **kan** sözü qədim türklərdə həm də “yer, məkan” ifadə edir (253, s. 463) Mənalər nəzərə alınmaqla, tayfa adı bu sözlərlə “Ər As kağanı” və “Ər As məkanı” mənalarda izah olunur. Biz birinci mənanı doğru hesab edirik.

Ərzincan. İlk variantda Ər+iz+an+can yazılışında olan bu məntəqə adı 1590-cı ildə Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində **i=z** səslərinin yerdəyişimi və **-a** saitinin düşümü ilə qeydə alınır (89, s.163). Tayfa adı və **can-** “şan-şöhrət” qədim türk sözü (48, s. 483; 54, s. 28) adı “Şanlı As ərinə mənsub” yurd kimi izah edir.

Arezin. Bu məntəqə 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Əlincə nahiyəsində, 1727-ci ilin məlumatlarında isə **Ərəzin** adı ilə yenə həmin nahiyədə Camaldın və Qızılca kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 182; 116, s. 26). Tayfa adı və **-an** “mənsibliq” şəkilçisi ilə bu məntəqə adı “Ər aslara məxsus” yurd mənasını daşıyır.

Ərzanuc. Qaynaqlara **-i** saitinin düşümü və bir adı da türk dilləri üçün xarakterik olan **d~z** fonetik paralelliyi ilə

Ərdanuc kimi düşən bu məntəqə adı 1727-ci ilin məlumatlarında Naxçıvan qəzasının Məzrəə nahiyəsində Çətən və Göyçə kəndləri arasında qeydə alınır (89, s.62). Digər adlardan fərqli **us-**“zəka, ağıl “ qədim türk sözünün əlavəsi ilə formalaşmış bu ad, “Zəkali As ərlərinə məxsus” yurd mənasında izah olunur. Qeyd edək ki, bu adlar tərəfimizdən ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunur və indiyə qədər onlar başqa tədqiqatlarda yer almayıb.

Naxçıvan bölgələrinə aid arizantlarla bağlı etimoloji izahları verilən bu oykonimlərdəki **ni-**“verdi” və “mənim”, **kan/kağan-**“xaqan”, “yer, məkan”, **can-**“şan-şöhrət”, **us-**“zəka, ağıl” sözlərinin və **at/t-**“yer, yurd” və “cəmlilik” şəkilçisi, **-an** “mənsubluq” şəkilçiləri eynilə ən qədim tayfa adlarında da təkrarlanmışdır. Hazırda şivə və dialektlərimizdə onlardan bəzilərinin işlənməsi yazıyaqədərki dövr dil elementləri olmaqla dil tariximizin təkamül yolunun öyrənilməsində də xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Adların etimoloji izahlarına istinadən qəti olaraq deyə bilərik ki, Arizant türk tayfaları As ərlərinin varisləri olmuşlar.

4. BUDİLƏR

Herodotun, “Tarix” əsərində Midiya türk dövlətinin aparıcı tayfalarından olub, bus, partagen, struxat, arizant və maqlarla yanaşı adı çəkilən **budilərin** haqqında da tədqiqatlarda vahid konsepsiya mövcud deyil. Biz Herodotun Budin adda boyların skiflər olaraq Don çayının ətrafındakı meşələrdə yaşadığını, eləcə də Budii tayfası olaraq şümerkakkad yazılarında verildiyi haqqında məlumatlara rast gəlirik (13, I 101; IV 21-22, 105). Rus müəllifi Anatoli Perminovun da yazılarında Midiya tarixi və tayfaları haqqında maraqlı fikirlər mövcuddur. O, bu tayfa birliyinin kimliyi, hansı kökə aidliyinə dair məlumatlar verməklə, Midiya dövlətini hürrütlərin qonşusu hesab edərək, bus tayfalarını yerli sakinlər, partagenləri “köçəri tayfalar”, struxatları ural-altay mənşəli

qəbilə, arizantları hürrülər olaraq, maqları şumer tayfaları, budiləri isə sak-massagetlərin Budin tayfa qoluna aid olduğunu yazır. Müəllif, Budi tayfa adının mənası haqqında heç bir fikir söyləmir (539).

Midiya tayfaları budilər haqqında biz E.A.Qrantovskinin yazılarında da məlumatlara rast gəlirik. Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi o, türklərə aid olan bütün tayfaları “farsdilli” hesab edib. Midiya tayfaları haqqındakı məlumatlarında da müəllif, Budi tayfalarını “farsmənşəli” kimi göstərərək burada “bud” komponentini **ved-**“şər, şeytan” mənasında olub Midiya tanrılarında biri, şər tanrısı Vidvedatın adından gəldiyini yazır (342, s. 267, 281; 343, s. 181).

N.A.Baskakov türk tayfa dillərini tədqiq edərkən, cənub rus çöllərindəki Qıpçaq türkləri arasında Bout tayfa adını göstərir və onun türk tayfası olmaqla qıpçaqlarla bir ittifaqda olub mənşə və dil baxımdan eyni olduqlarını qeyd edir (318, s. 254). L.Məmməd isə öz yazılarında tarixi təhrif edərək adətində uyğun hürrü, kuti, manq, sak türk tayfalarını kürd tayfaları olaraq təqdim etdiyi kimi, Midiya tayfaları budiləri də kürdlərin əcdadları hesab edərək, onların öz adlarını kürd tayfaları buciyan, buceri, bucnurd, adveli, acelavend, acilan, bacui badikiyan adlarına verdiyini və Batman adının da buradan gəldiyini yazır. O, şimali Kürdüstanda (?) Batman adının Mala Badi kürd tayfa adından yarandığını qeyd edir (540). Biz xeyli sayda yazılarımızda tarixi və dil faktlarına söykənərək istər hürrü, kuti, istərsə də sak, maq, Midiya tayfalarının türklər olduğuna dair elmi sübutlar göstərmişik (ətraflı bax, 249, s. 97-100; 253, s. 149-180, 212-246; 254, s. 233-242).

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, XII əsr Monqol türkləri arasında Budat tayfa adına rast gəlirik. Bu haqda geniş məlumat verən Rəşid əd-Din bu tayfaları köklü türklər hesab etmişdir ki, (17, s. 77-78, 193) bu da L.Məmməd uydurmalarını tamamilə təkzib edir.

Rus alimi V.V.Boqdanov ümumiyyətlə rusların-slavyanların formalaşmasında Midiya tayfalarının, eləcə də

skiflərin rolunun olduğunu xüsusi qeyd edir. O, m.ö. X-IX əsrlər Baktriya və Soqdana ərazilərindən, Arrandan hazırkı Moskva ətrafına hürrülərin köç edərək Xoroşevo-Mnevnik və Xarkov şəhərini qurduqlarını, Midiya tayfaları budilərin də skiflərlə bərabər bu şəhərlər ətrafında məskunlaşdıqlarını qeyd edir (541). Əgər diqqət etsək, bu tayfa haqqında müxtəlif versiyalar mövcuddur. Lakin xeyli sayda inkar olunmaz tarixi və dil faktları, budilərin türk tayfaları olduğunu sübut edir.

Q.Qeybullayev Budi sözünün türk tayfa adı olduğunu yazaraq, onun əsasən türk xalqları ərazilərində yayıldığını, orta əsrlər Azərbaycanda olan Podar türk tayfa adının, Qara dənizin şimalındakı budinlərin bu addan gəldiyini tarixi faktlarla sübut etmişdir. O, bu addakı “bud” komponentini tayfa adı olaraq götürsə də, mənası haqda heç bir fikir söyləməmişdir (337, s. 257). Digər bir kitabında da bu mövzuya toxunan müəllif, qıpçaqlar arasında bir boyun adının Boudi, XIII əsrdə monqollarda bir tayfa adının Budat, skiflərin bir tayfa adının isə Herodota istinadən Budin olduğunu qeyd edərək, bu tayfaların yalnız türklər arasında yayıldığını istər dil, istər ərazi, istərsə də tarixi faktlarla elmi cəhətdən əsaslandırmışdır (207, s.121). Biz müəllifin fikrinin təsdiqi və adın mənası haqqında bəzi fikirlərimizi də əlavə etməklə, onların bir türk boyu olduğunu qeyd etməyi lazım bilirik.

Bildiyimiz kimi Midiya dövlətində aparıcı rolu olan **Budi** türk boylarının adı Bud, Buday, Buda-Koşelevo, Budaev, Bude, Buden, Baden, Budi, Budar kimi xeyli etnooykonim şəklində hazırda Türkiyə, Qafqaz, Orta Asiya, Altay və Sibir türklərinin ərazilərində yəni areal türk coğrafi adlar sistemində öz izlərini qorumaqdadır (99, s. 45, 50-51, 74-75, 80).

Bu hal eynilə Azərbaycan toponimik sistemində də təkrarlanır. Quba rayonunda 5 adda Buduq, Laçında Buduqdərə, Balakəndə Bediğar kimi məntəqə adları (47, s. 17, 22), eləcə də qədim Azərbaycan torpaqları İrəvan xanlığı ərazisində işğaldan sonra adları dəyişdirilmiş Bədirlı-Bartsraşen, Bədəli-Yeğeknut, Patirinc-Areq, Ağbudi-Aqiti,

Vedi-Ararat kimi adlar buna misal ola bilər (123, s. 12-13, 34, 68). Qeyd edək ki, Ararat adı da sonradan dəyişdirilib Masis olmuşdur və bu sözlərin, adların heç biri erməni dilində deyil (-F.R.). Əgər diqqət etsək, Budi tayfaları bütövlükdə türklər yaşayan ərazilərdə geniş yayılmış və coğrafi adlar sistemində öz izlərini əbədiləşdirmişlər. Bu isə adın nə erməni, kürd, nə də rus, fars, talış dilləri ilə heç bir əlaqəsi olmadığını bir daha sübut edir.

Adın etimoloji izahına gəldikdə isə, biz yuxarıda onun Q.Qeybullayev tərəfindən “bud” şəklində tayfa adı kimi götürüldüyünü, buradakı “bud” sözü və -i saiti haqqında isə heç bir fikir söyləmədiyini qeyd etdik. Biz adın Bud+i kimi bu iki komponentdən formalaşdığına tam əminik. Qeyd edək ki, görkəmli tarixçimiz Y.B.Yusifov birinci “bud” komponentini qədim türk dillərində “dağ qolu” mənasında izah etmişdir (487, s. 93, 181). Bununla bərabər biz “bud” sözünə qədim salnamə yazılarda “bud/bad/mat” sözü ilə eyni yazılış və quruluşda olmaqla “ölkə yurd” mənalarında da rast gəlirik (253, s. 456). Adın -i sonluğu isə yazılarımızda da qeyd etdiyimiz kimi M.Kaşğari divanında **irdi, erdi**- “nail oldu, qurdu” kimi mənalar daşmışdır (53, s. 164). Bu mənə ilə Y.Yusifovun “dağ qolu nail oldu” ifadəsi heç bir mənə bildirmir. Lakin ikinci mənə nəzərə alınmaqla ad “Yurd quranlar”, “Yurda nail olanlar”, “Yurda sahibləri” kimi mənalarda qədim türk dilindədir. Biz bu mənəni doğru hesab edirik.

Bütün bu deyilən fikirləri ümumiləşdirərək, nəticə olaraq deyə bilərik ki, 6 Midiya tayfalarından biri olan **Budi** türk boyları, o dövr Midiya dövlətinin iri və qüdrətli əyalətlərindən olan Naxçıvan ərazisində də kompakt şəkildə məskunlaşmışlar. Əgər göstərilən tarixi nəzərə alsaq, onların bir tayfa kimi formalaşması, şübhəsiz ki, bu dövlətin yaranma tarixindən qabağa, m.ö. II minilliyin sonları, I minilliyin əvvəllərinə təsadüf etmişdir. Qətiyyətlə demək olar ki, **Bus, Arizant, Manq Partagen** və digər adı çəkilən boylar əski Türükkü, Subar, Şu, Naxər, Mitan, Bulqar və s. prototürklərin

varisləri olmaqla m.ö. VI-I minilliklərin tarixi proseslərində iştirak etməklə, Midiyanın qədim əyaləti Naxçıvanda da yerli xalqlar kimi məskun idilər.

İ.M.Dyakonov, İ. Əliyev, A.G.Sumbatzadə və b. Budi türklərini digər Midiya tayfaları kimi irandilli hesab etsələr də, Qafqaz, Orta Asiya, Altay, Qazan tatarları, Sibir, Saxa, Uyğur xalqlarına qədər ərazidə adların tayfa, yer adları kimi mövcudluğu bu konsepsiyanın yanlış olduğunu təsdiq edir. Onların bu geniş ərazidə öz izlərini qoyması isə, tük tayfa ittifaqlarının bir-birinə yardımını ilə bağlı olub müxtəlif türk boylarına kömək məqsədi daşımışdır. Kəngər boylarının oğuzlara, skif kimmerlərin midiyalılara kömək məqsədi ilə gəlişləri, bu tarixi proseslərin izləridir və onlar eyni dilə, inanca sahib olan türk birliyidir. Apardığımız araşdırmalar zamanı qədim Naxçıvan əyalətinə daxil olan indiki əraziləri və Türkiyə ərazisinə qatılmış İğdır Aralıq, Cənub Azərbaycanda olan Maku, ruslar tərəfindən işğal olunub ermənilərin köçürüldüyü İrəvan xanlığı ərazilərində budilərlə bağlı xeyli ada rast gəlirik. İrəvan, Naxçıvan qəzalarına və Dərəşahbuz, Vədi, Talin, Zərzəmin nahiyələrinə daxil olan Budi tayfa adı ilə bağlı adlar, 1590- 1749-cu illərdən 1932-ci ilə qədər əski arxiv sənədlərində və bugünkü toponimik sistemində də qalmaqdadır. Bu adların etimoloji izahları da Budi tayfalarının türklər olmaqla, adları da türk dilində yaratdıqlarını sübut edir.

Vedi-Budi (4 kənd). 1590, 1724-cü illərə aid sənədlərdə türk dillərinə xas **b≈v**, **u≈e** səsəvzləmələri ilə “Vedi”, “Böyük Vedi”, “Kiçik Vedi” və “Zimmi Vedisi” kimi həm məntəqə, həm də nahiyə adı olaraq Kəstənli, Acısu, Əsti, Qarabağ kəndləri aralarında qeydə alınan bu adlar, Naxçıvanın Vedi nahiyəsində göstərilirlər (89, s. 51, 172). Adlar bütövlükdə azərbaycanlılar yaşayan ərazilər olmaqla, onların dilindədir və bu 4 kənd Midiya tayfası budilərin adından yaranmışdır.

Budar. Bu məntəqə adının ilkin variantda Budi+ər şəklində olub **-i** saitinin düşümü ilə “Budi əri” mənasında olub, əski türk tayfaları Sub+ər, Xəz+ər, Dög+ər kimi tayfa adları ilə

eyni adlanma-nominasiya üslubuna malik addır. Bu məntəqə adına 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Zərzəmin nahiyəsində Yekcuq və Qayadibi kəndləri arasında rast gəlik (89, s. 120). Göründüyü kimi ad istər quruluş, istərsə də leksik-semantik baxımdan tamamilə türk-Azərbaycan dilindədir.

Budarvanis. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Tərcanlı və Tezxab kəndləri arasında qeydə alınır (89, s.161). Biz adda **-i** saitinin düşümünü və türk dillərinə xas **ə≈a, u≈ı** səsəvəzləmələrini müşahidə edirik. Bu dil faktlarının bərpası ilə məntəqə adının Budi+ər+van+us yazılışında qədim türk sözlərindən formalaşdığı sübut olunur. Burada tayfa adı , **ər-**“ər, igid”, **van-**“məkan”, **bun/ban** yazılışında “nəsil, tayfa, soy”, eləcə də “uca” və **us-**“ağıllı, zəkali” qədim türk sözləri məntəqə adını “Zəkali Budi ərinin məkanı” mənasında olduğunu göstərir (30, s. 94; 48, s. 81; 66, s. 1813). Beləliklə ad tamamilə əski türk-Azərbaycan sözlərindən yaranmışdır.

Bədəxşan. Məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyəsində Qahab və Təhmasqulu kəndləri arasında göstərilir (89, s.164). Qeyd edək ki, bu oykonim K.N.Smırnovun yazılarında Badaşxandan gələn ailələrin saldığı məntəqə kimi göstərilmiş, A.Bağirov bu fikrin davamı olaraq onun monqolların hücumu zamanı əsgərlərin məskunlaşdığı kənd kimi ehtimal edərək, şəxs adından yarandığını da istisna etməmişdir (150, s. 109). Fikrimizcə, məntəqə adında **u≈a, k≈x** səsəvəzlənməsi izlənməklə **-i** saiti növbəti sözün saitle başlamasına görə düşmüş, ad ilkin formada Budi+as+kan yazılışında olmuşdur. Budi tayfa adına qoşulan **as-**“güclü” sözü (214, s. 79) və kan –“yer, məkan”, eləcə də “xan, kağan” sözləri ilə məntəqə adı lə “Güclü Budi məkanı” mənasında izah olunur. Biz adın bu şəkildə olduğunu doğru hesab edirik.

Kabudlar. 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Əlincə nahiyəsində Qoyluca və Dərgəmərik kəndləri

arasında qeydə alınır (89, s. 182). Diqqət etsək, bu məntəqə adı da qədim türk sözlərindən formallaşmışdır. Tayfa adı və **ka**-“qismət, pay”, “şan-şöhrət” mənalı qədim türk sözləri ilə (71, s. 607; 207, s. 82) məntəqə adı “Şöhrətli Budi” mənasında izah olunur. Biz adın sonuna qoşulan müasir **-lar** “cəmlilik” şəkilçisinin ada sonralar əlavə edildiyini düşünürük.

Kabud (2 kənd). Kabudlar məntəqə adı ilə eyni quruluşda olan bu ad da “Şöhrətli Budi” mənasında izah olunur. Biz bu ada 1727-ci ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Dərələyəz nahiyəsində rast gəlirik (116, s. 36). Adda sadəcə olaraq **-i** saiti düşmüşdür və burada heç bir fonetik əvəzlənmə qeydə alınmır.

Nüvədi. Bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Şorlut nahiyəsində bir adı da “Nüyədə” kimi Nüsnüs və Dükən kəndləri arasında mənası anlaşılmayan bir ad kimi göstərilir (89, s.179). Biz adda ümumtürk dilləri üçün xarakterik olan **v≈b**, **u≈ə** səsəvəzlənmələrini müşahidə edirik. Məntəqə tayfa adı və qədim türk dilində sinonim söz olan **ni**-“verdi, bağışladı” və “mənim” qədim türk sözü ilə etnooykonim kimi formallaşmışdır. Fonetik səsəvəzlənmə və bu qədim türk sözləri ilə məntəqə adı “Budi verdiyi” və “Mənim Budi” yurdum mənasında izah olunur. Biz sonuncu variantı daha düzgün hesab edirik.

Badilü. Naxçıvan qəzasında qeydə alınan bu etnooykonim 1590-cı ilə aid məlumatlarda Şərur nahiyəsində Kosacan kəndi yaxınlığında “Badilü” şəklində göstərilir (89, s.168). Bəzən mənbələr bu iki kəndin eyni kənd olmaqla müxtəlif adlandıqlarını yazırlar. Lakin biz sənədlərdə adların hər birinin ayrı-ayrılıqda fəaliyyətini görürük. Ada **-lü** “mənsubluq” şəkilçisi sonradan əlavə edilmiş, məntəqə adı birbaşa tayfa adından **u≈a** səsəvəzlənməsi ilə yaranmışdır.

Bədəli (2 kənd). Hər iki məntəqə 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Göyçə nahiyəsində “Bədəli” və “Bədəlli” yazılışlarında 2 məntəqə olaraq Qarakilisə və Altuntaxt, Dilənçi və Dəlikdaş kəndləri arasında qeydə alınır.

(89, s. 55-56). Badilü məntəqə adı ilə eyni quruluşa malik olan bu adlar da Budi taya adından yaranmış, **-lu, lü** “mənsubluq” şəkilçiləri adlara sonradan əlavə edilmişdir.

Bədgüs. Maraqlı və elmi cəhətdən əhəmiyyətli semantik quruluşda olan bu ad, 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan torpağı daxilindəki İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Caqərşin və Göykilisə kəndləri arasında qeydə alınır (89, s.160). Adın ilkin variantının Budi+kut yazılışında olduğunu düşünürük. Fikrimizcə, burada türk dillərinə xas **təs** səsəvzlənmələri müşahidə olunur. Məntəqə adındakı **kut/qut** komponenti qədim türklərdə “qüvvə” mənasında işlənmişdir (207, s.146). Bunları nəzərə alsaq **kut/qut**-“qüvvə” qədim türk sözü ilə məntəqə adı “Qüvvətli Budi” mənasında izah olunur.

Arbad. Bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərində Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Göykünbəz və Zəngi kəndləri arasında göstərilir (89, s. 159). Biz adın ilkin variantda Ər+budi yazılışında olduğunu, **-i** saitinin düşümü ilə təhrif olunduğunu görürük. Diqqət etsək, qədim türklərdə bəzən tayfa adlarının formalaşmasında **ər** -“kişi, igid” sözlərinin Ər+sak, Ər+tus kimi tayfa adlarının əvvəlində də gəldiyini görürük. Bu quruluşda məntəqə adı “Ər Budi/Budi əri” mənasında izah olunur.

Bütün bu etnooykonimlər qədim Naxçıvan ərazilərində Budi prototürklərinin tarixi izləridir. Bu məntəqə adlarındakı **ak**-“uca, ucalmaq”, **as**-“güclü”, **kan/xan**-“xan, kağan”, **van**-“məkan” **ni**-“verdi, bağışladı”, “mənim”, **ka**-“qismət, pay”, “şan-şöhrət”, **ər**- “kişi, igid”, **kut/qut**-“qüvvə”, **ti**-“tikmək” kimi yazıyaqədərki dövr türk dili ünsürləridir. Bu əski sözlər qeyd etdiyimiz kimi qədim as, kuti, lulubəy, hürü, naxər, türükkü, şu, subər, koman və s. türklərdə də eynilə təkrar olunur. Əgər adlardakı əski türk sözlərinə diqqət etsək, onların birhəcalı olması da dilimizin adlardakı qədim izlərini bir daha təsdiq edir.

10. GEL TÜRKLƏRİ

Naxçıvan əhalisinin etnogenezində xüsusi yeri olmaqla bu ərazinin coğrafi adlar sistemində öz izlərini qoymuş qədim tayfalarımızdan biri də Gel prototürkləri olmuşdur. Ərazinin oyxonimik sistemində adları tarixləşmiş bu türk-Azərbaycan tayfalarının Naxçıvan ərazisində yerli-aborigen tayfalar olması və ya məskunlaşması, dil və tarixi müqayisəli şəkildə əsaslı surətdə tədqiq olunmamışdır. Gellərin Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirakı, bir türk tayfası olması isə bəzi yerli tədqiqatçılarımızın əsərlərində müəyyən qədər tədqiq edilsə də, bu tayfaların dili və tarixi, etnik mənşəyi, ərazisi əsasən əcnəbilər tərəfindən araşdırılmaqla qonşu xalqların adı və tarixi ilə izah edilmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bir çox qədim türk tayfalarının ünvanında “gəlmə”, “iranmənsəli”, “mənsəyi qaranlıq” konsepsiyaları yer aldığı kimi, bu cür təhriflər Gel türklərindən də yan keçməmişdir. Qeyd edək ki, bu konsepsiya işğal altında olan bütün xalqların tarixinə istiqamətlənmiş bir siyasi oyun olmaqla sovetlər dönəmindəki tədqiqatlarda daha çox özünü göstərmişdir. Gel tayfaların məhz türklər olduğuna dair yetərincə elmi dəlillər olduğu halda, dünya tarixşünaslığını qərəzli əsərlərlə “zənginləşdirilmiş” bu siyasət, qanuni varisi olduğumuz tarix və mədəniyyət nümunələrimizi özgə adı altında təqdim etmiş, qədim Gel türklərinin də tarixi saxtalaşdırılmışdır. Bütün bu konsepsiyalara tarixi faktlarla diqqət etməyi, müqayisəli nəzər salmağı zəruri və elmi cəhətdən əhəmiyyətli məsələ hesab edirik.

Tarixi qaynaqlarda, eləcə də əcnəbilərin tədqiqatlarında Gel tayfalarının ərazi olaraq indiki Talış dağları ətrafında, Xəzərin cənub-qərb və cənub sahillərində kaduslarla yanaşı yaşadığı qeyd olunmaqdadır. Belə məlumatlardan birinə Strabonun coğrafiyaya dair yazılarında rast gəlirik. O, “Coğrafiya” kitabında Atropatenaya mənsub olan ərazilərdə gel və kadusların məskun olduqlarını, onların bu böyük ərazidə “yolkəsən” “quldur” amard və tapir tayfaları ilə yanaşı

yaşadığını qeyd edir (41, XI, 6, I: XI, 8, 4). Plutarxın yazılarında isə, daha bir maraqlı faktla qarşılaşırıq. Burada albanların qiyamını yatırmağa çalışan Pompey Abant çayı sahilində vəhşi heyvan dərisi geymiş əsgərlərlə savaşıq, Alban çarının qardaşı Kosidlə və ona kömək olan altmış min amazon, Gel və Leg tayfaları ilə vuruşub onları məğlub edir. Pompeyin əsgərləri ölənləri qarət edərkən amazonlara təsadüf etmirlər. Burada amazonların Qafqazın şərq tərəfində Qirkan-Xəzər dənizinə qədər ərazidə məskun olduqları, gel və leglərin isə amazon və albanların arasındakı ərazilərdə yaşadıkları göstərilir (38, XXXV s. 312).

Bu məlumata istinad edən xeyli sayda müəllifin tədqiqatlarında fərqli fikirlər yer almışdır. V.F.Minorski Lahıc, Şirvan, Beyləqanın əhlisini kadusların varisləri uti, gel, anariak, maq, farslar olduğunu hesab edir və bu adların mənşəyini onların dilin aid edir. O, bu yer adlarında uti, gel, anariak, maq, fars və s. tayfalarının iştirakını qaçılmaz sayaraq burada hər birinin rolunun olduğunu göstərir (420, s. 30-33, 35). Bu istiqamətdə öz fikirlərini Strabona istinadən əsaslandırın İ.Q.Əliyev Gel tayfalarını Qafqaz dağlarında və Şimali Qafqazda göstərmiş, onların dilini “iranmənşəli” hesab etmişdir (296, s. 104). Qeyd edək ki, ümumən istər Azərbaycan alimləri İ.Q.Əliyev, Q.Qeybullayev, K.Əliyev, əcnəbi alimləri N.Y.Marr, K.Trever, S.T.Yeremyan, K.Patkanov, E.A.Qrantovski kimi altmışa yaxın rus, erməni, gürcü b. millətlərdən olan müəlliflər gəllərin “iranmənşəli” konsepsiyasını əsas qəbul etmişlər.

Əgər bu məlumatlara diqqət etsək, istər maq, istərsə də Sirvan adının mənşəyindəki Şirak boyları göstərilən tayfaların tarixindən xeyli qabağa gedir və tarixi qaynaqlarda maq və şirakların kadus tayfaları ilə ittifaqına rast gəlmirik. Hər iki tayfanın Naxçıvan ərazisində məskunlaşmasına dair biz yuxarıda xeyli tarixi sübutlar göstərdik.

Gel tayfaları haqqında yunan coğrafiyaşünası K.Ptolemeyin fikirləri də maraqlıdır. O, kadusları “galuş” kimi

göstərməklə kaduslarla gəllərin eyni kökə malik olduğunu qeyd edib, onların Xəzərin cənub-qərb bölgəsində məskunlaşdıklarını və Saona çayı mənsəbində Gelde şəhərinin olduğunu da göstərir (83, s. 23). Lakin Kamal Əliyevin yazılarında o, Strabona istinadən gel və kadusları ayrı-ayrılıqda qeyd etməklə burada uti, anarik, amard tayfalarının da adını çəkir. K.Əliyev Gel və Leg tayfalarının yaşadığı ərazi və qonşu olduğu etnoslar haqqında digər bir məlumatını isə, Albanlarla döyüşdə iştirak etmiş Feofanın xatirələrinə istinad edərək yazır. O, Feofanın alban və amazonkalılar arasında gel və leglərin məskunlaşdığını yazdığına dair məlumat verməklə yanaşı, Feofanın Strabona istinadən burda adı çəkilən alban, amazonka, Gel, Leg tayfalarını skif tayfaları kimi təqdim etdiyini göstərir (298, s. 54, 57). Əgər bu məlumata istinad etsək, Herodot skiflərin Midiya və Manna ərazilərinə gəlişini m.ö. V əsrə aid edir (13, IV 11-12). Bu halda gəllər skiflərlə bərabər ərazilərimizdə göstərilən tarixdən mövcuddurlar. Skiflər isə saklardır və sakların Sakasena əyaləti isə yuxarıda da qeyd etdik ki, skif çarlığının özəyi sayılırdı və Arazdan şimala doğru yerləşirdi (356, s. 249-252). Bura isə qədim Naxçıvan-Naxər ərazilərinə aid idi.

Biz Azərbaycan tarixinə dair məlumatlarda Böyük Plininin (m.ö. 23-78) "Təbiət tarixi" kitabında da udin tayfaları arasında gel və leglərin, onlardan yuxarı savromat, itiduros, arxada isə amazonkalıların yaşadığına dair faktlarla qarşılaşırıq (83 s. 22-24).

Daha maraqlı bir tarixi fakta Arrian Marselinin yazılarında rast gəlirik. O, Pomponiy Melin məlumatlarına istinadən massagetlərlə kadusları qonşu tayfalar kimi göstərib, gel və kadusların eyni olduqlarını yazır (3, s. 12-14).

Azərbaycan xalqının təşəkkülü və etnik mənşəyinə dair belə yazılı məlumatlara A.S.Sumbatzadənin kitablarında da rast gəlirik. Plutarxa istinad edən müəllif, alban və amazonkaların arasında gel və leglərin yaşadıklarını qeyd edir. O, hər bir tayfanın tərkibində (massaget, udin, leg və s.) daha

hansı tayfaların yaşadığına da aydınlıq gətirir, lakin ərazi haqqında tam məlumat vermir və gəlləri “iranməşəli”, “irandilli” tayfalar olaraq göstərir (469, s. 71).

Əgər biz bura qədər olan məlumatlara müqayisəli yanaşsaq, bir tayfa haqqında fikirlər istər adlanmadakı müxtəlifliyinə, istər ərazi fərqinə, istərsə də qonşu tayfalarla ünsiyyətinə görə yekdil deyil. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan tarixşünaslığında kaduslarla gəllər eyni tayfalar olaraq göstərilir. Lakin göstərilən bütün məlumatlara müqayisəli nəzər salsaq, bu faktlar və məlumatlarda ümumilikdə kaduslar gəllərdir və gəllər kadusların varisləridir, onlar həm amazon, savromat, həm itiduros, massaget, həm də udinlərlə qonşudurlar və eyni zamanda skif və saklar arasında yaşayan tayfalarlardır. Göründüyü kimi məlumatlar xeyli dolaşılıq yaratmaqla bərabər ərazi və dövr baxımından birbirini təkzib edir. Gəllərin dil məsələsi isə “iranməşəli” konsepsiyasından kənara çıxmır.

Tədqiqatlarında milli konsepsiyalara üstünlük verərək qərəzsiz mövqedən çıxış edən Q.Qeybullayev, bu tayfalarla bağlı mənbələri araşdırmaqla, kaduslar haqqında Herodotun fikirləri, XI Əhəməni valisinin ərazisində bu tayfaların mövcudluğu, onların talışların əcdadları olması, Dionisi Periegetin məlumatlarındakı kadusların dağlarda məskunlaşması, Rufi Fest Avlenin onları “qanıçən” kimi qeyd etməsi və s. məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. O, kadusların elə gəllər olduğu qənaətində dayanmış və yazılarında bu tayfanı “iranməşəli”, “irandilli” olaraq təqdim etmişdir. Cənubi Azərbaycanda yaşayan gəllərin azəri dilində danışdığını qeyd edən Qeybullayev gəllərin-gilakların Gilandüz, Gilavan, Gilandex kimi yer adlarını nümunə gətirərək V.İ.Savinanın onları “irandilli”, S.Y.Qasımovanın “dili naməlum” versiyalarına toxunmuş, talış etnik qrupunu ucdantutma “irandilli” qəbul etməsə də, yeni bir elmi fikir irəli sürməmişdir. O, Albaniyada Ereti ərazisində müasir inqloyların əcdadı Gel tayfalarının bir qisminin Kaxetiya çarlığının təsiri

altına keçərək gürcü dilində danışib gürcüləşdiyinə dair N.Y.Marr, S.T.Eremyan, A.Q.Şanidze, Z.M.Bünyatov, A.R.Novoseltsev və b. konsepsiyasını təkzib edərək, onların elə gellər olduğunu yazmışdır (337, s. 361-369).

Beləliklə də əksər tədqiqat əsərlərinə “irandilli”, az bir qisminə isə “dili məlum olmayan” tayfalar kimi daxil olmuş gellərin nə etnik mənşəyi, nə dili, nə də yayım əraziləri haqqında qəti fikirlər söylənilməmişdir. Gellərin tarixinə dair məlumatlara gəldikdə isə antik müəlliflər Strabon, K.Ptolemey, Böyük Plinii, Pulutarx, Dionesi Periget və başqalarının bu tayfa haqqında məlumatı eramızın I əsri, eradan əvvəl isə uzağı II əsrdən qabağa getmir. Əgər kadusları gellərlə eyni hesab etsək (K.Ptolomeyə görə), onda Herodotun məlumatındakı m.ö V əsr fikri, kadusları uzağı m.ö. VI əsrə aid edə bilər. Bütün bu məlumatlara baxmayaraq hazırda gellər haqqında mövcud olan konsepsiya xeyli suallar ortalığa çıxarır.

Əgər tarixi məxəzlər kadus və gel tayfalarını eyni dövrdə ayrı-ayrılıqda müxtəlif adlarla göstərsə, gel və kadusların eyni tayfa olmasını necə qəbul etmək olar? İkinci gel tayfalarının dil mənşəyi haqqında məlumat verməyən antik məxəzlərin əksinə olaraq müasir “irandilli” konsepsiyası haradan və necə peyda ola bilər? Daha sonra Gellər üçün ərazi olaraq göstərilən Talış dağları müqabilində Naxçıvan MR ərazisindəki Gilan (Xaraba Gilan) talışların hansı “köçü” ilə şəhərə çevrilib? Bununla yanaşı ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə olunan elmi dəlillər və əşyalar m.ö. IX-VI əsrə aid edilirsə, bu mədəniyyətindəmi yaradıcıları talışlardır? Axı m.ö. IX əsrə aid məxəzlərdə onların adları çəkilir və Gilan mədəniyyəti nümunələri m.ö. IX əsrlə səsləşir (366, s. 10). Bundan başqa Makedoniyalı İsgəndər haqqında məlumatların birində qeyd olunur ki, o Azərbaycanda bir şəhəri Aristotelin köməkliyi ilə suya qərq edir və xilas olmuş əhali Gilan əyalətində şəhər salıb orada məskunlaşırlar. **Əgər eradan əvvəl IV əsrdə (m.ö. 338-320-ci illər) Gilan əyalət kimi mövcud idisə, o zaman Talış dağlarında “irandilli” gellər kim idi və**

Gilan əyaləti hansı gellərin adını daşıyırdı (281, s. 34)? Nəhayət Udin türklərinin bir qolu olan gellər haradan “irandilli” olmuş və alban, maq, şirak, amazonkalı, savramat türkləri ilə birgə yaşayıb “skif” adlanmaqla öz dillərini necə qorumuşlar? Bütün bu suallara cavab vermək üçün xeyli tarixi məlumat və təhlillər gərək olduğu halda, tələm-tələsik çıxarılan “irandilli” elmi nəticəsi kimin siyasətinə xidmət etmişdir? Bu sualların hər biri elmi dəlillər tələb etməklə yanaşı Gel tayfalarının qaranlıq tarixini, dilini, mənşəyini aydınlaşdırmağa elmi sübutlar istəyir və biz bu suallara tarixi müqayisəli təhlillərlə, dil elementləri ilə cavab verməyə çalışacağıq.

Herodot özünün “Tarix” əsərində Skif və Savromat ölkələri haqqında danışarkən onları ayrı-ayrı ölkə kimi göstərir və Daranın başçılığı ilə parsua ordularının yolunun Skif və Savromat ölkəsindən keçdiyini yazır. Bu hadisələr m.ö. VI əsrə aiddir. Burada Savromat sərkərdəsi Skopasisin başçılığı ilə I Daranın ordularının məğlub olduqları, skif ordusunun iki dəstədən, həm Savromat, həm də, Budin və Gelan boylarından təşkil olunduğu qeyd edilir. Bununla bərabər o, skiflər ölkəsində Gileya əyalətini göstərir və burada doğulan bir uşağın adı ilə ölkə Sif ölkəsi adlanır (13, IV, 9, 10, 19, 54, 123, 136). Əgər xatırlasaq, buradakı Budi tayfaları Herodot tərəfindən Midiyanın altı tayfasından birinin adı kimi verilir və onlar skiflər hesab olunur və çox qəribə də olsa onların bir qisminin Don çayı ətrafında yaşadıkları göstərilir (13, I, 101; IV 21-22, 102-109, 119-122, 136). Bu isə m.ö. IX əsrə aiddir və Skif oğlan uşağının doğuşundan sonra ərazi “Skif” adlanır, lakin Gileya əyaləti hələ Skif doğulmamışdan qabaq da mövcud idi. Bu halda gellər skiflərdən də qabaq tarix səhnəsində olmuşdur və bu ən azı II minilliyin ortalarına təsadüf edir (-F.R.). O zaman Gilan tayfaları Naxçıvan ərazilərində də mövcud idi. Çünki istər əski dövrlərdə, istərsə də Atropatena Midiyasının qüdrətli əyaləti olanda bu ərazidə Gilan şəhər kimi mövcud olmuşdur.

Bütün bunlara aydınlıq gətirmək üçün ən əvvəl gellərin əraziləri haqqında fikrimizi bildirmək istərdik.

Məlumatlardan görüldüyü kimi Gel tayfalarının məskunlaşdığı ərazi konkret olaraq Talış dağları olaraq göstərilir. Ancaq antik müəlliflərdə adı çəkilən Saona çayı mənsəbində Gelde şəhəri, Naxçıvanda Gilan, Cənubi Azərbaycanda Gilan əyaləti, Sərab şəhərinin Alanberağuş kəndi yaxınlığında Gengel kəndi, Şimal Azərbaycanda Zəngilan qədim şəhər adı (170, s. 19) talış tarixindən xeyli qabağa gedir. Bz hər bir xalqın tarixi və mədəniyyətinə hörmətlə yanaşırıq. Lakin cənub torpaqlarımızda Gilavan, Gilandex, Orta Asiyada Baykal yer adı, “kul barak” tayfa adı kimi onomastik vahidlərdəki “gil”, “kal”, “gel” komponentləri şübhəsiz gellərin adı ilə bağlıdır və böyük ərazini əhatə etməklə Talış dağlarına sığmır. Müasir dövrdə yarım milyona belə çatmayan talışlar təbii ki, bu genişlikdə ərazilərə sahib tayfalar ola bilməz.

Gellərin köçü, yerdəyişməsi məsələsinə gəldikdə isə V.F.Minorski öz tədqiqatlarında X əsrdə gellərin Gilanın dağlıq hissəsi Deylamdan çıxaraq İrənin mərkəz və cənub hissələrini ələ keçirdiklərini onların hətta Mesopotamiyanın bir hissəsini də işğal etdiklərindən bəhs edir (420, s. 30-32). Bu fakta da diqqət yetirsək, görürük ki, gellərin “işğalçılıq” mübarizəsi ilə Gilan arxeoloji tapıntıların tarixi arasında 2000 il fərq mövcuddur. Deməli bu köç, Gilan şəhəri ilə bağlı deyil. Onların “böyük ordusu” məsələsinə gəldikdə isə bu bir qədər şübhəli görünür. Ona görə ki, kiçik etnik qrupla İrə və Mesopotamiyanın işğalı ağılabatan deyil və “irəndilli tayfalar özləri özlərini işğal edir”. İstər coğrafi ərazinin məhdudluğu, istər əhalinin həmin dövrdə iqtisadi durumu bu məlumatla tərs-mütənasibdir. O dövrdə səlcuq oğuzlarının hücumu, bundan qabaq X əsrin ortalarında Azərbaycanın şimal torpaqlarında Kür-Araz ovalığında Şəddadilər dövləti, onların erməni və gürcülərə hücumu, xəzərlərlə toqquşmaları, onlardan öncə Məzyədilər, daha sonra Şirvanşahlar, Cənubi Azərbaycanda isə 940-cı illərdən Sacilər və Salarilər, onlardan sonra yaranan

dövlətlərin hamısı Azərbaycan dövlətləri olmuşlar (202, s. 109-115). Bu faktlar müqabilində Minorskinin dediyi xilafət ordusuna qarşı çıxıb mərkəzi və Cənubi İrani, Mesopotamiyanı işğal edən hansı gəllər idi? Deməli ərazi və güc baxımından, eləcə də tarixdə yerindən asılı olaraq bu tayfalar haqqındakı tarix qaranlıqdır və tam deyil. Bunlar sadəcə Azərbaycan, o cümlədən də onun bir parçası olan Naxçıvan tarixinin təhrif olunması siyasətinə xidmət edir. **Onların Araz çayından şimal ərazilərdə məskunlaşması isə Naxçıvanla yanaşı daha başqa əraziləri də əhatə edir ki, bu da tarixi qaynaqlarda Talış dağları deyil (-F.R.).**

Bu problemlə bağlı digər bir məsələ gəllərin dil məsələsidir ki, ona da öz fikrimizi bildirmək istərdik. Bildiyimiz kimi hər bir coğrafi ad, o ərazidə yaşayan xalqların dil imkanları və bu dilə aid komponentlər hesabına formalaşır. E.M.Murzayev öz tədqiqatlarında göstərir ki, coğrafi adlar hər bir xalqın öz dil ehtiyatları əsasında əvvəl kortəbii, sonralar isə düşünlərək yaranır (429, s. 22-27). Bu məlum həqiqətlərə söykənərək “irandilli” hesab edilmiş Gel tayfa adı və onun yaratdığı coğrafi adların etimologiyasına müqayisəli nəzər salmağı da elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

“Gilan” sözü iki “gil” və “an” komponentlərindən ibarətdir. Ərəb-fars dillərində “an” komponenti omonimlik xarakterinə malik olub “cəmlik”, “ləhzə”, “az zaman”, işarə əvəzliyi, “gözəl”, “ürəyəyatan” mənalarında işlənir (49, s. 22). Bu mənalar Gel tayfa adına qoşulduqda “bu gel”, “ləhzə gel”, “az zaman gel” və s. ifadələr yaradır ki, bu dil tariximizin təhrifindən özgə bir şey deyil və mənə özünü doğrultmur. Eyni müqayisəni “gil\gel”, “kel”, “kil” komponentləri ilə də yoxlamaq olar. Ərəb dilində “kel” sözü yoxdur, “keyl” sözü var. Bu isə “dən ölçmək üçün dağar” mənasını daşıyır (yenə orad, s. 277). Sözü “gilak” kimi mənəbələrə düşməsinə gəldikdə isə, ərəb-fars dilində bu tərkibdə sözə rast gəlinmir. Çünki söz “gil” tayfa adından və ak -“uca” sifətindən ibarət olmaqla qədim türk dilindədir. Bu gün dilimizdəki “ağsaqqal”,

“üzə ağ olmaq”, “ağa” kimi söz və ifadələrdə bu mənə qalmaqdadır. Ərəb-fars dili lüğətində isə, “gil” sözü fars dilində “palçıq”, bəzən “narın dənəli çökmə suxur” mənasını ifadə edir (yenə or. 300) ki, bu da “uca” sözü ilə heç bir mənada özünü izah etmir.

2000-cı ildə nəşr olunmuş maraqlı və elmi kitablardan olan B.İ.İbrahimovun “Orta əsr Kiran şəhəri” kitabı əsasən Naxçıvanın “Xaraba Gilan” ərazisində aparılan arxeoloji qazıntıların elmi nəticəsinə və iş prinsipinə həsr olunmuşdur. Təəssüflə qeyd edək ki, bu mədəniyyət abidəmizin də ilk “tədqiqatçıları” əcnəbilər olmuşdur. 1896-cı ildə arxeoloq Dumberq XX əsrin əvvəllərində E.Lalayan, 1913-cü ildə S.V.Ter-Avetisyan, 1926-cı ildə V.M.Sısoyev bu ərazidən yazılı qəbirüstü daşları, müəyyən tarixi dövrlərə məxsus qızıl sikkələri, üstü ərəb yazılı nəhəng mərmər daşları, küpə və s. əşyaları guya Qafqaz muzeyinə vermək üçün götürmüşlər (366, s. 18-20). Lakin heç bir muzeydə bu əşyalara təsadüf edilmir. Kitabda Gilan şəhər adı “Kiran” kimi verilərək bu sözün etimologiyası haqqında da maraqlı fikirlər söylənir. Müəllif, rus-fars lüğətində bu sözün Kelan-“hündür”, “böyük” sözü olduğunu söyləyir. Lakin ərəb dilində **an**-“cəmlik” ifadə etsə də, qeyd etdik ki, bu dildə “kel” sözü yoxdur. Bundan sonra müəllif, C.Rəfiyevanın **gil**-“suxur”, **an**-fars dilində “cəmlik” şəkilçisi, S.V.Ter-Avetisyanın “türkləri farslara bənzətmək üçün “Qeranı-Gilan” tələffüz ediblər” fikrini, V.V.Bartoldun “bu ad gel tayfalarından gəlir” və s. bu kimi fikir və versiyalarına toxunmuş, sonda Ordubad rayonundakı Kilit, Kələki, Culfa rayonundakı Gal kənd adlarını gəllərlə bağlayaraq onların “irandilli” olduğu qənaətində dayanmışdır. Nəhayət müəllif “gilan” sözünün hun tayfaları Kiran ilə bağlılığı haqqında fikir söyləyərək bu adın ərəbləşdirilib “Gilan” şəklinə düşdüyünü qeyd etmişdir (yenə orada s. 6, 16). Müəllifin həm bu adı “irandilli” hesab etməsi, həm də hunlarla bağlaması və Gilan adını kitabın üz qabığında “Kiran” kimi yazması bir qədər anlaşılmır. Nədənsə “Kiran” Ter-Avetisyanın

“Qıran” ifadəsinə yaxın səslənir. Lakin hun tayfalarının “irandilli” olması heç bir mənbədə təsdiqlənmir. Bununla bərabər hunları IV əsrdən ərazidə qəbul edən müəllifin öz elmi nəticələri bu tarixlə üst-üstə düşmür. Belə ki, hunlar IV əsrdə gəlir, mədəniyyət nümunələri və Gilanın tarixi isə m.ö. IX-VI əsrlərə təsadüf edir. Deməli bütün məxəz məlumatlarının dil komponentlərinə görə “irandilli” versiyasının kökü heç bir elmi fakta söykənmir.

Biz bu baxımdan miladdan öncə adı çəkilən bəzi “gel” komponentli toponimlərin türk dili imkanları hesabına etimologiyasına da nəzər salmaq istərdik. “Gilan” yer adında -an “mənsubluq” şəkilçisi olub türk tayfalarından Kas tayfalarının varisləri olan Qazan, Kazan, Qazançı, Qazangöl kimi minlərlə yer adlarında mənsubluq ifadə etmişdir. Bu adda toponimlər bütöv Azərbaycan ərazisində və erməni, rus, Gürcüstandakı qədim torpaqlarımızda, eləcə də Orta Asiya, Sibir, Altaylarda yayılaraq kazan, qazan, qazançı, qazanlı, kazanlı şəklində xəritələrdə qeyd olunmuşdur (99, s. 38-39, 54, 57, 59-60, 61 və s.). Bundan başqa -an “mənsubluq” şəkilçisi Muğ türk tayfa adına qoşularaq Muğan, Sak türk tayfa adında Sakan (sonra Sisakan şəklində “Zəkali sakların məkanı” mənasına düşmüşdür -F.R.), peçeneqlərə qoşularaq Peçen (Püsyən, Biçənək), subərlərə qoşularaq Şabran (170, s. 159-161; 262, s. 48-49, 51-53), hun türklərindən olan Avar tayfa ittifaqı adında Avaran (Avaran, Avaranqışlaq və s.) kimi adlarda “mənsubluq” ifadə etmiş, feli sifət şəkilçisi kimi yenə həmin mənanı ifadə edərək ağlabatan (ağıl+batmaq+an)- “ağıla mənsub”, yolkəsən (yol+kəsmək+ən/an)-“yolu kəsməyə mənsub olan”, eləcə də isimlərdən yarıq (yarıq+an)- “yarılmışa mənsub” və s. şəkildə bu gün də leksikonumuzda minlərlə sözdə işlənməkdədir. K.Ptolomeyin Saona çayı mənsəbində adını çəkdiyi Gelde şəhər adında Gel tayfa adı **de/te** isə “tikmək” felidir (207, s. 80) və bəzi hallarda “tey” şəklində “təpə” mənasını ifadə edir (58, s. 548). Toponim “Gellərin tikdiyi” və ya “Gel təpəsi” mənasında, hər iki halda

türk dilindədir. Bundan başqa Gilandüz-“Gellərə məxsus düz” (bütün komponentlər türk-Azərbaycan dilindədir -F.R.), Gilavan-gel tayfa adı aba/abak “əcdad”, “ulu” (207, s. 54), an-“mənsubluq”- “Ulu gellərə məxsus”, Gilandex-“Gellərə məxsus dağ” toponimlərinin etimoloji izahlarındakı komponentlər qədim və bu günkü leksikonumuzla eynilik təşkil edir. Burada “düz”, “dağ”, ti-“ tikmək” felləri və isimləri təbii ki, ərəb-fars mənşəli olmamışdır. Göründüyü kimi bu adların hamısı türk və qədim türk dillərinə aiddir və “irandilli”, “farsmənşəli” konsepsiyaları birmənalı olaraq rədd edir.

“Gel” tərkibli türk tayfa adına gəldikdə isə fikrimizcə, bunu “kir”, “qir” formalarında qəbul olunması yanlışdır. Kiran hun türkləri isə bu tayfanın dövrü və yer adlarının tarixinə uyğun deyil. Ərəb dilində “qiran” sözü “ağır”, “dözülməz” mənalarını ifadə edir (49, s. 301), lakin bu dildə “kiran” sözü yoxdur, “kiram” yazılışında isə söz “kərim” mənasındadır (yenə orada s. 290). Bu adlardan tayfa adlarının formalaşması yuxarıdakı mənalarla tamamilə zidd olmaqla yanaşı qeyri-realdır.

Adı formalaşdıran “gil” komponentinin tarixi qaynaqlarda ifadədəsinin zamanını da göstərməklə fikrimizi yekunlaşdırmaq istərdik. Qədim Şumer əfsanəsi (əslində tarixi) “Bilqamıs” dastanında Bilqamıs adı “Gilqamış” kimi də çəkilir. Burada Eglmax yer adı da mövcuddur (8, s. 31). Biz yuxarıda tək hərflərin qədim türklərdə bir leksik mənəli söz yerində işləndiyini qeyd etdik və “e” saiti də qədim türklərdə və şumerlərdə “ev” mənasını ifadə edirdi (225, s. 13). Əgər sözü a≈e fonetik paralelliyi nəzərə alınaraq E+gel/gil+max/maq kimi qəbul etsək, “Gel şamanın evi” etimologiyası ilə rastlaşırıq. Məna etibarilə burada Gel tayfa adı bildirir. Şumerlərin dastanı gil lövhələrə yazması, gildən ev tikməsi, artıq evə sahib olma qədim türk oturaq mədəniyyətinin m.ö. ən azı VI minillikdən mövcudluğundan xəbər verir. “Gil” sözü hazırda “ev” anlamında Bakının bir çox rayonları və qəsəbələrində “gilə gedirəm”- “evə gedirəm” ifadələrində qalmaqdadır. Biz bu gün

“dayımgil”, “xalamgil” və s. ifadələrdə “dayı evi”, “xala evi” mənalarını saxlayırıq. Əgər sözü gil-“suxur” mənasında qəbul etsək, o zaman “dayım suxur”, “xalam suxur” ifadələri doğrudanmı dilimizə məxsus sözlərdir? Təbii ki, bunlar tamam yanlış fikirlər olmaqla səthi etimoloji izahlardır və dilçilikdən uzaq uydurmаларdır. Əgər xatırlasaq, “Bilqamis” dastanında tufanın olacağını bildikdən sonra tirləri bəndləri, Erqal qırır (8, s. 89). Bu adda ər-“kişi”, qal -“böyük”, “ulu” mənalarını daşımışdır (48, s. 410). Bu gün dilimizdə “ağsaqqal” sözü **ağ-“uca”, sa-“zəka”, kal/qal-“ulu”** sözləri ilə “Uca ulu zəka” mənasında qalmaqdadır.

Bütün bunlarla bərabər daha bir tarixi faktı da diqqətə çatdırmaq istərdik ki, bu fakt gellərin türk-Azərbaycan tayfası olduğunu birmənalı təsdiq edir. Biz qeyd etdik ki, Gürcüstan ərazisinə yaxın ərazilərdə də gellər məskunlaşmışdılar. Mənbələr onları həm də mavokanlar, yaşadıkları əraziləri isə Movakan adlandırmaqla onların oda sitayiş etdiklərini, eləcə də bu ayinə rəhbərlik edən din adamlarının mavakon-maqlar adlandıqlarını bir qrup albanların da onlara qoşulduğunu qeyd edir (34, s. 41). Bu isə, birbaşa türk şamançılığı ilə bağlı olub, maq tayfalarının dini inanclarından irəli gəlirdi.

Bütün bu dil elementlərini, mənbə məlumatlarını ümumiləşdirərək gellərin adət-ənənəcə türk olmalarını, maq, şirak, skif, sak, xəzər, udin, savromat və s. türk tayfaları ilə birgə yaşadıklarını və skif adlandıqlarını, onların yaratdığı yer adlarının türk dili hesabına formalaşdığını nəzərə alaraq tayfaların bir türk-Azərbaycan tayfası olduğunu söyləmək olar. “Gil” sözünün tayfa adına gəlib çıxmasını isə, bəlkə də “ilk dəfə gildən ev quran türk tayfası” kimi qəbul etmək olar. Bununla bərabər şumer türklərində bu söz həm “ağıl”, “ulu”, həm də “tufan”, “güc” tanrısı olduğunu nəzərə alsaq, o zaman “tufan tayfaları”, “güc, qüvvət tayfaları”, “gildən ev tikən tayfalar”, “ulu tayfalar” kimi təhlillərlə qarşılaşmış olarıq. Biz sonda türk tayfa adlarının əsasən tanrı adlarından yaranmasına istinad edərək, bu tayfa adının Erqal tanrı adından gəldiyini

düşünürük. Bir məsələni də xüsusi qeyd edək ki, qədim türklərdə Arqal “tufan”, “güc” tanrısının adı sonra yunanlara da adlamaqla, adın sonuna “ios” yunan adlıq hal şəkilçisi artırılmış və Qelios “tufan”, “güc” tanrısı adına çevrilmişdir (100, s. 271). Əgər diqqət etsək, An, Utu, Huma-Humay, Şar kimi tanrı adları şumer və türklərin inancında eyni qaruluvə adla təkrarlanırdı. Altay və digər kassi, kuti, hürü kimi türklərin də miflərində bu adlar olduğu kimi təkrarlanırdı (207, s. 51, 62).

Müqayisə üçün göstərilən yer adları və bu mifologiyanın tarixləri ilə farsların tarixi (m.ö. VIII əsr) arasında 2500 ildən artıq zaman nəzərə alınarsa, Naxçıvandakı Gilan şəhərinin m.ö. IX əsrə aidliyi də hələ tam tarix deyil və “suxur” anlamlı “gil”, “pələnc” sözü də türklərdən farslara adlamışdır. Bəlkə də gellərin yuxarıda deyilən “cəsəətli”, “güclü” tərifləri bu gücdən, qüvvətdən gəlirdi. Farsların m.ö. VIII əsrə aidliyini və bu adın da midiyahıların dilində “parça”, “kəsik”, “bölük” və s. mənalarını verməsi (296, s. 69. 161), eləcə də “gil” və “an” ifadələrinin m.ö. VI minillikdən türklərdə işlənməsi bu tayfanın irandilli olmasını qeyd-şərtsiz təzkib edir. Son olaraq onu deyə bilərik ki, gellər türk tayfası olaraq çox qədimlərdən türklərlə birgə türk mədəniyyətinin yaradıcıları olmuşdur. Dil və məişət, inanc baxımından ümumtürk mədəniyyətinin daşıyıcıları kimi Naxçıvan torpağının da qədim sakinləri olan gellər buradakı adlarda öz izlərini qoymuşlar. Adların etimoloji mənaları da fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir.

Kelare. Bu məntəqə adı 1590-cı ildə Naxçıvan ərazisi olan İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Terekevit və Oxçaberd kəndləri arasında göstərilir (89, s. 159). Tayfa adı, **ər**-“ər, kişi, igid”, eləcə də **e**-“olmaq-var olmaq” və “ev” qədim türk sözləri ilə yaranan bu ad **g≈k**, səsəvzlənməsi ilə “Var olan Gel ərləri” və “Gel ərlərinin evi” mənalarında izah olunur. (52, s. 184; 57, s. 52, 264; 269, s. 84-86) Biz sözlərin işləndiyi dövrlərin qədimliyini nəzərə alaraq, adın birinci “Var olan Gel ərləri” mənasına üstünlük veririk.

Ərgil. 1590-cı ildə Naxçıvan ərazisi olan İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Debikli və Damagirməz kəndləri arasında göstərilən bu məntəqə adında (89, s. 160) türk dillərinə xas olan **ėsi** səsəvəzlənməsi qeydə alınır. Ad tayfa adı və **ər-** “ər, kişi, igid” sözləriylə “Gel əri” mənasında izah olunur. Etnooykonim **ər+sak** **ər+tus**, **ar+alat** qədim türk tayfa adlarının adlanması, quruluşlarına uyğun olaraq adlanmış və türk dilində formalaşmışdır (253, s. 460-461).

Kələdək. Məntəqə adı türk dilləri üçün xarakterik olan **ėzə** səsəvəzlənməsi ilə 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Bazarçayı nahiyəsində Ağcadamal və Pur kəndləri arasında göstərilir (89, s. 167). Tayfa adına qoşulan **at-** “yurd, məkan”, “ad”, “şöhrət”, “ışığı saçmaq” və **ək/ak** -“uca”, “yüksək” qədim türk sözləri ilə (48, s. 64-65; 53, s. 173; 262, s. 137) məntəqə adı “Uca Gel yurdu” mənasında izah olunur.

Külüt. Bu məntəqə adı da **g̈zk**, **ȧü ėü** səsəvəzlənmələri ilə (269, s. 41-44, 84-86) 1590-cı ilin sənədlərində Ordubad qəzasının Azadçirən nahiyəsində qeydə alınır (89, s. 179). A.Bağirov öz tədqiqatlarında adı Kilid kimi göstərərək M.Vəliyevin, E.M.Murzayevin sözü “iranməşəli” hesab etmələrini, K.N.Smironovun “açar” olaraq verməsini təkzib edib, adın “Kilid” tayfa adından gəldiyini yazır (150, s. 151). Lakin biz bütün türk tayfa qolları içərisində, eləcə də heç bir mənbədə Kilid tayfa adına rast gəlmirik. Biz adın Gel tayfa adı və **at** –“yer, məkan” sözü ilə məntəqə adı kimi formalaşdığına və “Gel yurdu” mənası daşdığına daha çox üstünlük verib, onun bu komponentlərdən yarandığını doğru hesab edirik.

Gilan (2 kənd). Ad 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Karni nahiyəsində “aşağı” və “yuxarı” coğrafi ad göstəricisi və **ėsi** səsəvəzlənməsi ilə 2 kənd olaraq göstərilir (89, s. 170). Tədqiqatlarda ad “Kiran”, “Gilli yer” kimi izah olunmuş, A.Bağirov isə adı Z.İ.Yampolskiyə istinadən gel tayfaları ilə izah etmişdir (150, s. 140). Tayfa adına qoşulan **an-**

“mənsubluq”, bəzən də “bənzətmə” şəkiçisi (170, s. 251) adı “Gellərə mənsub” yer kimi izah edir.

Gülbədi, Gülkənd, Gəlkənd, Gilitqaya. Bu məntəqə adları 1590, 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Abaran və Şürəgəl nahiyələrində Əlincək, Qütbi, Sarıbudaq kəndləri yaxınlığında göstərilirlər (89, s. 125, 174). Qeyd edək ki, Gel tayfa adını daşıyan bu adlardakı “kənd”, “qaya” sözləri coğrafi ad göstəriciləridir. Adların hər üçündə türk dilləri üçün xarakterik olan **e~ü, e~ə, e~i** səsəvəzlənmələri müşahidə olunur. Bu fonetik hadisələr nəzərə alınmaqla, biz birinci adın Gel+bat+i yazılışında olub **bat/bate**-“ölkə, yurd” (296, s. 94), **i**-“erdi, nail oldu”, “sahib” sözlərindən (ətraflı bax 253, s. 452-479) formalaşmaqla “Ölkəyə sahib gellər” mənasında olması qənaətindəyik. Gəlkənd məntəqə adı isə, sonralar əlavə olunmuş “kənd” sözü ilə formalaşmaqla Gel tayfa adını daşıyır. “Kənd” coğrafi ad göstəricisi xeyli sayda Zarkənd, Çukənd, Duskənd kimi məntəqə adlarının formalaşmasında iştirak edir (89, s. 172, 180). Bu adlardakı **şir, şu, tus** prototürk tayfa adlarıdır. Üçüncü məntəqə adındakı Gel tayfa adına qoşulan **it/at** komponentinə gəldikdə, bu qədim türk sözü “yer, məkan” mənasını ifadə edirdi. Bu sözlə ad “Gel məkanı” mənasında izah olunur.

Kəkil. Məntəqə adı 1590-cı ildə **g~k, e~i** səsəvəzlənmələri ilə Naxçıvan qəzasının Abnik nahiyəsində Soyuqbulaq məzrəsi (insan yaşamayan xaraba kənd) yaxınlığında göstərilir (89, s. 176). Gel tayfa adı və **il**-“bölgə, el” (Osmanlı türklərində il, ilçə kimi) qədim türk sözündən formalaşan bu ad, “Gel eli” mənasındadır.

Qal-Gal. Bu məntəqə adı 1590-cı ildə Ordubad qəzasının Əlincə nahiyəsində Paradaş, 1728-ci ilin sənədlərində isə Naxçıvan sancağının Əlincə nahiyəsində Xoşkeşin və Şurud kəndləri arasında “Qal” yazılışında göstərilir. Hazırda mövcud olan və aktiv ərazi bölgüsündə bu ad sənədlərdə “Gal” yazılışında qeyd olunur (89, s. 182; 116,

s.). Məntəqə adı **eza** və **gəq** səsəvəzlənmələri ilə birbaşa Gel tayfa adından yaranmışdır.

Çilak. 1728-ci ilin sənədlərində **gəç**, **ezi** səsəvəzlənmələri ilə Naxçıvanın Xinzirək nahiyəsində 1590-cı ildə adı dəftərə düşməyən kənd kimi Xatınbulağı kəndi yaxınlığında göstərilir (89, s. 46). Ad, tayfa adı və **ak**-“uca” qədim sifət bildiren türk sözü ilə “Uca Gel” mənasını daşıyır.

Gelinçar. Bu məntəqə adı da 1590-cı ilin sənədinə düşməyən kənd kimi göstərilməklə, 1728-ci ilin sənədlərində bir adı da Gəlinçar olaraq Naxçıvanın Zərzəmin nahiyəsində heç kim yaşamayan xaraba kənd kimi **çəz** səsəvəzlənməsi ilə qeydə alınır (89, s. 121). Biz adın ilkin formada Gel+an+çar/zar yazılışında olub Gel tayfa adı, **in**-“hücum edən, cəsur”, eləcə də **çar/zar**- “çar, cəld” (48, s. 139, 639; 71, s. 353) qədim türk sözləri ilə formalaşdığını düşünürük. Bu qədim türk sözləri nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Cəsur, cəld Gel” mənasını daşıyır. Göstərilən məntəqə adlarından səkkiz adın etimoloji izahı tərəfimizdən ilk dəfə olaraq verilir.

Əgər adların etimoloji izahlarına diqqət etsək, onlar dilimizin qədim dövr sözyaratma üslubunda əsasən birhecalı sözlərdən, mürəkkəb şəkildə formalaşmışlar. Gel tayfa adları ilə bağlı bu etnooykonimlər **e**-“olmaq-var olmaq” və “ev”, **ər**-“ər, kişi, igid”, **bat/bate**-“ölkə, yurd”, **i**-“erdi, nail oldu”, “sahib”, **it/at** omonim olmaqla “yer, məkan” “ad”, “şöhrət”, “ışığı saçmaq”, **il**-“bölgə, el”, **at**-“yurd, məkan”, və **ək/ak** -“uca”, “yüksək”, **ak**-“uca”, **in**-“hücum edən, cəsur”, **çar/zar**- “çar, cəld”, kimi əski türk sözləri ilə məntəqə adı kimi sabitləşmişlər. Bununla bərabər adlarda **an**- “mənsubluq” şəkilçisi, eləcə də **gək**, **gəç**, **ezi**, **çəz** kimi fonetik səsəvəzlənmələr müşahidə edilir. Biz göstərilən əski dil elementlərini bütün prototürklərin də sözyaratma üslubunda təkrarlandığını görürük.

11. ÇUL TÜRKLƏRİ

İşğal altında olan ərazilərin əhalisini assimilyasiya etmə tarixi prosesində xalqların öz tarixi və mədəniyyətinin

öyrənilməsinə istiqamətlənmiş siyasi yasaqlar, Azərbaycan xalqının da mədəniyyəti, tarixi, ərazisi və inanclarının doğru, dürüst tədqiqinə bir sədd olmuşdur. Lakin bu ciddi cəhdlərə baxmayaraq ulu tarixi malik xalqımızın etnogenezində iştirakı olmuş prototürk-Azərbaycan tayfaları Assur, Hett, Urartu, Axxiyava və s. əski dövlətlərin salnamə yazılarında günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Belə tayfalardan biri də qaynaq və tədqiqatlarda **Çol-Çul** yazılışlarında qeydə alınan **Çul** tayfaları olmuşdur.

Son dövrlər Azərbaycan xalqının etnogenezinə dair məlumatlarda bu tayfalara diqqət yetirilsə də, çulların qədim Naxçıvan ərazisində məskunlaşması və bu tayfa adı ilə bağlı yer adlarımızın etimoloji izahları da sistemli şəkildə tədqiq edilməmiş, onların dili və tarixi tam aydınlaşdırılmamışdır. Ötən yüzilliklərin siyasi tarixi proseslərində müharibə meydanına çevrilən Naxçıvan torpağında qədim Çul tayfalarının məskun olduğu və öz adlarını verdiyi kəndlərin bəziləri tamamilə dağıdılmış, bir çox hallarda isə işğalçı dövlətlərin siyasətinə uyğun olaraq başqa adlarla əvəz edilmişdir. Təkcə ötən yüz il ərzində hələ torpaqlarımız xanlıqlara parçalanmamışdan öncə qədim Naxçıvan torpağı olmuş İrəvan xanlığı ərazilərində çolların məskunlaşdığı kənd adları Çuloxan-Beniamin (1945), Çorlu/Çollu-Lernanik (1946), Çuləb-Cradzor (1946), Cul-Hartavan (1950), Yuxarı Çilərağ-Verin Qirataq (1991) adları ilə əvəzlənmiş, Çulaxan (1948), Çullu (1930) kəndləri isə dağıdılmışdır. Qeyd edək ki, bu siyahı 1928-ci ildən başlanmış, ondan qabaqkı dövrlər sənədləşdirilməmişdir. 1928-1991-ci illərdə bu ərazidə 720 kənd adı dəyişdirilməklə bir qismi tamamilə məhv edilmişdir (123, s.14-15, 41, 46, 69).

Buna baxmayaraq Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixində özünəməxsus yeri və rolu olub belə proseslərlə üzləşmiş qədim Çul türkləri və onların yaratdığı yer adları qaynaqlarda qalmaqla bərabər, istər dil, istərsə də tariximizin tədqiqi baxımından hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Müstəqillik əldə

edildikdən sonra dövlət səviyyəsində yaranmış imkanlara əsasən bu tayfaların tarixi mənbələr əsasında yenidən tədqiqinə ehtiyac olduğu danılmazdır. Qeyd edək ki, Çul tayfaların tarixi, dili və məskunlaşdıqları ərazi, eləcə də Azərbaycan xalqının etnogenezindəki yeri müxtəlif istiqamətlərdən araşdırıldığından təbii ki, fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Bütün bunları yenidən müqayisəli təhlillərlə, antik mənbələr əsasında dəqiqləşdirmək, bu problemə əsaslı şəkildə aydınlıq gətirilmək, istər dilimiz və tariximizin, istərsə də ərazi bütövlüyümüzün tədqiqi zərurətini yaratmışdır. Bu problemin həlli üçün öncə Çul tayfalarının mənşəyi, dili, tarixi və ərazisi istiqamətində aparılmış tədqiqatlara qısaca nəzər salmaq istərdik.

M.Vəliyev öz tədqiqatlarında Herodota və M.Xorenliyə istinadən Çoğa, Çora, Cola tayfalarının Dərbənddən gələrək kaspilərin yerində məskunlaşdıqlarını göstərir. Müəllif daha sonra bu tayfaları ləklərə aid etməklə, Göyçay qəzasında Lək Çılpaq adının çullardan gəldiyinə nümunə olaraq göstərmişdir (223, s. 26, 46, 208 s.). Lakin biz Herodotun yazılarında bu məlumata rast gəlmirik. Onun tarix əsərində biz Kipr adasında Sol şəhər adına təsadüf edirik ki, bu məlumatda farsların Kipr adasında Sol şəhərini mühasirəyə alıb onları özlərinə tabe etdiyindən bəhs olunur (13, V 110, 115). Əgər burada türk dilləri üçün xarakterik olan çəs səsəvəzlənməsini nəzərə alsaq, ad Çol/Çul şəklində tayfa adı kimi də oxuna bilər ki, bu da məlumatdan da göründüyü kimi m.ö. V yüzilliyə aid tarixi prosesdir. Lakin biz çolların bu əraziyə gəlmə olmadığını düşünürük və aşağıda bu fikri tarixi faktlarla əsaslandırmağa çalışacağıq.

Çol tayfa adı ilə bağlı maraqlı bir məlumata Fizuli Bayatın yazılarında təsadüf edirik. O, eramızın IV yüzilində Sabir (Subər-F.R.) türklərinin ardınca Avropaya axın edən Avar hunları içərisində Avar, Arşuk, Batır və s. tayfalarla yanaşı Çulluk tayfalarının da adını qeyd edir. Bununla bərabər **Çul** tayfalarını peçeneq tayfaları olaraq onların bir qolu kimi göstərən müəllif, türk yazıçısı F.Bozkurta istinadən bu tayfa

adını ayrıca deyil, Kabuksin Çula (Ağac qabığı donlu Yula), Kuerçi Çur (Göy donlu Çur) şəklində təqdim edir. Burada da Sabir tayfalarından sonra göstərilən peçeneqlər eramızın IV yüzilinə aid edilir və çullar peçeneq tayfalarının 8 boy içərisində göstərilir. Bununla bərabər müəllif yenə burada Türkmənistanın Aral ətrafında çol/çul tayfalarının haliyədə mövcud olduğu haqda məlumat verməklə bərabər, peçeneqlərin bir qolunun Kabuksin Çula adlanması faktını təkrarlamaqla yenə orada ayrıca Çur/Çul (r≈l) tayfasının olmasını qeyd edir ki, bu da çulların bir türk tayfaları olduğunu sübut edən təkzibolunmaz faktlardır. (504, s. 90-91).

Bu tayfalarla bağlı məlumatlar A.A. Bakıxanovun yazılarında da yer almışdır. O, bu tayfanı Çur, Çul, Sul kimi təqdim edərək onu Şimali Dərbənddə göstərib adın ərəb dilində “divar” mənası verdiyini, onların ruslarla birgə ərəb əleyhinə vuruşduqlarını yazır və tarix olaraq VIII əsri göstərir. Müəllif adı “ərəbmənşəli” kimi göstərsə də Çul boylarını oğuzlara aid etmiş, lakin onların hansı qola və ya şəcərəyə aidliyi, tarixi, haqqında hər hansı bir məlumat verməmişdir (281, s. 33, 45, 66).

Rus alimi V.V.Bartold da öz yazılarında bu problemə toxunaraq çul türk tayfalarının uyğurların təsiri ilə IV əsrdə cənuba çəkildiklərini göstərir. O, tarixi və dil faktlarına istinadən bu tayfanın bir türk boyu olduğunu açıq şəkildə qeyd edir (315, s. 580). Biz M.Kalankaytuklunun “Alban tarixi” əsərində də din təlim etmək üçün Yeliseyin Qütsdən ayrılıb İrana, oradan Albaniyanın şimalı Məskut elinə keçərək xristian təliminin Çoldan başlaması məlumatı ilə qarşılaşırıq ki, bu İsanın sağlığında göndərdiyi həvarilərdir. Bununla bərabər müəllif, ərkasların içində çulbilərin (Çul bəyi?) də məskun olduğunu və ərğeslər-ərkaslar onları öz ölkələrinin adamları hesab etdiyini yazır (35, VI, s. 17-18, 208, 210). Buradakı məlumatda İsa hələ sağdır, adı çəkilən Masskut isə massagetlərin elindədir. Bildiyimiz kimi massagetlər **baş saklar idi** və bu haqda xeyli məqalə və mənbə də mövcuddur (250, s. 67-

86; 254, s. 230-242). Çilbilərin ərkaşlar-ərgəslər ilə həmvətənliliyi olması, onların ana yurdunun qədim Azərbaycanın şimal hissəsi olmaqla oradan cənuba köçləri Van, Urmiya gölləri ətrafına idi ki, bu da Naxər ölkəsinin əraziləri idi (253, s. 252).

Əgər biz bütün bu tarixi proseslərin dövrünə diqqət etsək hadisələr m.ö. II-I minillikləri və eramızın I əsrində cəryan edir. Çul türklərinin tarixi onların ittifaqda, həmvətən olduqları ərkaş və sakların dövrü ilə müqayisədə m.ö. II-I minilliyin əvvəllərinin siyasi hadisələridir.

Q.Qeybullayev tədqiqatlarında K.Ptolomeyin “sulon” sözünü öz yazılarında “çullara məxsus” şəkildə qeyd etdiyini, A.R.Şeyxsəidov onu erməni dilində “dərə”, A. P.Novoseltseva Pamirdə yaqnov dilində (?) “dar dərə” kimi etimoloji yozumlarla verdiyini, V.Q.Kotoviçin isə sözü İran və Qafqaz dilləri ilə izah etdiyini yazır. Bu konsepsiyanın yanlışlığına faktlar əsasında təkzib verən müəllif, tarixi dəlillərlə “çul” sözünün birbaşa türk hunlarla bağlılığını göstərir və çulların Suriya, Vizantiya məxəzlərinə **çoq, çul, tsor, sul** kimi düşdüyünü, Alban türk dövlətində Dərbənddən aşağı **Çol** qalası olduğunu qeyd edir. Sonda Q.Qeybullayev Eqişeyə istinadən onların hun türk qolundan gəldiyini, “çul” qala adının elə “hun keçidi” adlandırıldığını yazır (337, s. 112,113-114). Q.Qeybullayev daha bir kitabında xeyli sayda tədqiqatları bu istiqamətdə müqayisəli təhlil edərək, bir qrup alimlərin apardığı tədqiqatlarda peçeneqlərin bir qolunun Çula, birinin isə Çur adlandırıldığını göstərir və sonda özü də bu fikri təsdiq edir. Daha sonra o, Çol məntəqə adını çullarla bağlayaraq onları V əsrə aid edir. Bununla bərabər müəllif, K.Baqryanarodnya istinadən Çur boylarını peçeneqlərin bir boyu kimi qəbul edir. Q.Qeybullayev onları kəngərlərin də arasında göstərir və M.Xorenliyə istinadən Gürcüstan və Ermənistan sərhəddində bu adda mahal adı olduğunu yazır (210, s. 95; 210, s. 113; 338, s. 32, 40). Eyni istiqamətdə fikrə Rəfiq Özdəkin də yazılarında rast gəlirik. O da çulları **hun** tayfa birliklərinə aid edib sözün etimologiyasına toxunmur (235, s. 60). T.Əhmədov isə Kalankaytuqlunun

yazılarında Kaspi ətrafında adı çəkilən “Coqa”/çoğa/Çul vilayət adını “at yeri”, “atlı-hun” kimi təhlil etmişdir (170, s. 36). Bildiyimiz kimi, alban qrafikasından özlərinə əlifba düzəldən ermənilərdə XIX əsrə qədər olmayan **-l** hərfi yəqin ki, Alban hərflərində “çola” sözünün “çoqa” yazılışında bizə gəlib çatmış eyni tərkibdir. Bu gün Azərbaycan dilində, özbək, türkmən, uyğur, türklərində **çul, cul** kimi işlənən bu söz şübhəsiz ki, hansısa bir mənaya malik idi (50, s. 138-139). Biz qədim mənbələrə də diqqət etdikdə Çul tayfalarının hələ islamdan xeyli qabaq oğuznamələrdə öz adlarını yaşatdığını görürük. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qazan xanın dilindən Karaçuğun ətrafında göstərilən Culban-Calban dağ adı, Qaragünə oğlu Dəli Budağın Cılasundan olduğu qeyd olunur (30, s. 50; 511, s. 80). Əgər Qazan xanın dövründə ona “keşiş” deyə müraciət olunursa və Tanrıya, ağaca, suya inam vardısıa (bax, 30, s. 42-48), bu islamdan xeyli əvvəlin siyasi hadisə və məişətidir. Dağın və elin Culban, Culas adlanması isə sabit toponimik adlar olmaqla, bu tarix qədim dövrə söykənir. Məntəqə-oykonimik adlar siyasi proseslərdə dəyişdirilsə də, dağ, dərə kimi oronimik adlar sabit qalır. Deməli Culban-“uca çullar”, Culas-“Qüvvətli çullar” adlarının tarixi miladdan öncəki minilliklərlə səsleşir.

Elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətli bir məlumata biz Urartu yazılarında rast gəlirik. Bu yazılarda Urartu çarı I Arqışti dövründə (m.ö. 780) tarixi hadisələrlə bağlı Çıldır göl adı çəkilir ki, bu Araz çayı ilə Kürün arasında qeydə alınır (126, s. 517-518). Əgər biz adın etimologiyasına diqqət etsək, bu ad **Çul** tayfa adı **dır/tur**-“tayfa” adı “Çul tayfasının gölü” mənasında izah olunur (-F.R.).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi Çul türk boyları mənbələrdə, qaynaq və tədqiqat əsərlərində **çor, çul, çol, cul** və s. yazılışları ilə salnamə və qaynaqlara düşmüşdür. Adlarda sait səslərin **a~o~u** və sonor samitlərin **l~r** kimi bir-birini əvəzləməsi hadisələri həm dilimizə, həm də ümumtürk arealına məxsus səsəvəzlənmə prosesidir (26, V 13; 52, s. 38-41; 210, s. 113).

Biz qədim İran mənbələrində I Xosrov Ənuşirəvanın Azərbaycana doğru hərəkəti etməsi məlumatı ilə qarşılaşırıq və o, burada Çul, Dərbənd, Firuz Xosrov şəhərlərinə çatır və bu dağılmış şəhərləri bərpa edir. Bu hadisələr isə eramızın 244-cü ilinə aiddir (127, s. 762; 181, s. 30). Bununla yanaşı biz m.ö. II minillikdə tarixi qaynaqlarda Assur çarı I Tiqlatpalasarin hakimiyyəti dövrü Ön Asiyada ona qarşı duracaq hər hansı bir gücün olmadığı haqda məlumata rast gəlirik. Burada onun Qara dəniz yaxınlığında Çorox çayı vadisində tayfa birliyi şəklində olan əhalini özünə tabe etməyə çalışdığı və sonda buna nail olduğu göstərilir. Məlumatda hayasa (ermənilər) tayfalarının Yuxarı Çopox əyalətində yaşadıkları onların Hett çarlığı ilə yaxın münasibətdə olduğu, Çorox vadisi tayfalarının özlərinin çarı olduğu göstərilir və hadisələr m.ö. IX əsrə aid edilir (126, s. 324, 514-515).

Qeyd edək ki Çoruk çayı 1904-cü ilə qədər Naxçıvan ərazisi tərkibində olan Kars əyalətindən Qara dənizə doğru axırdı və bu ərazilər hadisələrin cəryan etdiyi dövrdə Naxçıvana əraziləri daxilində idi (Diqqətlə bax, 102, s. 34). Təbii ki, bu məlumat rus siyasəti ilə dəyişdirilməklə guya o dövrdə ermənilərin-hayasların qədim Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan ərazilərində yaşadığını göstərmək məqsədi güdüdü. Erməni alimlərinin özləri hələ o dövrdə, m.ö. VIII əsrdə Frakiyadan qovulmamışdılar, yalnız skiflərin təsiri altında onlar bu ərazini tərk edib m.ö. VIII əsrdə Hett dövlətinin Hayasa əyalətinə gəlmişlər. Bundan sonra onlar m.ö. VI əsrdə Erməni yaylasına köçmüşlər (378, s. 163) ki, bu da o dövr Azərbaycan ərazisi deyildi və onlardan qabaq bu ərazidə Ərmən türklərinin yaylası var idi.

Əgər bu məlumatlara diqqət etsək hələ m.ö. II minillikdə Naxər-Naxçıvan ölkəsi ərazisində Çorox-Çulak-“uca cullar” çay adı mövcud idi. Onların Dərbənd keçidindən adlayıb Çola əyalətində məskunlaşması məlumatı isə, sonrakı dövrün tarixi proses olmaqla Çola adlı əyalətin onlardan da qabaq mövcud olduğunu göstərir. Xristian dininin Çola

əyalətindən başlaması faktı bu ərazidə onların sıx məskun olduğunu təsdiq edir. Adın Çorox şəklində qaynaqlara düşməsi isə qazax, qırğız, özbək türk dilləri üçün xarakterik olan burunsonor samitlərin araba-alaba, armud-almut sözlərində olduğu kimi **l=r** şəklində bir-birini əvəzləməsidir (50, s. 26-27; 269, s. 86).

Qeyd edək ki, mənbələr kəngər tayfalarının da hun-qıpçaq birliyindən gəldiyini söyləyir. Əgər bunu da nəzərə alsaq, bu ittifaqda Qıpçaq boyundan olan çul tayfalarının ərazilərimizə gəlişi ən azı m.ö. VII-IV yüzilliklərə söykənir ki, bu bir təkzibolunmaz faktdır. **Kəngər-kanqar-hunqarların** m.ö. I əsrdə Strabon, Pliniyin yazılarında erməni və gürcü sərhədləri arasında böyük əyalətə sahib olmaları (186, s. 79) bu ittifaqın öncədən ərazidə mövcudluğuna dair əsaslı fakt sayıla bilər ki, M. Kalankaytuklu da erməni və gürcülərin farslara qarşı V əsrdə (482-ci il) Kəngər ölkəsində qoşun toplanmaları haqqında məlumat verir (26, s. I, 26).

Bəs bu tayfa adı hansı mənəni daşıyırdı və onların daşdığı mənə hansı türk mifi və ya məişəti ilə bağlı olmuşdur?

Qeyd edək ki, **Çul** tayfalarını Fizuli Bayat **peçeneq** (504, s. 91), A.A. Bakıxanov **oğuz** və Rəfiq Özdək **hun** tayfa birliklərinə daxil etsələr də (235, s. 60; 281, s. 33, 45, 66), sözün etimologiyasına toxunmamışlar. Biz bir çox tədqiqatlarda türk tayfa birliklərinin içərisində **l=r** səsəvəslənməsi ilə qeydə alınan **çul, çula, çur** şəklindəki bu tayfa adının süvari dəstələr vəzifəsini formalaşdırdığını və adın “atlı” mənası daşması fikirləri ilə qarşılaşırıq. T.Əhmədov Kalankaytuklunun yazılarında adı çəkilən “Coqa/coğa/” vilayət adını (Kaspi ətrafında) “at yeri”, “atlı-hun yeri” kimi təhlil etmişdir (170, s. 36). Biz bilirik ki, alban qrafikasından özlərinə əlifba düzəldən ermənilərdə XIX əsrə qədər olmayan **-l** hərfi yəqin ki, Alban hərfələrində “çola” sözünün “çoqa” yazılışında bizə gəlib çatmış eyni quruluşudur. Bu gün Azərbaycan dilində, özbək, türkmən, uйğur, türklərində **çul, cul** kimi işlənən bu söz ola bilsin ki, atla bağlı işlənən söz köküdür (35, s. 138-139). Bəlkə də, bu ilk

dəfə atı əhəlləşdirən Midiya türklərinin atla bağlı işlətdiyi ilk türk kəlmələrindən biri olmuş, qədimlərdə “**süvari**” mənasında işlənərək **sul**, **çul** şəkillərinə düşmüş, sonralar isə “**çul**” sözü xüsusi olaraq atçılıqla məşğul olan tayfaların adına çevrilərək etnonimləşmişdir. Lakin mənbələrdə bəzi məqamlar da diqqəti cəlb edir.

Biz bu problemlə bağlı elmi cəhətdən əhəmiyyətli olan bir məsələni də oxucuların diqqətinə çatdırmaq istərdik. Qeyd etdiyimiz kimi qədim türk tayfa adlarının adlanmaları-nominasiyalarının əksəriyyətində mifoloji amillərin xüsusi rol oynadığından bəhs etmişik. Məhz bu aspektdən dünya xalqlarının miflərinə nəzər saldıqda, biz altay, xakas buryat, yakut, nen, çuvaş, monqol mifologiyasında Çolman müharibə tanrısı adı ilə qarşılaşırıq. Sonralar bu mif oyrat, kalmık mifologiyasında da təkrarlanmışdır (101, s. 623). Lakin digər türklərdə bu mifə rast gəlmirik. Əgər qədim türk dilləri üçün sözlərin əsasən birhecalı şəkildə yaranma və formalaşmasını əsas götürərək bu üsluba istinad etsək, Çulman Tanrı adını Çul+man komponentlərinə ayırdıqda Çul tayfa adını daşıyır, **man**-komponenti isə qədim türklərdə “ulu” mənasında işlənmişdir. Bu halda tanrı adı “Ulu Çul” şəklində izah olunur. Qeyd edək ki, **man**-komponenti bu gün belə arxaik söz olaraq dilimizdə “azman”, “uzman” kimi qədimlik, ululuq ifadə etməkdədir.

Bu problemlə bağlı biz qədim türk mifik mənbələrinə diqqət etdikdə, burada bulqarların “Çulman Tolqau” dastanına rast gəlirik. Dastanda Çulman müharibə tanrısı kimi həm də güc tanrısıdır və o Gök Tanrısından yerdə insan yaratmağı xahiş edir. Dastanda Orbay, Bayqal, Uzbay, Yelboqan (Yelboğan?) tanrıları Çulman tanrısından asılı kiçik tanrılardır və ona tabedirlər. F.H.Nurutdinov bu dastanı m.ö.V minilliyə aid edir (438, s. 8-13). B.Ryabuxin isə, bu dastanın m.ö. Kuban Boyan tərəfindən II yüzillikdə yazıldığını və Bolqar türklərinin Qurd-Böri mifinin adını öz adlarında ilk daşıyan xalqlar olduğunu qeyd edir (458, s. 11-12). Bütün bu məlumatlara

diqqət etməklə, biz bir tarixi faktı da yadımıza salmaq istərdik. Əgər xatırlasaq hələ m.ö. V minilliyin sonu IV minilliyin əvvəllərində Koman, Bulqar tayfa ittifaqı qədim Naxər-Naxçıvan ölkəsinin qərbində Van gölünün qərb sahillərində məskun idilər (253, s. 202; 126, s. 517). Bu isə dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi ilk tarixi köçlərin bir daha cənubdan şimala doğru olduğuna yetərli tarixi faktdır.

Çul tayfa adı, eləcə də Çulman tanrı adı və onların bir-bir ilə əlaqəsi haqqında daha bir maraqlı tarixi faktı da diqqətə çatdırmaq istərdik. Əgər qaynaqlara və mənbələrə eləcə də arxeoloji qazıntıların tarixi dövrlərinə diqqət etsək, qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsinin türklərin sıx yaşadığı ərazilər olmaqla, onların Ana yurdlarından biri olduğunu da görürük. Bu istiqamətdə Çulman tanrı mifi ilə bağlı maraqlı doğuran məlumatlardan biri də F.Kırzioğlunun “Dədə Qorqud Oğuznamələri” kitabında yer alır. Buradakı məlumatda, Qazan xanın dilindən Naxçıvan ərazisində, Karaçuğun ətrafında Çulman tanrı adının Culban dağ adında eynilə ilə təkrarını görürük. Diqqət etsək, bu ad türk dilləri üçün xarakterik mənbə, min-bin kimi $m \approx b$ səsəvəzlənməsi ilə qeyd olunur. Müəllif, Şuşanın şərqi, Mosul, Naxçıvan ərazilərində bu adın olduğunu göstərsə də, onu Şimal Qafqazda axtarmağı tövsiyə edir (511, s. 80). Biz hər iki adın eyni mənə və mənşəyə mənsub olduğuna tam əminik. Belə ki, dağ-dərə-oronimik adlar məntəqə-oykonimik adlardan daha sabit adlar olmaqla uzun ömürlü adlardır. Bütün bu məlumatları və amilləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, Bolqar- Bulqar tayfaları hələ m.ö. III minilliklərdən bu ərazilərdə yerli sakinlər olmuş, onların mifindəki Çulman tanrı adı bu tayfaların varisləri olmuş Çul-Çol tayfa adının adlanmasında iştirak etmiş və Naxçıvan ərazisindəki Çulban/Çulman dağ adında da bu tanrı adı öz izlərini yaşıtmışdır.

Çul tayfalarının ərazilərimizdəki tarixi ilə bağlı son dövrlərə aid daha bir məsələyə də diqqətinizi çəkmək istərdik. Şərur ərazisindəki Qorçulu, Kürçülü kənd adları sonda

mənbələrdə “çullu” sözü ilə “qor-çulu” və iki “kür-çülü” şəklində göstərilmişdir. Sovetlər dövrü 20-30-cu illərin arxiv sənədlərində bu adlardan Qorçulu, “Çul” tayfa adı ilə işlənmiş, ikinci Kürçülü isə “çul” komponenti atılmaqla **Kürd** kəndi şəklinə arxiv sənədlərinə daxil edilmişdir (130, s. 16). Bu ad göstərilən quruluşda 2003-cü ilə qədər gəlmiş, Naxçıvan MR Ali Məclisinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında qaldırdığı vəsətətə əsasən “Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan MR şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında” qanunu və 1990-cı ildən Milli Məclisin qərarı ilə dəyişdirilərək ad Kürkənd kimi bərpa olunmuş. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, tayfa adı bildirən “**çul**” komponenti sözdən çıxarılmışdır. Oykonimlər haliyədə Şəhriyar kənd inzibati ərazisinə aiddir.

Ümumiyyətlə qeyd edək ki, Naxçıvan, eləcə də ümumtürk ərazilərində Çul tayfa adı Çulu, Çulak, Culfa, Çilik, Çulman, Yuxarı Çulım, Aşağı Çulım, Çolpan, Çulışmak, Çolpon-ata, Çulnisa kimi Cənubi Sibir, Şərqi Qazaxstan, Qırğız, Türkmən, Çin uyğurlarının və s. türk ellərinin yüzlərlə qəsəbə, çay, kənd adlarında bu gün də qalmaqdadır (99, s. 34-35 56, 60 və s.). Heç şübhə yox ki, kas, türükkü, koman, bulqar, kəngər, peçeneq, qıpçaq, sak, massaget və s. tayfalarla birgə, onların içərisindəki Çul tayfaları da şimala doğru ilk köçlərini cənubdan başlamış, bu adlar isə onların məskun olduqları ərazilərdə günümüzə qədər gəlib çatmış, adlarda yaşayan izləri olmuşdur.

Qədim Naxçıvana daxil olan İrəvan xanlığı və Naxçıvan ərazilərində 1590-cı ilin məlumatlarına əsasən Azədcirən nahiyəsində Sal/Çul, Dərəşam nahiyəsində Çulqa, Dərələyəz nahiyəsində Çul, Salçul, Aralıq nahiyəsində Çalağıl (Çulağıl), Sisyan nahiyəsində Çulha, və s. adların mövcudluğu (89, s. 146-147, 178, 182 və s.) və əhalinin türklərə məxsusluğu Çul türkləri haqqındakı qənaətimizi təsdiq etməklə onların ərazilərimizdə m.ö. II minillikdən də əvvəl günümüzə çatan tarixi izləri və fikrimizin dəlil-sübutlardır. Xüsusi olaraq qeyd

edək ki, ərazilərə ekspedisiyalar zamanı hazırda Culfa rayonunun Boyəhməd, Şahbuz rayonunun Biçənək, Kəngərli rayonunun Xök kəndlərində və Sədərək rayonu mərkəzində indi də Çullu tayfa adının qaldığına təsadüf edirik (F.R.).

Əgər sadalanan bütün bu tarixi məlumatların dövrlərinə müqayisəli şəkildə diqqət etsək, təxmini bu tarixi ardıcılıqla qarşılaşırıq:

1. Çol-Çul tayfalarının adı hələ m.ö. II minillikdə Çorox çay adında mövcud olmuş və bu ərazi qədim Naxçıvan torpaqları tərkibində idi.

2. Çol tayfa inancı Tanrıçılıq-Tenqrianlıq dini ilə bağlı olmuşdur.

3. Onların xristianlığın ilk yayıldığı dövrdə ərazilərimizdə Çola adda əyalətləri var idi.

4. Çullar **Kəngər, Peçeneq, Qıpçaq, Sak, Massaget** və s. tayfalar içərisində olmaqla, türk tayfaları idi və bu tayfaların dövrü, eləcə də onların varisləri m.ö. III-II minilliklərdən miladımızın I-V əsrlərinə qədər tarix səhnəsində olmuşlar.

5. Bu tayfalar qaynaqlara Çol, Çor, Çul, Sul və s. adlarla düşmüşlər.

Bütün bu tarixi faktlar nəzərə alınmaqla nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Çul tayfaları m.ö. II minillikdən ərazilərimizdə məskun olmuş, onlar siyasi tarixi proseslərdə kəngər, peçeneq, qıpçaq, sak, massaget kimi tayfa birliklərində müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif ərazilərdə görüdüklərindən araşdırmaların müəllifləri fərqli tarix və ərazilər göstərmişlər.

Naxçıvan ərazisində bu tayfa adını daşıyan məntəqə adlarına gəldikdə isə, 1590, 1728-ci illərin arxiv sənədlərindəki oykonimik-məntəqə adları sistemində biz xeyli ada rast gəlirik. Naxçıvan qəzasının Azadçıran nahiyəsində Səlnab/çulnab kəndi (89, s. 163, 178-179,183), “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” kitabında Naxçıvana tabe olan Dərəşam nahiyəsindəki Çulqa adı Culha şəklində, Dərələyəz nahiyəsində Sallı, Salcı, Çula, Şərir yurdunda Qor Çulu, Kür Çulu və s. kəndlər (116 s.

30-36) buna misal ola bilər. K.N. Smirnovun Naxçıvan vilayəti haqqındakı tarixi məlumatlarında da Sələsuz (Çul as uz), Sal/çül (36, s. 117-121; 128 s. 2; 466, s. 132, 139) kimi məntəqə adları və onların etimologiyası adların Çul tayfa adından formalaşdığını sübut edir. Bu adların qədim dilimiz və tariximiz baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıdığını əsas götürərək, onların etimoloji izahlarına da diqqət etməyi lazım bilirik.

Culfa (2 yaşayış yeri). Hələ XIII əsrdən tarixi qaynaqlarda yer alan müasir Culfa şəhəri mənbələrdə dəfələrlə Osmanlı müharibələri dövründə dağıldığı, əhalisinin 30 minə qədə olduğu böyük bir şəhər kimi göstərilir (169, s. 211). Bu adı ilə bərabər, 1590-cı ilin sənədlərində biz Ordubad qəzasının Sisyan nahiyəsində Məhərrəm xaraba kəndi yaxınlığında Culha məntəqə adı ilə də qarşılaşırıq (89, s. 183). Daha sonra mənbələrdə Culfa məntəqə- kənd adı kimi də Dərəşam nahiyəsində göstərilir (116, s. 27-30). Ümumən Culfa şəhər adı rayon mərkəzi kimi 1949-cu ildən mövcuddur (104, s. 449). Bu adla məntəqə adlarına müxtəlif tədqiqatlarda eramızın V, VII, VIII, XV, XVI əsr mənbələrində Cula, Caluk, Culah, Sulpa yazılışları ilə rast gəlirik. Q.Qeybullayev antik müəlliflər M.Xorenli, Sebos, Musəvi və Qevonda istinadən bu adları araşdırmış, lakin onların nə mənə verdiyinin anlaşılmadığını qeyd etmişdir (338, s. 9, 133; 59, s. 133). Adaların etimoloji izahlarına Q.Qeybullayev, A.Bağirov, V.Nikonovkov və başqalarının yazılarında rast gəlirik ki, ümumilikdə bu adların mənası əsasən “toxucu” sözü üzərində dayanır (151, s. 111; 338, s. 123). A.Bağirov daha bir kitabında bu ad üzərində geniş təhlillər aparmaqla, onun böyük şəhər olmaqla mənbələrdə 50 min əhalisi olaraq qeyd edildiyini, adın müxtəlif tədqiqatçıların tədqiqatında yer aldığını adın “toxucu” mənasında sözün özünü doğrultmadığını, ola bilsin ki, başqa mənə daşdığını qeyd edib yenə sonda “indiki şəkli “toxucu” mənasındadır” kimi nəticəyə gəlmişdir (150, s. 117).

Fikrimizcə, adlar türk dillərinə xas olan ç~c, p~f səsəvzlənmələri ilə işlənmiş (269, s. 81, 96) onlar, Çul tayfa

adından və türk dillərində geniş yayılmış titul bildirən əski **pa/pi**-“bəy” türk sözü ilə etnooykonim kimi formalaşmışlar. Bunlar nəzərə alınmaqla məntəqə və şəhər adları “Çul bəyləri” mənasında izah olunurlar. A.M.Məmmədov öz tədqiqatlarında **fa/be/pi** qədim türk sözünün hələ m.ö. III minillikdə şumerlərdə **be**-“bəy”, “cənab” olduğunu müqayisəli şəkildə dil faktları əsasında göstərmişdir (225, s. 19). Biz prototürklərdə Lulubi, Subi, Silbi, Kaspi kimi türk boylarının adında da bu əski sözlə rastlaşırıq ki, tayfa adları bu komponentlə formalaşmışdır. Bu arxaik leksik vahid Q.Qeybullayev tərəfindən də geniş araşdırılmış (207 s. 56), Sevortyan öz lüğətində sözün “bəy” mənası verdiyini qeyd etmiş (71, s. 67), M. Kaşğari sözlüyündə isə söz “bey” onomastik vahidi olaraq göstərilməklə “zəngin”, “varlı” mənalarında izah edilmişdir (52, s. 76). Bu leksik vahidə “bay”, “bey” yazılışlarında başqırd və uyğur dillərində (50, s. 56), Baybecan, Baybura, **bay/bəg** şəkillərində isə “Qazan bəg”, “bəg Qazan” yazılışlarında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir (30 s. 42, 47). Qədim türk yazılı abidələri Orxon Yenisey yazılarında isə **Bay ana, Bək Torkan, Bəg Çor, Ur bək** və s. antroponimlərində söz **bəy, bay, bək, bək, bəg** şəkillərində işlənmişdir (234, s. 379-385).

Cuğa. Bu məntəqə adınının biz ilkin variantda Çola, Çoqa yazılışlarında lduğunu yuxarıda qeyd etdik. T. Əhmədov bu sözün Çoqa yazılışını “atlı hunlar” kimi izah etmiş (170, s. 36), A.Bağırov isə yeni Gülüstan adını “Yaşılıqda olan güllü, çiçəkli” yer kimi izah edərək əvvəlki adın etimologiyasına toxunmuşdur (150, s.141). Fikrimizcə, oykonim Çul/Çuq tayfa adı və “kiçiltmə” mənasında olan **-a** şəkilçisindən ibarətdir. Bu halda söz “Kiçik çullar” mənasında izah olunur. Lakin adın **Çuk** yazılışı Qıpçak boylarının Çik boyu adı ilə də ifadə oluna bilir. Biz adın ilkin Çol variantına istinadən etnooykonimin Çol tayfa adından yarandığını əsas qəbul edirik.

Kürçülü. Q.Qeybullayev və B.Budaqov tərəfindən bu oykonim “qurd” və qədim türk Çullu tayfa adı ilə “Qurd çullar”

mənasında izah olunmuşdur (153, s. 78). Q.Qeybullayev ayrı bir kitabında bu məntəqə adını Qıpçaq boyu **Çul-Çala** adı və qədim türk sözü **kür-** “coşqun, dəliqanlı, igit” leksik vahidindən “Coşqun, dəliqanlı, igit çullar” mənasında formalaşdığını yazmışdır (52, s. 399; 210, s. 27). A.Bağırovun tədqiqatlarında isə məntəqə adı “Çullu kürdlərinə məxsus kənd” kimi izah edilmişdir (150, s. 155). Təbii ki, Kür çayı adı, göytürklərdə Kür şat xüsusi ismi, dilimizdə “kür uşaq” ifadəsi və s. bu sözün daşıyıcıları olmaqla “coşqun” mənasındadır.

Qeyd edək ki, Ə.Novruzlu və V.Baxşəliyevin Qorçulu və Kürçülü ərazilərindəki arxeoloji mədəniyyət nümunələrindən əldə etdikləri tarixi nəticə eramızın V-VI əsrlərinə aid edilir və müəlliflər də doğru olaraq adların Çul tayfaları ilə bağlı olduğunu göstərirlər (232, s. 169).

Sovetlər dövrünün 20-30-cu illərinin arxiv sənədlərində Kür Çulu adından “çul” tayfa adı atılmaqla ad **Kürd** kəndi şəklinə salınmışdır (130, s. 16). 1990-cı ildən Milli Məclisin qərarı ilə ad Kürkənd kimi bərpa olunmuş, lakin tayfa adı bildirən “**çul**” komponenti sözdən çıxarılmışdır. Buna baxmayaraq biz Q.Qeybullayevin etnoykonimi “Coşqun, dəliqanlı, igit çullar” mənasındakı izahına şərik oluruq və bu mənanın doğru olduğunu düşünürük.

Qorçulu. Məntəqə adı **qor/kur** leksik vahidi və **Çul** tayfa adından yaranmışdır. **Qor/kur** komponenti M.Kaşğarlıda “qurmaq”, “himayə etmək”, “kuru” mənalarında izah olunur ki, bu yöndən yanaşıldıqda məntəqə adı bu sözlərlə “Çulların qurduğu yurd” mənasını daşıyır (52, s. 379). Bu qədim türk sözü ümumtürk dillərində həm də “od”, “ışıq” mənasında izah olunur. M.Seyidov “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”, sözlərindəki **qor** tərkibini “od”, “ışıq” kimi izah etmişdir (262, s. 281). A.Bağırov isə bu adı Qortçulu kimi yazaraq onu hün knyazı Qorun 442-ci ildə Laçında məskunlaşması, sonra bu əraziyə köçü ilə bağlamışdır (150, s. 160). **Kur/qur** komponenti tədqiqatlarda həm də “xeyir verən” mənasında təhlil olunmuşdur (207 s. 60-61). Bu mənalar nəzərə alındıqda Qor

Çulu oykoniminin etimologiyası “İşıqlı Çul”, “Xeyir verən Çul” mənalarında da izah olunur. Burada birinci komponentdən **o** saitinin düşdüyünü qəbul edib tərkibi “oqor/oqur” kimi bərpa etsək, o zaman sözün “oqor/oqur” şəkli **onoqur, huturqur, kanqar, hunqar, honqur** və s. ifadələrdə oğuzlarla bağlı olduğunu demək mümkündür.

Fikrimizcə, əvvəl hun, sonra oğuz birliyinə qatılan peçeneqlər içərisində çullar da oğuzlar birliyinin bir qolu idi və bu birlikdə qıpçaqların ayrıca yeri vardı. Maraqlıdır ki, Qorçulu adında sonuncu “**u**” hərfi türk şumer dilində 10 rəqəmini də ifadə edirdi (225, s. 7). Belə olduğu halda Qorçulu oykoniminin etimologiyası “On oğuz çulu” mənasını da daşımış olur. Məntəqə adı 1728, 1828, 1874-cü illərdə Muğanlı Qorçulu, Qorçulu, adları ilə sənədlərə düşmüşdür (128, s. 7; 130, s.15)

Lakin biz birinci mənanın qədimliyini nəzərə alaraq sözün “Çulların qurduğu yurd” mənasına üstünlük veririk.

Səliqar. Adın türk dillərinə xas **çs, a~u** səsəvəzlənməsi ilə bu şəkildə təhrif olunaraq, ilkin variantda **Çuloqur** yazılışında olunduğun düşünürük. Məntəqə adı Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində, 1590-cı ilin sənədlərində Bayqara və Yataq kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 163). Etimoloji baxımdan çox maraqlı, tarixi baxımdan isə gərəkli olan bu ad Çul tayfa adından və oğur/oğuz sözlərindən formalaşaraq oğuz çulları mənasını ifadə edir. Əgər tədqiqatlardakı elmi nəticələrə fikir versək, N.A.Baskakov “başqır” sözünü izah edərkən **oqur/oğur/qur** sözünü “oğuz” olaraq qəbul etmiş, bir çox sözlərdə və yer adlarında bu tərkibin qoşulduğu etnonimin oğuz ittifaqından xəbər verdiyini yazmışdır (320, s. 13-18.). Sözün II növ ismi birləşmə şəklində formalaşma üslubu Çul boylarının oğuzlardan ayrılmış bir türk qolu olduğunu təsdiq edir. Bu halda ad “Oğuz çulları” mənasını daşıyır. Lakin biz adın Çul tayfa adı, **ok**-“varis, oğul”, **ur**-“qurmaq” sözlərindən yaranmaqla **Çul+ok+ur** şəklində olub “Çul oğlunun tikdiyi” mənasında olduğunu düşünürük.

Salçı. 1728-ci ildə Naxçıvan ərazisinə daxil olan Dərələyəz nahiyəsinin Qurd Əmir və Pürhəsənli kəndləri arasında qeydə alınan bu məntəqə (89, s. 60.) adında türk dillərinə xas **çs**, **as** səsəvəzlənməsi müşahidə olunur (269. s. 40-42). Çul tayfa adı və omonim xarakterli **-çı** “tayfa” və şəkildən formalaşmış bu etnooykonim “Çul tayfası” mənasında izah olunur. V.Astalov və R.Arsanukaev **Naxçıvan** adında **çı** komponentini Nax+çı- “nax tayfası” kimi izah etmişlər (308, s. 27, 83; 313, s. 27). Biz peçeneqlərdə Kuerçi (504, s. 91), bolqarlarda Qazançı (318, s. 226), albanlarda Türkəçi (170, s. 149) və s. tayfa adlarında da **çı** komponentinin “tayfa” mənasında işləndiyini görürük.

Cul. Ada 1724-cü ilin sənədlərində Naxçıvanın Dərələyəz nahiyəsində Paşalı və Ərsinc kəndləri arasında rast gəlik (89, s. 60). Burada **çc** səsəvəzlənməsi qeydə alınmaqla məntəqə adı birbaşa Çul tayfa adından yaranmışdır.

Sal/Çul. Bu məntəqə adına 1728-ci ildə Naxçıvanın Azədcirən nahiyəsində Dəstək və Bertaq kəndləri arasında rast gəlik (89, s. 147). Məntəqə adı Çul tayfa adından **çs** səsəvəzlənməsi ilə etnooykonim kimi formalaşmışdır.

Solaq, Solək. Eyni quruluşlu bu adlar 1724-cü ildə Naxçıvan qəzasının Məzrəə nahiyəsində Çirak kəndi yaxınlığında (89, s. 61), 1728-ci ildə Naxçıvanın Dərəçiçək nahiyələrində Alağək və Gümürlü kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 53). Çul tayfa adından **çs**, **uo** **asə** səsəvəzlənmələri ilə yaranan bu məntəqə adındakı **ak**-“uca” qədim türk sözü tayfa adına qoşulmaqla məntəqə adlarını “Uca Çul” mənasında izah edir.

Culha. 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvana aid Ordubad qəzasının Sisyan nahiyəsində Məhərrəm məzrəəsi yaxınlığında rast gəlinən bu məntəqə adında **kəh**, **kəq** səsəvəzlənmələri müşahidə olunur (89, s. 183). 1724-cü ilin arxiv sənədlərində isə bu məntəqə adı “Çulqa” yazılışında Naxçıvan ərazisinin Dərəşam nahiyəsində dörd kənddən biri olaraq qeydə alınır (89, s. 146). Çul tayfa adına qoşulan **ka**-“şöhrətli” qədim türk sözü

məntəqə adını “Şörətli Çul” mənasında etnooykonim kimi formalaşdırmışdır. Tədqiqatlarda bu adın etimoloji izahına rast gəlmirik.

Çalağıl (Çulağıl). Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu məntəqə türk dillərinə xas olan **u~a**, **k~ğ** **i~ı** səsəvəzlənmələri ilə 1590-cı ildə Naxçıvanın Aralıq nahiyəsində Qasımağılı məzrəəsi yaxınlığında, insan yaşamayan məntəqə kimi qeydə alınır (89, s. 178). Biz adın Çul+ak+il şəklində qədim Çul tayfa adı və **ak**-“uca”, **il**-“yurd” türk sözlərindən formalaşdığını düşünürük. Bu etnooykonim, göstərilən qədim türk sözləri ilə (207, s. 78) “Uca Çul yurdu” mənasında izah olunur və tədqiqatlarda rast gəlinmir.

Sələpürd. 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində qeydə alınan bu məntəqə adı da mürəkkəb quruluşlu olmaqla əski türk sözlərindən yaranmışdır (89, s. 163). Biz adın ilkin variantda Çul+əv+urd şəklində tayfa adı və əski türk sözlərindən formalaşdığını görürük. Ada diqqət etsək, burada türk dilləri üçün xarakterik olan **ç~s**, **u~a**, **v~p** **u~ü** səsəvəzlənmələri ilə qarşılaşırıq. Məntəqə adındakı **uru/ur** sözü əski türklərdə “qurmaq, tikmək” feli kimi işlənmişdir (207, s. 92). Biz “Bilqamıs” dastanında **Uruk**-“şəhər” (8, s. 8, 42, 44, 90), sözlüklərdə isə **ur**-“məskən”, **-di** şəkilçisi ilə **urdi**-yazılışında “məskunlaşdı”, “torpağa əyildi” mənasında görürük (53, s. 164). Bütün bu dil hadisələr və əski sözlər nəzərə alınmaqla ad “Çul qurduğu ev” mənasında tərəfimizdən ilk dəfə olaraq izah olunur.

Çilak Bulğunluq. 1733-cü ilin məlumatlarında Naxçıvan qəzasının Xınzırək nahiyəsində Böyyü və Xatınbulaq kəndləri arasında göstərilən bu məntəqə adı, 1590-cı ilin məlumatlarında qeydə alınmamış kənd kimi göstərilir (89, s. 46). Biz adda birinci sözün Çul+ak komponentlərindən yaranmaqla “Uca cullar” mənası daşdığına, Çul tayfa adı və **ak**-“uca” sözlərindən formalaşdığına tam əminlik (53, s. 173; 207, s. 78; 262, s. 143). İkinci Bulğunluq sözü isə fikrimizcə, peçeneq türklərinin Bula çoban tayfa adından gəlmiş, ilkin formada

Bul+kan yazılışında olmuşdur. Bununla bərabər peçeneq türklərinin içində ayrıca Kabuksin Çula tayfa adı da olmuşdur (504, s. 91). Bulğan göstərilən quruluşda “Bula kağan” mənasını daşıyır. Bütünlükdə isə ad “Uca Çulların Bula kağanı” mənasındadır. Bu gün biz Naxçıvan şəhərinin cənub şərqində Bulğan məntəqə adı ilə qarşılaşırıq ki, ad aktiv fonda daxildir və “Bula kağan” mənasındadır. Məntəqə adındakı **-lıq** şəkilçisi təbii ki, ada son dövrlər əlavə edilmişdir. Ola bilsin ki, adın bu quruluşu Çul- Peçeneq ittifaqının bir əlamətini daşıyırdı.

Çilni. 1728-ci ilin məlumatlarında məntəqə Naxçıvan qəzasının Zərzəmin nahiyəsində heç kimin yaşamadığı bir kənd kimi Barsuq və Meydan kəndləri arasında qeyd olunur (89, s. 120). Bu ad **u̇si** səsəvzlənməsi ilə Çul tayfa adı və **ni**–“verdi, bağışladı” və “mənim” mənalarını daşıyan qədim türk sözündən yaranmışdır (207, s. 81-82; 210, s. 125; 235, s. 127). Addakı **ni** komponentinin biz Midiyada Zanasana, kaspilərdə Anani, xəzərlərdə Tərnə kimi şəxs və tayfa adlarında da təkrarlandığını görürük (207, s. 163). Ad “Mən Çul” boyu mənasında izah olunur.

Səlnab. 1590-cı ilin məlumatlarında məntəqə Naxçıvan torpağına daxil olan Ordubad qəzasının Azadçiran nahiyəsində 28 məntəqə adından birinci ad olaraq Üstüpu kəndi ilə yanaşı göstərilir (89, s. 179). Qeyd edək ki, kənd dağıdılmış, hazırda yeri tam müəyyənləşdirilməmişdir. Biz adın ilkin formada **ç̣əs,** **u̇sə** səsəvzlənmələri ilə Çul+nab komponentlərindən formalaşdığını düşünürük. Lakin Çul tayfa adına qoşulan **nab** komponentinə heç bir sözlükdə, hər hansı bir mənada rast gəlmirik. Fikrimizcə, adda **–a** saiti düşmüş, adın ilkin forması Çul+an+ab şəklində olmuşdur. Biz yuxarıda da **an** komponentinin “mənsubluq”, **ab/ep/əb** komponentinin isə türk dillərində “ev” mənası daşdığını göstərdik. Bunlar nəzərə alınmaqla ad “Çullara mənsub ev” mənasında izah olunur. Qeyd edək ki, tədqiqata cəlb olunan bu məntəqə adlarından Culfa, Kürçülü, Qorçulu, Cuğa məntəqə adlarından başqa

qalan 13 məntəqə adı indiyədək tədqiq olunmamış, onların etimoloji izahları tərəfimizdən ilk dəfə verilmişdir.

Əgər adların etimoloji izahlarına diqqət etsək, adlardakı **be/pi-** -“bəy”, “cənab”, **kür-** “coşqun, dəliqanlı, igit”, **qor-** “od”, “ışığı” **kur/qur** -“xeyir verən”, **u-10**, **ur-**“qurmaq”, **ok-** “varis, oğul”, **çı** -“tayfa”, **ak-**“uca”, **ka-**“şöhrətli”, **il-**“yurd”, **uruk-**“şəhər”, **ur-**“məskən”, **kan-**“kağan”, **ni-**“verdi, bağışladı” və “mənim”, **ab/ep/əb-**“ev” kimi sözlər bütünlükdə əski türk sözləridir. Biz bunların çoxunu eynilə m.ö. V-III minillikdə tarix səhnəsində olmuş prototürklərin adını daşıyan məntəqə adlarında da izləyirik.

Bütün bunları nəzərə alaraq nəticə kimi deyə bilərik ki, Naxçıvanın etnogenezi tarixində özünün ayrıca yeri olan Çul tayfa adları ilə yaranmış bu sözlərin etimoloji izahı onların əski türk leksik vahidlərindən yarandığını, m.ö. minilliklərə aidliyini təsdiq edir. Bununla belə bu tayfalar ərazimizdə ən azı m. ö. IX-VII əsrlərdən geniş məskunlaşmaqla bərabər, türk dili vahidləri hesabına xeyli yer adlarında öz izlərini qoymuşlar.

Müəyyən tarixi dövrlərdə hərbi yürüşlər zamanı onlar prototürk ittifaqında tarixi proseslərdə iştirak edərək, yerdəyişmələri ilə bu və digər türk ərazilərində də məskunlaşmaqla məntəqə adlarını yaratmışlar. Beləliklə, hər bir yer adında hansısa bir tarixi dövrümüzün, dil ünsürlərimizin də qorunub saxlandığını nəzərə alsaq, yer adlarımızın sistemli şəkildə tədqiqi məsələsi zəruri və problem məsələlərdən biri olaraq hələ də əsl mənbə yerində öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

12. YAYCI-YUCİ TÜRKLƏRİ

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi dünya tarixində özünəməxsus taleyi, çəkisi və yeri olan türk xalqlarının qədim minilliklərə söykənən tarixi çar və sovetlər Rusiyası dövründə güclü təhriflərə məruz qalmışdır. Xalqımıza dair mənbələrin tərcüməsi zamanı buradakı tarix və onunla bağlı şəxs və coğrafi adlar sistemi dəyişdirilmiş, bu adlardakı tayfa adları tarixdən kənarlaşdırılmışdır. Təkcə Rusiya, İran, Gürcüstan və

Ermənistan ərazilərinə qatılmış torpaqlarımızda 3 mindən yuxarı məntəqə adları dəyişdirilmişdir (ətraflı bax, 123; 121; 368). **Bu prosədə Cənub Azərbaycan mədəniyyəti və tarixi “fars”, İrəvan xanlığı mədəniyyəti “erməni”, Gürcüstan və Rusiya ərazilərinə qatılan torpaqların mədəniyyət “gürcü, rus mədəniyyəti” adı ilə dünya ictimaiyyətinə təqdim olunmuşdur.** Bu amil müqabilində Azərbaycanla yanaşı onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisi oykonimik sistem də hazırkı quruluş formasında tədqiq edilmiş, müasir dil imkanları baxımından izah olunmuşdur. Bu isə təbii ki, əsl tarix və dildən kənar etimoloji izahlardır. Burada əsl tarix və dilimizin keçdiyi tarixi təkamül yolunun yenidən bərpası isə, müstəqil Azərbaycan üçün çətin bir prosesə çevrilmiş, salnamə, qaynaq, antik mənbə məlumatları və s. obyektlərin yenidən tədqiqi zərurəti yaranmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq bu tarixin, dilin və mədəniyyətin izləri antik mənbələrdə günümüzə qədər tam olaraq silinməmiş öz izlərini qoruyub günümüzədək saxlamışdır.

Məhz bu qədim tarixlərə yazı olan prototürklərin mədəniyyəti, coğrafiyasını və dilini mənbələrə yazan tayfalardan biri də qədim Azərbaycanın Yayıcı türkləri olmuşdur. Əgər mənbələrə diqqət etsək, xalqımızın etnogenezinin formalaşmasında xüsusi rol oynamış bu türklər də tədqiqat və mənbələrə təhrifli adlarla düşmüşdür. Qədim qaynaqlara “yuti”, “yuci”, “uişi”, “yuşi”, “yueçji” yazılışlarında düşən bu tayfaların Azərbaycan və onun bir parçası olan qədim Naxçıvan ərazisində məskun olması indiyədək sistemli tədqiq edilməmiş, bu adın mənşəyinin haradan gəldiyi də aydınlaşdırılmamışdır. Bütün bu problemlərlə bağlı Yayıcı tayfalarının qaynaqlardakı yerinə, onlara verilmiş şərtlərə diqqət etmək istərdik.

Azərbaycan alimi M.H.Vəliyev (Baharlı) bu tayfalar haqqındakı yazılarında onları Yaik şəklində Ural çayının əski adında göstərmiş, yayıcıların türk tayfası olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onların Türküstan, Ural ətrafında yaşamaqla

sonrakı dövrlər Hindistan və Çin arasında məskunlaşdıqlarından bəhs etmişdir. Bu haqda müxtəlif dil və tarixi faktlar göstərən müəllif, sonda Yayıcı türklərinin skiflərin əcdadları olduğunu yazmışdır (223, s. 31, 38).

Son dövrlər dərc olunan “Azərbaycan etnoqrafiyası” II cild kitabı isə M.H.Vəliyevə (Baharlı) istinadən skiflərin **axvat, katiar, traspi, paralat, sayqat, massaqi, alan, abaziç, aqafirz, yuşi-yuci, bastrano** və s. tayfa adlarını çəkərək, onların ərazisi, adət və inancları, bunların Herodotun tarix əsərində yeri haqqında geniş məlumat verir (ətraflı bax, 76, s. 45-84, 111-147, 255 və s.). Skiflərin tarixi, dili və onların tayfa qrupları haqqında Herodota istinadən geniş məlumat verən Z.Həsənov da skiflərin **aqafirs, androfaq, alizon (skif geyimli və dilli), arqipey, qelon, budin, irik, kallipid, melaxlen, nevr, savromat, tavr, xalib** tayfalarının adını çəkir, lakin burada **Yuci** türkləri haqqında məlumat verilmir (198, s. 25-29).

Qeyd edək ki, yaycı/yucilərlə bağlı əsas mənbə məhz skiflərə aid mənbələrdir. Biz bu tayfa adları ilə bağlı Herodotun skiflər haqqındakı məlumatlarına diqqət etdikdə, onu kitabında skiflərin yuxarıda göstərilən tayfa qolları içərisində **alan, abiziç, bastrano, yuşi** tayfa adlarına rast gəlmirik. Burada Ckif tanrısı Apinin adı çəkilir ki, əgər biz adın sonuna yunanlarda - **os/is** adlıq hal şəkilçisini əlavə etsək, o zaman **abiziç** tayfa adına oxşar adla rastlaşa bilərik. Bundan başqa qeyd edək ki, skiflərin Borisfen şəhər sakinləri də mənbələrdə **borisfenlər** adlanmış və tayfa hesab olunmuşlar. Ümumiyyətlə ən sonda Daranın hücumuna qarşı dayanmaq üçün toplantıda **aqafirs, budin, tavr, androfaq, melaxlen, qelon, savromat, nevr** tayfalarının iştirakı qeyd edilir. Lakin biz bu toplantıda da **alizon, arimaspi, arqipey, katiar, traspi, paralat, axvat (Avxat)** boylarının adına təsadüf etmirik. Halbuki, son dörd tayfa skiflərin təməlini qoyan çar Lipoksayın oğullarından ayrılan tayfa qolları idi (ətraflı bax, 13, IV 6, 13, 17, 18, 23, 52,

102; 548). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tərcümədə bütün bu tayfalar arilər kimi təqdim edilir (-F.R.)

Bir sıra yazılarda Çin qaynaqlarına istinadən yucilər m. ö. III yüzillikdə Orta Asiyanın Tanrı dağları ətrafında məskun xalqlar kimi qeyd olunurlar. Bu məlumatda onlar Çinin Gansu əyalətində güclü dövlət qururlar, m.ö. 203-cü ildə (III əsrin sonu) isə, hun imperatoru Mete Çinlə savaşı dayandırır m.ö.177-ci ildə yucilərlə vuruşur. Elə bu prosesdə, yucilərin eyni vaxtda həm də bütün gücü ilə Usunlarla da vuruşu qeyd olunur. Mete bu döyüşdə Yuci dövlətini yıxır və onlar Orta Asiyaya köçüb, m.ö. 166-cı ildə Makedoniyalı İskəndərin Bəlxədə qurduğu Yunan hakimliyinə son qoyurlar. Daha sonra Böyük və Kiçik qollara ayrılan yucilər m.ö. 155-145-ci illərdə buradan köçüb İskit torpaqları Mavərənnəhrdə məskunlaşırlar. Bu məlumatlarda onların Helen torpaqlarında Baktriya krallığını ələ keçirdikləri də qeyd olunur. Roma qaynaqlarında isə “Serica” ölkəsindəki xalq yucilər adlanır, burada kuşan və usunların yayıcı-yucilərin bir qolu olduğu göstərilir. Qeyd olunan proseslərdən sonra m.ö. 129-cu ildə yucilər Türkünstanda qüvvətli dövlət qurur, m.ö. 127-ci ildə isə, Part tayfalarına məğlub olub beş bəyliyə parçalanırlar. Onları sonralar Çin mədəniyyətini və Buddizm inancını qəbul edib m.ö. 25-ci ildə tarixdən silindikləri haqda məlumat verilir (542).

Bu məlumatlarla yanaşı bəzi yazılarda Kuşan bəyi Kuçula tərəfindən yucilərin m.ö. 25-ci ildə kuşanlara birləşdirildikləri də qeyd olunur. Burada yucilərin “kuşan” adlandığı, onların əvvəl Çin mədəniyyətini, sonra isə Buddizmi qəbul etdikləri, daha sonra isə türkçülüüyü itirib, tarixdən birdəfəlik yox olduqları göstərilir (543).

Təbii ki, bu qədər dövlət qurub, İskəndər yaratdığı Yunan Baktriya hakimiyyətinə son qoyan, eyni vaxtda həm Mete, həm də uşunlarla vuruşan yucilərin qüvvətli tayfalar olduğu göz önündədir. Bunların birdən-birə tarix səhnəsindən silinmələri bu amillər baxımından inandırıcı deyil.

Burada biz türk dillərinə məxsus yıldız-sıldız kimi y≈s səsəvzlənməsini nəzərə alsaq, o zaman “Şuci” sözü “Yuci” kimi də oxunur.

Daha bir mənbədə Yuci tayfalarının qolu olan kuşanların Yuci və usunlarla birgə qurduğu Kuşan çarlığı m.ö. I yüzilliyə aid edilmiş, yucilərin Baktriya ərazisində (bu ərazi qədim Azərbaycanın cənub şərq ərazisini də əhatə edirdi-F.R.) knyazlıq qurduğu göstərilmişdir. Kuşan imperatorluğunun sonrakı varisləri özlərini Baktriya çarlarının varisi hesab edirdilər. Sonralar Kuşan imperatoru Kucula Kadfiz (bir başqa mənbədə Kudzula) öz hakimiyyətini eramızın I əsrində Yüeci qəbilələrinə qəbul etdirdiyi göstərilir (127, s. 669-670; 544). Məlumatdan da görüldüyü kimi yucilər yuxarıdakı mənbələrin qeyd etdiyi kimi m.ö. II yüzillikdə tarix səhnəsindəirlər və başqa ərazilərə sahibdirlər.

Bu problemlə bağlı N.Piqulevskayanın yazıları da elmi baxımdan əhəmiyyətli. Kuşanların içərisində yucilərin adını çəkən müəllif, Kuşan çarlarının “Yabqu” adlanmasını türkçülüklə bağlayır, çarların “Xoqan” adlandığını göstərir və yucilərin oğuz yurdunda özünəməxsus yeri olduğunu yazır. Bu fikirlər B.Budaqov, Q.Qeybullayev və L.Borovkovanın araşdırmalarında da təkrarlanır. Azərbaycan toponimiyasından geniş məlumat verən Q.Qeybullayev, yazılarının birində Yayıcı türklərinin də adlarını çəkib, qədim Naxçıvan və onun əzəli torpaqları İrəvan xanlığı ərazilərində də bu tayfa adı ilə bağlı xeyli məntəqə adını misal göstərir, lakin bu tayfaları ərazilərimizə “gəlmə tayfalar” hesab etməklə, dövrünün bilinmədiyini qeyd edir (338, s. 67).

Biz Yayıcı-Yuci tayfaları ilə bağlı tədqiqatları izlədikdə onların ərazilərimizdə məskun olması faktları ilə də qarşılaşırıq. N.N.Lisenko öz tədqiqatlarında m.ö. 330-cu ildə Makedoniyalı İskəndərin yürüşündə yucilərin ellinlər tərəfindən idarə olunduğunu, parfiyaya hücumu zamanı onların çarı I Artabanı (m.ö. 211-191) öldürdükləri göstərilir. Bundan sonra onun oğlu II Mitridat dövründə onlar baktriyaya hərəkət edirlər (403, s.

20-21). Strabona görə isə onlar skif, toxar, assian, passian və sakarlarla (saklarla-F.R.) m.ö. II əsrdə Yunan-Baktriya çarlığını yıxırlar (41, s. 11-8-1). Əgər bura qədər olan bütün bu məlumatları diqqətlə izləsək, burada istər tarix, istərsə də yucilərin ərazisi, dili və kimliyi bir qədər anlaşılmır. Biz elm adamlarının diqqətini aşağıda göstərdiyimiz müqayisəli faktlara yönəltməyi elmi baxımdan gərəkli bilirik.

1. Yucilər qaynaq və tədqiqatlarda skiflərin əcdadlarıdır, lakin tarixi proseslərdə m.ö. III əsrdən (IV əsrdən hesab edək) iştirak edirlər. Skiflər isə kimmerlərə m.ö. IX əsrdə qalib gəlib onları Qara dənizin şimalına sıxışdırır (198, s. 23). Onların Midiyanı işğal etməsi m.ö. VII əsrdə baş verir (126, s. 530). Bu məlumatlarda əcdadlar öz varislərindən 500 il sonra tarixdə görünür (?).

2. Skiflər Midiyada m.ö. VII əsrdə görünürlər, onların əcdadları isə m.ö. III əsrdə Şərqi Türkünstandırlar. Yenə anlaşılmır. Varislər yenə də əcdadlardan 500 il qabaq Azərbaycan, həm də Naxçıvan ərazilərində tarixi proseslərə qatılırlar (?).

3. Əcdadlar-yucilər böyük gücdür, onlar m. ö. III yüzillikdə Orta Asiyanın Tanrı dağları ətrafında yaşayır, Çinin Gansu əyalətində güclü dövlət qurur, m.ö. II əsrdə (166-cı ildə) Makedoniyalı İskəndərin Bəlxədə qurduğu Yunan hakimliyini devirir və m.ö. 129-cu ildə Türkünstanda qüvvətli dövlət qururlar. Varislər isə m.ö. VII əsrdə Urartu dövlətini yıxır, Midiyada dövlətə sahib olurlar (?).

Bütün bu tarixlərin bir-birini təkzib etmələrini necə dəyərləndirmək olar? Göründüyü kimi tarixi məlumatlar istər ərazi, istərsə də tarixi baxımdan ziddiyyətli və elmi cəhətdən əsaslanmamış fikirlərdir.

Bu problemlə bağlı rus alimi, arxeoloq S.İ.Rudenkonun da fikirləri maraqlıdır. O, Altay iskitlərin Çin qaynaqlarındakı Yucilər olduğuna dair tarixi faktlar göstərməklə, arxeoloji araşdırmaların nəticələrinə istinadən Avropa və Altay skiflərinin Sibir, Altay və Ön Asiya (Bütöv Azərbaycan)

xalqlarının m.ö. I minilliyin əvvəllərində eyni mədəniyyətə mənsub olduqlarını göstərir (456, s. 41-54; 457, 5-7, 10-17, 31, 39). Bəxtiyar Tuncay da Çin mənbələrinə istinad edir, kidarlara aid sikkələrin üzərində yazılmış “Kidara” sözünün yucilərin (kuşanlıların) çarı olduğunu yazır. O, Çin mənbələrində yucilərin Şimali Hindistana daxil olaraq, burada beş ölkəni fəth etməsi və Yuci (Kuşan) imperatorluğunu qurması haqda məlumat olduğunu da qeyd edir (545).

Daha elmi əhəmiyyətli bir məlumata biz Mirfətiş Zəkiyevin yazılarında rast gəlirik. O, bütün türk qəbilələrinin adlarını və daxil olduqları ittifaq və birlikləri göstərəkən yueci-yueştiləri etrusk tayfaları daxilində göstərir (365, s. 86-89).

Bu istiqamətdə Yuci türkləri haqqında daha bir elmi əhəmiyyətli məlumatlara B.Ögəlın yazılarında rast gəlirik. O, Su/Şu tayfaları haqqında yazısında əski Çin qaynaqları haqqında geniş məlumat verərkən, burada m.ö. 255-210-cu illərdə Şərqi Türküstanda Yueci türklərinə məxsus Su adlı şəhərin olduğunu göstərir. Daha sonra müəllif, Türkünstanın cənub qərbində m.ö. 72-ci ildə “Şace” adı ilə həm Yarkənd hökmdarlığının, həm də paytaxt şəhərinin adlarını qeyd edir. Bununla bərabər B.Ögəl Çin qaynaqlarına istinadən hun imperatorluğunda Tuman dövrünə qədər yucilərin qüdrətli olduğunu yazır. Daha sonra o, “Kiçik yuci” qolu haqqında məlumat verərək, onların II yüzillərdə Tibet ətrafında məskunlaşdıqlarını qeyd edir. Müəllif, yucilərin hunlarla vuruşub qərbə köçlərini geniş araşdırıb, Yapon alimi Matsudanın türklərin sıx adladığı Qansu dəhlizinin tarixdəki yerini 3 dövrə bölərək 1-ci dövrü (m.ö. III yüz il) yuecilərdən hunlara qədər olan dövr adlandırdığını yazır (143, s. 69, 99; 144, s. 329-335).

Bura qədər olan məlumatlara da diqqət etsək, Altay skifləri yucilərdir, onların mədəniyyəti ümum Azərbaycan mədəniyyəti ilə eynidir, onlar etrusk tayfaları arasındadırlar və Teuman dövrünə qədər (m.ö. III yüzil) böyük gücdürlər.

Burada yucilərin hansı ərazidə güc olduğu göstərilmiş və m.ö. I minilliyin əvvəllərində Skif-Yuci mədəniyyəti Azərbaycan ərazisi mədəniyyəti ilə eyniləşdirilir.

“Ümumdünya Tarixi” kitabı II yüzilliyin əvvəllərində yuciləri türk tayfası kimi massagetlərlə ittifaqda göstərib, onların başda As tayfaları (mənbədə asien, asiy-asay- F.R.) olmaqla Yunan-Baktriya ərazilərinə yayıldıqlarını yazır. Burada m.ö. 206-cı ildə yucilər arasında əsir olan Metenin atasını öldürüb hakimiyyəti ələ aldığı qeyd olunur və onlar Yuci və usunları öz təsirləri altına alırlar. Lakin Yuci və usunların m.ö. I əsrdə İssık-Kul, Tyan-Şan, oradan isə Azərbaycan (kitabda İran) ərazilərinə köçüb məskunlaşdıqları, böyük güc olub 188800 nəfərlik orduya sahib olduqları göstərilir (127, s. 430, 441-443). Bu məlumata diqqət etdikdə isə, onlar Azərbaycan ərazisinə az qala 200 minlik ordu ilə m.ö. I əsrdə gəlir.

Bütün bunlara baxmayaraq tarixi qaynaqlarda biz Urartu çarı I Arrıqşinin (m.ö.781-760) yazılarında Manna ərazisini işğal zamanı, Buşti, Aşkaya, Uquşti kimi ölkələrlə yanaşı Uşuni-Yuşuni (Assur dilində Uauşi-Yuci) ölkəsini də işğal etdiyini oxyuruq (273, s.347). Bu tarix m.ö. VIII yüzillik, ərazi isə Urmiya ətrafı olmaqla göstərilir. Yucilərin etnik mənsubiyyətcə türk olduğu yuxarıdakı bütün məlumatlarla təsdiq olunur və araşdırmalarda da onların Göytürk imperatorluğu- dövlətinin hakim təbəqəsində olması tarixi faktı onların Türk olduğunu tamamilə təsdiq edir (546).

Bildiyimiz kimi rus tədqiqatçısı İ.M.Dyakonovun məlumatlarında Manna ərazisi Araz çayı və ondan şimala doğru göstərilir (356, s. 250). V.B.Vinoqrodov isə skiflərin Manna dövlətinin bir əyalətində müvəqqəti məskunlaşaraq cənuba hücum üçün hazırladığını qeyd edir. Əgər Herodotun “Tarix” kitabında m.ö. VIII əsrin sonlarında skiflərin kimmerləri qovması, Qafqaza Xəzərin qərbindən keçərək gəlmələri haqqındakı məlumatına istinad etsək (13, s. 54), deməli iskit-

skiflərin içərisində olan yuti-yucilər ərazilərimizdə m.ö. II minilliyin sonlarından mövcud olmuşlar.

Əgər bütün bu tarixi məlumatları müqayisəli təhlil etsək, adı etrusklərəin dövrü ilə bağlasaq, yucilərin tarixi m.ö. I minilliyə dayanır. Lakin nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Yuci proto Azərbaycan boyları M.H.Vəliyevin də qeyd etdiyi kimi skiflərin əcdadları olmuşlar. Tərəfimizdən aparılan bu müqayisəli təhlillərə görə onlar ən azı m.ö. II minilliyin sonlarında yaşamışlar ki, bu da oğuzların ərazilərimizdə məskunlaşma tarixi ilə (m.ö. II minillik) eyni dövrə söykənir (250, s. 126-156). Belə olduğu halda yucilər ərazilərimizə skiflərlə gələ bilməzdilər. Deməli yucilər onlardan xeyli əvvəl bu ərazilərdə mövcud olmuş, As, Türk, Kas, Şu, Sak və digər qədim tayfalarımızla birgə m.ö. II minilliklərdə şimala doğru yayılmış, onların böyük güc kimi proseslərə təsiri Çin qaynaqlarında yer almışdır. Sonrakı yüzilliklərdə yuti-yuşi-yucilər “iskit-skif-oğuzlar” adı altında geriyə, öz ilkin yurdlarına dönmüşlər.

Bunun canlı sübutları isə Azərbaycan toponimik sistemində, eləcə də qədim Naxçıvan ərazisində tarixi eramızdan II min il əvvələ gedən çoxsaylı Yaycı tayfa adı ilə yaranmış Yaycı oykonimləridir. İ.Ə.Novruzlu və V.B.Baxşəliyevin Aşağı Yaycı nekropolundan aşkar etdikləri maddi-mədəniyyət nümunələrinin m.ö. III-I minilliyə aidliyi də (232, s. 83) bu tayfaların ərazilərimizdə qədimdən mövcud olub şimala doğru yayıldıklarını bir daha sübut edir. Buradakı mədəniyyət nümunələri Naxçıvan MR ərazisində tapılan digər boyalı qablardan fərqlənmir və Şumer mədəniyyətinin elementlərinə uyğun gəlir ki, bu da S.İ.Rudenkonun fikirləri ilə eynilik təşkil edir. Türkmənistan ərazisində təkrarlanan eyni mədəniyyət nümunələrini tarixi baxımdan qabaqlayan bu arxeoloji nümunələr ərazinin Yuci boylarının ana yurdu olduğuna danılmaz tarixi faktlardır. Skiflərin yunanlar tərəfindən “iskit, skit, işquz, türk, skito”, ərəblər tərəfindən isə “qoq, maqoq, yəcuq, macuq” adlandırıldıqlarını vurğulayan

M.H.Vəliyev (Baharlı) onların kimmerləri sıxışdıraraq yerlərini tutub orada məskunlaşdıqlarını da söyləyir (223, s. 33-34). Belə olan halda Yaycı nekropolundan aşkarlanan maddi-mədəniyyət əşyalarının tarixi ilə yuti-yucilərin tarixi üst-üstə düşür.

Bütün bu faktları nəzərə alaraq qətiyyətlə demək olar ki, Yuci tayfaları çox erkən bir dövrdə m.ö. III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsində olmuşlar (-F.R.). Bütün bunlardan sonra sözün nə mənə ifadə etdiyini bilmək üçün onun etimologiyasına da diqqət etməyi elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

Əgər tayfa adını qədim türk dillərində sözün ilkin formasının birhecalı quruluşuna istinadən Yay+cı şəklində ayrı-ayrı götürsək, bildiyimiz kimi yay-ox əski türk inanclarında Umay ananın-Tanrıçanın silahı idi və bu qadın ilahə onunla uşaqları qoruyurdu. Bu fikrə N.A.Alekseyevin “Türkdilli Sibir xalqlarının erkən dini formaları” kitabında da rast gəlirik ki, bu yakut, altay, xakas, tuvin, şor kimi bir çox türklərdə geniş yayılmış inancla bağlı idi (300, s. 54). Qeyd edək ki, burada əsas şamanizmlə bağlı ayinlər yer alırdı. M.Seyidov öz tədqiqatlarında, dini mərasimlərdə, ovçuluq, məişət, dövlət və s. işlərdə xüsusi ayinlər icra edən qam-şamanlar, xalqın mənəvi dünyası, dövlət işləri və siyasət aləmini qabaqcadan gördüklərini yazır. O, əski türk inancına görə Umay ilahəsinin ox-yayının dünya ağacı olan Qayıdan düzəldildiyini, bu ağacın Umayla göydən gəldiyini və qam-şamanların bu yay-oxla insanları uğurladıqlarını da qeyd edir (262, s. 28, 112).

L.P.Potopovun araşdırmaları və V.V.Radlovun yazılarında isə Yay qədim türk şamanlarda-qamlarda irəlini görmək üçün icra olunan ayinlərdə müqəddəs bir əşya kimi istifadə olunurdu və bu işlə məşğul olanlara, yəni irəlini görənlərə, olacağı xəbər verənlərə “yayçı” deyirdilər (65, s. 14; 446, s. 145-160). Mənbələrə diqqət etsək, “yaycı” sözünün şamanlıqla məşğul olanlara deyildiyini və bunun çox əski köklərdən gəldiyini görürük. Əgər m.ö. VI əsr Qaumatanın-

Şaman atanın üsyanını yadımıza salsaq (273, s. 367) şamançılığın böyük güc olması, türklərdə çox əskilərlə bağlılığının şahidi olarıq. Bütün bu inanc amilinə istinad etsək, ona xidmət edənlərin böyük güc şəklində tayfa birliyinə çevrilə bilməsi prosesini ehtimal etmək olar. O zaman yuşilərin, yaycıların qədim şamançılıq inancına xidmət edən ayrıca tayfa olduğunu deyə bilərik.

“Yaycı” sözündə “c” samitinin “q” ilə əvəzlənməsini və oğuz dillərinə xas “nq” qovuşuq səsini nəzərə alsaq, o zaman söz “**yaynqı**”, “**yanzi**”, “**yancı**” şəkillərində oxunur və türklərdə “hakim”, “hökmdar” mənasında işlənir (356, s. 127). Adı etrusklərin dövrü ilə bağlasaq bu tarix m.ö. I yüzillikdə tarixi mənbələrə düşür. Biz yuxarıda bu tayfa adının türk dillərinə məxsus **c̣ṭ≈ş** fonetik paralelliyi ilə mənbələrdə “**yuci**”, “**yuti**”, “**yuşi**” kimi qeydə alındığını qeyd etdik. Bu fonetik hadisəni M.Şirəliyev Azərbaycan dilindəki “düşkün-çüşkün, diş-çiş” variantlarını (269, s. 82), sözlüklər isə uyğurlarda “çiş-diş”, “çüşmək-düşmək-tüşmək” şəkillərini göstərir (70, s. 15, 411, 807). Biz müasir türk dillərində belə **ṭḍ≈c̣≈ş** səsəvəzlənmələrini izləyirik. Dilimizdə işlənən **taqqıltı** sözü türklərdə “takırtı”, başqırdlarda “şakıldav”, tatarlarda “şakıldan”, dilimizdəki **yastıq** sözü türkmənlərdə “yassık”, **yastı** sözü, osmanlı türklərində “yassi”, başqırtlarda özbəklərdə “yəssi”, türkmənlərdə “yası” yazılışlarında bu gün də belə türk dillərinə mənsub bu səsəvəzlənmələrlə işlənməkdədir (50, s. 840-842, 972 və s.). Əgər biz qədim sözlüklərdə bu səsəvəzlənməni nəzərə alaraq Yacı sözünün mənasını izləsək, **yası**-“zərər, ziyan, enli”, **yatçı**-“zaman”, **yeyse**-“istəmək”, **yunçi**-“yoxsullaşmaq”, **yuş**-“sıxışmaq”, “toplanmaq”, **yut**-“fəlakət”, “aclıq” və s. mənalarla qarşılaşırıq (48, s. 282; 52, s. 754-756, 759, 778, 814, 817, 818). Bu dil faktları ilə göstərilən mənalar isə tayfa adını xarakterizə etmir. Bəs o zaman Yuci-Yaycı tayfa adının mənası nədir, o, nəyi ifadə edirdi? Bütün bunlar sözün başqa bir mənə daşması

ehtimalını da ortalığa çıxarır və bu istiqamətdə qədim türk mifi daha inandırıcı faktlar ortalığa qoyur.

Bildiyimiz kimi qədim türk tayfalarının mifləri özündə xeyli mifik əlamətləri birləşdirirdi. Lakin biz dünya xalqlarının mifinə diqqət edərkən, bu miflərdə gecəni gündüzə çevirən Kaci tanrı adlarına rast gəlirik və onlar zalım şər ruhlu quruya və suya sahib mərhəmətli tanrılarıdır. Lakin qəribə də olsa, bu tanrılar Gürcü ərazilərindədirlər. Burada digər eyniadlı tanrı Ermənistan ərazisindədir və tufan, külək allahlarıdır. Nuhun iki övladının anasıdır. Daşqın zamanında Nuhun gəmidə iki övladı doğulur. Tufandan sonra torpağa enən Nuhdan Tanrı övladı olub-olmadığını soruşur. Nuhun “yox” cavabından sonra ana və övladları görünməz olurlar. O, meşələrdə olur həm rəhimli həm də zalımdır. Əgər ona iynə sancılırsa o görünər (100, s. 607). Əgər burada türk dillərinə xas keyik-yeyik, yal (atda)-çal, kal, yetişkən-kitişkən sözlərindəki kimi ḳy səsəvəslənməsini nəzərə alsaq (50, s. 982, 986), tanrı adı Yauci-Yaycı adını təkrarlayır. İstər-istəməz burada xeyli suallar ortalığa çıxır.

1. Əgər XIX əsrdə Gürcüstan və Ermənistan əraziləri yox idisə və bunlar Azərbaycanın torpaqları daxilində idisə, burada hansı erməni gürcü Kaci-Yaycı tanrı adından danışmaq olar?

2. Əgər eyni tanrı Avar türklərindədirsə, bu inancın türklərdən erməni və gürcülərə adladığını sübut etmirmi?

3. Əgər Yuci Nuhun övladıdırsa və İosif Flavinin də qeyd etdiyi kimi “Naxçıvan bəşər nəslinin ilk beşiyi olmaqla Nuhun gəmisində bu əraziyə enmişsə” deməli bu mif Azərbaycan xalqına məxsus olmuşdur (23, s. 253, s. 21).

Biz yuxarıda erməni təəssübkeşləri fransızlar tərəfindən Parisdə 1919-cu ildə çəkilməmiş xəritəni göstərdik. Bu xəritədən görüldüyü kimi Azərbaycan Qara dənizə qədər əraziləri əhatə etmişdir. Bura fransızların məqsədli şəkildə Azərbaycandan kənarda göstərdiyi Tiflis və Kutaisini (Kuti tayfalarının şəhəri) də əlavə etsək, onda nə Gürcü, nə də erməni dövlətləri yoxdur. Digər bir tərəfdən bu gün Naxçıvan folklorunda rast gəldiyimiz

“cinlərə iynə sancanda o gözə göründü” ifadəsini yadımıza salsaq, bu əfsanə ilə üst-üstə düşür. Təbii ki, bu əfsanə Azərbaycan mifik təfəkküründən erməni və gürcülərə, o ərazilərin yerli sakinləri olmuş Azərbaycan əhalisinin deyimlərindən adlanmışdır.

Qeyd edək ki, eyni tanrı adı avarlarda od qoruyan tanrıdır. Dünya mifologiyasında o, Kaci adında ağ ilan şəklindədir (100, s. 607). Bundan başqa biz miflərə dair mənbə məlumatlarında və kitablarda Cənub Azərbaycan ərazisində də Yuşa, Yoişta tanrı adlarına rast gəlirik. Buradakı izahlarda bu tanrılar xeyirxah ruhlardır və onlar hakim olduqları əraziləri qəzəbli, sehrikar Axtyadan qoruyurlar (100, s. 600-601). Əgər diqqət etsək, adlar Kaci, Yuşa, Yoişta yazılışlarında eynidir, sadəcə *кэy*, *şэс*, *аэi*, *оэu* səsəvəzlənmələri ilə dialekt variantlarında təqdim olunurlar. Biz Tork tanrı adımızın ermənilərə aid edilməsi variantı ilə də rastlaşırıq (101, s. 521). Təbii ki, miflə bağlı sovetlər dönmündə ortaya çıxan kitablardakı qədim miflər rus siyasi yönündən azlıqda olan xalqlara aid edilmiş, əski Azərbaycan mifik təfəkküründən uzaqlaşdırılmışdır.

Bütün bu mənbə məlumatlarının yekun nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, əski türk adlandırma-nominasiya sistemində olduğu kimi Yayıcı tayfa adı da Yuci tanrı adı ilə adlanmışdır. Bu tanrı adı isə əsasən türk inancında od-atəşlə bağlı olmaqla qədim inanclarımızın daşıyıcıları kimi ərazilərimizdəki məntəqə adlarında öz izlərini qoymuşlar. Adların etimoloji izahlarına keçməzdən əvvəl onu da qeyd edək ki, 1890-1900-cü illərdə Yayıcı məntəqələri Culfa və Baş Nəraşen (indiki Cəlilkənd) sahələrinin daxilində göstərilmiş və nəhayət hazırda Culfa və Şərur rayonları ərazi dairələrinə məxsus olmaqla, aktiv oykonim kimi günümüzədək gəlib çatmışlar. Şərur rayonuna daxil olan oykonim isə, 1924-cü ilin sənədlərində ayrıca sahə kimi Gecəzur, Yuxarı və Aşağı Danzik kəndlərini özündə birləşdirərək qeydə alınır (130, s. 9). Sonralar əhalinin artımı nəzərə alınmaqla 2003-cü il Azərbaycan Respublikası qanunu

əsas götürülməklə, Yayıcı inzibati ərazisi Aşağı və Yuxarı Yayıcı oykonimləri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Yucilərlə bağlı məntəqə adları-oykonimlərin etimoloji izahları da elmi cəhətdən adların qədim tarixin izləri olduğunu sübut edir.

Yayıcı (5 kənd). Bu məntəqə adları A.Bağırovun tədqiqatlarında XIX əsrə aid edilmiş, sənədlərdə 8 kənd olaraq göstərilməklə Əbülqazi Bahadur xana istinadən onların Yayıcı oğulları ilə bağlı olduğu vurğulanmış, lakin, hansı tarixi dövrə aidlikləri haqda məlumat verilməmişdir. Qeyd edək ki, müəllif XIX əsrə aid İ.Şopenin yazılarına istinadən Dərələyəz və Azadcirən nahiyələrindəki Yayıcı kənlərini Dərələyəz və Biləv mahallarında göstərildiyini yazmışdır (150, s. 202). Q.Qeybullayev isə, bu tayfaların Yayıcı adda tayfadan gəldiyini ehtimal etməklə, onun ilk dəfə Əbdülqazi xan Xivəlinin xatırladığı Yayıcı tayfasının adı ilə bağlı olduğunu göstərir. Lakin bu tayfaların Qafqaza gəlməsi tarixinin bilinmədiyini yazır (238, s. 67).

Biz Qədim Naxçıvana aid torpaqlarda qeydə alınan bu 5 məntəqə adının qədim dövrə aidliyini yuxarıda elmi faktlarla göstərməklə, onların Yucu tayfa adları ilə bağlı olduğunu xüsusi olaraq qeyd edirik. Bu adlardan birincisi 1590-cı ilə-XVI əsrə dair sənədlərdə Naxçıvan qəzasına aid Ağcaqala nahiyəsində Yayıcı məzrəəsi kimi Aləm və Xazpuşanə, ikincisi isə, Ordubad qəzasının Azadcirən nahiyəsində Miskün və Gebran kəndləri arasında göstərilir (89, s. 170, 179). Digər iki kənd isə 1728-ci ilin sənədlərində Dərələyəz nahiyəsində Meşin, və Cağazur, İğdır nahiyəsində isə Çarıqçılı və Qasımcan kəndləri ilə yanaşı qeydə alınır (89, s. 57, 66). Kəndlərdən birinə isə Şərur nahiyəsində 1749-cu illərin sənədlərində Yayıcı adında Əxi Əhməd və Qarabürç kəndləri arasında rast gəlik və bundan əlavə 1749, 1833-cü illərə aid mənbələrdə isə 3 oykonim Şərur da daxil olmaqla, Əlincə, Azadciran mahallarında da qeydə alınır (36, s. 160-177; 116, s. 30-35). 1590-cı illərin məlumatlarında isə Şərur mahalının Yayıcı kəndi

Sisyan nahiyəsində “Haksi” şəklində qeydə alınır (89, s.183). 1890-1900-cü illərdə Yaycı məntəqələri Culfa və Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd) sahələrinin daxilində göstərilmiş və nəhayət günümüzdə Culfa və Şərur rayonları ərazilərində gəlib çatmışlar.

Bu adların hamısı birbaşa coğrafi ad-nomen göstəricisi olmadan Yuci tayfa adından etnooykonim kimi formalaşmışdır.

Kaycı (2 kənd). 1724-cü ilin arxiv sənədlərində Naxçıvana aid Vədi nahiyəsində bu məntəqə adlarından birincinin bir adı da Piri-Qayıb, digər Qayçı məntəqə adının isə bir adı da İmamqulu olmaqla Əfşaryerli və Xaçlı kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 51). Təbii ki, məntəqə adının “qayçı” sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Biz tədqiqatlarda qədim türk dillərinə dair sözlüklərdə **-çı** komponentinin “üç” eləcə də “məxsusluq”, “mənsubluq” şəkilçisi və “tayfa” mənası daşdığına rast gəlirik (66, s. 1451). Bu halda ad “Kayı tayfaları”, “Kayılara məxsus”, “Üç kayı” mənalarını daşıyır. Lakin diqqət etdikdə bu adlarda həm də keyik-yeyik, yal (atda)-çal, kal, yetişkən-kitişkən sözlərində olduğu kimi **kəy** səsəvəzlənməsi ilə də qarşılaşırıq (50, s. 982, 986). Əgər türk dillərinə xas olan bu səsəvəzlənmə, eləcə də **cəç** səsəvəzlənməsi nəzərə alınarsa, adı Yaycı kimi də bərpa etmək mümkündür. Biz sonuncu variantda daha doğru hesab edərək məntəqə adının Yaycı tayfa adından yarandığını düşünürük.

Yekcuq. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu adda da biz yuxarıda qeyd etdiyimiz *keyik-yeyik* kimi həm də ümum türk dilləri üçün xarakterik olan *eşq-aşq, ala-ela, üsul-usul-ısul* şəkillərində (50, s. 32, 208, 918), **kəy, aəe, ıəu** səsəvəzlənmələrini izləyirik. Fikrimizcə, ad ilkin variantda Yaycı+uk yazılışında olmuş, qoşa **-iu** saitlərinin yanaşı deyimində **-u** saiti sözdən düşmüşdür. Yaycı tayfa adı və **uk-** “oğul, varis” qədim türk sözləri ilə (207, s. 143) ad “Yaycı varisi, oğlu” mənasında izah olunur. Məntəqə adına 1728-ci ilin məlumatlarında Naxçıvana aid Zərzəmin nahiyəsində rast gəlirik. Ad 1590-cı ilin məlumatlarına düşməyən məzrəə-xaraba kənd kimi Budar və Ağkilisə kəndləri arasında

göstərilir. Qeyd edək ki, bu nahiyə daxilindəki 66 məntəqənin heç birində insan yaşamır və hamısı xaraba kəndlər kimi qeyd olunur (89, s. 120).

Kacur. Bir adı da Hacur kimi 1728-ci ilin məlumatlarında qeydə alınan bu məntəqə Naxçıvana aid Şürəgəl nahiyəsində Kürəkli xaraba kəndi yaxınlığında göstərilir (89, s. 126). Addakı **kəy** səsəvəslənməsi və -y, -ı səsələrinin düşümü nəzərə alınarsa ur-“qurmaq feli ilə ad “Yaycılar quran” mənasında izah olunur.

Adların etimoloji izahlarına diqqət etsək, buradakı qədim türk leksik vahidləri **çı**-“tayfa”, eləcə də “üç” “məxsusluq”, “mənsubluq” şəkilçisi, **ok/uk**-“oğul, varis”, **ur**-“qurmaq feli kimi əski sözlər eynilə as, naxər, kuti, hürü, kassi, koman və s. prototürklərlə bağlı adlarda da müşahidə olunur və əski prototürk leksik vahidlərini təkrarlayır.

Qaynaqların tarixi məlumatlarını, Yaycı türklərinin tarixi proseslərdəki ərazilərini, eləcə də aparılmış bütün araşdırmaların elmi nəticələrini müqayisə edərək aşağıdakı elmi nəticələri söyləmək olar:

1. Yuci-Yaycı türklərinin ilk Ana yurdları Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan qədim Naxçıvan ərazisi olmuş, bu adda yer adları digər türk torpaqlarında qeydə alınmamışdır.

2. Yuci-Kuci tanrı adı da bu ərazidən Azərbaycan torpaqları olub 1820-ci ildən başlayaraq ərazilərimizdə zorla yerləşdirilən erməni və gürcülərin mifinə Azərbaycan mifindən adlamışdır.

3. Bu tayfalar skiflərin əcdadları olmaqla m.ö. III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsində olmuş, buradan şimala doğru yayılaraq m.ö. III yüzillikdə Orta Asiyanın Tanrı dağları ətrafında, Çinin Gansu əyalətində dövlətlər qurmuşlar. Teumon dövrünə qədər onlar Orta Asiyada böyük güc olmuşlar.

4. Yuci-Yaycı türkləri m.ö. 211-191-ci illərdə özlərinin əzəli vətənlərinə dönüb, Cənub Azərbaycanda parfiya çarlığını

yıxmış, II Mitridat dövründə buradan Baktriya torpaqlarına hərəkət etmişlər.

5. Onlar m.ö. 177-ci Orta Asiyaya köçüb, m.ö. 166-cı ildə Bəlxədə qurulan Yunan hakimliyinə son qoyaraq, m.ö. 155-145-ci illərdə İskit torpaqları Mavərənnəhrdə də məskunlaşmış, m.ö. 129-cu ildə Türküstanda qüvvətli dövlət qurmuşlar.

6. Yayı-Yucilər m.ö. Türküstanın cənub qərbində m.ö. 72-ci ildə “Şace” adı ilə Yarkənd hökmdarlığı və paytaxt şəhərini qurub, m.ö. 25-ci ildə yenidən vətənə dönmüşlər.

7. Onlar protoazərbaycanlılar və bu torpaqların yerli-aborigen sakinləri olmaqla, qədim Azərbaycan dili və mədəniyyətinə də sahib tayfalar olmuşlar.

13. KOL TÜRKLƏRİ

Tarix səhnəsinə m.ö. VI-IV minilliklərdən çıxan, qədim dünya tarixində özünəməxsus taleyi, çəkisi və yeri olan prototürklər heyrətamiz ümumtürk mədəniyyət nümunələrini yaradaraq onları eramızın XXI əsrinə qədər gətirmişlər. Qədim Naxçıvan-Naxər ərazisində m.ö. I minilliyin əvvəllərindən bir prototürk varisi kimi yerli sakinlər olan Kol türklərinin də etnogenezimizdə xüsusi rolu olmuş, əski prototürklərlə bir ittifaqda siyasi proseslərə qoşulmuşlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bir zamanlar böyük imperiyalara sahib olan prototürklərin təsiri altında olan bir qrup dövlətlər bu gün dövlətimizin parçalanma amilinə söykənməklə ərazimizdə qədimdən məskun olmuş tayfalarımızın tarixi və mədəniyyətinə özələrinə tarix və mədəniyyət yaradır, bununla da özlərinin tarix səhnəsinə çıxdıqları dövrü “qədimləşdirməyə” cəhd edirlər. Ümumən qədim türk dövlətlərini tarixdən silməyə çalışan belə dövlətlər bəzən də əski tarix və mədəniyyətimizi azlıqda olub bu güclərə sığınan kiçik tayfalara da aid etməklə xristian faktoruna sadıq qalırlar. Ümumtürk sivilizasiyasının çox qədim minilliklərə, ilk insanların yaratdığı mədəniyyətə qədər söykənən tarixi və dili

bu gün kiçik etnik qrupların tarixləri və dilində yer almaqdadır. Bu baxımdan Kol tayfalarının da adı və ərazisi bir çox hallarda erməni müəlliflərinin əsərlərində erməni ərazisi kimi qeyd olunur. Bu iddialarda əsasən bir neçə amil özünü göstərir.

1. Qədim Naxçıvan ərazisi olmuş İrəvan xanlığı torpaqlarına 1822-ci ildən başlayaraq rusların əli ilə köçürülən ermənilər əsasən Kol tayfalarının qədim yurd yerlərində məskunlaşdırılmışlar.

2. Buradakı skif, sak, massaget, sarmat, kol prototürklərinin adlarını daşıyan mənəqələri etnooykonim şəklində formalaşdıran əski türk **kal**-“ulu”, **çar**-“ışığı”, **çaq/çauq**-“qala” və “özü”, **kan**-“yer, yurd”, **van**-“məkan”, **berd**-“türbə, qala” kimi yüzlərlə sözlərimiz hazırda müasir dilimizdə arxaik sözlərdir. Bunlar “erməni dilli sözlər” kimi təbliğ edilməkdədir.

3. Ərazilərdə İslam dininin qəbulundan sonra tərک edilmiş Tanrı məbədləri və Vənglər-“yazılı daşlar” saxlanılan dini türbələr, zəngin tarix materialları mənbəyi olmaqla ermənilər tərəfindən mənimsənilmiş, erməniləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə xeyli sayda bu cür amillər onların ərazilərimizə iddialarında özlərini “qədim xalq”, tarixlərini “qədim tarix” kimi əsaslandırmaqda əsas amillər kimi yer almaqdadır. Biz aşağıda bu haqda geniş məlumat verəcəyik. Lakin bunlara baxmayaraq prototürklərin minillər davam etmiş tarixinin qaldığı qədim mənbə, salnamə, antik müəlliflərin əsərləri bu siyasi oyunlarda həqiqəti üzə çıxarmaq, öz tariximizi və milli kimliyimizi təsdiq etmək baxımından əsl mənbə olaraq mövcuddur. Günümüzdə də aktuallığını itirməyən bu problemlərin göstərilən amillərə istinadən tədqiq edilməsi zərurəti yaranmışdır ki, bunların araşdırılması vacib məsələlərdəndir. Bəs bu tayfalar hansı ərazilərdə, hansı tayfalarla ittifaqda olmuş, mənşəcə kimlər idi?

Tarixi mənbələr kolların Naxçıvan ərazisində m.ö. II minilliyin sonları və I minilliyin əvvəllərindən məskun olmaqla tarixi proseslərdə kəngər, peçeneq, bolqar/bulqar və qıpçaqlarla

ittifaqda olduğu göstərilir. Kol prototürkləri mənbələrə “kol”, “kolat”, “kul” yazılışlarında düşmüşdür. Bəzi mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, Kol türkləri m.ö. IV minillikdən tarixi hadisələrin iştirakçısı olmuş Koman türklərinin varisi olmaqla qədim Naxər ölkəsi ərazisində ayrıca əyalət qurumuna malik idilər. Kolların tarixi izləri Çin, Orta Asiya, Volqaboyu ərazilərində günümüzə qədər qalmış, etnogenezimizdə iştirakı olmuş bu tayfaların ilk ana yurdlarının qədim Naxər-Naxçıvan ölkəsi əraziləri və komanların varisləri olduğu da tarixi qaynaqlardan tam silinməmişdir. İstər qədim Naxçıvan, istərsə də ümum Azərbaycan ərazilərində və ümumtürk arealında onların yayımı sistemli tədqiq olunmadığından bu tayfaların dili, ərazisi və tarixi haqqında müxtəlif konsepsiyalar, fikirlər yer almaqdadır. Buna görə də onların Naxçıvan ərazisində məskunlaşması tarixi və öz adları ilə formalaşdırdıqları məntəqə adlarının mənbələr əsasında müqayisəli sistemli tədqiqi, vacib məsələ kimi öz aktuallığını itirməmişdir. Bu tariximizlə yanaşı, qədim dil quruluşumuzun ilkin dövrləri haqqında da yeni elmi nəticələr ortalığa çıxara bilər. Kol tayfalarının antik mənbələr, qaynaqlar və tədqiqatlardakı yeri də bu fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Kol tayfaları əcnəbi alimləri tərəfindən elə də tədqiq olunmamışdı. Yalnız Azərbaycan alimlərinin yazılarında bəzən bu tayfalar haqqında məlumatlarla qarşılaşırıq. İlk öncə kollarla bağlı irəli sürülmüş müxtəlif istiqamətli konsepsiyalara diqqət edək.

Azərbaycan xalqının etnogenezi tarixini geniş araşdırmaqla xeyli yeni elmi nəticələr ortalığa qoymuş Q.Qeybullayev Bulqar türkləri ilə bağlı araşdırmalarında bulqarların kazan, çakar, basil, kuvyar qolları ilə yanaşı Kol tayfalarını da onların bir qolu olaraq kol (kul) yazılışında göstərir. O, İrəvan xanlığı torpaqlarında kolların məskunlaşdıqlarını yazmaqla kolların bu tayfaların eyni adla Kəngər peçeneqlərin tərkibində də olduğunu və bu əraziyə onlarla birgə gəldiyini göstərir (210, s. 104). Müəllif, digər bir

əsərində kəngərləri də Naxçıvan və İrəvan xanlığı ərazilərinə gəlmə hesab edərək, bu siyasi tarixi prosesi I əsr hunların ərazilərimizə gəlişi dövrlərinə aid edir. O, peçeneqlər haqqındakı məlumatlarında Kol tayfalarının peçeneqlərin içində olduğunu da göstərməklə, bu türklərin İrəvan xanlığı ərazisində (kitabda Ermənistan-F.R.) Arsak əyalətində yerləşdiyini yazır və VII əsrə dair mənbələrə istinadən buradakı Kolyurt, Kolovit, Kolt, Kilab kimi toponimləri misal olaraq göstərir (337, s.102, 109).

Əgər Q.Qeybullayevin məlumatlarındakı tarixi faktlardan ortalığa çıxan nəticələrə diqqət etsək, bu hadisələr və kolların göstərilən tarixi eramızın I və VII əsrlərinə təsadüf edir. Burada Kol tayfaları əsasən qədim Naxçıvan torpaqları İrəvan bölgələrində məskundurlar və onlar kəngər, peçeneq tayfaları ilə bir ittifaqda bu ərazilərə “gəlmə” tayfalardır. Qeyd edək ki, onun bu versiyası Kəngər türklərinin də ərazilərimizdə son dövrlər məskunlaşması fikrini formalaşdırır. Lakin biz Kəngərlərin tarixi və Naxçıvan ərazilərində yaşaması haqda yuxarıda məlumat verməklə, bunun m.ö. III minilliyin ortalarından tarixdə yer aldığına dair əsaslı tarixi faktlar göstərdik.

Biz Kol tayfaları haqqında fərqli bir məlumata Fizuli Bayatın peçeneqlərlə bağlı araşdırmalarında da rast gəlirik. O, peçeneqlərin içində 10 tayfadan birini də Suru Kulbey kimi qeyd edir (504, s. 91). Bu məlumatdakı Suru Kulbey tayfa adının birinci sözü Suru, qədim türklərdə müxtəlif yazılışlarla Şar tanrısının adını daşıyır. Mənbələrə diqqət etsək, ən qədim şümər, kassi türklərinin mifik təfəkküründəki Şar tanrısı, sonralar tatar, buryat, macar türklərində Şaratanqa, Şarqay-Noyan, Şarkan yazılışlarında qeydə alınır və bu dörd tanrı ay, işıq, torpaq, ərzaq-ruzi və uşaqlara dost tanrılardır (207, s. 51; 101, s. 640-641). Əgər biz göstərilən bu mifoloji faktlara istinad etsək, o zaman peçeneq türkləri içərisindəki bu Kol tayfa adı “Şar tanrısının Kol böyləri” mənasında türk dilindədir

və onun əski türk mifologiyasından gəlməklə Şar tanrısı adı ilə bağlı ad olduğu da burada öz təsdiqini tapır (-F.R.).

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, bu tayfa adı təkcə peçeneq tayfaları arasında deyil, eləcə də Xəzər tyfaları arasında Kulas-“Qüvvətli kollar” (210, s. 125), Alban, bolqar, peçeneq, qıpçaqlar arasında həm Kol, Kolmat-“Yurd sahibi kollar”, Kolman-“Ulu kollar”, həm də Kul adları ilə də qeydə alınır (337, s. 52, 355). Əgər mənbələrə diqqət etsək, bu tayfa adına biz hazırda özbək, türkmən, tatar, xakas, tuvin türkləri arasında “kol”, “kul”, yazılışları ilə də rast gəlirik (393, s. 308). Biz bir məsələni də xüsusi qeyd etmək istərdik ki, kol tayfaları antik müəlliflərin də yazılarında yer alır. Fikrimizcə bu mənbələr də müqayisəli diqqət etmək yeni elmi faktlar ortalığa çıxara bilir.

Yunan tarixçisi Herodotun məlumatlarında Qafqazda Fasis, müasir Rion çayı sahilində Kolxi tayfalarının adına rast gəlirik və burada Kolxi həm də əyalət adıdır. Bununla bərabər məlumatda bu ərazidə kolxilərin-kolların çarlıqlarının da mövcud olduğu ayrıca qeyd olunur. Məlumatda göstərilən bu əyalətlə Midiya arasında qədim saspirlərin yaşadığı göstərilir (13, I 2, 104; IV 37-38, 86; VII 197). Əgər məlumata diqqət etsək, Kolxi-Kolki-“Şöhrətli kolların” hələ miladdan öncəki yüzilliklərdə ayrıca çarlıqları mövcud idi və bu əyalət müasir Rion çayı axarlarını əhatə edirdi ki, bu ərazilər də XX əsrin əvvəllərinə qədər kimmerlərin Qumbari, kutilərin Kutaisi, daha sonra Tiflis şəhərləri də daxil olmaqla Azərbaycana məxsus idi (121, s. 108). Hadisələrin baş verdiyi dövr isə Midiya dövləti dövrünə, m.ö. VII əsrə təsadüf edir (-F.R.).

Kollar bağlı Strabonun məlumatlarında da bu tarixi faktla qarşılaşırıq. Ola bilsin ki, Yunan coğrafiyaçısı Strabonun bu haqdakı məlumatı Herodotun “Tarix” əsərindən götürülmüşdür O, hələ m.ö. I yüzilə aid yazılarında Kolxi tayfa adı və Kolxida əyalət adına çəkir. Müəllifin kollara dair verdiyi məlumatlarında bu tayfa adı və əyalətə yaxın ərazidə **aban və iber** tayfalarının yaşadığı göstərilir (41, XI 14,15).

Əgər Herodotun və Strabonun bu məlumatlarına istinad etsək, indi özlərini iberlərin tarixinə aid edən gürcülər, buradakı kolxları da öz tayfaları hesab etməklə tarixi saxtalaşdırırlar. Deməli indiki gürcülər kolxlar deyil və bunlar ayrı-ayrı ərazilərə mənsub olan tayfalardır (-F.R.). Digər bir tərəfdən yuxarıda da qeyd etdik ki “kolxi” sözü Kol+ki yazılışında qədim türk sözü olmaqla “Şöhrətli kollar” mənasını daşıyır.

Qədim mənbələrdən olan Plutarxın yazılarında biz kollarla bağlı müəyyən faktlarla qarşılaşırıq. O, öz yazılarında bu istiqamətdən daha bir maraqlı məlumatı qeyd edir. Müəllifin II cild kitabının “Lukkul” bölümündə m.ö. III əsrdə Qara dənizin cənub-şərq ərazisində Kiçik Asiyada Qalatiya-Kolat-“Kol yurdu” əyalət adına rast gəlirik. Burada Plutarx bu ərazidən İrəvan xanlığı ərazisinə (kitabı tərcümə edən onu Emənistan olaraq yazır) 2 günlük yol olduğunu göstərir (38, s. 121-122). İrəvan xanlığı ərazisi isə biz yuxarıda da qeyd etdik ki, xanlıq dövründən əvvəl Naxçıvan torpaqları idi və bu qədim Naxər ölkəsinin əraziləridir.

Daha bir mənbə kolların tarixi və ərazisi haqqında elmi baxımından xüsusi əhəmiyyətli məlumat verir. Alban tarixçisi M.Xorenli öz yazılarında m.ö. II əsrə dair siyasi hadisələri şərh edirkən, Ararat vadisində Kol əyalətinin adını çəkir və bu əraziyə Şimal Qafqazdan bulqarların gələrək məskunlaşdıqlarını yazır. O, bulqarların Kol əyalətinin cənubunda bərekətli torpaqlarda məskun olduqlarını və onların içində kolların da olduğunu qeyd edir (21, II, 9, 56, III, 44). Bu məlumata da diqqət etsək, Kol əyaləti m.ö. II əsr bulqarların köçündən də əvvəl mövcud idi və gələn tayfalar içərisində kollar da var idi. **Bu tarixi fakt prototürk tayfalarının ayrı-ayrı deyil bütün tarixi dövrlərdə ittifaq şəklində birliyini bir daha təsdiq edir. Sadəcə ittifaq birləşmələrində çoxluğa sahib tayfaların adı ittifaq adını xarakterizə etmişdir (F.R.).**

Əgər diqqət etsək, burada bulqarların tarixi ilə kolların tarixi müqayisə olunarsa bulqarlar ilk bu ərazilərə gəldikdə Kol əyalətinin cənubunda yerləşirlər ki, bu da onların bu ərazidə

məskunlaşmasının dövrə görə fərqlərini göstərir. Deməli, bulqarlar bu əraziyə gəlirkən m.ö. II əsrdə Kol tayfaları bolqarların içində gələn kollardan daha əvvəl bu ərazilərdə məskun olmuş tayfalar idi. Əgər bütün bu məlumatlara istinad etsək, Kol tayfaları qədim türklər olmaqla ən azı m.ö. VII əsrdən tarix səhnəsində olmuş prototürk-protoazərbaycanlılar idi. M.Xorenlinin bu məlumatı “Şimaldan geri dönmə köçləri” dövrünə təsadüf edir ki, bu bir daha ilk köçlərin şimala doğru olub sonra geri qayıtması faktını birmənalı təsdiq edir və kolları da bu siyasi proseslərin iştirakçılarıdır.

Daha bir qədim coğrafiyaçı K.Ptolomeyin məlumatlarında isə biz müasir Ordubad rayonunun ərazisinin prototürk Kol tayfalarının adı ilə “Kolton” adlanması haqqında məlumata rast gəlirik (547). Sonralar bu ərazi bir neçə mənbələrə, o cümlədən Alban tarixçisi M.Xorenlinin yazılarında “Qoxtan/Kolton” əyalət adı kimi qeyd olunur (337, s. 133). Yeri gəlmişkən onu da demək istərdik ki, Kolton-Ordubad bölgəsi ərazisindən aşkarlanan arxeoloji nümunələr m.ö. IV-III minilliklərə gedir ki, bu da ərazidəki tayfaların əski dövrlərdən burada məskunlaşmaqla böyük türk mədəniyyətini yaratdıqlarının birmənalı sübutudur.

Bəs “kol” sözü haradan gəlib, hansı mənanı daşımışdır? Biz şumerlərdən başlayaraq prototürklərin mifologiyasına diqqət etsək, yalnız şumər-akkad mifində Kululu, qədim Altay mifində isə Kulsans tanrı adlarına rast gəlirik ki, bu şumərlərdə Enki tanrısını (yarı balıq, yarı insan) idarə edirdi. Bununla bərabər türk ərazilərində, o cümlədən də tunqus-mancurlarda biz Kalqama tanrı adına təsadüf edirik (100, s. 612; 101, s. 24).

Buradakı tanrı adına diqqət etsək, dil baxımından xüsusi elmi əhəmiyyətə malik bir məsələ ilə qarşılaşırıq. Əgər Fizuli Bayatın peçeneqlər arasındakı Suru Kulbey tayfa adına bir daha diqqət etsək, biz qeyd etdik ki, tayfa adı şumərlərin Şar tanrısı adı ilə bağlıdır. Burada Kol tayfa adı da şumərlərin Kululu tanrı mifinə dayanır ki, bu ad çox qədim tarixlə bağlı olmaqla adın sonundakı ulu qədim türk sözü “ışığı”, “vüqarlı”, “məğrur”

mənalarını daşıyır (71, s. 593). **Bu isə şümər türk mifik və etnogenetik əlaqələrinin mövcudluğunu qeyd şərtsiz təsdiq edir (-F.R.).**

Maraqlı cəhətlərdən biri də tunqus mancurlarda Kalqama tanrı adının etimoloji mənasıdır. Diqqət etsək, bu ad da qədim türk sözləri ilə, “Ulu şaman” mənasında atəşpərəstliklə izah olunur. Əgər bütün bu məlumatlara müqayisəli nəzər salsaq, burada həm peçeneq türkləri içərisindəki kollar Şümər tanrısı adı ilə Suru Kulbey, həm kəngər, bulqar, qıpçaq tayfaları içindəki kollar Şümər tanrısı Kululu, həm də tunqus-mancurlarda Kalqama tanrı adı işıqla-odla bağlıdır. Bütün bunlar isə şümerlərdən tutmuş adı çəkilən bu tayfaların eyni dilə, inanca, mədəniyyətə malik olduğunu bir daha sübut edir. Kol tayfa adına gəldikdə isə, bu adlanmanın Kululu tanrı adından gəldiyini qəti söyləmək olar. Qeyd edək ki, sözlüklərdə kol/kal sözü həm də “ulu” mənasında işlənir ki, bu da adın qədimliyi ilə bağlı olan bir tarixi sübutdur.

Ümumiyyətlə kollar haqqında olan tarixlərin müqayisəsi aparılarsa, onların kəngər, peçeneq, qıpçaq, bulqar kimi boylar arasında görünməsi hansısa bir tarix haqqında tam fikir söyləməyə imkan vermir. Əgər biz qıpçaqların tarixini Naxçıvan bölgələrində yayımını N.A. Baskakov və N.A. Aristovun yazılarına istinadən qəbul etsək, bu tayfalar m.ö. XIV-XIII əsrlərə aid edilmişdir və kollar da onlarla ittifaqda olmuşdur. Müəlliflər onların Qaraberk, Tuk, Urus, Kuç tayfaları ilə birləşərək m.ö. III əsrdə hunlara qatıldıklarını göstərmişlər (321, s. 138).

Bununla bərabər biz m.ö. III-II minilliklərdə As, Bulqar, Naxər, Kas və b. türklər dövründə Van gölü ətrafında Kumen coğrafi adı, Kaman tayfalarına və əyalətinə rast gəlirik ki, bu ərazi o dövr qədim Naxər ölkəsi daxilində idi (126, s. 515, 517). Onların sonralar koman-qıpçaq adı ilə birgə işlənməsi m.ö. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərinə təsadüf edir və Kol tayfaları da bu birlikdə idi. Bu isə m.ö. III minillikdə Mitən boyları ittifaqı daxilində olmaqla tarixi

“qıpçaq dövründən” ən azı 2000 il öncədir. **Biz adı keçən tayfaların tarixinə istinadən bu kolların ərazilərimizdə ən azı m.ö. II minillikdən mövcud olduqlarını qeyd şərtsiz qeyd edə bilərik (-F.R.).**

Xüsusi olaraq bir məsələyə də diqqət çəkmək istərdik ki, bu gün belə Bərdə, Qazax, Xanlar, Dəvəçi, Ağdam, Gədəbəy və s. Azərbaycan ərazilərində eynilə təkrarlanan Kol tayfa adı ilə yaranmış Kolayır, Kolanı, Kolandüz, Kolataq kimi xeyli məntəqə adlarına rast gəlirik (47, s. 59). Bu fakt isə Kol tayfalarının Bütöv Azərbaycan etnogenezində iştirakından, ərazilərimizdə bu tayfaların geniş şəkildə məskunlaşmasından xəbər verir. Ümumtürk coğrafi arealında Kol tayfa adının qeydə alınmasına gəldikdə isə, onların buradakı yayımı heyvətəməz ərazi böyüklüyündədir. Bu m.ö. VI-III minilliklərdəki prototürklərlə yanaşı, sonrakı dövrlərdə kəngər skif, sak, massaget və s. birliklər içərisində kolların da cənubdan şimala doğru axını ilə bağlı olmuşdur. **Biz qazax, qırğız, özbək, yakut, türkmən, başqırd** və b. türklərin, eləcə də Sibir, Altay türklərinin ərazilərində bu tayfa adı ilə bağlı Kola, Kolpi, Kolpin, Kolak, Kolka, Kolbek, Kolekeqan, Kolin, Kolivan, Kular, Kulaş, Kultay kimi yüzlərlə ada rast gəlirik (99, s. 18-19, 32-35, 44, 54-55, 66-67 və s.). Adları tayfa adı ilə birlikdə formalaşdıran **pi-**“bəy”, **pin/ban-**“uca”, **qan/kan-**“yurd, məkan”, **van/ban-**“uca”, **van-**“məkan, ərazi”, **as-**“güc, qüvvət”, kimi türk sözləri Kol tayfasının qədim türklər olduğuna yetərli tarixi sübutlardır. Bütün bunlar Kol tayfalarının kəngər, peçeneq, bulqar, qıpçaqlar arasında müəyyən tarixi dövrlərdə çox geniş ərazilərdə yayıldığını bir daha təsdiq edir.

Ermənilərin və gürcülərin bu tayfaları özlərinin “əcdadları” sayması, təbii ki, heç bir tarixi faktla təsdiq olunmur. Bu bir həqiqətdir ki, onlar ümumtürk arealında m.ö. II minillikdə yox idilər və etnik qrup kimi belə formalaşmamışdılar (-F.R.).

Bütün bununla bərabər deyə bilərik ki, kollar Naxçıvan ərazisində yerli sakinlər olmuş, onlar m.ö. II minillikdə tarix səhnəsinə bir varis olaraq çıxmaqla, xeyli adda öz izlərini qoymuşlar. Bu məntəqə adlarının-oykonimlərin semantik-struktur quruluşları da əski türk adlanma-nominasiyasını təkrarlayır. Onların etimoloji izahlarına diqqət etməyi də biz dil və tarixi baxımından əhəmiyyətli hesab edirik.

Kələki. 1727-ci ilə aid sənədlərdə bu məntəqə adı Naxçıvan qəzasının Azadçirən nahiyəsində Dırmıs və Üstüpi kəndləri ilə birgə göstərilir (89, s. 147).

Qeyd edək ki, məntəqə adı B.Budaqov, Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında ərəb-fars sözləri ilə “Yüksək dağ” (153, s. 74), “Azərbaycan toponimləri ensiklopedik lüğət”ində isə “Məbəd dağı” mənasında yenə də ərəb-fars sözləri ilə izah edilmişdir (85, s. 286). Bu izahlara A.Bağirov da diqqət etməklə, adın tədqiqata ehtiyacı olduğunu yazaraq hər hansı bir izah verməmişdir (150, s. 149)

Biz adda tük dillərinə xas $o \approx \text{ə}$ səsəvəzlənməsini izləyirik (269, s. 41) və adın ilkin yazılışında Kol+ak+i quruluşunda olduğuna əminik. Bu dilimizin ilkin birhəcalı söz formasını göstərməklə qədim ifadə imkanları ilə bağlı söz quruluşudur. Buradakı sözlərdən Kol tayfa adı, **ak**-“uca”, **i**-erdi, “bacardı”, “nail oldu” qədim türk sözləridir. Biz M.Kaşğari, V.Radlovun sözlüklərində və M.Seyidovun araşdırmalarında, eləcə də “Kitabi-dədə Qorqud” dastanı, Nəsimi əsərlərində bu sözlərin qeyd etdiyimiz mənaları ilə rastlaşırıq (53, s. 173; 262, s. 143). Göstərilən əski türk sözləri nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Uca, bacarıqlı kollar” mənasında izah olunur.

Kolanı (2 kənd). Bu məntəqə adları 1727-1728-ci illərdə Naxçıvanın Qışlağat nahiyəsində Qızılca, Badamqaya, Göyçə nahiyəsində isə Əlkovas və Bodkal kəndləri arasında göstərilirlər (89, s. 55, 145). A.Bağirov öz tədqiqatlarında adın mənşəyini geniş araşdıraraq M.Adıgözəl bəyin adı “Kolanı” tayfası kimi, İ.Şopen, B.Budaqov və Q.Qeybullayevin “kürd-türk” tayfası kimi, K.Smironovun “mal-qara üçün açıq küz” kimi

izahlarına diqqət edərək, N.Bəndəliyevin fikrini təsdiqləmiş və adı “Kolani” taya adı ilə izah etmişdir (150, s.152-153).

Biz adların yaranışındakı əsas amillərə istinadən bu məntəqə adının Kol+an+ı komponentləri ilə formalaşdığını düşünürük. Burada Kol tayfa adı, **-an** “mənsubluq” şəkilçisidir (170, s. 251). Fikrimizcə, ada **-ı** hərfi sonradan əlavə olunub. Bu həm də **i**-erdi, “bacardı”, “nail oldu” qədim türk sözü də ola bilər. Biz buradakı əski türk sözlərinə istinadən adın “Kollara məxsus” yurd və “Bacarıqlı kolların yurdu” mənalarında olduğuna əminlik və birinci etimoloji izahı doğru hesab edirik.

Kalağan. Məntəqə adı 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvanın əzəli torpağı olub, böyük güclərin siyasəti nəticəsində Azərbaycan parçalandıqdan sora bu ərazidən qoparılan Maku nahiyəsində qeydə alınır. İndiyədək tədqiq olunmayan bu məntəqə adının sənədlərdə bu bir adı da “Qalağan” olmaqla Babal və Ağbulaq kəndləri arasında göstərilir (89, s. 41). Məntəqə adında türk dilləri üçün xarakterik olan **o≈a** səsəvəzlənməsi müşahidə olunur (269, s. 41). Bu nəzərə alınmaqla ad Kol+ak+an şəklində bərpa olunur ki, burada Kol tayfa adı, **ağ-** “uca” sifəti (53, s. 173; 262, s. 137), **-an** “mənsubluq” şəkilçisidir. Bu quruluş nəzərə alınmaqla ad “Uca kolların” yurdu mənasında izah olunur.

Kültəpə, Kaltəpə. Eyni semantik quruluşda olub, yalnız fonetik cəhətdən fərqli olan bu məntəqə adları 1590-1728-ci illərin sənədlərində göstərilirlər. Birinci məntəqə adı Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyəsində Yarımca və Təhməsqulu, ikinci məntəqə adı isə, Naxçıvanın Xinzirək nahiyəsində Kiçik Talin və Kamura kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 47, 165).

Məntəqə adının izahı ilə bağlı B.Budaqov, Q.Qeybullayevin yazılarında elmə zidd qeyri-obyektiv fikirlərlə rastlaşırıq. Onların fikrincə bu ərazidə yanacaq olmadığından kərmə, təzək çox yandırılmış və ərazidə böyük küllüklər əmələ gəlmişdir. Bunun üçün də kəndin adı “Küllü təpə”-“Kültəpə” adlanmışdır (153, s. 26). Təbii ki, məntəqə

adları bu cür adlanmır və digər tərəfdən səthi etimoloji izahlardır. Artıq ümumdünya onomastika elmi məntəqə adlarının formalaşmasında tayfa və bəzən də antroponimik-şəxs adlarının əsas amil olduğunu birmənalı təsdiq edir. A.Bağərov da haqlı olaraq bu fikirlə razılaşırsa da, adın “kül” və “təpə” komponentlərindən formalaşdığını göstərmiş, mənasının hələlik anlaşılmadığını yazmışdır (150, s.154-155). Bu adlar barədə ayrı izahlara rast gəlmirik.

Biz məntəqə adlarının birbaşa Kol tayfa adından yarandığına və “təpə” coğrafi ad göstəricisinin isə onlara sonradan əlavə olduğuna əminik. Bu məntəqə adlarında da biz türk dilləri üçün xarakterik olan **o~a**, **o~ü** səsəvzlənmələrini müşahidə edirik. Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərindən Naxçıvan ərazisində aparılmış arxeoloji araşdırmalar xeyli yeni elmi nəticələrlə ərazinin qədimliyini bir daha sübut etmişdir. Kültəpə ərazilərində son dövrlər yenidən aparılan arxeoloji araşdırmalardan əldə olunan mədəniyyət nümunələrinin tarixi m.ö. III-II minilliklərə aid edilmişdir (ətraflı bax. 149, s. 11-17, 49-57, 221). Bu tarixə istinad etsək, Kol tayfalarının tarixi Herodotun, Strabonun məlumatlarındakı dövrlərdən də xeyli əvvələ getmiş olur və ərazidə böyük bir tayfa mədəniyyətinin uzun illər davam etdiyini bir daha təsdiq edir.

Külüs. Bu məntəqə adına 1590-1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Dərəşahbuz nahiyəsində Kornı və Suyu məzrəəsi ilə birgə rast gəlik (89, s. 166; 116, s. 27). Qeyd edək ki, məntəqə adı hazırda da kənd kimi mövcud olmaqla aktiv fonda daxildir. Mənbələrə diqqət etdikdə isə, məntəqə adı Azərbaycan toponimləri lüğət”ində ərəb-fars sözü ilə kühül- “Mağara” mənasında izah edilmişdir (85, s. 306). A.Bağirov öz tədqiqatlarında adı V.Qriqoriyevin məlumatına istinad edərək kəngərlərin Salayçı qoluna aid etmişdir (150, s.154-155).

Diqqət etsək adda bu söz kökü yoxdur. Biz adın Kol tayfa adından yarandığına əminik. Çünki məntəqə adında tük

dillərinə xas **o~ü**, **u~ü** səsəvəzlənmələri ilə yanaşı (269, s. 41) biz adda **us**-“zəkali qədim türk sözünü də müşahidə edirik (71, s. 606-608) ki, bu birinci komponentin canlı isim- tayfa, tirə adı olduğunu sübut edir. Kol+us şəklində olmuş məntəqə adını bu quruluşla etimoloji izaha cəlb etsək, o zaman etnooykonim türk Kol tayfa adından və əski türk dilindəki **us**-“zəkali, ağıllı” qədim türk sözlərindən formalaşmış olur. Bu halda qəti olaraq söyləmək olar ki, ad “Ağıllı kollar” mənasını daşımaqla bu tayfa adından etnooykonim kimi formalaşmışdır.

Qulça. Bu kənd 1728-ci ildə Naxçıvan qəzasının Karni nahiyəsində Böyük Ayaslı kəndi yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 49). Əgər biz adın sonundakı **ça** komponentini **ı~a** səsəvəzlənməsi ilə qəbul edəriksə, **çı** sözü qədim türklərdə tayfa mənasında işlənmişdir (308, s. 97; 313, s. 5-11). Bu halda məntəqə adı “Kol tayfası” mənasında tam olaraq mənaca türk dilində izah olunur. Biz məntəqə adının ilkin variantda **ı~a**, **k~q**, **o~u** səsəvəzlənmələri ilə “Kolçı” yazılışında olduğunu düşünürük. Addakı omonim xarakterli **çı** komponenti qədim türklərdə həm söz kimi “tayfa” mənasında, həm də şəkilçi kimi işlənmişdir. Biz peçeneklərdə Kuerçu (504, s. 91), bulqarlarda Qazançı (210, s. 104), albanlarda Quşçu, Türkcəçi (170, s. 149) kimi xeyli adlarda sözün “tayfa” mənasında işləndiyini görürük. Bu mənaya istinadən də biz adın “Kol tayfası” mənasında olduğuna tam əminik.

Kolaçan, Qılacan (3 kənd). 1727-1728-ci illərdə sənədlərə düşən eyni quruluşlu bu adlar Naxçıvan qəzasının Şurəgəl livasında Qapıcıq kəndi kimi də tanınan “Kolacan”, Sürməli nahiyəsində isə “aşağı”, “yuxarı” coğrafi ad-nomen göstəricisi ilə Qatırlı və Mübarik kəndləri arasında “Qılacan” yazılışlarında qeydə alınır (89, s. 64, 126). Biz türk dilləri üçün xarakterik olan **ı~a**, **k~q** səsəvəzlənmələrini nəzərə alsaq, adların Kol+as+an formasında Kol tayfa adı **as**-“qüvvətli, cəsur”, “iltifat” (71, s. 306), **an**-mənsubluq şəkilçisi ilə formalaşdığını görürük. Bu halda adlar “Qüvvətli Kol yurdu” mənasında izah olunurlar. Bununla bərabər məntəqə adlarına **-a**

saitinin əlavəsini də ehtimal etmək olar. O zaman adların ilk variantda “Kolcan” yazılışında olmaqla, Kol tayfa adı və **can/san**-“şan-şöhrət” qədim türk sözü ilə (207, s. 83-84) formalaşdığı ortaliğa çıxır. Bu variantı qəbul etsək, adlar yenə də türk dilində “Şanlı Kol” mənasını daşıyırlar. Lakin birinci variantı biz daha doğru qəbul edirik.

Bodkal. Bu məntəqə adı 1728-ci ilin sənədlərində mənası anlaşılmayan kənd kimi Naxçıvan qəzasının Göyçə nahiyəsində Kolanı və Dəliqardaş kəndləri arasında göstərilir (89, s. 55). Biz adın əvvəlində yazılmış **bat**-“yurd, məkan” sözünə Assur, Hett, Axiyava, Urartu və s. yazılarda da təsadüf edirik (417, c. 21-29). Bu gün ümumtürk toponimikasında Ordubad, Aşqabat, Qızıl Arbat və s. sözlərdə də bu əski türk sözü öz mənasını qorumaqdadır. Əgər adda türk dilləri üçün xarakterik olan **o≈a** səsəvəzlənməsini nəzərə alsaq, o zaman məntəqə adı **Bat+kol** quruluşunda “Kol yurdu” mənasını daşıyır. Biz adın bu mənada olduğuna tam əminik.

Kulpi. Maraqlı semantik quruluşa malik olub, əski tayfa adlanması variantını təkrarlayan bu məntəqə adı 1728-ci ilə aid sənədlərdə bir adı da “Kulp” olmaqla Naxçıvan qəzasının Sürməli nahiyəsində Əyricə kəndi, və Çiçəkli məzrəəsi arasında qeydə alınır (89, s. 63). Kol tayfa adına qoşulan **pi**-“bəy” əski türk sözü (250, s. 215) Kaspi, Subi, Lulubu, Arimaspi, Tatabi kimia tayfa adlarında da “bəy” mənasında qeydə alınır (207, s. 136; 253, s. 150, 249). Bu semantik quruluşda ad “Kol bəyi” mənasında izah olunur.

Kaldaş. Biz bu məntəqə adına 1728-ci ilə aid sənədlərində Naxçıvan qəzasının Sürməli nahiyəsində Əlican və Xəlifənəib kəndləri yaxınlığında rast gəlirik (89, s. 63). Bu məntəqə adında da türk dillərinə xas olan “qov getsin, qav getsin” kimi **o≈a** səsəvəzlənməsi müşahidə olunur (269, s. 41). Əgər bu nəzərə alınarsa, adın Kol+daş komponentlərindən yarandığını görürük. Təbii ki, buradakı sonuncu “daş” sözü müasir dilimizdəki “daş” mənasında deyil. Azərbaycan dilindəki müasir “daş” sözü məntəqə adını “Daş Kol”

mənasında tam olaraq izah etmir. Onun Oğuz türklərindəki “Dış Oğuz” variantını nəzərə almaqla “Dış kol” mənasında olduğunu ehtimal etmək olar. Lakin əski türk dili sözlüklərində “daş” sözü **d̡t** səsəvəzlənməsi ilə (74, s. 123, 130-133) **taş/tas-** “görünüş, sima” mənalarında qədim türk sözü kimi verilmişdir (48, s. 539). Bu mənani nəzərə almaqla biz adın “Sımalı, yaraşlıqlı Kol” mənasını daşdığını düşünürük.

Kələdək (2 kənd). Fikrimizcə, adın ilkin yazılışı Kol+at+ak şəklində tayfa adı və əski sözlərimizdən formalaşmışdır. Bu halda qədim türk sözləri ilə yaranan bu məntəqə adlarında biz **o̡ə, a̡ə, t̡d** kimi səsəvəzlənmələri müşahidə edirik (269, s. 40-42, 81). Adlardakı **at-** “yurd, məkan”, **ak-** “uca” qədim türk sözləri xeyli sayda etnooykonimlərdə təsadüf olunur ki, bunlar canlı isim, yəni tayfa adları ilə işlənmişlər (53, s. 173; 71, s. 197-200; 262, s. 137). Bu sözlərə istinadən biz adın “Uca Kol yurdu” mənasında izah olduğunu görürük. Məntəqə adlarına 1728-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Dərələyəz nahiyəsində Xaçik və Kənzək, Sisyan nahiyəsində isə Qalacıq və Bazarçayı kəndləri arasında rast gəlirik (89, s. 57, 151).

Qalibsuncuq. Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Talin nahiyəsində insan yaşamayan məzrə kimi qeydə alınır (89, s. 175). Adın **k̡q, o̡a, r̡e, a̡u** səsəvəzlənmələri və **-a** saitinin düşümü nəzərə alınmaqla ilkin formasının Kol+eb+san+çaq şəklində olduğunu düşünürük. Bu adın Kol tayfa adından **eb-** “ev”, **san-** “ad-san, şöhrət”, **çaq/çauq-** “qala” və “özü”, “əsl” əski türk sözlərindən (53, s. 335; 262, s. 85) etnooykonim kimi yarandığına əminik. Bu halda sözlər adı “Şanlı Kol evinin, qalası”, “Əsl Kol evi” mənalarında izah edir. Biz ilk etimoloji mənani daha doğru hesab edirik.

Kələvəçər. Qalibsuncuq məntəqə adı kimi mürəkkəb, eyni zamanda elmi əhəmiyyətli semantik quruluşa formalaşmış bu məntəqə adında da əski türk dili vahidləri izlənilir. Adın ilkin variantının Kol+ev+as+ər şəklindəki komponentləri ilə qədim

türk sözlərindən yarandığını görürük. Oykonimin bu cür bərpası türk dilləri üçün xarakterik **o~a, e~a, a~a, ç~s** səsəvzlənmələri ilə mümkündür. Qeyd edək dil arxası və dil önü saıtlərin əvəzlənməsi bir qədər çətin müşahidə olunur. Lakin bu fonetik dialekt hadisələrini biz “dövşan-dəvşan”, “sevab-savab”, “vatan-vətən”, “çağırmaq-sakıriv-çakırü” kimi türkmən, başqırd, tatar, qırğız və s. ümumtürk dialektlərində müşahidə edirik (50, s. 110-111; 269, s. 40-42, 82). Məntəqə adındakı **av**-“ev”, **as**-“güclü”, **ər**-“kişi, igid” kimi qədim sözlərimizdən yuxarıda bəhs etdik. Bu sözlər tayfa adı ilə birlikdə “Güclü Kol ərinin evi” mənasını tamamlayır ki, biz bunu doğru etimoloji izah qəbul edirik. Məntəqə adına 1590-cı ilə aid sənədlərdə Ordubad qəzasının Zar nahiyəsində Dəştək və Ağkilisə kəndləri arasında təsadüf edirik (89, s. 180).

Qarakolginə. Maraqlı semantik mənaya malik olan bu məntəqə adı 1728-ci ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Qızıldağlı və Keşişarxı kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 41). Biz qədim türk **qara** sözünün “böyük”, “ulu”, “yaman”, “gənc” və s. 16 mənasına tədqiqatlar və sözlüklərdə rast gəlirik (30, s. 50, 114; 54, s. 163). Addakı qın-“qala” sözü isə dilimizdəki “qınından çıxdı, qınıni bəyənmedi” ifadəsində bu gün də qalmaqdadır və burada **ıı** səsəvzlənməsini müşahidə edirik. Bu sözlər nəzərə alınmaqla məntəqə adının “Ulu Kol qalası” mənasında olduğunu düşünürük. Fikrimizcə, **-a** saıti sonradan ada əlavə olunmuşdur.

Əgər bütün bu məntəqə adların etimoloji izahlarına diqqət etsək, biz burada əski prototürk adlarındakı sözlərin eynilə bu adlarda da təkrarı ilə qarşılaşıırıq. Buradakı **ak**-“uca”, **i**-erdi, “bacardı”, “nail oldu”, **us**-“zəkali, ağılli”, **sa**-“ürək”, **çı**-“tayfa”, **as**-“qüvvətli, cəsür”, **can/san**-“şan-şöhrət”, **bat**-“yurd, məkan”, **pi**-“bəy”, **taş/tas**-“görünüş, sima”, **at**-“yurd, məkan”, **çaq/çauq**-“qala” və “özü”, “əsli”, **qara**-“böyük”, “ulu”, “yaman”, “gənc”, **qın**-“qala” kimi sözlər və **-an** “mənsubluq” şəkilçisi, **o~a, o~ü, u~ü, ı~a, o~u, k~q, d~t** kimi səsəvzlənmələr eynilə m.ö. V-III minilliklərdəki **as, naxər,**

kuti, lulubəy kimi tayfa adları ilə yaranmış adlarda da təsadüf olunur. Bu isə ərazimizin eyni dil, mədəniyyət, inanca sahib olan tayfaların ana yurdu olduğunu bir daha sübut edir.

14. BOLQAR-BULQAR TÜRKLƏRİ

Azərbaycan və onun ayrılmaz torpağı olan Naxçıvan əhalisinin etnogenezində xüsusi yeri olmuş tayfalardan biri də Bolqar prototürkləri olmuşdur. Qədim Azərbaycan ərazilərində öz adları ilə bağlı xeyli sayda məntəqə adlarında öz izlərini qoymuş Bolqar və onun qollarının da tariximizdəki yeri, Naxçıvanla bağlılığı, eləcə də bu ərazinin bölgələrində yaratdığı məntəqə adları sistemli şəkildə tam tədqiq edilməmişdir. Bununla bərabər bolqarlar haqqında olan xeyli sayda tədqiqatlar əsasən əcnəbi alimlərinə məxsus olmuş, bu araşdırmalarda onlar m.ö. II yüzillik və eramızın X əsrlərinə qədər olan tarixlə bağlanmaqla son dövrlərə aid edilmiş, tədqiqat və mənbələrdə “bolqar”, “bulqar” yazılışlarında yer almışdır. Bolqarlar bəzi araşdırmalarda slavyan-ruslar hesab olunmuş, onların tarixi və etnogenezi təhrif edilmiş, bəzi tədqiqatlarda isə onlar **skif və utuqur** adları ilə yer almışlar. Adın etimoloji izahı bəzən “türk tayfaları” olaraq qəbul edilsə də, əsasən “irandilli” sayılmış, onlarla bağlı məntəqə adlarının ümumtürk arealındakı yayımı nəzərə alınmamışdır. Lakin bəzi tarixi qaynaqların məlumatları və arxeoloji nümunələr bütün bu versiyaları təkzib etməklə yanaşı, bolqarların qədim bir tarixə mənsub olmaqla, prototürk boyları olduğunu, Naxçıvan ərazisində də m.ö. məskunlaşdıqlarını göstərir. Bolqarlar haqqındakı mənbə və araşdırmaların elmi nəticələri, onların tədqiqinə müqayisəli nəzər saldıqda, bu problemlə bağlı xüsusi əhəmiyyətə malik elmi nəticələr ortalığa çıxarır.

Qədim Yunan müəllifi Feofilakt Simokattanın yazılarında Türk xaqanlığı tayfalarının arasındakı müharibələr təsvir edilir və o, burada xaqanlığın ərazisini unnuqurların (bulqar tayfaları) ana yurdunda, Soqiana (Sak tikən-F.R.) ərazisində göstərir. Daha sonra müəllif, unnuqurlar tərəfindən

salınan Bakaf şəhərinin adını çəkir və Soqidiananın zəlzələdən dağıldığını yazır (19, I 7, 8). Əgər bu yazıya diqqət etsək, yazını Yunan dilindən tərcümə edən S.İ.Kondratev unnuqları “bulqarlar” kimi təqdim edir və sonrakı müəlliflər də bunu əsas kimi götürürlər ki, bu da şəxsi mülahizədir və tarixi fakt deyil (- F.R.).

Antik qaynaqlara diqqət etdikdə biz Aqafi Minireyskinin yazılarında elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyəti olan bir məlumatla rastlaşırıq. Fikrimizin doğruluğunu təsdiq edən müəllif, xeyli tarixi məlumatlarla yanaşı hunların Don çayından şimala məskun olduqlarını, onların skif və hun, bu ittifaqın tərkibindəki tayfalardan birinin isə kutiqur və ya utiqur-unuqlar adlandıqlarını yazır (1, kt. 3, 5. 11, s. 19). Biz B.Ögəlin, N.Baskakovun bu istiqamətdəki tədqiqatlarında xeyli sayda tarixi məlumatlarına rast gəlirik ki, burada Hun və Oğuz tayfaları “hunqur”, “hunqar”, “unnuqur”, “kutuqur”, “oqur”, “utuqur”, “hutuqur” və s. adlarla tarixi qaynaqlarda yer almışlar (320, s. 13-18.). Təbii ki, bu deyimlər tədqiqatçıların aid olduğu dil üslubunun ifadə imkanlarından ortalığa çıxmışdır. Buradakı məlumatlar isə, göründüyü kimi S.İ.Kondratevin irəli sürdüyü versiyanı və bolqarların tarixi dövrlərinin bu dövrə aidliyini tamamilə təkzib edir. Bu istiqamətdə digər yazılarda da qarışıq məlumatlara rast gəlirik.

İ.Şopen ərazilərimizdə ermənilərin məskunlaşması haqqında məlumat verməklə bunu 1820-30-cu illərə aid edir, Azərbaycan ərazilərində məskun olan Kəngərli tayfalarından birinin hələ XIX əsrin ortalarında “bolqarlı” adlandığını qeyd edərək, bu tayfaların Kəngər tayfalarına aid olduğunu göstərir (44, s. 537-539). Əsərdə ümumən əsas həqiqət kənara atılmaqla erməni və gürcü amili önə çəkilir, qədim xalqımızın istər əraziləri, istərsə də mədəniyyəti və tarixi arxa plana çəkilir.

Məhz bu faktları arxiv sənədləri ilə müqayisəli tədqiq edən E.B.Əlibəyova bütün bu tarixin İ.Şopen tərəfindən istər etnoqrafiya, istərsə də tarixi baxımdan necə təhrif edildiyinə dair xeyli faktlar üzə çıxarır, tariximizin və dilimizin yenidən

tədqiqinə ehtiyac olduğunu təsdiq edir (295, s. 27-35, 43-46, 92 və s.)

Bolqar tarixinə dair elmi əhəmiyyətli məlumatlara V.T.Sirotenkonun tədqiqatlarında da rast gəlirik. O, erkən orta əsirlər tarixində (V əsr) bolqarların hunlarla qarışdırıldığını və bu izlərin müasir tədqiqatlarda da təkrarlandığını göstərir. Müəllif VI əsrin ortalarına aid Zaxari Pitorun “Kilsə tarixi”ndəki məlumatlara istinadən şimal Qafqazdan Xəzər dənizi ətrafına qədər hun və bolqarların məskun olduqlarını göstərir, onlardan sonra isə akasirlərin (aqafris skif tayfaları) adının qeyd olunduğunu yazır (463, s. 195–218). Ümumən bu məlumatlara diqqət etsək, hadisələr miladdan sonrakı dövrləri, III-VII əsrləri əhatə edir. Lakin sonuncu məlumatda V.Sirotenko bolqarlardan sonra akasirlərin (aqafris lərin) adını qeyd edir ki, bu tarix m.ö. ən azı VII əsrə, skif dövrünə təsadüf edir (13, IV 10, 13, 22, 45). Çünki skiflərin Ön Asiyada məskunlaşma və kimmerlərin ardınca Midiya ərazilərinə gəlişi məhz m.ö. VII əsrin əvvəllərində baş vermişdir (273, s. 355). Skif dövrü bolqarların ərazilərimizdə mövcudluğu onları m.ö. II əsrdə ərazilərimizə gəlişi versiyasını təkzib edir.

Tatar tarixinə dair məlumatlarda da demək olar ki, bolqarların miladdan sonrakı dövr tarixi tədqiq edilmiş, bəzi arxeoloqlar qazıntı əşyalarının elmi nəticələrinə əsasən bu mədəniyyəti uqro-fin tayfa mədəniyyətinin Qərbi Ural və Volqa Bolqar mədəniyyəti ilə eyniləşdirmiş, bütün bunlar eramızın X əsrinə aid olaraq göstərilmişdir (94, s. 186-216). E.P.Kazakovun araşdırmalarında isə, bolqarların Volqa ərazilərində məskunlaşıb “Volqa Bulqar” dövləti yaratmaları eramızın VIII əsrinə aid edilmişdir (371, s. 314-318).

Əcnəbi müəlliflərdən F.Altkeymin əsərlərində “İmeon” (Pamir, Hindiquş, Tyan-Şan) dağları tərəfindən gələn skiflərin üç qardaş olduğu göstərilir. Burada onlardan birinin adı Bulqardır. Onun rəhbərlik etdiyi skiflərin bir qismi Dunay çayı ətrafında Puqur tayfaları ilə birgə məskunlaşdılar. Bolqarların burada sayca çoxluğuna görə müəllif, Puqur

tayfalarının özlərini “Xəzər” adlandırdığını yazır. Bu versiyalara istinadən M.İ.Artamanov da onları Dunay bolqarları, puqurları isə xəzərlər kimi təqdim edir (305, s.180-182.).

Qeyd edək ki, bolqarlara aid yazılarda onların vizantiyalılarla ittifaqından bəhs olunmaqla Kiçik Asiya, balkanlarda 479-cu ildə ostiaqlara qarşı durduqları və elə o dövrdən bir az əvvəl (fərz edək IV əsrdə-F.R.) Dunay ətrafında məskunlaşdıqları da qeyd olunur (335, s. 57, 217 s.). Burada Bolqar türkləri V əsrdə Balkan və Kiçik Asiya ərazilərindədirlər, onlar buradan Don və Volqa çayı ətrafına yayılıb orada öz dövlətlərini qururlar.

Bu məlumatda bir məqama da diqqət etsək, bolqarlar bu əraziyə gəlməmişdən Dunay çay adı var idi və onlar bu ərazidə məskunlaşırlar. Biz Orxon abidələrində və digər araşdırmalarda Tona-Tonra-Tonqra (-nq qovuşuq samiti ilə) oğuz tayfa adına rast gəlirik (234, s. 390; 506, s.17). Tədqiqatlarda bu ad **Tərno** yazılışında Xəzər türkləri arasında da çəkilir (210, s. 125). M.Baharlı xəzərlərin Azərbaycanda yayılmasını m.ö. II yüzilə aid edir (223, s. 34). Biz 1150-ci ildə Curqi Xan-Tyuray (Andrey Boqolyubski) zamanında Tunay tayfa adına rast gəlirik. Bu hadisələri şərh edən B.Ustinov isə sözü “plemen Tunaya (Severa)-tunayçı”- kimi Tunay sözünü –“şimal”, tunayçı sözünü “şimallılar” mənalarında izah edir (548). Lakin bu bir tayfa adıdır. Biz qədim dövrə aid yazılarda m.ö. II minillikdə Suriya ərazisinin əsasən türklərdən ibarət olduğunu, burada hürri dilinin başlıca ünsiyyət vasitəsi kimi işləndiyini görürük. Mənbədə Suriyanın mərkəzi şəhəri Tunip sakinlərinin də bu dildə danışdığı qeyd olunur (126, s.396). Adda “tun” komponentinə qoşulan ip/ep-“ev, dayanacaq” mənasındadır (48, s. 162). Bu zaman söz “Tun evi” kimi mənalanır ki, burada “tun” canlı isim olaraq tayfa adını daşıyır. Don eləcə də Tun+ay/Dun+ay çayı adlarında da Tun tayfası Ay mifi daşıyan tayfanın adıdır. Bolqarların bəzi mənbələrdə “Tona Bulqar” adlanması və Dunay çayı ətrafında məskunlaşması da

fikrimizcə, qədim türk mifi ilə bağlı idi ki, bu m.ö. minilliklərə söykənir. Belə ki, bolqarlar Dünay ətrafında məskunlaşarkən Dunay çayı adı artıq mövcud idi.

Bəzi tədqiqatçılar yazırlar ki, bulqar, bolqarlar türklər olmaqla eramızın IV əsrindən Qara dəniz və Xəzər dənizləri arasında “iranmənşəli” tayfalar olaraq məskun idilər. Biz dəfələrlə qeyd etmişik ki, “iranmənşəli”, “irandilli” konsepsiyalarının heç bir elmi əsası yoxdur və heç bir antik müəllifin əsərində bu ifadə ilə qarşılaşmırıq. Bu mənbələrin tərcüməsi zamanı tərcümə müəlliflərinin ortalığa atdığı konsepsiyadır ki, rus siyasəti üçün əlverişli vasitə olmuşdur. Bu fikir runi yazıları araşdıran P.Dobrevə tərəfindən də irəli sürülmüşdür. O, runi yazıların şərq-iran, sarmat-alan, pamir issikkul runiləri ilə qohumluğunu söyləsə də, (549) bu yazı əsl təhlilini hələlik tapmamışdır. Bolqarların “irandilli etnik qrup” konsepsiyasına Yelena Morozovanın yazılarında da rast gəlirik. O, bu tayfaların mərkəzi Asiyada göstərməklə monqolların təsirindən Qafqaza, Dunay ətrafı və Avropaya köçünü qeyd etməklə, ən qədim bolqar-bulqarları eramızın II əsrindən VII əsrə qədərki dövrdə göstərir və onlar bu müəllifin tədqiqatında da “iranmənşəli”dirlər (550). Lakin biz bir daha qətiyyətlə deyə bilərik ki, onlar türkdürlər və buradakı “iranmənşəlidirlər” konsepsiyası heç bir elmi fakta söykənmir.

Bu fikrimizin doğruluğu bir çox tədqiqat əsərinin elmi nəticələri ilə də təsdiq olunur. Qeyd edək ki, belə bir yazı N.Merpertin tədqiqatlarında yer alır. Onun gətirdiyi faktları müqayisəli təsdiq edən Q.Qeybullayev, buradakı fikirlərdə və müqayisəli təhlillərdə müəllifin qədim bolqarları konkret olaraq türk dil qrupuna aid tayfalar kimi göstərdiyini yazır. Burad o, N.Merpertin, Qara dənizin şimalına bulqar tayfalarının Asiyadan gəlib məskunlaşdıqları haqqındakı fikrini şərh etməklə onun, hələ o dövr hun əsrinin başlanmadığı bir dövr idi fikrinə də özünün bəzi tarixi faktlarını əlavə edir (337, s. 133.).

Bolqarların mənşəyi məsələsinə diqqət edən R.Q.Kuziyev qədim məlumatlar əsasında tərtib olunan VII əsrə

dair “Aşxarayçus” coğrafi atlasına istinadən qeyd edir ki, bu xəritədə bulxi-bulqar tayfaları sak və massaget türkləri ilə yanaşı göstərilir. Müəllif “şərqi İran mənşəli” məsələsinə də toxunaraq onların Amu derya hövzəsində Balxara-Baktriya ölkəsi və Balx paytaxt şəhər adından “Bulqar” adının götürülməsi mənbələrdəki “bulxi”, “balxiki” variantları məsələlərinə toxunmaqla, öncə “irandilli” sonra isə, “tatar dilini mənimsəmə” variantlarını təhlil edərək, bu versiyaların heç birinin elmi əsası olmadığına dair elmi faktlar göstərmişdir (393, s. 413-425). Bu məlumatda da diqqət etsək, bolqarların sak və massagetlərlə yanaşı göstərilməsi onların m.ö. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsində olduqlarını göstərir (ətraflı bax Vİst. I, s.529, 591; 273, s. 355-356).

Bolqarların hansı tayfadan, hansı mənşədən gəlməsi haqqındakı fikirlər də mübahisəlidir. Qədim bulqar salnaməsi “Caqfar tarixi”nin məlumatına istinad edən U.F.Batırov və A.D.Sabyanın m.ö.VIII əsrdə skif tayfaları akasirlərin (aqafrişlərin-F.R.) bulqar və rusların volqa-ural nəslindən gəldiyini bunun bulqarlar tərəfindən “saklan” adlandığını yazırlar. Bu saklanlar 15 min il öncə Asiyanın dərinliklərindən gəlib fin-uqorlarla qarışmış, Volqa-Ural ətrafına yayılmışlar. Müəlliflər saklanların sonradan “slavyan”, bir qrupunun isə, türk uqor dilini götürüb “Bulqar” adlandıqlarını yazırlar. Onlar bolqarların sonradan Böyük Bolqariyanı yaratdıqlarını, **bura yirik, as, alan, hun, bolqar, burtaz, bilyar, eskil, barsil, qıpçaq, noxrat, kuşan, sarmat, çolmat, sabakul, xəzər, madyar, noqay, başqır, türk, ostyak, kazan, çuvaş** və b. tayfaların da daxil olduğunu qeyd edirlər (322, s. 61-68). U.F.Batırovun bu məlumatına da diqqət etsək, burada adı çəkilən tayfalar heç də eyni dövrün tayfaları deyillər.

Hələ m.ö. VI-IV minilliklərdə As, Kas, Türuk, Naxər, Koman və s. türklər tarix səhnəsində olarkən “İran” sözü qeydə alınmırsa, türklər nə zamandan “iranmənşəli” oldular? Təbii ki, bu fikrin heç bir elmi əsası yoxdur və qeyd etdiyimiz kimi “İran” sözü türklərə rus və fars siyasəti ilə sıranmışdır (-F.R.).

Biz yuxarıda A.V.Qadlonun tədqiqatlarından bir nümunə verdik. Qeyd edək ki, o, ümumən “irandilli” konsepsiyasını da tamamilə təkzib edir və öz yazılarında bolqarları türk dilində danışan türk xalqları olaraq oqurların qolu kimi göstərir. Burada bolqarların məskun olduqları ilk ərazi kimi Mərkəzi Asiya qeyd olunmaqla onlar prototürk boylarından biri kimi təqdim olunurlar. Müəllifə görə bolqarlar Avropa ərazilərinə yayılan ilk xalqlar olmuş, bu tarixi proses isə eramızın IV-X əsrlərində baş vermişdir (335, s. 57, 217 s.). Lakin biz bilirik ki, oqurların oğuzlar olması bir çox yazılarda elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (320, s. 13-18.). Əgər bulqarlar oğuzlardırsa, tərəfimizdən aparılan hesablamalarla onların tarixi m.ö. 1442-ci ilə təsadüf edir (250, s.126-156).

Bütün bunlara baxmayaraq bulqar-bolqarların türk tayfaları olduğu birmənalı təsdiq edilmiş və elmi dəlillərlə əsaslandırılmışdır. Q.Qeybullayev N.Y.Merpertə istinadən onların türkdilli xalqlar qrupunda olduğuna dair maraqlı faktlar göstərmişdir. O, M.Xorenlinin bulqarlar haqqında yazısını təhrif edən sovet ideoloqlarına tarixi sübutlarla təkzib verib, onların Şimal Qafqaz ərazilərində də yayıldıqlarına dair elmi sübutlar göstərmişdir. Q.Qeybullayev bu ərazidəki Balqariya və balqarların Bolqar varisləri olduğunu qeyd edərək, qədim İrəvan və Cənub Azərbaycan torpaqlarında da onların məskun olmaqla Bulqar dağı, Bulqarçay, və bulqar tayfalarından olan **eskil**, **kazan** tayfalarıyla bağlı adlarda izlərinin qaldığını göstərmişdir (210, s.103; 337, s. 133-135, 355-356).

Biz bulqarlarla bağlı tarixi baxımdan maraqlı olan bir məlumatı da diqqətə çatdırmaq istərdik. İlnur Baymuqxametovun yazılarında biz bolqarlarla bağlı bir fakta da rast gəlirik. O, salnamələrə istinadən m.ö. 512-ci ildə fars çarı Daranın və Qistaspın skiflərin ardınca gəlib qədim Qelon şəhərini yandırıdığını və onun sonralar Bulqar tayfaları tərəfindən “Bryaximov” adlandırıldığını qeyd edir (551). Bu tarix isə m.ö. IV əsrə səsləşir (-F.R.)

Sonuncu olaraq Bulqar türklərinin hələ m.ö. ən azı III minillikdən tarix səhnəsində olduğuna dair bir faktı da diqqətə çatdırmaq istərdik. Mənbələrdə bolqarların m.ö. II minilliyin ortalarında (1512-ci ildə) özlərinin İdel dövləti yaratdıqlarından bəhs edən Y.K.Bequnov , çar Bulyar Tarqıtayın bolqar ərazilərinə hücumu yasaq qoyduğundan, m.ö. VII əsrdə Sarmat sülaləsi dövründə Bulqar çarı Burtas zamanında Çinin şimalından Kiçik Asiyaya qədər ərazidə məskun olduqlarına dair yetərli tarixi faktlar göstərir. O, bununla bərabər burada onların m.ö. II əsrdə “Çulman tolqay” dastanlarının mövcudluğu, kimmer-ckif sivilizasiyalarının formalaşmasında bolqarların rollarından da bəhs edərək, yeni faktlar göstərir. Y.K.Bequnovun bu istiqamətdəki yazılarında Xəzər dənizinin şimalına doğru Aral gölü ətrafı Urala qədər bolqarların xalq kimi formalaşması və dövlətçilik tarixi elmi faktlarla Tunc dövrünə, m.ö. IV-II minilliklərə aid edilir. Burada Xəzər ətrafının digər prototürklərin də ana yurdu olmasına dair elmi sübutlar göstərilir (122, s. 23-36, 121-127, 142-144, 205).

Bütün bu tarixi faktlar müqabilində nəticə olaraq deyə bilərik ki, Bulqar türklərinin ərazilərimizdə məskunlaşması tarixi ən azı m.ö. III minillikdə baş vermiş, onlar Koman türklərinin varisləri olmuşlar. Bulqarlar m.ö. II minillikdə **oğuz, skif, sak, sarmat** birliklərində tarixi proseslərə qoşulmaqla, onların varisləri **eskil, barsil, qıpçaq, çolmat, xəzər, kazan** kimi tayfaları da bu ərazilərdə məskunlaşmaqla adlar sistemində öz izlərini yaşatmışlar. Bunu Bolqar tayfa adları ilə bağlı Naxçıvan ərazisindəki xeyli sayda məntəqə adları da bir daha təsdiq edir.

Bulqar sözünün etimologiyası da maraqlı yozumlarla təqdim olunur. Hələ yüz il bundan öncə macar dilçi alimi Munkasi Bernat “bulqar” sözünü “beş oqur”-“beş tayfa” birliyi kimi təqdim etmiş və “oqur” sözünü “kəllərin buynuzu” kimi izah etmişdir (552). Bu məsələyə toxunan A.P.Novoseltsev sözü bul+qar kimi söz köklərinə ayıraraq “bulqa” sözünü “qarışıq”, “qar” sözünü isə uqlarla bağlayaraq adın “qarışıq

uqurlar” mənasında olduğunu yazmışdır (436, s. 77). Akademik F.Q.Nurutdinovun yazılarında isə, biz bu sözün “qara baş” və ya “qurd adamlar” mənası ilə qarşılaşırıq. O, burada **bul, bal, bolqar, balkar, bier, beqer** və s. fonetik variantlı bu sözləri protobolqarların “Qurd” mifinə bağlılığı ilə əlaqələndirərək, adın Qurt-Sindiu kultuna istinadən verildiyini qeyd edir (439, s. 324 – 334).

Q.Afanasev, V.Qinzburq, İ.İvanov protobolqarların qəbir nekrapollarından aşkarlanan nümunələrə əsaslanaraq, onları antropoloji quruluşlarına görə sarmat, aziat və “irandilli” tayfalar qrupuna daxil etmişlər. Qəbirlərdən çıxan əşyalar və Pliskdə aşkarlanan nümunələrə istinad edən müəlliflər, bolqarların Zərdüştlük inancında olduğuna dair sübutlar göstəririlər. Onlar Plisk qalasının içindəki od mərkəzi və əşyaların da Zərdüştlük inancı ilə eyniliyini təsdiq edirlər (314, s. 43-55.; 340, s. 524-594; 367, s. 22 – 29.). Bu məlumatdakı atəşgah faktoru Bolqar türklərinin qədim Azərbaycan ərazisində məskun olduqlarını, bu qədim xalqla bərabər protobolqarların da Od mifinə bağlılıqlarını bir daha təsdiq edir.

Bəs Bolqar türklərinin qədim Naxər-Naxçıvan ərazisində m.ö. minilliklərdə yaşadığını təsdiq edən hansısa bir tarixi fakt, məlumat mövcuddurmu? Biz yuxarıda m.ö. VII əsrdə Sarmat sülaləsi dövründə Bulqar çarı Burtas zamanında bolqarların Çinin şimalından Kiçik Asiyaya qədər ərazidə məskun olduqlarını qeyd etdik və bu ərazinin bir qismi Urmiya, Göyçə Van gölləri arası qədim Naxər əraziləri idi. Bəzi qədim qaynaq və tarixə dair əsərlərdə belə məlumatlara rast gəlirik.

Qədim dünya tarixi haqqında kitablar Bolqar türklərini m.ö. III əsrdə Kiçik Asiyanın qərbində “Kazanlık” adında təqdim edir (127, s. 144-145). M. Xorenli bolqarların (əsərdə bulqar) ərazimizə gəlişlərini m.ö. II əsrə aid edərək onların Kol əyalətindən cənubda yerləşdiyini, hələ m.ö. II əsrdən də qabaq Araz çayının yuxarı axarlarında Basian ölkəsinin və Böyük Qafqazın sakinləri olduğunu yazır (21, II 9, II 56, III 44). Bu

halda onlar ərazilərimizdə M.Xorenlinin qeyd etdiyi m.ö. II yüzillədən də əvvəl məskun olduqları bir daha təsdiq olunur. K.Gəncəli (Qanzaklı) “Alban tarixi” əsərində (Bunu “Erməni tarixi” kimi ermənilər təqdim edir-F.R.) eramızın VII əsərində II Yustinianın ikinci dəfə hakimiyyətə bulqarlar hesabına gəldiyini göstərir (29, s. 260-261). Bu məlumata istinad etsək, ərazidə bulqarlar qədimlərdən böyük gücdür və hakimiyyətə təsir etmək qüdrətindədirlər.

Əgər bu məlumata diqqət etsək, hələ m.ö. III yüzillikdən də qabaq Bolqar boylarına daxil olan Basil bulqarların adını daşıyan Basian ölkəsi mövcud idi. Naxəç ölkəsinə məxsus Basian ərazisi isə, prototürklərin sıx yaşadığı hazırkı Ərzurum və Kars əraziləri idi (-F.R.).

Tədqiqatlar Bulqar türklərinin **kuvyar (kubyar), çakar, kuruqir, kazan, oxsun, kol(kul), iskil (eskel), basil (barsil)** qolları olduğunu yazır (210, s. 104; 318, s. 226; 337, s. 135). Qeyd edək ki, biz bu tayfa qollarından Kol tayfalarını Bulqar türklərinə aid olduğunu düşünmürük və onları ayrıca türk tayfası hesab edirik. Buna əsas səbəb yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bulqarlar m.ö. I minilliyin əvvəllərində hələ Kiçik Asiyadan bu ərazilərə köç etməmişdən qabaq kollar Naxçıvan ərazisində məskun idi. Biz yuxarıda onlar haqqında danışarkən qədim kolların m.ö. VIII əsərdən ərazimizdə mövcud olması haqqında tarixi faktlar göstərdik. Ehtimal etmək olar ki, kolların bir qolu bulqarlar içində tarixi proseslərdə iştirak etmişlər. Bütün bu tarixi faktları ümumiləşdirdikdə isə, qeyd edə bilərik ki, Bulqar türk boyları m.ö. ən azı VI yüzillikdə Naxçıvan ərazisində məskun olmuş, öz izlərini məntəqə adları-oykonimlərdə günümüze qədər qoruyub saxlamışlar.

Araşdırmalar Naxçıvan ərazisində Bolqar türklərinin yalnız **basil (barsil), çakar, kuruqir, kazan** qolları ilə bağlı məntəqə adlarının olduğunu göstərir.

1. Bolqarların Basil-Barsil qolu

Bu tayfa adı qaynaqlarda “basil”, “barsil”, “bazir” yazılışları ilə qeydə alınır. Əgər diqqət etsək, adın “barsil” yazılışı qədim türk mifində Böri-Qurt sözünü təkrarlayır. Bunları nəzərə almaqla biz adın Qurd mifindən gəlməklə Böris+il-bars+il yazılışında “Qurt yurdu” mənasında olduğunu düşünürük. Buradakı **ṣz**, **ḷr**, **ịu** kimi səsəvzləmələrinə diqqət etsək, dilimizdəki “vətən” sözünün qədim türklərdə “bodun” kimi ifadəsindəki **ṿb**, **ə̣o**, **ṭd** **ə̣u** kimi səsəvzləmələrdə iki sözdən yalnız bir –n hərfi sabit qalmış, qalanı səsəvzlənmələrə uğramışdır (215, s. 41). Ümumən adlarda bu cür səsəvzlənmələr prototürklərin dialekt fərqlərindən ortaya çıxır. Qeyd edək ki, qədim türk mifində başlanğıc-ana mənalı **böri**–“Qurd” leksik vahidi (48, s. 118) Oğuz və Uyğur “Oğuznamə” yazılarında böri olaraq dəfələrlə təkrarlanmışdır (485, s. 37). Bu mif Börtə-çino kimi monqol türklərində “Boz, çallaşmış qurt” kimi yayılmışdır (100, s. 183). Türklərdə Böri Alp, Böri Sin (234, s. 383), “Dədə Qorqud” dastanında Bəy+bura, Bur+laxatun, eləcə də Börtə-Çinə kimi qədim və müasir şəxs adlarımızda bu mifin izi qalmaqdadır. Naxçıvan ərazisində qədim qaynaq məlumatlarında bu tayfa adı ilə bağlı 4 məntəqə adı qeydə alınır.

Bazur. Biz adın formalaşmasında türk dillərinə xas **ṣz**, **ịu**, **ḷr** səsəvzləmələri müşahidə edirik və adın “Barsil-Basil” yazılışında olduğunu düşünürük. Bolqarların Basil qolunun adını daşıyan bu ada 1590-cı ilə aid sənədlərdə Ordubad qəzasının Sisyan nahiyəsində Pərnəqut və Ərəfsə kəndləri arasında rast gəlik (89, s.183). Məntəqə adı tayfa qolu adından coğrafi ad- nomen göstəricisi olmadan etnooykonim kimi formalaşmışdır. Bu halda biz adın Qurd mifindən gəlməklə Böris+il-bars+il yazılışında “Qurt yurdu” mənasında olduğuna əminik.

Bəzirgan. Bolqar türklərinin Basil qolunun adını daşıyan bu adın ilkin yazılışında Basil+kan şəklində olduğunu

düşünürük və məntəqə adı “Basil kağanı, Qurt xaqan” mənasını daşıyır. Burada sonluq olaraq adı formalaşdıran “kan” sözü isə türk dillərində “yer”, “məkan” və “kağan-xan” mənalarında işlənmişdir. Biz ümumtürk coğrafiyasında Abakan, Altık-Topkan, Zariqan, Kardiqan, Altınkan, Kayerkan kimi yüzlərlə ada (99, s. 36, 38-39, 58-59, 78-79), eləcə də Azərbaycanın coğrafiyasında isə Beyləqan, Mərdəkan, Balakən, Kosakan, Kamlakan, Ləngan, kimi onlarla ada təsadüf edirik ki, burada sonluq “yer”, “məkan” mənasını ifadə edir (47, s.15, 56, 59, 60, 67, 71). Əski qaynaqlarda və müasir dilimizdəki Bağa Tarkan, İşbara Tarkan, Toqan, Kiyakan, Özkan kimi şəxs adlarında isə ad “kağan-xan” mənalarında işlənmiş və işlənməkdədir (234, s. 383-385).

Bu məntəqə adına 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Aralıq nahiyəsində Kənd qışlağı kəndi yaxınlığında rast gəlirik (89, s.178). Bu adda da biz türk dillərinə xas olan **səz**, **aşə**, **lör** səsəvzləmələrinə təsadüf edirik. Ola bilsin ki, adlar sənədlərə köçürülürkən də bu səsəvzləmələrlə təhrif olunaraq qeydə alınmışdır.

Bəzixana. Bəzirkan məntəqə adı ilə eyni mənə və quruluşda olan bu məntəqə adı 1590-cı ildə Naxçıvanın Ağcaqala nahiyəsində Aşağı Böyük Bığı və Qızılviran kəndləri arasında qeydə alınır (89, s.169). Adın sonundakı **-a** saitinin “kiçiltmə” şəkilçisi olması ehtimal oluna bilər. Bu halda ad “Kiçik Basil kağanı” və ya “Kiçik Qurt xaqan” mənasındadır. Ola bilsin ki, ad birbaşa Barsil tayfa adından yaranmış və addakı “xana” ərəb sözü olaraq ada təhrif məqsədi ilə əlavə olunmuşdur.

Birs. Bir adı da “Dərbənd” olan bu ad Naxçıvanın Məzrəə nahiyəsində sonunda il-“yurd” sözü olmadan **aşı** səsəvzlənməsi ilə “Bars” şəklində 1728-ci ildə Qaranlıqdərə və Böyük Yenicə kəndləri arasında 1728-ci ildə qeyd olunur. Mənbədə bu adın da anlaşılmadığı göstərilir (89, s. 61). Fikrimizcə, məntəqə adı türk dilləri üçün xarakterik olan **uşi** fonetik səsəvzlənməsi ilə təhrif olunmuşdur. Bizə belə gəlir ki,

bu tayfa –r samiti olmadan ilkin dövrlər Bus tayfa adını daşımış, sonralar bulqarlar arasında Birs kimi çağrılmışdır. Lakin biz adın quruluşunu nəzərə almaqla, bu məntəqə adının coğrafi ad göstəricisi **il**-“yurd” komponenti-sözü olmadan Bars tayfa adından yarandığı ortaya çıxdığını doğru hesab edirik.

2. Çakar qolu

Bu tayfa adına diqqət etsək ər-“kişi, igid” ləksemindən sonra qalan söz kökü Sak tayfa adı ilə eynidir. Ola bilsin ki, Sakların bir qolu olub sənədlərə “Arsak” kimi düşən (“ər” sözü Cub+ər, Kənq+ər, Xəz+ər adlarında olduğu kimi sonda yazılmışdır) bu tayfa Bulqar ittifaqı daxilində olmuşdur. Biz adın qədim Sak türkləri adından gəldiyini düşünürük. Ərazilərimizdə bolqarların bu boyu adı ilə bağlı 5 məntəqə adı qeydə alınır.

Caqərşin. Bolqarların Çakar tayfa qolu adından yaranan bu ad 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvanın İrəvan qəzası İrəvan nahiyəsində Uzand və Bəğdus kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 160). Məntəqə tayfa adı və **şin/sin**-“şan-söhrət” və ya qədim Şumər Sin/Zuən tanrı adı ilə (207, s. 51) “Şöhrətli çakarlar” və ya “Sin tanrısının çakarları” mənasında izah olunur. Biz qədim türk mifinin daha qədimliyinə istinadən birinci adı doğru hesab edirik.

Çaker. Birbaşa bolqarların Çakar tayfa qolu adından öz adını götürən bu məntəqə adı heç bir coğrafi ad-nomen göstəricisi olmadan **aəe** səsəvəzlənməsi ilə məntəqə adına çevrilmişdir. Ada 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Balaban, Ağca kəndləri yaxınlığında rast gəlik (89, s. 42).

Sənkər. Bu məntəqə adı da bütünlükdə Çakar boyu adından öz adını götürməklə yalnız **çəs** səsəvəzlənməsi ilə etnooykonim kimi formalaşmışdır. “Çaker” məntəqə adı ilə eyni mənada olub yalnız **-nq** (səğir nun) qovuşuq samiti ilə dəniz-dəngiz, tanrı-tenqri kimi (170, s. 247) etnooykonimə çevrilən bu məntəqə adı 1728-ci ilə aid sənədlərdə Naxçıvanın

Sisiyan nahiyəsində Ərikli və Pul kəndləri arasında qeydə alınır (116, s. 32).

Canqur. Naxçıvan qəzasının Məzrəə nahiyəsində Qazanlıqdərə və Adıyaman kəndləri arasında qeydə alınan bu məntəqə adı, 1724-cü ilə aid sənədlərdə göstərilir (89, s. 61). Çaker və Sənkər məntəqə adı ilə eyni məna və quruluşa malik olan bu adda yalnız **k≈q**, **s≈c**, **a≈u** səsəvəzlənmələri və Sənkər adında olduğu kimi **-nq** qovuşuq samiti müşahidə olunur. Bunlar nəzərə alınmaqla ad Çakar kimi bərpa olunmaqla Bolqar tayfasının Çakar qolu adından etnooykonimə çevrilmişdir.

3. Kuruqur qolu

Biz bu tayfa adının ilkin sözlərimizin birhecalı quruluşuna istinadən heca formasında komponentlərə ayırsaq, tayfa adının Kur+uk+ur şəklində qədim türk sözlərindən formalaşdığını görürük. Bu halda addakı Kur-“coşqun”, uk-“oğul, varis” və ur-“qurmaq, yaranmaq” feli istər qədim türk, istərsə də şumer dillərində geniş işlənmişdir (48, s. 204; 50, s. 421). Bu əski türk sözlərimizlə tayfa adı “Coşqun oğullardan yaranmış” mənasında izah olunur. Bununla bərabər adı Kiur+uk+ur şəklində də komponentlərə ayıra bilərik ki, bu halda **-i** saiti əlavə olunmaqla ad yenə də əski Kuti türklərində Kiur- tanrı adı, **uk** qədim türklərdə “oğul, övlad” (207, s. 80, 143), **ur**-“qurmaq, yaratmaq” (71, s. 370) felidir ki, bu halda ad “Yaradan Kiurun övladı” mənasında izah olunur. Ola bilsin ki, bu tayfa Kuti türklərinin bir qolu olmaqla öz adını bu tanrı adından götürüb, Bolqar türk ittifaqında yer almışlar. Baxmayaraq ki, hər iki məna türk dilindədir biz bu tayfanın dövrünü nəzərə almaqla birinci mənaya üstünlük veririk. Naxçıvan ərazisində kuruqurlarla bağlı biz arxiv sənədlərində 5 məntəqə adına rast gəlirik və onların etimoloji izahlarına da baxışı elmi baxımdan əhəmiyyətli hesab edirik. Qeyd edək ki, bu məntəqə adları ilk dəfə olaraq tədqiq olunur.

Ənqurik. Məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində Yasaqlı və

Avan kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 163). Adın An/Anu sözü qədim türk mifində Anu tanrı adı ilə bağlıdır. Addakı **Qur/Kur**-“coşqun”, **ik/uk**- “oğul” sözləri adı “Anunun coşqun oğulları” mənasında izah edir.

Kirəgir. Bütünlükdə coğrafi ad göstəricisi olmadan tayfa adından formalaşan bu məntəqə adının biz, **u~i, u~ə, q~g, u~i** səsəvəzləmələri ilə təhrif olunaraq bu şəkllə düşdüyünü düşünürük. Tayfa adından etnooykonim kimi yaranan məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Vedi nahiyəsində Astadingil və Saçlı kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 173).

Karacar. Məntəqə adı bir adı da Karacarli olmaqla 1733-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının İğdır nahiyəsində Durmuş və Dəyirli kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 67). Məntəqə Kuruqur tayfa adını daşımaqla **u~a, k~c** səsəvəzləmələri ilə təhrif olunmuşdur. Bu adın “Karacar” və “Karacarli” kimi yazılışları fikrimizcə, adların qeydə alınması zamanı baş verən təhriflərdir.

Qaraqur. Kuruqur tayfa adından yaranan bu məntəqə adının da **k~q, u~a** səsəvəzləmələri ilə bu şəkildə təhrif olduğunu düşünürük. Sənəddə bir adı da Qarasur olan bu məntəqə 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Barduq və Keşişarx kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 41).

Karaqurun. Məntəqə adı 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Abaran nahiyəsində Şişqara və Əbuxeyir kəndləri yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 54). Bu adda da **u~a, u~e** səsəvəzləmələri müşahidə olunur. Adın “Kuruqur” yazılışında ilkin bərpasında ona qoşulan **-un/an-**“mənsubluq” şəkilçisi adı “Kuruqurlara məxsus” yurd mənasında izah edir.

4. Qazan qolu

Bolqarların bu tayfa qolunun daşdığı mənə da elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Kas+an yazılışında Kas tayfa adı və qeyd etdiyimiz kimi **-un/an-**“mənsubluq,

məxsusluq” şəkilçisi ilə ad “Kaslara məxsus” mənasında izah olunur ki, biz bu tayfa qolunun kaslardan gəldiyini düşünürük. Adın mənasına gəldikdə isə biz kaslardan danışarkən bu adın Kaşşu qədim türk tanrı adından yarandığını qeyd etdik (ətraflı bax 253, s. 246-297). Naxçıvan ərazisində qədim arxiv sənədləri və mənbə məlumatlarında bu adda 5 məntəqə adı qeydə alınır. Qazançı (3 kənd). Məntəqə adları 1590- cı ilin məlumatlarında Naxçıvan qəzasının Əlincə, 1724-cü ilə aid sənədlərdə isə həmin qəzanın Məzrəə və İğdir nahiyələrində Əlincə, Xanəgah, Büllur, Ağaverdi, Xaçakelgid və Döyürək kəndləri arasında göstərilirlər (89, s. 61, 66). Eyni tayfa adından yaranmaqla yalnız **-lı** şəkilçisi artırılmış “Qazançılı” yazılışında digər bir məntəqə adı isə, 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Qırxbulaq nahiyəsində Aralıq və Əlişir kəndləri arasında göstərilir (89, s. 37). Daha bir Qazan tayfa adlı Qazanlıqdərə məntəqə adına isə 1724-cü ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Məzrəə nahiyəsində Virs və Canqur kəndləri arasında rast gəlirik (89, s. 61). Əgər diqqət etsək, bu dörd adda **-çı** leksik, bir adda **-lı** “mənsubluq”, sonuncuadda isə **-lıq** “cəmlik” çəkilişi və “dərə” coğrafi ad göstəricisinə rast gəlirik ki, bunların hamısı adlara sonradan əlavə olunubdur. Adlar Kazan tayfa adından yaranmışdır. Biz bəzi tədqiqatlarda **çı** komponentinin söz kimi Nax+çı- “nax tayfası” kimi izah olduğunu görürük (308, s. 97; 313, s. 5-11). Bu halda dörd ad “Kazan tayfası” kimi məna daşımaqla son iki ada **-lı**, **-lıq** şəkilçi və “dərə” coğrafi ad göstəricisi adlara sonralar əlavə edilmişdir.

Etimoloji izahlar zamanı adlarda **kur-**“coşqun”, **böri-**“qurt”, **uk-**“oğul, varis”, **ur-**“qurmaq, yaranmaq”, **kan-**“kağan”, **çı-**“tayfa” **si/zu-**“müdrək, zəkali”, **ər-**“kişi, igid” qədim türk sözləri və **-un/an-**“mənsubluq, məxsusluq” şəkilçisi, **-nq** (səğir nun) qovuşuq samiti kimi qrammatik əlamətlər qeydə alınır. Bu dil ünsürləri m.ö. VI-III minilliklərdəki tayfa adlarındakı leksik və fonetik əlamətləri olduğu kimi təkrarlamışdır.

15. QIPÇAQ TÜRKLƏRİ

Azərbaycan xalqının, o cümlədən də Naxçıvan əhalisinin, təşəkkülündə xüsusi iştirakı olmuş Qıpçaq tayfaların taleyi və tarixi proseslərdə iştirakı fərqli tarixlərdə göstərilmişdir. Tədqiqatlarda qıpçaqlar ərazimizdə m.ö. VIII və eramızın XIX əsrlərinə qədər qeydə alındıqlarına dair xeyli yazılara rast gəlirik. Lakin, onların Naxçıvan ərazilərində hansı tarixi dövrdən məskunlaşması, Qıpçaq tayfaları, eləcə də onların qollarının adını daşıyan etnooykonimlər hələ də sistemli şəkildə tam öyrənilməmişdir. Çox böyük bir coğrafi arealda məskun olmuş bu türk boylarının tarixi və ərazisi xeyli tədqiqatların mövzusunə çevrilmiş, istər tarix, istərsə də yayım arealı haqda fərqli fikirlər söylənilmişdir. Bu səbəbdən də Qıpçaq türklərinin Naxçıvanla bağlılığı məsələsinə müqayisəli və bir qədər də geniş nəzər salmağı elmi, eləcə də qədim inanclarımız baxımından əhəmiyyətli hesab edirik.

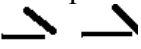
Xüsusi olaraq qeyd edək ki, qıpçaqlar haqqında xeyli sayda araşdırmalar aparılmışdır. İstər V.L.Vinoqradov, B.A.Muradov, İ.O.Knyazkiy, D.A.Rasovckiy, Q.E.Qrum-Qrjimaylo, A.N.Baskakov kimi rus, istərsə də Orta Asiya müəlliflərinin tədqiqatlarında bu tayfaların tarix səhnəsində olduğu dövr, əraziləri, eləcə də tayfa birlikləri haqqında müxtəlif, bir-birini təkzib edən fikirlər söylənilmişdir.

Mənbələrdə qıpçaqların adı da müxtəlif dillərdə, müxtəlif səsəvəzlənmələrlə qeydə alınmışdır. V.L.Vinoqradovun tərtib etdiyi kitabda qıpçaqların adının ərəb fars dilində “kıpçak”, başqırdlarda “kıpsak”, qazaxlarda “kıpşak”, tatarlarda “kıpçaklar”, karaçay- balkarlarda “kıpçak”, özbəklərdə “qipchoq”, kumıklard “kıpçaklar”, Avropa və Vizantiya mənbələrində isə “kuman” adında təsadüf olunduğu göstərilir (61, s. 141-144).

Bəzi tədqiqatlarda qıpçaqlar **hun-qıpçaq** və **poloveç qıpçaq** tayfaları kimi göstərilir. B.A.Muradov, İ.O.Knyazkiy

bu fikirlərlə razılaşmaqla hun-qıpçaq və poloveç qıpçaq birliyindən bəhs edərək poloveçlərin də qərb qoluna sarıların və şərq qoluna hunların birləşdirildiyini göstərirlər (384, s. 45; 428, s. 120).

Biz Rəşid-əd Dinin yazılarında da **kıpçaq, kalaç və akasir** tayfaları haqqında məlumatlarla rastlaşırıq. Burada tarix oğuzların dövrünə çəkilməklə, onların Oğuz dəstəsinə qoşulan xalq tayfalarından biri olduğu göstərilir və qıpçaqların oğuzların itaətinə keçdiklərindən bəhs olunur (16, s. 83-84). M.Kaşğarinin yazılarında isə, qıpçaqların Qazaxıstan ərazisinə gəlişi, peçeneqlərin onlarla birləşməsi m.ö. I minilliyin sonuna aid edilir. Bu birlikdə qıpçaqlar arasında olan tayfalardan biri də Kəngərlər olaraq göstərməklə, həm də Kəngər qıpçaqlar arasında şəxs adı kimi qeyd olunur (56, s. 379).

A.N.Baskakovun məlumatlarında da qıpçaqların ittifaqda olduğu tayfalardan danışılır. Müəllif burada noqayların dili və dialektindən bəhs edərkən noqayların qıpçaqlar olduğunu və qıpçaqların isə Kara noqay və Ağ noqayların ittifaqında yer aldığını göstərir. O, kıpçaqların tamğasının bu şəkildə olduğunu təqdim edir (321, s. 133, 136, 188-189).

Əgər bura qədər olan məlumatlara diqqət etsək, qıpçaqlar ancaq Orta Asiya ərazilərində göstərməklə, onlar **kəngər peçeneq, noqay, kalaç, akasir, hun qıpçaq, poloveç qıpçaq** kimi birliklərin arasında olmaqla tarixləri Rəşid-əd Dinə istinadən m.ö. I minilliyin sonuna aid edilir.

Yeri gəlmişkən xüsusi olaraq qeyd edək ki, ermənilər Qıpçaq türklərinə də sahiblənmək üçün yeni məkrli hiylələrə əl atmaqdadırlar. Onlar Qıpçaq dilinin lüğətini hazırlamaqla bu dilin ermənicə olduğunu iddia edərək, sözləri tamamilə erməni dilinə aid sözlər kimi təhrif edirlər. Aleksandr Karkaveç adlı müəllifin əli ilə qıpçaq yazılarını təqdim edən ermənilər onu tamamilə erməniləşdirirlər.

a (â) ä a; b c (c^{1/2}, c²) cÿ (cÿ^{1/2}) d dz^{3/4} dzÿ^{3/4} e (e^{1/2}) e; f g © h i (i^{1/4}) ï (•) j k (k^ç)^a l f

m n ± o (ô o½) ö p (p´) q r (r½) s (s) sÿ t (t´) u (û) ü v w y z (z) zÿ z

Bu gördüyünüz əlifba kitabda qırçaqların əlifbası olaraq göstərilməklə bu əlifba ilə yazılmış türk dilində olan sözlər tamamilə təhrif edilir və cümlələrə yeni sözlər əlavə olunmaqla həcmi genişləndirilir, sonda cümlədəki sözlərə erməni dilindəki şəkilçilər əlavə edilir. Biz kitabdan bir cümləni oxuculara təqdim etmək istərdik.

DA ALAR ESÄ TURARLAR, ULU YÜZ AYBLARİ
BİLÄ BASÿLARİN ASİP KENSI AC½AK‘LIKLÄRI BİLÄR.
KELIR SURP VARAKKA XACÿ½KA ACTKP (299, s. 783-784).

Biz bu dilin mütəxəssisi deyilik. Lakin cümlədəki sözlərə qədim türk dili sözlükləri ilə diqqət etsək, onun tərcüməsi belədir: “ONLAR ƏLLƏRİNƏ ƏSA ALIB DURARLAR, ULU ÜZÜ GÖYƏ QALDIRIB, BAŞLARINI AÇIB ÖZ EYİBLƏRİNİ ETİRAF EDƏRLƏR. SABAH ERKƏN GƏLİB XAÇLARINI ASRLAR”

Bu məlumatda sadəcə islam dinində sübh namazına bənzər bir ibadət təsvir olunur ki, qırçaqlar sabah erkəndən Tanrı qarşısında bütün günahlarına tanrıdan əhv diləməklə yaxalarına Xaç asırdılar. Bunu erməni müəllifinin necə tərcümə etdiyinə diqqət edək. Qeyd edək ki, kitabda birinci göstərdiyimiz cümlə tərcümə edilməmiş, sadəcə beş sözdən ibarət son cümlə “На будущий праздник Варакского Святого Креста, – праздник Варакского (Варакского) Святого Креста, который отмечаетсə Армян” şəklində rus dilində tərcümə edilmişdir. Cümlənin Azərbaycan dilində tərcüməsi belədir: “Gələcək müqəddəs Varak Xaç bayramında- müqəddəs Xaç Varak bayramında, ermənilər qeyd edirlər ”.

Əgər diqqət etsək, burada cümlə tam deyil, anlaşılmır, sözlərdən “asmaq” feli atılmış və “Erməni” sözü ilə yanaşı əlavə artırılmalar edilmişdir. Belə yanlış təhriflərlə dolu bu kitab xeyli nüxsədə dərc olunmaqla dünya dövlətlərinə paylanmış və nəticədə beynəlxalq aləmdə qırçaqların erməni

olduğu təbliğ edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq biz inanırıq ki, Azərbaycan alimləri öz tariximiz haqqında daha sanballı əsərlər yazmaqla bu uydurmalara layiqli cavab verəcəklər.

Qeyd edək ki Qıpçaq türkləri çox geniş bir arealda yayılmışlar ki, onların məskun olduqları ərazilər ermənilərin bu uydurmalarını əsaslı şəkildə rədd edir. Qədim türk boyları qıpçaqların tarixi, yayım arealı və Naxçıvandakı izləri ilə bağlı elmi cəhətdən əhəmiyyətli məlumatlara biz Azərbaycan və Türkiyənin görkəmli tədqiqatçı alimləri Y.Yusifov, İ.Əliyev, M.Vəliyev, F.Kırzioğlu, Q.Qeybullayev, və başqalarının araşdırmalarında rast gəlirik. Bu tədqiqatçıların Qıpçaq tarixi və ərazisi haqqındakı yazılarında qədim türk Koman-Qıpçaq birliyi, onların digər türk boyları ilə ittifaqı, bu tayfaların qolları və digər məsələlər geniş araşdırılmışdır (223, s. 8-9; 273 s. 91-95; 296, s. 121, 134-136; 337, s. 116-117). R.Özdəkin də yazılarında onların kumanlarla bərabər tarixi proseslərə qoşulduqları, tarix səhnəsində **kuman-qıpçaq, xəzər-qıpçaq-uz** ittifaqında birləşdikləri haqda məlumatlara rast gəlirik (235, s. 166-167) ki, burada Qıpçaq dövrü tarix olaraq XI əsrə aid edilmişdir. Onların əraziləri haqda isə tam məlumat verilmir.

Görkəmli tədqiqatçı Ə.Quliyevin də yazılarında biz qıpçaqlarla bağlı bəzi məlumatlara rast gəlirik. O, rus tədqiqatçısı S.Q.Klyaxstornının yazılarında qıpçaqlarla bağlı gərəkli məlumatların olduğunu qeyd edərək, müəllifə istinadən qıpçaqların eramızın VI-VII əsrlərində həm Şir həm də Qıpçaq adı ilə tanındığı haqda fikirlər söyləndiyini qeyd edir (214, s. 92-93).

Bu problemə müqayisəli şəkildə yeni aspektdən yanaşan Q.Qeybullayev eramızın V-VII əsrlərində Koman-Qıpçaq birliyindən və Albaniyada Qomenk toponiminin olmasından bəhs edir. Lakin o, burada qıpçaqların ilk olaraq hansı tarixi dövrdə tarix səhnəsində olduğu barədə dəqiq məlumat vermir (337, s. 117).

Ümumən xalqımızın etnogenezi tarixinə **qıpçaq-peçeneq, peçeneq-bulqar, bulqar-xəzər, xəzər-qıpçaq-üz** ittifaqı şəklində düşən bu problematik məsələ, eləcə də Kuman, Kolmat, Kol, Kul boylarının qıpçaqların varisləri olması fikirləri Q.Qeybullayev və R.Özdəkin tədqiqatlarda geniş yer almışdır (210, s. 126; 235, s. 166-167; 337, s. 117). Onlar tarixi mənbələrdə eramızın V-VII-XI əsrlərinə aid edilsələr də, Q.E.Qrum Qrjimaylo və M.İ.Artamanov öz yazılarında qıpçaqları m.ö. I əsrdə Altayda yaşayan Dinlin tayfalarının bir qolu hesab edirlər və hunlar tərəfindən onların hun tabeliklərinə alındıqlarını yazırlar (303, s. 57- 59).

Biz D.A.Rasovskinin yazılarında da qıpçaqlar haqında gərəkli məlumatlarla qarşılaşırıq. O, qıpçaqların adətlərindən danışılmaqla, bu tayfaların m.ö. 201 ildə hunların içərisində olduqlarından bəhs edir (449, s. 125-126, 132).

Qeyd edək ki, F.Kırzioğlunun bu istiqamətdə tədqiqatları daha çox elmi əhəmiyyət daşımaqla, burada qıpçaqlar digər tədqiqatçılarla müqayisədə daha geniş tədqiq edilmişdir. Müəllif bu tədqiqatlarda qıpçaqların fəaliyyətlərini m.ö. VIII əsrdən başlayaraq ilk və son Qıpçaq dövrlərinə bölmüşdür. İlk dövrü m.ö. VIII və eramızın VI əsrinə aid edən müəllif, “Uyğur”, “Uzunkörpü”, “Dədə Qorqud” və s. oğuznamələrdəki, eləcə də Kartlis-Gürcü mənbələrindəki qıpçaqların **sak, kuman, beçeneq, barsil, xəzər** türk ittifaqlarında birləşdiyini geniş təhlil etmişdir. Son Qıpçaq dövründə VI-XIII əsrlərin siyasi proseslərinə diqqət yetirən F.Kırzioğlu, XI əsrdə Çoruk boylarında qıpçaqların qərbə doğru köçlərini ətraflı araşdırmışdır (513, s. 3-5, 8-12, 13-16, 31-35, 50-55, 62-75). Əgər diqqət etsək, müəllif ilk dövr olaraq qıpçaqları m.ö. VIII əsrə aid edir.

Bu araşdırmaların məntiqi nəticəsi, eləcə də qıpçaqların bir çox türk boyları ilə ittifaqları, onların elə Şir, Sak, Bulqar, Xəzər, Uz, Kuman, Barsil türkləri olması qənaəti və bir-birindən seçilmədiyi dəfələrlə elmi məqalələrdə qeyd etdiyimiz bir məsələni yenidən təsdiq edir. “Böyük köçlər” hadisəsi

Şimaldan Cənuba deyil, əsl həqiqətdə Ön və Kiçik Asiya, Naxçıvan əraziləri, qədim türk Mitən dövləti, Mesopotamiyanın mərkəzi torpaqlarından şimala doğru başlanmış, bu köçün geri-ilk yurd yerlərinə qayıdışı tarixşünaslığa “Böyük köçlər” kimi düşmüş və xalqımız qədim tarixi haqqında yanlış “gəlmə” konsepsiyasını formalaşdırmışdır (-F.R.).

Bəs əsl həqiqətdə qıpçaqlar hansı tarixi dövrdə, kimlərlə və hansı ölkə ərazisində tarix səhnəsinə çıxmışlar?

İstər Şir, Sak, Bulqar boylarının, istərsə də Kas/Kasər/Xəzər boylarının tarix səhnəsinə çıxdıqları dövr və Ön Asiya, Kiçik Asiya, qədim Naxçıvan ərazilərində yaratdıqları maddi-mədəniyyət nümunələrinin aid olduğu tarix, eyni boyların Şimal bölgələrdəki mədəniyyət nümunələrinin tarixlərindən ən azı 2 min il qabağa gedir. Əgər tarixi nəzərə alsaq, əski qaynaqlarda Bulqar, As, Türükkü, Şu, Subar kimi prototürk boylarının adları ən əvvəl m.ö. IV-III minilliklərdə Urmiya gölü ətrafı və Mesopotamiyanın şimalında, Dəclə və Fəratın yuxarı axarlarında göstərilir. Bu proses qədim Assur, Aratta, Het və s. ölkələrin salnamə yazılarında da təkrarlanır (41, X I, X IV; Y.Y.273, s. 169-170; 126, s. 286, 314-318, 332, 368). Daha, sonralar isə, biz eramızın VI-VII əsrlərində də “Orxon-Yenisey” yazılarında yuxarıda da qeyd etdiyimiz “As budın uruk urdu, budın erdi”, “As budın anda yok boldı” (As tayfaları yurd qurdu vətən oldu, As xalqı anda yox oldu) kimi ifadələrində bu tayfa adlarının yenidən təkrarlandığını görürük (215, s. 20). Bu tarixi faktlar da bu prototürklərin ilk tarix səhnəsində görüldükləri dövrün ən azı m.ö. V-III minilliklərdən başladığına təkzibolunmaz sübutlarıdır.

Yaşı 6 min illə ölçülən Naxçıvan şəhəri, onun bölgələrində Qıpçaq boylarının məskunlaşması tarixi və apardığımız araşdırmaların elmi nəticələri yeni tarixi faktla ortalığa çıxarır. Biz bu barədə bir qədər ətraflı məlumat vermək istərdik.

Tarixi yazıları izləyərkən qətiyyətlə demək olar ki, əski **Subar, Kəngər, Bulqar, Şir, Kasak-Qazax, Kasər-Xəzər,**

Kuman, Xaçmataq, Vanand, Barsil, Sıǵnık, Uz, bir qədər sonralar isə **Çik-Çigil, Kun, Burcaqlı, Başqırt, Akaser, Uran, Tokas, Kemek-Kumıq, Kul, Bulak, Kolmat,** və s. türk boylarının ümum adına çevrilən qıpçaqlar qarşısialınmaz, sıx ittifaq birliyində əsl güc olan Kip saklar idilər (-F.R.). Saka boylarının kip, köp, sıx (kıpsak, kapsak, sıksak) fonetik səsəvzlənmələrlə deyimi və ada çevrilməsi bu gün də qazax, qırğız, türkmən, uyğur və s. türk dillərində işlənməkdədir (50, s. 771). Adı çəkilən tayfalar isə qədim Naxçıvan ərazisində geniş yayılmaqla xeyli sayda toponimik adlarda öz izlərini qoymuşlar.

Sözün qıpçaq/kıpsak şəkli isə Sak tayfalarının varisləri olan qıpçaqların müxtəlif türk dilləri-dialektlərində tarixə düşməsi idi ki, bu da yalnız türklərin dil qanunları və əsasən ifadə imkanlarının kiçik fərqlərindən irəli gəlirdi. Bir məsələni də qeyd edək ki, Qıpçaq sözündəki birinci “kap” komponenti qədim türklərdə “yurd, vətən” mənalarını da daşıyırdı. Biz Kas türkləri ilə bağlı izahlarda “Kafkas” yer adının izahında da “kap” sözünün mənasına toxunmuşuq (253, s. 464). Bu halda Qıpçaq-“sak yürdü” mənasını da daşıyır.

Bütün bura qədər olan məlumatların müqayisəli təhlili uzaq tarixdə, m.ö. II minilliyin sonları, I minilliyin əvvəllərindən Kür və Araz çaylarının yuxarı axarlarından Xəzərə qədər, bütün Qafqaza, Qara dənizin qərbinə, Volqa, Don, Ural çayı yaxalarına, oradan isə hazırkı Qazax, Qırğız, Başqırd, Sibir türklərinin ərazilərinə yayılan qıpçaqlar hərəkətdə olan qarşısialınmaz bir axın idi. Heç şübhəsiz ki, bu tamamilə azlıqda olan bir tayfanın tarixi proseslərdəki izləri, məhdud ərazidəki fəaliyyəti deyildi. Yuxarıda bu birliyə daxil olan tayfalar haqqında verdiyimiz məlumat və tədqiqatlardan nümunələr də bunları söyləməyə əsas verir.

Qıpçaqların Naxçıvan bölgələrinə erkən dövrlərdə yayılması və məskunlaşmasına dair yeni faklarla qarşılaşırıq. Qədim mənbələr və tarixi qaynaqlar hələ m.ö. XIV-XIII əsrlərdə qıpçaqların qədim Naxçıvan ərazilərində

məskunlaşdığını göstərir. Biz göstərilən dövrdə As, Subar, Bulqar, Naxər, Barsil/abarsil, Kass, prototürkləri ilə bərabər Van gölü ətrafında Kumen coğrafi adına, Kaman tayfalarına və ərazilərinə rast gəlirik (126, s. 515, 517). Təbii ki, adlar koman boylarının ümumtürk dillərinə xas olan səs dəyişilməsi ilə yazılışlarıdır. Bu boyların sonralardan koman-qıpçaq adlanması, “Qıpçaq” adlı ittifaqda birləşmələri m.ö. II minilliyin sonları, I minilliyin əvvəllərinə təsadüf edirdi. Bu isə tarixşünaslığın və tədqiqatların göstərdiyi tarixdən ən azı 1000 il öncədir (-F.R.). Fikrimizcə, ətraflı araşdırılırsa, bu tarix daha da qədimə gedə bilər. Belə ki, Bulqar, Şu, Subar və Koman boyları m.ö. III minillikdə Mitran boyları ilə birlikdə idi (yənə orada, s. 315, 318, 448-455 və s.). Qıpçaqlarla birgə tarixi proseslərdə iştirak edən komanlar isə, qeyd etdiyimiz kimi m.ö. III-I minilliklər tarix səhnəsində geniş ərazilərdə məskun idi. Biz qeyd etdik ki, qədim Sak türkləri Şu türklərinin varisləri idi. Onlar da öz növbələrində tarix səhnəsində öz izlərini qoyan qıpçaqların əcdadları idi və saklardan gəlirdilər. Bütün bu tarixi faktlara əsasən nəticə olaraq söyləyə bilərik ki, bu tayfaların tarix səhnəsinə çıxdıqları Koman-Qıpçaq ittifaqı dövrünü və bu amili nəzərə almaqla onların tarix səhnəsində olduğu dövr ən azı m.ö. II-I minilliklərə təsadüf edir.

Daha bir mənbə bu türklərin Araz boyu Kür-Araz arası ərazilərdə -qədim Naxər-Naxçıvan torpaqlarında yayıldığını göstərir. Gürcü tarixçisi Leonti Mroveli qədim gürcü mənbələrinə dair məlumatlarında m.ö. IV əsrdə Aleksandr Makedonskinin (Makedoniyalı İsgəndərin) bu ərazilərə hücumu ilə bağlı əski Kartili çarları haqqında məlumat verir. O, bu çarların Qıpçaq tayfalarının da adını çəkdiyini qeyd edir. Bu məlumatda qıpçaqlar buntürklərlə-Hun türkləri ilə bərabər xaç gəzdirdiklərinə görə “büt-pərəst soylar-tayfalar” adlandırılırlar (34, s. 27-29). **Bu isə ən azı m.ö. IV yüzilliyin ikinci yarısında baş verən hadisələrdir ki, o dövrdə hələ xristianlıq yox idi və xaçlar Tanrı inancında olan türklərə aid idi (-F.R.).**

Bu məlumatdan da aydın olduğu kimi qıpçaqlar burada çoxdan məskun tayfalar idi və Tanrı dinində olmaqla Xaç (dünyanın dörd cəhəti haqqında svastik işarə-F.R.) əşyasını gəzdirirdilər. Qeyd edək ki, Qıpçaq adı altındakı tayfa ittifaqında qeyd etdiyimiz 30 qədər tayfalar çox geniş bir ərazini öz təsiri altına almaqla hələ m.ö. IX- IV yüzilliklərdə öz Tanrı inanclarını 1400 ilə qədər bir zaman kəsiyində hakim olduqları ərazilərdə yaşatmışlar.

Qıpçaqların tanrı inancında olması yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi yaxalarında xaç gəzdirmələri, öz təsirləri altına aldıkları bütün ərazilərdə bu inancı yaşadanlara şamil olunmuş, bu əski mədəniyyət isə, istər qaya yazılarında, istərsə məzar daşlarında, istərsə də qədim Tanrı məbədlərində XX əsrə qədər gəlmişdir. Əgər yuxarıda göstərilən Azərbaycan alimləri Y.Yusifov, M.Vəliyev, Q.Qeybullayev, İ.Əliyev, türk alimləri F.Kırzioğlu, Z.Validi Toğan, qədim dünya və şərq tarixinə dair mənbələr, eləcə də Leonti Mrovelinin yazıları və s. məlumatlara istinad etdikdə, qıpçaqların hakimiyyəti geniş bir ərazini əhatə etmiş, bu ərazilərdə isə xaç əşyaları və onların rəsm işarələri özünü əbədləşdirmişdir. Bu mədəniyyət m.ö. II minilliyin ikinci yarısından I minilliyin sonlarına qədər Ön Asiya, Kiçik Asiya, Xəzər dənizindən şərqə Altay, Orta Asiyanın şimalına doğru əraziləri, eləcə də Qara dənizdən şimala və s. əraziləri əhatə etmişdir.

Tərəfimizdən aşağıda tarixi faktlar əsasında tərtib etdiyimiz bu xəritədəki ərazi, Tanrı dininin bütün mədəniyyətini, o cümlədən hələ IV əsrdə xristianlıq olmadığı bir müddətdə türk xaç işarə və əşyalarının tam yayıldığı bütöv bir türk ərazi olmuşdur. Qədim qaynaq sənədləri və tarixi faktlara istinadən tərtib etdiyimiz bu geniş türk torpaqlarında əski Tanrı inancına dair mədəniyyət nümunələri olan xaç işarələri təkrarlanmaqdadır.

Buradan istər tariximiz, istər ərazi bütövlüyümüz, istərsə də əski dinimizlə bağlı xeyli məntiqi suallar ortalığa

çıxır ki, bunun geniş oxucu kütləsi və elm adamlarımız üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəyini düşünürük.

1. Əgər m.ö. IV əsrdə xacı türklər, o cümlədən də Naxçıvan ərazisində geniş yayılmış qıpçaqlar gəzdirirdilərsə, onlar xristianmı idi?

2. Xristianlıq xristian peyğəmbəri İsa ilə eramızın I əsrindən sonra gəlmişdirsə, bu türklər hansı dində idi?

3. Əgər xaçlar türklərdə hələ əlimizdə olan bu tarixi faktla m.ö. IV yüzillikdən mövcud idisə, o zaman Bütöv

Azərbaycan, o cümlədən də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisində arxeoloji araşdırmalar zamanı aşkarlanan xaçları xristianlığımı aid etməliyik?

4. Bu xaç işarəsindən 840 il sonra xristianlıq da xaç gəzdirməyə başlayırsa, biz onlardan 800 il qabaq olan Tanrı inancı mədəniyyətimizi nəyə görə xristianlara verməliyik?

5. Hər dəfə yazılı daşlarımız olan Vəng, Tanrı məbədlərimizi (sonralar “kilisə”) xristianlara aid etməklə bu Tanrı inancı xaçına görə biz yeni torpaq iddialarına dəstək vermirikmi?

Fikrimizcə, bu gün də belə and yerimiz olan Tanrıya, onun mədəniyyət əşyalarına sahib çıxmalı və bununla da əsası olmayan ərazi iddialarına son qoymalıyıq. Unut99alıyıq ki, hər imtina etdiyimiz tarixi mədəniyyət nümunələri ilə bərabər onların mövcud olduqları ərazilərə də xristian iddiaları ayaq açır və bu qədim tarix bizdən oğurlanır. **Belə olduğu halda biz Qıpçaq ittifaqındakı bütün türk tayfalarından da imtinamı etməliyik?**

Göründüyü kimi hazırda xristian olan ölkələrin yazılarında Qıpçaq və onun qolları Subar, Kəngər, Bulqar, Şir, Xaçmataq, Kasak-Qazax, Kasər-Xəzər, Kuman, Vanand, Barsil, Sıǵnık, Uz, bir qədər sonralar isə Çik-Çigil, Kun, Burcaqlı, Başqırt, Akaser, Uran, Tokas, Kemek-Kumıq, Kul, Bulak, Kolmat və s. türklər bu inanc mədəniyyətinə sahib idilər və o dövr xristianlıq yox idi, xaç gəzdirənləri isə hazırkı xristianlıq bütperəst adlandırır. O zaman xristianlar haradan xaça sahib oldular? Tarixi qaynaqlar xristianlığın Tanrıçılıq dini üzərində qurulduğunu göstərir. Biz bu faktlar haqqında Xaçmatak türklərindən bəhs edərkən geniş məlumat verəcəyik.

İndi isə bu boyların Naxçıvanda yayım tarixi və yerinə diqqət edək. Atropatenanın Sakasen əyaləti Naxçıvan ərazisinin tərkibində idi və burada qohum dilli, daha doğrusu eyni dilli (-F.R.) bulqar, qıpçaq, xəzər və peçeneqlər yaşayırdılar (337, s. 14). V.Bartold, O.Gökyay, H.Araslı, M.Ergin və başqalarının

yazılarında Qıpçaq və onlarla ittifaqda olan protobulqar və Şir boyları “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında adı “Şerüküz”, “Şürük”, “Şirokevən”, “Şerur” kimi çəkilən Şirokevən, Şerur və Şirakan ellərində də məskun idilər (30, s. 264). F.Kırzioğlu Qıpçaq boylarının yayım arealını geniş araşdırmaqla bu tayfaların məskun olduqları ərazilərin onların ana yurdu olduğunu yazır. O, ümumi “qıpçaq” adını daşıyan və birgə siyasi proseslərdə iştirak edən bu türk boylarının yuxarıda adı çəkilən yurd yerləri ilə bərabər Naxçıvan ərazisinə aid olan əski kimmlərin məskun olduqları və onların adını daşıyan Gümrü mahalında məskunlaşdıqlarını göstərir. Bu məlumatda Qıpçaq kəndi, Qıpçaq-Vank, Qıpçaq-Yurdu məntəqələrinin adlarını göstərən müəllif, onların bu yurd yerlərində aborigen, yerli sakinləri olduğunu yazır (513, s. 13-14).

Burada göstərilən Qıpçaq sözünə qoşulmuş “kəndi”, “yurd” leksik vahidləri sən dövrə aid dil elementləri olsa da “vanq, vəng” sözü əskilərə söykənən qədim bir türk sözüdür. Biz yuxarıda bu sözün prototürklərdə uca yerdə yazısı olan, bəngü daşlar” deyimində olduğunu qeyd etdik. Oğuz dillərinə xas olan **b≈v** səs əvəzlənməsi və dəniz-dəngiz, donuz-donquz, sınır-sənqir-səngər kimi sözlərə xas olan -nq qovuşuq samiti ilə bu söz (55, s. 362; 170, s. 261) “vanq, vəng” şəklində işlənmişdir.

Qıpçaqlar və onların ittifaqında olan türklər haqqında bəzi məlumatlara Z.Validi Toğan, F.Kürzioğlu, L.Rasonyi kimi araşdırıcıların da yazılarında rast gəlirik. Bu müəlliflərin əsərlərində Əbu Həyyuanın müasiri, XIV yüzilin İslam tarixçilərindən olan Əl-Dəməşqinin qıpçaqlar haqqında verdiyi məlumatlar da yer alır. Əl-Diməşqi öz yazılarında Qızıl Orda (mənbədə Ordu) torpaqlarındakı Qıpçaq boy adları haqqında məlumat verməklə bütün bu boyların Türk tayfaları olduğunu yazır. O, bu boylara Doqquz oba, Yeddi-oba, Boruç oğlu, Bergü, Kəngəroğlu (yazıda Kangaroglu-F.R.), Ançoğlu, Bergü, Duna, Kara-Baroğlu, Çur-Tan, Kara Börklü, Kotan, Barak, Yimek, Borlu, İleris, Tok, Kumandur, Berendi, Beçene,

Uzun, As (Az) tayfalarını göztəriri (515, s. 142-147.; 523, s. 163).

N.A.Baskakov və N.A.Aristovun yazılarında m.ö. III əsrdə qıpçaqların özlərinə Qaraberk, Tuk, Urus, Kuç və s. tayfaları birləşdirərək hunlara qatıldıkları qeyd olunur (321, s. 138).

Qədim Qıpçaq tayfa birliyində xüsusi yeri olan Urus tayfalarının adı əski qaynaqlara Xurs, Xorsalı, Hors kimi düşmüşlər. Əgər diqqət etsək, bu boylar sadəcə türk dilləri üçün xarakterik olan səsartımı, səsdüşümü və **q~x~h** kimi səsəvəzlənmələrlə müşahidə olunur. Lakin tədqiqatçılar türk dilləri üçün xarakterik olan bu fonetik hadisəni nəzərə almadan onları fərqli tayfalar kimi tədqiq etmişlər. Bu isə göstərilən problem ətrafında tədqiqat aparən bir qrup alimlərimizin bu adı “xurs” şəklində qəbul etməsinə səbəb olmuşdur. Q.Qeybullaev Urus tayfa adının qıpçaqların bu qolu olduğunu, bu adın isə Midiya tayfalarından biri olan arizant adından gəldiyini qeyd etməklə, onların urus, orus, arıs yazılışları və deyimi ilə cənub rus çöllərində qıpçaqların içində olduqlarını yazır. O, bu etnosların xeyli sayda toponimik adlarda da Qoroz, Xurs, Xursan kimi qaldığını göstərir (337, s. 236). Bundan başqa biz Q.Qeybullayevin yazılarında daha bir maraqlı fakta da rast gəlirik. O, Naxçıvan ərazisindəki Kərki yer adının bir Qıpçaq boyu adı olub, Özbəkistanda da bu adda yer və tayfa olduğunu, onların qıpçaqlara aidliyini, XIX əsrdə Türkiyədə də yaşadıqlarını yazır (338, s. 64).

Bu problemlərlə bağlı bir sıra qaynaq materialları və arxiv sənədlərinə diqqət edildikdə, Naxçıvan ərazisində qıpçaqların **Çankı, Çala, Sığalı, Çala-Berd, Qarabulak, Çarık, Qaraağac, Ertüş** boylarının m.ö. II minilliyin sonlarından XIX əsrə qədər xeyli adlarda öz izlərini qoyduqlarını görürük. Bu tarixi məlumatlara baxdıqda, onların qədim dövrlərdən Culfa bölgəsinin Qala-Berd, Cuğa, Berdik, Şərur bölgəsinin Qaraağac, Kür Çulu, Qor-Çulu, Cəkni, Naxçıvan bölgəsinin Qaraçuq, Kalaçık, Kasaberd kimi

etnooykonimlərində öz adlarını yaşatdıqlarını görürük. Şahbuz bölgəsinin Lizberd, Çınık, Keçili kəndi yaxınlığında Çırak-Xırac, Əznəberd, Ordubad bölgəsinin isə, Qarabulak, Çərikni-Çarıklı, Xurs kimi xeyli kəndlərində də onlar sıx şəkildə məskunlaşmışlar (89, s. 165-170, 178, 181; 116 s. 25-36; 128, s. 9; 132, s. 10; 133, s. 27-28).

Bəzi mənbələrdə isə, Qıpçaq türklərinin digər qolları Küçət, Cuğrak, Qaraberk, Tuk, Urus, Kuç boylarının qədim Naxçıvana daxil olan müxtəlif nahiyələrdə Pirus, Tuk, Kanurəs, Kükü, Tuklu, Hors, Xurs, Mahrus, Dəşt-dəşti Qıpçaq, Qaraçuq, Xorsalı kimi 27 məntəqədə məskunlaşdığını görürük (89, s. 124, 149, 171, 182; 116, s. 27-36; 223, s. 39-40; 503, s. 76-77). Əgər diqqət etsək, Qıpçaqlar demək olar ki, qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsinin bütün bölgələrində, hazırkı Şərur, Şahbuz, Sədərək, Babək, Culfa, Ordubad rayonlarının hamısında yerli sakinlər olmuş, onların varisləri də bu ərazilərdə məskunlaşmaqla, məntəqə adlarında öz izlərini günümüzə qədər əbədləşdirmişlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bütöv türk birliyinin yarısının tanrıçılıq dinində qalması, bir qrupunun isə İslam (VII-VIII əsrlər) dininə qatılması tarixi prosesi türklər üçün faciəvi sonluqla nəticələnmişdir. Areal türk torpaqları, o cümlədən güdrətli Naxçıvan diyarı və Alban türk dövlətində 4 min ilə yaxın əski inanclarımızla bağlı mövcud olan xeyli sayda Tenqri-Tanrı məbədləri “xristianlaşma” tarixi prosesində dağıdılmış, bir qismi isə xristian “kilsələrinə” çevrilmişdir (41, XI 4, 7; 298, s. 152-165). Təbii ki, Rusiya tərəfindən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları işğal olunduqdan sonra bu proseslərdə məbədlərin bütün antik əşya və yazılı tarixi mədəniyyət nümunələri də talan edilmiş, qədim tariximizə dair yazılar erməniləşdirilməklə “erməni tarixi”nə çevrilmişdir. Bu tarixi dövəndə oğuz-qıpçaq birliyi də parçalanmış, dini ayrılıqla üz-üzə dayanan türklərin böyük qırğınları baş vermiş, nəticədə qıpçaqların bir qismi Şərqi Avropa, Orta Asiya, Suriya və Misirdə İslam dininə (235, s. 168-169), Albaniya və Naxçıvan

ərazilərində isə həm Tanrı, həm də İslam dininə qatılmaqla dini düşmənlərə çevrilmişlər.

Bu tarixi prosesin ən ağır sonluğu isə böyük güc olan Qıpçaq boylarına Balkanlardan “friq-briq” adı ilə gələrək assimilyasiya olunub “hayasa”, “erməni” adlanan və zorla xristianlaşdırılan, müasir ermənilərin sığınması olmuşdur (41, I 28, 72; III 90; V 49; VII 30, 73; 460, s. 134-137). XIX əsrin əvvəllərindən (1828-ci ildən) çar Rusiyasının siyasəti ilə ərazilərimizə köçürülməyə başlayan friq, briq-ermənilər əsasən qədim Tenqri məbədlərinin olduğu məntəqələrdə məskunlaşdırılmış, bu isə qədim məbədlərimizin onların əlinə keçməsi, rus və erməni birliyinin planlı siyasətinə uyğun onların sahiblənməsi ilə nəticələnmişdir. Təbii ki, bu qədim tarixi abidələrdə olan qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələri də talan edilərək aparılmış, əlyazmaların bir qismi məhv edilmiş, bir qismi isə “erməni tarixi” kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim olunmaqla bu ərazilərdə “qədim ermənilərin yaşaması” fikrini formalaşdırmışdır. Qəti olaraq demək olar ki, bu gün ərazilərimizdən tapılan xaç işarəli mədəniyyət nümunələri qədim Tanrıçılıqla bağlı olmuş, onların ermənilərlə heç bir tarixi əlaqəsi olmamışdır (35, s. 17-18, 242-243; 245, s. 116-124).

Sovetlər birliyi dönmənin 1920-30-cu və 1953-55-ci illərindəki tarixi proseslərdə erməni vəhşiliyi son həddə çatmaqla, istər Naxçıvan, istərsə də İrəvan xanlığı torpaqlarında qədim Tenqri-Tanrı məbədlərinin lazımı tarixi əşyaları ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. Bundan sonra isə məbədlərin bir qismi tamamilə dağıdaraq məhv edilmiş, bu tarixi cinayət yerli Azərbaycan türklərinin adına yazılmışdır. 1986-cı ildə isə erməni mütəxəssisləri süni su anbarı yaratmaq adı altında tarixi m.ö. II minilliyə söykənən Qazançı qaləsindəki Tanrı məbədidən bütün əşyaları oğurlamaqla bərabər qala və məbədi də partlatmaqla əski mədəniyyətimizə qarşı terror törətmişlər (-F.R.).

Təbii ki, bu siyasi prosesdə ulu tariximizin bir qismi, 4 minillik mədəniyyət abidələrimiz, onun atributları, tarixi mədəniyyət nümunələri “erməni tarixinə” xidmət etdiyindən, bu prosesin nəticəsi olaraq, torpaqlarımıza uydurma erməni iddiaları daha da geniş miqyas almışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanımızda Naxçıvan ərazisinin Qıpçaq Tanrıçılıqda olması eyni mənşə və dilə məxsus tayfaların düşmənçiliyinə çevrilmişdir. Dastanda ərazinin “gavur məkanı”, Əlincə qalasının “Gavur qala”, kimi adlanması, “məərə kafir”, “Qıpçaq Məliyə qan qusdurmaq” ifadələri, Şöklü qıpçaq Məlik və Qazan xan düşmənçiliyi, oğuz-qıpçaq qanlarının tökülməsi və s. məsələlər bu siyasi tarixi prosesin məntiqi nəticələri idi (30, s. 42-45, 49, 68-79).

Xüsusi qeyd edək ki, sən dövrlər Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri hörmətli Vasif müəllimin şəxsi vətənpərvərliyi və öz tarixinə olan əvəzsiz diqqəti sayəsində 50-yə yaxın təkcə qədim qala və türk məbədləri yenidən bərpa olunmuşdur ki, bu da tariximizin özünə qayıdışında milli təəssübkeşlik qeyrəti və əsl ziyalı müdrikliyinin zirvəsi yerindədir.

Qeyd qdək ki, son dövrlər Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali məclisinin çox hörmətli sədrinin xüsusi səyi və vətəndaşlıq mövqeyi sayəsində ərazidə yüzlərlə qədim mədəniyyət abidələrimiz yenidən bərpa olunmuş və bununla da milli yaddaşımıza, milli özümüzə dönüşün təməli atılmışdır.

Bu cür əsaslı şəkildə yenidən bərpa olunan xeyli sayda türbə və qalalardan biri olan Erıncak-“Sak ərənlərinin” Əlincə qalası da Tanrıçılıq dinində olan Qıpçaq türklərinin əlində idi. Sak, Qıpçaq tayfalarının m.ö. II minilliyin ortalarından istehkamına çevrilən bu qalanın təmiri zamanı buradan 2 sm. eni və 5 sm. uzunluğunda Qıpçaq qolbağı parçası aşkarlandı. Biz bunu bir neçə dəfə böyütməklə üstündəki izləri aşkar edə bildik

Qıpçaq qolbağı

Rəsmini götürdüyümüz bu qolbağı üzərindəki Qıpçaq oğuzlarına məxsus naxış və tamğa işarələri eynilə Aral gölü hövzəsindən tapılan Qıpçaq qolbağısının bu əlamətlərini təkrarlayır (427, s. 55, 105). Döyüş arabasındakı əsgər geyimi bütünlükdə saklara aid geyimlərdir və bu Əlincə qalasının Erıncaq-“Sak qalası” olduğunu bir daha sübut edir.

Onu da qeyd edək ki, İslamı qəbul etmiş oğuz boyları mənbə və “Dədə-Qorqud” daşanında “İç oğuzlar”, Tanrı dini inancında qalan oğuzlar isə “Dış oğuzlar”, yəni İslamdan kənar oğuzlar kimi tanınmışdır. Bunu bütün mənbələrin müqayisəli təhlilləri də göstərir (-F.R.).

Bütün bunlarla bərabər ərazimizdəki toponimik adlar sistemi xalqımızın dilinin, tarixinin, mifologiyasının, eləcə də arxeologiya, etnoqrafiya və epigrafiya abidələrinin öyrənilməsi istiqamətində yeni-yeni elmi faktlar verməkdədir. Bu faktların müqabilində yaşayış məntəqə adlarının bir daha milli konsepsiyadan hərtərəfli, qədim qaynaq məlumatları əsasında

ciddi şəkildə araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvanın coğrafiyası, siyasi və etnik tarixini özündə yaşadan adlar sistemində qədim türk boyları qıpçaqlara məxsus adlara qoşularaq bütöv ada çevrilmiş tayfa adlı etnooykonimlərin yeni konsepsiyadan araşdıraraq etimoloji izahını verməklə, biz dilimizin “Qıpçaq dövrü”nə də aydınlıq gətirə bilərik.

Qeyd edək ki, toponimik adların etimoloji izahlarının doğruluğunu təsdiq edən faktlardan biri də, onlarda mövcud olan tarix, dil, mifik və s. elementlərin ərazinin etnoqrafik və arxeoloji nümunələri ilə də müqayisəsi ola bilər. Adların mövcud olduğu ərazilərdə arxeoloqlarımız və etnoqraflarımız xeyli mədəniyyət əşyaları (177, s. 11; 280, s. 10), eləcə də qədim daş yazılar üzərində ərəb fars əlifbası ilə yazılsa da keçmiş tariximizi əks etdirən etnoqrafik məlumatlar aşkar etmişlər (268, s. 26-27). Onların üzərində aparılan müqayisəli təhlillər də dil və tariximiz haqqında yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarmışdır. Bu əldə olunan materialların tarixi ilə hər hansı bir etnosun adını daşıyan adlardakı tarixi eynilik də, bir sübut kimi xüsusi tarixi elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu amillər müqayisəli şəkildə irəli sürülən yeni elmi fikirlərin doğruluğunu tamamilə təsdiq edir. Bu gün ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri kimi öz maddi-mədəniyyət nümunələri ilə dünya tarixşünaslığının bəzi yanlış məqamlarına aydınlıq gətirən Naxçıvan, “bəşər nəslinin ilk beşiyi” kimi (23, s. 14) özünü bir daha təsdiq etməkdədir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Qıpçaq türkləri və onun qollarının yaratdığı etnooykonimlərin etimoloji mənasını da araşdırmaq və ilk olaraq Qıpçaq sözünün də nə mənə daşdığına diqqət etməyi elmi cəhətdən vacib hesab edirik.

F.Rəşidəddin “Oğuznamə” əsərində “Qıpçaq” sözünün “ağac koğuşunda doğulan uşaq” mənasında olduğundan bəhs edir (15, s. 18). Müəllif tərəfindən verilən bu məlumat və etimoloji izaha istinadən “Qıpçaq” sözü bu istiqamətdə əsl etimoloji yozum kimi qəbul edilmiş, F.Rəşidəddinin fikrini

doğru, əsas götürülməsi nəticəsində yozumlar və əsas elmi izahlar da bu yöndən söylənilmişdir.

Fikrimizcə, yuxarıda da sadaladığımız kimi tarixdə əski Kuman, Vanand, Barsil, Sıǵnık, Uz sonralar isə Çik-Çigil, Kun, Burcaqlı, Başqirt, Kul, Bulak, Kolmat və s. türk boylarının ümum adına çevrilən qıpçaqlar əsl həqiqətdə sıx ittifaqda olan Kip saklar birliyi idi (-F.R.). Saka boylarının bu cür adlanması isə qeyd etdiyimiz kimi türklərin dil qanunları üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən irəli gəlirdi (50, s. 771). Qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisində vahid dil ailəsində birləşərək bir ittifaqda olan bulqar, qıpçaq və xəzərlərin yaşaması xeyli tədqiqatlarda qeyd olunur. Bu istiqamətdə Q.Qeybullayev geniş, müqayisəli təhlillər aparmaqla, ortaya yeni tarixi faktlar çıxarmışdır (337, s. 14).

Əgər diqqət etsək, hələ xristianlıqdan xeyli əvvəl, m.ö. IV-III minilliklərdə Şu və Koman türklərinin varisləri olan Kip saklar-Qıpçaqlar m.ö. II minilliyin sonları, I minilliyin əvvəllərindən ərazilərimizin aborigen-yerli sakinləri olub, bütöv bir birlik halında bu ərazidə yaşamışlar. Onların yuxarıda qeyd etdiyimiz qolları da Naxçıvan torpaqlarının yerli sakinləri olmuşlar ki, bu İ.V.Fedorovun məlumatları ilə də təsdiq olunur (228, s.18).

Bütün bu qədimliyi, tarixi faktlar və araşdırmaların elmi nəticələrini nəzərə almaqla Qıpçaq türkləri və onların qollarının adından yaranmış yuxarıda qeyd olunan etnooykonimləri formalaşdıran komponentlərin etimoloji izahlarına da diqqət etmək istərdik.

Qıpçaq kəndi, Qıpçaq-Vank, Qıpçaq-Yurdu. Bu üç məntəqə adı Qıpçaq tayfa adından və sonralar adlara əlavə edilmiş “kənd, yurd” coğrafi ad göstəricisi ilə qədim Naxçıvan ərazisinin Zərzəmin nahiyəsi və Şürəgel livasında qeydə alınır (89, s. 124; 513, s. 13-14). İkinci ada qoşulan Vank/vəng sözü yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi “yazılı daş” mənasında bu ərazidə qədim Tenqri-Tanrı məbədi və orada

tarixi yazılar olduğuna bir işarədir. Adlar birbaşa Qıpçaq tayfa adından yaranmışlar.

Qala-Berd. Oykönim **çəq** səşəvəzlənməsi ilə qıpçaqların Çala-Berd tayfa adından qədim türk sözü **qal**-“ulu”, “böyük” (48, s. 410), **-a** kiçiltmə şəkilçisindən yaranmışdır. Bu şəkilçinin qədim türk dillərində çox əskildən işlənməsi E.V. Sevortyanın tədqiqatlarında geniş təhlil olunmuş, T.Əhmədovun yazılarında da təkrarlanmışdır (170, s. 249; 461, s. 168-169). Addakı **berd** sözü isə “qala” mənasında qədim leksikonumuza daxil olmaqla, “berd”, “bord”, “bert” yazılışlarında hazırda da komi, udmurt, tuvin dillərində “yamac”, “əlçatmaz yer”, “qala”, “sədd”, “divar” mənalarını daşımaqla (58, s. 81), qədim türk boyu Aran türklərinin də adında Aran+berd kimi işlənmişdir (337, s. 122). Berdik qala və kənd adları hazırda Naxçıvan MR-nın Culfa rayon Qazançı kəndindən bir qədər aşağı Əlincə çayı sahilində xaraba kənd kimi qalmaqdadır. Burada **berd**-“qala” sözü ilə işlənən ik komponenti müxtəlif mənalarla təhlil edilmişdir. Türk dilləri üçün xarakterik olan **iəoəu** fonetik səş əvəzlənməsi nəzərə alınmaqla **ok**-“ox” (266, s. 76), **uk**-“oğul, varis” və “anlamaq” (52, s. 687; 207, s. 143) kimi yozumlarla izah olunmuşdur. Addakı **ok**-“ox”, **uk**-“oğul, varis” və “anlamaq” sözləri məntəqə adını “Qala övladları” kimi izah edir. Bu isə m.ö. V-III minilliklərdə oturaq həyata keçən tayfaların qala şəhər mədəniyyətinə bir işarədir. Əgər xatırlasaq, **ok** komponenti həm də oğuzların “üçök”, “onok” kimi adlanmalarında “ittifaq, birlik” mənalarını da daşıyırdı. Fikrimizcə, Oğuz-Ok+uz- işığa, günəşə tapınanların ittifaqı idi (-F.R.). Məntəqə adı arxiv sənədlərində də qeydə alınır (133, s. 21).

Qaraçuq. Məntəqə adı Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyəsində 1590-cı ilin sənədlərində qeydə alınır (89, s. 164). Maraqlı semantik quruluşa malik olan bu ad “Dədə Qorqud” dastanında da bir neçə dəfə adı keçməklə bölgə, ərazi anlamlarında təqdim olunur (30, s. 42-43). Adla bağlı mənbələrə diqqət etdikdə, biz bu adı bir neçə tədqiqatın

mövzusu olmasının və müxtəlif fikirlər söyləndiyinin şahidi olur. Ümumən Naxçıvan yer adları haqqında təsviri xarakterli izahlar verən N.K.Smirnov, burada da adı “çox münbit torpaq” mənasında izah etməklə, ərazidə əsasən Kəngər tayfalarının məskun olduğunu qeyd etmişdir (466, s. 114-116, 125). Qədim yazılı dastanımız “Dədə Qorquda” Naxçıvan toponimlərini araşdıran S.Babayev isə, onu Naxçıvan ərazisində göstərməklə adı “böyükçük”, “genişçik” yer kimi izah edərək, ümumən təsviri etimoloji izaha üstünlük vermişdir (142, s. 62-68). Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, Naxçıvan məntəqə adlarının tədqiqində A.Bağırovun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O, bu adla bağlı sözün F.Sümər, İ.Cəfərov, Ş.Cəməşidov, S.Babayev və b. tədqiqatçıların yazılarında aparılmış etimoloji izahlarına diqqət etməklə, müqayisəli təhlillər aparmış, onların fikirlərini təkzib edərək, sonda bu adın bir oğuz elinin adı olduğu qənaətində dayanmaqla, adın “böyük yurd” mənası daşdığını qeyd etmişdir (150, s. 80-83).

Bizim qəti fikrimiz belədir ki, bu ad qıpçaqların Qaraçuq tayfasının adını daşıyır. Sözün daşdığı mənaya gəldikdə isə, onun **qara**-“ulu, böyük” və **çuq**-Sak tayfa adından “Ulu sak” mənasında formalaşdığını düşünürük. Əgər diqqət etsək, məntəqə adı əski dilimizin qara+çuq/çauk komponentlərindən müasir dilimizin I növ təyini söz birləşməsinə uyğun yaranmışdır. Qara sözü M.Kaşğarlıda “qara” rəng, “qaranlıq”, “şər” mənalarında verilsə də (52, s. 265), əski türk “Yaradılış” dastanında Qara xan-“böyük, ulu Tanrı” kimi mənə daşımış, eyni mənə Karakum, Qarabağ adlarında da təkrarlanmışdır. Biz ümumtürk arealına diqqət etdikdə burada Qarabulak, Qarabay, Qarabəyaul, Karatay, Karabudak, Kara-kul, Karaman, kimi yüzdən çox əyalət, şəhər, bölgə, məntəqə, çay adlarına rast gəlirik (99, s. 251) ki, burada da söz “ulu, böyük” mənalarını daşıyır. **Çuq** komponentinə gəldikdə isə, bu Qıpçaq qolunun Tuk-Suk və ya Çik-Çigil boyu adı olaraq etnooykonimi “böyük Çuqlar-Ulu saklar” kimi mənalarla izah edir. Bu etimoloji izahla yanaşı biz həm də əski

dilimizdə, eləcə də özbək, qazax, başqırd və b. dillərdə bu sözün çauq, çunq, çoku, şoki şəklində $\text{ç}\approx\text{q}\approx\text{k}\approx\text{x}$ fonetik səs əvəzlənmələri ilə “qala, şiş zirvə, yüksəklik” mənalarında işlənməsi ilə də qarşılaşırıq (58, s. 618; 68, s. 326). M.Seyidov Naxçıvan ərazisində “Çalxanqala” adının qədimlərdə Çauq-“qala” mənasında adlandığını yazırdı (262, s. 83). Sözü bu mənadan yanaşsaq, o zaman “Qaraçuq” sözünü “böyük qala” mənasında da açıqlamaq olar. Bu mənalar nəzərə alındıqda, adın qıpçaqların tayfa adı və sakların varisi olduğu bir daha sübut olunur və biz bir daha sözün etnooykonim kimi “Qaraçuq-Ulu saklar” anlamında qıpçaqlarla bağlı olduğunu düşünürük.

Pirus. Dilçilik baxımından maraqlı quruluşa malik olmaqla ilk dəfə etimoloji izahı verilən bu məntəqə adı, 1590-cı ilin sənədlərində Ordubad qəzasının Zar nahiyəsində, Qarasaqqal və Yellidərə kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 180). Biz adda **-u** saitinin düşdüyü, onun ilkin formasının Pi+urus quruluşunda olduğu qənaətdəyik. Fikrimizcə, məntəqə adı səsdüşümü hadisəsi ilə mövcud şəkildə təhrif olunub sənədlərə düşmüşdür. Əgər mənbələrə diqqət etsək, m.ö. III-I minilliklərdə hunlar, kassitlər arasında Su/Şu+bi, Kas+pi, syan+bi, göytürk tayfalarında Tata+bi, Sil+bi kimi bir çox türk boyu adları **pi/bi**-“bəy”- titul bildirən qədim türk söz kökü ilə formalaşmışdır (207, s. 58). Bu qədim türklərdə tayfa adlarının adlanması-nominasiyasında geniş yayılmış adlanma üslubu idi. Biz bu amili nəzərə almaqla etnooykonimin “Urus bəyləri” mənasını daşıdığına əminik.

Tuk. Qıpçaqların Tuk boyu adını daşıyan və bir adı da təhriflə “Dik” şəklində yazılmış bu məntəqə adı Naxçıvana aid Maku nahiyəsində 1728-ci ilin sənədlərində əhalisi Dünbülü camaatından olmaqla Bürkan və Bərdinli kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 40). Etnooykonim coğrafi ad göstəricisi olmadan birbaşa tayfa adından formalaşmışdır. Tuk sözünün mənə açımına gəldikdə isə türk dilləri üçün xarakterik $\text{k}\approx\text{ğ}$ səsəvəzlənməsi nəzərə alınarsa, qədim türklərdə **tuğ**-“bayraq,

sancaq” mənalarında işlənmişdir (48, s. 584; 52, s. 649). Ola bilsin ki, bu tayfa orduda bayrağa xidmət etdiyindən məntəqə adı “Bayraqdar” mənasında qıpçaqların bir qolu olmaqla etnos adına çevrilmişdir.

Tikmə. Məntəqənin bir adı da təhriflə “Dikmə” yazılmaqla, ad Naxçıvana aid Maku nahiyəsində 1728-ci ilin sənədlərində əhalisi Dünbülü camaatından olmaqla Bürkan və Bərdinli kəndləri arasında göstərilir (89, s. 41). Qeyd edək ki, bu ad eynilə qədim Naxər-Naxçıvan ərazisi daxilində olmuş hazırda Türkiyə ərazisində olan Kars vilayətində də Dikmə kənd adı kimi mövcuddur. Buradakı əhalidən kimliklərini soruşduqda, onlar özlərini Qıpçaq türkləri hesab etməklə “biz naxçıvanlıyıq” deyirlər (şəxsi müşahidə-F.R.). Qıpçaqların qolu Tuk tayfa adından yaranmış bu adda **u≈i, k≈q, b≈m** səsəvzlənmələri müşahidə olunur (269, s. 80-84). Bu fonetik hadisə nəzərə alındıqda məntəqə adı Tuk+bi-“Tuk bəyi” mənasında izah olunur. Əgər sonunci **mə** komponentini **mu-**“su” və “mənim” kimi qəbul etsək (207, s. 79), adı “Mənim Tuqum” mənasında da izah etmək mümkündür. Biz birinci “Tuk bəyi” mənasını daha doğru hesab edirik.

Tuqavil. Ada 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan sancağının Qrabağ nahiyələrində Qıvraq və Sənkam kəndləri arasında rast gəlik (116, s. 29). Həm tarixi, həm də dilçilik baxımından Tuq+av+il quruluşunda birhecalı yaranışla bir daha qədimliyini təsdiq edən bu məntəqə adı, etimoloji cəhətdən ilk dəfə izah olunur. **Tuq** tayfa adına qoşulan **av** sözü qədim türklərdə “əcdad” mənasını daşımış, **il** isə bəzi sözlüklərdə “tutan, saxlayan” mənalarında işlənmişdir (48, s. 162, 207). Bununla bərabər biz “il” sözünə “Oğuznamədə” və Orxon Yenisey yazılarında, eləcə də V.V.Radlovun sözlüyündə “yurd, bölgə” mənalarında da rast gəlik (15, s. 30-31; 62, s. 350, 357). Bu gün də söz xakas, şor, tuvin dillərində “ulus”, “kənd”, osmanlı türklərində “bölgə”, “inzibati ərazi” mənalarında “il” şəklində işlənməkdədir. Biz adın “Tuq əcdadlarının yurdu” mənasında olduğunu düşünürük.

Tiqin, Tuklu. Qıpçaqların Tuk boyu adından **u~i, k~q** səsəvəzlənmələri ilə yaranmış eyni quruluşda olan bu məntəqə adları. 1590-cı ilin sənədlərində Ordubad qəzasının Karni və Zar nahiyələrində Xudabənd, Ağcaqışlaq və Sisyan, Ağcakənd məntəqələri arasında qeydə alınırırlar (89, s. 171, 182). Adlar yuxarıda da qeyd etdiyimiz **in-**“hücum edən, cəsur” və son dövrə məxsus olan **lu-**“mənsubluq” şəkilçiləri ilə fərqlənilir. Birinci məntəqə adı Tuq+in yazılışında “Cəsur tuqlar” kimi izah olunur. Fikrimizcə, ikinci sözə qoşulan **-lu** son dövrə aid həm “mənsubluq”, həm də sifət şəkilçisi olmaqla sözü “Tuğlu”-“Tuklara mənsub” mənasında dəyişmişdir (-F.R.). Cənub Azərbaycanda Şahsevənlər tayfası, peçeneq və doqquz oğuz birliyinə daxil olan Bayurku Küerçi (504, s. 91; 505, s. 17) Dəmirçi və s. kimi soy adlarını xatırlasaq, bunlar da tayfaların mənsub olduqları vəzifəyə uyğun adlanmışlar. Etnoqonimlərin etimoloji izahları ilk dəfə olaraq verilir.

Kəynəris. Naxçıvana aid Məzrəə nahiyəsində indiyədək tədqiq olunmamış bu məntəqə adının bir adı da Kəynuris olmaqla **u~ə, u~i** səsəvəzlənmələri ilə 1728-i ildə Siyaqut və Kiçik Yengicə kəndləri arasında göstərilir (89, s. 61). Quruluşca **Kan+urus** komponentlərindən formalaşmış bu etnoqonim qıpçaqların Urus tayfa adı və omonim xarakterli **kan-**“kağan”, “yer, məkan” leksik vahidindən yaranmışdır. Biz bu komponentlər nəzərə alınmaqla adın “Urus yurdu” mənasında olduğunu düşünürük. Addakı **kan** sözünə mənbələrdə Kadirkan, Beyləqan, Mağı Kurğan kimi coğrafi adlarda da “yer, məkan” mənalarında təsadüf edirik (234, s. 387). Ada digər “kağan” mənasından yanaşsaq, istər müasir, istərsə də əski antroponimik-şəxs adları sistemində Kapağan, Ana Tarkan, Erkan (yenə orada, s. 384-385) kimi adlarda bu mənaya təsadüf edirik. Bu halda adlardakı **kan** leksemi titul bildirməklə adı “Urus kağanı” mənasında etnoqonim kimi formalaşdırır. Biz adın “Urus yurdu” mənasını daha doğru hesab edirik.

Çağraq. Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində 1590-cı ildə sənədlərə Başyurd yaylağı yaxınlığında düşmüş bu məntəqə adı (89, s. 162), qıpçaqların Çuğraq tayfa adından **q≈ğ, u≈a** səsəvəzlənmələri və **-ə** saitinin düşümü ilə formalaşmışdır (269, s. 41-42). Tədqiqatlarda rast gəlmədiyimiz bu etnooykonim coğrafi ad göstəricisi olmadan qıpçaqların Çuğraq tayfa adından yaranmışdır. Bu adın daşdığı mənaya diqqət etsək, biz onun ilkin formada **Sak+ar+ak** şəklində **ar/ər**-“igid, kişi”, **ak**-“uca” qədim türk sözlərindən yarandığını görürük (253, s. 453, 462). Bu qədim sözlərimizlə Çuğraq tayfa adı “Uca sak əri” mənasını daşımaqla tayfa adına çevrilmişdir. Məntəqə adı ilk dəfə etimoloji yöndən izah olunur.

Sələpürd. Bu məntəqə adı Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində tatar və qıpçaq tipli türk dilləri üçün xarakterik olan **ç≈s, a≈ə, b≈p, e≈ü** səsəvəzlənmələri ilə müşahidə olunur (74, s. 231-240; 269, s. 41-42). Məntəqə adı 1590-cı ilin sənədlərində Şeyxəlivirani və Uluxanbəyli kəndləri arasında göstərilir (89, s. 163). Çala-berd tayfa adından yaranan bu etnooykonim qədim türk dillərində **çala**-“vurub-yıxan”, “devirən” və **berd**-“qala” sözlərindən (48, s. 137; 58, s. 81) Çala-berd kimi tayfa adına çevrilmişdir. Tayfa adının, eləcə də məntəqə adının mənasına gəldikdə isə, hər iki ad “Vurub yıxanların qalası” mənasında izah olunur.

Çınıq. 1590-cı ilin sənədlərində bir adı da Bakaul olan bu məntəqə adı, Çanki tayfa adından yaranmış, Naxçıvan qəzasının Qarabağ nahiyəsində Qarabağ və Xök kəndləri arasında qeydə alınmışdır (89, s. 166). Adda osmanlı, qazax, qırğız, türkmən dilləri üçün xarakterik olan “xəyal” sözünün hayal-kiyal-hiyəl kimi **a≈ı, k≈q** səsəvəzlənməsi ilə yanaşı (50, s. 324-325), yatsıq-yastıq, vağzal-vazğal sözlərində olduğu kimi **q=i** səslərinin yerdəyişməsi də müşahidə olunur (140, s. 225). Məntəqə adının coğrafi ad göstəricisi olmadan birbaşa tayfa adından yarandığını düşünürük.

Kükü. Azərbaycan xalqının etnogenezini geniş araşdıran Q.Qeybullayev bu adı B.Budaqovla birgə Vandan gələn **Kiqi** adda əhalinin adı ilə bağlamışlar (153, s. 77). Lakin bu adda tayfa və ya məntəqə adı Vanda qeydə alınmır. Qeyd edək ki, A.Bağırov doğru olaraq ad haqqında bu fikri və onun göyerti adından yaranmasını qəbul etməmiş, adın mənası və mənşəyinin hələ açıqlanmadığını göstərmişdir (150, s.154). Biz bu məntəqə adının qıpçaqların Kuç tayfa adından yarandığını düşünürük. Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyəsində 1590-cı ilin sənədlərində qeydə alınan bu məntəqə adında (89, s. 166) biz Qıpçaq, Ərzurum və s. türk dillərinə məxsus **kəçəg, uşü** səslərinin *küçə-qüçə, kişi-gişi, çeçə-keçə, kun-gün* kimi əvəzlənmələrini müşahidə edirik (269, s. 41-42, 82-84). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, türk dilçi alimi A.Caferoğlu bu fonetik hadisəni geniş araşdırmaqla onun prototürk dövrünə aid olduğunu göstərir (496, s. 120 ; 497, s.183-187). Bu isə bizim fikrimizin doğru olduğunu, sözün qədim qıpçaqlarla bağlılığını bir daha təsdiq edir. Fikrimizcə, bu məntəqə adı Kuç Qıpçaq boyu adı olmaqla, -k samitinin düşməsi ilə ku-“şan-şöhrət” (207, s. 82) sifəti ilə formalaşmışdır. Bunlar nəzərə alınmaqla ad “Şanlı kuçlar” mənasında izah olunur və biz bu mənanın doğru olduğunu düşünürük.

Qarabörk. Qıpçaqların Qaraberk boyu adından **eşö** səsvəzlənməsi ilə yaranan bu ad, 1590-cı ilə aid mənbə və arxiv sənədlərində Naxçıvanın Şərabxana nahiyəsindəki Qaracaviran və Gözəldərə kəndləri arasında göstərilir (89, s. 175). Tədqiqatlarda rast gəlmədiyimiz bu məntəqə adı coğrafi ad-nomen göstəricisi olmadan birbaşa tayfa adından yaranmışdır. Bu tayfa adının daşdığı mənaya gəldikdə isə, elmi cəhətdən əhəmiyyətli və maraqlı olan bu adda biz **-u** və **-i** saitlərinin düşdüyünü, adın ilkin variantda **Qara+böri+uk** şəklində olduğunu düşünürük. Tayfa adındakı qədim türk sözləri **qara**-“ulu”, “böyük”, **böri**-“qurd” və **uk**-“oğul”, “varis” sözləri (48, s. 95) istər tayfa adını, istərsə də məntəqə adını “Ulu Qurd varisləri” mənasında izah edir. Biz adın qədim türk

Qurd mifindən gəldiyinə əminik. Əgər xatırlasaq, əski türklərdə tayfa adları əsasən türk tanrı adlarından, bəzən isə digər mifik türk inancları ilə bağlı icraçı adlarından yaranırdılar. Bu tayfa adlarından başqa Börtəçinə, Burlaxatun, İşbara alp, Böri Alp, Böri Tigin və s. qədim türk şəxsi adlarında da “böri” sözü əksi qurd mifindən gəlirdi və bu inancı təkrarlayırdı (48, s. 118; 253, s. 17-19; 485, s. 37).

Çarıqlı. Qıpçaq boyu Çarık tayfa adı və adın sonuna sonrakı dövrlərdə əlavə edilmiş -lı “mənsubluq” şəkilçisindən formalaşan bu məntəqə adı da tədqiqatlarda yer alırdır. Naxçıvan qəzasının Abnik nahiyəsində 1590-cı ilin sənədlərində göstərilən bu məntəqə, Sərdar və Baratlı kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 177). Birbaşa tayfa adından formalaşmaqla **Çar+uk+lı** komponentlərindən ibarət olan bu ad **u≈ı**, **k≈q** səslərinin əvəzlənməsi ilə müşahidə olunur. Çarık tayfa adı isə əski türk dilləri və mifində yer alan çar/çır/sır-“ışığ”, Sar/şar yazılışında əski türk tanrı adı və **uk-**“oğul, varis” sözləri ilə yaranmışdır (207, s. 143; 359, s. 50). Bu qədim leksik vahidlər və Şar tanrı adı nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Şar varisi”, “İşıq varisi” mənalarında izah olunur. Biz bu mifoloji adlanmanı daha qədim və doğru hesab edirik.

Sarıq. 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Abnik nahiyəsində Kürdəşt və Qaraməhəmməd kəndləri arasında qeydə alınan bu məntəqə adı da (89, s. 177) tədqiqata cəlb olunmamış, etimoloji izahı verilməmişdir. Türk dillərindəki bəzi fonetik hadisələrə istinadən fikrimizcə, bu adda **s≈ç** səsvəzlənməsi ilə yanaşı **k=ı** səslərinin yerdəyişməsi də baş vermişdir (140, s. 225). Bu halda ad birbaşa Çankı qıpçaq tayfa adından yaranmışdır. Tayfa adının mənasına gəldikdə isə, biz adın **u≈ı** səsvəzlənməsi ilə **Çan+ku** komponentlərindən yarandığını düşünürük. Burada **Çan/çanq** komponenti qədim türkdə “dan şəfəqi”, günəşə misal “şüa, parıltı”, **kı/ka** komponenti isə, bu yazılışlarla “şan-şöhrət”, “müqəddəs” mənalarında işlənmişdir (48, s. 139, 291). Bunlar nəzərə alınmaqla söz “Müqəddəs işıq” mənasındadır. Əgər

yadımıza salsaq, “Oğuznamə”də biz Oğuzun da çadırına göydən bir işığın girdiyini görürük (485, s. 37). Fikrimizcə, bu adlanma türklərin əski günəş tanrısı mifi ilə bağlı ad olmaqla, qıpçaqların Tanrı inancına bi işarət olmuşdur.

Çalağıl. Qıpçaq boyu Çala tayfa adından türk dillərinə xas **kəğ**, **aı** səslərinin əvəzlənməsi ilə etnooykonim kimi formalaşan bu addakı qədim türk **ğil/kal**-“ulu” sözü, məntəqə adını “Ulu Çala” mənasında izah edir. Tədqiqatlarda təsadüf etmədiyimiz bu ad, 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Aralıq nahiyəsindəki insan yaşamayan Sarıxan və Qasımağılı məzrələri arasında qeydə alınır (89, s. 178). Qıpçaq boyunun adı olan Çala sözünün daşdığı mənaya gəldikdə isə, fikrimizcə ad **kəç** səsəvəzlənməsi ilə qədim türk sözü kula/kulak-“xan” titulu, rütbəsi bildirən sözlə (72, s. 240) tayfa adına çevrilmişdir. Qeyd edək ki, bu əski türk sözü eyni mənə və yazılışda olduğu kimi rus dilinə adlanmış (67, s. 599) və “qolçamaq”, “böyük”, “xan” mənalarını daşımışdır (-F.R.). Biz bu sözün daşdığı mənəni nəzərə alaraq, adın “Ulu Xan” sözündən formalaşdığını düşünürük. Bu fikrimizi qədim mənbə məlumatları da təsdiq edir. Biz əski yazılarda Kassi türklərinin başçılarının sahib olduğu ərazilərin “buti”, başçı, rəhbər, hakimlərin isə Kassi dilində “xian/xan” kimi təqdim olunduğunu görürük (253, s. 254).

Səliğar. Maraqlı semantik quruluşa malik olub etimoloji cəhətdən tədqiq olunmayan bu məntəqə adında fikrimizcə, türk dilləri üçün xarakterik **aə**, **aı**, **kəğ** səslərinin əvəzlənməsi müşahidə olunmaqla, **-a** saiti düşmüşdür. Biz adın ilkin variantda **Çala+ak+ar/ər** yazılışında olduğunu düşünürük. Qıpçaq boyu Çala tayfa adı, **ak**-“uca” sifəti və **ər**-“kişi, igid” qədim türk sözlərindən yaranan bu ad “Uca Çala əri” mənasındadır. Biz qədim türk dillərində geniş işlənən **ak**, **ər** sözlərinə M.Kaşğari, V.V.Radlov, M.Seyidov, Q.Qeybullayevin sözlük və yazılarında da rast gəlirik (53, s. 173; 64, s. 35, 117-118; 207, s. 60-61, 104; 262, s. 260). Məntəqə adı İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində Yataq və

Bayqara kəndləri arasında 1590-cı ilin sənədlərində qeydə alınır (89, s. 163).

Çərəktar. Qıpçaq boyu çarıqların adından **a~ə** səsəvzlənməsi ilə formalaşan bu ad 1590-cı ilin sənədlərində Ordubad qəzasının Zebil nahiyəsindəki Uşaqçıqlar kəndi yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 180). Çarık tayfa adına qoşulan **tar** sözü qədim türklərdə “duracaq”, “düşərgə”, **tur**-“əbədi”, “toplanmaq”, “tayfa”, **tura**-“möhkəm qala” mənalarında işlənmişdir (48, s. 586; 207, s. 75; 71, s. 248). XI-XII əsr türk yazılı abidəsi “Kutadqu bilik” əsərində **tura**-“qala” mənasında da izah olunur (45, s. 84, LIX). Bəzi mənbələrdə isə **tur** sözünün qədim türklərdə “sürətli atlı tayfalar” mənasında olduğuna və bunun oğuzlarda Yığdır, başqırdlarda Tirgeş kimi tayfa adlarında məhz bu mənani daşdığına rast gəlirik (235, s. 126; 402, s. 150) Bütün bu izahlar nəzərə alınarsa, ad “Çarık tayfası”, “Çarık qalası”, “Sürətli atlı Çarık tayfası” mənalarında tam olaraq türk dilində izah olunur. Biz “Çarık tayfası” adının daha doğru olması qənaətindəyik.

Ənkləberd. Qıpçaq boyu Çalaberd adından **a~ə**, **k~ç** səsəvzlənmələri (269, s. 21-22, 84) və sözdə **-a** saitinin düşümü ilə formalaşan bu ad (140, s. 225), Ordubad qəzasının Sisyan nahiyəsində, 1590-cı ilin sənədlərində Ortukiş və Qarakilisə kəndləri arasında qeyd olunur (89, s. 183). Biz adın ilkin variantında **An+çala+berd** forma və quruluşunda olduğunu düşünürük. Qeyd edək ki, qədim türk mifologiyasında An/Anu tanrı adını daşımaqla, bəşəriyyəti yaradan tanrı idi. Bu tanrı adı Altay mifində də Anu yazılışında eyni mənada yer alır (100, s. 75, 89; 207, s. 58-61, 79-85; 253, s. 17). Təəssüflə qeyd edək ki, bu gün dilimizdə işlətdiyimiz “Ana-Anu” kiçik yaradan tanrı misallı bu ad, ruslar tərəfindən tərtib edilmiş “Dünya xalqlarının mifi” kitabının I cildində “Anaxid” yazılışı ilə erməni mifologiyasına aid edilməklə bizim tarix təhrif olunmuş, ermənilərin ilkin kökü şumərlərlə bağlanmışdır (100, s. 76). Qədim türk mifindəki, müasir dilimizdə işlətdiyimiz Ana məhz Anunun adını daşımaqla

“Kiçik yaradan” mənasında bütün türklərdə təkrarlanır, lakin kitabda bu söz yalnız Altay türklərinə aid edilmişdir. Biz adın qədim türk mifi və qıpçaqların Çalaberd tayfa adından bu şəkildə formalaşdığını və “Anu Çalaberd” mənasında olduğuna əminik.

Xorsalı, Xurs, Oruç, Xors (4 kənd). Eyni kökə malik olan bu oykonimlərdən Xorsalı 1590-cı ildə Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Sisəgird və Toyanlı kəndləri arasında, Xurs Ordubad qəzasının Dərənürgüd nahiyəsində Dərənürgüd kənd yaxınlığında qeydə alınirlar. Digə Xors adı 1727-ci ildə Naxçıvan qəzasının Dərələyəz nahiyəsində Sallı və Ortaköy, Oruç adı isə Aralıq nahiyələrində Şamdangələn və Quzugüdənli kəndləri arasında göstərilirlər (89, s. 161, 179; 116, s. 35).

Biz bu adlardan Xurs məntəqə adının tədqiqatlarda müxtəlif izahlarına rast gəlirik. B.Budaqov, Q.Qeybullayev adı Gorus tayfa adı ilə bağlamış (153, s. 71), A.Bağırov isə Qerus tayfa adından yarandığını qeyd etmişdir. O, T.Hacıyevin də bu adın bir əfsanədən gəlməsi haqqında fikirlər söylədiyini, onun bu adın Xurs-Xursa şəklində Günəşin oğlu olduğunu qeyd etdiyini yazmışdır (150, s. 146-147). Mənbələrə və tarixi qaynaqlara diqqət etdikdə, biz istər ərazilərimizdə məskun olmuş tayfalar içərisində, istərsə də qonşu tayfalar arasında “gorus”, eləcə də “qerus” tayfa adına təsadüf etmirik.

Tarixi qaynaqlara istinadən müqayisəli təhlillər digər məntəqə adlarının Qıpçaq boyu Urus tayfa adından formalaşdığını göstərir. Qeyd edək ki, Xorsalı, Oruç, Xors məntəqə adları tədqiqatlara cəlb olunmamışdır və struktur baxımdan onlar **-u** saitinin düşməsi (140, s. 225) və türk dilləri üçün xarakterik olan **o~u** səsəvəzlənməsi ilə sənədlərdə yer almışdır (269, s. 39-43). Nəticədə etnos adından yaranan bu etnooykonimlər, **urus** tərkibini itirməklə X+urs, X+ors+alı, H+ors şəkillərində təhrifə uğramışlar. Adların ilkin variantı **h~k** səsəvəzlənməsi də nəzərə alınmaqla Ku+urus, Ku+urus+alı, Ku+urus şəklində olması qənaətindeyik. Qədim

türk sözü **ku-**“şan- şöhrət”, “qismət, pay” mənalarında izah olunur. Sait səsin düşümünə gəldikdə isə biz türk dillərində bəzən qoşa saitli sözlərin mürəkkəb quruluşa çevrildiyi zaman bir saitin düşümünü izləyirik (71, s. 607; 207, s. 84). Adları formalaşdıran əski türk sözü nəzərə alınmaqla adlar “Şöhrətli uruslar” və “Urusların payı, qisməti” mənalarında izah olunur. Biz birinci etimoloji mənani **ku-**“şan- şöhrət” komponentinin tarixi dövrünə istinadən doğru hesab edirik. Xorsalı, sözündə **-lı** mənsubluq şəkilçisi məntəqə adına sonradan əlavə edilmişdir.

Mahrus. Bu coğrafi ad Urus Qıpçaq boyu adından formalaşaraq etnooykonimə çevrilməklə Ordubadın Zebil nahiyəsində 1590-cı ilin sənədlərində **q≈h** səs əvəzlənməsi, **-u** saitin düşümü ilə qeydə alınır (89, s. 183). Türk dilləri üçün xarakterik olan bu proseslər nəzərə alınmaqla söz Maq+urus şəklində bərpa olunur və “Urus maqı, şamanı” mənasında izah olunur. Adın tərkibindəki Urus boyu adı ilə yanaşı elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyan **maq-şaman** sözü ilə də qarşılaşırıq. Qədim qaynaq və tarixi məlumatlarda Azərbaycan dövlətləri Mitan, Manna, Midiya, Atropatenada şamançılıq geniş təsvir olunmuş, bu dini cəryan daşıyıcıları “qam”, “maq” (şaman) adlanmış, Midiyadakı Maq tayfa adı isə bu inancı təbliğ edən tayfa birliyi olmuşdur (13, I, 101,107-108; 126, s. 530-532). Qeyd edək ki bu söz tarixi qaynaqlara “maq”, “qam” yazılışlarında düşmüşdür. Bu baxımdan söz “Urus maqı, şamanı” mənasında xüsusi ərazi adını ifadə edir. Əgər yadımız salsaq, “Dədə Qorqud” dastanında da “Qam Ğan oğlu Bayandır” ifadəsinə rast gəlirik (30, s. 34). Bu şamançılığın islamaqədərki dövrlərdə də hələ davam etdiyini göstərir. Ola bilsin ki, bu məntəqə ərazisi İslam dininə məxsus “Vəqf torpaqları” olduğu kimi, o dövrdə də şamanlara məxsus xüsusi şaman-maq torpaqları olmuşdur.

Naxçıvannın Şürəgel livasında bir adı da “Çiraklı”olmaqla 1728-ci ildə sənədlərə düşən bu ad Qoşayataq kəndi yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 125). Fikrimizcə, bu məntəqə adı türk dillərinə xas **a≈u**, **ı≈a** səsəvəzlənməsi ilə

(269. s. 40-42) qıpçaqların Çaruk türk boyu adından yaranmışdır. Ola bilsin ki, “çaruk” tayfa adı qədim Şirak türkləri ilə bağlı tayfa olmuş, sonralar qıpçaqlarla ittifaqda birləşmişlər. Etnooykonim “çaruk” mənasında tayfa adını daşısa da, biz “çaruk” sözünün şiraklarla bağlı olub **çırak/sirak** şəklində **sır**-“ışq”, **ak/uk**-“oğul, varis” qədim türk sözləri ilə (64, s.130) “Şartanrısı-İşiq varisləri” mənasında olduğunu düşünürük.

Tərəfimizdən adlara ilk dəfə verilmiş etimoloji izahlarındakı əski **vank/vəng** - “yazılı daş”, **qal/kal**-“ulu”, “böyük”, **berd** - “qala” (48, s. 137; 58, s. 81), **ok**- “ox”, **ak/uk**-“oğul, varis” qədim türk sözləri ilə (64, s.130), **çauq**-“qala”, **pi/bi**-“bəy”- titul, **tuğ**-“bayraq, sancaq”, **mu**-“su” və “mənim” (207, s.79), **av** -“əcdad”, **il**-“tutan, saxlayan”, “yurd, məkan” (15, s. 30-31; 62, s. 350, 357) kimi zöslər əski sözlərimiz olmaqla bərabər dilimizin etnooykonimlərdəki tarixi yaddaşdır. Eləcə də bu adlardakı **in**-“hücum edən, cəsur”, **kan**-“kağan”, “yer, məkan”, **ak**-“uca”, **çala**-“vurub-yıxan”, **ku**-“şan-şöhrət” (53, s. 173; 64, s. 35, 117-118; 262, s. 260), **qara**-“ulu”, “böyük”, böri-“qurd” (48, s. 95), **çar/çır/sır**-“ışq”, **Sar/şar** yazılışında əski türk tanrı adı (207, s. 143; 359, s. 50), **çan/çanq**-“dan şəfqəti”, günəşə misal “şüa, parıltı” (48, s. 139, 291), **tur** - “sürətli atlı tayfalar” (402, s. 150) kimi dil elementləri də adların m.ö. minilliklərlə bağlılığını birmənalı təsdiq edir. Buradakı **ç≈q**, **i≈o≈u**, **u≈i**, **k≈q**, **b≈m**, **q≈ğ**, **u≈a**, **ç≈s**, **a≈ə**, **b≈p**, **e≈ü** kimi sait və samit səsəvəzlənmələri, səsdüşümü hadisələri və səslərin **q=i** şəklində yerdəyişmələri də prototürk dillərində müşahidə olunmuş dilin fonetik təzahürləridir.

Qeyd edək ki, etimoloji izahlamı verdiyimiz məntəqə adları və xaraba kənd-məzrəə adları son yüzilliklərin arxiv sənədlərində də günümüzədək qalmaqdadır (89, s. 165-170, 178, 181; 116, s. 25-36; 128, s. 9; 132, s. 7; 133, s. 21). Rus siyasəti belə bu mənbələri 200 il müddətində tarixdən tam

olaraq silə bilməmişdir. Ümumən nəticə olaraq qıpçaqlarla bağlı aşağıdakı fikirlərimizi qeyd edə bilərik.

1. Xeyli sayda araşdırmaların qıpçaqları əsrimizin V-XIV əsrinə aid etmələri yanlışdır və onlar m.ö. IX əsrdən eramızın XIV əsrinə qədər tarix səhnəsində olmuş, Qıpçaq varisləri qeyd etdiyimiz qollar isə XVIII əsrə qədər ərazilərimizdə yerli sakinlər olmuşlar.

2. Qıpçaqlar tək Tanrı inancında olmuş, bu mədəniyyəti daşıyan varislər Tanrı inancını eramızın XXI əsrində də yaşatmaqdadılar.

3. Qıpçaqların gəzdirdiklər Xaç işarəsi m.ö. III minillikdə türklərin dünyanın 4 cəhətinin təsviri haqqında svastik işarəsi olmuş, Altay, Sibir türkləri və s. türklərin ərazilərində hazırda da qalan bu işarə, eramızın XX əsrində belə Tanrıçılıqla bağlı müqəddəs sayılmışdır.

4. Eramızın V əsrinin əvvəllərində xristianlarda xaç əşya və işarələri olmamış, onlar xaçı Tanrı inancında götürmüşlər. Bütöv Azərbaycan ərazilərindən aşkarlanan xaç əşyasının xristianlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur, onlar Qıpçaq xaçlarıdır və bu “Dədə Qorqud” dastanının II boyu ilə də təsdiq olunur.

5. Əlincə m.ö. II minillikdən Sak tayfaları və onların varisləri qıpçaqların qala istehkamları olmuşdur.

Bütün bu nəticələr istər qeyd etdiyimiz tarixi faktlar, istərsə də onomastik vahidlərin izahları ilə tam olaraq təsdiq olunur.

XAÇMATAK TÜRKLƏRİ

Xalqların dövlətçiliyi, keçdiyi tarixi yol və etnik mənşəyinin tədqiqində onun sahibi olduğu qədim torpağın arxeoloji tapıntıları, onomastik vahidləri, bu gün də belə əsl mənbə kimi öz qiymətini itirməmişdir. Bu istiqamətdə ərazidəki mədəniyyəti yaradan qədim tayfaların tarixinin təsdiqi, bütöv bir millətin tarixinə, dilinə, mənşəyinə

çevrilməklə, o xalqın minillərin ardındakı mövcudluğunu birmənalı olaraq təsdiq edir. Qədim Naxçıvan ərazisinə mənsub torpağın qaya rəsmləri, onların piktografik anlamları, buradakı əski mixi yazı nümunələri, məzar daşlarındakı qədim türk mifi ilə bağlı ilan, qartal rəsmləri kimi amillər mövcud xalqımızın bu ərazidə yaşam haqqını özünə qaytarmaqda əsaslı mənbə yerindədir. Bütün bu kimi mövcud tarixi obyektlərin qərəzsiz, elmi faktlarla tədqiqi və bu xalqa aidliyinin elmi təsdiqi, onu dövrələyən sədlərə, yasaqlara qarşı mücadiləyə işıq tutur və həqiqətləri görmək imkanı yaradır. Naxçıvan torpağı, məhz belə bir ulu tarixi olan, miladdan öncəki minilliklərlə bağlı qayaüstü rəsmləri, arxeoloji mədəniyyət nümunələri kimi tarixi faktlarla zəngin, əzəli minilliklərlə bağlı inanclarımızı özündə yaşadan qədim bir diyar, qədim bir sivilizasiya mərkəzi olmuşdur.

Bütün bununla bərabər Naxçıvan ərazisi hələ də müxtəlif istiqamətlərdən tam olaraq tədqiq edilməmiş, sovetlər dövrü siyasətində Bütöv Azərbaycanla yanaşı Naxçıvanın da qədim dövr mədəniyyəti, etnogenezi, etnoqrafiya və arxeologiyası əsl tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Lakin müstəqillik əldə edildikdən sonra burada hərtərəfli geniş tədqiqatlara Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbəri cənab Vasif Talıbov tərəfindən hər cür imkan yaradılmış, bu tədqiqatlara əsaslı dəstək də verilmişdir.

Qədim Naxçıvan ərazisində hələlik müasir arxeologiya, etnoqrafiya və onomastikanın tədqiqinə cəsarət və səy edilməmiş problemlər də mövcuddur ki, onlar xüsusi tədqiqat tələb edir. Bu amillər nəzərə alınmaqla biz qədim bir mifik inancı özündə yaşatmaqla, Naxçıvan torpağının əzəli sakinlərindən biri, onun etnogenezinin formalaşmasında xüsusi yeri olan Xaçmatak türklərindən danışmaq istərdik. Qıpçaq türk ittifaqında bir müstəqil tayfa kimi tarixi proseslərdə iştirak edən bu tayfalar, Midiya Maq tayfasının şamanizmi təbliğ etdiyi kimi, Tanrı inancını təbliğ edən xüsusi tayfa birliyi idi. Prototürklərin ən azı dörd min illik bir inancının izlərini

qoruyan xaçmataklar, qədim Naxçıvan torpağında əski türk tayfaları olmaqla, öz Tanrıçılıq izlərini ərazimizin mədəniyyətinə, mifoloji inancın yazıb getmişlər. Lakin bu mədəniyyət və Tanrıçılıq inancı XX əsrə və günümüzə qədər gəlib çatmış, bu gün də belə davam etməkdədir.

Qeyd edək ki, son yüzilliklər yanlış konsepsiyalar tariximizə, dilimizə, mənşəyimizə elə yamaqlar vurub ki, bu gün nəyin harada, kimə, hansı tarixə və xalqa mənsubluğu tədqiqatçı alimlərimizi belə xeyli çətinliklərlə üzləşdirir. İş o yerə çatıb ki, minillərlə yaratdığımız qədim mədəniyyət qalıqlarımıza şübhə ilə yanaşır, onları yenidən tədqiq etməklə bir daha özümüzə məxsusluğunu təsdiq etmək məcburiyyətində qalıraq. Oxuculara qəribə görünsə də məhz türklərin qədim inancları ilə bağlı bir əşyadan-xaçdan və bu adı daşıyan bir türk etnosu-Xaçmatak türklərinin Naxçıvan ərazisindəki tarixi proseslərindən bəhs etmək istərdik. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu tayfalarla bağlı tariximizin bu dövrünü tədqiq etmək və sübut etmək, həm əski mədəniyyətimizə, həm də torpaqlarımıza sahib çıxmaq baxımından elmi cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın qədim, əzəli torpaqlarından olan Naxçıvan və İrəvan ərazilərimizin nahiyələrində biz Xoçkəri, Xoçaberd, Ağxaç, Qaraxaç, Xaçlıbulaq, Xaçaparaq, kimi xeyli sayda adlara rast gəlirik ki, burada “xaç” türklərə aid söz olmaqla bu dünyanın dörd cəhəti haqqında svastik işarə rolunu oynamış, adlar isə türk dilli elementləri ilə formalaşmışdır. Yuxarıda adları keçən “xaç” komponentli qədim məntəqə adları isə Naxçıvan qəzası daxilində göstərilməklə (116, s. 35-42, 159-182) xaçmatak, sak, massaget, skif, oğuz türklərinə aid idi. Tarixi məlumatların elmi nəticələri bu məntəqə adlarının əski prototürklərə, başlıca olaraq Xaçmatak türklərinə aid olduğunu sübut edir. Adları əmələ gətirən “qara”, “ağ”, “kar”, “berd” və s. bu kimi sözlər qədim və müasir dilimiz, o cümlədən dilçiliyimizdə və ümum türk dillərində geniş yer almış və almaqdadır (139, s. 29-37; 141, s. 139-140).

Göstərilən məntəqələrdə yaşayan əhalinin etnik tərkibinə gəldikdə isə, mənbələr onların əhalisini bütünlükdə türk azərbaycanlılardan ibarət olduğunu bir daha sübut edir. Sual oluna bilər, əgər xaç xristianlara mənsub işarədirsə, bəs bu kəndlərdə azərbaycanlıların yaşaması hansı tarixi dövrdən gəlirdi? Əgər diqqət etsək, “xaç” komponentinə birləşib məntəqə adlarını formalaşdıran **ağ, ər, qara, bulaq, gədik, aparmaq, kiçik, bəy** kimi isim, sifət, fel və müasir **-ik,-lı** şəkilçiləri qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan dilinə məxsusdur. Məlumat üçün deyək ki, bu adlar 1590-cı ilin sənədlərində öz əksini tapmışdır və biz aşağıda hər bir adın quruluşu və etimoloji izahına toxunacağıq. Bununla bərabər “Xaç” komponentli məntəqə adları Cənub Azərbaycanın Təbriz ətrafında Elxaçı kəndi və Qaraxaçlı dağ adlarında da təsadüf edilir (507, s. 10-12). Xaçmatakların adını daşıyan İlxaçı-Elxaçı məntəqə adı və Qaraxaçlı dağ adı “Xaç eli”, “Ulu xaç” mənalarında tamamilə türk-Azərbaycan dilində izah olunur. Biz bir çox qədim yazılı abidələrdə də “İl”, “Qara” sözlərinə rast gəlirik. Diqqət etsək, XIII-XIV əsr F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində də “İl oldu”, “ildə” söz və ifadələri (15, s. 64), “öz üzərində hakimiyyəti tanımaq”, yəni ayrıca ölkə, dövlət olmaq “yurd, el” olmaq mənalarında izah olunur.

Bu günədək Azərbaycan toponimik sistemində Xaçınçay (Ağdam r-n.), Xaçbulaq (Daşkəsən r-n.), Xaçmaz (r-n adı) kimi xeyli sayda “xaç” komponentli adlar və yüzlərlə oronim, hidronim kimi onomastik vahidlərdə də “xaç” sözünün digər əski türk dili sözləri ilə ifadəsi şübhəsiz çox qədim tariximizlə bağlı olub, qədim türk inancının işarəsidir. Naxçıvan və İrəvan əyalətlərində adı “xaç” komponenti ilə çəkilən bu yaşayış məntəqələrinin əhalisi **BAYAT, REYHANLI, ŞEYİKLİ, QƏMƏRLİ, DAŞANLI** və b. prototürk- Azərbaycan tayfalarından- azərbaycanlılardan ibarət idi (116, s. 27-74). Bu sözün haradan gəlməsi, hansı inancla və kimlərlə bağlılığını əhatə edən suallara cavab vermək üçün

oxucuların diqqətini xaçmataklara aid bir neçə tarixi fakta yönəltmək istərdik.

Gürcü tarixçisi Leonti Mrovelin m.ö. IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin bu ərazilərə hücumu ilə bağlı əski Kartili çarlarının Qıpçaq tayfalarının adını çəkdiyini qeyd edir. O, bu yazılarda qıpçaqların buntürklərlə-Hun türkləri ilə bərabər xaç gəzdirdiklərinə görə “bütperəst soylar-tayfalar” adlandıqları haqda məlumat verir (34, s. 27-29). Qıpçaq türklərinə dair qədim mənbələr “xaç” sözünün və əşyasının qədim **skif, sak, sarmat, alban, qarqar, hun** və b. türk boyları ilə yanaşı Xaçmatak türklərinə aid tarixi mədəniyyət nümunələri olduğunu göstərir. Bu inanc və simvolik işarələr, bu qədim mədəniyyətin areal türk ərazilərində təkrarı, uzaq bir tarixlə əski inancımızla bağlı silinməmiş izləridir.

Təəssüflə qeyd edək ki, bu izləri özündə yaşadan Xaçmatak türkləri haqqında heç bir araşdırma aparılmamış, onlarla bağlı adlar tədqiqata cəlb edilməmişdir. Yalnız 2005-ci ildə Naxçıvanda keçirilən Beynəlxalq konfransda və 2007-ci ildə Adana-Antakiya, Qüzey Kıbrızda keçirilən Beynəlxalq Simpoziumda bu mövzu ətrafında tərəfimizdən məruzə edilmiş, sonuncu simpoziumda mövzu ilə bağlı əsasən xristian alimlərinin sualları çoxluq təşkil etmişdir. Suallar ətrafındakı elmi polemik müqayisəli təhlillər yer almış, lakin sonda tarixi faktlar müqabilində xristian alimləri fikrimizlə razılaşmışlar. Qeyd edək ki, bu mövzudakı yenilik, əsas tarixi faktlar, dini inancla bağlı tarixi yanlışlıq, buradakı türkçülük amilləri və sübutlar xristian dinində olan elm adamlarını geniş müzakirəyə sövq etmişdir. Bu tarixi sübutların elm adamları və geniş oxucu kütləsi üçün də elmi cəhətdən əhəmiyyətli olduğunu düşünürük və bunları diqqətə çatdırmaq istərdik.

1. Xaç işarələri hələ m.ö. III minillikdən türklərə aid olmuş, bu əşya mifik inanc daşıyıcısı kimi skif, sak, sarmat, xaçmatak, massaget, alban, qarqar, hun, kaspı və s. türklərin məişətində yer almışdır.

2. İLK “XRİSTİAN” sözü türklərə deyilmiş və onlar dünyanın dörd cəhətini təmsil edən xaçları əllərində və rəsm işarə olaraq bayraqlarında gəzdirdiklərinə görə indiki xristianların əcdadları tərəfindən “bütperəst” kimi lənətlənmişlər.

3. İLK XRİSTİAN DUASI türk dilində oxunmuş və bu ifadədə Tanrı-Xuda adları çəkilməklə, insanlıq paklığına dəvət olunmuşdur.

4. TANRI-XUDA inancının təbliği Xaçmatak türkləri tərəfindən yerinə yetirilmiş, tarixi proseslərdə, onların izi ümumtürk, eləcə də Naxçıvan ərazilərində minillər boyu qalmış və bu gün də belə ümumişlək söz olaraq işlənməkdədir.

5. Xristianlıq dini inancı ilk olaraq TANRI İNANCI-TENQRİANLIQ üzərində qurulmuş, oradakı ayin və digər adətlər sonralar xristianlığa adlanmış və bu gün belə ümumtürklərdə, eləcə də azərbaycanlılarda qalmaqdadır.

Qeyd edək ki, məhz bu və digər tarixi faktlar və sübutlar müqabilində xristian dinindəki elm adamlarında çaşqınlıq yarandığı üçün onlar ilk olaraq bu tarixi faktların sübutuna şübhə ilə yanaşdılar. Lakin onların çoxsaylı suallarının tərəfimizdən müqəddəs kitablar Bibliya və İncildən, eləcə də mənbə məlumatlarından gətirdiyimiz əsaslı tarixi faktlarla cavablandırılması müqabilində fikirlərimiz elmi təsdiqini tapdı. Bir daha qeyd edək ki, elmi, təkzibolunmaz əşyavi sübutlar bu istiqamətdə hər hansı bir qarşıdurma yaratmadı. Bununla bərabər elm adamları Xaçmatak türkləri ilə bağlı yeni fikir və yeni elmi faktlar müqabilindəki nəticələrimizə görə bizə təşəkkürlərini bildirməklə, bu faktlardan xəbərsiz olduqlarını etiraf etdilər (245, s. 116-124; 246, s. 141-146.).

Bütün qeyd olunan tarixi həqiqətlər müqabilində qarşımıza belə bir məntiqi sual çıxır. Dörd min illik bu mədəniyyəti ümumtürk ərazilərində, o cümlədən Azərbaycan və onun bir parçası olan qədim Naxçıvan ərazilərində daşıyan bu mədəniyyəti və 30-a yaxın prototürk tayfasını tamamilə xristianlığa aid etməklə, tariximiz və ərazimizə əsas olmayan

iddiaların yol açmasına imkan vermək nə dərəcədə doğrudur? **Təbi ki, bunlar yolverilməzdir və biz istər oğurlanmış tariximizə, istərsə də itirilmiş ərazilərimizə sahib çıxmalı, necə olursa olsun, bütün bu tarixi mədəniyyəti özümüə qaytarmalıyıq.**

Bəs tərəfimizdən araşdırılan Xaçmatak türkləri haqqındakı bu faktlar elmi cəhətdən öz təsdiqini tapırmı? Bu problemlə bağlı bütün mənbə və antik müəlliflərin məlumatlarını diqqətə çatdırmağı zəruri hesab edirik.

Qeyd edək ki, xristianlıq böyük bir dini icmadır və təbii ki, bizim marağımız xristianlığın meydana gəlməsi tarixində deyil. Biz hər kəsin dininə hörmətlə yanaşırıq. Burada məqsədimiz yalnız daşlar üzərində, məzar daşlarında ilkin xaç işarələrinin kimə məxsusluğunu, nə ifadə etdiyini elmi faktlar əsasında göstərməkdir. Qətiyyətlə bildirmək istərdik ki, əgər biz öz qədim mədəniyyətimizə və tariximizə sahib çıxmasaq, əks təqdirdə xristianların bu inanc və işarələrə, əşyalara sahiblənməsi tariximizdə yenə də dolaşlıq yaratmaqla, əsassız ərazi iddialarına səbəb ola bilər.

Bildiyimiz kimi m.ö. IV əsrdə Azərbaycan torpaqlarında Aratta, Mitən, Manna, Midiya, Atropatena dövlətlərindən sonra yaranan Albaniya eramızın XIII əsridə, Əsən Cəlalin dövründə (1215-1261) “Alban Xaçın knyazlığı” adlanmışdır (175, s. 30-31). Təbii ki, bu ad təsadüfi deyil və qədim Alban dövlətinin adındakı “Xaçın” sözü, “xaça mənsublar” mənasında buradakı tayfaların inanclarını özündə əks etdirirdi. Biz Bütöv Azərbaycan ərazilərində tarixi sənədlərə düşən Xoçkəri, Xoçaberd, Ağxaç, Qaraxaç, Xaçlıbulaq, Xaçaparaq, Xaçınçay, Xaçbulaq, Xaçmaz, İlxaçı, Xaçkar kimi adlarla qarşılaşırıq. Məhz bu adların kimlər tərəfindən necə yaranmasına, Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan ərazilərindəki adlarda “xaç” sözünün haradan mövcud olmasına, aydınlıq gətirmək istərdik. Onu da qeyd edək ki, təkcə Xaçmatak türkləri deyil, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Qıpçaq türkləri, hun tayfaları, skif, sak,

massaget, kaspi, qarqar, sarmat və s. tayfalar türk Tanrı inancının işarəsi olan qədim xaçların daşıyıcıları olmuşlar.

A.A.Neyxardt öz tədqiqatlarına istinad edərək göstərir ki, xaçların meydana gəlmə tarixi m.ö. VI yüzillikdə əfsanəvi din yaradıcısı Buddanın büstünün yaxasında olan xaçla bağlıdır. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, xristianların İLK ƏSƏRİ NOVIY ZAVYOT-“YENİ ÇAĞIRIŞ”, APOKALİPSİSDƏ XAÇ “VƏHŞİLİK” RƏMZİ, İŞARƏSİ KİMİ GÖSTƏRİLİRDİ (431, s. 21). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müəllif Gəmiqaya, Nüvədi, Qobustan, Altay və s. ərazidəki xaçların bundan neçə min illər öncə olduğu haqda məlumata malik deyil. Buna baxmayaraq müəllifin bu məlumatındakı məntiqi nəticəyə diqqət edək. Deməli xaçlar ilk dövrlərdə xristianlarda olmamış, onları gəzdirənlərdə bu işarə və əşya büt-pərəstlik rəmzi kimi qarşılanmışdır. Sual oluna bilər, əgər xaçlar xristianlıqla bağlı deyildisə, onda qədimdə xaç işarələrini kim daşıyırdı və nəyə görə bu işarə və əşya “vəhşiliyin” simvolik işarəsi idi? Belə olan halda əgər xaçlar xristianlara aid deyildisə, bəs orta tunc dövrünə, ən azı m.ö. III minilliyə aid olan Gəmiqaya rəsmlərindəki xaçları kim yaratmışdı və onlar kimə aid olmuşdur?

Xaçların xristianlıq yaranandan 400 il sonra belə onlara aid olmadığını dair xeyli sayda faktlar mövcuddur. Eramızın V əsrinə qədər bu işarə və əşyaların xristianlığa aid olmadığına dair bir mühüm tarixi faktı da nəzərə çatdırmaq istərdik.

III əsr xristian müəllifi Felikis Minusiy (eramızın 264-cü ilində) XAÇA NİFRƏT BƏSLƏDİKLƏRİNİ, xaçın xristianlara lazım olmadığını qeyd edərək, taxtadan düzəldilmiş Tanrıya inancın bu rəmzini büt-pərəstliklə bağlayır, onu daşıyan “hərbiçi-büt-pərəstləri”-Hun türkləri və Qıpçaq türklərini lənətləyirdi (426, s. 271).

Əgər bu məlumata diqqət etsək, hələ eramızın III əsrinin sonları və IV əsrin ortalarına qədər yeni formalaşan xristianlıq xaçdan imtina edir və onu daşıyan türklər isə “büt-pərəstlikdə”

günahlandırılır. Bəs xaçı gözdirən hun, Qıpçaq ittifaqından başqa daha hansı türklər Tanrıçılıq inancında idi?

Qədim Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəniyyət abidələrini geniş tədqiq edərək, xeyli miqdarda əşyalarda xaç işarələrini üzə çıxaran P.M.Debirov əsaslı tarixi faktlara söykənərək bu qədim Azərbaycan ərazilərindən aşkarlanan **XAÇ işarələrini alban tayfalarının qədim inancları ilə bağla olduğunu göstərir (350, s. 47-49).**

Bəs Alban tayfaları hansı tayfalar idi? Əgər Strabon, K.Ptolamey, M.Kalankaytuklu kimi səyyah və coğrafiyaşünasların məlumatlarına istinad etsək, Alban tayfaları bütövlükdə türk tayfaları birliyini təmsil edirdi və bura **alban, xaçmataq, sak, kaspı, basil, bulqar, xəzər, leg, qarqar, udin, massaget, nomad** və s. türk tayfaları daxil idi (298, s. 40-85; 337, s.75.). Bu tayfalarda hələ xristianlıqdan xeyli əvvəl xaç işarələri və bu svastik işarəni daşıyan əşyalar mövcud idi və bu Tanrıçılıqla bağlı işarələrin tarixi eramızın VII əsrinə qədər də davam etmişdir. Qədim mənbələrdən də aydın olduğu kimi adı çəkilən tayfalar, bütöv Azərbaycan ərazilərində, o cümlədən də qədim Naxçıvan ərazilərində məskunlaşmış prototürklər idi.

Yeri gəlmişkən bir tarixi fakta da diqqət edək. Biz As, Bulqar, Koman, Kutı, Lulubi, Midiya və Manna tayfalarını və digər türk boylarının qədim Ön və Kçik Asiyada, eləcə də Assur, Hett, Axxiyava, Urartu, Orxon-Yenisey Çin mənbələri və yazılarında, görürük (ətraflı bax, 13; 37; 38; 39; 41; 126; 127; 273 və s.). Bu prototürklərin yer dəyişməsi onlarda dili, dini inancımı da dəyişir? Və yaxud Azərbaycan ərazisində mövcud xanlıqlarda dil, din fərqlimi idi? Təbii ki, yox. Əgər Alban, Atropatena ərazilərindəki prototürklər ərazilərdə eyni tayfalarsa, təbii ki, burada din və dil eynidir. Bu gün Azərbaycan xalqı fars və rus işğalı altında da yaşamaqdadırlar. Onların dini, dili bizlərdən təbii ki, fərqli deyil və bu gün istər Rusiyada yaşayan, istərsə də Gürcüstan və İranda eləcə də başqa ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılarda Tanrı sözü və inancı saxlanılmaqdadır. Eyni hal Qıpçaq türklərinin yayıldığı

ərəzilərdə də mövcud olmuş və bu günə qədər də davam etməkdədir.

Nəhayət, tarixdə yer alan bir inkarolunmaz faktı da oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik. Eramızın IV əsrində, xristianlığın 312-ci ilində Avropa auditoriyası qarşısında xristianların tək yaradan adına ilk XRİSTİAN DUASI oxunur. Çox qəribədir ki, bu dua “XUDAY ATINDA BÜTÜN ADƏM AÇIQ BULSUN”- “Xudanın altında bütün adamlar açıq qəlblə dayansın-dursun” ifadəsi ilə TÜRK DİLİNDƏ oxunur (426, s. 146). Tanrı, sözü “Xuday”, “Kuday”, “Tənqri”, “Tenqir”, “Tanrı” şəkillərində bu gün belə Azərbaycan, Osmanlı türkləri, Orta Asiya türkləri və b. türklərin inancında paralel olaraq hər ikisi deyilməklə yer alır (50, s. 848-849).

Qeyd edək ki, bu ilk xristian duası oxunarkən Avropa hələ bütperəstlikdə, müasir xristianlar isə ateist baxışlarında idi. Bu həmin IV əsr idi ki, Vizantiyada ilk xristian təlimləri yayılmağa başlamışdır. Məhz bu dövrdə Roma İmperiyası çökmüş, baş tanrı Yupiter məbədgahlardan çoxallahlıq əlaməti olaraq bayıra tullanmış, yeni inanc, yeni din təlimi ayaq açmışdır. Bunu necə başa düşmək olar? Yoxsa yüzillərlə bütperəstlik və ateist baxışlarında olan Vizantiya, Roma və avropalıların qəlbində birdən-birə tək Tanrıya inam cücərmişdir? Təbii ki, bu belə deyil və Xristianlıqla İslamın meydanagəlmə, yayılma “mexanizmi” də tarixdən bizə yaxşı məlumdur (bax, 433, s. 36-37; 460, s. 41-53, 78-81, 207). Hər hansı bir xalq öz ilkin inanclarından yalnız işğalların, təzyiqlərin gücünə əl çəkmək məcburiyyətində qalır. Bəs o zaman bu ateistlərə, bütperəstlərə yeni din, tək Tanrıya ibadət haradan, necə gəlmişdir? Niyə o dövr xristianlığa qatılanlar xaçın “hərbiçilərə mənsub” olduğunu söyləyərək, xaçlıları “bütperəstlər” adlandırır, onlara “gəlmə”, “xristian” deyir və xaç sahiblərini lənətləyirdilər? Bəs bu xaç sahibləri kimlər idi, haradan gəlmişdilər? **Nəhayət nəyə görə xaç qədim Bibliyada “vəhşilik” rəmzi, kimi qeyd olunurdu?**

Bütün bu suallara cavab vermək və “Uca xaç yurdu” tayfalarının, Xaçmatak türklərinin haradan gəldiyini aydınlaşdırmaq üçün bir neçə tarixi fakta da nəzər salmağı dil və tarixi baxımdan, eyni zamanda elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

Tədqiqatlar göstərir ki, Altaylarda, Uralda və Böyük Sibirdə yayılmış Tanrıçılıq-Tenqrianlıq dininin daşıyıcısı, Hun İmperatoru Atilla ilk dəfə Roma və Avropaya xaçı öz bayraqlarında gətirmişdir. O zaman qədim tarixçilər Prisk, İordan Atillanın atasını Mundzaka (qəribədir “bun saka”? Biz tarixdə “buntürklər” ifadəsi ilə tez-tez rastlaşırıq), xaçı bayraqlarında dolandıran QIPÇAK TÜRKLƏRİNİ İSƏ “XRİSTİAN” ADLANDIRIRDILAR (426, s. 271-290). Deməli, İLK XRİSTİAN TÜRKLƏR OLMUŞDUR! Məhz buradan “vəhşi köçərilər”, xaçın “vəhşilik” nişanəsi məsələsi, “bütperəst hərbiçilər”, “xaç sahibləri” ifadəsinə demək olar ki, tam aydınlıq gəlir. Biz Avropa tarixçilərinin türklər haqqında bu səpkili ifadələrinə yazılı mənbələrdə tez-tez rast gəlirik. Onlara verilən “xristian” adı xrist/krest “xaç”, - ian isə “mənsub” “məxsusluq” ifadə edən şəkilçidir. Sözün etimologiyası “xaça mənsub olanlar”, “dünyaya sahiblər” mənasını verir və polyane-“köçərilər”, qriqorian-“Qriqori qoluna mənsublar” və s. sözlər də bu qəbildən olan sözlərdir. Deməli, Avropa və Roma xaç işarələrini öncə Hun, daha sonra Qıpçaq, Sak, Skif, Kaspi, Sarmat, Leg, Gel və s. türklərdə görüb tanımış, Xaçmatak türkləri isə, indiki islam dinində olan Şeyxül İslam və onun din qoruyucuları ilə eyni hüquqda olmuşlar. Bu xaç sahibləri “vəhşi”, “varvar” hərbiçilər isə bütün sadaladığımız prototürklər olmuşdur (F.R.). Bəs hunlara bu inanc haradan, hansı türklərdən adlanmışdır?

Biz yazılarımızda mənbə və tarixi faktlara söykənərək, qədim Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisində m.ö. IV minillikdə Kaşşu türklərinin varisi Şu türklərindən bəhs etməklə onların m.ö. III minilliyin sonlarından şimala doğru axınlarından bəhs etmişik və məhz bu türklər Tanrı inancını bu ərazidən şimala

doğru daşımışlar (ətraflı bax, 253, s. 35-41, 77-93, 101-127 və s.). Gəmiqaya rəsmlərində bu işarələrin m.ö. IV-III minilliklərə aidliyi və təkcə bu dini inanca sahib olan Kaşşu türklərinin adı ilə ərazidə 60-dan yuxarı məntəqə adının mövcudluğu bu inancın hunlara qədim Naxər ölkəsi tayfalarından adladığını qeyd şərtsiz sübut edir. Bu inanc qədim Azərbaycan ərazilərində yayılmış bütün türk dövlətlərinin, o cümlədən Aratta, Mitan, Manna, Midiya, Atropatena, Alban, Azar, Hürri və s. dövlət və çarlıqların inancında yer almışdır. Ermənilər məhz rusların siyasəti ilə xristianlıq xaça sahib çıxdıqdan sonra Azərbaycan ərazilərində Naxçıvan, Qarabağ, onun Şuşa, Laçın, Xankəndi və s. ərazilərindəki bu mədəniyyət işarələrini özəlləşdirməyə səy etməkdədirlər. Bu isə bütöv Azərbaycan əraziləridir. İlk Şuşa şəhəri qeyd etdiyimiz kimi İkiçayarasının şərq sahilində Şuşa adı ilə m.ö. IV minillikdə Şu tayfalarına mənsub olmuşdur (ətraflı bax, 253). O dövrdə isə “friq”, “hayasa”, “erməni” adında nə etnik qrup, nə də xalq olmamışdır (ətraflı bax, 126; 127).

O zaman belə bir sual ortalığa çıxır. **Etnogenezimizdə iştirakçı olan Kaşşu, Şu, Sak, Kaspi, Qıpçaq, Sarmat, Massaget-Baş Saklar, Xaçmataq, Skif oğuzlar, Leg, Gel və s. tayfaları xaç gəzdirdiklərinə görə öz tariximizdən silməliyikmi?** Digər bir tərəfdən baxsaq, **ilk dəfə türklər tərəfindən yaranmış Tanrı nişanı olan xaç işarələri və əşyasına görə biz bu tariximiz və ərazilərimizdən imtinamı etməliyik?**

Təbii ki, YOX. Biz bu tarixi faktların türklərə aid olduğunu sübut etməklə öz qədim tariximiz və inancımıza sahib çıxmalıyıq.

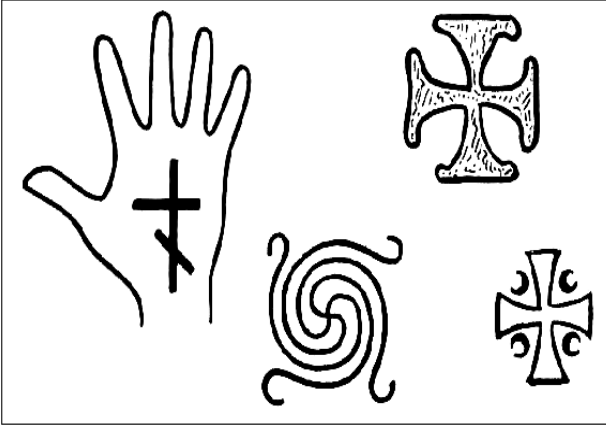
Bu istiqamətdə bir neçə tarixi və gərəklı faktlara biz S.S.Nikonenkonun yazılarında təsadüf edirik. Müəllif özünün “İsus haqqında əfsanə” kitabında göstərir ki, İoannanın və Yevanqeliyanın verdiyi məlumatlara görə İsusun doğulduğu ərazi Evənqeliyada Nazaret şəhəri olaraq təsvir edilir. Lakin müəllif bu şəhərin eramızın III-IV əsrlərində salındığını qeyd

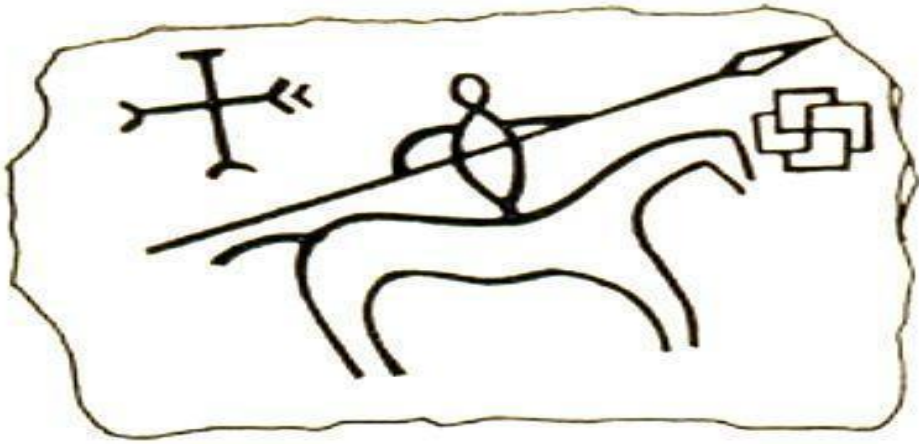
edir. Bununla bərabər S.S.Nikonenko hələ eramızın V əsrində (486-cı ildə) xristian din xadimlərinin (Romada, Yunanıstanda, Rusiyada və s.) İsusun təsvirinin necə verilməsi barədə yekdil rəylərin olmadığını və onlar arasında qızğın mübahisələrin getdiyini qeyd edir (433, s. 14, 71). Bu məlumata da diqqət etsək, sübut olunur ki, əgər İsus Nazerətdə doğulmuşsa bu III əsrdə tikilir və demək olar ki, III əsrdə hələ İsus doğulmuşdur və xristianlıq yox idi. Bununla bərabər hələ V əsrdə İsusun çarmıxa çəkilmiş rəsmi də yox idi və bildiyimiz kimi xristianlar xaçı onun çarmıxa çəkilmiş rəsminin rəmzi kimi qəbul etmişlər. Bu amillər nəzərə alınarsa, qədim xaç işarələri və onun xristianlıqla bağlılığı haqqında xristian aləmində söhbət gedə bilməzdi. Daha bir tarixi fakta da diqqət etməyin bu istiqamətdə xüsusi elmi əhəmiyyət daşıdığını diqqətə çatdırmaq istərdik. Rober De Klarnin Fransa, Almaniya ordularının işğalçılığını əhatə edən məlumatlara dair yazdığı “Konstantinapolun işğalı” kitabında Ney şəhərindən olan Fulk adlı dindarın xaç təlimindən bəhs edir, Fransada toplantıya xaçın ilk dəfə gətirilməsini göstərir. Bu isə eramızın 1211- ci ilində baş vermiş siyasi hadisələrdir (454, s. 5, 10). Bu tarixi fakt xaç işarələrinin xristian aləmində hələ XII əsrdə tam yayılmadığını, bunun birbaşa qədim türklərə, onların Tanrıçılıq dininə mənsubluğunu birmənalı təsdiq edir.

Bu gün xristianlığın ayrı-ayrı qollarında olan, müxtəlif zamanlarda yaranmış xaç formaları da onların eyni yerdən, bir başlanğıcdan gəlmədiyini bir daha sübut edir. Bütün bu faktlar müqabilində əgər Bütöv Azərbaycan ərazilərindən arxeoloji qazıntılar zamanı xaç işarəli əşyalar və digər tanrıçılığa aid mədəniyyət nümunələri aşkar edilərsə, bunun sahibləri kim olmalıdır? Əlbəttə ki, bu xalqımızın keçmiş tarixinə məxsusdur və onun sahibi də biz olmalıyıq. Bütün bu problemlərlə bağlı bir qrup işarələrdəki simvolik rəmzlərə və ideoqrafik işarələrə də diqqət etmək istərdik.

İlk Tanrı xağı

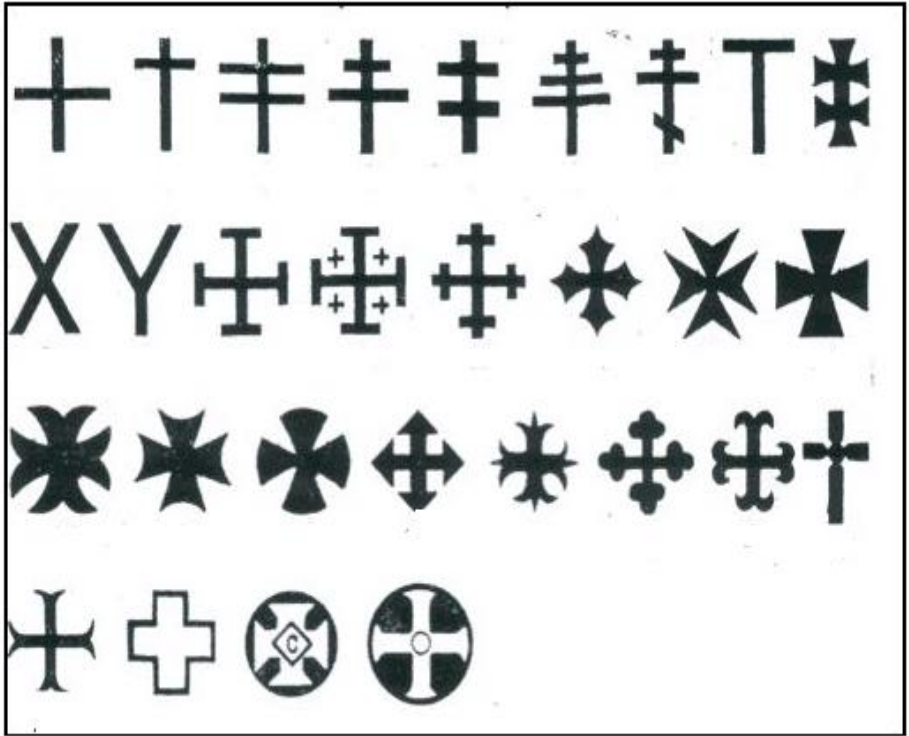
Əgər bu işarə və rəsmlərə diqqət etsək, birinci Tanrıçılığa məxsus xaç işarəsi qıpçaqlarla bağlı tərtib etdiyimiz xəritənin əhatə etdiyi bütün türklərin ərazilərində qeydə alınmaqdadır. Bu rəsm işarələri Bütöv Azərbaycanın Qobustan, Kəlbəcər, Mingəçevir, Təbriz, Nüvədi və bir vaxtlar ərazilərimiz olmuş Ərzurum, Kars, Əski Qağızman və s. ərazilərdə əsasən daş üzərindəki rəsmlərdə, eləcə də arxeoloji qazıntılardan əldə edilmiş maddi-mədəniyyət əşyaları üzərində təkrarlanmaqdadır. Burada biz dünyanın yaranmasının simvolik işarəsini, bununla bərabər xaç işarələrini və atlı türk əsgəri və onun nizəsi ucunda da dünyanın dörd cəhətli fiqurunu görürük ki, rəsmlər m.ö. II-I minilliklərə aiddir. Bu dövrdə isə hələ xristianlıq yox idi. Rəsmlərdəki xaçların müəyyən formaları isə ayrı-ayrı türk tayfalarının rəmzi işarələridir ki, bu Oğuz türklərində, eləcə də Azərbaycanın xanlıqlar dövrü hər bir xanlıq bayraqları və prototürk tayfalarının tanınma əlamətini, nişanlarını özündə daşıyırdı.

Azərbaycan xanlıqları dövrünü yadımıza salsaq, hər xanlığın özünəməxsus simvolik bayraqları mövcud idi, lakin bütün xanlıqlar Azərbaycan dilində danışır, eyni inanca sahib

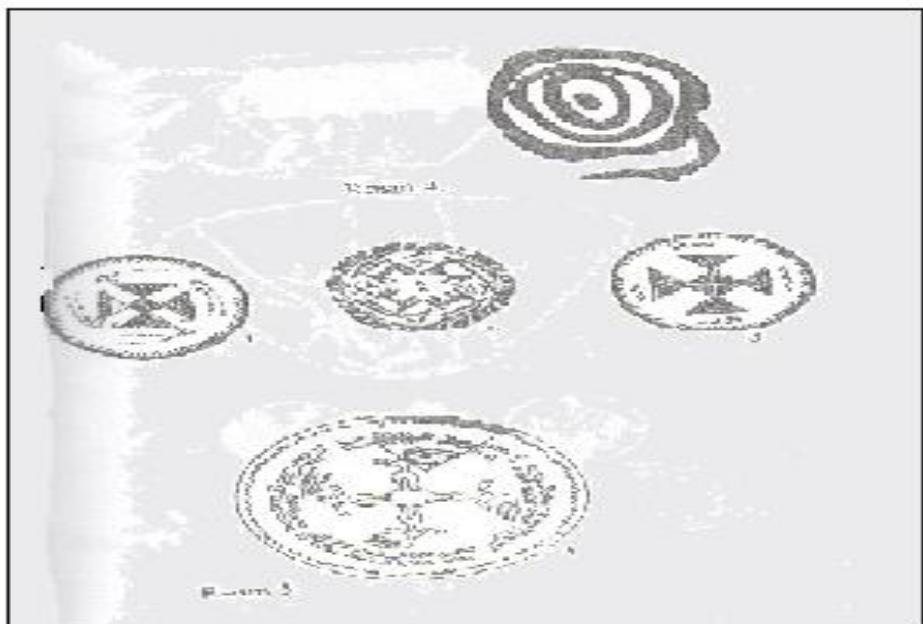
olmaqla bütün məişət və adətlərində də eyni idilər. Eyni hal xaç işarələrində də təkrarlanmış və bu tayfalar da eyni din və dilə malik tayfalar olmuşlar. Bu Qıpçaq türklərinin hər birinə aid tayfa qollarına, eləcə də skif, sak, massaget, Xaçmataq türklərinə məxsus müəyyən fərqlə xaç şəklində mövcud olmuşdur.

Birinci rəsmdəki tək əl içərisindəki xaç işarəsi ən qədim Tanrı dininin rəmzi idi və Tanrının bir adı da TƏKƏL idi. Bu da m.ö. VII əsr türk inancını təkrarlayır. Biz aşağıda bu barədə ətraflı məlumat verəcəyik.

Bu şəkillərdə gördüyümüz hər bir xaç işarəsi eynilə aşağıda gördüyünüz Altay xaçları içərisində də mövcuddurlar. Bunu da xüsusi qeyd edək ki, Altay türklərindəki bu fərqli xaçlar da tayfaların rəmzi işarələrini göstərir və bəzən altaylılar buna XAÇ DƏNİZİ deyirlər. Bəs bəzi yazılardakı “Qədim Altay türklərində m.ö. IX-VII əsrə aid xaç işarələri dənizi” ifadəsi nə ilə bağlı idi Hər il iyun ayının sonunda Altaya, Kazan məbədinə minlərlə adam ziyarətə gəlir və bura gələnlərin əlində yüzə yaxın müxtəlif formalı xaç fiqurları yer alır alır ki, bu ayrı-ayrı türk tayfalarının rəmzi işarəsidir (553; 554). Təbii ki, bu xaçlar ermənilərin deyil Altay türklərinin Tanrı inancını əks etdirən işarələrdir. Yuxarıda ikinci şəkildəki fərqli xaçlar da türk tayfalarının qollarına məxsus olan xaç işarələridir. Tək əl içərisindəki xaç Altay xaçlarının birinci sıradakı yeddinci xaç işarəsi, digər iki xaç isə sonuncu xaç işarələri ilə eynidir. Atlı türk əsgəri yanındakı xaç işarəsi Altay xaçlarının sonuncu sırasında birinci işarəni təkrarlayır. Təbii ki, erməni və ya digər xristianlar Altaylarda m.ö. VII əsrdə bu xaç işarələrini yaratmamışlar və bu xristian xaçından min il öncədir.

Əgər bütün bu xaçlarla bərabər aşağıda göstərdiyimiz xaç işarələrinə də diqqət etsək, onlar isə, Nuhun tufanı haqqında şəkli-piktografik işarələrlə zəngin olan, dünyanın yaranışı işarəsi ilə bərabər, eləcə də onun dörd cəhəti haqqında bilgi verən xaç işarələridir ki, bu işarələr qədim Naxçıvana aid olan Gəmiqaya rəsmlərində qeydə alınır. Qeyd edək ki, Gəmiqayadakı rəsmli daşlardan toplanmış müxtəlif quruluşlu bu xaç işarələri V.Əliyev, V.Baxşəliyevin və Ə.Fərzəlinin kitablarında geniş yer almışdır. Müəlliflər burada doğru olaraq xaçların dünyanın dörd cəhəti haqqında qədim türk svastik işarə olduğunu göstərmiş, ərazi rəsmlərində fərqli görünüşlü xaçlar aşkar etmişlər (147, s. 15-17, 21, Rəsm 5; 178, s. 45-46,48, 64,71-73; 182, s. 26-37; 290, s. 49, 74).

Əgər bu rəsmlərə də diqqət etsək, buradakı naxışlar və xaç işarələri müxtəlif olmaqla eynilə Altay türkləri arasında m.ö. VII əsrdə yayılmış xaç işarələrini təkrarlayır (243, s. 113-122). Lakin Altay xaçlarından fərqli olaraq Naxçıvan ərazisinin xaç işarələrinin və digər rəsmlərin tarixi istər tədqiqat əsərlərində, istərsə də arxeoloji tədqiqatların elmi nəticələrində Tunc dövrünə aid edilir ki, bu da tarixi baxımdan m.ö. V-II minilliklərə aiddir (113, s. 55; 147, s. 16). O zaman təbii ki, xristianlıq yox idi və bu inancı daşıyan qədim Xaçmataq türkləri eramızın VII əsrinə qədər onu Qədim Azərbaycanda XX əsrə qədər mövcud olan Tanrı məbədlərində qoruyub saxlamışlar. Bu tarixi faktlardan aşağıdakı elmi nəticələr ortaliğa çıxır:

1. Bütöv Azərbaycan və onun bir parçası olan qədim Naxçıvan ərazilərində arxeoloji qazıntılarda, eləcə də məzar daşlarında təsadüfən qeydə alınan xaç işarələrinin xristianlarla,

o cümlədən ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur, bu qədim türklərin Tanrı inancından gəlir.

2. ƏRAZİLƏRİMİZDƏKİ QƏDİM ARXEOLÖJİ MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİNİN HANSI TÜRK TAYFA MƏDƏNİYYƏTİNƏ AİD OLDUĞUNUN GÖSTƏRİLMƏMƏSİ, ERMƏNİLƏRİN TORPAQ İDDİALARINA BİR VASİTƏ YARADIR.

3. Əgər biz bu gün belə məişətimizdə yer alan Tanrı inancına, bu və ya digər qədim əşyalarımıza sahib çıxmasaq, bu ərazilərin qədim türklərə aidliyinin də sübutu xeyli çətinliklərlə üzləşə bilər.

Qeyd edək ki, sovetlər dövründə bu cür tarixi nümunələr oğurlanaraq İrəvana daşınmışdır. Aşağıdakı bu xaç işarələri məhz həmin dövrlərdə İrəvana aparılan daşların təsadüfən ələ keçmiş nümunələridir.

1976-cı ildə bir qrup “erməni tarixçisi” adi ilə gələn ermənilər aşağıda göstərilən daşlarla bərabər xeyli sayda yazılı məzar daşlarını Sirabdakı Göbəktəpə və Nəhəcir dağ üstü qaladan yığıb İrəvana aparmışlar. Bu gedişdən əvvəl onların çəkdiyi fotolar Köhnə bazarın yanındakı “Lalə” fotoqrafı yerində çıxarılmışdır. Qahab kəndin sakini Bağır bunun nə məqsədlə aparıldığına maraq göstərməklə bu fotolardan dördünü götürüb xristian xaçları ilə müqayisə etmiş və onlarla heç bir oxşarlığın olmadığını görmüşdür. Təsadüfən, bu istiqamətdəki 2005-ci ildə araşdırmalarımızı oxuduqdan sonra bu şəkillərin lazımlı olduğunu düşünərək bizə vermişdir. Biz Sirab və Həhəcir kəndində ekspedisiya zamanı bu məsələni soruşduqda, buradan 20-30 maşına qədər ilan, toğan quş, qartal, xaç rəsmli daşların, İrəvana daşındığını söylədilər (-F.R.) Əgər bu daşlardakı təsvirlərə diqqət etsək bunlar şamançılıqla bağlı məzar daşları olmuşdur. Biz yuxarıdakı Altay xaç işarələrinə diqqət etsək, aşağıdakı xaç rəsmlərinin eynilə orada da təkrarlandığını görürük. Biz rəsmləri xristianların qolları olan Qriqorian, Pravoslav, Katolik və s. qurumların xaçları ilə müqayisə etdikdə xristianlıqda bu şəkildə xaçlara rast gəlmirik.

Bunu istənilən elm adami və adi vətəndaş da müqayisə edə bilər

Əgər diqqət etsək m.ö. minilliklərlə səsleşən dünyanın yaranışı və dörd tərəfi haqqında qədim türk mifi ilə baęlı bu svastik işarələr Sak, Qıpçaq, Xaçmatak, Kaspi və s. türk tayfalarının tamęa işarələridir. Göstərilən rəsm nümunələr əski Tanrıçılıq-Tenqrianlıqla baęlı olub ərazinin qədim türk

sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu bir daha sübut edir. Qeyd edək ki, bu işarələr həm də hazırda işğal altında olan Nüvədi rəsmlərində, müxtəlif daşlardakı yazı və işarələrdə bu gün də belə qalmaqdadır.

Bütün bunlar isə, hələ xristianlıqdan minillər əvvəl qədim Naxçıvan əyalətinin ən qədim türk inancı mədəniyyəti mərkəzlərindən biri olduğunu, bu mədəniyyətin isə protoazərbaycanlılara aidliyini birmənalı təsdiq edən təkzibolunmaz tarixi faktlardır. Öz adlarını qədim türk mifindən götürməklə, m.ö. III minillikdən türklərin inancında yer alan xaç işarələrinin ilk dəfə türklərdə yarandığını qədim Alban türk tarixçisi Favst Buzənd də təsdiq edir. O, V əsr tarixində Xaçmatak türklərinin məişəti və inancından bəhs edən müəllif, öz yazılarında Albaniyadan danışarkən **quqar, masqud, hun** və b. tayfalarla yanaşı xaçmatakların da adını çəkir və onlar Tanrı inancı olan xaça sahib tayfalar kimi göstərir (25, s. 211, 268). Azərbaycan toponimləri və etnonimləri haqqında zəngin mənbələrdən olan X əsr fars anonim abidəsi “Hüdüd-əl-Ələm” (Aləm) əsərində də yer adları ilə yanaşı xeyli türk etnoslarının adları ilə də rastlaşırıq. Burada buntürk, hun, bulqar, qıpçaq, oğuz və b. türk tayfaları ilə bərabər Xaçmatak türk tayfasının da adı bu ittifaqda yer aldığı qeyd olunur (170, s. 19). Bu məlumatlar xaçmatakların bir türk tayfası olduğunu və türk ittifaqında siyasi proseslərə qoşulduğunu sübut etməklə yanaşı, onlar tədqiqatlarda əsasən m.ö. VIII əsrdən başlayaraq eramızın III-X əsrlərinə qədər qaynaqlarda yer almışlar. Əgər bu məlumat nəzərə alınarsa Xaçmatak türkləri X əsrdə belə xaç işarələrini gəzdirmiş və bu işarələr də türklərə məxsus əski inancı daşımışdır. Bununla yanaşı adla bağlı bəzi məqamlara da diqqət yetirməyi elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

Xaçmatak etnos adının **tak/tağ/dağ** leksik vahidi istənilən tədqiqatçı üçün birmənalı olaraq müasir “dağ” sözü kimi qəbul olunacaqdır. Bu komponentə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qaztaq, Ortaq və s. dağ adlarında (30, s. 42-52)

müasir toponimikamızda isə Balkaldağ, Koşuntaq, Badamtağ, Kəngərtaq, Bayandağ kimi yüzlərlə məntəqə adlarında təsadüf edirik (16, s. 380-386; 47, s. 15-16). Lakin bəzi hallarda “taq” komponenti “tanq” formasında səğir nun (nq) qovuşuq səsi ilə işlənir və bu zaman o qədim türk sözü olan “qeyri-adi”, “möcüzəli” mənalarını da ifadə edirdi (338, s. 47, 63, 81). Tayfa adındakı “**ma**” sözü gəldikdə isə türk dillərinə məxsus **m** ≈ **b** fonetik hadisəsini nəzərə alsaq (məs. min-bin, mən-ben və s.), onda komponent **-ba** formasına düşür. Qeyd etməliyik ki, qədim türklərin sözyaratma üslubunda sözlərin bir heca ilə ifadəsi əsas xarakterik hal kimi geniş ifadə üslubu olmuşdur. Əski isim köklərinin bu forması xakas, tuvin, şor və s. dillərdə **al**-“aul”, “binə” (62, s. 40, 350, 397) şümərlərdə və altaylarda **be**- “bəy”, **tur**-“oğul”, “tayfa”, “düşərgə”, **tu**-“dağ”, **di** (ti)-“tik”, “tikmək” feli (207, s. 56, 83-86), **uş/as**-“huş”, “ağıl”, “zəka”, **bat**-“ölkə”, **kik**-“göy”, (71, s. 594, 607), **uz**-“ışığı”, **ov**-“od”, (262, s. 79, 372) kimi minlərlə sözlərdə təkrarlanmışdır. Əgər diqqət etsək, bunlar hazırda istifadə etdiyimiz “aul, bəy, tik” sözlərinin “al, bə, ti” formalarında qısa yazılışlarına bənzəyir (-F.R). Bütün bu dil hadisələrini nəzərə alaraq “ma” sözünü “bəy” kimi təhlil etməklə “xaçmatak” tayfa adının “Dağ bəylərinin xaçı” və ya “Dağlarda yaşayan xaçbəylər” mənalarında olduğunu görürük. Əgər biz “xaçmatak” sözüne “**mat/bat**” sözü ilə izah etməyə çalışsaq, bu zaman o yenə də qədim türk sözü olan **bat**- “yer”, “məkan”, “ölkə” mənalarını (bax. Ordubad, Aşqabad və s.) verəcəkdir. “Ak/Ağ” komponentinə gəldikdə isə bu orta yüzilliklərə qədər dilimizdə işlənmiş “ucalmaq” fel və “uca” sifəti kimi mənaları daşımışdır (137, s. 127). Deməli Xaçmatak tayfa adını formalaşdıran **Xaç+ma+tak** ayrı-ayrı türk sözlərindən təşkil olunan bu sözlər adı “Uca xaç eli, yurdu” anlamında da izah edir. Biz sonuncu mənaya daha çox üstünlük veririk. Çünki hər iki mənada “xaç” komponenti ayrıca mənə çalarında qalır və “şəxs” ifadə etməklə bütöv bir qurum bildirir.

“Xaç” sözünün etimoloji mənası da elmi cəhətdən əhəmiyyətli olmaqla maraqlıdır. Biz qədim sözlüklərdə “xaç” sözünə kaç/kas yazılışlarında “səyahət”, “aləm” (48, s. 379), “sərtlik”, “bəklik” mənalarında rast gəlirik (52, s. 275). Skif-sarmat türklərində üçguşəli xaç işarəsi yuxarı istiqamətdə səma, günəş, aşağı istiqamətdə torpaq, suyun dibi, yan istiqamət ilə isə bunları bağlayan vasitə-dağlar kimi izah olunurdu (101, s. 448). Skif-sarmatların bu izahı dünya ilə bağlı idi. Biz m.ö. III minilliyə aid Gəmiqaya, Qobustan, Nüvədi rəsmlərində də xaç işarələrini görürük ki, bu da dünyanın 4 cəhəti haqqında ilkin təsəvvür idi və svastik işarə kimi bu mənayı xarakterizə edirdi (147, s. 16-17). Bütün bu mənalar müqbiləndə “xaç” sözü “dünyaya sahib” kimi rəmzi mənə daşıyırdı və türklərlə bağlı idi.

Bəs bu şəxs, tayfa, tirə ifadə edən və xristianlıqdan 3 min il əvvəllərdə mövcud olan xaçların işarə və tayfa kimi tarixə düşməsi hansı dövrə və kimlərə aid idi, xaç işarələr nə zaman yaranmışdır? Onlar Xristian dinində hansı dövrdən görünməyə başlamışdır? Bütün bu suallara cavab vermək üçün tarixi mənbə və məlumatlara, tədqiqatlara və tarixi yazılara bir daha diqqət edək.

İ.S.Svensiskaya xristianlığın tarixi haqqında qərribə bir məlumat verərək bildirir ki, hələ m.ö. III əsrdə Kiçik Asiyanın yunan şəhərində Aleksandreya iudeyləri 70 nəfər şagirdlə Bibliyanı (hansı Bibliyanı?...) Yunan dilinə tərcümə etdilər və bu şagirdlər “ilk xristianlar” oldular (460, s. 77). Buradan belə bir məntiqi nəticə ortalığa çıxır ki, İsa hələ dünyaya gəlməmiş, xristianlıq mövcud imiş və bu 300 il İsa peyğəmbərin təlimindən əvvəl idi. O zaman sual oluna bilər ki, bəs o xristianlığın təlimi kimin adı ilə bağlı idi (F.R.)?

Bununla bağlı bir məsələni də diqqətə çatdırmaq istərdik ki, Naxçıvan ərazisinin Culfa rayonu bölgəsində son dövrlərə qədər Cuğa şəklində adlanmaqla qədim türk dilində Çuqa, Çoqa- “atlı türklər”, bəzən isə “”atlı hunlar mənasında olan bu məntəqə adı m.ö. IX əsrə aid yer adı idi. Təəssüflə qeyd edək

ki, bu ad dəyişdirilib Gülüstan şəklinə salınmaqla adın tarixi yaxın dövrlərlə səsləşməyə başlamışdır (-F.R.). Bu məntəqə adı qədim qaynaqlarda həm də Çol tayfa adı ilə “Çola” yazılışında yuxarıda da qeyd etdik ki, Plutarx, M.Xorenli, K.Gəncəli, F.Buzənd və b. müəlliflərin yazılarında da Çul boylarının məskunlaşdığı qədim məntəqələrimizdən biri olmuşdur. Azərbaycan toponimik sistemində bu məntəqə adı Çoqa-Çola yazılışında “Atlı hunların yeri” kimi izah edilmişdir (170, s. 36). Lakin qeyd edək ki, məntəqənin şimal qərbindəki qədim məzarlığın yazılı daşlarından üstdə, Nehrəm kəndi ilə Çuqa/Cuğa kəndi arasında Colman təpə adı da mövcuddur. Qeyd edək ki, bu təpə altındakı məzarlığın yazılı daşları 1960-78-ci illər arası ermənilər tərəfindən Eçmiədzin kilisəsinə-qədim Tanrı məbədinə daşınaraq onlara müxtəlif işarələr əlavə edilməklə “erməni tarixi”nə, yamanmış, bəzi işarəli daşlar isə, bütövlükdə məhv edilmişdir.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək istərdik. 1967-ci ildə keçmiş Cuğa-hazırkı Gülüstan kəndindən 8-10 km şimala Araz çayı sahilindəki qədim Tanrı məbədinə olan xaçı ermənilər dəyişdirmək istəmişlər. Yerli ağsaqqallar buna imkan vermədikdə bir ay keçməmiş həmin məbəd təmir adı ilə əşyalar götürülür və sonralar sökülərək tamamilə dağıdılır. Bundan sonra 1970-1972-ci illər Nehrəm dağlarında aparılan geoloji kəşfiyyat-qazma işləri zamanı ermənilər heç bir çətinlik və maneə hiss etmədən bu məzar və qoç daşlarını maşınlarla yükləyib İrəvan şəhərinə daşıyırdılar. Bunun nə məqsədlə edildiyini onlardan soruşduqda “biz tarixçiyik, bu işarələri öyrənirik” cavabını vermişlər. Təəssüflə qeyd edək ki, o dövr 16 nəfərlik ekspedisiya heyətinin bu məsələ ilə bağlı rayona müraciəti heç bir nəticə verməmişdir (yerli əhalinin dedikləri, və şəxsi müşahidə. -F.R.).

Son dövrlər ermənilərin çapa verdikləri uydurma “erməni tarixi” kitabında biz bu məzarlığın rəsmi ilə qarşılaşdıq. Qədim skif, massaget, Qıpçaq türklərinin mədəniyyəti olan aşağıda məzar daşlarındakı rəsmlərdə Qaraqoyunlu dövlətinin,

onlardan da əvvəl əski türklərin qoç onqonları, dünyanın dörd ünsürü və cəhətini özündə əks etdirən Xaçmataq türklərinin xaç işarələrini onlar “Erməni mədəniyyəti” olaraq beynəlxalq aləmə təbliğ edirlər. Bu məzar daşları tamamilə Türk tayfalarının m.ö. minilliklərlə bağlı inancını əks etdirirdi. Bu tarixi mədəniyyətin isə nə xristianlıq, o cümlədən də nə də ermənilərlə heç bir əlaqəsi yox idi .

Bu rəsmlərdə qeyd olunan məzar daşlarına diqqət etsək, yenə də müəyyən suallar ortaya çıxır

1. Əgər qoç daşlar türk onqonları, uydurma “erməni məzarlığında” ermənilərlə bərabər dəfn edilmişsə, bu hansı məntiqə uyğundur?

2. Buradakı dəfnin tarixləri tamamilə biri-birinə ziddirsə və əksinədirsə, eləcə də ermənilərin ərazilərimizə köçü eramızın ən tezi VII əsrinə aiddirsə, onların m.ö. minilliklərə sahibliyi hansı tarixi köçlə bağlıdır?

3. Təbii ki, ermənilər eyni xaça malikdirlər və əgər məzarlıqdakı xaçlar m.ö. minilliyə aiddirsə, türklərin fərqli xaçlarıdırsa, bu necə erməni xaçı ola bilər?

3. Bizim bu qədim mədəniyyətimizi ermənilərə aid etməyimiz öz tariximizi, ərazi və qədim mədəniyyətimizi də onlara verməyimiz, onlara tarix yaratmağımız deyilmə?

Əgər daşlardakı xaç işarələrinə diqqət etsək, öndəki tam aydın görünən 11 daşdakı xaç işarələri tam fərqlidir. Sual oluna bilər ki, bu gün hələ 3 milyona çatan ermənilərdə neçə parçalanma-raskol olub ki, bu işarə müxtəlifliyi yaranıb? Bu sadəcə TÜRK TARİXİNDƏN ERMƏNİ OĞURLUĞUDUR.

Məzar daşlarındakı işarələrə gəldikdə isə, bu yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Tanrıçılıq inancında olan, bir ittifaqda birləşmiş Sak, Qıpçaq, Massaget, Kaspi, Xəzər və b. türk tayfalarının hər birinə xas işarə formalarıdır. Öndəki baş daşındakı xaç işarəsinə diqqət etsək, onun işarə forması eynilə Altay türklərinin m.ö. VII yüzilliyə aid xaçını, Gəmiqayadakı

işarənin isə Orta tunc dövrü, m.ö. III minilliyə aid işarələrini tamamilə eyni quruluşda təkrarlayır.

Altay xaçı

Gəmiqayada xaç işarəsi m.ö.III minillik

Altay xaç işarəsinin eynilə (556) və Gəmiqayada da təkrarı, orta tunc dövrünə aid (m.ö. III minillik) bu rəsmlərin xristianlıqdan 3 min il əvvələ aidliyini, bu mədəniyyətin qədimliyini və türklərə mənsubluğunu birmənalı təsdiq edir. O dövr isə hələ tarixdə xristian dini yox idi, bu etnik qruplar hələ

bütperəslikdə idi və xaça sahib deyildilər, friqlər isə ümumiyyətlə tarix səhnəsində deyildilər..

Bir məsələni də qeyd edək ki, bu Xaç işarələrinin mövcud olduğu ərazilər dünya xəritəsində eyni paraleldə yerləşən bütün türklərin əraziləridir (Dünya xəritəsinə diqqətlə bax). **Göstərilən ərazilərə və Altaylara ermənilərin köçü heç bir tarixi məlumatda rast gəlinmir. Bu sadəcə özünü “erməni” adlandıranların TARİX OĞURLUĞUDUR. Ancaq türk tayfalarının çoxluq təşkil etdiyi bu en dairəsində eyni inanc və mədəniyyətə malik türk birliklərinin bu inanc rəsmləri, günümüzə qədər gəlmiş təkzib olunmayan tarixi sübutlarıdır. 1822-ci ildə ərazilərimizə müxtəlif dövlətlərdən rusların əli ilə köçürülmüş ermənilər yəqin ki, köçlərindən 4 min il əvvəl bu ərazidə mədəniyyət yarada bilməzdilər. Çünki o tarixdə onların “friq, briq”, “hayasa”, “erməni” adları tarixdə yox idi.**

Çuqa məntəqəsinin şimal şərqindəki yuxarıda göstərdiyimiz bu məzarlıqlar bütövlükdə Tanrıçılıqda olan türklərə aid idi və türk torpaqlarında bu xaç işarəli məzarlıqları L.N.Qumilyev əski Tenqri inancında olan Sak, Qıpçaq, massagetlərə aid etmişdir. Bu fikirlər xeyli tarixi müqayisələrin nəticəsi kimi Murad Acinin də yazılarında geniş araşdırılmışdır. O, hər bir qədim məbədin üzərindəki xaç işarələrinin daşdığı mənə və şərhləri verməklə, bu işarələrin m.ö. IX əsrə aid olub, Qafqazdan başlandığını, sonra isə Altayda yayıldığını elmi dəlillərlə sübut etmişdir (345, s. 62; 425, s. 54-97).

Gəmiqaya daşları üzərində olan və Çuğa məzarlıqlarındakı xaç işarələri hələ çar Rusiyası dövründə burada aşkarlanmış bəzi işarəli daş və arxeoloji nümunələr, bir qrup əşyaların tarixi arxeoloqlar tərəfindən m.ö. VIII-IV əsrlərə aid edilmişdir ki, bunun da xristianlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Digər bir maraqlı və son dərəcə elmi əhəmiyyətli həm də ziddiyyətli bir məlumatı da oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik. Bu gün ermənilərin “xristianlıqla bağlı” Eçmiədzin kilsəsində kənar qollarında ilan həkk olunmuş xaç və baş

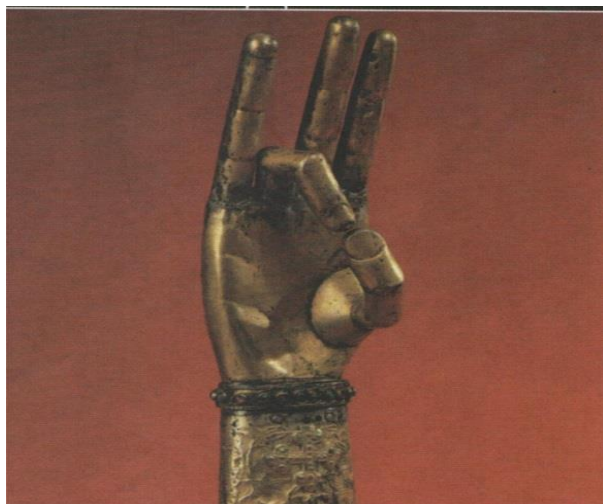
barmaqla dördüncü barmaqın birləşərək “Boz Qurd” rəmzini ifadə edən dirsəkdən yuxarı əl rəsmi saxlanılmaqdadır. Bu rəsm əşyalar eynilə Altay məbədlərində də mövcuddur. Təbii ki, ermənilər Altaylara qədər “dövlət” yaratmayıblar. İlan xaç və “boz qurd” rəmzi isə heç vaxt ermənilərə aid olmayıb və onlara gəlib çıxma bilməzdi. Tarixi faktlar da sübut edir ki, bu qədim türklərin-Tenqrianların əski inancından gəlmə türk mifologiyasındakı Boz Qurddan doğulma, “Qurd Ana” təsvirinin svastik işarəsi idi. İkinci bir tərəfdən E.A.Antonova mifologiyaya dair tədqiqatlarında göstərir ki, ilan türklərdə totem olmaqla, kişi Tanrı ilə bağlı olub Şumərlərdən üzvi türklərə sarı gələn ən qədim mifologiya hesab olunur (293, s. 46-47). O zaman Antonovanın tədqiqinin elmi nəticəsi belədir ki, türk Şumərlərdən başlanan ilan mifi qədim türklərə aiddir. Bu doğru nəticəni istər Gəmiqaya və Qobustan təsvirlərində, istərsə də ərazilərimizə səpilmiş ağır qəbir daşlarındakı ilan təsvirləri də təsdiq edir. İlanlar qədim türk mifində “Bu dünya ilə yeraltı dünya arasında vasitəçi idi” (100, s. 469). Qədim türk inanclarına görə dünya modeli horizontal olaraq dörd yerə bölünür. Bəlkə də bu mifologiya əski türklərin dörd cəhəti, dünya modelini əks etdirən xaçı yaratmasına səbəb olmuşdur. O zaman xaçların kənar qollarında ilan rəsmi, Altay məbədlərindəki ilan və xaç nümunələri təsadüf deyil, əski türk inancının təkzibolunmaz sübutlarıdır. Lakin tək əlin-“boz qurd” rəmzinin və ilan xaçın ermənilərə necə keçməsi yenə də sual altında qalır ki, biz bunun aşağıda izahını verməyə çalışacağıq. Qeyd edək ki, Xaçmataqlarla bağlı bu problem məsələlər araşdırılarkən, bizi heyretləndirən son dərəcə elmi əhəmiyyətə malik olan, bir tarixi faktla da rastlaşırıq.

N.K.Smironov adətən Naxçıvan əyalətinin yer adlarında təsviri etimoloji izahlar verir. Buna baxmayaraq biz burada çox qərribə bir məlumatla rastlaşırıq: “Naxçıvan yaxınlığındakı Xazəran (diqqət edin “Xəzər-ən, Xəzərlərin-“Kas ərlərinin”-F.R.) pirində gümüşdən bir əl və böyük xaç var. Azərbaycanlı müsəlmanlar və ermənilər bu ələ və xaça eyni dərəcədə sitayiş

edirlər (XX əsrdə?). Hər bir xalq bu əşyaları özünükü hesab edir. 1918-1919-cu illər türk-erməni qarşıdurması zamanı ermənilər bu xaçı və əli Eçmiədzin kilsəsinə aparıblar (466, s. 103). Biz buradakı birinci iki işarəni, istər xaç, istərsə də tək əl simvolik işarəsini bir təsadüfdən əldə edə bildik.

Tanrı xaçı

Təkəl Boz qurda işarət

Gəmiqaya xaç işarəsi

Əgər bu rəsmlərdəki Tanrı xaçı və tək əlin qolundakı gümüş xaç işarəsinə diqqət etsək, bu yuxarıdakı nümunə üçün verdiyimiz Gəmiqayada qeydə alınan göstərdiyimiz xaç işarələri ilə eyni quruluşdadır. Məhz bu işarələr 1919-cu ildə ermənilər tərəfindən oğurlanaraq Eçmiədzin Tanrı məbədinə aparılmışdır.

Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, ümumən Gəmiqayaya sahib çıxmaq istəyən ermənilərə cavab məqsədi ilə 2001-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədr cənab Vasif Talıbovun 26 aprel, 2001-ci il № 26-01 sərəncamı olmuşdur. Bütün bu siyasi proseslərə qarşı əsl vətəndaşlıq qeyrəti göstərən Vasif müəllimin milli təəssübkeşliyi nəticəsində dəfələrlə Gəmiqayaya ekspedisiyalar təşkil edilmiş, bu ərazi bütün istiqamətlərdən tədqiqata cəlb edilmişdir. 2004-cü ildə bu Tək əl rəsmi Gəmiqaya ekspedisiya və beynəlxalq konfransı zamanı tərəfimizdən bu mövzuda söhbət açarkən görkəmli tədqiqatçı Murad Aci bağışladı və bunun tarixi haqqında məlumat verdi. O, Eçmiədzin Tanrı məbədinə məhz bu əşyadan ötri getdiyini, Altayda da bu əşyanın eynisinin olduğunu və bunun bir tarixi mifdən gəldiyini söylədi. Tərəfimizdən Gəmiqayadan götürülmüş xaç rəsminə diqqət edərək bunun tək əlin qolundakı xaçla eyniliyinə təəccüb edib,

dedi: “Bu mədəniyyətin Naxçıvandan başlayaraq Altaya qədər yayılmasında Naxçıvan-Gəmiqaya “İLK BEŞİK” olmuşdur”.

Bütün bunlara əsaslanmaqla deyə bilərik ki, Naxçıvan İslam dininə qədər olan bir dövrdə tanrıçılıq-tenqrianlıq mərkəzlərindən biri olmuş, N.K.Smirnovun göstərdiyi müqəddəs əşyalar da məhz bu ərazidə qorunmuşdur.

Burada xeyli sayda məntiqi suallar ortalığa çıxa bilər. İSLAMI QƏBUL ETMİŞ NAXÇIVANLI TÜRKLƏR XX ƏSRDƏ NƏYƏ GÖRƏ TƏK ƏLƏ VƏ XAÇA SİTAYIŞ ETMƏLİ, ÖZLƏRİNİNKİ SAYMALI İDİLƏR? Deməli Tenqrianlıq-Tanrıçılıq qədim inancımız hələ XX əsrə qədər Naxçıvan azərbaycanlılarının inanclarında yer alırdı. O zaman qayalarımız, məzarlıqlarımızdakı xaç işarələrinin kimə mənsubluğu aydınlaşmaqla bərabər Gəmiqaya rəsmlərində və Altay mədədlərində eynilik daşıyan xaçların tarixi m.ö. Tunc dövrünə gedir. V.Əliyev, V.Baxşəliyev, Ə.Fərzəlinin Gəmiqaya təsvirləri, onların tarixi və mənaları haqqındakı məlumatlarında verilən ilan və xaç təsvirlərinin 4500 ildən artıq tarixi var (147, s. 15-17, 21; 178, s. 45-46,48, 64,71-73). Bu xaçlar xristianlıq hələ ayaq tutub yeriməmişdən 2400 il əvvəl qədim türklərin mifik təfəkkürlərinin, dünya modeli haqqındakı təsəvvürlərinin məntiqi nəticəsi olmaqla Tanrıçılıq-Tenqrianlıqla bağlı idi. Bütün bu faktlar müqabilində deyə bilərik ki, Naxçıvan qədim Tenqri-Tanrı inancının mərkəzlərindən biri olmuşdur və bu mifik əşyalar ərazimizdə qorunmaqla öz izlərini XX əsrə qədər saxlamışdır. Məhz bu tarixi-əski Tenqrianlıq dinini ermənilər bizdən oğurlayaraq, özlərinə tarix və din yaratmışlar. Onlar bu tarixin oğurluğu ilə bir vaxtlar ruslara arxalanmaqla türklərin TORK-TURK TANRI ADINA sahib çıxdıqları kimi, farsların yolu ilə gedib öz köklərini Boz Qurda da bağlamağa çalışacaqlar. Fikrimizcə, ermənilər bu tarixi materiallara, “Boz Qurd” rəmzli “Tək Ələ” və xaça sahib olsalar da, hələlik Qurd mifinə yaxın düşə bilməzlər və tək əlin kökünə toxunmaq istəməzlər. Onların niyə tək ələ sahib çıxmayaqlarının əsas səbəblərini də oxucularla faktlar əsasında bölüşmək istərdik.

Xristianlığın müqəddəs kitabı Bibliyadan qarşımıza çıxan və dilimizin, eləcə də inancımızın tarixinə gərəkli tarixi fakt verən bir yazını eynilə, olduğu kimi saxlamaqla oxucularımıza təqdim etmək istərdik: “BUNA GÖRƏ DƏ ONDAN (TANRIDAN) TƏK ƏL GÖNDƏRİLDİ VƏ ONUN ÜZƏRİNDƏ YAZILMIŞDIR (qazılmışdır): “MENE, MENE TEKEL UPARSİN” və burada çarlığın Midiyalılara verildiyi göstərilir (Bax., Bibliya, Kniqa proroka Danyıla, s. 877, 24, 25-ci mənada). Yəqin ki, hər hansı bir türk uşağı tərcüməçiyə ehtiyacı olmadan belə bunun “məni, məni tək əl aparsın” ifadəsi olduğunu asanlıqla anlayar. Yəqin oxucular üçün də bu ifadə və buradan doğan qəribə məntiq heyrətə səbəb ola bilər. Bu əski türk dastanı “Ərgənəkən”da türkləri arxasınca azadlığa aparan “boz qurd anaya” çağrış deyilmi? Bu Altay məbədində və Eçmiədzin kilsəsindəki ermənilərin sahib çıxmaq istədikləri “Tək ələ” xitab deyilmi? Bu təkzibolunmaz sübutun hər hansı bir izaha ehtiyacı varmıdır? YOX!!!

Bu gün Tanrıya üz tutduqda, xəbərimiz olmadan belə Tenqrianlıq baxımından Ona müraciət edirik. “Sən qüdrət sahibsən ki, ƏLİNİN üstündə Əl yoxdur”, “Tanrım, ƏLİNİ üstüməzdən çəkmə!”, “Nə varsa, Sənin ƏLİNDƏDİR, Tanrım!” və s. bu kimi duaların sayı minlərlədir. Bəs belə müraciətlərlə biz müqəddəs kitabımız “Quran-i Kərim “də “İxlas” surəsinin əleyhinə getmirikmi? AXI surədə Tanrının “nə isim, nə cism” olmaması və bənzərsizliyi haqqında aydın göstərilir! O zaman biz Tanrını niyə cismaniləşdirib onun “əlini” bu qədər qiymətləndiririk? Çünki Zərdüştlükdən qalma oda sitayişimizin, oda and içməyimizin əlaməti kimi bu “ələ” müraciət də Tenqrianlıqdan qalan inancımızın günümüzə qədər gəlmiş mifoloji mirasıdır (-F.R.). Çünki əl həm də Tenqrianlıqda Tanrının bir adı idi və “Al” adlanırdı. Bu gün dilimizdə işlətdiyimiz Allah sözünün “Alla” formasını çar Atilla, ordusu ilə döyüşə gedərkən “Alla bile”- “Allah bilər”, şəklində işlətmişdir. Hazırda çuvaş, buryat, xakaslarda (Tenqrian- xristiandirlər) “al”-əl deməkdir və “Alla” dedikdə

“tək əl” – Tanrı nəzərdə tutulur (426, s. 216). Deməli, qədim Tenqrianlıqda Alla-“Tək əl” ruzi verən, ruzini alan və əli insanların üstündə olan Tanrı idi (-F.R.).

Ermənilərin xristian təliminə gəldikdə isə onlarda bu təlim olmamışdır. Ermənilər sadəcə olaraq VII-VIII əsrlərdə İslamın təsirindən boşalmış, hazırkı Türkiyə ərazilərindəki sahibsiz qalmış Tanrı-Tenqri məbədlrinə, daha sonra 1822-ci ildə Azərbaycan ərazilərindəki məbədlərin yazılı mətnlərinə yiyələnmiş, onlarda müəyyən dəyişikliklər etməklə özlərini Tenqrianlara yamamaqla, hazırkı “Erməni tarixini” eramızdan əvvəlki dövrlərə aparmağa nail olmuşlar.

Favst Buzənd ermənilərdə ilk xristian təlimindən danışarkən qeyd edir ki, erməni Qriqoris 312-ci ildə Dərbənddə qıpçaq çarının və əskərlərinin qarşısında dayanaraq onlara “xristian” təlimini verməyə başladı (25, s. 211, 268). Buradakı məntiqsizlik təbii ki, hər bir oxucuya aydınlığı ilə çatır. Ən əvvəl “xilas edən xaç” və dini təlimi Qriqoris nəyə görə ermənilərə yox, qıpçaq türklərinə verirdi? O, bu təlimi yüzminlərlə türkə hansı dildə verirdi? Çünki onun özü 14 il qıpçaqların içərisində yaşayaraq xaçın “xilas edən” olduğunu və tək Tanrıya-Tenqriyə mənsubluğunu qıpçaqlardan öyrənmişdi. Tenqrianlıqda olan Qıpçaq türklərinə bir daha bu dini təlim etməyə lüzum varmıydı? Digər bir tərəfdən Dərbənddən başlayaraq indiki İrəvan əyalətinə qədər qıpçaq çarlığının ərazisində qıpçaqlar məskun idisə və XVI əsrə qədər bu ərazidə Qıpçaq (Şuragel nahiyəsi), Dəşti məntəqə adları (İrəvan nahiyəsi) mövcud idisə (89, s. 124, 160), o zaman hansı erməni icmasından və “ermənilərə” xristian təlimindən danışmaq olar? Bütün bunlar ermənilər tərəfindən uydurulmuş saxta din və tarixdir. Onlar sadəcə Tenqrianlığı qəbul etmiş və XX əsrə qədər “tək ələ” və xaça sahiblik uğrunda türklərlə mübarizə aparmışlar (Smirnovun Xazəran piri və “tək əl, xaç” əşyalarını xatırlayın). Bu reallığın bariz nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Şöklü-Qıpçaq Məlik ilə oğuz xanı Qazan arasındakı mübarizədir. Hər ikisi türkdür - qıpçaq və Oğuz

türkü, eyni dildə danışirlar. Lakin qıpçaqlar əski inancları Tenqrianlıqda, Oğuzlar isə yeni İslam dinindədirilər və qıpçaqlar oğuzların 1500 illik inanclarından dönmələrini onlara bağışlaya bilmirlər. Əlincə qalası bu dastanımızda dəfələrlə “Kafərqala” kimi xatırlanır (Ətraflı bax.30).

Beləliklə bütün bu tarixi faktlara istinadən xaçın yer adlarımıza qədim inanclarımızdan Tanrıçılıq-Tenqrianlıqdan gəldiyi birmənalı təsdiq olunur. Bunu Tunc dövrünə aid edilən Gəmiqaya rəsmlərindəki xaç işarələrinin mövcudluğu da sübut edir. Xaçları uzun müddət tədqiq edən E.A.Okladnikova qəti olaraq qeyd edirdi ki, xaç işarələr Günəşi, yaxud xeyirxah Tanrılarla bağlı (Tenqri ilə F.R.) insanları simvolizə edirdi (441, s. 34).

Gətirdiyimiz qaynaq məlumatlarından aydın olur ki, ilan rəsmli və bərabərtərəfli xaçlardan tutmuş “Boz Qurd” rəmzli “Tək Əl”ə qədər Tanrıçılıq inancı ilə bağlı əşyalar yalnız türklərə və türk təfəkkürünə məxsus olmuş, Azərbaycan, Sibir, Altay, Ural, bir sözlə türklər məskun olduğu bütün ərazilərdə ən azı xristianlıqdan iki min il əvvəl başlayaraq XX əsrin ilkin dövrlərinə qədər gəlib çatmışdır. Bunu Altay məbədlərindən Gəmiqaya təsvirlərinə qədər geniş bir arealda yayılan xaç işarəli daşlar və ərazidəki Tanrı məbədlərində qeydə alınan xaç rəsmləri də sübut edir (246, s. 141-146).

Bu tarixi faktlar əsasında Xaçmatak türklərinin yayıldığı ərazini göz önünə gətirsək “Uca xaç eli”, “Xaç bəylərinin dağı” ifadələrini özündə cəmləşdirən Xaçmatak türk etnosunun haradan, hansı minillikdən gəldiyi aydın olur. Deməli, xaç komponentinin, eləcə də əski xaç işarələrinin müasir xristianlıqla heç bir əlaqəsi olmamış və xristianlar xaçı hazır şəkildə türklərdən mənimsəmişlər.

Bizim fikrimizi Tenqrianlığın m.ö. ən azı IX-V yüzillikdə yarandığını təsdiqləyən çin tarixçilərinin əsərləri (49, s. 85-94), eləcə də ərazilərimizdə öz izini itirməyən xaçmataklarla bağlı məntəqə adları da təsdiq edir. Bəzən tarixçilər tez-tez “Qərb və Şərq mədəniyyəti” ifadələrini

işlədirlər. **LAKİN TÜRK LƏR HEÇ BİR TARİX DÖNƏMİNDƏ KİMSƏNİN MƏDƏNİYYƏTİNƏ ÜZ TUTMAMIŞ, UCSUZ-BUCAQSIZ DOĞMA ƏRAZİLƏRDƏ HEYRƏTAMİZ “TÜRK MƏDƏNİYYƏTİ”Nİ YARADARAQ ONU ŞƏRQƏ VƏ QƏRBƏ DİKTƏ ETMİŞ, TARİXƏ ÖLMƏZ TÜRK MÖHÜRÜNÜ VURMUŞLAR.**

Bu mədəniyyəti uzun müddət gizli saxlamağa çalışan rus, Avropa alim və arxeoloqları nəhayətdə “Avropa Sibirdən başlanır və bu mədəniyyətin izləri Don və Dunayı adlayaraq o biri torpaqlara keçir”, həqiqətini deməyə məcbur olmuşlar (441, s. 29). Bu gün təkcə qədim Naxçıvan torpağının maddi-mədəniyyət abidələrini, onların tarixini və dilini tədqiq etməklə nəinki Azərbaycan, eləcə də qədim türk mədəniyyətinin ən azı 5000 illik dövlətçilik tarixindən danışmaq olar. Çünki bu torpaq əbədi və əzəli olan ulu türk-Azərbaycan yurdu olmuşdur. Bəs Xaçmatak türkləri hansı məntəqə adlarında öz izlərini qoymular? Bu adların etimoloji mənalarına və semantik struktur tiplərinə diqqət etməyi dilçilik və elmi baxımdan əhəmiyyətli hesab edirik.

Arxaçı. Məntəqə adı 1700-cü ildə Naxçıvanın İrəvan qəzasının Sürməli nahiyəsində Baharlı və Məlikli kəndləri arasında qeydə alınır (210, s. 68). Xaçmatak tayfa adı və **ər-** “igid, kişi”, **-i** morfemi isə **irdi/erdi-** “çatdı, nail oldu, shib oldu” mənalı (53, s. 164) qədim türk sözləri ilə, “Xaçə sahib olan ər” mənası daşıyır. **Ar**+xaç+ı məntəqə adı **ər**+sak, **ar**+an, **ar**+al, **ar**+alat, **ur**+yat kimi tayfa adlarının quruluşunda formalaşmışdır.

Sınıqxaç. Naxçıvanın İrəvan nahiyəsində Ortaviran və Damcılı kəndləri arasında qeydə alınan bu məntəqə 1590-cı ilin sənədlərində göstərilir (89, s. 161). Fikrimizcə, addakı “sınıq” sözü müasir leksikonumuzdakı “sınıq, bölünmüş” sözü deyil. Əgər bu belədirsə birinci komponent sözə sonralar əlavə edilmişdir. Digər bir tərəfdən yaşayış məntəqəsinin “sınıq” şəkli olmur (-F.R.). Biz adın Sin+uk+xaç şəklində olub **Sin/Zuen** tanrı adı, **uk-** “varis” və tayfa adından formalaşdığına

əminik (126, s. 215, 221, 304; 207, s. 51). Ad “Sin tanrısının Xaç övladları” mənasında qədim türk mifi ilə bağlıdır.

Xoçkəri. 1590-cı ildə Naxçıvana aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində Ağnadon və Palu kəndləri arasında qeydə alınan bu məntəqə adı da (89, s. 163) maraqlı quruluşa malikdir. Xaç+kar+i quruluşunda olub tayfa adı, **kar**-“əziz”, “sevimli” (207, s. 146), eləcə də “həmişəlik, əbədi durmaq” və **-i -irdi/erdi-** “çatdı, shib oldu” qədim türk sözləri ilə formalaşmışdır (53, s. 164, 432; 54, s. 197; 55, s. 182). Ad bu sözlərlə “Əbədi olan sevimli Xaç” mənasını ifadə edir.

Ağxaç. Məntəqə adı 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Məvaziyi-Xatun nahiyəsində Oğbin və Sultanbəy kəndləri arasında qeydə alınmaqla (89, s. 165) qədim türk **ağ**-“uca, ucalmaq” sözləri ilə “Uca Xaç” mənasını daşıyır. Sözə qədim hunlarda Sol+**ak**, göytürklərdə isə Soqd+**ak** tayfa adlarında da olduğu mənalarda rast gəlik (214, s. 98; 503, s. 91).

Qaraxaç. Vədi nahiyəsində Şiranqoç və Herarus kəndləri arasında göstərilən bu məntəqə Naxçıvan qəzasında 1590-cı ildə qeydə alınır (89, s. 173). “Böyük Xaç” mənasında olan məntəqə adı 16-dan yuxarı “qara”-rəng və “qaranlıq”, “böyük”, “əzəmətli”, “yaman”, “naçar, əlacsız”, “pis” kimi mənalarda işlənmişdir (50, s. 436-437; 54, s. 163; 141, s. 139-140; 474, s. 111). Sözü “Dədə Qorqud” dastanında “gənc, cavan”, “uca” mənalarına da təsadüf olunur (30, s. 50, 114).

Xaçlıbulaq. Xaraba kənd olaraq 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Məvaziyi-Xatun nahiyəsində qeydə alınan bu məntəqə adı Şirəqala və Yaqub Dərviş kəndləri arasında göstərilir (89, s. 174). Ad Xaç tayfa adından yaranmış “bulaq” coğrafi ad-nomen göstəricisi və **-lı** “mənsubluq” şəkilçisi ada sonralar əlavə edilmişdir.

Xaçbay. Məntəqə adı 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Şərəbxana nahiyəsində Cərcəyis və Ağzıqanlı kəndləri arasında bir adı da Xasabəy kimi qeydə alınır (89, s. 175). Ad “Xaç bəyi” mənasındadır.

Xaçaparaq (4 kənd). “Yuxarı” və “aşağı” coğrafi adla göstərilən iki məntəqə adı Naxçıvan qəzasının Əlincə nahiyəsində 1590-1724-cü illərdə Bənəniyar, Qal və Noraşen kəndləri arasında, digər iki kənd isə 1724-cü ildə Naxçıvan qəzasının Qırxbulaq nahiyəsində Hacı İlyas və Dəmirçileyi-Şollu kəndləri və Naxçıvan qəzasının Xinzirək nahiyəsində İgidli, Keçili-Quzuçili kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 36, 47, 182). Adlardakı Xaç tayfa adına qoşulan abra-”qüvvətli”, aq/ak-“uca” qədim türk sözləri (242, s. 85-94) məntəqə adını “Qüvvətli qoruyan Xaç” mənasında izah edir.

Xaçlı. Məntəqə adı 1728-cı ildə Naxçıvan qəzasının Vədi nahiyəsində Qayçı və Sarablı kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 51). Ad Xaç tayfa adı və sonralar ada əlavə olunmuş **-lı** “mənsubluq” şəkilçisi ilə formalaşmışdır.

Xaç kəndi. Məntəqə adı 1728-cı ildə Naxçıvan qəzasının Göyçə nahiyəsində gölün sahilində, Kəvizək kəndi yaxınlığında qeydə alınır (89, s. 55). 1935-ci ildə Quqarak rayonu ərazisində adı dəyişdirilərək Debed qoyulmuşdur (123, s. 22). Ad birbaşa tayfa adını daşıyır. Əgər diqqət etsək, ermənilər “xaç” sözünü qəbul etməyib dəyişdirirlər. Lakin öz soy adlarında onu Xaçikyan kimi gəzdirirlər.

Xaçik. Qədim türk dillərində **ik/uk**-“oğul, övlad, varis” sözü ilə (207, s. 143) “Xaç oğlu”, “Xaç övladı” mənasında olan bu məntəqə adı 1728-cı ildə Naxçıvan qəzasının Dərələyöz nahiyəsində Cağazur və Kələdək kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 57). Bu ad da bu gün ermənilərdə şəxs-antroponimik ad kimi mövcuddur.

Xaçagelgit. Çox maraqlı və elmi əhəmiyyətli quruluşa malik olan bu məntəqə adının Xaç+ak+el+qut quruluşunda əski türk sözlərindən formalaşdığını düşünürük. Tayfa adına qoşulan **ak**-“uca”, **el/il**- “yurd”, **qut**-“qüvvə” qədim sözü ilə məntəqə adı 1728-cı ildə Naxçıvan qəzasının Məzrəə nahiyəsində Qızılca və Filikən kəndləri arasında qeydə alınır (89, s. 61).

Uzunxaç. Məntəqə adı 1728-cı ildə Naxçıvan qəzasının Məzrəə nahiyəsində Adıyaman və Kiçik Yenice kəndləri

arasında göstərilir (89, s. 61). Tayfa adına qoşulan “uzun “ sözünün də məntəqə və tayfa adını izah etməsi qeyri real görünür.

Bəzən sözlərin omonim kimi işlənməsi əski sözü müasir leksikonumuzdakı sözlə qarışdırıla bilər. **Şar**-uşaq oyuncağı, **Şar**-qədim türk tanrı adı, **bud**- bədənin üzvü, **bud**-“dağ qolu”, **tur**- idmanla bağlı ifadə, **tur**-“düşərgə, dayanacaq”, **şak**-**şax**-qamətli, **şak**-“uşaq”, **su/zu**-“su”, **su/zu**-“müdrük”, əzən/əsən-“feli sifət” və “əsmək feli”, **əzən**-“güclü”, **il**-“il”, **il**-“yurd, vətən” və s. (ətraflı bax 48: 52; 53; 54; 55; 56) minlərlə söz buna misal ola bilər. Biz “uzun” sözünün qədim türk sözü olub uz+un yazılışında **uz**-“ışığı”, **un**-“mənsubluq” şəkilçisi olduğunu və ada qoşularaq onu “İşıqlı Xaç” kimi ifadə etdiyini düşünürük.

Xaçkilisə. Fikrimizcə, Naxçıvan qəzasının Şürəgəl nahiyəsində Güllübulaq kəndi ilə yanaşı 1733-cü ildə qeydə alınan bu məntəqə adına (89, s. 127) “kilisə” coğrafi ad göstəricisi sonra əlavə olunmuşdur. Ad Xaç tayfa adından yaranıb.

Xaçdur. XII əsrdən adı çəkilən məntəqə adı sənədlərdə qeydə alınmış, 1935-ci ildə Tumanyan rayonu ərazisində adı dəyişdirilərək Tsaxkaşat qoyulmuşdur (123, s. 22). Bu addakı **tur**-“tayfa”, “düşərgə, şəhər” və “oğul” sözləri (207, s.75, 83) adı “Xaç şəhəri”, “Xaç Oğlu”, “Xaç tayfası” kimi izah edir ki, biz birinci etimoloji mənanı doğru hesab edirik. Bütün hallarda ad tük dilindədir.

Əgər bu tayfa inancı olan Tanrıçılığın, eləcə də adlardakı əski türk dili elementlərini ümumtürk arealında yayımı və arxaik formada müasir türk dillərində mövcudluğunu, Tanrı adının bütün türklərdə bu gün belə inanc yeri olduğunu nəzərə alsaq, xaçmataqlar qeyd-şərtsiz türk tayfaları olmuş və tarixi etnogenezimizdə yaxından iştirak etmişdir. Onlardan miras qalan inanc və bununla bağlı tarixi mədəniyyət nümunələrinə sahib çıxmaq isə, bizim əsl vətəndaşlıq və milli təəssübkeşlik borcumuzdur.

III FƏSİL

ETNOOYKONİMLƏRDƏ LEKSİK, QRAMMATİK, FONETİK PROTO AZƏRBAYCAN DİLİ ELEMENTLƏRİ

1. Paleoetnooykonimlərdə predikativlik.

Son dövrlər dilçilikdə geniş aspektdən tədqiq olunan sahələrdən biri də prediqtat və predikativlik anlayışlarıdır. Qeyd edək ki, bir çox dilçilərin gəldiyi ümumi nəticədə prediqtat və predikativlik anlayışlarında predikat-məntiqdəki mühakimə obyektini-subyekti (mübtəda, yəni haqqında nə danışılırsa o şeyi) müəyyən edən anlayış kimi dəyərləndirilir. Bəzi hallarda, predikativlik qrammatikada xəbər, predikativlik isə məntiqi predikatlıq kimi qəbul olunur. Burada predikativliyin əsas daşıyıcısı xəbər olmaqla çox zaman predikativliklə xəbərlik qarışdırılır və onun qrammatik ifadə vasitələri kimi felin zaman, şəxs şəkilçiləri, ədatlar, intonasiya və s. önə çəkilir. Predikativlik cümləni söz və söz birləşmələrindən fərqləndirir, burada intonasiya predikativliyin universal vasitəsi kimi yer alır. Bu zaman tək-tək sözlər də cümləyə çevrilə bilər, intonasiya əsasında məqsəd anlaşıla bilər. Bəzən predikativlik əşya-predmet və onun modal-zaman əlaməti arasındakı münasibət kimi izah olunur. Bir çox hallarda predikativlik - subyekt ilə predikat arasında əlaqə-münasibət kimi, tema ilə rema arasında kommunikativ aspekt olaraq əlaqə kimi və mübtəda ilə xəbər arasında qrammatik əlaqə kimi dəyərləndirilir. Bu variantlar kontekstində predikativlik həm də subyektlə predikativ birləşməsində, yəni təktərkiibli cümlənin baş üzvünü təşkil edən sözdə ya mübtədada, ya da xəbərdə ifadəsini tapır.

N.N.Məmmədov və A.M.Axundovun yazılarında predikativlik anlayışı A.A.Şahmatova istinadən bitmiş söz birləşmələrinin əsas əlaməti kimi götürülərək, tam mənalı hissə kimi izah edilir. Onlar belə bir qənaətdədirlər ki, cümlə bu və ya başqa bir dilin qanunları əsasında formalaşır ki, bu da

predikativlik əlamətidir. Tarixən cümlədəki hər bir sözdə predikativliyin olması, tədricən son məqam müstəsna olmaqla, əvvəlki sözlərin kvazipredikativ (zəif predikativ) xarakter alması və nəhayət, predikativliyin cümlənin xəbərində möhkəmlənməklə monopredikativ cümlələr yaranması fikirləri də burada yer alır (227, s. 42, 209).

Azərbaycan dilçiliyinə dair məlumatlarda predikativlik məntiqdə hökmün obyektinə haqqında deyilən fikir, məntiqi xəbər, predikatın və subyektin ənənəvi anlayışları kimi izah olunur. Müasir Azərbaycan dilçiliyində predikativlik belə izah edilir: “Sözlər predikativliyi qəbul etdikdən sonra müəyyən fikir ifadə edir. Adlıq cümlələrdə predikativlik əsas etibarını ilə intonasiyanın yardımı ilə yaranır” Buradan ortalığa çıxan məntiqi nəticə söz, söz birləşmələri və cümlələr bütünlükdə predikativ ola bilər.

Görkəmli dilçi alim A.Babayev bir qrup V.Matezius, A.Peşkovski, F.Fortunatov kimi dilçilərin məntiqi lingvistikaya dair fikirlərini, müqayisə edərək nitqdə psixoloji xəbərin predikat olduğu qənaətində dayanır. O, məntiqi predikatla xəbərin eyni olmadığını, xəbərdə intonasiyanın bir fonetik vasitə kimi bəzən predikativlik xarakteri daşmadığını, məntiqi predikatın işlənmə dairəsinin geniş olduğunu yazır. Yekun olaraq o, qəti bildirir ki, obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr haqqında hər hansı bir təsdiq və ya inkar ifadə edilirsə, bu məlumat predikativlik hesab edilir (140, s. 426, 430-431).

Bütün bu izahların müqabilində qəti olaraq deyə bilərik ki, məntəqə adları oykonimlərdə predikativlik tam olaraq özünü göstərir. Bunu etnooykonimlərin əski dövr leksik vahidlərindən formalaşma quruluşu da aşağıdakı variantlarda özünü tam təsdiq edir. Qeyd edək ki, nümunə üçün təqdim olunan etnooykonimlərin hər birinin etimoloji izahı verilərkən mənbələr göstərilmişdir.

1. Bir və ikihecalı Gömür, Qıpçaq, Yayı kimi m.ö. minilliklərə aid bu etnooykonimlər birbaşa tayfa adından

yaratanmaqla məntəqə adlarının hansı türk tayfa adına mənsubluğunu tam təsdiq edir ki, bu da predikativlikdir.

2. Yer, məkan sözlərini özlərinə birləşdirməklə formalaşan Kanager-“Kanq ərləri”, Məğ+ər+bad- “Maq ərlərinin yurdu”, Sənqovit-“Sakların yurd yeri, evi”, Kənurəs-“Zəkali kanq ərləri”, Saq+at-“Sak eli”, Qam+sar-“İşıqlı şamanlar”, Çak+er-“Sak ərləri” kimi otuza qədər belə adda tayfa adı ilə yanaşı onu formalaşdıran at, sar, es, it, bat kimi yazıyaqədərki dövr “el, yurd, məkan, işıq, zəka, ölkə, ər” sözləri də adları tam mənada izah edir, mənə təsdiqlənir və predikativlik reallaşır.

3. Bir qrup adlarda predkativlik təyini söz birləşməsi şəklində tayfa adlarını təyin edən sözlər hesabına reallaşır. Ak+xaç-“Uca Xaç”, Xur+us-“Zəkali Xurs”, As+sak-“qüvvətli Sak”, Kanq+kar-“Coşqun Kanq əri”, Çak+ar+san-“Şöhrətli çakar” və s. adlar buna misal ola bilər.

4. Əski mifik inanc daşıyıcıları kimi də əsl tarixi mənbə olan məntəqə adlarında dil vahidləri ilə yanaşı inanc, tayfa adı və digər sözlərlə tam mənada məlumat da predikativlik kimi mövcuddur. Bu inancla bağlı sözlər daha çox üç-beş hecalı etnooykonimlərdə mövcuddur. Burada hər heca bir leksik vahiddir. Şar+ur-“Şar tanrısının qurduğu”, Qam+sar-“Nurlu Qam/Şaman”, Bөр+sak+ur-“Qurd Sak tikdiyi yurd”, Bud+ay-“Ay tanrısının Budisi” kimi adlar mifoloji məlumat olmaqla predikativlik xassəlidir. Bu cür iyirmiye qədə adda biz “qam-şaman, muğ”, “bөri-qurd”, “ay”, “Şar tanrı adı” və s. inanclarla qarşılaşırıq.

Bütün göstərilən nümunələrdə məlumatlar tam anlaşılmaqla predikat və predikativliyi təsdiq edir. Təbii ki, bu adların yarandığı dövrlər dilçilik və onun sahələri mövcud deyildi və biz yalnız buradakı əlamətlərin müasir dilçiliklə bağlı müqayisəsini təqdim edirik.

2. Paleoetnoykonimlərdə əski türk-Azərbaycan leksik vahidləri

Naxçıvan yer adlarının formalaşmasında iştirak etmiş aşağıdakı yazıyaqədərki dövrün leksik elementlərinin hansı tayfaların dilində olduğu, tam təsdiq olunmur. Qeyd edək ki, yazılı salnamə və tayfalarla bağlı onomastik vahidlərdə, məişət və inanclarda təsadüf olunan sözlərə və qədim türk dili sözlüklərinə istinadən, bu sözlərin protoazərbaycanlılara məxsus qədim söz kökləri olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Dilimizin əski dövrlərindən günümüzə çatan leksik vahidlər eləcə də bunları öz dillərində (dialektlərdə) ümumişlək formada istifadə edən Kəngər, Manq, Sak, Midiya, Skif, Bolqar, Yuci, Qıpçaq və s. tayfalar özlərindən əvvəlki tayfaları As, Türükkü, Hürri Kutü, Lulubəy və s. prototürklərin varisləri olduqlarını, ərazinin qədim Azərbaycan xalqına aid olduğunu birmənalı təsdiq edən dil və tarixi faktlardır.

Arim/arım. Bu qədim türk sözüne gəldikdə isə biz bu sözə “nişan, əlamət” və “ərən” mənalarında qədim türk dili sözlüklərində təsadüf edirik (48, s. 52). Qeyd edək ki, bu qədim türk sözü həm də **arım, irim** yazılışlarında “öncədən xəbər verən” mənalarında şamançılıqla bağlı olmuşdur (71, s. 666) qədim Naxçıvan ərazisinə aid oykonimik sistemində Skif türklərinin Arimaspi tayfa adında (13, III 116; IV 13, 27), Ərmus, Aramus məntəqə adlarında müəyyən fonetik əvəzlənmələrlə müşahidə olunur (89, s. 160, 176). Biz bu sözə həm də türk dillərinə xas **a~u, u~i** səsəvəzlənmələri nəzərə alınmaqla qədim Naxər-Naxçıvana mənsub olmuş Urmiya gölü adında da rast gəlirik Q.Qeybullayev bu sözün Manna dövləti ərazisindəki Arimaiti, Urumayate, Midiyada Armanqu qala adında, eləcə də Cənub Azərbaycanda iki Urm qəsəbə adlarında təsadüf edildiyini yazır (207, s.76, 92). Qeyd edək ki, adlar bu mənaları tam olaraq özlərində qorumuşlar.

Ava/aba. Sözü Tuqavil adında təsadüf edirik (116, s. 23). Qədim türk dilləri sözlüyündə, eləcə də Mahmud Kaşğari

divanında həm “ana”, həm də “ata” mənalarında təsadüf edilən bu komponent də türk arealında geniş yayılmışdır. Bu qədim türk sözü Tibet türklərində “baba”, karluklarda, “apa” yazılışında “ana”, qədim oğuz türklərində isə “aba” yazılışında “ana” mənasında işləndirdi (48, s. 1; 52, s.1). Biz V.V.Radlovun yazılarında da sözün “aba” yazılışında Altay, Teleut, Şor, Saqay, Cağatay dillərində də “baba” mənası daşdığıının izahına rast gəlirik (62, s. 14). Qeyd edək ki, qədim Midiya şəxs adlarında söz “Amakap” yazılışında **məb** səslərinin əvəzlənməsi ilə “ana” mənasında işlənmişdir ki, biz bunun **aəu** səsəvəzlənməsi ilə “abu” yazılışında “baba” və “ama” yazılışında isə “ana” mənasında şumer dilində də rast gəlirik (493, s. 49, 58). Q. Qeybullayev bu sözün həm də “əcdad, ulu” mənalarında təsadüf edildiyinə dair faktlar göstərir (207, s. 55). Qeyd edək ki, rus-fars siyasətində söz “api” yazılışında “ulu nənə” mənasında farslara aid edilsə də (71, s. 220, 224) biz Ares (Əras) tanrı adı ilə bərabər skiflərdə Api adının “Yer ilahəsi” olduğunu görürük və Herodot onların öz torpaqlarını “Api” adlandırdıqlarını yazar (13, IV, 59; 444, s. 203-211). Biz ümumtürk adlar sistemində “ava”, “aba” sözlərindən formalaşan Abakan, Abay, Abak, Aban, Abatuman, Abat, Avan, Avakum və s. yüzlərlə şəxs və toponimik adlara rast gəlirik (99, s. 212, 214). Bütün bunlar sözün qədim türklərə aidliyini tamamilə təsdiq edir.

Bert. Biz bu əski türk sözünün “qala” mənasında olduğu haqqında bir sıra yazılarda məlumat vermişik (48, s. 137; 58, s. 81). Komponent Sələpürd məntəqə adında qeydə alınır (89, s. 163) Qeyd edək ki, bu komponent Berdik, Bertak, Bərdə kimi adlarımızla yanaşı, ümum türk toponimik sistemində Berdiqestək, Berdurq, Berdsi, Bertdəuş və s. bu kimi toponimik adlarda da qeydə alınır (99, s. 222). Biz qədim Peçeneq türklərində Bartolmat tayfa adı (513, s. 91), XIII əsr Azərbaycan adlar sistemində Xanberd-“Tanrı qalası”, Anuberd-“Anu qalası”, Aranberd-“Ərən qalası” (29, s. 342, 348) toponimlərindən də bəhs etmişik ki, burada bu komponent

“qala mənasındadır”. Qeyd etdiyimiz kimi XIX əsrdə İrəvan xanlığında da biz Bart+az- “As qalası” məntəqə adı ilə rastlaşırıq. Təkrar olsa da qeyd edək ki, hələ ermənilər Frakiyada olanda belə Midiyada m.ö. VIII əsrdə Partagen tayfalarının adlarında biz bu sözlə qarşılaşırıq (13, IV 167; VII 77). Deməli bu sözün erməni dili ilə heç bir bağlılığı yoxdur.

Bu/mu. Biz bu komponentlərə müəyyən fonetik paralelliklər nəzərə alınmaqla bir neçə mənələrdə rast gəlirik. Əsasən zəngi, şirak, skif tayfalarının adını daşıyan Mahrus, Zənəbi, Püyirik, Sürməli kimi məntəqə adlarında qeydə alınan bu komponentlər “bəy” və “su” mənələrində işlənir. Biz bu komponenti **bu/bua** şəklində tatar, koybol, kamasin, karakaslarda “su”, **mu** şəklində tunqus mancurlarda “su” mənələrində görürük. Bununla bərabər kaslarda isə su-“tu” yazılışında işlənirdi (73, s. 548; 323, s. 183). Eyd edək ki, ma/mu sözü həm də qədim türk dillərində “mən” “mənim” və “xalq” mənələrində da işlənirdi (48, s. 41). Biz sözün **b-p** səsəvəzlənməsi ilə **pi/pu** yazılışı və tələffüzü ilə şumerlərdə də “bulaq” mənasında işləndiyini görürük (207, s. 70). Yazıyaqədərki dövr protoazərbaycan leksik vahidləri sistemində, eləcə də prototürk və şumerlərdə **bi/pi** həm “bəy” mənasında işlənmiş, çoxsaylı türk tayfa adlarını formalaşdırmaqla onların türk-Azərbaycan tayfası olduğunu sübut edən danılmaz dil faktı olmuşdur. Bu komponent yalnız qədim türk tayfalarının adlanma-nominasiyalarında Lulu+bi, Su+bi, Kas+pi, Sil+bi, skif tayfalarından Tras+pi, Arimas+pi bunlardan sonrakı minilliklərdə Kom+bi, Göytürk tayfalarından Tata+bi Dokuz oğuz birliyinə daxil olan Ki+pi XVII əsrdə monqol türklərindən Turba+bi və b. tayfa adlarında iştirak etmişdir (ətraflı bax, 214, s. 98-108; 250, s. 215; 506, s. 17).

Çaq. Bu maraqlı komponentə **-u** saitinin artımı ilə “qala” mənasında rast gəlinməsi haqqında biz yazılarımızda məlumat vermişik (253, s. 459). Lakin komponentə “çaq” yazılışında biz saklarla bağlı Çaqqaq məntəqə, adında rast gəlirik. Bu komponent, əski türklərdə “böyük qüvvətli”

mənalarında izah olunmuşdur (207, s. 140-166). Biz qədim türk sözlüklərində **çaq** komponentinin həm də “özü”, “əsl” kimi mənalar daşdığına təsadüf edirik (48, s. 322; 53, s. 335). Əgər bu komponentə **çs** səsəvəzlənməsi ilə müqayisəli nəzər salsaq, biz Sak tayfa adı ilə qarşılaşırıq. Sak, skiflərlə bağlı Çaqerşin, Çaqlı, Çaqazur kimi adlarda bu sak və skif tayfalarının adını bildirir.

Çala. Biz bu sözə Çalağıl, Səliğar məntəqə adlarında rast gəlirik (89 s.169, 178). Maraqlı leksik mənaya malik olan bu komponent M.Kaşğari, M.Seyidov, V.Radlov kimilərin yazıları və sözlüklərində “vurub-yıxan”, “devirən”, “alt-üst edən” kimi mənalarda rast gəlirik (53, s. 173; 64, s. 35, 117-118; 262, s. 260). Biz ümumtürk toponimik arealında Çaltır, Çaltılıbək, Çalaberd, Çalkan və s. məntəqə adlarında bu komponentlə rastlaşırıq (99, s. 321). Əgər diqqət etsək, sözlər tamamilə türk dilindədir. Burada Çal+tur- “Vurub yıxan tayfalar”, Çal+tıl+bək “vurub yıxan Tal bəyləri”, Çal+a+berd “vurub yıxanların qalası”, Çal+kan- “vurub yıxanların yurdu, məkanı” və s. qədim türk sözləri ilə formalaşıb.

Çar/Zar. Qeyd edək ki, bu söz qədim türk dillərində həm rütbə olaraq isim kimi “çar”, həm də sifət kimi “cəld” mənalarında (48, s. 139, 639; 71, s. 353) Çərəktar məntəqə adında işlənmişdir (89, s. 180). Ümumtürk adlarında yer alan Çarbak, Çartak, Çarıkan, Çarıl, Çarış, Çarıktar kimi xeyli sayda toponimik (99. s. 322), eləcə də şəxs adları ilə işlənən bu söz, bu adlarda da eyni mənaları daşımaqdadır. Qədim yunan tarixçisi Didor Siciliyskinin Midiya çarları haqqındakı məlumatlarında bu çarlardan birinin də adının Soçar-Sosar olduğu və 30 il hakimiyyətdə oturduğu qeyd edilir (9, II 32, 6). Əgər bu ifadəyə diqqət etsək, So+çar çar adı maraqlı semantik quruluşda olmaqla qədim **sa**-“müdrük, zəkali” türk sözü ilə “Zəkali çar” mənasını daşıyır. Bununla bərabər biz Midiya şəxs adları içərsində də Zariş, Zanzar, Zardukku kimi adlara təsadüf edirik ki, adlar tamamilə əski türk-Azərbaycan dilindədir. Bu adlar Q.Qeybullayev və İ.M.Dyaknov tərəfindən türk dili

elementləri ilə izah olunmuşdur (207, s. 102, 106; 359, s. 50). Göründüyü kimi leksik vahidlər tamamilə türk sözündən ibarətdir və günümüzdə də bu dilimizdəki ümumişlək sözlərdəndir.

Çuv. Qədim türk tayfa adlarından yaranmış oykonimlərdəki bu komponentə gəldikdə isə, biz onun qədim türk dili sözlüklərində “qeyd”, “cuvı” yazılışında “şad, kağandan sonrakı rütbə”, “cav” yazılışında isə “şöhrət” mənasında işləndiyini görürük (48, s. 142, 157; 52, s. 162). Bu əski leksik vahidin **cab** yazılış formasına “adlı-sanlı”, “tanınmış” mənalarında biz qədim türk sözlüklərində rast gəlirik (52, s. 138). Alban çarı Çaber/Zober, (207, s. 176-177), göytürklərdə Çab Şatun (234, s. 386) kimi şəxs adlarında təsadüf olunan bu rütbə adı burada da eyni mənada işlənir. Əgər xatırlasaq, Çingiz xanın sərkərdələrindən biri Cabi adında, biri isə, Subutay adın idi. Biz ərəb mənbələrində bu adlara təsadüf edirik (43, s. 89). Adlarda söz isə “tanınmış” mənasını özündə qoruyur.

Dığ/Tığ. Bu söz qədim türk dillərində, eləcə də qədim sözlüklərimizdə “başqa”, “təyin etmək”, “qonur” mənalarını daşımışdır (48, s. 160, 558; 52, s. 613). Ümumtürk toponimik sistemində biz Dıqtau-“Təyin olunmuş dağ”, Tıqda -“Tikilişi, evi təyin etmək”, Dıqkan- “Təyin olunmuş məkan, yurd” (99, s. 242, 311) kimi mənalar daşıyan adlara təsadüf edirik. Qeyd edək ki, bu halda məntəqə adlarının mənaları elə də aydın deyil. Fikrimizcə, söz ümumtürk dilində az işlək bir söz olmuşdur. Əgər adda türk dilləri üçün xarakterik **ası**, səsəvəzlənməsini nəzərə alsaq, o zaman **taq/tanq** qədim türk sözü “qeyri adi”, “dan, sabah”, “dağ”, “möhkəmləndirmək”, “bağlamaq” mənaları daşıya bilər (48, s. 350, 536, 561; 52, s. 570). Bu halda adlar “Möhkəmləndirilmiş yurd, məkan”, “Möhkəmləndirilmiş ev”, “Möhkəm dağ” mənalarında daha anlaşılıqdır. Ola bilsin ki, söz dialekt fərqi ilə işləndiyi üçün mənalar bu cür anlaşılırdı.

E. Əgər biz qədim dillərə müraciət etsək, bu söz “olmaq-var olmaq” və prototürklərdə “ev” mənasında bir fonomorfem kimi xüsusi mənada işlənmişdir. Biz mənbələrdə bu hərfin eynilə Urartu dilinə də türklərdən adladığını görürük (52, s. 184; 57, s. 52, 264; 269, s. 84-86) Əgər xatırlasaq **-i** saiti də ayrıca mənalı söz olaraq M.Kaşğari, V.V.Radlov, Ə.Cafəroğlu və b. tədqiqatçıların yazılarında qədim türk dillərində əsasən **ir** şəklində qeydə alınmışdır. Biz Orxon-Yenisey yazılarında da bu hadisəni müşahidə edirik və burada **-i** saiti “iç” mənasında işlənmişdir. Bundan başqa **-bş** səs birləşməsini ifadə edən iki yanakı üçbucaq işarəsi “baş” mənasını da ifadə edirdi (234, s. 39). Bir çox qaynaqlarda **-i** saiti leksik mənalı hərəkət bildirən fel kimi **irdi, erdi** “nail olmaq, çatmaq, yetişmək” mənaları daşımış, oğuz türklərində də **irdi, erdi, ərdi** yazılışlarında şifahi nitqin dialekt və şivələrində ümumişlək fel olmuşdur (54, s. 164). Biz şumerlərdə **-e** hərfinin “ev” (207, s. 48), qədim türklərdə **-t** hərfinin “tikmək”, **o** hərfinin “bina”, yəni yurd yeri və s. hərflərin ayrı-ayrı mənalara ifadə etdiyinin, daha doğrusu fonomorfem olduğunun şahidi oluruq (273, s. 122; 207, s. 53-58; 234, s. 38-41).

Əm. Bu qədim leksik vahidə prototürk dillərində “sadə” xalq mənasında rast gəlirik (48, s. 41). Bununla bərabər əgər biz türk dilləri üçün xarakteri olan səsəvəzlənmələri də nəzərə alsaq, o zaman bu komponent dilarxası və dil önü saitlərin **a~i** şəklində səsəvəzlənməsi ilə **im/em** yazılışında görünür. Bu yazılışda komponentə qədim türk sözlükləri ilə müqayisəli diqqət etdikdə isə onun “sadə” mənası ilə bərabər həm də “xeyrə aparən yol” mənasına təsadüf edirik (48, s. 41, 172). Qeyd edək ki, bu qədim türk sözü m.ö. IV-III minilliklərdə Kutı tayfa adı ilə bağlı Kütam oykonimində qeydə alınmaqla bərabər, II-I minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş sak və maq türklərində də Şikəm, Sənkam, Muqumlu, Şahtərmuşum məntəqə adlarında qeydə alınır. Lakin diqqət etsək, bu qədim türk sözü oykonimlərdə olan digər komponentləri nəzərə

almasaq, bütün oykonimləri “Sadə Budi”, “Sadə Sak”, “Sadə Maq” xalqı mənalarında izah edir. Burada Muqum oykoniminə -lu “mənsubluq” şəkilçisi sonradan artırılmış, Şahtərmuşum adında isə, söz bütünlükdə “Sadə sak və muğ tayfaları” mənasını daşımışdır.

İn. Bu komponent qədim Naxçıvan oykonimləri içərisində m.ö. II-I minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş oğuzlarla bağlı Kayı tayfa adından gələn Kayini, buslarla bağlı Meşin, Qıpçaq və Gel tayfaları ilə bağlı Tiqin və Gelinçar məntəqə adlarında qeydə alınır. Qeyd edək ki, bu söz qədim türk dili sözlüyündə “hücum edən, cəsur” mənasında işlənmişdir (71, s. 353). Biz bütün bu adlarda da bu sözün eynilə “Cəsur buslar”, “Cəsur kayilər”, “Cəsur tiqinlər”, “Cəsur Gel çarı” mənalarında qaldığını izləyirik. Bu leksem qədim Mannada Arkaniya, Sinixinu, Sabini kimi şəxs və yer adlarında da qeydə alınır (207, s. 77, 80) ki, bu da sözün qədim türklərə aidliyini təsdiq edir.

Kayi. Bu qədim türk sözü Qoyuyarak məntəqə adında 1590-cı ilə aid sənədlərdə Naxçıvan qəzasının Karni nahiyəsində qeydə alınır (89, s. 170). Söz qədim türklərdə “möhkəm, sərt” sifəti kimi işlənmişdir (262, s. 259) və məntəqə adını “Möhkəm yiriklər” mənasında etnooykonim kimi formalaşdırmışdır. Lakin **kayi**-“möhkəm, sərt” sözü həm də “bərkitmək”, “qaya” mənalarında (48, s. 406-407) omonim olaraq oğuzlarda Kayı tayfasının adında da mövcud idi. Ola bilsin ki, Qoyuyarak məntəqə adı Kayı və Yirik boylarının bir ittifaqı idi və hər iki tayfanın birliyini xarakterizə edirdi. Qeyd edək ki, biz bu sözə günümüzdə dialekt variantlarında atalar sözlərimizdə də rast gəlirik. Bəzi bölgələrimizdə bu sözə “Ağır otur, batman gəl” ifadəsi yerinə “Qayım otu, batman gə” ifadəsinə rast gəlirik ki, burada söz “ağır, möhkəm” mənalarındadır. Bununla bərabər biz “yerinə qayım oturdu” kimi ifadəyə də rast gəlirik ki, burada hər hansı bir əşyanın “yerinə möhkəm oturdu” mənası ortalığa çıxır. Əgər sözü Azərbaycan dilinin ilkin formalaşması qanununa uyğun Ka+yı

kimi birhecalı variantına da diqqət etsək, yenə də söz qədim türk dilinə aid ka-“şan-şöhrətli”, yı/sı –“qalib” mənaları ilə qarşılaşırıq (48, s. 502; 475, s. 141) ki, bu halda söz “Şöhrətli, şanlı qalib” mənasında qədim türk döyüş adəti ilə bağlı addır.

Kin. Məntəqə adlarında qeydə alınan bu komponentə qədim türk dili sözlüklərində “gözlənilən”, “gələcək” mənalarında təsadüf edirik (48, s. 307). Lakin biz bir çox yazılarımızda bu sözün günümüzdə də belə dilimizin arxaik elementi kimi “qınından çıxdı, qınıni bəyənmədi” ifadəsində “qala” mənalarında işləndiyinə təsadüf edirik (-F.R.). Təkrar da olsa qeyd edək ki, **kun/kın** komponentini F.Rəşidəddin Örgənəkon dağ adındakı “kon/kun” sözünü izah etməklə “dağ döşü”, sözün özünü isə “şiş, sivri dağ” mənasında qeyd edir (16, s. 153-154). Lakin biz qədim türk sözlüklərinə əsasən bu sözün **ər+gənə+kon** söz köklərindən formalaşmaqla “Seçilən ərlərin qalası” mənasında olduğunu yazmışıq. Buradakı “**kun/qın**” sözü bir çox sözlüklərdə “qala”, eləcə də “şəhər” mənalarında mənbələrə düşmüşdür (52, s. 297). Bu söz ümumtürk coğrafi adlar sistemində ayrıca olaraq Kın, Kurumkın, Kunqır, Qıtkın, Kurakin kimi xeyli adlarda təsadüf olunur (99, s. 261). Biz Midiya və Manna toponimlərində də bu sözün Kintau, Kuntaşpi kimi çoxsaylı toponimik adlarda “qala” mənasında işləndiyini göstərmişik (207, s. 90).

Kür. Xeyli sayda toponimik adlarda qeydə alınan bu söz qoşulduğu sözün canlı isim olmaqla tayfa tirə, şəxs adı olduğunu sübut edir. Bu komponent aid olduğu sözlərdə “coşqun”, “dəliqanlı”, “igit” leksik mənalarını daşıyır. Biz M.Kaşğari sözlüklərində və tədqiqatlarda bu mənalara rast gəlirik (52, s. 399; 210, s. 27). Naxçıvan toponimik adlarında Qorçulu, Kürçülü adları bu sözlə formalaşmış və adları “Coşqun, dəliqanlı, igit çullar” mənasında izah olunmaqla onların Çul tayfa adından yarandığını birmənalı sübut edir. Bununla bərabər sözə hazırda da “Bu nə kür uşaqdır” ifadəsində “coşqun” mənasında rast gəlirik. Eyni mənə Kür çayı adında da özünü doğruldur (-F.R.). Biz sözün müəyyən

səsəvəzlənmə ilə **qor/kur** yazılışına M.Kaşğarlıda “qurmaq”, “himayə etmək” mənalarında izah olunur ki, bu yöndən yanaşıldıqda məntəqə adları bu sözlərlə “qurulmuş yurdlar” mənasını daşıyır (54, s. 379). Əgər diqqət etsək, bu komponent eynilə oğuzların Ürügür, Edizkər tayfa adlarında da eyni mənada təsadüf olunur (234, s. 339; 236, s. 24).

Biz bəzi yazılarımızda bu sözə “u” saitini artırmaqla **kuru** yazılışında qədim türk dillərində “ləyaqətli”, “dəyərli”, mənalarında rast gəldiyimizi də qeyd etmişik (475, s. 35). Bundan başqa qədim şumerlərdə bu söz “xeyir verən” mənasında da işlənmişdir. Sözə kaslarda Urziqurumaş, Kuriqalzu kimi çar adlarında təsadüf edirik (207, s. 52, 60). Biz Şəhur oykonimləri ilə bağlı izahlarda Oğuz xanın nəslindən olan Koru YasaqYavquy adında da bu sözlərin izahını verərkən, hər bir adın etimoloji izahında bu mənanın olduğu kimi saxladığına dair dil faktları göstərmişik (250, s. 133). Bütün bu mənalarla söz qədim türk dilindədir.

Sax/Saq/Saç. Məntəqə adlarında tez-tez rastlaşdığımız bu komponent qədim türk sözü olmaqla “ışıq verən”, “nur saçan” mənasını daşımaqla işıqla bağlı işlənən sözdür (48, s. 479). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir dilimizdəki “ışıq” sözü də saq-sıq sözünün əvvəlinə **ı-i** saiti artırılmaqla yarana bilər və dilimizdə “ışıq saçır” ifadəsindəki “saçmaq” sözü də eyni mənada işlənəkdədir. Bununla bərabər söz qədim türklərdə tayfa adı və “diqqətli, həssas” mənalarında da işlənmişdir (48, s. 485). Qeyd edək ki, söz Sak şəklində tayfa adı, həm də qədim türk sözlükləri və M.Kaşğari lüğətində “saymaq” (48, s. 486), qədim türk sözlüklərində “diqqətli”, “ehtiyatlı”, “məğrur”, “yüksək”, “həssas”, “fikirləşmək”, “saqa” yazılışında “dağın ətəyi” mənalarını ifadə etmişdir (52, s. 486-487; 55, s. 85). Sözə Midiyada Saqbat- “Sak yurdu” toponimində, peçeneqlərdə Saka-Kat-“Qüvvətli Sak” qala adında da tayfa adı kimi rast gəlirik. Adları “çay ağzı” və “dağ qolu” mənasında da izah etmişlər (319, s. 256; 343, s. 230). Qeyd edək ki, bir çox hallarda bu söz- komponent işıqla bağlı

olaraq da işlənmişdir. Lakin biz bu sözün xeyli sayda məntəqə adında tayfa adı olaraq işləndiyini görürük və bunu oykonimləri formalaşdırən, canlı isimlərlə bağlı işlənən xeyli sayda əski türk sözləri də sübut edir.

Şan/can/san. Fikrimizcə bu sözlər eynimənalı sözlər olmaqla qədim türklərdə sadəcə dialekt fərqləri ilə işlənmişdir. Biz bəzi bu komponentlərin əski və müasir türk dillərində omonim kimi **“anuq utru tutsa joqqa sanmas”** (55, s. 68), ifadəsində “hər şey ortalıqdadırsa yox sanılmaz” (-F.R.) şəklində “say, miqdar, hesab” bildirdiyini görürük. Daha bir **“bü kün bulduq emti kişiler sanu”** (52, s. 483) kimi ifadədə isə “sən bu gün hörmət qazandın” şəklində “hörmət, şöhrət, ad-san” mənalarında işlənir ki, sözün türk dilində olması danılmazdır (-F.R.). Bu gün biz “ad-san sahibi”, “ada-sana çatdı”, “şan-şöhrət qazandı” ifadələrində də bu komponentdən istifadə edirik. Mannada isə bu sözə Şarsin-“Şöhrətli Şar tanrısı”, Telusin-“Şanlı Tel”, Ullusin-“Şanlı Lulu” Erisin-“Şanlı ər, igid” kimi çar adlarında (207, s. 83-84) rast gəlirik. Əgər diqqət etsək burad Tal, və Lulu türk tayfalarının adı da qeyd olunur. Etimoloji izahlar tərəfimizdən ilk dəfə olaraq verilir (-F.R.).

Ta/Tu. Bu komponentlər qədim türk dili sözlüklərində “sahib olan”, “tutub saxlayan”, felləri kimi işlənmişdir (48, s. 584). Lakin, bəzi hallarda biz **tu** komponentinin qədim türk dillərində “su”, “göl”, **ta** komponentinin isə “dağ” kimi mənalarda işləndiyinə də təsadüf edirik (323, s. 183). Qeyd edək ki, oykonimlərdə bu sözlərin hansını seçmək artıq sözlərin adları izahı ilə bağlıdır. Oykonimləri ilkin quruluş formalarına birhəcalı olaraq böldükdə, burada hansı sözün işlənəcəyi daha tez təyin olunur. Bundan başqa sözün M.Kaşğari lüğətində “sədd olan”, “bağlayan”, “tutan”, mənaları da qarşılaşırıq (52, s. 58; 62, s. 716). Biz qədim Kutı türklərində İmta, lulubəylərdə Satuni şəxs adlarında sözə “sahib olan” mənasında rast gəlirik (207, s. 52, 57).

Taq/tanq. Bu qədim türk sözü qədim türk dili sözlüklərində “qeyri adi”, “dan, sabah”, “dağ”, “möhkəmləndirmək”, “bağlamaq” mənaları daşımaqla bərabər, həm də alternativ **tuŋq** yazılış varianrında “hücum edən, cəsur”, “ehtiyac”, “bədbəxtlik” mənaları da ifadə etmişdir. Bununla bərabər biz sözün “düz dayanan”, “məğrur” mənalarında əski türk sözləri kimi işləndiyini də görürük (48, s. 350, 536, 561; 52, s. 570). Biz qədim Naxçıvan ərazisi daxilindəki nahiyələrdə bu komponentlərə Bertaq, Parteniq, Vartenes, Vartanol kimi məntəqə adlarında göstərilən mənalarda rast gəlirik. Ümumtürk coğrafi adlar sistemində isə biz Arkataq, Bartanq, Taqankas, Taltanq kimi adlara təsadüf edirik (99, s. 217, 220, 305,306). Qeyd edək ki, bu adların hər birində **tan/tanq** sözü əsasən qədim türk mifi **böri**-“qurd”, **kaş**-Kaşşu tanrı adı (Günəş allahı), Tal türk tayfalarında Tal tanrı adıdır (Bax, 253, s. 354-378). Bu adlarda **tanq**- “məğrur, qürurlu”, “hücum edən, cəsur”, mənalarında qədim türk mifini “Hücum edən, cəsur, Qurd”, “Məğrur Tal”, “Məğrur Koyaş” kimi izah edir. İstənilən mənada söz türk dilindədir.

Tam. Naxçıvan ərazisi oykonimlərində bu qədim komponent Bus və Kol tayfa adı ilə bağlı olan Bistam və Koltam məntəqə adlarında təsadüf olunur. Bu adlarda qeydə alınan **tam** komponentinə qədim türk sözlüklərində leksik vahid olaraq “divar, qala” mənalarında rast gəlirik. Əgər türk dillərinə məxsus **məp** səşəvəzlənməsinə istinadən sözləri **tap** yazılışında müqayisəli nəzər salsaq, o qədim türk lüğətlərində “xidmət edən”, “yaradan” mənalarında qədim türk dilindədir (48, s. 529, 533). Bu mənalar nəzərə alınmaqla adlar “Bus qalası” və “Kol qalası” mənalarında izah olunur. Biz Azərbaycan eləcə də ümumtürk toponimik adlar sistemində Ağdam, Tamasan, Tambinau, Tamsalı, Tamuş, Tamdıbulak kimi xeyli adda bu komponentə “qala” mənasında təsadüf edirik (47, s. 91; 99, s. 306).

Taz/Tas/Daz. Əski türk dili, eləcə də M.Kaşğari və E.Sevortyanın sözlüklərində bu komponent eyni yazılışlarda

“keçəl, daz”, “eşik, bayır” mənalarında verilir. Lakin türk dilləri üçün xarakterik səsəvəzlənmələr nəzərə alınasa, bu sözə xeyli mənalarda rast gəlirik. Qeyd edək ki müqayisəli təhlillər zamanı söz **töz** yazılışında “tayfa”, “tirə”, “nəsil”, **tuz** yazılışında “qonaqlamaq”, “duz”, “gözəllik”, **tüş** yazılışında “mötəbər”, **tus** yazılışında isə “eşik, bayır” və “xalq, soy-kök” mənalarında izah olunmuşdur (48, s. 590, 676; 53, s. 296; 55, s. 676-677, 679; 71, s. 379, 806). Sözü **taş/tas** səs dəyişimi ilə yazılışında biz onun “görünüş, sima” mənalarında qədim türk sözü kimi də işləndiyinin şahidi oluruq (48, s. 539). Qeyd edək ki bu komponent Oğuz və Kol tayfaları ilə bağlı iki oykonmdə, Oğuzdaş, Kaldaş mənətaqə adlarında qeydə alınır ki, hər iki halda adlar “Görklü oğuzlar”, “Görklü kollar” kimi izah olunurlar.

Tuğ. Biz sözü quruluşuna diqqət etdikdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz **Dığ/Tığ** komponentlərinin bu sözlə yalnız **u** fonetik dəyişiklik fərqi görürük. Lakin söz qədim türklərdə “bayraq, sancaq” mənalarını daşıyırdı. Bu isə türklərin hansı tayfa birliyi olduğu, hansı soydan gəldiyinin bir sübutu idi. Ola bilsin ki, bu sözü ilkin kökündə Dağ inancı dururdu və qədim türk inancında dağların yüksəklik rəmzi və müqəddəsliyi, onun Tanrıya yaxınlığı, müqəddəs məbədlərin məhz uca dağlarda mövcudluğu-bu inanc, qədim türklərin bayrağına gətirilmişdir. Bu gün də belə, qazaxlarda “tuv”, uyğur türklərində “tuğ” yazılışında bu mənani daşıyan bayraq (50, s. 56-57), hər bir millətin ucalıq və müqəddəslik, qeyrət və namus rəmzi olmaqla bərabər, kimliyinin də tərənnümü, təsdiqi yerindədir. Bayrağın **Tuğ** kimi mövcudluğunun ilkin hun və qıpçaqlardan da qabaq tarixdə olduğunu nəzərə alsaq, bu ilk rəmzi işarə də türklərə məxsus olmaqla 4 min ildən də artıq bir tarixi özündə yaşatmaqdadır.

Tunq. Bu komponent ümumtürk arealında geniş işlənməklə qədim türk sözlüklərində əsasən “hücum edən, cəsur”, “ehtiyac”, “bədbəxtlik” mənalarını daşımışdır (48, s. 350, 536; 52, s. 570). Qeyd edək ki, qədim türk adlar sistemində

qoşulan bu söz qədim şəxs adları Alpər Tonqa, Tunqan, Tonqyuquq eləcə də Töngəş, Tunq, Tüngər, Tuna, Tonqra, Tanqut, Tonquş və s. tayfa və coğrafi adlara da müşahidə olunmaqla bəzən **-nq** qovuşuq samiti, bəzən isə yalnız **-n** tək samiti ilə adları formalaşdırmışdır (234, 339, 385, 388, 390; 320, s. 13-17). Biz eyni mənaları etnooykonimlərdə və tayfa adlarında da müşahidə edirik . **Tüngər**-“Cəsur ər”, **Tonqra**-“Cəsur yurd quranlar”, **Tanqut**-“Cəsur məkanı, yurdu”, **Tonquş**-“Zəkali cəsurlar” tayfa və coğrafi adlar, göründüyü kimi sözlərimizdə qədim türk dilində ifadə olunmuşlar. Bu söz Naxçıvan coğrafi adlar sistemində Kol tayfa adından yaranmış **Koltonq**-“cəsur kollar”(müasir Ordubad) əyalət adı və Midiya tayfası **Partagen** –“Cəsur qurdlara məxsus” adında da təkrarlanmaqla eyni mənanı ifadə etmişdir. Etimoloji izahlar tərəfimizdən ilk dəfə olaraq verilir.

Um. Biz bu komponentə qədim türk dili sözlüklərində omonim xarakterli olmaqla, türk sözləri “güvəncli”, “etibarlı”, eləcə də “mən”, uma yazılışında isə “yolçu”, “qonaq” mənalarında rast gəlirik (48, s. 611). Qeyd edək ki, bu söz omonim xarakterli olmaqla əsasən “güvəncli”, “etibarlı”, “mən” mənalarında işlənmişdir. Lakin komponent **“uma”** yazılışında “yolçu”, “qonaq” mənalarını da ifadə edirdi (52, s. 611). Biz bu söz haqqında yazılarımızda bəhs etmişik (253, s. 475). Sözü türk dilləri üçün xarakterik olan **-m** və **-b** səsəvəzlənməsini nəzərə alaraq sözü “ub” yazılışındakı mənasına da diqqət etsək, bu qədim söz əski türk tayfalarının dillərində “son” və “xırdalanmaq”, eləcə də “gənc” mənalarında da işlənmişdir (52, s. 619; 69, s. 561). Ümumən bu yazılış və mənalar qədim Altay türk mifində Umay tanrısı, şumerlərdə isə Umma şəhəri adlarında təsadüf edilir (6, s. 21-28; 206, s. 51). Qədim göytürklərin Umaç, Umay bək, Umsue şəxs adlarında da biz bu sözə təsadüf edirik (234, s. 385). **“U”** hərfi türk şumer dilində 10 rəqəmini də ifadə edirdi (225, s. 7).

Vanq. Bu komponent bir çox hallarda ayrıca ad olaraq – **q** samiti olmadan **van** şəklində “yer, məkan” mənalarında, **b=v**

fonetik paralelliyi ilə **bun/ban** yazılışında isə “nəsil, tayfa, soy”, eləcə də “uca” qədim türk sözləri mənasında oykonimləri formalaşdırmışdır (30, s. 94; 48, s. 81; 66, s. 1813). Ümumən qədim türk dilində “uca” və “yazılı daşlar” mənaları ifadə edən bu söz (48, s. 335) əsasən məbədlərin adlanmasında yer alırdı ki, burada tanrı inancına aid yazılı daşlar toplanırdı. Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra bu məbədlərə “kilisə” adı verilməklə onların yerləşdiyi ərazilərə əsasən ermənilər yerləşdirilərək bu tarix xristianların tarixinə çevrildi. Bu söz yalnız türk toponimikasında, Sibir, kaybol, kamasin Orta Asiya və b. türklər yaşayan ərazilərdə Vanqzevat, Vanqi, Vanqana kimi adlarda işlənmişdir (ətraflı bax, 99, s. 32-33, 52)

Biz bu sözə **-nq** qovuşuq samiti ilə Naxçıvan ərazisindəni Kolavəng, Şuvəng, Qızıləng kimi adlarda təsadüf edirik. Bu etnooykonimlərə diqqət etsək, burada Kol, Şu qədim türk tayfalarıdır və adlar onların Tanrı inancını əks etdirirdi. Bu halda söz çox əskilərdən dilimizdə işlənən türklərə məxsus söz olduğunu təsdiq edir.

Yul/Yulu. Bu komponentə qədim türk sözlüklərində türklərə aid olmaqla “işğal etmək” mənalarında olduğuna təsadüf edirik. Biz bu komponentə “yol” şəklində “bəxt tanrısı”, bəzi hallarda isə “qurtarmaq”, “yardım etmək” mənalarında M.Kaşğari və qədim türk sözlüklərində təsadüf edildiyi (48, s. 271, 277; 55, s. 811), göytürklərdə Yol Ana-“Bəxt tanrısı Anu”, Yoliğ tigin “Uca bəxt tanrısının təginişahz269si” mənalarında olduğuna dair mənbələri göstərmişik (234, s. 384). Əgər sözə ye şəklində -l samiti olmadan yanaşsaq “Sahib olmaq” qədim türk sözü olan bu komponent (52, s. 252) xeyli sayda qədim şəxs və mənəqə adlarında təkrarlanır. Biz oğuzlarda Yeva, Yiğdir, hunlarda Yegruş/Yugruş göytürklərdə Yatız/Yetiz (234, s. 125-127) kimi tayfa adlarında rast gəlirik. Alban şəxs adları içərisində Yeqani, Yunsatax adlarında da bu söz adları formalaşdırmışdır. Fikrimizcə, türk dillərində fellərin ilkin variantda gəl, bax, ye, at, get kimi birhecalı olma variantları nəzərə alınarsa, **ye** fel kökü də hazırda dilimizdə

işlənən “yiyələnmək” felinin ilkin forması olmaqla elə “sahib olmaq” mənasını ifadə etmişdir. Yul/yulu komponenti də elə “işğal etmək” və “sahib olmaq” sözü üzərində qurulmuş sinonim sözdür. Bu komponentə-qədim türk sözünə daha çox türklər yaşayan ərazilərin toponimik sistemində Yulakan, Yuldıba Yulak, Yuldus, Yulunlu kimi adlarda rast gəlik (47, s. 30-31, 54, 85).

Yir. Biz bu komponentə türk Skif tayfalarının bir qolunun adı olan Yirik tayfası, eləcə də Naxçıvan ərazisində bu tayfa adından yaranan Yıyrığ, Yürəkir, Püyirik, Karayerünq kimi məntəqə adlarında rast gəlik (89, s. 54, 64, 170, 181; 390, s. 365). Ada qədim türk dilinin ilkin yaranma üslubuna istinadən nəzər saldıqda bu adın **Yir+ik** şəklində iki komponentdən yarandığı görünür. Biz türk sözlükləri ilə müqayisədə bu adın **yir/yer** -“parçalayan”, **ik/uk**-“varis, oğul” sözü ilə, eyni zamanda “bələdçi” mənalarında olan sözlərlə formalaşdığını görürük (48, s. 257, 258). M.Kaşğarlının sözlüyünə nəzər saldıqda isə, bu ad bütövlükdə “**yirük**” yazılışında “gözəlliyini tam itirmiş”, **yerük** yazılışında isə “parçalamaq”, “dağıtmaq” mənalarında izah olunur. Bu ümumən sözün qədim türk dilində olduğunu göstərir (52, s. 776, 794). Q.Qeybullayev bu tayfa adı və sözün qədim türklərdə “irk”, Altayda “irkin”, “irkit” kimi tayfa adlarında, Sibirdə isə İrkutski şəhər adında qaldığına dair əsaslı faktlar göstərir. O, eləcə də skifləri tərif edən Herodota istinadən bu tayfaların “” irandilli konsepsiyasına dair əsaslı sübutlarla bu fikri tamamilə rədd edir (207, s.135-137). Bir sözlə ad bütövlükdə türk sözdür.

Bi məsələni də xüsusi qeyd edək ki, adlarda ümumən m.ö. V-III minilliklərə aid prototürklərlə bağlı məntəqə adlarında işlənən bütün sözlərin bu adlarda da təkrarını görürük. Biz bu məntəqə adlarında da təkrarlanan **aba/apa**-“ata”, “ulu baba”, **ac/aç**-“ac”, “aç”, **ağ**-“yüksəlmək”, “ucalmaq”, **ada**-“təhlükə”, “bədbəxtlik”, **al**-“uca, hiylə, su pərisi”, “ağıllı”, “öncül”, “müdrük”, **am/ab/aba**-“ana”, “əcdad”,

Sadə xalq”, **ap/af/ef-** “ev” **apla-**“vəhşiləri ram edən”, **çauq-** “qala”, **çı-** “tayfa”, **bil/vil-** “görən”, “bilən”, “düşüncəli”, “tanınan”, **bun-** “nəsil”, “kök” **koş-** “köç yeri”, **ər-** “ər, kişi, igid” kimi sözlərin geniş izahlarını vermişik. Bununla bərabər II-I minilliklərə adi tayfa adları ilə bağlı ortalığa çıxan **əznə/əsən/esen-**“qüvvətli, sağlam” **da/ta-** “insaf, xeyirxah, yaxşı”, **xar/xarv-**“axtarıb tapan”, “qazanmış”, **lax/laq-** “ələmət”, “nişan”, **il-**“yurd, vətən, vilayət”, **kab-** “ölkə, yurd”, **kal/qal-** “böyük”, “ulu” **qam-** şaman, “önü görən”, **qut-**“güç”, “qüvvə”, **man-**“ulu”, “qədim”, **ni/na-**“verdi, bağışladı”, **bi/pi-** “bəy” və s. (103 qədim türk sözü) haqqında da yazılarda məlumat vermişik. Bütün bu sözlər eynilə m.ö. II-I minilliklər bu ərazinin etnogenezində iştirakçı olmuş yuxarıda qeyd etdiyimiz Kəngər, Manq, Sak, Midiya, Skif, Bolqar, Yuci, Qıpçaq və s. türklərin yaratdığı adlar sistemində də təkrarlanmışdır (253, s. 452-480).

Beləliklə bütün leksik elementlərin əski türk dilində olması, eləcə də m.ö.V-III minillikdə Naxçıvan əhalisinin etnogenezində iştirakı olmuş As, Kutı, Naxər, Hürri, Kas, Koman, Tal, Doray və s. prototürklərlə bağlı etnooykonimləri formalaşdıran bu 103 qədim türk sözünün eynilə m.ö. II-I minilliklərdəki türklərin dilində də təkrarı, onların eyni mənşə, dil və inanca sahibliyini bir daha təsdiq edir.

3. Paleoetnooykonimlərdə qrammatik elementlər

Yazıyaqədərki dövr qrammatik elementlərdən olan şəkilçilər müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılmışdır. Qeyd edək ki, A.Qurbanov, Q.Qeybullayev, R.Yüzbaşov, Q.Məşədiyev, T.Əhmədov və b. tədqiqatçıların yazılarında da biz qədim türk leksik vahidlərinin şəkilçi olaraq izahlarına rast gəlirik. Biz dəfələrlə qeyd etmişik ki, Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsində Q.Qeybullayevin əvəzsiz xidmətləri olmuş, xeyli qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirmişdi. Bununla bərabər biz bu

tədqiqatlarda ayrıca leksik mənaya malik **ut/at**-“yer, məkan”, **çı**-“tayfa”, **sin/şin**-“şan-şöhrət”, “rütbə” kimi əski türk sözlərinin yalnız şəkilçi kimi mövcudluğuna rast gəlirik və onun omonim kimi həm də leksik mənə daşması nəzərə alınmır (337, s. 90-96). T.Əhmədov yazılarında xeyli yeni elmi nəticələrlə yanaşı burada da qədim türk dilində leksik vahid olan **ar**-“ər, igid”, **at**-“yer, məkan”, **uk**-“oğul, varis” kimi sözləri şəkilçi olaraq göstərmişdir (170, s. 248-268) ki, bu da etimoloji izahda yanlış nəticə kimi səciyyələnilir. Fikrimizcə, ilkin yaranışda birhecalı sözlər daha çox üstünlük təşkil etmiş, onların ikihecalı şəkildə birləşməsi yeni leksik vahidin yaranmasında yardımçı olmuşdur. Biz m.ö. V-III minilliklər prototürklərlə bağlı adlarda bir qrup qrammatik və fonetik elementlərdən bəhs etdik (253, s. 479-486). Burada **-an** şəkilçisinin əsasən tayfa adlı məntəqə adlarına-etnooykonimlərə qoşulmaqla “mənsubluq”, bəzən “bənzətmə” mənalarını ifadə etdiyini və Peçeneqlərdə Yazı Kapan, Avar hunlarda Tohan, Bayan, Talan, qıpçaqlarda Koman, Kuman kimi tayfa adlarında, Manna və Midiya toponimlərində isə Qilzan, Urimzan kimi adlarda təkrarlandığını yazdıq. Qeyd edək ki, m.ö.II-I minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş kəngər, paralat, bolqar, gel və s. tayfalarla bağlı, Kanqan, Boralan, Qazan, Gilan, Kolasan yer adlarında da biz bu şəkilçinin təkrarını görürük. Eyni hal, **-çı** “məxsusluq”, “sahiblik” şəkilçisində də təsadüf olunur. Bu bir çox hallarda “tayfa” mənasında işlənsə də, sak, oğuz türklərinə mənsub Çıqçı, Kayçı adlarında bu şəkilçi mənasına daha uyğundur. Belə ki, adlardan sonra coğrafi ad göstəricisi yoxdur və onlar tədqiqatçılar tərəfindən “Çuqlqrın yurdu”, “Kayıların yürdu” və s. mənalarda əlavələrlə izah olunur.

Biz adların sonuna qoşulan həm yer məkan, həm də “cəmlilik” şəkilçisi kimi işlənən **-ut/at** komponentindən də bəhs etmişdik. Qeyd edək ki, m.ö. II-I minilliklərdə bu dövr tayfa adları ilə bağlı oykonimlərdə də biz **-ut/at** şəkilçisinə təsadüf edirik. Diqqət etsək, sak, skif, gel və s. tayfalarla bağlı Saqat,

Barat, Gilit kimi adlarda bu komponent yenə də şəkilçi kimi təkrarlanır. Bununla bərabər biz adlarda bir sıra yeni qrammatik vahidlərlə də rastlaşırıq.

-a. Qədim türk sözlüklərində əsasən ədat, “kiçiltmə” şəkilçisi, bəzən isə, söz kimi “qan” mənasında işlənmiş bu fonem (48, s. 1, 416; 52, s.1), demək olar ki, adlarda nə ədat, nə də fonomorfem kimi təsadüf olunmur. O, yalnız “kiçiltmə” şəkilçisi mənasında iki tayfa adı, sak, kimmer türkləri ilə bağlı Sanqo, Kamura yer adlarında bu mənəni təkrarlayır. Qeyd edək ki, səslər bəzən bütöv bir sözü ifadə edirdi. Şumerlərdə **-a** saiti ayrıca olaraq “baba”, eləcə də “ağrı-acı”, Orxon yazılarında **-i** ayrıca “iç” mənalarında fonomorfem kimi işlənmişdir (234, s. 38; 493, s. 58).

-lik. Türk dillərində sonrakı dövrlərdə “mənsubluq” şəkilçisi kimi geniş yayılmaqla bu komponent işlək xarakterə mənsub olsa da, biz şiraklarla bağlı Sürəmərlik məntəqə adında bu şəkilçiyə təsadüf edirik. Lakin qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə bu ad Sürəmərlik yazılışında qeydə alınır (89, s. 164), ki, burada **ik/uk**-“varis oğul” mənasında tayfa adları ilə bağlı etnooykonimlərə qoşulan sözdür. Biz burada **-l** samitinin sözə sonradan əlavə olduğunu düşünürük.

-lı/li/lu/lü. Bu şəkilçi ümumişlək olmaqla, dilimizin II-I minilliklərində kəngər, sak, maq, budi, qıpçaq və s. türklərin adını daşıyan Künqlü, Şəkikli, Muqumlu, Muğanlı, Bədilü, Çaruklı, Xorsalı kimi adlarda müşahidə olunur. Qeyd edək ki, bu şəkilçilər son dövrlər, eramızda yaranan şəkilçilər olmaqla bunlar da sözlərə sonradan əlavə olunmuşlar.

-cıq. Bu şəkilçi də “kiçiltmə” mənasında olmaqla əsasən əsrimizə aid yüzilliklərin şəkilçisidir və sonralardan şirak, muğ tayfa adları ilə bağlı Şirvancıq, Muğancıq oykonimlərində təsadüf olunur. Xüsusi qeyd etmək istərdik ki, biz bunun şəkilçi olduğunu düşünmürük. Fikrimizcə, bu adların sonluğunda **-a** saiti düşmüş, adlar ilkin yazılış formasında Şirvançauq, Muğanşauq yazılışında olmuş və burada **çauq**-“qala” mənasında qədim türk sözüdür (253, s. 459) və bu komponent

adları Şirvancıq-“Uca Şir qalası”, Muğancıq-“Muğların qalası” mənalarda izah edir. Ola bilsin ki, sözün ifadə ağırlığı (*təaccüb-təcüb, əhəmiyyətli-əhəmiyyətli kimi*) adların bu şəkildə tələffüzü və qeydə alınmasına səbəb olmuşdur.

4. Paleoetnooykonimlərdə fonetik hadisələr.

Müasir türk dillərinə məxsus fonetik hadisələr m.ö. II-I minilliklərə aid olan Naxçıvan etnooykonimlərdə də müşahidə edilməklə öz izlərini o dövr yazılı abidə mətnlərindəki türk sözlərində də qorumuşdur. Ümumtürk dialektləri üçün xarakterik olan Səsəvəzlənmələr-paralelliklər fonetik hadisələri haqqında geniş məlumatlara A.Axundov, A.Qurbanov, A.Babayev, N.Məmmədov, T.Hacıyev, M.Şirəliyev və başqalarının tədqiqatlarında rast gəlirik. Bu araşdırmalarda arxasıra və önsıra saitlərin, o cümlədən kar, cingilti və burunsonor samitlərin bir-birini əvəzləməsi hadisələrinin şərtləri və dialektlərdən nümunələr geniş yer alır. Azərbaycan, eləcə də türkmən, başqırd, tatar, qazax, qırğız, uyğur, altay və s. dillərdə fonetik təzahürlərdən biri sait, samit, eləcə də bunlar arasında sonor samitlərin əvəzlənmə hadisəsidir (50, s. 124-129; 269, s. 41-82). Biz ümumiyyətlə $c \approx d \approx z \approx y \approx s \approx \xi$, kimi fonetik dəyişmələri əsasən türk-savir-xəzər ittifaqının (269, s. 82) dil quruluşunda izləyirik. Bu cür səsəvəzlənmələr kəngər, sak, manq, oğuz, skif və s. tayfa dillərində də müşahidə olunur ki, (ətraflı bax 50; 269) Naxçıvan etnooykonimlərində də ümumtürk fonetikasındakı bu hadisələr təkrarlanır. Biz öncə Naxçıvan əhalisinin etnogenezində iştirakçı olmuş m.ö. II-I minilliklərə aid tayfalarla bağlı adlardakı saitlərlə bağlı səsəvəzlənmələrinə diqqət edək.

-a~ə/ə~a. Biz türk dillərində arxasıra və önsıra saitlərin bir-birini əvəzləməsi fonetik hadisəsinə geniş arealda rast gəlirik ki, bu hadisə kəngərlərlə bağlı Kanager, maq türkləri ilə bağlı **Məngik, Məğrəbad, Məqhud, Meqri**, arizantlarla bağlı **Ərzini, Ərəzin, Ərzanuc** kimi məntəqə adlarında qeydə alınır.

Naxçıvan ərazisində bu səsdəyişimi Culfa və Ordubad dialektlərində *xalça-xəlçə*, *qamçı-qəmçi*, *şarif-şərif* və s. şəkillərdə işlənərkədir (269, s. 40-42). Biz türkmən, başqırd, tatar qzax, qırğız türklərinin dillərində də *vətən-vatan*, *zərər-zarar* kimi sözlərdə bu fonetik hadisəni izləyirik (50, s. 940-941, 1008-1009).

-a≈e. Yuxarıda qeyd etdiyimiz **a≈ə**, səşəvəzlənmə hadisəsi ilə eyni xarakterli bu fonetik hadisə əsasən maq, şirak, partagen, gel tayfalarının adı ilə bağılı **Meqri**, **Şürənb**, **Bertaq**, **Berdik**, **Gal** məntəqə adlarında qeydə alınır. Ümumtürk dillərinə məxsus bu fonetik hadisə başqırd, tatar qzax, qırğız türklərinin dillərində işlənən *yardım-yərdəm-jərdem-yərdəm*, *səbir-sabır*, *saç-səs-çəç* (50, s. 728-729, 968-969) kimi sözlərdə müşahidə olunur.

-a≈i. Bu fonetik hadisədə arxasıra saitlərin önsıra saitləri əvəzləməsi müşahidə olunur. Qədim sak, kimmer, partagen və s. türklərin adını daşıyan **Çiqin**, **Şikəm**, **Çükəndər**, **Kamura**, **Berdi**, **Pirəgen** kimi məntəqə adlarında müşahidə olunan bu səşəvəzlənmə hadisəsi müasir dialektlərdə çox az müşahidə olunur. Biz yalnız Orta Asiya türklərindən türkmən və uyğur dillərində bu fonetik hadisəyə *aşk-işk*, *ata-əti* kimi sözlərdə işlənməsinə təsadüf edirik (50, s. 30-33).

-a≈ı. Bu fonetik hadisə arxasıra saitlərin bir-birini əvəzləməsi ilə müşahidə olunur. Bu səşəvəzlənmə hadisəsi yalnız qədim sak, oğuzvə s. türklərin adı ilə bağılı **Şikəm** və **Oğuzdaş** məntəqə adlarında qeydə alınır. Bu fonetik hadisə də müasir ümumtürk dialektlərində az müşahidə olunur. Biz Azərbaycanca Qazax, Muğan dialektlərində bu hadisəyə *alaq-alıq*, *yalaq-yalık*, formasında rast gəlirik (269, s. 41). Ümumtürk dialektlərinə gəldikdə isə, əsasən qazax, başqırd türklərində biz bu səşəvəzlənmə hadisəsinə *atılmaq-atılıv*, *aldanmaq-aldanıv*, *ağarmaq-ağarıv* kimi ifadələrdə təsadüf edirik (50, s. 8-9, 32-33).

-a≈o. Qədim tük boyları sak, şirak, kol, zəngi tayfalarının adını daşıyan **Zoq**, **Sərkovit**, **Kalkənd**, **Sənqovit**

məntəqə adlarında qeydə alınan önsıra saitlərin bir-birini əvəzləməsi hadisəsini təkrarlayır. Qeyd edək ki, uyğur, özbək, yakut və digər türk dillərində *darğa-dorğa, araba-orba, ol-al, bar-bor* kimi sözlərdə (50, s. 42, 421-422), eləcə də Azərbaycanın Bakı, Naxçıvan, Masallı, Qazax dialektlərində də *naxoş-noxoş, camış-comuş, hava-hova* kimi dialekt variantlarında müşahidə olunur (269, s.40-41). Lakin biz bəzən **o≈a** səsəvəzlənməsini nəzərə almasaq, bu halda əski dövr yazılarda **o** saiti ayrıca olaraq “binə, yurd yeri” mənasında da izah olunur (274, s. 122).

-a≈u. Turk dilləri üçün xarakterik olan arxasıra saitlərin bir-birini əvəzləməsi ümumtük dialektlərində mövcud olan fonetik hadisədir. Bu səsəvəzlənmə əsasən m.ö. II-I minilliklər Naxçıvan əhalisinin etnogenezində iştirakçı olmuş maq, budı, bolqar türkləri ilə bağlı **Muğanlı, Muğan, Muğaral, Muqumlu, Badili, Badaşxan** kimi adlarda izləyirik. Azərbaycanın Göyçə, Qazax, Saray, Corat və s. bölgələrində də biz *yavan-yuvan, Cavad-Cuad* kimi sözlərdə bu səsəvəzlənməni izləyirik (269, s. 40-41).

-a≈ü Naxçıvan etnooykonimləri içərisində qeydə alınan bəzi məntəqə adlarında biz dodaqlanmayan arxasıra saitin dodaqlanan önsıra saiti əvəzləməsi ilə də rastlaşırıq. Bu cür fonetik əvəzlənmə hadisəsinə mənbələrdə kəngərlərlə bağlı **Künlü**, maqlarla bağlı **Ərmük**, şiraklarla bağlı **Sürəmərək, Şürənab** məntəqə adlarında rast gəlirik. Biz şirakların **Şar** tanrı adının Şirak tayfa adında da təkrarını qeyd etmişik və sözün Şür formasındakı yazılışını dialekt fərqi hesab edirik. Az təsadüf olunan bu cür fonetik hadisə başqırd, tatar dialektlərində *axsamaq-akhaü-aksau* kimi dialekt fərqləri ilə müşahidə olunur (50, s. 12-13).

-b≈p, b≈v. Bu cür fonetik səsəvəzlənmələr **p≈b Zənəbi, b≈v** isə **Vayxır** məntəqə adlarında qeydə alınır ki, Naxçıvan, Şahbuz, Ordubad, Culfa, eləcə də Qazax, Qax dialektlərində *biçaq-piçaq, biçən-piçən, budax-putax, vardı-bardı, barbar-varvar* kimi sözlərdə qeydə alınır (269, s. 80; 74,

s. 238-240.). Biz **b≈v** fonetik hadisəsinə qədim və müasir türk dillərində *vardı-bardı* (30, s. 32), *barbar-varvar*, *balam-palam* şəkillərində başqırd, tatar, çuvaş, xakas Osmnalı türklərində də rast gəlirik (50, s. 48-49).

-**ə≈e**. Bu fonetik hadisəni biz kəngər, kimmer, gel və şirak türkləri ilə bağlı **Kanager**, **Qəmərli**, **Gəlkənd** və **Çaker** məntəqə adlarında müşahidə edirik. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində biz Şərur, Culfa, Ordubad kimi bölgələrdə eləcə də, türkmən, özbək, tatar, uyğur və b. türklərin dialektlərində *çəkiç-çekiç*, *dəlil-delil*, *gəcə-gece-gice*, *yəşik-yəşik* kimi sözlərdə izləyirik (50, s. 120-121, 158-159, 258-259). Bu fonetik hadisə demək olar ki, ümumtürk dilləri üçün xarakterik olan fonetik hadisələrdəndir.

-**ə≈i/i≈ə**. Önsıra saıtlərin biri-birini əvəzləməsi türk dilləri üçün xarakterik olan fonetik hadisələrdir. Biz bu səsəvəzlənmə hadisəsinə kəngər, zəngi, şirak, oğuz türklərinin adını daşıyan **Kənəgir**, **Zənəbi**, **Sərkovit**, **Şəragiğ**, **Dəyirli** məntəqə adlarında təsadüf edirik. Bu fonetik hadisə ümumən Naxçıvanın Şərur, Sədərək, Şahbuz, Culfa, Ordubad kimi ərazilərinin dialektlərindəki *şikil-şəkil*, *xingəl-xəngəl* kimi sözlərdə günümüzdə də işlənməkdədir. Belə fonetik hadisələr ümumtürk dilləri üçün də xarakterik olan dil hadisəsidir. Biz buna başqırd, tatar dialektində *erkək-irkek*, *ertəsi-irtəgə*, *ərimək-iriv* kimi sözlərdə təsadüf edirik (50, s. 220-221).

- **ə≈o**. Biz bu fonetik hadisəyə ümumtürk dialektində çox az təsadüf edirik. Yalnız qazax, qırğız, türkmən şivələrinə “orta” sözünün “orto”, özbəklərdə isə “örtə” kimi işlənməsinə təsadüf edirik (50, s. 664-665). Naxçıvan oykonimlərində isə biz oğuzlarla bağlı **Əxis** məntəqə adında bu səsəvəzlənməni müşahidə edirik. Bununla bərabər bu adda biz həm də türk dillərinə xas olan **u≈i**, **ğ≈x**, **z≈s** səsəvəzlənmələrini izləyirik.

- **ə≈ü**. Biz bu dil önü saıtlərin əvəzlənməsi hadisəsinə yenə də oğuzların Dügər tayfa adı ilə bağlı **Dəyirli** və **Ərəkur** məntəqə adlarında təsadüf edirik. Əgər diqqət etsək, bu adda həm də **g≈y**, **g≈k** səslərinin əvəzlənməsi də müşahidə olunur

ki, bunların bərpası ilə ad Dügərli kimi bərpa olunur. Bu samit səslərdəki fonetik hadisədə kar və cingiltili səslərin bir-birini əvəzləməsi də müşahidə olunur. Biz Naxçıvanın Şabuz bölgəsinin Biçənlik, Nursu kəndlərinin dialektlərində *küçəyə-küçüyə, küpəyə küpüyə, cücəyə-cücüyə* kimi sözlərdə, bununla bərabər Şərur, Culfa, Ordubad, eləcə də Qazax, Muğan dialektlərində “*küçəyə-küçüyə çıxdım, kürəyə-kürüyə baxdım*” kimi ifadələrdə bu səsəvəzlənmə hadisəsini izləyirik. (173, s. 39; 192, s. 41). Ümumtürk dialektlərinə gəldikdə isə, başqırd, tatar, uyğur dillərində biz “ölçü” sözünün *ölçəv-ölçəm-ülsəv* kimi tələffüzü ilə rastlaşırıq (50, s. 676-677). Ümumən bu fonetik hadisə ümumtürk dilləri üçün xarakterik olan dil hadisəsidir.

-ə~u. Bu fonetik hadisədə biz önsıra saitin arxasına saiti əvəzləməsi fonetik hadisəsi ilə qarşılaşırıq. Bu səsəvəzlənmə hadisəsi əsasən sak və kəngər türkləri ilə bağlı Canqur 2 məntəqə adı və Kənurəs məntəqə adlarında qeydə alınır. Biz qədim türklərdə Budın-Vətən sözlərinin ifadəsində Göytürk və Azərbaycan türklərinin dialektlərində bu fonetik hadisə ilə qarşılaşırıq. Kül Tigin abidəsi yazıları və M.Kaşğarının sözlüklərində bu səsəvəzlənməyə “vətən” sözünün “budın, budun, budhun” yazılışlarında (52, s. 155, 238; 55, s. 20) rast gəlirik. Əgər diqqət etsək, bu adlarda **u~ə** səsəvəzlənməsindən əlavə **b~v, d~t, ɾ~ə, k~c, u~ə** kimi səsəvəzlənmələr də müşahidə olunur.

-o~ö. Ümumən ümumtürk, eləcə də Azərbaycan dilində qeydə alınan bu səsəvəzlənmə hadisəsi Qazax, Qax, İsmayılı, o cümlədən də Naxçıvanın Şərur, Babək, Ordubad və Culfa dialektlərində *oynamaq-öynəməx-öynəməq, soyuq-söyüx*, deyimlərində və eyni səsəvəzlənmə Türkiyədə Anadolunun şimal-şərq bölgələrində *golge-gölge, dokmek-dökmek* kimi müşahidə olunur (269, s. 41-42). Bu fonetik hadisə Ərzurum dialektlərində də *öküz-öküz, ortü-örti* kimi deyimlərə təsadüf edirik (500, s. 247, 249). Biz səsəvəzlənmə oğuzlarla bağlı **Okuzbatr, Okuzlu** məntəqə adlarının

mənbələrə **Öküzbatur, Ökülü** yazılışında düşmələrində qeydə alınır ki, burada önsıra **-ö** saiti arxasına **-o** saitini əvəzləmiş və ad bu şəkildə təhrif olunmuşdur. Qeyd edək ki, adda eyni zamanda Muğan və Ordubad dialektlərindəki *huş-hüş, hinduşqa-hinüşqa* kimi **u≈ü** səsəvəzlənməsi də müşahidə olunur (269, s. 41).

-o≈u. Türk dilləri üçün xarakterik olan arxasına saitlərin bir-birini əvəzləməsi fonetik hadisəsinə biz Naxçıvanda oğuz, çul, kol tayfa adları ilə bağlı **Vayxır, Solaq, Solak, Qulça, Kulpi, Qulacan** məntəqə adlarında təsadüf edirik. Qeyd edək ki, Naxçıvanın Şərur, Babək, Ordubad və Culfa dialektlərində *qaymaq-quymax-qoymax, tuman-toman, yovşan-yuvşan*, kimi müşahidə olunur (269, s. 41). Bu fonetik hadisə həm də ümumtürk dialektində “ovmaq” sözünün qazax, uyğur, tatar dillərində *uvmaq-uvkalav-uvatmaq* kimi tələffüzündə özünü təsdiq edir (50, s. 666-667).

Qədim Naxçıvan bölgələrində m.ö. II-I minilliklər prototürk tayfa adları ilə bağlı məntəqə adlarında biz samit səslərin bir-birini əvəzlənməsi, səslərin yer dəyişmə və düşümü hadisələri ilə də qarşılaşırıq.

-s≈ç, z≈s, c≈ç≈k kimi səsəvəzlənmələr m.ö. II-I minilliklər Naxçıvan ərazisinin sakinləri olmuş prototürk saklarla bağlı, **Siscan, Çıqçı, Sınukərə, Çaker, Çağazur, Çaqlı, Canqur, Zoq** məntəqə adlarında qeydə alınır. Qeyd edək ki, bu fonetik hadisə Azərbaycanın Qazax, Şəki, Zaqatala və s. dialektlərində *çəlik-kəlik, çay-kay, çiçək-kikək, çörək-körək* kimi sözlərdə özünü göstərir (269, s. 82). Bununla bərabər biz Osmanlı türklərinin Ərzurum dialektində də *keçə-çəçə, keçi-çəçi* kimi bu səs əvəzlənmə hadisəsinə təsadüf edirik (497, s. 183-187, 238-240). Biz bu cür səsəvəzlənmələri Naxçıvan ərazisi dialektlərində də *çay-kay, çətən-sətən* və s. deyilişlərdə müşahidə edirik. Eyni hal Qıpçaq və Oğuz dilli türklərin əksəriyyətində *üç-üş, açmaq-aşu* kimi xeyli sözlərdə müşahidə olunur və bu haqda biz yazılarımızda ətraflı məlumat vermişik (253, s. 484-485).

-k≈q. Bu fonetik hadisə sak və qırpaqlarla bağlı **Qarqın, Siyaqut, Qazxan, Camaqat** məntəqə adlarında izlənilir. Bununla bərabər biz Siyaqut oykonimində s≈y (sulduz-yıldız kimi), əvəzlənməsini də müşahidə edirik. Bu səsəvəzlənmə hadisəsi Naxçıvan dialektində *küçə-qüçə, keçiqeçi, qayçı-kayçı* şəklində rast gəlik (269, s. 84). Ümumtürk dialektində də biz bu hadisəni müşahidə edirik və özbək, qırğız, türkmən dillərində qonşu-konşu, qoltuk-koltuk variantlarında bu fonetik hadisə təkrarlanır (50, s. 494-495).

g≈c≈q. Bu səsəvəzlənmələr hadisəsinə Naxçıvan oykonimlərində zəngi, sak tayfaları ilə bağlı **Zəncirli, Səngovit** məntəqə adlarında təsadüf edilir. Naxçıvan, eləcə də Azərbaycanın Muğan, Qazax dialektlərində biz bu fonetik hadisəsinə *civilti-givilti-qivilti, cücə-gügə, cib-gib* şəkillərində izləyirik (-F.R.). Əgər ümumtürk dialektlərinə diqqət etsək, biz sözün özbək, qırğız, türkmənlərdə *cübbə-güppi-qüppi, gənc-geng, Ərzurum* dialektlərində *gecə-cecə, cecim-gecim* kimi işlənməsini müşahidə edirik (50, s. 106-107; 497, s. 183-187).

-q≈x≈ğ. Türk dillərinə məxsus bu fonetik səsəvəzlənmə hadisəsi Maxta (3 kənd), Muğanlı, Muğan və Vayxır məntəqə adlarında izlənilir. Əgər diqqət etsək, etnooykonimlər qeydə alınarkən türk dilləri üçün xarakterik olan **d≈t, h≈k, a≈u, a≈i** fonetik hadisələr də qeydə alınır (269, s. 41, 86). Biz qırğız, özbək, uйğur, qazax türklərində “kisə” sözünün “kalta-xaltə-xalta”, “qonşu” sözünün “xoşna”, “xaqan” sözünün *hakan-xaqan-kağan* kimi işləndiyini müşahidə edirik (50, s. 300-301, 468-469, 494-495).

-k≈h. Bu fonetik paralellik maqlarla bağlı **Məqhud** məntəqə adında izlənilir. Burada türk dillərinə məxsus **k≈h** səsəvəzlənmə hadisəsi ilə yanaşı **a≈ə, t≈d** səsəvəzlənmələri də müşahidə olunur. Bunalar nəzərə alınmaqla ad Maq+kut şəklində bərpa olunur. Bu halda məntəqə adı Maq tayfa adı və qədim türk **kut**-“qüvvə” sözü ilə “Qüvvətli maq” mənasında izah olunur. Naxçıvan dialektlərində səksən-səhcən ifadələrində rast gəlik (269, s. 41, 86). Bu fonetik hadisə Azərbaycanda

Naxçıvan, Qax, Gəncə dialektlərində *səksən-səhsən, öskürdü-öhsürdü* kimi təsadüf edilir (269, s. 96). Bu səsəvzlənmə eyni zamanda Osmanlı, kazak, qırğız, başqırd, uyğur, qumık, çuvaş, özbək və digər türklərdə *hakan-kağan, xalq-halk-kalk, xatın-hatın-katın* yazılışlarında da izlənilir (50, s. 299, 301, 321, 442-443).

-z≈s. Ümum türk dillərində aztəsadüf olunan bu səsəvzlənmə hadisəsi sak və zəngilərlə bağlı *Zak, Zakevəng, Səngi məntəqə* adlarında qeydə alınmaqla adları bu şəkildə təhrif edilmişdir. Biz özbək, tatar, qazax, qırğız, uyğur dillərində “zəli” sözünün *sülük-zülük*, “yalqız” sözünün *yalqız-yalğıs*, “yaramaz” sözünün *yaramaz- yarimas*, “yastı, yastıq” sözlərinin *yastı-caztı, yastık-caztık* kimi ifadələrinə rast gəlirik (50, s. 800-801, 972-973).

Səsdüşümü hadisələri də dilimizin səs quruluşunda tez-tez təsadüf olunan fonetik hadisələrdən biri kimi (227, s. 73-81) xarakter etibarını ilə bir neçə formada müşahidə edilir:

1. Biz burun (sonor) samiti yanında fəsil-fəsl, nəsil-nəsl kimi **-i** sait səsin düşümü hadisəsindən yazılarımızda bəhs etmişik və xeyli sayda dilçi alimlərin diqqətini çəkən bu hadisənin ümumtürk dilçiliyində əsasən qapalı, örtülü hecalar arasında səsin sıxışması zamanı baş verdiyini qeyd etmişik. Ümumən dilçilikdə **absorbəsiya** adlanan bu fonetik hadisə türk dillərinə məxsus burun səsi **-n** hərfinin bəzən **-nq** şəklində yazılışlarında da müşahidə olunur (253, s. 487). Bu səs düşümü hadisəsi zəngi tayfaları ilə bağlı **Səng, Sənqovit** məntəqə adlarında qeydə alınır. Eyni hal **Sisyan, Siscan** məntəqə adlarında **-q** samitinin düşümündə də təkrarlanır. Əgər xatırlasaq, Oğuz, Qıpçaq dillərində əsasən **-nq** qovuşuq yazılışı daha çox təsadüf edilir (52, s. 332). Bəzən M.Seyidov, M.Şirəliyev, T.Əhmədov və b. yazılarında bunun “səğir nun” yazılışında ərəblərdən gəldiyi qeyd edilir (170, s. 247; 269, s. 76). Lakin biz, oğuz, qıpçaq türklərinin dillərində ərəblərin işğalından xeyli əvvəl *tanrı-tenqri, dəniz-dəngiz, van-vəng,*

qonur-qonqur kimi sözlərdə bu fonetik hadisəni izləyirik ki, bu da türklərə məxsus dil hadisəsidir (-F.R.).

2. Azərbaycan dilçiliyində təsadüf olunan digər bir səsdüşümü hadisəsi əvvəl gələn sözün son səsinin təsirindən arxada gələn sözün ön səsinin düşməsi hadisəsidir. Bu ümumdilçilikdə **aferezis** adlanır (140, s. 223-226; 227, s. 78-79; 267, s. 158-182). Qeyd edək ki, dilçilikdə **-o** saitinin düşümü adlarda az təsadüf olunan bir fonetik hadisədir ki, biz buna oğuzlarla bağlı **Vayxır** oykonimində təsadüf edirik. Bu hadisə nəzərə alındıqda məntəqə adı Bay+oqur şəklində Bəy oğuz- “Oğuz bəyi” mənasında bərpa edilir. Ola bilsin ki, məntəqə adındakı ağırlıq adın bu cür təhrifinə yol açır.

3. Səslərin yer dəyişməsi hadisəsinə də biz Naxçıvan oykonimlərində təsadüf edirik. Azərbaycan dilçiliyində bu cür yerdəyişmə hadisələri **metateza** adlanır. Biz dilçiliyə aid mənbələrdə vağzal-vazğal, yatsıq-yastıq **v=z, t=s** səslərinin yer dəyişimini izləyirik (140, s. 225). Naxçıvan oykonimik sistemində səslərin belə yerdəyişmə hadisəsi maqlarla bağlı **Meqri** məntəqə adında qeydə alınır. Burada Azərbaycan dilçiliyində qeyd olunduğu kimi **i=r** səslərinin yer dəyişməsi müşahidə olunur.

Bu fonetik hadisələrə diqqət etdikdə biz daha bir tarixi dil faktı ilə qarşılaşırıq. Əgər Maq, Qıpçaq, Oğuz, Sak kimi tayfaların tarixi dövrlərini nəzərə alsaq, bu m.ö. III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə təsadüf edir. O zaman dilimizdəki bu fonetik hadisələrin hələ qədim dövrlərdə dialekt və fonetik variantlarında müşahidəsi bu dilin kök və flektiv dillərdən daha öncə tarix səhnəsində olduğunu bir daha sübut edir.

NƏTİCƏ

Bəsrə-Kəngər körfəzindən Dəmirqapı Dərbəndə və Qara dənizə qədər olmuş Bütöv Azərbaycanımızın bir parçası olan Naxçıvan əhalisinin etnogenezi məsələsi son dövrlər tədqiqat obyektinə çevrilən problem məsələlərdən biridir. Qeyd edək ki, bu tədqiqatdakı problem məsələ təkcə qədim Naxçıvan əhalisinin etnogenezində deyil, Bütöv Azərbaycan xalqının m.ö. II-I minilliklər etnogenezində də yeni faktlar ortalığa çıxarır. Sovetlər birliyi dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə etməyimiz, dünya dövlətləri arasında layiqli yer almağımız, bir sıra dövlətlərin siyasi maraqlarına zidd olmaqla, qısqançlıqla qarşılanmışdır. Onlar bir vaxt öz təsirləri altına aldıkları bu dövlətin uğurları ilə barışa bilmir və azlıqda olan bir qrup etnik birlikləri tarix və mədəniyyətimizin, eləcə də etnogenezimizin şərikləri kimi qələmə verməyə səy göstərməklə bu xalqları münəqişə vəziyyətində saxlamağa cəhd edirlər. Lakin, istər antik mənbələr, istərsə də qədim yazılar onların müdafiə etdikləri etnik qruplara dair heç bir məlumat vermir.

Oxuculara təqdim etdiyimiz bu monoqrafiyada tərəfimizdən antik qaynaq və müəlliflərin məlumatlarına, eləcə də xeyli sayda tədqiqat əsərlərinə istinadən m.ö. II-I minilliklərə aid 30-dan yuxarı prototürk tayfa və tayfa qollarının Naxçıvan-Naxər ölkəsi ərazisində məskunlaşmasını tarixi müqayisəli şəkildə sistemli tədqiq etməyə çalışmışıq. Onların dil imkanları ilə bağlı etnooykonimlər sistemi üzərində etimoloji təhlillər zamanı bu tayfaların m.ö.VI-I minilliklər bu ərazidə yaşamış As, Naxər, Kas, Türükkü, Kutı, Lulubəy, Hürü, Koman və s. tayfaların varisləri olduğu elmi faktlarla təsdiq olunmuşdur. Bu tayfaların Naxçıvan ərazisində yaratdığı mövcud adlar sisteminin qədim qaynaqlar, areal türk dili sözlükləri və müasir dil imkanları ilə müqayisəli təhlilləri də dilimizin qədimliyi ilə bağlı xeyli yeni, təkzibolunmaz elmi faktlar ortalığa çıxarmışdır. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, ərazi əhalisinin etnogenezinin təşəkkülündə iştirak etmiş Kəngər, Maq, Sak, Midiya, Oğuz, Skif, Kimmer və s. tayfa və

onların qollarının tarixşünaslıqda yer almış konsepsiyası tamamilə təkzib olunmuş, bu tayfaların göstərilən tarixlərdən öncə tarix səhnəsində olmaqla bu ərazidə yerli sakinlər olması faktlar əsasında sübut olunmuşdur. Bu prototayfa dilləri tarixi faktların elmi nəticələrinə görə prototürk-proto Azərbaycan dili olmuş, coğrafi adlar əsasən bu protoazərbaycanlıların dilindən formalaşmışdır. Tədqiqat zamanı Naxçıvan coğrafi adlar sisteminin əsasını təşkil edən məntəqə adları-etnooykonimlərin məhz bu tayfa adlarından adını götürməklə onların dil imkanları hesabına yaranması da dil faktları ilə sübut olunur.

Biz bu istiqamətdə yazdığımız monoqrafiyanın I cildində tayfa adlarının adlanması prosesində qədim türk mifik inanclarının əsas amil olduğunu qeyd etmişdik ki, bu amil onların varislərinin adlanmasında da əsas yer alır. İstər etnooykonimlərdə, istərsə də digər coğrafi adlarda qədim şumer-akkad, kuti, hürü, kassi, türükkü və b. türk mifik təfəkküründən irəli gələn tanrı adlarının onların varislərinin də mifologiyasında və Naxçıvanın adlar sistemində təkrarı, ərazidəki prototayfaların eyni kökə və dilə mənsubluğunun təkzibedilməz tarixi sübutları kimi ortaya çıxır.

Qədim Mesopotamiya və Naxər ölkəsi ərazilərindəki prototayfaların inanc ortaqlığının adlarda təkrarı və tarixinin m.ö. III minilliklərin sonundan başlayaraq I minilliklərə təsadüf etməsi, Naxçıvan ərazisinin bir daha qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir. Bu qədim ərazidəki Kəngər, Maq tayfa adlarına ilk dəfə olaraq m.ö. III minillikdə Şumer yazılarında təsadüf edilməsi tariximizin müəyyən dövrlərini təsdiq etməkdə mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Qədim Naxçıvan ərazisində I cildə də qeyd etdiyimiz kimi, An/Anu, Kiur, Şar, Tork, Nisay, Nəbi yurdu, Nisir, Bilbil, İrni, Saria, Qudu kimi Şumer tanrı və coğrafi adlarının da olduğu kimi Naxçıvan ərazisində təkrarını görürük. Bütün bunlar Şumer Naxər-Naxçıvan ərazilərinin etnogenetik, mifik və mədəni əlaqələrinin sübutu olmaqla bərabər, ulu bir tarixin bu torpaqlardakı izlərini də təsdiq edir. Bundan başqa Şumer

“Bilqamıs” dastanının adlar sistemində Maqan, Milium (Mil-Muğan) adlarının qeyd olunmaqla, hələ o dövr ölkə kimi mövcudluqları da yeni elmi faktlar ortalığa çıxarır. Muğan coğrafi ərazi adının eynilə Naxçıvanın Arpaçay vadisi adında da bu şəkildə təkrarı, 2 Muğancıq məntəqə adının bu gün də mövcudluğu buradakı tayfa birliklərinin Şumer mədəniyyəti ilə bağlılığını siyasi proseslərdə iştirakını, mifik inancını bir daha təsdiq edir. Bu artıq 5 minillik Naxçıvan tarixi və mədəniyyətinin təkzibolunmaz tarixi faktlarıdır ki, qaynaqlardan tam olaraq silinməmişdir.

Bu cür tarixi faktlara Oğuz türklərinin tarixi ilə bağlı məlumatlarda da rast gəlirik. Onların **Yabqu/Yavqu** nəslinin tarixinin hakim olduqları dövrlərə görə faktlarla müqayisəsi də, oğuzların göstərilən tarixdən 1500 il əvvəl tarix səhnəsində olduğunu təsdiq edir. Bu həm də “Dədə Qorqud” Oğuz dastanındakı boyların bir qisminin m.ö. II minilliyə dayandığını sübut etməklə yanaşı, m.ö. II-I minilliklərdə Oğuz mifik təfəkküründə də eyni inancların davam etdiyini birmənalı təsdiq edir.

Monoqrafiyada 30-dan yuxarı tayfa adlarından yaranmış məntəqə adlarındakı qədim türk dili leksik vahidləri və dili elementlərinin müasir dilimizdə belə arxaik və ümumişlək şəkildə təkrarı, dilimizin Kök dillər-amorf, flektiv dillərdən xeyli əvvəl bu dil tarixi prosesini adladığını da tam olaraq sübut edir. Təbii ki, adlar Naxçıvan Mesopotamiya mədəniyyətlərinin bağlılığını bir daha təsdiqləməklə yanaşı, bu əski mədəniyyətlərdə dil, inanc, mədəniyyət eyniliyi həqiqətinin tarixi izlərini də qoruyur. Əgər m.ö. II-I minilliklərə aid adların şumerlərdəki tarixi ilə yanaşı həm də bu tayfaların tarix səhnəsinə çıxdıqları ilk dövrlər nəzərə alınarsa, qədim Naxçıvanın adlar tarixinin m.ö. VI-I minilliklərə söykənməsi ərazi mədəniyyətinin 8 min illik tarixini birmənalı təsdiq edir.

Bu dövrün tədqiqi zamanı daha bir xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyan tarixi faktla qarşılaşırıq. Qədim türklərin Tanrı inancı ilə bağlı istər “Bibliya” və “Yeni Çağırış”, “Zəbur

kitabı”, “İbrətli hekayə” kimi müxtəlif dini kitablarda, istərsə də tədqiqatlarda ortalığa çıxan tarixi faktlar, XAÇ işarə və əşyalarının əski türk mifik təfəkkürü olduğunu təsdiq edir. Hazırda xristianlıqda olan dini mərkəzlər Naxçıvan eləcə də ümumtürk ərazilərində məskun olmuş Qıpçaq, Sak, Sarmat, Skif, Kimmer, Xaçmataq, Massaget və b. türk tayfalarını hələ eramızın V əsrində xaç gəzdirdiklərinə görə “xristian” adlandırmışlar. Bu tarixi fakt ilk “xristian” sözünün türklərə aid olduğunu göstərir. Tanrıçılıqla bağlı türklərin bu xaçlarını müasir xristianların əcdadları bütpərəstliklə bağlayaraq lənətləmişlər ki, bu da xaç işarə mədəniyyət əşyalarının eramızın V əsrində tamamilə türklərə aid olduğunu sübut edir. Xaç işarələrinin Xristian dinindən qabaq türklərdə olması amili, bu işarənin o dövr xristianlıqda deyil, türklərdə inanc yeri kimi mövcudluğu dünyanın dörd cəhəti-tərəfi haqqındakı mifik türk təfəkkürü ilə bağlı idi və m.ö. III minillikdən mövcud olmuşdur. Bu istiqamətdə qaynaqlarda yer alan xeyli sayda tarixi faktlar, altay xaç işarələri ilə müqayisələr, XX əsrdə belə Naxçıvan ərazisində bu Tanrı inancına aid mədəniyyəti ermənilərə verməmək üçün xalqımızın apardıqları mübarizə, bu mədəniyyətin xristianlarla heç bir əlaqəsi olmadığını bir daha sübut edir.

Əgər tarixə müraciət etsək ayrı-ayrı türklərdə müxtəlif xaç işarələri, oğuzlardakı tamğa işarələrinin müxtəlifliyini təkrarlamaqla, həm də qədim tayfalarımızın özlərinə məxsus adət seçimini, Azərbaycanın xanlıqları dövrü hər bir xanlığın fərqli bayraq rəmzlərini təkrarlayırdı. Təbii ki, bu tarixi sübut və dəlillər müqabilində bizim bu qədim inancımız və mədəniyyət əşyalarımızdan üz döndərməyimiz, imtina etməyimiz türk mifik təfəkkürünün, eləcə də o dövr tariximizin oğurlanmasına yol açan səbəblər kimi ortalığa çıxır. Fikrimizcə, bu istiqamətdə geniş tədqiqat aparılmalı və biz bu mədəniyyətə mütələq sahib çıxmalıyıq. **Əgər biz bu tarix və mədəniyyətimiz sahiblənməsək, istər qədim yurd yerlərimiz-əzəli torpaqlarımızı, istərsə də əski**

inanclarımızı biz öz əlimizlə xristianlıqda olan ermənilərə verməklə onlara saxta tarix yaratmaqda yardım etmiş olarıq.

Bütün bu tayfaların yaratdığı adlar sistemindəki dil ünsürləri də yeni dil faktları ortalığa çıxarır. Burada dilimizin ən qədim dövr dilçilik yönündən diqqəti çəkən əsas tərəflərindən biri dilimizdəki kök və şəkilçi, morfoloji və leksik quruluşunda, az-az təsadüf olunan amorf, flektiv dil xüsusiyyətləridir. Əgər bu gün dünya dillərində amorf (kök dil) və flektiv dil ünsürləri hələ də yaşayırsa, qətiyyətlə qeyd etmək olar ki, proto Azərbaycan dili bu prosesi 8 min il öncə adlamış, tarixi baxımdan ən qədim dil olmuşdur. Bu tarixi faktlar iltisacı dillərin qədimliyinə danılmaz sübutlardır.

Bildiyimiz kimi sözlərin öndən, orta və sondan dəyişmələri, flektivlik əlamətləri, slavyan, roman-german, sami, ərəb və s. dillərdə mövcuddur. Burada daxili və xarici fleksiyalar mühüm rol oynayır ki, bunlar oykonimik adlarda çox az təsadüf olunur. Biz amorf-kök, flektiv dillərə dair qədim Manna və Midiya toponimik sistemində Qilzan, Urimzan, qırpaqlarda Koman, Kuman, peçeneqlərdə Yazı Kapan kimi adlarda əski **-an** “mənsubluq”, bəzən də “bənzətmə” mənalı şəkilçini nümunə verərək, Naxçıvan etnooykonimlərində bunun bütün variantlarda təsadüf olunduğunu görürük. Eyni hal **-ut/at/t-**“yer məkan”, “cəmlik”, **-a**, **-ik-**“kiçiltmə” və s. şəkilçilərə də aiddir ki, bəzən bunların qədim türk sözlüklərində leksik məna da daşdığına təsadüf edirik.

Yuxarıda göstərilən bütün bu müqayisəli nümunələrdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ən qədim dillər iltisacı dillər-prototürk dilləridir və bu dillər günümüzdə sabit ifadə imkanına malik dilə çevrilmişdir. **Fikrimizə, amorf dillər bu üç mərhələnin ilkin, flektiv dillər orta, aqqlütinativ-iltisacı dillər isə son, sabit və mükəmməl mərhələsidir ki, bu dilimizin ən qədim dil olduğuna bir tarixi sübutdur.**

Oykonimlərin semantik quruluşunda diqqəti çəkən son dövrlər dilçilikdə geniş aspektdən tədqiq olunan adlardakı

predikativlik məsələsidir. Burada predikat və predikativlik anlayışlarına diqqət etsək, predikat-məntiqdəki mühakimə obyektini-subyekti, yəni mübtədanı, haqqında nə danışılırsa o şeyi müəyyən edən anlayışdır. Məhz bu amillərin etnooykonimlərdə bir səsle, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadəsinin şahidi olur. Bu artıq dilimizin ifadə imkanlarının zənginliyini göstərir. Beləliklə Naxçıvan oykonimik sistemində m.ö. III minilliyin sonu və I minillikdə tarix səhnəsində olmuş tayfaların qədim dil quruluşunun adlarda mövcudluğu, Naxçıvanla bərabər Bütöv Azərbaycan tarixi və dilinin qədim bir dövrünün adlardakı silinməz izləridir.

Naxçıvan oykonimlərinin tədqiqi zamanı bu tayfaların yazılı mənbələr əsasında aborigen-yeli xalqlar-protoazərbaycanlılar olması I cildə olduğu kimi bu oykonimlərlə də bir daha özünün elmi təsdiqini tapır. Bu Bütöv Azərbaycan etnogenezinin, onun bir parçası olan Naxçıvan ərazisində tarixi görünüşüdür. Azərbaycan elmində istər tayfaların, istərsə də bu ərazilərdəki adları hələ də “irandilli”, “qafqazdilli”, “ermənimənşəli” kimi konsepsiyalarla qruplaşdıran tədqiqatçıların fikirləri yeni tarixi faktlarla bir daha tamamilə təkzib olunur.

İnanırıq ki, gələcək tədqiqatlarda bu yanlışlıqlar və səthi etimoloji izahlar yenidən əski türklükləri, qədim salnamə yazıları əsasında tədqiq edilməklə aradan qaldırılacaq, dilimizin ilkin quruluşu və əsl tarixi faktlar qərəzsiz araşdırılacaqdır. Bu qədim Naxçıvan-Naxər ərazisinin m.ö. minilliklərə aid toponimik adları dilçilik, tarix, coğrafiya, arxeologiya və etnoqrafiya ilə vəhdətdə tədqiq edilərsə, o zaman ərazimizin əhalisinin etnogenezi, onların dili və tarixi haqqında yeni elmi faktların üzə çıxarılacağına tamamilə inanırıq.

ИЗ ИСТОРИИ ЭТНОГЕНЕЗА НАХЧЫВАНСКИХ НАСЕЛЕНИЙ

(II-I тысячелетия до нашей эры)

(Резюме)

Книга, «Из истории этногенеза Нахчыванских населений» II тома, посвящена к изучению прототюркских племенных состав II-I тысячелетия до н.э. проживущие на территории древних земли Нахчывана, и выбранные ойконимы связанных с этими периодами образованы с именами этих племен. Многочисленные сведения античных авторов как Геродот, Страбон, Плутарх и т.д. и древние источники подтверждает, что выбранные ойконимы из архивных материалов и источников, они носят имен прототюркских племен как Кангары, Маги, Саки, Мидийских племен Буди, Бусы, Аризанты, скифы, болгары, Каспи и тд.. Надо отметить, что эти племена сыграли важную роль при формировании этногенеза Нахчыванских населений, в конце III и I тысячелетия до н.э. Но к сожалению этот исторический период, и этносы того времени на Нахчыванской территории систематично не исследованы до нынешнего дня. Чтобы решить эти проблемы на II томе этой книге, впервые исследуется исторические процессы II-I тысячелетий до н.э. связанными этими прототюркскими племенами. Вместе с этой проблемой в книге и исследованы ойконимы, которые созданы с именами и языковыми единицами этих племен.

Говоря в разных статьях и книгах о номинации названии представленных племен и ойконимов, которые носят их имен, мы показали исторические факты, что они носят мифические названия богов своих предков. При наименовании этих племен и этноойконимов, и в других географических названиях мы встречаем мифические следы шумеро-аккадских, касситских, труккийских, кутийских, хурритских мифических верований. Все это говорит что, указанные племена по своим корням и языкам

были тюркскими племенами, которые и были аборигенными населениями на территории древнего Нахчывана. Эти прототюрки, которые распространились на территории Нахчыване и в Двухречии-Месопотамии, в III и I тысячелетии до н.э. ещё раз подтверждает, что земля Нахчывана была один-из центром мировой цивилизации.

Путём всестороннего исследования проблемы этих племен выявлены что, культура, бытие и верование этих древне-Азербайджанских этносов в Нахчеване были тесно связаны с шумерской культурой. Мы встречаем названия племена Кангар и Маг, одновременно и географические названия и имени богов в эпосе «Билгамысе» как Ан/Ану, Киур, Шар, Кудур Енлил, Нисай и оронимов как Нисир, Сария, Ирнини жилища бога Жилища Наби, Билбил, Ирни, Гуду, Ниса пири (место святин) относящиеся к III тысячелетиям до н.э. Повторение этих имен в Нахчыванских географических названиях и в древнем шумерском эпосе, говорят о древней истории и культуры Нахчывана, и его культурные связи с древними государствами в Месопотамии. Все эти данные были уточнены античными сведениями и летописями древних государств.

В эпосе «Билгамыс» говорится о странах Магана и Милуме, которые и сегодня на территории Азербайджане они существуют как место население миллионов азербайджанских тюрков. Географическое название Муган и в Нахчыване в долине Арпачая. Кроме того, две ойконимы Муганчыг и сегодня носят этих имен. Все эти исторические факты, безусловно, подтверждают 5 тысячелетнюю культуры этого древнего Нахчывана.

Как мы отметили на I томе, все эти исторические факты были отстранены советскими учеными по политической цели. История Азербайджана, в том числе и история неразделимой части его древнего Нахчывана не только не были исследованы, этногенез этой земли, и

этимология этноойконимов, не опираясь языковым и историческим фактам были отнесены к чужим языкам, к языкам малочисленным этническим группам.

Такие исторические факты мы встречаем в античных источниках. Эти выдуманнные концепции были отнесены и к истории Огузов. Перечисляя истории каждого Огузского кагна-царя, выявлено, что история этих племен начинается со II тысячелетия до н.э. А некоторые части - бой эпоса «Деде Коркут» были написаны до н.э., которые подтверждает это и исторические процессы, происходившие в эпосе.

При исследовании истории верований Кыпчак, Сак, Сармат, Скиф, Гиммер, Хачматак и других прототюрков, которые были в Тенгрианстве, выявлены новые научные результаты. В сведения разных священных книг и в религиозных древних источниках ХАЧ-КРЕСТЬ ещё в V веке нашей эры были у прототюрках в связи с Тенгрианством. По этому, нынешние христиане 1500 лет тому назад Кыпчаки, Саки, Сарматы, Скифы, Гиммери, Хачматаки называли «христианом», а крестоносных тюркских племен, считали «буддистами». Данные факты, каменные рисунки в Гямикае, Гобустане и тд. На территории Азербайджане показывает, что ХАЧИ-КРЕСТИ создали тюрки, и эта культура, начиная с III тысячелетия до н.э. до XX века нашей эры относились Тенгрианам, к древним тюркам. Результаты этих исторических фактов доказывают, что ХАЧ-КРЕСТЬ из тюркских верований перешло к нынешним христианским верованиям. Этот знак, которые в наскальных рисунках относя к III тысячелетиям до н.э. выражал значение о 4 стороны мира, одновременно и было богом Кояш-Солнце-свет в касситских тюрках. Надо отметить что, ещё в XX веке н.э. в Нахчыване был большой Тенгрианский кресть, которые азербайджанцы считали её священными крестами Тенги-Танры. В 1919 году её украли армяне и увезли в

Тенгрианскую крепость Ечмиадзин «Славный крепость Асов» -Асер/Азер. Разновидность крестов у прототюрков повторяло разнovidных тамгах Огузов, и разнovidных знаменах ханство Азербайджана. Исторические факты подтверждают, что в древности каждое племя имели свои кресты. По нашему мнению пора нашим народам стать хозяином своей древней, религиозной культуры. Но если наш народ не станет хозяином этого богатства и наследий, то нам придётся столетиями быть в конфликте с армянами и христианским фактором.

При исследовании ойконимов связанные с III тысячелетием, всесторонне анализированы архивные материалы Турции и Нахчывана. Одновременно сопоставлены и уточнены нужные факты, встречающие и в статистических документах, переписях населения, актах и др. официальных документах, написанных и опубликованных в XVI веку и в начале XX века. А также и исследованы научные работы и сведения видных кавказоведов. Обнаруженные археологические находки на территории Нахчыванских ойконимов совпадает и значение названиями и историческими периодами этих ойконимов. Эти исторические факты и сходность культурных наследий общетюркскими древними культурами ещё раз подтверждают, что территория Нахчывана была и есть древнетюркской землей и массу ядра этноойконимов древней страны Нахчывана-Нахара составляют тюркско-Азербайджанские этнонимы.

В этой монографии исследуя и сопоставляя языковые единицы около 35 племен прототюрков научными фактами выявлены, что большинство этих слов и сегодня употребляется в языке Азербайджанцев, в языке Турции, и в языке тюрков Средней Азии. А этот языковый факт обосновывает сказать, что агглютинативный наш тюркский язык древний из аморфных и флективных языков.

Путём лингвистических исследований, сопоставлены лексические единицы, составляющие основу этноойконимов древнего Нахчывана с лексическими единицами других тюркских народов выявлены важные научные результаты. В результате лингвистических анализов, научные результаты подтверждают, что, большинство названия населенных пунктов этого региона, образованы от имени древнетюркских племен кангаров, магов, саков, кыпчаков, саков, сарматов, скифов, гиммеров, хачматаков и др. проживших в II-I тысячелетиях до новой эры на этой земли. При исследовании племен в этом томе, как и на первом, кроме этих проблем и здесь широко исследованы лексические, лексико-семантические, фонетические, и грамматические элементы дописьменного и письменного периода палеоазербайджанского языка.

Как нам известно, слова изменяют свои значения с помощи суффиксами. Они и впереди, и внутри, и в конце слова исполняют эти функции. Эти флективные формы языка, мы встречаем в славянских, герман-романских, арабских языках, в языке сами и др. Здесь особую роль сыграют внутренние и внешние флексии, которые редко встречается в ойконимах. Мы в Мидийских и Маннейских топонимах как Гилзан, Уримзан в Кыпчакских ономастических системах как Коман, Куман, Языкапан и в др. прототюркских ономастических системах встречаем аморфные и флективные признаки. В Нахчыванских и общетюркских ойконимах встречается **-ан** со значением мифического бога **Ан/Ану** и окончание “относительности”, **-а** окончание «уменьшительности», **ик**-«наследник», «сын», одновременно **ик** окончание «уменьшительности», **ут/ат**-«окончание множественного числа», и одновременно как морфем «место проживание» и тд. Иногда в древнетюркских словарях, они также выступают как слово с определенными новыми диалектными значениями. А если следить семантические структуры ойконимов, то

здесь часто встречаемся с проблемой предикат и предикативности, которые последние время широко исследуется в языкознании. При лингвистических анализах часто встречаемся с этой языковой функцией. Здесь значение ойконимов, будто дает сведения о подлежащих, и сыграют большую роль при обсуждении представленного объекта, открывая его значение. Эти лексико-семантические варианты характеризуются с буквами, словом и словосочетанием во многих Нахчыванских ойконимах. К сожалению, при советской власти большинство этих ойконимов исследованы как «ираноязычными», «кавказоязычными» и тд.

Следует, отметить что, эти языковые элементы, сохранившиеся на сей день в составе палео и мезоойконимов древнего Нахчывана, распространены и на ареале общетюркских языках. Языковые единицы, активно участвующие в образовании и формировании палеоойконимов древнем Нахчыване, и сегодня сохраняют в своих корнях языковые единицы азербайджанцев относившихся к VI-I тысячелетиям до нашей эры. Все эти письменные памятники имеют немаловажное значение для изучения исторической фонетики, лексики, грамматики и диалектологии азербайджанского и общетюркского языка. При исследовании языковых единиц прошлых тысячелетий, языковыми фактами выявлены, что, агглютинативные-тюркские языки древнее аморфным и флективным языком.

Мы верим, что путём всесторонних исследований выявляют новые научные результату по этим направлениям. С другой стороны, эти факты показывают, что система этноойконимов Нахчывана не является лексическими единицами последних столетий, а сложилась и формировались в древности, начиная с VI тысячелетия до нашей эры.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

QƏDİM MƏNBƏLƏR

1. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана. (Пер. Левченко М.В.). Москва: Арктос-Вика ресс, 1996, 254 с.
2. Avesta. Bakı: İşıq, 1992, 344 s.
3. Арриан. Поход Александра/ Пер. с древнегреческого М.Е.Сергеенко. Москва-Ленинград: АН СССР, Ленинградское отделение, 1962, 384 с.
4. Армянская география VII века. Пер. с древнеарм.К.П.Паткановым. СПб., 1877, 266 с.
5. Ахмед ибн Лютфуллах. Джами ад Дувал. / Пер. М.Мамедова/. // ТИИ АН Азерб. ССР. Т.ХП, Баку: Элм, 1957, 558 с.
6. Balasaqunlu Yusif. Qutadqu Bilik. Tərcümə edənlər: K.Vəliyev, Ramiz Əskər. Bakı: Azərənəşr, 1994, 492 s.
7. Библия. Ветхий завет. Москва: Российское Библейское Общество, 1994, 303 с. XXXVI с.
8. Bilqamis dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
9. Диодор Сицилийский. Пер. с греч. И.Алексеева. СПб. Ч.1.: Император. АН, 1774, 373 с.
10. Гандзакеци Киракос. История / Пер. с древнеарм. Т. И. Тер-Григоряна. Баку: АН Азерб, 1946, 302 с.
11. Гай Саллюстий Крисп. О заговоре Катилины /История античности, т. II. Москва: Правда, 1989, 640 с.
12. Гекатей Милетский, «Землеписание»./ Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов.Сост. и ред. А.Н. Гаркавца. Алматы: Баур, 2005, 1304 с.
13. Геродот. История. Перевод и примечания Г.А Стратановского. Ленинград: Наука,

1972, 599 с.

14. Григорев В.Н Статическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, СПб, 1833, 264 с.
15. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə, Bakı: Azərnəşr. 1992, 72 s.
16. Фазлуллах Рашид ад-Дин. Сборник летописей Т. 1, кн.1. Пер. с персидского Л.А. Хетагурова. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1952, 253 с.
17. Фазлуллах Рашид ад-Дин. Джамии-ат Таварих, Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1957, т.І, кн. I, 361 с.
18. Фазлуллах Рашид ад-Дин. Джамии Ат-Таварих (Сборник летописей). Том III. Пер. с персидского языка А.К. Арендса. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1956, 570 с.
19. Феофилакт Симокатта Историэ. (Пер. с греч. С.И. Кондратьева) Москва: АН СССР, 1957, 224 с.
20. Herodot. Tarix. I hissə, Bakı: Azərnəşr, 1998, 329 s.
21. Хоренский Моисей. История Армении. Пер. Н.О.Эмина, Москва: Яуза, СПб., 1893, 323 с.
22. İbn-əl-Əsir Əl-Kamil-fi-t-tarix. Bakı: Az. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959, 217 s.
23. Иосиф Флавий. Иудейские древности/ Пер. с греческого Г.Г. Генкеля, т. I, СПб., 1900, 716 с.
24. Иосиф Флавий. Иудейские древности/ Пер. с греческого Г.Г. Генкеля, т. II, СПб., 1900, 420 с.
25. История Армении Фавстоса Бузанда. Перевод и комментарии М.А. Геворгяна. Ереван: АН Армянской ССР. 1953, 358 с.
26. История Агван Моисея Каганватци, писателя X века. СПб. 1966, 376 с.
27. История Халифа Вардапета Гевонда писателя VIII века. Перевод с древнеарм. Патканова К.П.,- СПб., 1862, 165 с.
28. Каулбарс А.В. В низовьях Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи. Атлас Проморьев. Санкт- Петербург, 1833, 3 лист.

29. Киракос Гандзакечи. История Армении – Албании. Пер. и комментарий Л.А.Ханларяна. Москва: Наука, 1976, 357 с.
30. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı:Yazıçı, 1988, 265 s.
31. Клавдий Птолемей. Географическое руководство. См. Латышев В. В. Известия, ВДИ, 1948, XXIV, №2 с. 252, 254.
32. Корнелий Тацит. Анналы Т II, Книга 2/ Историки античности. Т. II, Москва:Правда, 1989, 640 с.
33. Крузе Ф. О важности юго-кавказских областей России в отношении антикварном, и о Птолемея, главном писателе в рассуждении географии сей страны // ЖМНП, 1835, ч. 5, с. 423-439.
34. Леонти Мровели. Жизнь картлийских царей. Пер. Г.В.Цулая. Москва: Наука. 1979 , 104 с.
35. Moisey Kalankatuklu Alban tarixi, Mixtar Qoş Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 270 s.
36. Описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 226 с.
37. Плутарх. Избранные жизнеописания. Т. I, Пер. с древне-греческого М.Томашевской; И.В. Медведева. Москва: Правда, 1990, 592 с.
38. Плутарх. Избранные жизнеописания. Т. 2, Пер. с древне-греческого М.Томашевской, И.В. Медведева. Москва: Правда, 1990, 608 с.
39. Птолемей Клавдий. Руководство по географии / Пер. К. С. Апта и В. В. Латышева//Античная география. Москва: Географиздат, 1953, 368 с.
40. Робер Де Клари. Завоевание Константинополя. Перевод и коммент. М.А.Заборова.Москва: Наука, 1986, 174 с.)
41. Страбон. География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г. А. Стратановского. Москва: Наука,1964, 941 с.
42. Тит Ливий. История от основания Рима / История

- античности, т. II. Москва: Правда, 1989, 640 с.
43. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Баку: Элм 1973, 450 с.
44. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 1230 с., 10 акт.
45. Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, (Çeviri: Arat Reşit Rahmeti), Türk Tarihinin Gelişme Çağları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988, 458 s.

SÖZLÜKLƏR

46. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərb. Ensiklopediyası. 1999, 588 s.
47. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası. 1986, 114 s.
48. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука. 1969, 676 с.
49. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985, 1026 s.
50. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü I cild, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
51. Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. В 2-х томах Т.1., Москва: Центрполиграф, 1998, 510 с.
52. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dizini “ENDEKS”, Ankara: Basımevi, 1985, 887 s.
53. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. I c., Ankara: Basımevi, 1985, 530 s.
54. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. II c., Ankara: Basımevi, 1985, 366 s.
55. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. III c., Ankara: Basımevi, 1985, 452 s.
56. Махмуд Кашгарии. Девону луготит турк. Т. III. Тошкент: Фан, 1963, 478 с.
57. Мещанинов И.И. Аннотированный словарь урартского

- (биайнского) языка. Т. II. Москва: Восточная литература 2010, 536 с.
58. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. Москва:Наука, 1985, 606 с.
 59. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. Москва: Мысль, 1966, 512 с.
 60. Ожигов С.И. Словарь русского языка. Москва:Русский язык, 1984, 816 с.
 61. Половцы // Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». Вып. 4. О-П / Сост. В. Л. Виноградов. Москва-Ленинград: Наука. 1973, 334 с.
 62. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. I, Москва: Госиздат, 1893, 508 с.
 63. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, ч. I, Москва: Госиздат 1899, 527 с.
 64. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, ч. I, Москва: Госиздат, Спб., 1905, 1260 с.
 65. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, ч. II, Москва: Госиздат, 1893- 1911, 377 с.
 66. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV, ч. II, Москва: Госиздат, 1893- 1911, 2230 с.
 67. Русско-Азербайджанский словарь. I т., Баку: Маариф, 1982, 652 с.
 68. Русско-Башкирский словарь. Москва: Советская Энциклопедия, 1964, 985 с.
 69. Русско-Чувашский словарь. Москва: Госиздат. Иностранных и национальных словарей, 1951, 896 с.
 70. Русско-Уйгурский словарь. Москва: Госиздат, 1956, 1138 с.
 71. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва:Наука,1974, 777 с.
 72. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. II, Москва: Наука, 1978, 349 с.
 73. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков.

- Материалы к этимологическому словарю. Отв. ред. В.И. Цинциус. Т. I, Ленинград: Наука. 1975, 672 с.
74. Турецко-русский словарь. Москва: Изд. ОГИЗ, 1945, 728 с.

ÜMUMİLƏŞDİRİLMİŞ TARİXLƏR VƏ ƏDƏBİYYATLAR

75. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван: АН Арм. ССР, 1987, 302 с
76. Azərbaycan etnoqrafiyası (3 cilddə). II cild Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2007, 384 s.
77. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V c. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1981, 592 s.
78. Azərbaycan tarixi (yeddi cildə), Bakı: Elm, 2007, II cild, 608 s. 24 s. illüstrasiya.
79. Azərbaycan tarixi. Bakı: Çıraq, 2005, 720 s.
80. Azərbaycan tarixi. Red. Süleyman Əliyarlı, Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
81. Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı: Elm, 1998, 476 s.
82. Azərbaycan Tarixi, I cild (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Bakı: Azərnəşr, 1994, 687 s.
83. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
84. Azərbaycan tarixinə dair materiallar. IV c., Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 175 s.
85. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I c. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999, 588 s.
86. Большая советская энциклопедия. Москва : Советская энциклопедия, 1977, 624 с.
87. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до нашей эры, III в. нашей эры). Ташкент: АН Узбекистана, 1940,

170 с.

88. Əlincəqala. Naхçivan: Əсəmi, 2016, 304 s.
89. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
90. Исследование по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И.А.Орбели. Москва-Ленинград: Наука, 1960, 528 с.
91. Историки античности. Т. II, Москва: Правда, 1989, 640 с.
92. История Востока. Восток в средние века. Москва: Восточная литература, 2002, 716 с.
93. История Казахской ССР. Алма-Ата: Академии Наук Казахской ССР, 1957, 375 с.
94. История татар. Т. 1. Народы страной Евразии в древности. Казань: Рухият, 2002, 551 с.
95. История Тувы / Тувин. НИИ языка, литературы и истории. Т. 2. Москва: Наука, 1964, 454 с.
96. История Туркменской ССР. Т. I, Ашхабад: Ылым, 1955, 268 с.
97. История Туркменской ССР. Т. 1, кн. 1, Ашхабад: Ылым, 1957, 270 с.
98. История Узбекской ССР (С древнейших времен до наших дней). Ташкент: Фан, 1974, 583 с.
99. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
100. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия. 1987, 671 с.
101. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская энциклопедия. 1988, 719 с.
102. Морской атлас Министерство Обороны СССР, Москва: Главный штаб военно-морского флота, 1958, т. III, 113 с.
103. Naхçivan abidələri ensiklopediyası. Naхçivan-İstanbul: Bakanlar Medya, 2008, 521 s.
104. Naхçivan Ensiklopediyası. I c. Çamlıca-Üsküdar/İstanbul, 2005, 360 s.

105. Naxçıvan Ensiklopediyası. II c. Bakı: Azərbaycan MEA nəşr., 2005, 380 s.
106. Naxçıvan: Tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun tarixdə keçirilən Beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Təhsil, 2006, 504 s.
107. Naxçıvan bu gün: islahatlar perspektivlər (5-6 oktyabr tarixdə keçirilən Beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan:Nurlan 2008, 548 s.
108. Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 398 s.
109. Naxçıvan : ilkin şəhər və Duzdağ” (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 360 s.
110. Naxçıvan muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir.(04-05 iyul 2014-cü ildə keçirilmiş Beynəlxalq konfransın materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 371 s.
111. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi 2010, 300 s.
112. Naxçıvan Mətbəxi. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 356 s.
113. Naxçıvan tarixi. I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
114. Naxçıvan tarixi. II c. Naxçıvan:Əcəmi, 2014, 528 s.;
115. Naxçıvan tarixi. III c. Naxçıvan:Əcəmi, 2015, 560 s.
116. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
117. Народы Кавказа.Т. I, Москва: Наука, 1962, 610 с.
118. Народы Кавказа. Т. II, Москва: Наука, 1962, 263 с.
119. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan. İstanbul: Seçil Ofset, 2011, 568 s.
120. Советская историография Киевской Руси. Ленинград: Наука, 1978, 279 с.
121. Советский союз Грузия. Москва: Мысль, 1967, 318 s.
122. Сокровища болгарского народа. Выпуск 1. Этногенез. История. Культура. Sankt- Peterburq, 2007, 304 с.

123. Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı:Təhsil, 2006, 91 s.
124. Turanlılar ve Pan-Turanizm. Ankara: Ümit Ofset Matbaaçılık, 2005, 328 s.
125. Türk tarihi. I c. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1993, 205 s.
126. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
127. Всемирная история. Т. II, Москва: Госиздат, 1956, 899 с.

ARXIV MATERIALLARI

128. Naxçıvan MR MDA, f. 23, sy. 2, iş № 43/44, 1874-cü il, 11 s.
129. Naxçıvan MR MDA, f. 23, sy. 1, iş № 344, 1749-cu il, 16 s.
130. Naxçıvan MR MDA, f. 32, siy. 1, arxiv 9, iş №87, 1824, 32 s.
131. Naxçıvan MR MDA, f. 23, sy. 1, arx. 43/44, iş № 27/20, 1926-cı il, 28 s.
132. Naxçıvan MR MDA, f. 32, sy. 1, arx. 44/62, iş № 18, 1926-cı il, 11 s.
133. Naxçıvan MR MDA, f. 40, sy. 1, arx. 348/38, iş № 16, 1936-cı il, 48 s.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

134. Abdulla Fazili. Atropatena.m.ö. IV, eram.VII əsri. Bakı: Elm, 1992, 216 s.
135. Adilov M.M., Paşayev A.M. Azərbaycan onomastikası. Bakı: ADU, 1987, 86 s.
136. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 135 s.
137. Axundov A.A. Ümumi dilçilik: Dilçiliyin tarixi,

- nəzəriyyəsi və metodları Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
138. Aşurov S. “Maxta qədim yaşayış yeri”.//Elm və həyat. Bakı, 1988, № 4, s. 23.
 139. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Universitet nəşr, 1996, 276 s.
 140. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 504 s.
 141. Babayev A.M. Naxçıvan MSSR toponimiyasında “qara” komponenti.// Azərbaycan Onomastikası problemləri. Bakı: Onomastik Elmi mərkəz, 1988, № 11, s. 139-140, 307 s.
 142. Babayev S.Y. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı:Yeni nəşrlər evi, 1999, 284 s.
 143. Bahəddin Ögəl. Böyük Hun imperatorluğu. I c., Bakı: Gənclik, 1992, 408 s.
 144. Bahəddin Ögəl. Böyük Hun imperatorluğu. II c., Bakı: Gənclik, 1992, 336 s.
 145. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q., Qədirzadə Q.İ., İbrahimov B.İ. Qədim Ordubad. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 320 s.
 146. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası. I c., Bakı: Elm, 2007, 240 s.
 147. Baxşəliyev V.B.Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
 148. Baxşəliyev V.B., Lauren Listvet, Hilary Gopnik, Aşurov S.Q. Naxçıvanda arxeoloji araşdırmalar (Azərbaycan və İngilis dillərində). Naxçıvan: Əcəmi. 2010, 397c
 149. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
 150. Bağirov A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
 151. Bağirov A.N. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı:Elm, 2002, 288 s.
 152. Bağirov A.N. Onomalogiya problemləri.I c. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
 153. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Naxçıvan diyarının yer

- yaddaşı Bakı: Nafta-Press, 2004, 120 s.
154. Budaqova Q.B. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri. Bakı: Elm, 1998, 148 s.
 155. Budaqov B.Ə., Qeybullayv Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 454 s.
 156. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.
 157. Cəbiyev R.İ. Şumer kilidi. Bakı: Şirvanəşr, 2008, 504 s.
 158. Cəfərov C.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005, 171 s.
 159. Cəfərov N.Q. Azərbaycan xalqının tarixi...ümummilli idealları... və azərbaycançılıq ideologiyası.//Azərbaycan məktəbi. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, 2014, № 4,(662), s.12-20.
 160. Cəlilov F.A.. Azər xalqı. Bakı: Çıraq, 2005, 432 s.
 161. Cəlilov F.A. Haylar Ərmənistanı necə oğurladılar, yaxud N.Gəncəvinin Şirini Erməni qızdırdı. Bakı: Kür, 2000, 28 s.
 162. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: APİ, 1959, 157 s.
 163. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, 104 s.
 164. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 308 s.
 165. Emin Arif. Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı: Nurlan, 2006, 187 s.
 166. Elməddin Əlibəyzadə. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı: Gənclik, 1998, 524 s.
 167. Eyvazlı Ə.İ. Naxçıvan qədim türk torpağıdır. Bakı: Elm, 2006, 154 s.
 168. Eyvazov R.N. Əfqanıstnda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 1995, 317 s.
 169. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərənəşr, 1993, 299 s.
 170. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları.

- Bakı: Universitet nəşr., 1991, 312 s.
171. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 126 s.
172. Əliyev S.S. “Kitabi-Dədəm Qorqud” əlyazmaları üzərində çalışmalar//Azərbaycan filologiya məsələləri. № 3, Bakı: Elm, 1991, s.141-153.
173. Əliyeva N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192 s.
174. Əliyev İ.İ. “Divani-Lügət-it-Türk”də Azərbaycan türkcəsi sözləri. Naxçıvan: Nuh, 2016, 110 s.
175. Əliyev İ.Q. Dağlıq Qarabağ: Tarix. Faktlar. Hadisələr. Bakı: Elm, 1989, 120 s.
176. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı:Elm, 1996, 106 s.
177. Əliyev V.V. Naxçıvan Azərbaycanın tarixi diyarıdır. Bakı: İqtisad Un-ti, 2002, 201 s.
178. Əliyev V.V. Gəmiqaya. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 148 s.
179. Əsgərov N.Ə. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2005, 486 s.
180. Fəruq Sumər. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 423 s.
181. Fazili A.H. Atropatena e.ə. IV, e. VII əsri, Bakı: Elm, 1992, 216 s.
182. Fərzəli Ə.Ə. Gəmiqaya-Qobustan mədəniyyətinin işığında. Bakı: Şəms, 2010, 118 s.
183. Fərzəli Ə.Ə. Gəmiqaya-Qobustan əlifbası. Bakı: Azərbaycan milli ensiklopediyası, 2003, 292 s.
184. Hacıyev İ.M. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərəzi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 192 s.
185. Hacıyev İ.M., Rzayev F.H. Bir daha “Naxçıvan” sözünün etimologiyası haqqında //Tarix və onun problemləri. Bakı: AMEA, 2007, № 2, s. 303-312.
186. Hacıyev İ.M., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.

187. Hacıyev İ.M. Amanoğlu Ə. Tarihde və günümüzde Nahçıvan. Ankara: Ankara Universitesi Basımevi, 1998, 92 s.
188. Hacı Fəxrəddin Səfərli. Epiqrafika. Bakı: MBM, 2010, 144 s.
189. Hacı Qadir Qədirzadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Naxçıvan: Qarşılaşdırılmalı etnoqrafik motivlər. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 128 s.
190. Hacıyev T.İ Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I c. Bakı: ADU nəşri, 1976, 155 s.
191. Hacıyev T.İ. Azərbaycan paloetoponimikasıdan. //Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı: ADPU, 1966, s. 131.
192. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. //Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1988, s. 126-127.
193. Həbibbəyli İ.Ə. Biblioqrafiya, Bakı: Elm, 1998, 76 s.
194. Həbibbəyli İ.Ə. Qafqaz mənbələrində Naxçıvan // Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı: ADPU, 1996, s. 120.
195. Həbibbəyli İ.Ə. Nuh tufanı və Nuhun gəmişi haqqında yeni elmi versiya // AMEA NB, Xəbərlər, №1, Naxçıvan: Tusi, 2005, s. 9-13.
196. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-5 min il // Naxçıvan Muxtar respublikasını yaranması: tarix və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, s. 20-28, 406 s.
197. Həbibbəyli İ.Ə. Nuh peyğəmbər və dünya tufanı toplusu. / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, s. 55-68, 300 s.
198. Həsənov Zaur. Çar skiflər. Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2005, 480 s.
199. İbrahimov B. Naxçıvanda aşkar edilmiş döyüşçü qadın qəbirləri haqqında/ Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Xəzər Universitesi, 2100, cild 10, № s. 127-135.
200. İmanlı A.K. Onomastika məsələləri. Naxçıvan: Məktəb, 2011, 314 s.

201. İmanlı A.K. Şərur və İğdır bölgələrinin yer adları. Naxçıvan: NDU Qeyrət nəşr., 2008, 159 s.
202. İsmayılov M. Azərbaycan xalqının yaranması. Bakı:Azərnəşr, 1994, 64 s.
203. İslam Sadıq. Ermənilərin I Pyotrla görüşü. Bakı: Azərnəşr, 1993, 32 s.
204. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Nurlan, 2009, 638 s.
205. Kəngərli İ.İ. Kəngərli elinin soy kitabı. Bakı: Nurlan, 2005, 296 s.
206. Kramer S.N. Tarix Şumerdən başlanır. Bakı: Kasımı, 2009, 280 s.
207. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
208. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan toponimiyasında ərəb təbəqəsi haqqında//Az-n SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, №1, 1976, s. 80-88.
209. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ. Etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı: Elm, 1990, 248 s.
210. Qeybullayev Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 138 s.
211. Qeybullayev Q.Ə.Naxçıvanın bəzi oykonimləri haqqında.// Elm və həyat, 1977, № 6, s. 12-14
212. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı:İşıq, 1991, 264 s.
213. Quliyev Ə.A. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı: Universitet nəşriyyatı, 1993, 279 s.
214. Quliyev Ə.A. Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər. Bakı: Nurlan, 2004, 128 s.
215. Quliyev Ə.A. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı: Elm,1999, 124 s.
216. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2007, 184 s.
217. Quliyev Ə.A. Qədim Uyğur türklərinin onomastikası.Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 207 s.

218. Qumilyev L.N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 536 s.
219. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, 135 s.
220. Məmmədov A.Y. Oğuz səltənəti. Bakı: Azərnəşr, 1992, 300 s.
221. Məmmədov R.S. Əlincə yoxsa Alancik.// Elm və həyat № 5, Bakı: Kommunist, 1969, s. 19-24.
222. Məmmədli Ə.M., Məmmədli K.Ə. Naxçıvan-Şərur el yallıları. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 327s.
223. Məmməd həsən Vəliyev (Baharlı). Azərbaycan. Bakı: Elm, 1993, 208 s.
224. Məmmədov A.M. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar.//Azərbaycan filologiya məsələləri № 1. Bakı: Elm, 1983, s. 18-20.
225. Məmmədov A.M. Azərbaycan dilininin erkən tarixinə dair materiallar. I.Şumer-türk leksik paralelləri.//Azərbaycan filologiya məsələləri Bakı: Elm, 1983, s. 8-14.
226. Məmmədov A.Y. Kəngərlər. Bakı: Azərnəşr, 1996, 131 s.
227. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 315 s.
228. Məmmədov R.S. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçerki. Bakı: Elm, 1977, 157 s.
229. Məmmədov A.Y. Oğuz səltənəti. Bakı: Azərnəşr, 1992, 300 s.
230. Məmmədova F.C. Bir xalqın taleyindən.// Elm və həyat. Bakı: Elm, 1989, № 9, s. 4-5.
231. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniya) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Elm, 1993, 262 s.
232. Novruzlu Ə.I., Baxşəliyev V.B. Şərur arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 182 s.
233. Onullahi S. M. Əlincəqalanının sirləri//Azərbaycan müəllimi qəzeti, 26 avqust, 1988.
234. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
235. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı I cild. Bakı: Yazıçı,

- 1992, 184 s.
236. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. II cild. Bakı: Yazıçı, 1993, 232 s.
237. Rzasoy S. G. Oğuz mifinin paradigmatları. Bakı: Səda, 2004, 200 s.
238. Rzayev N.İ. Əcdadların izi ilə. Bakı: Azər nəşr, 1992, 103 s.
239. Rzayev F.H. Bir daha «Xanağa» toponimii haqqında // Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu, № 1-2 (13-14), Bakı: Nurlan, 2001, s. 6-10.
240. Rzayev F.H. Gəmiqaya təsvirlərinin və toponimlərinin ümumtürk çağırışı // AMEA NB Xəbərlər, Naxçıvan: «Tusi», 2005, №1, s. 113-122.
241. Rzayev F.H. Erməni siyasəti və yer adlarımız (İrəvan əyaləti və Naxçıvan) // Naxçıvan: İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisitik jurnal. Naxçıvan, 2005, s. 114-129.
242. Rzayev F.H. Ərəb, fars, erməni mənşəli hesab edilmiş bəzi türk toponimləri // Azərbaycan onomostikası problemləri. Bakı, 2002, № X, s. 85-94.
243. Rzayev F.H. Gəmiqaya təsvirlərinin və toponimlərinin ümumtürk çağırışı // AMEA NB Xəbərlər, Naxçıvan: Tusi, 2005, №1, s. 113-122.
244. Rzayev F.H. Naxçıvan yallı adlarında əski dilimiz, tariximiz və şamançılıq izləri // “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, Slavyan universiteti 3-5 may, 2016-cı il II hissə. Bakı: Mütərcim 2016, s. 336-338.
245. Rzayev F.H., Xaçı yarananlar və Xaçmataq türkləri // AMEA NB Xəbərlər, Naxçıvan: “Tusi”, 2006, № 4, s. 116-124, 272 s.
246. Rzayev F.H. Xaçı yarananlar və Xaçmataq türkləri (Naxçıvan materialları əsasında) // Kıbatek XIII. Edebiyyat Sempozyumu. Adana- Antakya: Nobel kitabevi. 2007, s. 141-146
247. Rzayev F.H. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Şu/Su

- türkləri.//AMEA Naxçıvan Bölməsi, Xəbərlər, 2014, № 2, s. 158-167
248. Rzayev F.H. Xoşkeşin kəndi və onunla bağlı toponimlərin etimologiyası. // Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu, № 1. Bakı: Zaman-3, 2000, s. 32-41.
249. Rzayev F.H. Qədim Şərurda əski Muğ (maq/maç) türk etnosları ilə bağlı yer adları// NDU Elmi əsərlər № 19, Naxçıvan, NDU: Qeyrət, 2006, s. 97-100.
250. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
251. Rzayev F.R. Məmmədəğa Şahtaxılının əlifba lahiyələrində türkçülük / Məmmədəğa Şahtaxılı. Taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 2008, s. 61-80, 166 s.
252. Rzayev F.H. Muəyyən dövrlərdə Şimal və Cənub Azərbaycanımızın tarixi mənşəyinin və dilinin saxtalaşdırılması //Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu, № 3-4 (45-46), Bakı: ADPU, 2002, s. 10-15.
253. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
254. Rzayev F.H. Naxçıvanın və onun ətraf bölgələrində qədim Sak türkləri / Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər. Bakı: Nurlan, 2005, s. 233-242.
255. Rzayev F.H. Naxçıvan ərazisində Kas və Sak etnosları ilə bağlı yer adları//NDU, Naxçıvan: Qeyrət nəşr, 2002, № XI, s. 123-126.
256. Rzayev F.H. Naxçıvan tarixində Oğuz tayfalarının izi, onların tarixinə və “oğuz” sözünün etimologiyasına yeni baxış / AMEA NB Xəbərlər, Naxçıvan: Tusi, 2008, №3, s. 151-159.
257. Rzayev F.H. Naxçıvan ərazisindəki prototürk tayfa adlarının yaranmasında qədim türk mifi. //Tarixi İpək yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı əsəlləri (Beynəlxalq İpək Yolu konfransı 16-17 oktyabr, Naxçıvan) Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti 2105, s. 49-

150, Tezis.

258. Rzayev F.H.. Oykonimlərin dəyişdirilməsi, səthi etimoloji izahlar dilimiz və tariximizin oğurlanmasına yol açır// Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 2009, s. 126-128.
259. Rzayev F.H. Onomastik vahidlər “Böyük Ermənistan” mövcudluğunu təkzib edir/Naxçıvan tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi (21-22 may 2004-cü il tarixdə keçirilmiş elmi konfransın materialları). Bakı: Elm, 2004, s. 13-19, 512 s.
260. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Məmmədov S.M., Aşurov S.Q. Qədim Şərur, (Azərbaycan ingilis və rus dillərində). Bakı: Nurlan, 2012, 466 c
261. Seyidov A.Q. Baxşəliyev V.B. Sədərək.Садарак.Sederek. Bakı: Elm, 2011, 184 s.
262. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
263. Seyidov M.M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. Bakı: Elm, 1976, 178 s.
264. Seyidov M.M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
265. Seyidov M.M. Qarabağ və Arsaq sözünün etimoloji təhlili//Azərbaycan filologiya məsələləri. Bakı, 1983, s.142-150.
266. Seyidov M.M. Qızıl döyüşünün taleyi. Bakı: Yazıçı, 1984, 105 s.
267. Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 s.
268. Səfərli F.Y.. Ordubad şəhərinin müsəlman epiqrafikası abidələri. Bakı: NMB, 2009, 190 s.
269. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
270. Süleymenov O.Ö. Az-Ya. Bakı: Azər nəşr, 1993, 319 s.
271. Tarixi İpək yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni

əlaqələrinin inkişafı məsələləri (16-17 Oktyabrda keçirilmiş, Beynəlxalq İpək Yolu konfransının Tezisi.)
Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti 2105, s 69-73, 149-150.

272. Urud M. Zəngəzur toponimləri, Bakı: Nurlan Nəşriyyat, Poliqrafiya Mərkəzi, 2013, 400 s.
273. Yusifov Y. B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universitet, 1993, 496 s.
274. Yunis Oğuz, Bəxtiyar Tuncay. Türkün gizli tarixi. Bakı: Apostrof, 2009, 496 s.
275. Yüzbaşov R.M., Əliyev K.Q., Sədiyev Ş.M. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı: Maarif, 1972, 308 s.
276. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif 1980, 345 s.

RUS DİLİNDƏ

277. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы Москва: Наука.1965, 168 с.
278. Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия. В.кн. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. Москва: Наука, 1979, 364 с.
279. Абаев В.И. Скифский быт и реформа Зороастра //Избранные труды: Религия, фольклор, литература. Т. I, Владикавказ: ИП, 1990, 640 с.
280. Абибулаев О.А. Энолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
281. Аббас-Кули-Ага Бакиханов. Гюлистан- и Ирам. Баку: Элм, 1991, 304 с.
282. Абемян Манук. История древнеармянской литературы. Том I. Москва. Ереван: АН Арм.ССР, 1948, 524 с.
283. Абрамзон С.М. Этнический состав населения Северной Киргизии // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Москва., 1960. Вып. 4. s. 112, 116, 135.

284. Авдиев В.И. История древнего Востока. Москва: Высшая школа, 1970, 612 с.
285. Аветисян Г.М. Хурриты на рубежах Малой Азии до установления могущества Митанни. // Древний Восток, №3, Ереван, 1978, с. 10.
286. Авляев Г.О. К вопросу о происхождении керейтов и их участии в этногенезе средневековых ойратов Джунгарии и калмыков Поволжья//Проблемы этногенеза калмыков. Элиста, 1984, с. 36.
287. Агбунов М.В. Путешествие в загадочную Скифию. Москва: Наука, 1989, 210 с.
288. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, СПб, тип. Императорской Академии Наук, 1908, 526 с.
289. Адонц Н.Г. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван: Изд. Ереванского Университета, 1971, 526 с.
290. Аждар Фарзали. Ноев Ковчег и Гямигая-Гобустанский алфавит. Баку: Изд. ГНТ, 2014, 376 с.
291. Айдаров Г.П.. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата: Наука, 1971. 380 с.
292. Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван: АН Армянской ССР, 1987, 304 с.
293. Антонова Е.А. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. Москва: Наука, 1990, 286 с.
294. Алекберов А.К. Вопросы об изучении культуры кюрдов. АН СССР, труды Азербайджанского филиала, т. 25. Историческая серия, Баку, 1936, 308 с.
295. Алибекова Э.Б. Вопросы древней истории Азербайджана в Российской историографии XIX – начала XX вв. Баку: «Təhsil», 2009, 224 с.
296. Алиев И.Г. История Мидии. Баку: Элм, 1960, 317 с.
297. Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.

298. Алиев К.Г. Античная, Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 238 с.
299. Александр Каркавец. Кыпчкское письменное наследие. III том, Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам. XVI-XVII веков. Almaty, BAUR – KASEAN, 2010, 1802 с.
300. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1980, 317 с.
301. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: ЗАО. Мектеп, 2003, 368 с.
302. Аристова Т.Ф. Курды Закавказья. / (Ист.-этногр. очерк) Москва; АН СССР. Ин-т этнографии, 1966, 2101с.
303. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Ленинград: Ленинградский университет, 1974, 155 с.
304. Артамонов М.И. Вопросы истории скифов в советской науке // Вестник древней истории. 1947. № 3. с. 68-82.
305. Артаманов М.И. Истории Хазар. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа., 1962, 523 с.
306. Артаманов М.И. Работа на строительстве манического канала// ИГАИМК, Ленинград, 1935, с. 93-131.
307. Аристова Т.Ф. Курды Закавказья / [Текст] : (Ист.-этногр. очерк) Москва; АН СССР. Ин-т этнографии, 1966. 2101с. s. 36-38.
309. Арутюнян Н.В. Заметки по урартской эпиграфике. // Древний Восток и мировая культура, Москва, 1981, с. 76-78.
310. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ереван: АН Арм ССР, 1985 308 с.
311. Аршак Поладян. Курды. Курды в VII-X веках (по арабским источникам). Ереван: АН АССР, 1987, 127 с.
312. Арцруни А. Великая Армения. Дух Свободы и казатство. Москва: URSS: Ком. Книга, 2005, 94 с.
313. Асталов В.А. Материальная культура чеченцев и ингушей в XVIII - XIX вв. (Историко-этнографическое

- исследование), Грозный: Отечественная история, 2004, 186с.
314. Афанасьев Г.Е. Где же археологические свидетельства существования Хазарского каганата? // Российская археология, Москва, 2001, № 2, с. 43-55.
315. Бартолд В.В. Очерки истории туркменского народа. Сочинения. Т. II, ч 1, Москва: Изд. Восточной литературы, 1963, 662 с.
316. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ. Сочинения. Т. V, Москва: Наука, 1968, 757 с.
317. Бартольд В.В. Сочинение. Т. I, Москва: Изд. Восточной литературы, 1963, 1019 с.
318. Баскаков Н.А. Введение в изучении тюркских языков. Москва: Высшая школа, 1969, 384 с.
319. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва: Наука, 1979, 273 с.
320. Баскаков Н.А. О происхождении этнонима «башкыр» //Этническая ономастика. АН СССР, Москва: Наука, 1984, с.13-18.
321. Баскаков А.Н. Ногайский язык и его диалекты. Москва-Ленинград: Наука, 1940, 431 с.
322. Батыров У.Ф., Собянин А.Д. Булгары: неизвестная история очень известного народа// Профи. 1999. № 6-7, с. 61-68.s.
323. Беккер Е.Г. Южно-самодийские гидронимы Томской области.// «Топонимика Востока». Москва, 1969, с. 183-191.
324. Бернштам А.Н. Историческая правда о легенде об Огуз-кагане//Советская этнография. Москва, 1935, № 6, s. 33, 42-43.
325. Бойс Мэри. Зороастрийцы: Верование и обычаи. Москва: Наука, 1987, 303 с.
326. Буниятов З.М. Азербайджан в VII-IX веках. Баку: Элм, 1965, 336 с.
327. Вагапов Я.С. Проблема происхождения нахского

- этноса в свете данных лингвистики// Сб. Проблемы происхождения нахских народов. Махачкала-СМОМПК, 1996, с. 174-182.
328. Васильева Е.И. Юго-Восточный Курдистан в XVII – начале XIX вв. Очерки истории. Москва: Наука, 1991, 257 с.
329. Величко В. Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: Элм, 1990, 224 с.
330. Веселовский Н.И. Курганской области в период Римского владычества. Тр. XII АС., I Москва, 1905, с. 341-373.
331. Вильчевский О.Л.. Введение в этническую историю курдского народа. Москва- Ленинград: АН СССР, 1961, 166 с.
332. Виноградов В.Б. «Сиракский союз племен на Северном Кавказе// Советская археология 1965, №1, с. 108.
333. Виноградов В.Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа. Грозный: Тр ЧИНИИ, Т. VI, 1963, 265 с.
334. Ворошилов В.И. История убыхов : Очерки по истории и этнографии. Майкоп: ОАО “Афиша”, 2006, 371 с.
335. Гадло В.. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1979, 217 с.
336. Гасанов З.И. Царские скифы. Liberty Publishing Houze, New York, 2000, 486 с.
337. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 548 с.
338. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986, 192 с.
339. Георгадзе Г.Г. Хетты и хурриты по древнехеттским Текстам. // Вестник древней истории №1, 1969, с. 71-168.
340. Гинзбург В.В. Этногенетические связи древнего населения сталинградского Заволжья

- (По антропологическим материалам Калиновского
могиль-ника)//МИА.-№ 60, Т.1, с. 524-594.
341. Граков Б.Н. Скифы. Москва: Изд-во МГУ, 1971, 202 с.
342. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен
Передней Азии. Москва: Наука, 1970, 393 с.
343. Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен
Передней Азии. Москва: Восточная литература, 2007,
510 с.
344. Грантовский Э.А. Индо-Иранские касты у скифов.
//XXV международная конференция востоковедов.
Доклады делегации СССР. Москва: Наука, 1960, с. 80-91.
345. Гугасян В.Л. Взаимоотношения азербайджанского и
удинского языков: Автореф. дис. д-ра филол. наук.
Баку: Элм, 1973, 40 с.
346. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку:
Азернешр, 1990, 312 с.
347. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва: Наука, 1967,
504 с.
348. Дарабади П.Г. Кавказ и Каспий в мировой истории и
геополитике XXI века. 2010, Москва: Весь Мир, 216 с.
349. Джикия С., Н.Я. Марр и турецкие языки./ Язык и
мышление. Москва-Ленинград: АН СССР, 1937,
с. 243-253, 343 с.
350. Дебиров Р.М. Резьба по камню в Дагестане. Москва:
Наука 1966, 227с.
351. Диль Ш. История Византийской империи Москва; Гос.
Изд. иностранной литературы, 1948, 160 с.
352. Дитмар А.Б. География в античное время: Очерки
развития физико-географических идей. Москва:
Мысль, 1980, 152 с.
353. Доватур А.М., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы
нашей страны в «Истории» Геродота. Москва: Наука,
1982, 455 с.
354. Долгих Б.О. Родовой и племенной состав народов
Сибири в XVII веке. Москва: Наука, 1960, 252 с.

355. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту//ВДУ, 1951, № 2, с. 265- 266.
356. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 с.
357. Дьяконов И.М. Очерки история древнего Ирана. Москва: Изд.Восточной литературы. 1961, 441с.
358. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1968, 266 с.
359. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва: Наука, 1967, 277 с.
360. Еремеев Д.Е.. Семантика тюркской этнонимии. // Сб. «Этнонимы». Москва: Наука, 1970, с. 133-142.
361. Еремян С.Т. Нашествие киммерийцев и скифских племен и борьба Урарту и Ассирия против кочевников. //Историко-филологический журнал.1968, №2, с. 92-95.
362. Жуковская И.А. Заметки о монгольской антропонимии /Ономастика Востока. Москва: Наука, 1980, 228 с.
363. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974, 727 с.
364. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. Москва: Наука, 1984, 247 с.
365. Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. Москва: ИНСАН, 2003, 496 с.
366. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку- Москва: Мос. типография, 2000, 176 с.
367. Иванов И.Т. Историческое исследование семантики болгарского этнонима //“Авитохол”, исторический журнал, бр. 27, г. Бургас, 2004, с. 22-29.
368. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. Москва: Гос. Политиздат, 1952, 469 с.
369. Иса Габибейли. Зарождение и развитие идеи азербайджанства//«Литературный Азербайджан».- 2012.-№10. s.32-38.
370. Ишханян Б. Народности Кавказа. Статическо-экономическое исследование. Петроград, 1916, 116 с.

371. Казаков Е.П. Культура ранней Волжской Болгарии (Этап этнокультурной истории). Москва: Наука, 1992, 335 с.
372. Казиян А.С. Хаттский язык// Языки мира: Древние реликтовые языки Передней Азии / РАН. Институт языкознания. Москва: Academia, 2010. с. 168-184.
373. Каджар Ч.О. Один из древнейших городов мира (мифы, легенды, факты). Нахчыван: Аджамы, 2016, 284 с.
374. Кадыраджиев К. Проблемы историко-сравнительного изучения кумыкского и тюркских языков. Махачкала: РАН, 1998. 367 с.
375. Кадырбаев А.Ш. Канглы: племя или государство? // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. (Материалы XX годичной научной сессии ЛО ИВ АН СССР, Ч.1, 1985). Москва: Наука, 1986. с. 117-125.
376. Кайдаров А.Т. К историко-лингвистической характеристике канглы (кан) // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984, с. 39-47.
377. Капанцян Г.А. Историко-лингвистические работы (Хайаса — колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история). Ереван: Изд. АН Армении 1956, 152 с.
378. Капанцян Г.А. Хайаса — колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван: АН. Арм. ССР 1947, (1948), 287 с.
379. Каржаубай Сарткожаулы. Объединенный каганат тюрков в 745- 760 годах. Астана: «Фолиант», 2002, 220 с.
380. Кашкай С.М. Из истории Маннейского царства. Баку : Элм, 1977, 112 с.
381. Кинк Х.А. Египет до фараонов. Москва: Наука, 1964, 196 с.
382. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические, памятники. Москва: Наука 1964, 215 с.

383. Кляшторный С.Г., Т.И. Султанов. Казахстан: Летопись трёх тысячелетий. Алма-Ата: Рауан, 1992, 376 с.
384. Князький И.О. Русь и степь. Москва: Наука, 1996, 129 с.
385. Константинов Н.А. Черноморские загадочные знаки и глаголица.//Ученые записки ЛГУ, 1957, № 197, серия филологических наук, вып.23, с.110-146.
386. Колобова К.М., Глушкина Л.М. Очерки по истории древней Греции. Ленинград: Учпедгиз, 1958, 348 с.
387. Козлова Н.Б., Казиян А.С., Коряков Ю.Б.. Клинописи // Языки мира: Древние реликтовые языки Передней Азии / РАН. Институт языкознания. Москва: Academia, 2010. с. 197-223.
388. Коркотян З. Арагац. Гора Алагез. Для туристов. Ереван. Госиздат. 1936, 58 [2] с.
389. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос: Монография. Москва: Наука, 1976, 240 с.
390. Крупнов Е.И. Каякендский могильник-памятник древней Албании./Труды ГИМ, вып. XI, Москва, 1940, с. 365
391. Ксенофонтов Г.В. Материалы к II Тому «Ураанхай-сахалар». Архив ЯНЦ СО РАН, ф. 4, оп. 7, ед. хр. 32, 1940.
392. Кузмина Е.Е. Бронзовый шлем из Самарканда.// Сов. Археология. Москва, 1958, №4, с. 120-126.
393. Кузиев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. Москва: Наука, 1974, 572 с.
394. Ладынин И.А. Древний Восток. Москва: Дрофа, 2009, 640 с.
395. Лазарев М.С. Курдистан и курдская проблема (90-е г. XIX в. -1917 г.) Москва: Наука, 1964, 399 с.
396. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Латинские

- писатели. Выпуск 1. Том 2. СПб. 1904 278 с.
397. Латышев В.В. Вестник древней истории. Москва: Академия Наук СССР, 1947, 185 с.
398. Левина Л. М. Керамика Нижней и Средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. Москва: Наука, 1971, 251с.
399. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке, Москва: Гос. НИИ реставрации МКиТРФ, 1992, 362 с.
400. Лелеков Л. А. Зороастризм: эволюция и проблемы. //Локальные и синкретические культуры. Москва: Наука. 1991, 318 с.
401. Литвинский Б.А. Кангюйско-сарматский фарн. Душанбе: Дониш, 1968. 199 с.
402. Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». Москва:Наука, 1972, 270 с.
403. Лысенко Н.Н. Этногенез и военная история иранских кочевников Евразии и период II в. до н. э. — II в. н. э. Владикавказ: Сев. Осетия, Гос.Унив. им. КЛ.Хетагурова, 2007, 650 с.
404. Ляtif Маммад. Кардуена –колыбель кюрдского народа.// Дружба (Dostani). Москва: Админинстратор, 2003 г., № 22. с. 70-71.
405. Ляtif Маммад. Мидийцы в этногенезе курдского народа. // “Дружба” (Dostani), №12. Москва: Админинстратор, 2001. с. 35-37.
406. Ляtif Маммад. Хроника «Карки де Бет Селох» – история древнего курдского города Киркук. //Дружба («Dostani»). Москва: Админинстратор, 2003 г. № 24. с. 65.
407. Малов С.Е. Уйгурский язык. Москва-Ленинград : Изд. АН СССР, 1954, 203 с.
408. Мамедов Т. М. Албания и Атропатена по древнеармянским источникам: (IV-VII вв.). Баку: Элм, 1977. 147 с,
409. Манандян Я.А. О торговле в горах Армении в связи с мировой торговлей древних армян. Ереван: Айастан,

- 1954, 269 с.
410. Мамоян А.Д..Грамматические категории существительного и основы индоевропейского праязыка в курдском. Санкт-Петербург: Изд. Европейского ун-та, СПб., 2007, 572 с.
411. Марр Н.Й. Кавказские племенные названия и местные параллели. ПГ.1922, 293 с.// Труды комиссии по изучению племенного состава России. Вып 5. с. 195.
412. Марр Н.Я. Избранные работы. Т. 5, Этнографии глоттогония Восточной Европы. Москва-Ленинград: Изд. ГАИМК, 1935, 668 с.
413. Марр Н. Я. Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков// Под знаменем марксизма, Москва – Ленинград: Изд. ГАИМК, 1927, № 6, с. 18–60.
414. Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. Москва: Наукова думка, 1991, 136 с.
415. Меликишвили Г.А. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, т.І, Наири-Урарту. Тбилиси: Изд. АН Грузинской ССР, 1954, 446 с.
416. Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии. Тбилиси: АН ГССР. 1959, 510 с.
417. Меликишвили Г.А.. К вопросу о древнейшем очаге урартских племен//Вестник Древней Истории № 1, 1947, с. 21-29.
418. Меликишвили.Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва: Изд. АН СССР,1960, 504 с.
419. Мещанинов И.И. Загадочные знаки Причерноморья. Ленинград: Соцэкгиз-ГАИМК.1933, 88 с.
420. Минорски В.Ф. История Ширвана и Дербента. Москва:Наука., 1963, 140 с.
421. Мирфатых Закиев. Происхождение Тюрков и Татар. Москва: Инсан, 2002, 496 с.
422. Мирфатых Закиев. Аланы: кто они?//Татары: Проблемы истории и языка. Сборник статей по

- проблемам лингвоистории; возрождения и развития татарской нации. Казань, 1995, с. 38-57.
423. Нейхардт А.А. Загадка «святого» креста (Текст). Москва: Госролитиздат, 1963, 46 с.
424. Моллазаде С.М. Топонимия северных районов Азер байджана. Баку: Маариф, 1979, 206 с.
425. Мурад Аджи. Дыхание Армагеддона. Москва: АСТ, ХРАНИТЕЛЬ, 2006, 253 с.
426. Мурад Аджи. Европа. Тюрки. Великая Степь. Москва: «Мысль», 1998, 334 с.
427. Мурад Аджи. Полынь Прлевецкого поля. Москва: ОАО Типографии Новости, 2000, 455 с.
428. Муратов Б.А. Этногенез башкир: историография и современные исследования. Т. 1, проект «Суюн», 2-е издание, исправленное и дополненное. Москва: Урал, 2013, 267 с.
429. Мурзаев Э.М. География в названиях. Москва: Наука, 1979, 168 с.
430. Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии. Тбилиси: Мецниерба, 1982, 296 с.
431. Нейхардт А.А. Загадки «святого» креста (Текст). Москва: Госполитиздат, 1963, 46 с.
432. Никитин В.П. Курды. Москва: Наука, 1964, 226 с.
433. Никоненко С.Т. Легенда об Иисусе Христе. Москва: Советская Россия, 1964, 88 с.
434. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черенин А.В. Пути развития феодализма. Москва: Наука, 1972, 364 с.
435. Новосельцев А.П. Ранне средневековая культура народов Закавказья / ВИ, 1973, № 6, с. 186.
436. Новосельцев А.П. Города Хазарии // Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва: Наука, 1990, 264 с.
437. Ногимов Ш.Б. История Адыгейского народа. Москва: Москва Изд. В. Секачев, 2012, 328 с.
438. Нурутдинов Ф.Габдул-Хамитович. Болгар тарихы.

- Казан: Редакционно- издательский центр РИЦ, 2010, 283 с.
439. Нурутдинов Ф.Г.-Х. Булгары и мировая цивилизация // Бахши Иман. «Джагфар тарихы». Свод болгарских летописей. Т.1. Оренбург: Булгария, 1993, 393 с.
440. Обнорский С.П. Язык договоров русских с греками./ Язык и мышление. Ленинград: АН СССР, 1936, вып. V-VII, с. 390-404.
441. Окладникова Е.А. Петроглифы Средней Катуни. Новосибирски: Наука, 1984. 111с.
442. Парсамян В.А.История армянского народа. Ереван: Айастан, 1972, 398 с.
443. Петухов Ю.Д., Васильева Н.И. Евразийская империя скифов. Москва: Вече, 2008, 400 с.
444. Погребова М.Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. Москва: Наука, 1984, 247 с.
445. Попов А.И. Названия народов СССР: Введение в этнонимику. Ленинград: Наука, 1973, 172 с.
446. Потопов Л.П. Культ гор на Алтае.//Советская этнография, Москва, 1946, № 2. s. 145-160.
447. Радлов В.В. Вопросы об уйгурах.// Приложениек 70 тому Записок АН, № 2, СПб. 1893, с. 21-28.
448. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. Москва: Наука, 1989, 750 с.
449. Расовский Д. А. Половцы. Чёрные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии (работы разных лет). Т.1, Москва: ЦИВОИ, 2012, 240 с.
450. Рзаев Ф.Г. Племена Нахары в этногенезе древних Нахчыванцев// Етнична Історія Народів Європи. № 41, ISSN 2309-9356. Київ: ВАК України, 2013, s. 132-136.
451. Рзаев Ф.Г. Племена Хурриты в этногенезе Нахчыванцев // В мире научных открытий. Красноярск: Научно-Инновационный Центр, 2015, № 3 (61), с.1446-1464, ISSN 2072- 0831, Импакт- фактор РИНЦ 2013=0,270,

452. Рзаев Ф.Г. Племена Хурриты и территория Нахчывана в клинописных надписях и в исследованиях // SCIENCE AND WORLD international scientific journal. Наука и мир. Волгоград: Научное образование 2016, № 7 (35), Т 2 с. 79-85, ISSN 2308-4804, Импакт-фактор РИНЦ 2013-0,325
453. Рзаев Ф.Г. Протоэтнос Асы в этногенезе Азербайджанцев. (На основе Нахчыванских ойконимов).// Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва: Литера, 2012, №3 (38), ISSN 2073-0071, с. 132-136.
454. Робер Де Клари. Завоевание Константинополя. Пер. и коммент. М.А.Заборова. Москва: Наука, 1986, 174 с.
455. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981, 606 с.
456. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. Москва-Ленинград: Наука, 1960, 360 с. + 128 табл.
457. Руденко С.И.. Искусство Алтая и Передней Азии (середина I тысячелетия до н.э.). Москва: Наука, 1961, 68 с. + 18 табл.
458. Рябухин Б.К. Волжский царь. Роман хроника-дайджест. Москва: Наука, 2013, 528 с.
459. Самюел А. Уимз. Армения-секретность террористической «христианской» страны. Серии больших армянских авантур / Пер. с английского языка. Т. I, Баку: Элм, 2004, 426 с.
460. Свенцицкая И.С. Раннее христианство. Москва: Политиздат, 1988, 336 с.
461. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва: Наука, 1966, 438 с.
462. Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. Киев: Наукова думка, 1991, 128 с.
463. Сиротенко В.Т. Письменные свидетельства о булгарах

- IV-VII вв Москва: Наука, 1972, 387с.
464. Смирнов А.П. Скифы. Москва: Наука, 1966, 522 с.
465. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. Москва: Наука, 1984, 184 с.
466. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края, Тифлис 1934, Баку: Озан, 1999, 234 с.
467. Соколов С.Н. Авестийский язык. Москва: Изд. Восточной Литературы, 1961, 123с.
468. Сультанов Т.И. Кочевые племена при Аралья. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1982, 134 с.
469. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы, этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990, 304 с.
470. Тер-Гевондян. Армения и арабский халифат. Ереван: АН Арм. ССР. 1937, 326 с.
471. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. Москва - Ленинград: АН СССР, 1948, 328 с.
472. Толстова А.С. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии и его роль в исторической ономастике.// Сб. Ономастика Средней Азии. Москва: Наука, 1978, s. 9-10.
473. Тревер К.Б.В. Очерки по истории и культуры Кавказской Албании. Москва-Ленинград: АН СССР, 1959, 391 с.
474. Трофимов Т.А. Приаральские саки./ «Материалы хорезмской экспедиции», вып. 6/12, том II, Москва, 1963, s. 233.
475. Тугушева Л.Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюан-Цзана. Москва: Нука, 1991, 176 с.
476. Улубабян Б. Очерки истории восточного края Армении (V-VII вв.). Ереван: Академия Наук, 1982, 441 с.
477. Филин Ф.П. «Н.Я. Марр и изучение русского языка»/

- Язык и мышление. Москва-Ленинград: АН СССР, 1937, № VIII, с.1-19, 343 с.
478. Фрай Р.Н. Наследие Ирана. Москва: Наука (ГРВЛ), 1972, 468 с.
479. Хабибулина Е.В. К вопросы о фонемном составе жаргонных аффиксов//Филология и культура № 4 (38), Казан: Казанский Университет, 2014, с. 200-204.
480. Хачикян М.Л.. Еламский ясык// Языки мира: Древние реликтовые языки Передней Азии / РАН. Институт языкознания. Москва: Academia, 2010. с. 95-168 .
481. Хойт С.К. Керейты в этногенезе народов Евразии: историография проблемы. Элиста:Изд-во КГУ, 2008, 82 с.
482. Церен Э. Библейские холмы. Москва: Правда, 1986, 480 с.
483. Цыдендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные. Историко-лингвистическое исследование. Улан-Удэ: Бурят.кн.изд-во, 1972, 662 с.
484. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа.Ташкент: ФАН, 1974, 344 с.
485. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Москва:Наука, 1959, 320 с.
486. Элфорд, А. Ф. Боги нового тысячелетия (Текст) / Пер. с англ. Ю. Лисовского. Москва: Вече, 1998, 528 с.
487. Юсифов Ю.Б. Киммеры скифы и саки в древнем Азербайджане.//Кавказско-Ближневосточный сборник. Вып. VIII, Тбилиси: Мецниереба, 1988, с.93, 181-188.
488. Юсифов Ю.Б. Ранние контакты Месопотамии с северо–восточными странами Приурмийская зона)// ВДИ, 1987, №1 с. 21-22
489. Янковская Н.Б. Ашшур, Митанни, Аррапхэ./История Древнего мира. Ранняя Древность. Москва: Знание, 1983, с. 174-197, 386 с.

TÜRK DİLİNDƏ

490. Abdulhalik Bakır. Ahmet Altungök. Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-Iran Kavramı Ve Tarihsel Coğrafyası //Tarih İncelemeleri Dergisi. Cilt XXVI, № 2, Ankara 2011, s. 361-422.
491. Abdulkadir İnan. Makaleler ve incelemeler. I c. Ankara: TTK Yayınları 1968, 465 c.
492. Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, II Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1972, VI, 233 s.
493. Atakişi Celiloğlu Kasım. Sümerce Kesin Olarak Türk Dilidir. İstanbul: MOR, 2001, 151 s.
494. Balkan Kemal. Kars Tarihinin Ana Satları. Ankara, 1984, 377 s.
495. Baheddin Ögel. Türk kültürünün gelişme çağları. I c. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992, 111 s.
496. Caferoğlu A.İ. Türk dili tarihi, I-II c., İstanbul: Alfa 2001, 446 s.
497. Caferoğlu A.İ. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, I c. İstanbul: İstanbul Üniversitesi neşri, 1942, 361s.
498. Calal Calile. XIX esr. Kürdler Osmanlı imperiyasında. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992, 147 c.
499. Emil Esin. Türk kültürü tarihi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1997, 87 s.
500. Efrasiyap Cemalmaz. Erzurum ili ağızları. Ankara: Türk Dili Kürümü Yayınları 1995, 381 s.
501. Ergin M. Dede-Korkut Kitabı. Ankara: Kitab Evi, 1958, 251 s.
502. Erkan Türkmen. Emir Hüsrev Dihlevinin Hayatı, Eserleri ve Edebi Şahsiyeti. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1989, 85 s.
503. Faruk Sumer. Oğuzlar (Türkmenler). III baskı, İstanbul: Ana Yayınları, 1980, 701 s.
504. Fuzuli Bayat. Türk dili tarihi. Ankara:Genc,Ofset, 2003, 209 s.

505. Gekam Kerovpyan. Ermenilerin mitolojik tarihi. İstanbul, 2000, 197 s.
506. Gömec S. Uyğur türkleri tarihi ve kültürü. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1997, 182 s.
507. Gültekin Qalibe. Azerbaycanın doğusundaki yer adları. İstanbul: 2001, 187 s.
508. Kafesoglu İbrahim. Bulgarların kokeni. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 1985, 57 s.
509. Kafesoglu İbrahim. Türk Milli Kültürü. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1977, 413 s.
510. Kemal Göde. Sultan Aladdin Eratna. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990, 74 s.
511. Kırzioğlu M. Fahrettin. Dede Korkut-Oğuznameleri. I kitab. İstan-İ: Burhanettin Erenler. 1952, 132 s.
512. Kırzioğlu. F. Kars tarihi I c. İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, 640 s.
513. Kırzioğlu F. Yukarı Kür ve Çoruk boylarında Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 278 s.
514. Oktay Aslanapa. Türk sanatı. İstanbul: Remzi kitabevi, 1984, 454 s.
515. Rasony L. Tarihte Türklük. 3. baskı, Ankara: TTK, 1993, 420 s.
516. Saadettin Gömeç, Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri.// Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları, cild 19, Ankara 1998, s. 175-203.
517. Saim Sakaoglu. Türk ad bilimi. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000, 156 s.
518. Tahsin Ünal. Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi. Ankara: EMEL Yayınları, 1977, 256 s.
519. Tuncer Gülensoy. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: Bizim Büro Basımevi 1995, 103 s.
520. Veliyev İsmail Ömer oğlu. Doğu Anadolu'da Eski Türk Medeniyetleri: Kimmer ve Kaşkay İzleri. // Oğuzlardan Osmanlıya. Diyarbakır, 2004, s. 89-95.
521. Zeki Velidi Togan, Azerbaycan, İslam Ansiklopedisi, 2.

- cilt, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1961, 453 s.
522. Zeki Velidi Toğan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası 1946, 487 s.
523. Zeki Velidi Toğan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 1.Cilt, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, 537 s.

BAŞQA DİLLƏRDƏ

524. Emily Hammer, Veli Bakhshaliev, Lauren Ristvet/Pleinary resultc fromm a nev survey fields and upland areas in Sharur reqion (İngilis dilində) // Naxçıvan : ilkin şəhər və Duzdağ” (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları.) Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s. 149-176, 360 s.
525. Katerino Marro. Duzdağında tuz madencilığınınbaşlanğıcı hakkında (İngilis dilində). Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ” (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s. 25-28, 360 s.
526. Lauren Listvet, Hilary Gopnik, Veli Bakhshaliev, Safar Ashurov/ 2010-2011 American-Azerbaijani excavations at Oğlanqala. Naxçıvan : ilkin şəhər və Duzdağ” (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. İngilis dilində) Naxçıvan: Əcəmi, 2013, s.39-66, 360 s.

İNTERNET MƏLUMATLARI

527. <http://turkmenhistory.narod.ru/oguzhistory.html>
528. http://www.kurdist.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=7&Itemid=1
529. http://tyrk.ucoz.ru/load/narod_sakha_i_oguzy_paralleliv_ehtnonimike/1-1-0-1
- 530.http://www.kurdist.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=7&Itemid=1
531. <http://www.kazakhstanhistory.ru/post23.php>

532. http://www.azerbaijans.com/content_1803_ru.html
533. [http:// www.poiskslov.com/word/skiφ1/](http://www.poiskslov.com/word/skiφ1/).
534. [http:// www nauka.bible.com.ua/koleso/kol2-03.htm](http://www.nauka.bible.com.ua/koleso/kol2-03.htm)
535. http://www.kurdist.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=7&Itemid=1
536. http://iratta.com/stati/1127-ismennyjj_pamjatnik_oseinskogo_jazyka.html
537. <https://sites.google.com/site/rodorarus/home/imennik-rodarusa/aaa-aaron---aella>
538. <http://politiconl.at.au/forum/50-1302-2>
539. <http://shkolazhizni.ru/school/articles/61678/>
540. http://www.kurdist.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=7&Itemid=1
541. <http://www.delphis.ru/journal/article/nashi-midiiskie-korni>
542. [www http://tr.wikipedia.org/wiki/ Y%C3%BCe%C3%A7iler](http://tr.wikipedia.org/wiki/Y%C3%BCe%C3%A7iler)
543. [http://www.bilinmeyenturktarihi.com/tag/ yueciler](http://www.bilinmeyenturktarihi.com/tag/yueciler)
544. [http://az.wikipedia.org/wiki/Ku% C5%9Fan_%C4%0mperiyas%C4%B1#Tarixi](http://az.wikipedia.org/wiki/Ku%C5%9Fan%C4%0mperiyas%C4%B1#Tarixi)
545. [http:// bextiyartuncay.wordpress.com/2013/09/12/kidarlar-v%C9%99-eftalitl%C9%99r/](http://bextiyartuncay.wordpress.com/2013/09/12/kidarlar-v%C9%99-eftalitl%C9%99r/)
546. http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/ku%C5%9Fan_imparatorlu%C4%9Fu
547. http://www.othist.ru/istochniki_ant_031.html
548. [http://ay-forum.net/viewtopic. php? f=172 &t=3634](http://ay-forum.net/viewtopic.php?f=172&t=3634)
549. http://v-trifon.io.ua/s400036/istoriya_proishojdeniya_bolgarskogo_naroda
550. <http://balkanclub.ru/istoriya-drevnih-bolgar-osvoenie-bolgarami-evropyi>
551. https://vk.com/topic-15658634_24272041
552. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Bulqarı>
553. <http://www.altai-eparhia.ru/episkop/work/?ID=11214>
554. <http://www.gnozis.info/?q=book/export/html/3061>
555. <http://www.altai-eparhia.ru/episkop/work/?ID=11214;>
556. <http://www.gnozis.info/?q=book/export/html/3061>

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən (giriş əvəzi) -----16

I FƏSİL. Qədim Naxçıvanla bağlı m.ö. II-I minilliklərə aid tarixi faktlar, onların tədqiqi istiqamətləri və təhriflər

1. M.ö. II-I minilliklərə aid mənbələrdə Naxçıvan -----43
2. Sovetlər siyasətində Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan əhalisinin etnogenezi problemləri-----54
- 3.M.ö. II-I minilliklərə aid Naxçıvan oyxonimlərinin tədqiqi istiqamətləri -----73
4. Səthi, təsviri xarakterli etimoloji izahlar-----78
- 5.Ərəb-fars mənşəli kimi tədqiq olunmuş türk-Azərbaycan etnooyxonimləri -----85
- 6.Erməni mənşəli olaraq tədqiq edilmiş türk-Azərbaycan etnooyxonimləri -----90

II FƏSİL. Naxçıvan ərazisində m.ö. II-I minilliklərdə məskun olmuş Prototürk -Azərbaycan tayfaları

1. Kəngər türkləri -----95
2. Manna türkləri maqlar -----116
3. Sak türükləri -----139
4. Zəngi türkləri -----180
5. Oğuz türkləri -----189
6. Kaspi türkləri -----225
7. Skif türkləri -----238
 - 1.Paralat boyları- -----257
 2. Yirik boyları -----265

3. Arimaspi boyları -----	268
8. Kimmerlər -----	271
9. Şirak türkləri -----	276
10. Midiya türkləri -----	308
1. Buslar -----	315
2. Partagenlər -----	330
3. Arizantlar -----	336
4. Budilər -----	345
11. Gel türkləri -----	353
12. Çul türkləri -----	368
13. Yuci-Yaycı türkləri -----	387
14. Kol türkləri -----	403
15. Bolqar-Bulqar türkləri -----	419
1. Basil-barsl qolu -----	429
2. Çakır qolu -----	431
3. Kuruqur qolu -----	432
4. Qazan qolu -----	433
16. Qıpçaq türkləri -----	435
17. Xaçmataq türkləri -----	467

III FƏSİL. Etnooykonimlərdə leksik, qrammatik, fonetik proto Azərbaycan dili elementləri

1. Paleoetnooykonimlərdə predikativlik -----	507
2. Paleoetnooykonimlərdə əski türk-Azərbaycan leksik vahidləri -----	510
3. Paleoetnooykonimlərdə qrammatik elementlər -----	525
4. Paleoetnooykonimlərdə fonetik hadisələr -----	528

NƏTİCƏ -----537

Mənbə və ədəbiyyat siyahısı -----549